

PRESENTED BY
Ministry of Education
Govt of India.

PUBLISHED ON BEHALF OF THE
K P JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE

PATNA

BY ITS HON DIRECTOR, DR A S ALTEKAR

All rights reserved

PRINTED IN INDIA

BY

LAKSHMI DAS

AT THE BANARAS HINDU UNIVERSITY PRESS

VARANASI 5

CONTENTS

	<i>Page</i>
<i>Abbreviations</i>	iii-iv
<i>Foreword by Government Bihar</i>	v
<i>Introduction by the General Editor</i>	vii
<i>Additions and Corrections</i>	xi
INTRODUCTION	
I. Summary of the Contents of the Abhidharma-Dīpa.	1
II. Sūtra and Abhidharma	22
III. Sautrāntika and Ābhidharmika	50
IV. Some Major Controversies Between the Kośakāra and the Dīpakāra.	69
1. Theory of cognition	74
2. Vitarka and vicāra	83
3. Chitta-viprayukta-samskāra	88
4. Manas-karma	98
5. Anuśaya	101
6. Kuśala-dharma-bija	111
7. Sarvāstivāda	117
V. Date and Authorship	129
<i>Restoration and Emendations</i>	135
<i>Acknowledgements</i>	137
<i>Select Bibliography</i>	139
<i>Appendix</i>	143
A table showing correspondence between the <i>kārikās</i> of <i>Dīpa</i> and <i>Kośa</i>	
TEXT	1
अभिधर्मदीप विभाषाप्रभावृतिसहित	१
INDICES	433
१. अभिधर्मदीपसारिवामुची	४३५
२. विभाषाप्रभाषुतिगतानामवतरणाना सूची	४५२
३. विभाषाप्रभाषुतिगतविशेषनाममुची	४५५
४. टिप्पणगतविशेषनाममुची	४५८
५. ग्रन्थगतसंस्कृतशब्दमुची	४६३
६. टिप्पणगतमालिनीशब्दमुची	४९२

ABBREVIATIONS

<i>A</i>	in combination with a title letter (e.g., <i>MA</i>) = <i>Aṭṭhakatha</i> (on <i>M</i>) (All references are to the Pali Text Society editions, unless otherwise stated)
<i>Aaa</i>	<i>Abhisamayālaṅkāraśloka</i> of Haribhadra Ed. G Tucci GOS, Vol LXII, Baroda, 1932
<i>Aam</i>	<i>Abhidharmamṛta</i> of Ghoshaka Restored from the Chinese into Sanskrit by Śānti Bhikṣu, Śāntiniketana, 1953
<i>Ab</i>	<i>Abhidharma bhāṣya</i> , a division of <i>Vibhanga</i>
<i>Ad</i> or <i>Dīpa</i>	<i>Abhidharma-dīpa</i> (the <i>kārikā</i> text)
<i>Adv</i> or <i>Vṛtti</i>	<i>Vibhāṣāprabhā vṛtti</i> (the commentary on <i>Ad</i>)
<i>Ak</i> or <i>Kośa</i>	<i>Abhidharma-kośa</i> ,
<i>Akḥ</i> or <i>Bhāṣya</i>	<i>Abhidharma kośa Bhāṣya</i>
<i>Ambrh</i>	<i>Aspects of Mahāyāna Buddhism and its Relation to Hanyana</i> by N Dutt London, 1930
<i>AmT</i>	<i>Abhidharma mūla Ṭīkā</i> Vidyodaya Ṭīkā Publication, Vol II, Colombo, 1938
<i>Ang</i> or <i>A</i>	<i>Anguttara nīkaya</i> , Vols I II PTS, 1889 1900
<i>Asm</i>	<i>Abhidharmasamuchchaya</i> of Asanga Ed P Pradhan. Śāntiniketana, 1950
<i>A sangaho</i>	<i>Abhidhammatthasangaho</i> of Anuruddha. Ed D Kosambi. Saranath, 1941
<i>A vibhaviṇī</i>	<i>Abhidhammatthavibhaviṇī</i> Colombo, 1933
BHS D	<i>Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary</i> by F Edgerton Yale University, 1953
<i>B Pañjika</i>	<i>Bodhicaryāvatāra-Pañjika</i> Bibliotheca Indica, Calcutta, 1904-1914
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i> , University of London
<i>Dhs</i>	<i>Dhammasaṅgani</i> Ed P V Bapat and R. D Vadekar Poona, 1942.
<i>Dhs.A</i>	<i>Dhammasaṅgani Aṭṭhakatha = Aṭṭhasaṅhi</i> Ed P V Bapat and R D Vadekar Poona, 1942
<i>Dīgha</i>	<i>Dīgha-nīkaya</i> , Vols I III PTS, 1889 1911
DPPN	<i>Dictionary of the Pali Proper Names</i> , Vols I II, by G P Malalasekera London, 1937 8
GOS	Gaekwad's Oriental Series, Baroda

- IHQ** *Indian Historical Quarterly*, Calcutta
JBORS *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, Patna
Jpf *Jñānaprasthāna lastra* Restored from the Chinese by Sānti
 Bhikshu Sāntiniketana, 1955
JPTS *Journal of the Pali Text Society*, London
Kv *Kāthavatthū PTS*, 1894-97
KvA *Kāthavatthū Atthakathā* SHBS, XXXVIII
LVP Ak *L'Abhidharma kōśa de Vasubandhu* by L. de la Vallée Poussin.
 (References are to chapters and kārikas, unless otherwise
 stated)
M or .
Maṅghama *Maṅghama nīkaya*, Vols I III PTS, 1888-1896
Msa *Mahayāna sūtralamkāra* of Asāṅga, Vol I Ed S Levi
 Paris, 1907
Milinda *Milindapañho* Ed R D Vadekar Bombay, 1940
MCB *Mélanges Chinois et Bouddhiques*, l'Institut Belge des Hautes
 Etudes Chinoises, Bruxelles
Netti *Nettipakaraṇa* PTS, 1902
PTS Pali Text Society, London.
PTSD *Pali English Dictionary* of the PTS
 ॐ ॐ ॐ
Samyutta *Samyutta nīkaya*, Vols I VI PTS, 1884-1904
Sako *Sphutartha Abhidharma-kōśa-Vyakhyā* of Yaśomitra, Vols I II
 Ed U Wogihara Tokyo, 1932 6
Sb *Suttantabhaṅganiya*, a division of Vibhāṅga
SHBS Simon Hevavitarāne Bequest Series, Colombo
Sikshā *Sikshāsāmaucchaya* of Śāntideva Ed C Bendall
 Bibliotheca Buddhica I, St Petersburg 1897 1902
Tib *Trisūtrikāyāṅgīpīṅgīnīkaya* (included in the *Vimśatīka et*
Trisūtrikā Part I—Text Ed S Levi Paris, 1925)
Vinaya *Vinayapīṅgī*, Vols I V Ed H Oldenberg London,
 1879 1883
Vbh *Vibhāṅga* PTS, 1904
Vm *Vissuddhimagga* of Buddhaghosa Ed D Kosambi Bharatiya
 Vidyabhavana, Bombay, 1940
VmI *Vissuddhimagga Tīkā* of Dharmapala Ed. Dhammānanda
 Colombo, 1928
 (For other works consulted see the Bibliography)

1. The Government of Bihar established the K. P. Jayaswal Research Institute at Patna in 1951 with the object, *inter-alia*, to Promote historical research, archaeological excavations and investigations and publication of works of permanent value to scholars. This Institute is one of the five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Jayaswal Research Institute, three others have been established to give incentive to research and advancement of knowledge,—the Nālandā Institute of Research and Post-Graduate studies in Buddhist learning and Pāli at Nālandā, the Mithilā Institute of Research and Post-Graduate studies in Sanskrit learning at Darbhanga and the Bihar Rāshtra Bhāshā Parishad for research and advanced studies in Hīndī at Patna.

2. As part of this programme of rehabilitating and reorientating ancient learning and scholarship, the editing and publication of the Tibetan Sanskrit Text Series has been undertaken with the co-operation of scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

INTRODUCTION BY THE GENERAL EDITOR

The K. P. Jayaswal Research Institute has great pleasure in presenting this scholarly edition of *Abhidharmadīpa* and its *Vṛitti* which were so far unknown to us either in their original form or through their Chinese or Tibetan translations. The work therefore marks a distinct contribution to our knowledge of Buddhism. Unfortunately the MS of the work was incomplete and so were the photographs taken in Tibet by Mahāpaṇḍita Rahula Sākrītyāyana. The learned editor Dr. P. S. Jaini, however, has very thoroughly studied the relevant literature on the subject and given us a work, which will rank high among the scholarly editions of Sanskrit texts.

In his Introduction the editor first gives us a summary of the contents of the *Abhidharmadīpa* in section I and then enters into a general discussion about the nature of the Sūtra and Abhidharma (section II), which is followed by a critical discussion of the relationship between the Sautrāntika and the Ābhidharmika (section III).

The Institute had hoped to publish, earlier than this work, the Sanskrit text of the famous work of Vasubandhu, the *Abhidharmakośabhāṣya*; it had gone to the press earlier and half of it is also printed. Owing to conditions beyond our control, the printing of this work could not be finished before that of the present work. The *Abhidharmakośabhāṣya* and its commentary *sphūṭārthā* by Yaśomitra are closely connected with the *Abhidharmadīpa* and its commentary the *Vṛitti*. It was desirable that the interrelations between the two should be properly indicated in the footnotes to the text of this work. Prof. Prahlad Pradhan, the editor of the *Abhidharmakośabhāṣya*, readily agreed to his press copy of the work being utilised for this purpose by Dr. P. S. Jaini and this magnanimity of his has enabled the latter to have a fairly long section in his Introduction (Section IV) reviewing critically the major controversies between the Kośakāra and the Dīpakāra, as a result of the comparison of the texts of the works.

In the fifth section of the Introduction the editor deals with the date and the authorship of the work. The extant portion of the MS does not preserve the name of the *Dīpakara*. But the editor has adduced sufficient evidence to show that he is most probably to be identified with Vimalamitra a Kashmirian scholar, who according to Yuan Chwang, proceeded to write a work in refutation of the views of Vasubandhu, which probably is none other than the *Abhidharmadīpa*. The time of the author would thus be between c 450 A D to 550 A D. The Kashmirian origin of Vasubandhu and Vimalamitra would incidently enable us to realise the deep debt which Indian Culture and philosophy owe to that Himalayan state of the Indian Union.

The three works so far published in the Sanskrit Tibetan Series of the K P J Research Institute,—*Pramana vastika bhasya* of Prajñakaragupta, the *Dharmottarapradīpa* of Durveka and the *Ratnakīrti nibandhavali* of Ratnakīrti deal with logical and philosophical activity of Buddhism in the second half of the first millennium, the present work takes us back to the end of its first half. The philosophical and logical activity of Buddhism was intense, and some of the Buddhist philosophers, owing to their fidelity to the truth, as they saw it were often changing their camps as a result of further and deeper studies. Vasubandhu, the author of the *Abhidharmakosabhasya* offers one striking example in this connection. He gave up his Sarvastivada and Vaibhāsika views as advocated in his earlier work the *Abhidharmakosabhasya*, and accepted the teachings of the Mahayana, as shown by his later works like the *Vimsika* and the *Trimsika*.

The *Abhidharmadīpakara* scents the Mahayana leanings of Vasubandhu and calls him a concealed Vaitulika or Nihilist, drifting away from his Sarvastivada moorings. There are several controversies between him and Vasubandhu, seven of which Section have been ably reviewed by the editor in his Introduction, IV.

Some later works in Sanskrit dealing with the further development of the Abhidharma are now fortunately coming to

light. *Abhidharmasamuchchaya* of Asaṅga, edited by P. Pradhana *Abhidharmakośabhāṣya*, that will soon be published by this Institute, and the commentary *spñṣārthā* published by Prof. Woghigara belong to this category. Prof. Santibhikshu has tried to restore the original sanskrit text of the *Abhidharmāmṛita* of Ghoshaka from its Chinese translation. The present work is thus the 3rd original sanskrit work of this school to be published and so its importance is considerable to the students of philosophy and Buddhism.

The Abhidharma school merely professed to interpret and expound the *sūtras*. While doing so by the method of textual analysis, it began to attempt a concordance of diverse Sūtras, (delivered in different contexts) in order to present their consistent and coherent interpretation. This in course of time naturally resulted in a virtual supercession of the authority of the Sūtras by that of the Abhidharma. The former were regarded as conventional and partial, the latter as absolute and comprehensive. The eight-fold path became five-fold, the twelve members of the Pañichcha-samuppāda became 11. Additions were made to the number of Dharmas, which were probably not warranted by the Sūtras. Novel interpretations were proposed and new additions were made to justify the new views and theories.

This phenomenon will naturally remind us of similar developments in the realm of Hindu philosophy, where the earlier texts of the Upanishads were treated in a similar fashion by the Brahma-sūtrakāra and his Bhāshyakāras like Sankara and Ramānuja. The philosophical thought was developing and could not be bottled in the old texts; both Hinduism and Buddhism adopted similar tactics to reconcile a reverence to the ancient texts with the dictates of their new theories.

Another important point that strikes the reader of the works like the *Abhidharmadīpa* and *Abhidharmakośabhāṣya* is that while these books show points of contact with Sāṃkhya, Vaiśeṣhika and Yoga,—they do not refute any characteristic views of the

Vedantic school Can we conclude that this school was still in its infancy and had not yet achieved a sufficient prominence to attract the hostile, attention of the Buddhist philosophers?

I am indebted to Prof D D Malvania, the Director of L D Bharatiya Sanskriti Vidyamandira, Ahmedabad, for kindly seeing the proofs of the Introduction, though he was, then busy at Banaras in connection with his impending departure to the Ahmedabad Institution

The K P Jayaswal Research Institute records its deep indebtedness to the Bihar Research Society, the custodian of the negatives of the Tibetan MSS, for permitting it to publish the present work in its Tibetan Sanskrit Series

PATNA
(1-1-1959)

A S ALTEKAR
*Director, K P Jayaswal
Research Institute*

ADDITIONS AND CORRECTIONS

(Numbers refer to pages and lines of the Adv.)

1 4	विदोह	वि(द)ह
3 17	(ध्वा)	(द्वा)
12 1	उपादानमौल	उपादा(न) मौल
16 3	तीया	तृतीया
19 11	विकल्पा	[अ]विकल्पा
22 18	दर्शन(ण)	दर्शण(न)
28 13	भाक्त्व	भाक्तु
31 13	(ऽ)	[ऽ]
31.24	धर्मत्व	धर्मत्वे
35 6	प्राचीनी	प्राचीनो
35 8	इन्द्रिया(णा)म्	इन्द्रियाता(णा)म्
39 6	कारणो	कारणं
44 14	कार्यात्	कार्या(या)त्
46 2	(स्मन्)	(स्मिन्)
56 11	अत्रयमार्गी	अत्रयमार्गीणि
56 17	व्यञ्जनं	व्यञ्जनं
64 10	मुख	सुख
65 13	पादाव	पादाय
66 3	रू प	रूप
73.2	(क्षा)	(क्षम्)
83 n 15	I 200	III 200
86 6	तेजाल्पाना	तेजोल्पाना
66 n 11	Mannual	Manual
104 12	Ang A	Ang A II p 252
105 3	स्थित्य	स्थित्य(ति)
106 4	आक्षिपेत्	आक्षिपेत
107 7	मात्र	मात्र
108.5	नार्थवान्	नार्[न]र्थवान्
109 4	"वाचा	वाचा
109 5	निधीयन्ते" इति ।	निधीयन्त इति
109 9	सम्बन्धस्वीय	सम्बन्धस्वीय
109.n 8	तिङ्गन्तं	तिङ्गन्तं

110.3	प्रत्यापतीति	प्रत्या [य]पतीति
110.7	शब्दो	न शब्दो .
110.14	मे(दि)ति	मेति
110.20	वस्मिदिचत् । न	कस्मिदिचत्
111.24	प्रतिज्ञये (यै) तेन	प्रतिज्ञाये (य) ते । न
111.24	—स्यात्—	स्यात् (णु)—
111.27	अनु (णु)—	अन्त—
112.2	अन्यवणपिक्षो	अन्त्यवणपिक्षो
112.3	उत्पादयत्	उत्पादयत् (न्)
112.4	मीमासा (सक)	मीमास—
112.4	वैयाकरणौ	* वैयाकरणौ
112.4	प्रत्याचक्ष (क्षे) ते	प्रत्याचक्ष (क्षा) ते
112.10	तत्रैद	तत्रैद
123.9	संवृत्या	संवृत्या
135.11	प्रमाद	प्रमाद
136.4	एको हृषिपु	एकोऽहृषिपु
138.2	अन्येदेव नैकाधिकं	अन्येदेवर्न—
146.6	नोच्ये	नोच्यते
175 n.5	p—n—	p 166, n 2
213 8-9	चेतना—या (या)	चेतना या
223 n.22	Kv IX 4	Kv XI 1
224 n 2	”	”
226.2	—दत्तवृ—	—दन्तवृ—
258.6	आगमषोपपन्न	आगमोपपन्न
277.22	तुटय	तुटय
277.22	तुटे	तुटे
377.17	घनानमंस्य	धर्मज्ञानस्य
429 n.15	p—n	p 425, n 4

INTRODUCTION

I

SUMMARY OF THE CONTENTS OF THE *ABHIDHARMA-DĪPA*

The palm-leaf manuscript of the *Abhidharma-dīpa* was discovered in Tibet by Pandit Rāhula Sānkṛityāyana in the year 1937. He brought the photographs of this manuscript, which are preserved in the Bihar Research Society, Patna. As the original MS. is not available to us, our only guide about it are the notes made by the discoverer. In his article 'Second search of Sanskrit Palm-leaf MSS. in Tibet',¹ he notes the following details: "Discovered in Śhalu monastery, *Abhidharma-pradīpa*, Śāradā script, size 22" × 2", leaves 63, 9 lines in each side of leaf, incomplete. Begins 'svasti, namaḥ sarvajñāya. Yo duḥkha-hetu-vyupāsānti-mārgam.....' From leaves 1 to 150, following 84 are missing: 2-30, 40, 46, 48, 50-52, 54-81, 83-90, 119-125, 127-129, 131-133, 138, 140, 145, 147, 149. Every chapter has four pādas. The Third pāda of the eighth (perhaps the last) ends at 150b. The whole book contained not more than 160 leaves....."

The numbers of the missing leaves as well as the title of the book given by the discoverer need correction. After arranging the leaves in proper order, we find the following 88 folios missing: 2-30, 40, 46, 48, 52-79, 81-90, 118-125, 127, 129, 131-3, 138, 140, 145 and 147. The last folio is numbered 150. Thus out of 150, only 62 folios have come down to us.

The name of the MS. given on the label of the photographs is *Abhidharma-pradīpa*. However, the MS. contains two works, viz., the metrical *Abhidharma-dīpa* and a prose commentary on it known as the *Vibhāṣāprabhā-vṛtti*. The original work is called *Abhidharma-dīpa*.² The author of this is referred to as Dipakāra.³ At the end of each chapter (Adhyāya) and sub-chapter

¹ JBORS, XXIII, 1, 1937, p. 35.

² See *Ad. kāṅkā* 1.

³ See *Adv.* p. 169.

(pada) the work is called *Abhidharma dīpa*¹. But in two places (p 347 and p 429) it is called *Abhidharma pradīpa* which may be an unauthorized improvement by the scribe. We shall therefore, call the work *Abhidharma dīpa* and not *pradīpa*.

The *karika* text namely the *Abhidharma dīpa* closely follows both in the contents and in presentation, its counterpart the *Abhidharma kośa*² of Vasubandhu. The latter divides his work into eight *Kośa sthanas* and adds a ninth *Kośa sthana* viz., the *Pudgala nirdeśa*, more or less as an appendix. The *Abhidharma dīpa*³ too is divided in eight chapters called *Adhyayas* but unlike the *Kośa*, it subdivides each *Adhyaya* into four *padas*. As the MS discovered is incomplete we are not certain whether the *Dīpa* too had a ninth *Adhyaya* corresponding to the ninth *Kośa sthana*. Most probably the *Dīpa* had not for it is not referred to anywhere, even in the relevant parts of the work⁴.

The eight *Adhyayas* deal with the following topics in order as in the *Kośa* —

- I Skandha-ayatana-dhatu
- II Indriya
- III Loka-dhatu
- IV Karma
- V Anuśaya
- VI Marga.
- VII Jnana
- VIII Samadhi

The *Adhyayas* in the *Dīpa* are not named in the manuscript, but merely numbered. The seventh *Adhyaya* however, is named at the end of its fourth *pada* as *Jnana vibhaga*.

The number of the *karikas* found in the extant *Dīpa* is 597. Of these 11 *karikas*⁵ have lost either the first two (a and b) or last

¹ See *Ad* p 14 etc.

² Henceforth called *Kośa* or *Ab*.

³ Henceforth called *Dīpa* or *Ad*.

⁴ See *Ad* p 158 n. 1

⁵ 87, 129, 130, 158, 383, 396, 425, 437, 481, 488, 547

two (c and d) quarters, as they come either at the end or the beginning of the lost folios. Two *kārikās*¹ have a line missing, probably due to the inadvertence of the scribe.

The distribution of the *kārikās* in each *Adhyāya* cannot be ascertained with certainty as most of them have lost certain portions. The fourth *pāda* of the *Adhyāya* II (dealing with *hetu*, *pratyaya* and *phala*), and the first three *pādas* of the *Adhyāya* III (dealing with *pralītya-samutpāda*) are entirely lost. Major portions of the first *pāda* of the *Adhyāya* I (29 folios), first *pāda* of the *Adhyāya* IV, fourth *pāda* of the *Adhyāya* V (7 folios) and the third *pāda* of the *Adhyāya* VI (3 folios) and several small portions of the last two *Adhyāyas* are also lost. As it is, we find the following number of *kārikās* in each *Adhyāya* :—

I.	71
II.	78
III.	4
IV.	105
V.	125
VI.	92
VII.	58
VIII.	64
Total	597

Since our extant work is just a little more than one-third of the original, it will be reasonable to presume that the entire *kārikā* text consisted of at least 1200 verses, covering almost the same topics that are dealt with in the *Kośa*, which consists of only 600 *kārikās*² (excluding the thirteen *kārikās* of the *Kośa*-sthāna IX).

A large number of *kārikās* of the *Dīpa* correspond, almost one for one and sometimes word for word, to the *kārikās* of the *Kośa*, as will be evident from the comparison given in the foot-notes to the text.

¹ 93 and 192.

² 'Abhidharma-kośa-kārikās of Vasubandhu', text edited by G. V. Gokhale, *JRAS*, Bombay, Vol. 22, 1946.

This correspondence between the *karikās* of the *Dīpa* and *Kośa* is very striking. Out of the 597 *kārikās* of the *Dīpa*, not less than 300 have their parallels in the *Kośa*. Except in a few cases, (which are noted in the footnotes to the Text), they are presented in a consecutive order. It is possible to determine the subject matter of the lost folios of the *Dīpa* by referring to the corresponding *Kośa*. Even in phraseology, they appear almost as imitations of the *Kośa*. This may be partly due to the common subject matter. But on the whole, one is led to the impression that the *Dīpakāra* had the *Kośa* *karikās* as models for his composition.

The *kārikas* of the *Kośa* are brief and compressing many points in single verses. Hence we see the *Kośa Bhāṣya* breaking the *kārikas* in small pieces for commentary. The *kārikas* of the *Dīpa* are usually divided only in two parts.

The number of *kārikas* in the *Dīpa* is larger than in the *Kośa*. This is firstly due to the new topics introduced by the *Dīpakāra* and secondly due to a detailed exposition of those topics which are briefly discussed in the *Kośa*. About fifty *karikās* are devoted to topics which do not occur in the *Kośa*.¹ About eighty *karikas*² are devoted to the topics which are treated only in the six *kārikas* in the *Kośa*. It should, however, be noted that the majority of the *karikas* of the second kind contains, in most cases, only such details as are given in the *Kośa Bhāṣya*.

The commentary on the *Dīpa*, the *Vibhāṣā prabhā Vṛtti*,³ is also written more or less on the pattern of the *Abhidhāna Kośa Bhāṣya*⁴ of *Varaṇasī*.⁵

¹ See the following *kārikas* — 58-70 81-85 93-98, 145-148, 214-222, 232-234, 451-456, 555-563.

² E.g., *kārikas* 101-108 = *At.* II 21
300-324 = *At.* V 26, 27
332-355 = *At.* V 31
377-420 = *At.* VI 18-19

³ Henceforth called *Vṛtti* or *At.*

⁴ Henceforth called *Prā* or *Abh.*

⁵ This work has hitherto been known to us through the *Abhidhāna*

There is evidence to show the identity of the authorship of the *Dīpa* and its *Vṛitti*. Nevertheless, it is only in the *Vṛitti* that we meet severe criticism directed against the Kośakāra. It will be proved in a subsequent chapter that this commentary is written solely for presenting the orthodox Vaibhāshika viewpoint, encountering the criticisms levelled against it by the Kośakāra in his *Bhāshya*. We may here note that although criticising it, the *Vṛitti*, in most parts, is an imitation of the *Bhāshya* and differs only in those places where it either deals with new topics or deals in detail with those which are given in brief in the *Bhāshya*. We have indicated in the footnotes to the Text, the passages common to the *Bhāshya*. There are about fifty such large passages,—(the smaller ones are not noted)—which are more or less identical with the *Bhāshya*. Of these about twelve passages are quotations from other works (mostly *Sūtras*, the *Prajñāpti* and the *Jñānaprasthāna*) common to both.¹ Four passages deal with the *chatuṣṭikikas*,² which also appear to be borrowed by both from some common Abhidharma source. Two passages are mentioned as quotations from the *Bhāshya* itself as providing the *pūrva-pakṣa*.³ The remaining 32 passages are directly borrowed from the *Bhāshya* without any acknowledgement. Of these a large number are identical and a few substantially agree with the *Bhāshya*. The entire *Vṛitti* on the *kārikās* 17a, 185, 204cd, 209, 261 and 350 of *Dīpa* may specially be noted as it is identical with its corresponding *Bhāshya*.

Kota de Varuṇbandhu of Louis de la Vallée Poussin, who translated it from the Chinese and Tibetan translations. Fortunately, the original Sanskrit MS. of this work was also discovered by Pandit Rahula in Tibet in 1937. This has now been edited by Professor Prahlad Pradhan and is being printed in the Tibetan Sanskrit Works Series, Patna. I am deeply grateful to Professor Pradhan for giving me access to his press-copy of this MS. I am also indebted to Professor A. S. Altekar, the General Editor of the Tibetan Sanskrit Works Series, for his kind permission to quote and print passages from the above work in my edition of the *Dīpa*.

¹ See *Adv.* pp. 452-454.

² See *Adv.* pp. 16, 27, 90, 102.

³ See *Adv.* pp. 98, 168.

Keeping in view this primary relation of the *Dīpa* and its *Vṛtti* with the *Kośa* and its *Bhāṣya* respectively, we may proceed to give in brief the contents of the work. In doing this we will be taking notice only of the more important topics and particularly of those which are either controversial or are not treated in the *Bhāṣya*.

Adhyaya I

[Kārikā 1] The MS opens with a salutation to the omniscient. The first kārikā declares that the author will compose a śāstra known as the *Abhidharma dīpa*. The *Vṛtti* on this contains a brief survey of the Four Noble Truths, which constitute the central teachings of the Buddha. An etymological discussion of the term Buddha is given to show that he knows all (*sarvaṃ*, i.e. the twelve *āyatana*s).

Here the Text is very seriously interrupted as not less than 29 folios, containing a major portion of the first and the second pada are lost. These lost folios might have contained a very useful discussion on the meaning of the Abhidharma and a detailed scheme of the dharmas set out in their traditional divisions of *asamskrīta* and *samskrīta* and the latter in the five *skandhas*, further divided into the seventy two categories of the Vaibhāṣika. This is evident from a subsequent statement *vyakīyataḥ aṣṭau padarūpāḥ samskrītaḥ pañca trayāś chāsamskrītaḥ*.

[Kārikās 2-3] The only point to note here is that the *Vṛtti* contains a criticism, in this connection of the Vaiśeṣika *padārth*'s and the Sāṃkhya *prakṛti*s, topics which are not referred to in the *Bhāṣya*.

[Kārikās 4-16] The *Vṛtti* now deals with the *āyatana*s and *dhātavaḥ*. The meanings of these two terms are given in almost the same words as in the *Bhāṣya*. More detailed information is given about the *mano-dhātu* and its relation to other *dhātavaḥ*. Two Abhidharmika terms, viz., *samprerāś*'s (collection) and *saṃparyaya*s (association) are explained in order to extend the scope of such terms as *skandhas*, *āyatana*s and *dhātavaḥ*.

to cover many categories which occur in the Sūtras but are not tabulated in the Abhidharma. The traditional list of the 80,000 *dharma-skandhas* (aggregates of the preachings of the Doctrine) is referred to with various interpretations of this word. The Kośakāra and the Dīpakāra agree that this number corresponds to the 80,000 kinds of people, differing on account of their *charita* (nature) for whom the Buddha has preached the law suitable to each one of them.

[Kārikā 17] In the third pāda, the *Vṛitti* deals with the eighteen *dhātus* in the well known Abhidharmika manner, i.e., grouping them in pairs and triads, as *sanidaršana* (visible) and *anidaršana* (invisible), *sapratigha* (impinging), etc. The meaning of the term *pratigha* is given in a passage which is borrowed from the *Bhāṣya*, including a quotation from Kumāralāta.

[Kārikā 18] While dealing with the distribution of the eighteen *dhātus* in the three spheres of existence, (*kāma-rūpa-arūpa*), the *Vṛitti*, unlike the *Bhāṣya*, merely mentions that the beings of the *rūpa-loka* do not possess four *dhātus*, viz., *gandha*, *rasa*, *ghrāṇa-vijñāna* and *jihvā-vijñāna*. This Vaibhāshika theory shared also by the Theravādins is very pointedly criticised by the Kośakāra in the *Bhāṣya*.

[Kārikā 19] While defining the term *sāsrava*, the *Vṛitti* refers to the Kośakāra and criticises his definition of this term. According to the Kośakāra the dhammas included in the first and second Truths are *sāsrava*, because *āsravas* (influxes) coincide with and reside (*anuserate*) in them. The *Vṛitti* shows that this is a wrong derivation.

[Kārikā 20] The next notable topic in this pāda is of *vitarka* and *vichāra*. The Vaibhāshikas maintain that there is some kind of sensation (*vitarka*) and discursive thought (*vichāra*) in every moment of consciousness. The *vikalpa* is of three kinds : *śra-bhāva-vikalpa* (pure sensation), *abhinisūpaṇa-vikalpa* (investigatory sensation), and *anusmṛaṇa-vikalpa* (recollecting sensation). The Kośakāra mentions these three, but as Yaśomitra points out,

does not approve¹ of these distinctions. He further identifies the *svabhava vikalpa* with *vitarka*. According to the Vaibhashikas, this *svabhava vikalpa* alone is found in the five kinds of sense consciousness. These, therefore, are treated as *avikalpaka* or not having any active sensation.

[Kārikas 21-34] The Kośakara, in dealing with this topic, leaves out many details which are only to be found in the *Vṛtti*. The *Vṛtti* here has 14 kārikas (21-34) dealing with the various kinds of *vikalpas* obtained in various states of mind, and the possibility of memory (*smṛiti*) in the absence of a permanent entity or soul.

[Kārika 44] The fourth pada opens with a long criticism of the Kośakara's views on the theory of cognition. The controversy relates to the process of cognition, i.e. whether it is the consciousness or the organ of sense that comprehends the object. The *Vṛtti* takes up the Kāśmīra Vaibhashika viewpoint, following an *agama* passage, that it is primarily the sense organ that comprehends and not the consciousness. The *Vṛtti* closes this controversy with a severe condemnation of the Kośakara for his ignorance of the Abhidharma and for his leanings towards the Mahāyāna (*Vijñāna vada*).

[Kārikas 57-70] At the end of this pada we find a very bold line indicting the Kośakara for his omission of an important topic. It reads: 'Now this topic, constituting the very essence of the Abhidharma, forgotten by the Kośakara, should be explained. The *Vṛtti* in 14 kārikas (58-71) gives various details about the cessation of *dhātus* through various stages of the *anāstavaṃsarga*.

Adhyāya II

[Kārikas 72-77] The second Adhyāya deals with the division of the dharmas into 22 *indriyas*. By *indriya* is meant *aisvarya* (supremacy). The twenty-two *indriyas* have supremacy over their respective functions. The *Vṛtti* quotes a passage containing

¹ *Saṅg* p. 64

the view of the *paurāna āchāryas* (which also occurs in the *Bhāshya* but not so acknowledged), attributing several functions to the five organs, the first five *indriyas*. The Kośākāra, however, holds that the sense organs have supremacy only over the knowledge of their respective objects, e g., the organ of eye has supremacy over the action of seeing the matter. Thus says the *Vṛitti*, is not a novel theory. Indeed, it is a Vaibhāshika view, and by saying so, the Kośākāra has indirectly accepted the Vaibhāshika contention that the eye comprehends and not the eye-consciousness.

The *Vṛitti* next refers to a very important theory of the Dārshānīka (i.e. the Sautrāntika), according to whom, no direct perception is possible. It is his contention that perception is not possible, since the object, the sense organ and the cognition are all momentary. This leads to the famous theory of *bahyanumeyavada* closely resembling Locke's doctrine of Representative Perception, attributed to the Sautrāntika in later works like *Sarva-darsanasamgraha*. The *Vṛitti*, however, does not enter into any criticism of this Sautrāntika position.

[Kārikās 80-87] If the meaning of *indriya*, is supremacy, why only twenty two *indriyas*? There are various dharmas, e g., *samjñā*, *chetanā*, etc., which also have supremacy over different mental states. This question is discussed in five kārikās (81-85). It may be noted that the *Bhāshya* too deals with this topic, but instead chooses other examples, e g., *vāk*, *paṇi*, *pada*, etc.

[Kārikās 89-90] The only other notable point in this pada is a controversy about five *indriyas*, viz., *śraddhā*, *smṛiti*, etc. The controversy is whether these five are *sāsrava* (defiled) or *anāsrava* (undefiled) or both. Here the Kośākāra and the Dīpakāra hold identical views that they are *sāsravānāsrava*. In this connection, the *Vṛitti* borrows a whole passage from the *Bhāshya* without any acknowledgement.

[Kārikās 92-111] The second pāda of this Adhyāya is very short. It is devoted to various minor details about the *indriyas*.

It also contains a short but important reference to the atomic theory of the Vaibhashika and a criticism of the Kośakara's definition of *paramanu*

[Kārikas 112-115] The third pada contains a long discussion on the 46 *chaitta* dharmas and the 14 *chitta viprayukta saṃskāras*. The *Vṛtti* gives definitions of these dharmas

[Kārikās 116-120] The *Vṛtti* here contains a criticism of Bhadanta Buddhadeva's view that the *chitta* and *chaittasikas* are not different dharmas. Buddhadeva also holds that the *bhūta rūpa* and the *bhautika rūpa* (primary and derived matter) are not different. The *Vṛtti* makes a reference to its arguments contained in a previous chapter *Bhūta bhautikanyatva chinta*. This, however, belongs to some lost portions of the Adhyāya I. The Kośakara deals with this in the Kośa sthāna I while discussing the *bhūta* and *bhautika dhātus*. The Kośakara, the Dipakara and the Theravādins hold identical views on this point.

[Kārika 123] Of the *anyata* (miscellaneous) *chaittasikas*, the *Vṛtti* deals in detail only with the *vitarka* and *vichāra*. This is one of the major controversial points found in the Abhidharma literature. The *vitarka* and *vichāra* are characterised as coarser (*andārika*) and refined (*sukshma*) sensations simultaneously operating in all kinds of the *kamavachara* consciousness. Since these two partake of two opposite natures (*andārika* and *sukshma*), the Kośakāra maintains that these two cannot co-operate in one and the same moment of consciousness. The *Vṛtti* strongly criticises this unorthodox contention of the Kośakāra. It may be noted that the views expressed in the *Vṛtti* are identical with the views of Saṃghabhadra, a celebrated Vaibhashika contemporary of Vasubandhu.

[Kārikas 126-149] The rest of the Adhyāya II is devoted to the discussion or rather the defence of the *viprayukta saṃskāras*, accepted by the Vaibhāshikas but strongly criticised by the Kośakāra and rejected by the Sautrāntikas. There are fourteen such *saṃskāras* which cannot be included among material or mental

groups. The Kosakāra argues that these *samskāras* have no independent nature or function, nor are they preached by the Buddha. The *Vṛtti* provides an answer to this criticism. It is its claim that only such great Buddhists as (ārya) Maitreya or (sthavira) Vasumitra or (āchārya) Aśvaghosha can comprehend the teachings of the Buddha and not those infants who are ignorant of the Abhidharma.

Much of this valuable discussion on the first two *samskāras*, viz., *prāpti* and *aprāpti* is lost.

The third *samskāra* known as *sabhāgata*, a force producing generality, is defended against the criticism of the Kosakāra, who holds it to be identical with the realistic generality (*samānya*) of the Vaiśeṣika.

The next two *samskāras*, viz., *asamjñika* and the *urodha-samāpatti* (forces stopping the functions of consciousness in the realms of unconscious trance) are dealt with in the traditional way. Here too, the *Vṛtti* launches a strong criticism of the Kosakāra for his 'unbuddhistic' (*abuddhīya*) theory that these states of trances are not unconscious (*acittika*) but are conscious (*sacittika*). This valuable criticism is unfortunately interrupted as one folio containing it is lost.

The next *samskāra* is *jivita*, the force of life duration. The Vaibhashika holds that it is this *samskāra* which (as determined by the previous karmas), at the time of conception, is instrumental in determining the life duration (*śilūsi hetuḥ*). The Kosakāra holds that if the karma determines the duration, the function of the *jivita* is superfluous and hence has no reality. The *Vṛtti* puts forward arguments to prove that the *jivita* is a *dravya*, a real element.

The *Vṛtti* here introduces a very interesting controversy regarding the nature of any possible prolongation of life by yogic powers. According to the Vaibhashika theory, such a thing is contrary to the laws of karma. The life span (*jivita*) is a result

of karma (*vipākaja*), which does not admit any prolongation by *samadhi*

This controversy arises from the well known legend of the Buddha's declaration that he could, on account of his mastery over the four paths to *riddhi* live in the same birth for a *kalpa* or a *kalpavāśeṣa*

The Kosakara fully deals with this controversy while dealing with a topic *katī māryamī vipākaḥ*. There the Kosakara maintains, contrary to the accepted Vaibhashika theory, that in the case of such prolongation of life by the Buddha (or any other arhat), the yogic powers supersede the karma and produce a new life. It is, therefore, a life which is *samadhiya* (born of *samadhi*) and not *vipākaja* (a result of karma)

This view of the Kosakara is censured by the *Vṛttis* as uninformed, contrary to the words of the Buddha and unworthy of any criticism. The accusation is even made that the Kosakara had accepted the Vāstulika sastra and had so entered the portals of Mahāyāna.

The *Vṛttis* next deals with the four *samskaras* known as the *samskṛta lakṣaṇas* or the phenomenalising characteristics of all phenomena. They are *janī* (origin) *sthiti* (subsistence), *jara* (decay) and *naśa* (extinction). The Vaibhashikas, on the basis of a sūtra, conceive that every phenomenal element in its each momentary existence is simultaneously affected by all these four *samskaras*.

The Sautrantikas hold that as these four *samskaras* have natures opposed to each other, they cannot simultaneously function on a momentary thing. They point out that these four *lakṣaṇas* have no reality as they were spoken of by the Buddha only with reference to the series of moments (*pratyaha*) and not to the *ksāra* (moment).

The Kosakāra openly favours this Sautrantika view in the *Bhūṭiya*. The *Vṛttis* criticises this *rasika pakṣa* adopted by

the Kosakāra The last three *samskaras*, viz., *nama kaya*, *pada kaya* and *vyanyana kaya* (*samskaras* which impart significance to words, sentences and articulate sounds respectively) are discussed in detail in the *Vritti*. The Sautrantikas maintain that since these *samskaras* are not different from *lakṣa śabda*, i.e. the sound of speech produced from the atoms of sound, it is not necessary to invent such new *samskaras* outside the group of Matter.

The Kosakara favours this view and ridicules the Vaibhashika doctrine of the *chitta viprayukta samskara*. The *Vritti* contains an answer to his arguments. It also criticises the Mimamsaka, Vaiyakarana and Vaisheshika theories of *śabda*. The *Bhasya* does not refer to the views of these three schools.

• The third pada comes to an end with the discussion on the *viprayukta samskaras*. The fourth pada containing a discussion on *hetu*, *pratyaya* and *phala* is entirely lost.

Adhyaya III

[Karikas 150-153] The first three pada of this Adhyaya, dealing with cosmology, are entirely lost. Only one topic of the dissolution (*samvartant*) of the universe is available to us. A number of controversies regarding the *antara bhava* (intermediate existence between two lives) and the *praittya samutpada* are thus lost to us, as not less than thirty folios of this Adhyaya are lost.

Adhyaya IV

[Karikas 154-157] The Adhyaya IV deals with the doctrine of karma. The *Vritti* opens the first pada with a criticism of the *isvara karana tada* in more detail than the *Bhasya*. The karma is divided into its traditional three types—physical, vocal and mental. The first two are further divided as *vynapti* ('manifest act') and *avyapti* ('unmanifest act'). These two Vaibhashika conceptions, rejected by the Sautrantika school, are very pointedly criticised by the Kosakara in the *Bhasya*. Unfortunately, the *Vritti* here is incomplete as several of its folios are lost.

[Karikas 159-169] The beginning portion of the second pada is also lost. The *Vṛitti* here deals with further details of karma. The karma is of three kinds: *samvara karma* (act of abstention from evils), *asamvara karma* (act of indulgence in evils) and *nava samvara nasamvara karma* (absence from the first two kinds of karma). Of these the first is again divided into three: *prātmokṣa samvara*, *dhyāna samvara* and *arastava samvara*.

Of these the *prātmokṣa samvara* is dealt with in detail. The *Vṛitti* contains an answer to a criticism from the Kosakara regarding the Kasmira Vaibhashika definitions of the upasaka and bhikṣu.

[Karikas 170-187] The remaining portion of this pada is devoted to the treatment of various kinds of karma divided into several groups of traits. Here too the *Vṛitti* closely follows the *Bhāṣya* and borrows several portions from the latter.

[Karika 188] The only other notable point in this pada is a reference to a Darśantika view. The Darśantika maintains on the basis of a sūtra passage that the *kleśas* known as *abhidhyā* (covetousness), *vṛyapada* (ill will) and *mīṭhya dṛiṣṭi* are of the nature of karma. The *Vṛitti* considers this a wrong view since it results in the identity of karma and *kleśa*. The Darśantika is here called *sthitibhāgya*, a term not used either by the Kosakara or by Yasomitra. The *Vṛitti* criticises the Kosakara for adopting this heretic view which is contrary to the Abhidharma.

[Karikas 190-198] The third pada is devoted to a discussion on the ten *karma pathas* (the ways of acting). The *Vṛitti* gives their definitions, stages of completion and various other details. In this connection it refers to the Parasikas who consider it religious to kill their parents and also indulge in illegitimate relationship with their mothers. The Brahmanas are accused of justifying their plunders and the *Īḍas* are condemned as irrelevant talks. The Jainas (nagnata) are criticised for their wrong conception of *ḥimsā*. It may be noted that this whole criticism is much

in the *Saddharma pūdarīka* or the *Śikṣa samūcchaya*. Conditions attending the first moment of the *bodhi chitta* and the acquisition of other excellences are given in detail. The *Vṛtti* enumerates the thirty two *maha pīrūsha lakṣhanas* (marks of a great man) and the eighty *anuvyañanas* (the secondary marks) in conformity with their traditional lists. The *Bhāṣya* omits this enumeration but instead enumerates the names of the sixty *sthanantaras* constituting a *kalpa* which are not given in the *Vṛtti*.

[Karika 231] Only four *paramitas* (viz. *dāna śīla vīrya* and *prajñā*) as against the traditional six or ten are mentioned in the *Vṛtti*. The *Vṛtti* informs us that the Vaibhāṣikas do not consider the *kṣanti* and *dhyāna* as separate *paramitas* but include them in the *śīla* and *prajña* respectively. The Vinayadhara Vaibhāṣikas it says read only four *paramitas* in the Vinaya. Neither of these views are mentioned in the *Bhāṣya*.

[Karikas 232-235] Here the *Vṛtti* introduces a very important controversy unnoticed by the Kosakara. It is claimed by some (Mahayanists) that the *bodhisattva marga* is not preached in the three *Pitakas*. The Dipakara takes up this challenge and argues that all the essential points (even including the thirty seven *bodhipakṣika* dharmas) of the bodhisattva path are preached in the Sūtras and the *paramitas* are mentioned in the Vinaya. It is therefore a great heresy to suggest that this doctrine is alien to the *Pitakas*. Since there are several Sūtras and *Pitakas* the *Vṛtti* makes it clear that only those words of the Buddha are authentic which are included in the Four *Āgamas* by the elder councillors like Mahakāśyapa and Ānanda.

[Karikas 239-241] This leads us to a still more controversial topic of the *plāla bhēda*. If the *bodhi marga* is not different from the *Pitaka* preachings how do we account for the difference in the accomplishments of a *śrāvaka*, a *pratyeka buddha* and a Buddha? The *Vṛtti* maintains that the entire preaching of the Lord which is to be traced to the three *Pitakas* points to the two kinds of Deliverance viz. *śrotavimukti* and *prajña vimukti*. Both these are equally attained by the *śrāvaka pratyeka buddha*

and the Buddha. The difference, therefore, is not in their Deliverance but only in their phenomenal excellences of equipments, faculties and aspirations.

Adhyāya V

[Kārikās 259-261] The fifth Adhyāya is devoted to the exposition of the *anusāyas* and other minor *kleśas*. The Sūtras speak of the six basic *anusāyas*, viz., *rāga* (bias of passion), *pratigha* (ill will), *moha* (infatuation), *māna* (pride), *vichikitsā* (doubt) and *drishṭi* (wrong views). In Abhidharma these are further divided into ninety-eight. As Yasomitra points out, the different schools attach different meanings to this term. The Vaibhāshikas maintain that the *anusāya* means *pariyavasthāna*, the Vatsīputriyas hold it to be *prāpti*, and the Sautrāntikas consider it a *bya*. The Kośakāra examines the first two views and openly favours the Sautrāntika theory of *bya*. The *Vṛitti* borrows that part of the *Bhāṣya* which criticises the Vatsīputriya, but strongly criticises the Kośakāra for his Sautrāntika bias. The *Vṛitti* is brief here, as it says, it has discussed this topic in the Karma-chūnta (the Adhyāya IV) and also in a work known as *Tattva-saptatī*. This work is unknown to us. It may quite well be an independent work of the Dīpakāra, written on the model of the *Paramārtha-saptatī* of Vasubandhu.

[Kārikā 271] A controversy about a *drishṭi* known as the *līlavrata-parāmarsha* (grasping after works and rites) should be noted here. There are various views about the way this *drishṭi* is destroyed. The Kośakāra strongly criticises the Vaibhāshika theory that this *drishṭi* is removed by insight into the Second Truth (*samudaya-darśana*). The *Vṛitti* upholds the orthodox Vaibhāshika viewpoint shared by Āchārya Saṃghabhadra.

[Kārikās 272-288] The rest of the first pāda deals with several details about the ninety-eight divisions of the *anusāya*.

[Kārikās 289-324] The second pāda of this Adhyāya constitutes by far the most important part of the whole work. The fundamental principle of the Sarvāstivāda school, namely, the

reality of the past and future elements, is discussed here in opposition to the Sautrantika arguments forwarded by the Kośakara in the fifth Kośa sthana of his *Bhashya*. We are familiar with this controversy through the pioneer works of Stcherbatsky and Poussin. The Dipakara takes up each argument of the Kośakara, reinterprets the relevant sutras put forward by the Sautrantikas and establishes with considerable success, the Vaibhashika doctrine of the Sarvastivada.

Both the *Bhashya* and the *Vritti* quote in this connection the four theories advocated by Dharmatrata, Ghoshaka, Vasumitra and Buddhadeva. But there are a few important points found only in the *Vritti*. The latter refers to the schools of Darshantika, Vaitulika and Paudgalika and equates them respectively with the Lokayatika, Vainasika and Nagnata (Jaina) schools. The *Vritti* quotes Kumaralata's view supporting the Vaibhashika viewpoint. It also examines the doctrine of Sunyavada, the Parinamavada of Samkhya, the Avayavivada of Vaisesika and contains a valuable reference to the Tri svabhavavada of the Kosakara who is described as a Mahayanist fallen from the Sarvastivada.

[Karikas 325-359] The rest of this pada deals with different *anusayas* obtaining in different states of mind. The Kośakara is very brief and explains this point by way of an illustration of the *sukhendriya*. The *Dipa* devotes twenty five karikas to this topic.

[Karikas 360-370] The third pada is devoted to the exposition of other *kleśas* grouped as *āsrava*, *ogha*, *yoga upadana*, *samyojana*, *bandhana* and *grantha*. The *Vritti* here differs very little from the corresponding *Bhashya*.

[Karikas 371-383] The *upakleśas* or minor *kleśas* collected in the *Kshudraka vastu* (corresponding to the Pali *Khuddaka vatthū nibhanga*) are dealt with in detail in the *Vritti*. The *Bhashya* is very brief and mentions only three *upakleśas*.

The last portions of this pada and the entire fourth pada, containing details on the *kleśa pratana* and *kleśa pariṇā* are lost.

Adhyaya VI

This Adhyaya deals with the *arya marga* or the stages leading to arhatship. A large portion of this Adhyaya consisting of about seven folios, is lost.

[Karikas 384-390] The first pada contains discussion on the *darsana* and *bhavana marga*. In this connection the practices of the four *smṛityupasthānas* (or application of mindfulness on the nature of the body, feelings, mind and dharmas) are explained in detail as they alone bring the annihilation of the impurities (*kleśa kṣaya*). Of these the last, viz., the *dharma smṛityupasthāna* is equivalent to *vipaśyana*, the analytical insight into the law of *pratitya samutpada*, the central teaching of the Buddha. It is called, here 'dharma mudra' and is identical with the term 'sunya'. The *Vṛtti* however, deems it necessary to delimit the meaning of this term against the absolutist interpretations, and explains that the *samskāras* are not devoid of *svabhava* (own nature) but are only *anatma*, i.e. devoid of a substance. The *Bhāṣya* does not contain this comment.

[Karikas 393-438] The practice of the *smṛityupasthānas* is conducive to the attainment of the first four stages in the *darsana marga*. They are known as *ushma*, *murdhā*, *kṣanti* and *lankeśa gradharma*. The first is the 'fire' of intuition producing the pacification (*śama*) of mind. The second is called *murdhā* (superior), as it enfeebles the power of *mithya drishti* and thereby consolidates the *keśala mulas*. The third is called *kṣanti* where the aspirant achieves unassailable faith in the 'triple gems'. The fourth stage is 'supreme phenomenal existence', so called because it is a turning point in the career of the aspirant. This stage is comparable to the *gotrabhu chitta* of the Pali Abhidharma. This stage is followed by fifteen moments of insight into the Four Truths and culminates in the *darsana marga* known as *stola-apatti* or the entering upon the Noble Path. Various details concerning these stages and controversies relating to them are given in the *Vṛtti*. The remaining three stages viz., that of the *sakṛidagamin*, *anagamin*, and the *arhat*, belonging to the *bhāṣana marga* are also dealt with in the third pada, a major portion of which is lost.

[Karikas 439-475] The fourth pada contains an exposition of several kinds of *margas* and *pratipats* (modes of progress) spoken in the Sūtras. A large portion is devoted to the thirty seven factors leading to the bodhi. Bodhi, according to the Vaibhashikas constitutes the two illuminations, viz., the *kṣhaya jñāna* and *anupada jñāna*, terms which we repeatedly meet in the following Pāli passage '*khina me jati naparam tithattaya*'. This bodhi, says the *Vṛtti*, is of three kinds, viz., *buddha bodhi*, *pratyeke buddha bodhi* and *stauka bodhi*, giving rise to the concepts of Three Yanas, differing not in kind but only in the degrees of practice of the thirty seven *bodhipakṣhya dharmas*. These dharmas are then explained in detail in the traditional manner. The only notable point is that the *Vṛtti*, as in the case of the *indriyas*, devotes seven karikas to explaining the reason for not including several dharmas under the *bodhipakṣhya*. This topic is not found in the *Bhāṣya*.

Adhyaya VII

[Kārikas 476-492] The Lord has said that this spiritual discipline (*marga*) consists of three *skandhas* (aggregates). 'The *Iti skandha*', says the *Vṛtti*, 'is explained in the Karmadhyaya (i.e. the Chapter IV), the *samadhi skandha* will be explained in the Chapter VIII, the *prajña skandha* should now be explained.

The treatment of the *prajña* is more or less on the lines of the Pāli *Nārvibhāṅga*. The Pāli works are more elaborate and enumerate a large number of *jñānas*, but the Sanskrit Abhidharma works (including the *Bhāṣya* and the *Vṛtti*) deal only with ten kinds, viz., *dharma° araya° samvṛti° para citta° dīkṣa°*, *śam dṛya°*, *viśodḥa°*, *vastga°*, *kṣhaya°* and *anupadajñāna*. A large portion of the *Vṛtti* dealing with these and controversies relating them is lost.

[Kārikas 493-495] The third pada of this Adhyāya is devoted to the exposition of the eighteen extra-ordinary qualities (*atīta vīrya-śakti*) of the Buddha. They are ten powers (*daśa*) fructifications (*vīryas*), three applications of mindfulness (*smṛty*

upasthānas) and great compassion (*mahā karuṇā*) These qualities appear only in the Buddha on his attainment of the *bodhi*, i.e. the *keśhaya-jñāna*

[Kārikas 496-497] The treatment of this topic is not much different from the *Bhāṣya* We may, however, note that a Mahāyānist term *sarvakarajñatā* is mentioned in the *Vṛtti* in its description of the *sarvatra gaminī-pratīpat jñāna bala* Its definition of the term *dhatu* (in the *nānādhatubala*) is identical with Saṃgha bhadrā's definition quoted by Yasomitra

[Kārikās 517-533] The fourth pada deals with *jñānas* which are not exclusive to the Buddha They are six *abhyāsas*, three *vidyas*, three *pratihāryas* and such other intellectual powers obtained by yogic practices The only notable point here is the view of the Dipakara about the three *vidyas* which is identical with Saṃghabhadrā's view, quoted and accepted by Yasomitra

Adhyāya VIII

[Kārikas 534-546] This last Adhyāya deals with *samātha* or *samādhi* Details about the three kinds of *dhyānas* (*sarava*, *suddha*, *anāsrava*) and the five *angas* (*vitarka*, *vichara*, *priti*, *sukha*, *nīpeksha*) are given in the first pada Various controversies on the nature and number of the five *angas*, contained in the *Bhāṣya*, are not to be traced in the present incomplete *Vṛtti*

[Kārikas 547-554] The second pada contains controversies on *aneya* (unshakable) and four *arīpa dhyānas* The *Vṛtti* here is rather brief, compared to the *Bhāṣya* The last portions of the second pada, containing controversies on the *dījānāntaras* is lost

[Kārikas 554-563] The third pada contains brief criticisms of the Brahmanical conceptions of *dhyāta*, *dhyāna* and *dījya*, and also of the controversy over *karma mārga* and *jñāna mārga* It also contains a criticism of the Vedic mantras The *Vṛtti* in this connection mentions the mantras of Parasika, Śābara and Kapālika and criticises the casteism of the Brahmanas These points are not found in the *Bhāṣya*

[Kārikās 588-597] Now we come to the last folio of our incomplete manuscript. This folio contains a brief discussion on the four *apramānas* (boundless states, also known as *brahmasūtrās*), eight *vimokśhas* (deliverances) and eight *abhisbhayatanas* (stages of mastery) in the same order as in the *Bhāṣya*. The *Bhāṣya* after this deals (in three kārikās = *Abb* VIII 36-38) with the ten *krtsna āyatana*s. This is followed by five concluding verses in which the Kosakāra says that he has composed this *Abhidharma śāstra* conforming to the Kashmiri *Vaiśāhika* school¹ in order to save the Lord's dispensation from growing dissensions and ignorant heretics.

Most probably the *Dīpa* too came to a close after a few additional verses. It is most unfortunate that we should have lost the last folio which might have given us the name of the author and also a statement of the circumstances that led to the composition of this important work.

II

SŪTRA AND ABHIDHARMA

This brief sketch of the *Dīpa* and its *Vṛtti* reflects predominantly the *Vaiśāhika* attempt to correct the Kosakāra of his *Sautrantika* bias. It is, in a way, a record of the dispute between the *Sautrantika* and *Ābhidharmika* on the interpretation of the 'Sūtras' of the Buddha. Before dealing with the specific differences between the two schools, we may here trace the meaning and interrelation of the terms *Sūtra* and *Abhidharma* as seen by these schools.

The earliest canonical reference to the term *sūtra*² is found in the *Mālaparimibhāna sūtra*. It is said there that the Buddha

¹ *Kāśmīra-Vaiśāhikānanti siddhānta prāyo mayāyam katha bh dharmah Ak* VIII 40a,b

² The term *sūtra* occurs several times in the Nikāyas. In the *Majjhima* (I 133 III 115) and in the *Aṅg* (II 7, II 103, II 178 III 86, III 177, III 31) it is mentioned as one of the *angas* of the traditional 'suttanta-sūtra'. The term *suttanta* occurs in the *Samyutta* (II 267) and *Ag* (I 10, I 72, II 24^a III 107, III 176) but not in the sense of a particular collection of the words of Buddha.

on the eve of his parinirvāṇa laid down the four 'Great Authorities': "In the first place Brethren, a bhikkhu may say thus: From the mouth of the Exalted One himself I have heard, from his own mouth have I received it. This is the Dhamma (Doctrine), this is the Vinaya (Law), this is the teaching of the Master. The word spoken,.....should be fully understood and then put beside the Suttas and compared with the Vinaya. If, when so compared, they do not harmonize with the Suttas and do not fit in with the rules of the order, then you may come to the conclusion: 'Verily, this is not the word of the Exalted One, and has been wrongly grasped by that brother'. Therefore, brethren, you should reject it. But if they harmonize with the Suttas and fit in with the Vinaya, then you may come to the conclusion: Verily this is the word of the Exalted One and has been well grasped by that brother".¹.....etc.

This passage, occurring in one of the most important and widely respected sūtras, is very interesting for the history of the authenticity of several Buddhist scriptures handed down to us. It anticipates, even during the lifetime of the Buddha the existence of several different versions² and at least one authorized version of the Sutta and Vinaya collections. It is possible that this particular authorized version was accepted as the only authentic one in the First Council of Rājagriha, held immediately after the passing away of the Buddha. The omission of the term Abhidharma in this passage, in spite of its occurrence in several other suttas, points to a later period for the composition of the Abhidharma texts, and is usually claimed as the work of the Buddha. The passage itself is silent on the meaning of the terms sutta and vinaya, but from the context we can assume that they are here

¹ See *Adv.* p. 100, n. 1.

² Not of the written words but of the words heard by his direct disciples as, for instance, shown in the *Chullavagga: āyasmātam Parānāmi therā bhikkhū etadavocāsu, 'therāhi, āvuso Parāna, dhammo sanigāto apāhā tam sanigāten ti'. 'sambhūtiānāso therāhi dhammo cha vinayo cha, apī cha yathesa veyā Bhāgavato sammakāhā sutāni sammakāhā paṭiggahitāni katherāhāsu dāreśāni ti'. 'Vinaya, Vol. II, p. 290.*

to indicate the collections of the Dhamma and Vinaya¹ preachings of the Buddha

The exact meaning of these two terms, viz., *sutta* and *vinaya*, was still a controversial point even during the time of Buddhaghosa. In his commentary on this passage, Buddhaghosa records several views on what constituted the *sutta* and *vinaya*.

"Here the '*sutta*' means Vinaya, as is said 'Where was this prohibited?' At Savatthi in the *Sutta vibhanga*' '*Vinaya*' means *Khandhakas*, as is said 'In Kosambi, on the transgression of the Vinaya'. But this explanation does not cover the entire Vinaya pitaka. Or '*sutta*' means *Ubhato vibhanga*, whereas '*vinaya*' means *Khandhakas* and *Parivata*. In this view the entire Vinaya pitaka is included (but not others). Or '*sutta*' means Sutta pitaka and '*vinaya*' means the Vinaya pitaka. But here only two Pitakas are covered (not the third, i.e. the Abhidhamma). Or '*sutta*' means the Sutta pitaka and the Abhidhamma pitaka, and '*vinaya*' means the Vinaya pitaka. Even this explanation is not satisfactory as there are many works which are not included in '*sutta*', e.g., *Jataka*, *Niddesa*, etc. (all books of the Khuddaka nikāya)"

"Sudinnathera, however, says 'There is not a word of the Buddha which is not *sutta*. '*Sutta*' means three pitakas. '*Vinaya*' is (only mentioned separately as) a means (of subduing passions)". And to illustrate this he puts forth the following *sutta* — "Those things of which you know thus — these things lead to passion, not to release therefrom, these to bondage — these to luxury not to frugality, of these things hold definitely — this is not Dhamma, this is not Vinaya, this is not the word of the Teacher. But as to those things, O Gotami, which you know lead to *dispassion*, to release from bondage, to the dispersion of rebirth, to wanting little, to contentment, to solitude, to exertion and to frugality (and in no case to their opposites), be assured that they are Dhamma, the Vinaya and the word of the Teacher" (*Ang* IV p. 280)

¹ For a difference between these two terms, see Oldenberg's Introduction to *Vinaya Pitakam*, I pp. X-XIV

“Therefore”, concludes Buddhaghosa, “‘*sutta*’ means the three piṭakas; ‘*vinaya*’ means all that is conducive to the subduing of passion.....But those words which do not occur in the tradition of the suttas but appear only in the apocryphal *Vessantara*, *Ummagga*, and *Vinaya* and the Vedalla-pitakas, or in one of these... they are to be considered as not the words of the Teacher.....”¹

One can see in these explanations an attempt to extend the meaning of these terms and particularly that of *sutta*. First it is held to mean only a single Vinaya text, viz., the *Sutta-vibhaṅga*, then a larger Vinaya text, the *Ubbato-vibhaṅga*. Next it is made to include not the Vinaya texts, but the entire Sutta-piṭaka. Then it is made to include both the Sutta and Abhidhamma Piṭakas, and finally not only all the three Piṭakas, but also anything that may be conducive to a holy life.

The purpose of this extension evidently appears to include the Abhidharma (and also the Khuddaka-nikāya) which is not specifically mentioned in the passage dealing with the *mahāpadeśas*. The commentators are determined to include it and end in giving a very wide and general meaning to the term *sutta*, thereby making it comprehensive enough to include all good words.

The Sarvāstivādin version of the *Mahāparinirvāna-sūtra* also contains the *mahāpadeśas*. They are identical with the Pali passage except for one more significant phrase—“*dharmatām cha vilomayanti*”.²

The term *dharmatā* is quite well known to the Pali scriptures.³ It is, therefore, difficult to account for the omission of this term in the Pali version. In the absence of any commentary on the Sanskrit *Mahāparinirvāna-sūtra*, we have no precise information on how the Sarvāstivādins understood these terms. Fortunately, our *Vṛitti* gives some explanation of the term *sūtra*. It says⁴: only that *sūtra* is to be accepted which was spoken

¹ *Dīgha A.* II. pp. 565-6

² *Mahāparinirvāna-sūtra*, pp. 238-240. Vide *Ad.* pp. 99 and p. 197.

³ See *Abg.* V. p. 2; 66; *Samyutta*, I. p. 140; IV. p. 216.

⁴ *Ad.* p. 197.

by the Buddha, collected in the four *agamas* by the elder councillors Mahakāśyapa and Ānanda, and which is contained in the *Uddana gathas*¹ (summary verses) This explanation helps us to identify the term *sūtra* with the four *agamas*, viz., the *Dirghagama*, the *Madhyamagama*, the *Samyuktagama* and the *Ekottaragama*, corresponding to the first four *nikayas* of the Pali canon The *Abhidharma pitaka* and the *Kshudraka nikaya* (Pali *Khuddaka nikaya*) are not included here in the term *sutta*, pointing again to their late acceptance as canonical works Incidentally, it may be noted that in the *nikaya* classification, *Abhidhamma pitaka* is included by Theravadins in the *Khuddaka nikaya*² The Sarvastivadin meaning of the term *sutta* appears more accurate and nearer to the original meaning of that term, compared to the several meanings given by Buddhaghosa

The term *dharmata* found in the Sanskrit version of the *mahapadesas* is also at a later period accepted by the Theravāda school The *Nettipakarana*, a non canonical³ Pali work ascribed by tradition to Mahakachchāna (a direct disciple of the Buddha), contains the term *dhammata* along with *sutta* and *vinaya* The meaning of these terms given in this work differs from the traditional *Atthakathas* Its version of the *mahapadesas* reads⁴ “ those words and syllables should be put beside the *suttas*, compared with the *vinaya* and put alongside the *dhammata* With which *sutta* are they to be put beside? With the Four Noble Truths With which *vinaya* are they to be compared? With the pacification of passion, ill will and infatuation In which *dhammata* are they to be tested? In the doctrine of *paṭiccha samuppada*”⁵

¹ On the *uddana gathas*, see *Adv* p 197, n 6 cf Pali *uddanasamgaha* compiled by Sanghakaras See *Dhs A I* 68

² *Dhs A I* 65

³ In the Burmese tradition this book is included in the *Khuddaka nikaya* See Winternitz *A History of Indian Literature* Vol II p 77, n 3

⁴ *Netti* p 22

⁵ Sarvastivadins also interpret *dharmatā* as *pratitya samuppada* [*na cha sutram badhate*] *na cha sūtrantaram vrodhoyati* [*na dharmatam badhate*] *iti pratitya samuppada-dharmatām* *Saky* p 705

This explanation is remarkable in that these three terms are not identified with any Pitakas, but only with the general preaching of the Buddha

Dhammapāla (5th century A D) in his commentary on the *Nettipakarana*, however, reasserts the Atthakathā meaning of the term *sutta*. He says "Since there is not a single word of the Buddha deviod of (the preaching of) Truth, it is said here that '*sutta*' means the Four Noble Truths. The Atthakathas, however, say that '*sutta*' means three Pitakas. There is no contradiction in these two meanings"¹

Despite the differences on the meaning of the term *sutta*, the Theravadins and the Sarvāstivādins considered this *mahā padesa* as a characteristic mark (*lakshana*) of the words of Buddha. Our *Vritti* twice quotes this *mahāpadesa* to refute views conforming to the Vaitulika-Śāstra²

But the Mahayanists, agasinst whom this *mahāpadesa* was quoted by the Hinayāna schools, never accepted it as an authority or a standard for judging the authenticity of a particular version of the Buddha-*vachana*. They had a distinct disadvantage. Though they claimed that their scriptures originated from the Buddha, they could not by the very nature of their teachings, name any *śravakas* like Mahakāśyapa or Ānanda as their compilers. Bu ston in his account of the rehearsal of the Mahāyānistic scripture says³ "Mañjuśrī rehearsed the Abhidharma, Maitreya—the Vinaya and Vajrapāni—the Sūtras. It is said moreover in the *Tarkeyāvalā*—the Mahayānistic scripture is the work of the Buddha. The chief compilers of it were Samantabhadra, Mañjuśrī, the Lord of the secret charms (=Vajrapāni),

¹ *Netti A* p 219

² Vide *Ad* pp 98 and 197. On *mahāpadesa* see E. Lamotte, 'La critique d'authenticite dans le bouddhisme' *India Antiqua* (Leiden, 1947), pp 213-222, 'La critique d'interpretation dans le bouddhisme' *Annuaire de l'Institut de philologie et d' Histoire Orientales et Slaves*, IX (Bruxelles, 1949), pp 341-361

³ Bu-ston's *History of Buddhism*, Vol II, p 101. Tr. Obermüller

Maitreya and others. The *sratakas* were not the chief compilers of our (Mahayanist) canon, since the latter is not accessible to them”

Haribhadra also in his *Aaa* repudiates the Hinayānist claim of authenticity by pointing out the invalidity of their *mahapadesas*. He says: “There is no concordance between different versions of the Sūtra and Vinaya Pitakas. The *dharmata* established in one school is not identical with that of the other schools. With the eighteen different schools and their separate versions of the three Pitakas, it is improper to hold the mahapadesa as a standard for judging the authenticity of the words of the Buddha”¹

The same view is held by Śantideva, the author of the *Bodhicaryavatara*. Prajñakaramati, in his *Panjska* on this work goes a step further. He rejects the Buddha *vachana lakshana* propounded by the Hinayana schools and puts forward his valid definition.² “This then is the universal characteristic of the Buddha *vachana* as preached in the *Adhyasaya samchodana sutra*. “Moreover, O Maitreya, by four causes the word of the Buddhas may be recognised. What four? (1) O Maitreya, it refers to truth, not to untruth, (2) to the doctrine, not to the non-doctrine (3) it lessens sin, not increases it, (4) it shows the advantages of nirvana, does not indicate those of continued rebirth. When someone, O Maitreya, utters or shall utter a word endowed with these four qualities, the believing young men and women will produce the idea of Buddha, of Master, they will hear this Law as he preaches. Why? Anything, Maitreya, that is well said is a word of Buddha”³

This passage reminds us of the Buddha’s preaching to Gotamī quoted above. The Hinayanistic attitude towards the Buddha *vachana* is well summed up in Emperor Asoka’s

¹ *Aaa* pp. 260-1. Vide *Adv.* p. 197 n. 7.

² *B. Pañj. kā.* IX. 43-44. Vide *Adv.* p. 197 n. 7.

³ *ib. id.* Also see Lamotte’s *Le Traité de la Grande Vertu de Sagesse de Nāgārjuna*, I, pp. 81-2, notes.

famous line: "Whatever is spoken by the Buddha is well spoken"¹

In spite of these different versions and standards, interpretations and doctrines, all the Buddhist schools, both Hinayāna and Mahāyāna, held some common, indisputable teaching of the Buddha. It was this common heritage that held these schools together through centuries of discord and dissensions. The origin of Abhidharma is to be found in the beginnings of the attempts of the earliest Buddhists to find such a common teaching.

The tendency of the saṅgha to split into various groups is manifest even during the lifetime of the Buddha. In the earlier stages the differences over the laws of Vinaya divided the fraternity. The Vinaya texts are full of stories, invented as well as real, of monks and groups who gave occasion for the institution of several major and minor rules of the *Pāṭimokkha*. But the differences over the Vinaya were not considered as harmful as disagreement on the doctrines of the Buddha. During the latter part of the Buddha's life, together with the rise of Devadatta as a rival, we see a kind of fear among the elders that the unity of the saṅgha may not survive the death of the Master.

Several suttas of the Pali canon bear witness to such a fear and to a consequent attempt to preserve the doctrinal unity by putting his more important doctrines in one collection.

In this connection, the Paśādika-sutta,² the Sāmagāma-sutta³ and the Sangiti-suttanta⁴ may be noted as of particular interest. The death of the Jain leader Nātaputta Nigantha and

¹ *a kechi bhante bhagavatā Buddhena bhasite sove se subhāsīte vā* *Edicts of Aśoka*, p. 82 (Adyar edition 1951). See F. Weller, *Satz C der Aśoka-Inschrift von Calcutta-Bairat*, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, V (Berlin, 1957), pp. 84-90, and D. L. Snellgrove, 'Note on the Adhyāśayasameśanasūtra BSOAS', Vol. XXI Part 3, 1958 (pp. 620-3).

² *Dīgha*, sutta 29, Vol. III, p. 117.

³ *M* sutta 104, Vol. II, p. 243.

⁴ *Dīgha*, sutta 33, Vol. III, p. 272.

a subsequent division in his samgha form the occasion for these three suttas

It is said in the introduction (*nidāna*) to the Pāsādika sutta "While the Lord was staying among the Śākyans, Nātaputta the Nigantha had died recently at Pava. At his death, the Niganthas became disunited and divided into two parties, in mutual strife and conflict, quarrelling with each other —thou dost not understand this doctrine (dhamma) and discipline (vinaya) but I do understand it. Thou art in the wrong, I am in the right,

Thou sayest last what should be said first, and first what ought to come last, Truly the Niganthas were out, methinks, to kill. Even the lay disciples showed themselves shocked so badly was their doctrine and discipline set forth and imparted and now wrecked as it was without a protector"¹

Now Chunda the novice who had seen this, visited Ānanda at Samagama and reported it to him. And Ānanda said, "Friend, this is a worthy subject to bring before the exalted one." They went to the Lord and reported the episode. The Buddha was not surprised to learn the happening. He gives a long discourse on the nature of a perfect Teacher, on the conditions of a perfect religion and claims that his is the perfect samgha and the exalted Law. He then sums up his teachings and exhorts the samgha in the following words: "Wherefore, Chunda, do ye, to whom I have made known the truths that I have perceived, come together in company and rehearse all of you together those doctrines and quarrel not over them, but compare meaning with meaning, and phrase with phrase in order that this pure religion may last long."²

¹ Which then, Chunda, are the truths which when I had perceived I made known to you? They are these—the Four Onsets of Mindfulness, the Four Supreme Efforts, the Four Paths to Efficacy, the Five Powers, the Five Forces, the Seven

¹ *Dīgha* III, pp. 117-8

² *Dīgha* III p. 127

Factors of Enlightenment, the Ariyan Eightfold Path. These O Chunda, are the truths....."¹

The Sāmagāma sutta also begins with the same episode of the Nigantha Nātaputta's death. Here Ānanda relates this to the Buddha adding his hope that when the Lord dies, no 'similar' quarrels will arise in the saṅgha, to the grief and sorrow of gods and men

The reply of the Buddha on this occasion is worth noting here. He repeats the dhammas preached in the last sutta and asks: "What think you Ānanda? Do you observe even a couple of Bhikkhus at variance about the truths which, when I had perceived, I made known to you....., the Four Onsets of Mindfulness.....the Ariyan Eightfold Path?"

"No Sir. But those who are about the Lord might, at his death, stir up quarrels in the saṅgha respecting the rigours of the regimen or of the code.' Such quarrels would make for the grief and sorrow of the gods and men".

"Of little concern, Ānanda, are quarrels respecting rigours of regimen or of the code, it is possible quarrels in the confraternity about the Path or the course of training which really matter".² Here we can discern the rise of Abhidharma, the supreme Doctrine of the Buddha. The statement that there are no two opinions on the thirty-seven items, raises the latter to a higher degree and can be called the central and universally accepted preaching of the Buddha. The differences rising out of the Vinaya are not ruled out, but they are not exaggerated. No particular sutta is mentioned as the supreme, but only the sum total of all the teachings put into an aggregate later known as the *bodhipakkhiyā*

¹ *katame cha te Chunda mayā dhammā abhināṇā desitā .....suyyasthāraṃ chattāro satipaṭṭhānā, chattāro sammappadhānā, chattāro iddhipādā, pañc' anariyanti, pañ. ha balāni, satta bojjhaṅgā, ariyo atthangiko maggo Ime kho te dhammā ..... Ibid.*

For a full exposition of these thirty-seven items, see *The Dialogues of the Buddha*, II pp 122-130, notes. Vide *Adr.* pp. 356-362.

² *M* II p 245.

dhammā It is the burden of a large number of suttas in the *Dīgha* and *Majjhima Nikāyas*. It constitutes one of his last preachings to the congregation, following the declaration of his intention of entering into *parinirvāna*¹. The *Milindapañha* almost makes a generalisation by saying that all Tathagatas, when they preach, preach these thirty seven (*bodhipakkheyya*) dhammas². It is said in the *Saddharma pūdarīka* that the career of a bodhi sattva is completed by practising these dharmas³. Almost all major works on Buddhism, both Hinayana and Mahāyana, contain this list. This, therefore, was the supreme dharma, acceptable to all. It marks the beginning of the Abhidharma.

The term '*bodhipakkheyya dhamma*' appears only in a few places in the older Nikāyas. In the *Ang N* it is mentioned without indication of the scope of the term⁴. In the *Samyutta N* it is applied to the five *indriyas* (*saddhā pañña*)⁵.

The term occurs in the *Aggañña sūta*, where it consists of seven dhammas only⁶. It occurs twice in the *Vibhanga* and there too it consists of the seven *bojjhangas*⁷. In the same book, the thirty seven items are called *saddhamma*⁸. In the *Jātakatthakathā* these thirty seven are called both *saddhammā* and *bodhipakkheyyā dhamma*⁹. The *Vissuddhimagga* enumerates the thirty seven dhammas as *bodhipakkheyyā* and discusses them in detail¹⁰. The *Nettipakarana* once speaks of thirty-seven¹¹ and in another place adds seven *saññās*¹² to the thirty seven, bringing the number of the *bodhipakkheyyas* to forty three¹³.

¹ *Dīgha*, II p 127

² Vide *Adv* p 196, n. 8

³ *Ang* III 70, 300

⁴ *Dīgha* III p 97

⁵ *Ibid* p 372

⁶ *Jātakas*, V p 483

⁷ *Vsm* XXII 34-38

⁸ *Netti*, p 31

⁹ *Ibid* p 112 For *saññās* vide *Adv* p 371

¹⁰ For a note on the extension of this term, see Mrs Rhys Davids' Preface to the *Vibhanga*, p XIV. Vide *Adv* pp 306-7

¹¹ *Ibid*

¹² *Samyutta*, V 227, 237-9

¹³ *Vbh* pp 244 and 249

The same thirty seven items, called *bodhipakṣīyāḥ* or *bodhipakṣīkāḥ dharmāḥ*, are also found in most of the Buddhist Sanskrit scriptures.¹ It is possible that the seven *bojj'angas* formed the nucleus of this collection, to which were added other dharmas. The overlapping character of several items—e.g., the five *balas* again grouped under the five *indriyas*—was recognized by the commentators. Consequently we find both in the *Kośa* and in the *Dīpa*, as well as in the *Abhidhammattha saṅgaho* of Anuruddha, an attempt to delimit the term to contain only ten, eleven or fourteen dharmas.²

This tendency to collect the most repeated and advanced teachings of the Buddha and group them in several clusters is common to many suttas of all five nikāyas.

The Mahasatipatthana sutta³ is a long discourse on the four *satipatthanas* and four *ariya sacchhas*. The Mahanidana sutta⁴ is devoted to a long discussion on the twelve angas of the *paṭi c'eta samuppada*. The Chhachhakkā sutta⁵ is purely catechetical in that it deals with six groups of sixes (*chhakkas*). The Bahudhātuka sutta⁶ is composed solely to collect all 'dhātus' scattered in various suttas. Instead of the usual eighteen, we here find an enumeration of forty-one dhātus. The Mahāsukuludaya sutta⁷ contains a larger number of items. In addition to the traditional thirty seven items, there are mentioned eight *vimokk'has*, eight *abhiññāyataras*, ten *kaṭṭhāyataras*, four *ñānas* and six *abhiññānas*. These topics are found fully discussed in all Abhidharma works.⁸

A whole series of suttas with the appellation 'vibhanga'⁹ are found in the Vibhanga-vagga of the *Majjhima nikāya*. They

¹ For a complete list, see *BHSD*, p. 402b.

² Vide *Ad.* p. 308, 309-10.

³ *Di.* 2, LVII (Vol. II, p. 290).

⁴ *Di.* 2, LV (Vol. II, p. 55).

⁵ *M.* sutta 143 (Vol. III, p. 280).

⁶ *AL* su 2 115 (Vol. III, p. 61).

⁷ *M.* su 2 77 (Vol. II, p. 1).

⁸ Vide *Ad.* pp. 390-3 and 429ff.

⁹ *M.* sut. as 135-142 (Vol. III, pp. 202-257).

are (1) Chūlakamma vibhanga, (2) Mahākamma vibhanga, (3) Salāyatana vibhanga, (4) Uddesa-vibhanga, (5) Arana vibhanga (6) Dhatu vibhanga, (7) Sachcha vibhanga, and (8) Dakkhinā vibhanga

The term vibhanga is significant. It means distribution, division or classification. It also means expansion (of a meaning), i.e. a commentary. *Vibhanga* is also a name of the second Abhidhamma Book, which is more or less a continuation and expansion of the dhammas collected in the *Dhamma saṅgani*. These two abhidhammika functions, namely the collection and expansion, characterise these vibhanga suttas and mark the second stage in the development of the Abhidharma.

Several suttas of the *Samyutta nikaya* can also be called pure Abhidhamma. The Nidāna samyutta¹ has several suttas dealing only with the *pañcikasamuppada*. The Dhatu samyutta² deals with all kinds of *dhatu*s and gives their traditional definitions. The Khandha-samyutta³ contains details of all *khandhas*. The Salāyatana samyutta⁴ and particularly the Satthi peyyala deal with *āyatanas*, with the triple doctrine (*amccha, dukkha, anattā*) applied to them. The Sāriputta⁵ and the Moggallāna samyuttas⁶ are long discourses on the *rūpa* and *arūpa dhyānas*, given in the stereotyped formulas repeated all over the *Nikayas*. The Asamkhata samyutta⁷ deals with *nirvāna*. The last Book of the *Samyutta nikaya*, viz., the Mahavagga, deals with *magga*, i.e. the thirty-seven (*bodhipakkhiya*) dhammas. There are seven separate samyuttas dealing with the seven main items of these *bodhipakkhiyas*⁸.

The *Ang nikaya* due to its method of numerical order comes much closer to the books of Abhidhamma. The dhammas

¹ S II pp 1 132.

² S II pp 140-177

³ S III pp 1 180

⁴ S IV pp 1 172.

⁵ S III. pp 235-240

⁶ S IV pp 262-280

⁷ S IV pp 359-373

⁸ See S V pp 1 290

scattered all over the other Nikayas find repetition here in an artificial group of numbers. Two books of the Khuddaka nikaya, viz., the *Uddesa* and the *Patisambhida magga* are pure Abhidhamma works, though grouped in the Sutta pitaka. Of these, the *Patisambhida magga* is attributed by tradition not to the Buddha but to Sariputta. It is said in its commentary that this work was preached by Sariputta to Ānanda, who recited it before the first Council.¹

This review shows us the tendency of certain Suttas of all the Nikayas towards collecting and classifying, and at times elaborating the advanced teachings of the Buddha. Several of these Suttas are not the direct words of the Buddha but elaborations by his chief disciples like Sariputta and Moggallana on an *uddesa* or synopsis laid down by the Buddha.² These categories or dhammas can be summed up in such oft repeated technical terms as *khandha*, *dhatu*, *ayatana*, *indriya*, *sachcha*, *patichcha samuppada*, *kamma*, *klesa*, *magga*, the items of the thirty seven *bodhipakkhiya* dhammas, *jhana*, the eight *vimokkhas*, eight *abhibhayatanas*, ten *kasinas*, *saññas*, etc. The collective name for all these dhammas is 'abhidhamma', as they are '*abhi' visuttha dhamma*'. The contents of all the major works on Abhidhamma including the *Kosa* and *Dīpa*, do not, in essence, differ from these few topics, scattered here and there throughout the Sutta pitaka.

Now we turn to the Sangiti suttanta, which marks a definite start of the Abhidhamma literature proper, in the Sutta pitaka. This sutta also opens with an account of the Nigantha Nataputta's death. *This time Chunda or Ānanda do not report it to the Buddha, but Sariputta himself relates it to the sangha, in the presence of the Master.* "The Nigantha Nataputta, friends, has just died at Pava. Since his death the Niganthas have become divided and have fallen into opposite parties and into strife. But to us, friends, the Norm has been well set forth and imparted by the Exalted One. Herein there should be a chanting by all

¹ *Patisambhī dāmagga* A p 9

² For instance, the *Sachcha vibhāṅga sutta* and the *Uddesa vibhāṅga-sutta*

works of the Sarvāstivāda school. This work is there known as *Sangsi pariyaya*, now preserved only in its Chinese and Tibetan translations. The researches of J. Takakusu¹ have revealed that the Chinese translation of this work attributes this sūtra to Śariputra² and contains the same episode of Nigantha Nataputta's death, which hastened Śariputra (or the compilers of this sūtra) to draw up a summary of the Doctrines, which subsequently came to be called the Abhidharma.

So far we have seen the abhidhamma in its one aspect, viz., the *visittā dhammā*. The abhidhamma in the Sutta pitaka consists mainly of the collection of dhammas in different groups as *khandhā*, *āyatana*, *dhātū*, *indrīya*, *saekha*, *patichcha samuppada*, *jhāna*, *magga*, etc. Another aspect consists in the minute analysis of these dhammas into various units. The method of the Buddha's preaching is characteristically analytical. His first sermon, the Dhamma-cakka ppavattana sutta, is followed by a preaching devoted solely to an analysis of Personality into the five aggregates (*khandhas*) and the latter again in their various triple aspects as past, future, and present, and dual aspects as personal and external, gross and subtle, low and exalted, far and near³. The bodhi of the Buddha also consists of his knowledge of the doctrine of *patichcha samuppada*, which again is an analysis of the series of causes of the cycle of birth and death. From this analytical and critical consciousness arise his unique doctrines of *anityatada* (momentariness), *anatmanada* (impersonality) and *sunyatada* (unsubstantiality) which distinguish Buddhism from other Indian schools of thought. The preaching of these unique doctrines is called his *samukkamsika dhamma desana* (exalted sermon) as opposed to his *anupubbika*

¹ 'On the Abhidharma Literature of the Sarvastivadins', *JPTS*, 1905 pp 100-103. Also see Watanabe Baiyū *Uba-Abhidharma ron no kenkyū* (English title as given by the author: Studies on Abhidharma Literature of Sarvastivada Buddhism), Tokyo, 1954 pp 495-591.

² In the Tibetan tradition it is attributed to Mahākapphina. *Ibid*.

³ *yam kucchī rūpam atitanagata paccchuppannam eyhattam va bahiddhā va elari kam va sūkhānam va hinam va panītam va yam dāre va sarīke va sabbam rūpam*
Vinaya, I p 14.

*dhamma desanā*¹ (graduated sermon) of charity and morals. It is the knowledge of these higher dhammas (doctrines) described as profound, subtle, difficult to comprehend, transcending mere speculation, capable of being known only by the wise, which he claims as the result of his attaining the supreme enlightenment (*samyak sambodhi*).

This analysis of the dhammas is another aspect of Abhidhamma.

It is said in the *Vinaya pitaka* that a monk who is incapable of instructing *abhidhamma* and *abhivāyaya* must not take part in ordaining a disciple.² Commenting on these two terms, Buddhaghosa says "Abhidhamma means dividing (the dhammas) as mind and matter. Abhivāyaya means the entire *Vinaya pitaka*."³

This piece of commentary is valuable for defining in brief the function and method of Abhidhamma. The contents of this term are shown by taking it to mean the '*visuttha dhamma*'. Its analytical method and its specialised field of operation are shown by its description as '*nama rūpa pariccheda*'. It is *pariccheda*, i.e. division, classification or analysis which characterises the method of Abhidhamma. It is not *śīla* or *samādhi* as in the general dhamma preachings, nor *apatti* and *anapatti* as in the Vinaya preachings, but *nama* and *rūpa* that constitute the basic sphere of Abhidhamma.

The Sarvastivādins also attribute the same function to Abhidharma. Vasubandhu defines it as *amala prajña*—the pure wisdom—and interprets it as *dharma pravichaya*, analysis of dharmas as *sasṛata* and *anasṛata*, etc. This is the real abhidharma; the term is only secondarily applied to the Abhidharma śāstras, as the latter are helpful in attaining the *prajña*.⁴

¹ *Vin* I p 15

² *bhikkhūnaṃ na upasampādāyānaṃ na patibalo hoti abhidhamme vinetum abhivāyaya vinetūm* *Vinaya*, I, p 64

³ '*abhidhamma*' ti nāma-rūpa paricchede vinetum na paṭibalo hoti 'abhivāyaya' ti sakāle *Vinaya* p 14ke vinetum na Sakkoṭi *Vinaya* A V p 920

⁴ *Abh* I. 2ab.

The bodhi of the Buddha consists of this *dharma-pravichaya* or the *nāma-rūpa-parichhedā*, which is fully elaborated in the Abhidharma.¹ It is to impart this that he preaches Abhidharma to his disciples.² It is not only a means to attain nirvāna, but also an end, indeed arhatship itself.

The analysis of the *nāma* and *rūpa* and particularly of *nāma*, i.e. the mind and mental dhammas, dominate the entire preachings of the Buddha. The doctrines of karma, rebirth and salvation are all explained on the basis of the analysis of the mind in its good, bad and indeterminate states. His oft-quoted saying, "Beings suffer on account of the impure mind; they are freed by the purification of the mind,"³ can be pointed to as a good example of this analysis. A study of the mind and its functions with reference to its different objects in various states of existence, a minute observation of the various kinds of feelings, volitions and other concomitants that associate with those states and an analysis of the complex network of causes that lead to such combinations are to be found in various suttas, in several repeatedly occurring passages that deal with *jhānas*, *paṭipadās*, *abhiññās* and the *bodhi-pakkhiya-dhammas*. The analysis of the matter is also given in the Suttas to the extent that is necessary to understand the role it plays as an object of the mind and also to comprehend its mysterious co-operation with the mind in giving effect to a corporeal life. A large number of suttas emphasise the need of this analytical consciousness. We may particularly note here the Sati-paṭṭhāna-sutta of the *Dīgha-nikāya*. The practice of the contemplation of the nature of body (*kāya*), feelings (*śedanā*), mind (*chitta*) and dhammas is spoken by the Buddha as the one and only way of leading to the purification of beings and the realization of nibbāna.⁴

We have noted above the attempts by the Elders towards collecting the *sītiṅṅā d'amma* in several groups. At a later time,

¹ *Dhr. A.* 1. 78-79.

² *Abh.* 1. 3.

³ Vide *Abh.* pp. 46. 78 and 363.

⁴ Vide *Abh.* p. 317, n. 2.

we find works like the *Khuddaka-pāṭha*, containing lists enumerating the three *saranas*, *sikkhāpadas*, *kammātthanas* and such other items useful for novices. It is possible that several units into which these dhammas were further analysed by the Buddha, were also tabulated (quite possibly with the approval of the Master) by elders like Sariputta, Moggallāna, or Mahākachchayana, famous for their ability to expound the words of the Buddha, for the benefit of monks engaged in higher studies of the dhammas. Such tabulations called *Mātikās*, were certainly known to the early Buddhists. It is said in the *Gulissāni sutta* of the *Majjhima-nikāya* that a bhikkhu living in forests should apply himself to *abhidhamma* and *abhinaya*¹. The commentary on this passage says "He should apply himself to the study of the *Abhidhamma-pitaka* and the *Vinaya-pitaka*, together with their Commentaries. As regards the *Abhidhamma*, he should at least know the *Duka* and *Tika* *Mātikās*, together with the *Dhamma hadaya-vibhanga* (last chapter of the *Vibhanga*). As regards the *Vinaya-pitaka*, he must at least learn the two *Paṭimokkhas*"².

Leaving aside this commentorial identification of the term *abhidhamma* with the *Abhidhamma-pitaka* as merely traditional, we may note its emphasis on the two *Mātikās*.

The *Mātikās* are tabulations of the topics of *Abhidhamma* given in the *Dhammasangani*,³ the first book of the *Abhidhamma-pitaka*. There are two *Mātikās* given at the beginning of this book, viz, the *Tika mātika*, and the *Duka mātika*.

The first, viz, the *Tika mātikā* consists of twentytwo triads headed by the triplet of dhammas that are good (*kusalā*), bad (*akusalā*) and indeterminate (*abyakatā*). The arrangement of these triplets is on the principle of grouping the dhammas in three mutually exclusive sets which, when put together, in some cases comprehend all *nama* dhammas and in others comprehend both

¹ *M. I* p. 472.

² *Majjhima A III*, p. 185.

³ Edited by P. V. Bapat, Poona, 1940.

the *nama* and *rūpa* dhammas. Six of these twenty two triplets (Nos 2, 7, 13, 16, 19 and 21) cover only the *nama*. The remaining sixteen triplets cover the entire range of phenomena, i.e. the *nama* and *rūpa*. An inspection of these sixteen triplets reveals that they cover not only the phenomena, but also the nibbana, called *asamkhata dhatu* (the Uncompounded element), which is included in the *nama*.¹

The second Matikā, namely the Duka matika, is divided into two. Abhidhamma matikā and Suttanta matika. The former consists of one hundred pairs collected in thirteen groups. Ten of these groups are called 'clusters' (*gocchhakas*). They deal with ten kinds of Corruptions and dhammas that enter into various relationships with them. The remaining three groups, called Chulantara duka (Short Intermediate set of seven pairs), Mahantara duka (Great Intermediate set of fourteen pairs) and Pitthu duka (Supplementary set of eighteen pairs) treat of miscellaneous pairs of dhammas. A large number of pairs of the Mahantara duka deals with the mutual relation of *chitta* and *chetanikas*. The first nine of the eighteen pairs of the Pitthu duka are borrowed from the Tika matika. This last duka closes with the pair of dhammas which are *sarana* and *arana*. Although the *gocchhakas* occupy a large portion of these dukas, the remaining three appear to be older. The latter contain several items common to the Matrikas of the Sanskrit Abhidharma. The *gocchhakas* are found only in the Pali Abhidhamma.

The second division of the Duka mātika is called Suttanta matika. It contains a list of forty two pairs, mostly of miscellaneous nature and dealing more with dhammas related to *śīla*, *samādhi* and *dutthā* than with *nama* and *rūpa* as in the Abhidhamma matika. We have already noted that thirty two of its forty two pairs are identical with the duka-dhammas given in the Sangiti suttanta of the *Dīgha nikāya*. It may well be that it is called Suttanta matikā because it was directly borrowed from the Sangiti suttanta.

No corresponding Matrikas of the Yogāchāra and the Sarvastivāda schools have come down to us. But it is possible

¹ Dh. 1309

to reconstruct such a list on the basis of the items dealt with in their Abhidharma works.¹ The *Abhidharma-samuchchaya* of Asanga (representing the Yogachara school), the *Kośa-Bhāṣya* of Vasubandhu and the present work *Dīpa* (with its *Vṛttī*), contain an almost identical set of pairs and triads corresponding to the Mātikas of the Theravāda school.

The *Abhidharma samuchchaya* of Asanga deals with a large number of dharmas in its first chapter devoted to a study of *skandha ayatana dhātu (tri dharma parichchheda)*. Its method, like other Abhidharma works, is catechetical. The dhammas in the *Abhidharma-samuchchaya* are presented in the following order —

1	(a) <i>dravyamat</i>	(b) <i>prajñaptimat</i>	
2	(a) <i>samvṛttsat</i>	(b) <i>paramārthasat</i>	
3	(a) <i>jñeyam</i>	(b) <i>viññeyam</i>	
4	(a) <i>rūpa</i>	(b) <i>erupa</i>	(33) ^a
5	(a) <i>anidarjanam</i>	(b) <i>anidarjanam</i>	(31)
6	(a) <i>sapratigham</i>	(b) <i>apratigham</i>	(32)
7	(a) <i>sasravam</i>	(b) <i>anāsṛavam</i>	(37)
8	(a) <i>saranam</i>	(b) <i>aranam</i>	(122)
9	(a) <i>sāmskham</i>	(b) <i>nirasmskham</i>	
10	(a) <i>gredhasṛitam</i>	(b) <i>naiśkramyaśṛitam</i>	
11	(a) <i>samskṛitam</i>	(b) <i>asamskṛitam</i>	(30)
12	(a) <i>lauksham</i>	(b) <i>lokottaram</i>	(34)
13	(a) <i>utpannam</i>	(b) <i>anutpannam</i>	(17)
14	(a) <i>grāhakam</i>	(b) <i>grahyam</i>	(77)
15	(a) <i>bahirmukham</i>	(b) <i>antarmukham</i>	
16	(a) <i>kliṣṭam</i>	(b) <i>akliṣṭam</i>	(99)

These sixteen pairs are followed by the following five triads —

17	(a) <i>aññam</i>	(b) <i>anagatam</i>	(c) <i>pratyutpannam</i>	(18)
18	(a) <i>kūṭalam</i>	(b) <i>akūṭalam</i>	(c) <i>avyakṛitam</i>	(1)
19	(a) <i>kāma pratisamy uktam</i>	(b) <i>rūpa^o—</i>	(c) <i>ārūpya^o—</i>	(115 7)
20	(a) <i>lauksham</i>	(b) <i>alauksham</i>	(c) <i>navo lauksha- nālauksham</i>	(11)

¹ On the development of the Abhidharma and the mātikas, see A. Bareau, *Dhammasaṅgani* Paris 1951, pp. 6-40.

² These numbers in the brackets refer to the number of corresponding items of the Pali mātikā given in the *Dhammasaṅgani* (Poona edition).

- 21 (a) *darśana* (b) *bhāṣā*— (c) *aprahataṣyam* (9)
prahataṣyam

These triads are interrupted by a long discussion on *pratitya samutpāda* and *pratyaṅas*. Lastly the following pairs are enumerated —

- 22 (a) *sabhagam* (b) *tatsabhagam*
 23 (a) *saṁpākaṁ* (b) *asipākaṁ* (3)
 24 (a) *sottaram* (b) *anuttaram*— (121)

We can see from this list that the *Abhidharma samucchaya* deals with nineteen pairs and five triads. Of these, twelve pairs and all triads have their parallels in the Pali Matikas.

The same method is followed in the *Kośa* (and *Bhāṣya*). In its first *Kośa* sthana (dealing with *skandha aṣṭāna dhātu*) dharmas are presented in the following order —

- 1 (a) *sātrava* (b) *anātrava* (37)
 2 (a) *samskrīta* (b) *asamskrīta* (30)
 3 (a) *saṁdarśana* (b) *anudarśana* (31)
 4 (a) *sapratigha* (b) *apratigha* (32)
 5 (a) *kuśala* (b) *akuśala* (c) *avyākṛta* (1)
 6 (a) *kāmadhātuprat
 samyuktā* (b) *rupa*^o (c) *arūpya*^o (115 7)
 7 (a) *saṁtarka vicāra* (b) *vichāra matā* (c) *atarka-asichāra* (6)
 8 (a) *sālabhāna* (b) *analabhāna* (77)
 9 (a) *upatta* (b) *anupatta*
 10 (a) *bhūta* (b) *bhūtiḥka* (c) *nabhava*
 11 (a) *saṁchīta* (b) *asaṁchīta*
 12 (a) *vapakāya* (b) *avapakāya*
 13 (a) *ādhyātma* (b) *bāhya* (88)
 14 (a) *sabhāga* (b) *tatsabhāga*
 15 (a) *darśana heya* (b) *bhāṣana heya* (c) *akeya* (8)
 16 (a) *drīṣṭi* (b) *na drīṣṭi*
 17 (a) *dāhaka* (b) *dāhya*
 18 (a) *talya* (b) *talya trī*

In the III *Kośa* sthana the *indriyas* are divided only in four triads (the same as Nos 5 6 15 and one more i.e. No 19)

- 19 (a) *sattva* (b) *anattva* (c) *ubhaya* (37)
 20 (a) *vipaka* (b) *na-vipaka*
 21 (a) *saṁpaka* (b) *avpaka*

Thus in the *Kosa* we find six triads and fifteen pairs of these four triads and eight pairs have their parallels in the Pali Matikas

Almost the same pairs and triads are given, in the same order, in the *Dīpa* and its *Vritti*. For both the *Bhāṣya* and the *Vritti*, the main purpose is to deal with the dharmas in accordance with these *mātrikas*. All discussions on the doctrine valuable as they are from our point of view are treated as incidental.

This account of the four major works on Abhidharma shows that the Yogachara and the Sarvāstivāda schools too had Mātrikas, similar to the Pali Matikas. The numbers of items of both pairs and triads varied in each school. It is probable that originally the matika list consisted of a few items, only of those which are included in all these four Abhidharma works. The following table shows the number of items treated in the following three schools

	Theravada (<i>Dhs</i>)	Yogachara (<i>Asm</i>)	Vaibhāshika (<i>Kosa</i>)
Triads	22	5	6
Pairs	100 excluding the Sattanta matika	22	15

Considering the overlapping character of the several pairs and triads in the Pali Matikas, it appears to us that the Vaibhāshika list is more original and has suffered less additions. The Yogachara list is also nearer to the Vaibhāshika list than to the Pali Matikas. Though as many as twenty three triads and a hundred pairs are given in the Pali Matikas, it should be noted that only the first triad namely the *kusala tika*, has been fully expanded in the *Dhamma saṅgani*. The entire Chittuppada kanda and even the Rūpa kanda (which is covered by the term *abyākātā dhammā*) deal with the mind and matter, only with reference to the first *tika*. The Rūpa kanda has its own Matikā, which consists not only of pairs and triads, but also of fours, fives, etc., up to tens,

like the collection of dhammas in the Sanghā sutanta. The remaining twenty two tikas and the entire duka-mātika are briefly explained in the Nikkhepa-kanda, which is a sort of commentary on the Mātikās.

Whatever the original contents of the Mātikās may have been, there is no doubt that it formed the nucleus of the Abhidhamma literature,¹ both Pali and Sanskrit. The *Dhammasaṅgani* and *Vibhaṅga*, particularly, deal with the dhammas on the lines indicated by the Matikās. The Sanskrit Abhidharma works have not come down to us in their original form. But from the above analysis of the later Abhidharma works like *Asm*, *Aam*, *Kośa* and *Dīpa*, it is certain that the original works too had Mātrikas as their basis. In the old canonical Pali literature the term Matikā takes place of Abhidharma. It occurs once in the Vinaya pitaka and once in the *Ang nikaya*. An expert in the Mātikās is called Mātika dhara. The latter term always occurs with the other two, viz., *dhamma dhara* and *vinaya dhara*,² pointing to the existence of Mātikās as a separate collection of the words of Buddha. The term is known to the Vinaya of the Mūla Sarvastivādins³ and to the *Dvayāvadana*,⁴ where also it is placed side by side with sūtra and vinaya.

The Matikas are to the Abhidhamma pitaka what Patimokkha rules are to the Vinaya. They are foundations for the superstructures of the Abhidhamma texts (excluding the later *Puggala-paññatti* and *Kathavatthu*) and the *Suttavibhaṅga*. The laying down of both is considered by the tradition as an exclusive privilege of the Buddha and not of his disciples. Hence follows the claim that even the works built on them are words of the Buddha. The commentators are well aware of the fact that several suttas preached by Ānanda, Moggallāna, Mahākaccāna and Sariputta are included in the canon as the word of the Buddha.⁵ *Atthasalini* quotes the Madhupindika sutta of the *Majjhima nikaya* to show that although that was preached by Mahākaccāna, he had done

¹ *Dhs A I 18*

² *Ang I 117*

³ See *BHSD* p 428

⁴ *sūtraya vinayaya matṛkāyāḥ* p 18

⁵ *Dhs A I 8.*

Commenting further on the differences between the Sautrāntikas and Vaibhāshikas on the authenticity of the Abhidharma canon, Yaśomitra says: "What is meant by the term Sautrāntika?" "Those who hold the sūtras as authentic and not the śāstras, are called Sautrāntika." "If they do not accept the śāstras as authentic, how do they explain the division of the canon in the three Piṭakas? Is it not a fact that the sūtras know the term 'Abhidharma-piṭaka', as for instance in an expression 'a tripiṭaka monk'?" "That does not matter. For a certain kind of Sūtras themselves, dealing with the determination of meanings and characteristics of dharmas are called Abhidharma."¹

"In order to dispel a possible confusion arising from this view, the Vaibhāshikas maintain that the Abhidharma-piṭaka, which deals with the nature of the characteristics of elements and belongs to the Upadeśa class, was preached by the Buddha to his disciples, and remains scattered here and there. Just as Dharmatrāta compiled several *nidānas* of the Master (like "Impermanent are indeed the compounded elements") in a work like the *Udānavarga*, similarly, the Elders Kātyāyaniputra and others collected the Abhidharma together in these śāstras".²

These comments of Yaśomitra are helpful in understanding the main differences between the Ābhidharmikas and the Sautrāntikas on the authenticity of the Abhidharma. The Sautrāntikas, too, recognise a class of literature grouped under the term Abhidharma-piṭaka, but maintain that it is scattered in the Sūtra-piṭaka itself. The Abhidharma of the Ābhidharmikas, however, consists of a separate collection, claimed as a word of the Buddha. This Abhidharma is, for the Sautrāntikas, a work of śāstrins or āchāryas, and hence not canonical.³

The Pali commentators were certainly aware of the late composition of the Abhidharma-piṭaka. This is apparent from their attempt to call it 'abhidhamma-sutta', and their determination to invent alternative introductions (*nidānas*) for these 'suttas'.⁴ In the Sārvāstivāda tradition, however, the Abhidharma-piṭaka

¹ *Ibid.*

² *Sutr.* p. 12.

³ *Sutr.* p. 12.

⁴ See *Dhs. A.* I. 73-77.

is known as *sāstra* (treatise) clearly showing its distinction from the 'sūtra'. The Sautrāntikas recognised only the Sūtras as canonical and whenever there was conflict between the sūtra and the śāstra, adhered to the Master's advice in the *mahāpadesa* preaching¹ 'Monks, you ought to take refuge in the Sūtrantas and not in individuals'. Curiously enough, this line is not found in the Pali version of the Mahāparinirvāna sūtra.

The Sautrāntikas, on account of their adherence to the Sūtranta in preference to the Abhidharma, claimed not Sariputra or Mahākāśyapa, but Ānanda as their main preceptor². In the Vinaya pīṭaka we find a group of monks called *suttāntikas* (versed in Suttas), always appearing side by side with *vinaya-dhāras* and *dhamma kathikas*³. It is possible that they remained devoted to Ānanda, zealously learnt the suttas in their original version, and claimed to preserve the original meanings of them against the 'unauthentic' interpretations by other Elders and heretics.

But the Sautrāntikas (Pali *suttāntika*) as a separate school appear very late in the history of the Buddhist church. Both the Pali and Sanskrit accounts place the Sautrāntika school at the end of the traditional eighteen Nikāyas. Buddhaghosa calls it *Suttavāda*, a branch of the *Samkāntivāda*. The latter branched off from the *Kassapikas*, a sub-section of the *Sarvastivāda* school.

The Sanskrit account given by Vasumitra⁴ agrees with the Pali account. Here also the Sautrāntika is a branch of the *Sarvastivāda* school and is the last of the eighteen Nikāyas. Vasumitra, however, identifies the Sautrāntika with the *samkrāntivāda*. Bhavya's account⁵ makes no mention of the Sautrāntika school,

¹ *of kva chaṭṭha nīyamāṇā vācā? Iṣṭe sūtra pīṭakā, vāyam na śāstra-
pīṭakā, ukteṣu ki Bhāṣyaṭi "Sūtrānta prācīnāṣṭe bhāṣitāyam" iti.*
Akh III 31c.

² See 'Origin and Doctrines of Early Indian Buddhist Schools' by Masada
J. *Asia Major* 1925.

³ See *Vinaya* I 169, II 75, 161, III 159, IV 67.

⁴ Masada, *J op cit* p 66.

⁵ *The Life of the Buddha* by Rockhill, p. 193.

but takes the Saṃkrāntivāda as a branch of the Sarvāstivāda school.

As in the case of several other schools, no work belonging to the Sautrāntikas has come down to us. Therefore, our knowledge of their doctrines is derived solely from other sources. The *Kathāvatthu* makes no reference to their doctrines. Vasumitra attributes five original doctrines to this school, all dealing with *saṃkrānti* or *santāna*,¹ which correspond to the doctrine of *bīja* (seed) attributed to them in the *Bhāṣya*, *Vṛitti* and the *Sphuṭārthā* of Yaśomitra.

The *Sarvadarsana-saṃgraha* of Mādhyama attributes to them the doctrine of *bāhyānumeya-vāda*, which revolutionised the theory of perception and foreshadowed the beginnings of Buddhist Logic.

Though the Sautrāntikas existed since the time of the Buddha and survived as an influential school till the later phases of Buddhism, their major activities are to be seen only after the full ascendancy of the Vaibhāshika school. Backing their arguments with the Sūtra teachings, they arose chiefly in revolt against the Realism (*dravyavāda*) of the Ābhidharmikas and paved the way for the emergency of the Idealistic Mahāyāna schools and particularly that of the Vijñānavādi Buddhism.

What are the particular Ābhidharmika points that the Sautrāntikas thought contrary to the sūtra-teachings of the Buddha? An answer to this question can be found in a close comparison of the Sūtras with the Abhidharma, works of both the Theravāda and Sarvāstivāda schools. Of these, only the Pali Abhidhamma works, together with their commentaries, have come down to us. The entire Abhidharma-piṭaka of the Sarvāstivādins, together with the *Mahāvibhāṣā*, is lost in its original form and is preserved only in the Chinese and Tibetan translations. The few works of this school available to us, therefore, are the later works of Ghoshaka, Vasubandhu and Yaśomitra, and our *Dīpa* with its *Vṛitti*.

¹ See Masuda, J. op. cit. pp. 66-9.

III

SAUTRĀNTIKA AND ĀBHIDHARMIKA

Both in the Pali and Sanskrit traditions the Abhidharma is grouped under a sub section called Vyākaraṇa, meaning exposition. But with the growth of the doctrine of bodhisattva, this term came to be used for prophecies or revelations. The *Asm* defines the term as a class of literature which contains the prophecies concerning the deaths or births of *śrāvakas*, or that which explains the import of the Sūtras¹. In the course of time, the second function of the term *vyākaraṇa* was transferred to a new *āṅga* called *Upadesa*. *Asm* defines it as that which demonstrates the essence of all elements of existence in its true form. It further adds that the *Upadesa* class as a whole forms the Abhidharma code of both the Hinayana and Mahāyāna². The Abhidharma is defined as that by which the meanings of the Sūtras is best understood³. These explanations emphasize the relation of the Abhidharma to the Sūtras. The latter is to be understood through the former, which alone gives the absolute meanings of the dharmas. The *Atthasalū* opens with a statement that the Abhidharma exceeds and is distinguished from the dhamma⁴ (i.e. the Suttas). It says that in the Suttanta, the five aggregates (and similarly the twelve *āyatanas*, eighteen *dhātus*, Four Truths, twenty two *indriyas*, etc) are classified partially and not fully. In the Abhidhamma they are classified fully by the methods of the Sutta-classification, Abhidhamma classification and catechism⁵. It further states that the Suttas speak of conventional truth with reference to circumstances and with a view of refuting the heretical views, whereas the Abhidhamma deals with reference to states, and aims at the analysis of mind and matter⁶.

¹ *Asm* p 78

² *Ibid* p 79

³ *abhiṅgamyate sūtrāṅga anenety abhidharmah* *Msa* XI 3

⁴ *Dhs A. I 2.*

⁵ *Dhs A. L 3.*

⁶ *Ibid* I 52.

A somewhat similar distinction is drawn by the *Dīpa*. Whenever a discrepancy is found between the Sūtra and the Abhidharma, the *Dīpa* holds that the statement of the Sūtra is, in some cases *abhiprāyika* (explanatory) and in some cases *anupacharika* (conventional), whereas the Abhidharma statement is *lakṣhanika*¹ or definitive and hence valid.²

This distinction between the Sūtra and Abhidharma is clearly presented in the *Vibhaṅgappakāśana*³ and vividly explained in its commentary by Buddhaghosa. The *Vibhaṅga* is the second book of the Abhidhamma piṭaka. It is devoted to an exhaustive investigation of the dhammas grouped in the style of Abhidharma. It consists of a series of eighteen independent treatises or Vibhaṅgas dealing with topics like *khandha*, *āyatana*, *dātu*, *saśeṣa*, *indriya paścheṣayakata*, etc. Of these, thirteen Vibhaṅgas consist of three parts—the Suttanta bhājanīya, the Abhidhamma-bhājanīya, and Pañha pucchhaka, i.e. a summary of the topic by way of questions and answers with reference to the one hundred and twenty-two headings of the Matika list.

The division of the *Vibhaṅga* into Suttanta bhājanīya⁴ and Abhidhamma bhājanīya⁵ is significant. In the former, the dhammas are presented as they occur in the Suttas. Sometimes a brief commentary is also given here on the Sutta formulas. Thus, for instance, in the Sb of the Khandha vibhaṅga,⁶ the five *skandhas* are presented in a manner of the Anattapariyaya sutta where these are called past, present or future, personal or external, gross or subtle, low or lofty, far or near. These terms

¹ The term *lakṣhanika* should be derived from *lakṣana* (definition) and not from *lakṣana* (figurative sense of a word).

² See *Adā* pp. 104, 146, 221, 410.

³ For a brief summary of this work see Nyanatiloka's *Guide through the Abhidhamma piṭaka* pp. 17-28.

⁴ Henceforth referred to as Sb.

⁵ Henceforth referred to as Ab.

⁶ For a comparative study of the *skandha āyatana* and *dātu* classifications in the Theravāda Saṃvāsivāda and Yogācāra schools, see *Manual of Buddhist Philosophy* by McGovern, pp. 81-162.

are not explained in the Suttas. A question, for instance, may arise regarding the nature of a gross or subtle *nama khandha*, or about the precise meaning of the term *atita*. These explanations are given in the Sb and expanded in the commentary. It is said here that an *akusala vedana* is gross compared to a *kusala vedana*¹. The latter is subtle compared to the former. Buddha-ghosa gives several conflicting views on these explanations². Several controversies on this topic are also preserved in the *Bhashya*. The gross and subtle *rupa* are explained in both schools as *sapratigha* and *apratigha*. But in the case of *nama skandhas*, where the concepts of gross or subtle are out of place, the explanations are different. The Vaibhashikas explain that in the case of *nama skandhas* those which have the five organs as their base are gross, the mind-consciousness and its concomitants are subtle, or alternatively, the *kamavachara nama skandhas* are gross compared to the *rupavachara skandhas*, etc.³ The latter explanation agrees with the Pali Abhidhamma.

As regards the term *atita* and its precise meaning, the Attha-katha says that this term may refer to past in general (*addhana*) or to a particular unit consisting of a series of moments (*santati*) or to a certain period (*samaya*) or only to a single moment (*khana*). The first three meanings are obtained in a conventional preaching, i.e. in the Suttas. In the Abhidhamma, however, only the last explanation is valid as it is a '*paramattha desana*'⁴.

The Abhidhamma treatment of the same topic therefore differs from the simpler and shorter Sutta exposition. Here the five *khandhas* are in the manner of the *Dhammasangani*, subjected to a minute analysis of their relations and functions in a momentary existence. They are presented here in several long categories grouped in their ascending numerical order combined with each heading of the 122 Matika list.

¹ Vbh p 10

² Vbh A p 15

³ Sakr p 44

⁴ Vbh A pp 7-8.

In the Āyatana vibhanga, the Sb is very short. The twelve *āyatanas* are enumerated and described in a single line as impermanent, miserable, non-ego and subject to change¹. No further details or even definitions of the *āyatanas* are given, as it is not customary for the Sūtras to furnish them. The Ab is more exhaustive. Here the twelve *āyatanas* are defined and presented in full detail. The term *dhammayatana*, for instance, is nowhere fully explained in the Suttas. It is a name given to dhammas which are exclusively the objects of mind. They are five *vedana*, *chetanā*, *saññā*, *samkhārā*, *andassana appatigha rūpa* and *asamkhata dhatu* (nirvāna). Of these the last two items are variously explained in different schools. The Theravādins and the Sautrāntikas do not recognise a kind of matter called *avynapti*, but the Vaibhashikas maintain its existence by referring to the term '*andarsana apratigha rūpa*'. The *skandha* division does not include the nirvāna but in the *āyatana* classification even that non-phenomenal element is included. The Theravādins and the Vaibhashikas hold it a positive element, whereas the Sautrāntikas, on the authority of several sūtras, maintain that it is only a name for the 'cessation' of passions. Both the *Vibhanga Atthakathā*² and *Bhāṣya*³ contain long controversies on this topic. It is quite possible that this was a later development introduced by the Abhidharmika schools.

The Sb of the Dhatu vibhanga points to an important phase in the development of the *dhatu* classification. Three different sets of six *dhatu*s are enumerated here. The first six consist of the elements of solid, liquid, heat, motion, space and consciousness. These are explained here as in the Rahulovada sutta. The second six consist of five kinds of feelings with ignorance as the sixth element. The third six consists of three kinds of wrong thoughts and their three opposites.

It may be noted here that the oft repeated formula of the eighteen *dhatu*s is not given under the *suttanta* explanation, despite

¹ *Vbh* p. 70

² *Vbh A* pp. 551-4

³ See *LVP&K* II 55d

the fact that it occurs in the Bahudhātuka sutta. Instead, it is found enumerated in the Ab. Such a discrimination in the treatment of these two sets points to a possibility of a later origin of the Bahudhātuka sutta. The first set of six *dhatu*s is most certainly the older one. It is repeated several times (even in the Bahudhātuka sutta) in the Suttas. In the *Kośa* and the *Dīpa*¹ they are called *maula* or basic elements as they constitute a personality. Buddhaghosa is not unaware of the precedence given to these six *dhatu*s over the traditional eighteen. He says that they are virtually included in these six.² This, however, appears to be an attempt by the Ābhidharmikas to make their *dhatu* enumeration conform to the older Sutra formulas.

In the Ab the eighteen psycho-physical elements are explained in full detail. The six organs, their corresponding six objects, and the resultant six kinds of consciousness constitute the Ābhidharmika *dhatu* classification. This is, no doubt, highly useful and scientific. It explains the Buddhist doctrine of perception and serves as a basis for the formation of the doctrine of *chitta vithi*, a unique theory of the Theravada Atthakathas. A beginning of this doctrine is suggested in this *Dhatu vibhanga*.³

The Atthakatha gives several details of the meaning, scope, number and sequence of the *dhatu*s. Different sets of *dhatu*s are spoken of in the suttas. Buddhaghosa collects them all together and tries to show that all these (they number 35) are included in the traditional eighteen. There seems to be no unanimity on the meaning and nature of a few of these *dhatu*s. For instance, the *sañña vedayita nirodha dhatu* is once described as a non-entity and again as a kind of *kama* or *dhamma dhatu*.⁴ It may be noted that the former explanation agrees with the Sautrantikas who also call it a mere notion, a *prajñapti dharmā*. The Yogacharas and the Vaibhashikas, however, enumerate this *dhatu* as a positive element in their list of the *chitta viprayukta saṃskaras*.⁵

¹ *Ad* k1 13

² *Vbh* p 72

³ See *Vbh* pp 89-90

⁴ *Vbh A* p 78

⁵ *Adv* pp 91-6

In the Sb. of the Saccha-vibhaṅga, the Four Noble Truths are given in the same words as in the Mahāsatipatṭhāna-sutta. In the Ab. the same topic is presented with a few significant changes. Here the term *ariya* (noble) is dropped in order to extend the scope of the second Truth, viz., the *samudaya*.¹ In the Suttas the *samudaya* is described as *taṇhā*. In the Abhidhamma all *kilesas* form the *samudaya*. In the Suttas the *maggā-sacche* is described as the Noble Eightfold Path. In the Ab. this Path is described exclusively in association with the lokuttara (supermundane) states of mind and hence only five *aṅgas* are spoken of. In the Suttas the *dukkha-sacche* is always presented first. In the Abhidhamma, however, the *samudaya-sacche* is named in the first place.

The theory of Two Truths, viz., the *saṃvṛiti* and *paramārtha* which dominates the Idealistic schools of Buddhism, is not referred to in the Pali Abhidhamma-piṭaka. But the *Asm.* explains it with reference to the Sūtra-description of the *dukkha-satya*. In the Sūtras it is described as birth, decay, death, etc., and also as the five *spādāna-skandhas*. The *Asm.* says of this that the latter description is according to the *paramārtha-satya*, the former description is a matter of *saṃvṛiti-satya*.²

It is interesting to note that there is no Sb. in the Indriya-vibhaṅga. This treatise opens with an Ab. Buddhaghosa explains that the twenty-two *indriyas* do not occur in their traditional order in any Sutta.³ Certain items of these occur here and there, but their arrangement in the given order is found only in the Abhidhamma. Yaśomitra, however, quotes a Sūtra passage enumerating the twenty-two *indriyas* in the same order as in the Abhidharma.⁴ In view of the above evidence of Buddhaghosa it will not be unfair to treat this particular Vaibhāshika sūtra as of late origin, composed by the Abhidharmikas to give credence to their enumerations.

¹ *Vbh. A.* p. 122.

² p. 38.

³ *Vbh. A.* p. 125. Vide *Adv.* p. 44, n. 1.

⁴ *Sakt.* p. 90. Vide *Adv.* p. 44 n. 1.

The next Vibhanga called Pachchayakara (a treatise on the modes of 'conditionality') deals with the doctrine of *patichcha samuppada* (dependent origin). The Sb is simple. Here the twelve *angas* of the *patichcha samuppada* (*avijja* to *upayasa*) are enumerated and explained in the manner of the Nidana samyutta. The Ab is, however repetitive, tedious and complex. Here the twelve *angas* in their natural (*anuloma*) and reverse (*patiloma*) order are combined with the formula of the modes of 'conditionality' (*pachchayas*) and presented, each time with slight but important changes, in relation to their operation through various (*kusala*, *akusala* *avyakata*, etc.) momentary states of consciousness. It is said in the Atthakatha that the *patichcha samuppada* is preached in the Suttas with reference to a lifetime, whereas in the Abhidhamma it is preached with reference to a single moment¹. Consequently we find certain significant changes in the abhidharma formula of the *patichcha samuppada*. In the Suttas it is '*avijja pachchaya sankhara*' plural. In the Ab it is *sankhara* singular². Similarly in the Suttas the fifth link is called *salayatana* (six *ayatana*s), whereas in the Abhidhamma it is called *chhatthayatana* (sixth *ayatana* i.e. the mind)³. This is because in one single moment there is no possibility of more than one *sankhara* or one *ayatana*. In the Suttas the third link is called *nama rupa* (mind and matter) whereas in the Abhidhamma it is only *nama*⁴. It is explained that the Abhidharmika formula is universal applicable to all existences. In the *arupa loka* there is no matter and hence the term *nama rupa* would not apply to it. Similarly, the last five words (*soka*, *parideva dukkha*, *domanassa upayasa*) of the Sutta formula are dropped out in the Abhidhamma as they are not in operation simultaneously in a single moment⁵.

The *Bhāṣya* also contains similar observations on the *patichcha samuppada*. It is said there that this formula can be

¹ *Vbh A.* p. 199

² *Ibid* p. 201

³ *Ibid*

⁴ *Ibid*

⁵ *Ibid.*

viewed in four ways. It is applicable to a moment (*kṣaṇika*) or many moments, i.e. three existences (*prākarshika*). Its links can be viewed only as a relation of the moments of cause and effect (*sāmbandhika*) or as different states of the five *skandhas* (*āvasthika*).¹

In the Aṭṭhakathā the meaning of the term *avijjā* and its place in the whole link is discussed in detail. According to the Sūtras, *avijjā* is ignorance of the Four Noble Truths, whereas according to the Abhidhamma, it is ignorance of not only the Four Truths but of the past, of the future, of both, and of the law of causality.² In short it is ignorance and as such only the absence of knowledge, and hence is described as *moha*.³ This view agrees with the Sautrāntikas who also hold it to be only an absence (*abhāva*)⁴ of *vidyā* or *prajñā*. The Vaibhāshikas, however, maintain that *avidyā* is not just an *abhāva* but a positive element, and cannot be included in any other dharmanas.⁵ The *Bhāṣya* discusses this point in detail and examines the views of Bhadanta Śrīlāta⁶ and Dharmatrāta.⁷

The second link, viz., the *saṅkhāra* (karma formation) is variously described in the Suttas. In some places like the Parivimāṇasana-sutta,⁸ it is described as meritorious, unmeritorious and imperturbable volitions. In the Vibhaṅga-sutta⁹ or the Sammāditṭhi-sutta¹⁰ it is explained as volitions manifested in bodily, verbal and mental actions. But these two meanings are put together only in the Abhidhamma explanation of the term. Commenting on this Buddhaghosa says: "Well, this

¹ *Sakv.* p. 286.

² *Vm.* XVII. 58.

³ *Vbh.* p. 144.

⁴ *LVP.AK.* III. 28cd.

⁵ *Al.* III. 232b.

⁶ *Sakv.* p. 302.

⁷ *Ibid.*

⁸ *S.* II. pp. 80ff.

⁹ *S.* II. pp. 2ff.

¹⁰ *M.* I. pp. 46-55.

Abhidhamma is not of recent composition nor is it spoken by heretic sages or disciples or gods. It is a word of the Omniscient. The two interpretations are put together to show the identity of the treatment of this topic in the Sutta and Abhidhamma.¹ This explanation reflects the anxiety of the Ābhidharmikas to make their treatment conform to the Sutra preachings. It also reveals that the Abhidharma not only collects the dhammas scattered in the Suttas but also compiles several Suttas on a given topic. This can be illustrated by one more example. In the Ab in one place the formula of the *paṭichha samuppāda* is presented with only eleven *angas* by the exclusion of the term *salayatana*. The Atthakatha explains that this is done to accommodate the enumerations given in the Mahānidāna suttā.²

The third link *viññana* is explained in the Sb as six *viññanas* (*chakkehu to mano*) as in the Vibhanga suttā.³ In the Mahānidāna suttā however the *viññana* is spoken of as descending into the womb of the mother⁴ suggesting that the term referred only to the rebirth consciousness (*paṭisandhu citta*) which can only be the last viz the *manoviññana*. In the Abhidhamma the more comprehensive meaning is accepted so as to embrace all states of consciousness. The Atthakatha division of the *citta vithi* (process of consciousness) into *paṭatti* and *paṭisandhu* is based on the recognition of these two Sutta explanations of the term *viññana*. The *paṭisandhu* process explains the moment of rebirth. The *paṭatti* process is solely employed to explain the functions of the consciousness in all other moments.

It is possible that the Sutta meaning of the term *viññana* (in this formula) was confined only to the moment of rebirth as the formula was primarily intended to explain the phenomena of rebirth in the absence of an abiding *atman*. The other meaning viz the six *viññanas* although occurring in the Vibhanga suttā

¹ *Vbh A* p 142.

² *Ib d* p 203.

³ *S II* p 1.

⁴ *Adv* p 46 n. 3.

of the *Samyutta-nikāya*, is most probably a later addition introduced by the *Ābhidharmikas*. This becomes evident from the attempt of the *Vaiśbhāshikas* to apply this term not only to the moment of rebirth consciousness, but also to a long preceding period called *antarā-bhava* (intermediate existence), where alone the six *vijñānas* could be understood to function.¹

The sixth link called *phassa* is described in the *Sb.* as six kinds of contacts (*chekekht* to *mano-samphassa*) as given in the *Vibhaṅga-sutta*.² In the *Ab.* it is described in the manner of the *Dhammasaṅgani*: "Contact which is touching, the being brought into contact....."³ The term, however, is defined in the *Madhupiṇḍika-sutta* as the coming together of three (i.e. the organ, the object and the consciousness).⁴ Here the *phassa* is a name given to the mere contact of the trio and not to a separate *chetasika dhamma*. The *Sautrāntikas* also quote a similar *sūtra*⁵ and hold *sparsa* to be mere contact. According to them the *sparsa* is contact, i.e. coming together of the trio in a causal relationship. In the *Abhidharma*, however, the *sparsa* is considered a separate *dharma* resulting from this contact.⁶ The *Vaiśbhāshikas* hold this view on the authority of the *Ṣaṣṭhaṅka-sūtra*, where the *sparsa* is enumerated in addition to the *indriya*, *artha* and *vijñāna*.⁷ This *sūtra* corresponds to the Pali *Chhachhakka-sutta*. *Buddhaghosa* too describes *phassa* as (sensorial or mental) impression resulting from the contact of the trio.⁸ The *Yogāchāra* tradition also holds the *sparsa* as a distinct *dharma*. The *Asm.* defines it as that which determines the changes in the organs on account of the contact of the trio.⁹ Thus we see that in all *Abhidharma* schools the *sparsa* is treated as a distinct *dharma*,

¹ *Skt.* p. 299.

² *S.* II. p. 2.

³ *Dhs.* I. 2.

⁴ *M.* I. p. 111.

⁵ *Skt.* pp. 304-5.

⁶ *sparsāḥ śat sanipātjāḥ. Ak.* II. 306.

⁷ *Skt.* p. 304.

⁸ *Vm.* XIV. 134.

⁹ *Asm.* p. 6.

although the sūtras speak of it as mere 'contact'. Vasubandhu says that certain schools read the sūtra differently as '*sangateh*' instead of '*sangatih*', which too appears to be an Ābhidharmika modification of the sūtra passage¹

The next link is called *vedana* (feeling). In the Sb, the *vedana* is explained with reference to the six organs through which it is generated (e.g. *chakkeṇ sampḥassaya vedanā*, etc.) In the Ab it is explained with reference to its qualities as pleasant, unpleasant, etc., as they are obtained in the eighty nine kinds of the consciousness

In both the Pali and Sanskrit Abhidharma, the *sparsa* and *vedanā* are treated as *mahābhāumika dharmas*. They occur simultaneously in all states of consciousness. In the *pratitya samutpada* formula, however, the *vedana* is placed after *sparsa*, as the latter is the cause of the former. As the cause must precede the effect, the Sautrāntikas hold that on account of their causal relation they cannot operate simultaneously². The Vaibhashikas, however, hold that the *sparsa* and *vedana* are co nascent³. They quote a sūtra⁴ in which these two dharmas are spoken of as being *saha jāta*. The Sautrantikas take the term *saha jāta* to mean *samanantara*⁵. Although the Pali Abhidhamma holds them '*saha jāta*', the Suttas⁶ seem to support the Sautrantika view.

This Vibhanga is followed by a series of five Vibhangas dealing with the items of the thirty seven *bodhipakkheyya dhammas*. They are Saupatthana vibhanga, Sammappadhana°, Iddhipada°, Bojjhanga° and Magga vibhanga. Only two groups (*indriya* and *bala*) consisting of ten dhammas (viz. *saudha*, *viriya*, *sati*, *samadhi* and *pañña* counted as *indriya* as well as *bala*) are not separately treated here as they are already dealt with in the Indriya vibhanga.

¹ *Sokr* p. 305

² LV/PAL III 31cd

³ *Ibid*

⁴ *Ibid*.

⁵ *Ibid*.

⁶ *M I* p. 111.

The Sb of these five Vibhangas closely follow the Mahā-satipatthāna sutta and read like commentaries on the latter. The *satipatthāna* formula, for instance, is directly borrowed without any change. The formula begins as *idha bhikkhū ajjhātam kāye*, etc. The mention of the term bhikkhu in a preaching given to the gods has not escaped the notice of the commentator. Buddhaghosa says: "Although the Lord spoke thus in the world of gods and no monk was present there, the term bhikkhu is used to show that only monks practise the four *satipatthanas*. A question is naturally asked whether bhikkhus alone could practise them. Buddhaghosa concedes that even gods can practise them. He broadens the meaning of the term bhikkhu and says that whosoever practises them is a bhikkhu, no matter whether a woman or a god"¹. This explanation once more demonstrates the determination of the commentators to prove the authenticity of the Ābhidharma and the legends connected with its origin.

The Ab of these five Vibhangas do not much differ from the suttanta explanations. The same topics are presented here with reference to the supra-mundane (*lokuttara*) consciousness and in connection with various kinds of *samādhis* and *patipadas*. Consequently, there are a few changes, for instance, the enumeration of only five *angas* of the *magga* instead of the traditional eight. In the Magga vibhanga, the *magga* is treated in the same manner as in the Saccha vibhanga. Here also the term *arya* is dropped. Such changes appearing in the Ābhidhamma must have been repugnant to the followers of Sūtras. Such changes might well have given rise to new doctrines unacceptable even to the Ābhidharmikas. Even the commentator Buddhaghosa appears very uneasy about such changes. In his commentary on the Saccha vibhanga he explains the Ābhidharma formula of the *paṭṭaṅgika magga* by quoting a Sutra passage². But in his commentary on the same formula in the Magga-vibhanga he attributes the *paṭṭaṅgika magga* to a *stāraṇa* and controverts his view by quoting a different Sutra³.

¹ *I. S.* p. 216.

² *I. S.* p. 123.

³ *I. S.* p. 319.

The *Paṭisambhuda vibhanga* deals with four kinds of faculties of analysis viz *attha dhamma*, *nirutti* and *paṭibhāna*. The derivation of the term *paṭisambhuda* is doubtful since in the Skt tradition it is called *pratīsamut*. There also the same four kinds are enumerated, but the order of the first two is reversed.

Although the Sb of this Vibhanga gives several meanings of the four *paṭisambhūdas* it should be noted that neither the term nor the four kinds occur in the early Nikayas. They are found only in the *Ang nikaya* and there too they are not explained. The so-called Sb therefore is derived from the *Paṭisambhūda moggā* an Abhidhamma work (attributed to Sariputta) included in the Sutta pitaka. The Ab is also drawn from the same source and hence differs very little from the Sb.

The traditional meanings of these four terms and particularly those of the first two viz the *attha*^o and *dhamma*^o are given in detail by Mrs Rhys Davids in her translation of the *Katha suttis*¹ where she also gives views of Dr Ledi Sadaw on this subject. But the difference between the sutra and abhidharma meanings of these terms is not clear from this exposition. With the help of the Vaibhāṣikā interpretations it is now possible to arrive at a plausible sutra meaning.

The four *paṭisambhūdas* in all probability stand for four branches of textual analysis. *Dhamma* meant the *natanga* preachings i.e. the terms and *attha* their verbal meanings. *Nirutti* meant derivations of the terms or definitions and *paṭibhāna* meant a specialised skill in all these in addition to a mastery in the art of composition, preaching and disputation.

In the Sb, however, several meanings are given to the first two viz, the *attha* and *dhamma*. *Attha* means *dukkha*, *dukkha nirodha phala* and finally the meanings of any speech particularly that of the *natanga* preaching². *Dhamma* means *dukkha samudaya*, *dukkha nirodha gaminī paṭipada*, *tesu* and the con

¹ *Points of Controversy* Appendix pp. 377-382.

² *Vb* pp. 293-4.

tents of the *navāṅga* preaching.¹ In short the *attha* and *dhamma* stand for the Four Truths and also for the meanings and contents of the Scriptures. This latter meaning is completely dropped in the Ab. of this topic. Here the first three meanings alone are repeated and demonstrated by applying these terms to the mental concomitants of a given state of consciousness.

While employing the formula of *paṭisambhidās* to represent the doctrine of Truths, the Ab. completely leaves out the more conventional, and perhaps the original, meaning of the *dhamma* and *attha*, viz., the Scriptures and their meanings.

In the *Ang. nikāya*, in one place, Sāriputta claims that he has mastered the four *paṭisambhidās* even when he was ordained only a fortnight, and that he explains it in various ways.² Although the terms *attha* and *dhamma* are not explained here, they appear more likely to refer to the expounding of Scriptures than to the doctrine of Four Truths.

This conjecture is strengthened by his demonstration of the *paṭisambhidās* in the *Paṭisambhidā-magga*. In a chapter dealing exclusively with this topic,³ the Dhammachakkappavattana-sutta is fully quoted, followed by an application of the four kinds of *paṭisambhidās*. A sentence like the following is selected: "*idam dukkham ariya-sacchanti pubbe ananussutesu dhammesu chakkehu udapādi, nānam....., paññā....., vijjā.....āloko udapādi*". This is followed by explanations of the terms *chakkehu*, *nāna*, etc., e.g., *chakkehu udapādi dassanaṭṭhena*. It is then explained that the *chakkehu*, *nāna*, *paññā*, *vijjā* and *āloka* are *dhammas*; they are the objects of the *dhamma-paṭisambhidā*. The *dassanaṭṭha*, *nānaṭṭha*, *paññanaṭṭha*, *pañivedhaṭṭha*, *obhāsaṭṭha*—these are *aṭṭhas* and are objects of the *atthapaṭisambhidā*. The five *dhammas* and the five *aṭṭhas* become the object of *nirutti*; knowledge of these ten derivations is *nirutti-paṭisambhidā*. Knowledge of the five *dhammas*, five *aṭṭhas*, and ten *niruttis* make twenty *paṭibhāna-paṭisambhidās*.

¹ *Ibid.*

² *Ang.* II. p. 160.

³ Vol. II. pp. 147-158 (*Paṭisambhidā-kathā*).

The same formula is applied to *parameya* and *patinnata* formulas of the *dukkha sacca*. This gives fifteen *dhammas* (terms) fifteen *atthas* thirty *viruttis* and sixty *patibhanas*. A similar number is obtained in the case of the remaining three Truths. Thus according to these calculations the discourse on the Four Truths in their *ts parivatta dvadasakara* formula has 60 *dhammas*, 60 *atthas* 120 *viruttis* and 240 *patibhanas*¹. Similar calculations are given for the formulas of *sati patthana*, *sammā padhana*, etc bringing the total of *dhammas* (terms) treated in the *Pattisambhida katha* to a number of 850². It is clear from this illustration that according to the *Pattisambhida magga*, the *dhamma* in the *pattisambhida* formula stands for terms³ and *attha* for meanings³.

Such a collection of dharmas (or terms) might well have received the designation *dharma skandha* or aggregates of dharmas. The Pali tradition speaks of 84,000 *dhammakhandhas* learnt by Ānanda. It is said that of these he learnt 2,000 from Sariputta, and the rest from the Buddha himself. The *Attasalini* explains that a sutta containing one theme constitutes a *dhamma khandha*. In verses each query asked forms a *skandha* and each answer forms another. In the *Abhidhamma* each *di ka* or *tri ka* classification as well as each classification of states of consciousness forms a *dhamma khandha*. In the *Vinaya* the subjects tables of contents classification of terms etc are considered as separate *dhamma khandhas*.

The *Vaibhashikas* speak of 80,000 *dharma skandhas*. But there is no unanimity on what constitutes a *dharma skandha*. Some hold that the term refers to an *Abhidharma* text called by that name. But this is said to contain only 6,000. Some hold that the term refers to discourses on such topics as *skandha ayatana dhatu pratitya samutpada* etc. The *Dipakara* holds that there are 80,000 kinds of people for whom the Buddha preaches *dharma* suitable to each one of them³.

¹ *Ib id* p. 152.

² *Ibid* p. 158.

³ *Adv* p. 11 notes.

All these explanations tend to give an impression that the original meaning of this term might have been something like a unit of a text commented upon, which comes very near to the 'dhamma' in the formula of the *paṭisambhidā*.

This is supported by the evidence of the Vaibhāshika and Yogāchāra interpretations of these terms. In both schools the *dharma* precedes the *artha-pratisamvit*. Yaśomitra is aware of the several meanings of the term *dharma* but specifically states that in the present context it means the Scriptures.¹ The *Vṛitti* explains it as the contents of the *dvādaśāṅga-pravachana*² corresponding to the *navāṅga-satthu-sāsana*. The *Asm.* too explains the term as *sarva-dharma-paryāya*.³ The *artha* in all these schools means the meaning or purport of the Scriptures.

The Vaibhāshika and the Yogāchāra schools thus take the *dharma* and *artha* exclusively in the sense of the knowledge of Scriptures and their meanings. This, therefore, appears to be the original or the sūtra meaning of these terms. The other meanings such as *hetu* and *phala* are found only in the Pali Abhidhamma.

The *paṭisambhidā* have little connection with the supermundane path. They are not attained by any traditional *dhāyanas*⁴ but by the study of Scriptures and sciences useful in textual exegesis. It is a method adopted by the Abhidharma-piṭaka and the Aṭṭhakathās to explain the Suttas. Texts like *Dhammasaṅgani*, *Vibhaṅga*, their *Aṭṭhakathās*, *Mūlinda-paṇṭha*, *Visuddhimagga*, the *Asm. Bhāṣya* and *Vṛitti* reveal an intensive and sustained application of their authors towards collecting the *dharma*s (terms) and explaining them by giving their derivations.

This method of textual analysis helped the commentators to attempt a concordance of diverse Sūtras spoken in different contexts and thus to present a consistent and coherent inter-

¹ *Suk.* p. 652.

² *Adv.* p. 393.

³ *Asm.* p. 96.

⁴ *Vm.* XIV. 31.

pretation of the Scriptures. This is called *abhisamdhā*. The *Asm* repeatedly quotes conflicting Sutras and tries to reconcile their meanings¹. This proficiency in discovering the hidden meanings and giving a correct interpretation of the Sutras is held to result from a proper knowledge of the Abhidharma².

In doing this the commentators are guided by the consideration of the Doctrine. We have seen how the Abhidharma is claimed to be an absolute preaching in opposition to the conventional preaching of the Sutras. The same test is applied in judging the value of two or more conflicting Sutras. Already in the *Ang nikaya* we find a distinction drawn between *neyattha* (*neyartha*) and *nitattha* (*nitārtha*) suttas³. The entire *Kathavatthu* may be taken as a demonstration of the application of this test to the Sutras put forward by the opponents. The first Puggala katha for instance is devoted to showing the 'nitārtha' of the Sutra term *puggala* to the Sammitiya.

The foregoing study of the *Vibhaṅgappakarana* amply justifies the claim that the Sutras are to be understood through the Abhidharma. It also reveals the Abhidharmika approach to Sutras and the Abhidharma: the Sutras are conventional, partial, explanatory and at times of secondary import. The Abhidharma is absolute, comprehensive, definitive and of primary import. The subject matter of both is the same viz. the dharmas called variously as *skandha*, *ayatana*, *dhatu* etc. but the Sutras deal with these as components of a personality i.e. with reference to a lifetime whereas the Abhidharma deals with them as unique dharmas of momentary existence. The pivotal doctrine of Buddhism, viz. *anātmanada*, although it pervades the whole range of Sutras is deepened, emphasized and fully demonstrated only in the Abhidharma. But it is could hardly have led even the early Sautrantikas to oppose the Abhidharma for they too were unlike the Sammitiyas equally committed to this doctrine.

¹ *Asm* pp. 56, 57, 84, 106, 107.

² *Ib id* p. 83.

³ *Ang* I p. 60.

Their main contention must have been against the manner in which their opponents sought to establish it. The Ābhidharmikas not only claimed authenticity for their own Abhidharma works but also superiority over the Sūtras—the words of the Buddha, and consequently over the Sautrāntikas.¹ They claimed for their works the exclusive title of '*paramārtha-deśanā*', relegating the Sūtras to the realm of *vyavahāra*. They accepted the Sūtra formulas of the dharmas but presented them with significant changes, as for instance the *pañcāṅgika-magga*, the *ekādasāṅgika-pañcicha-samuppāda* or the *pañchaka-jhāna*. In the interpretation of formulas they made additions of dharmas which were most probably not warranted by the Sūtras. For instance, the inclusion of the *asamīkhatā-dhātu* in the *nāma-khandha* and in the *dharmāyatana*. They extended the scope of terms, as for instance of the *viññāṇa* or *sparśa* in the *pañcicha-samuppāda* formula, or of the *dhamma* and *attha* in the formula of *pañsambhidhās*. They invented new dharmas as, for instance the *hadaya-vatthu* or such kinds of the *rūpa-skandha* as *lahutā*, *mudatā* etc., not treated in the Suttas. The Suttas speak of only six kinds of *viññāṇas*. The 89 classes of *viññāṇas* (as illustrated in the *Dhammasaṅgani*) are found only in the Abhidhamma. The Suttas describe the *sankhāra-khandha* as six kinds of *chetanā*, but the Abhidhamma enumerates fifty dhammas under the term *sankhāra*. The classification of these *sankhāras* into *sabba-citta-sādhāraṇa* and such other groups is also found only in the Abhidharma, and especially in the commentaries. The theory of *citta-vīthi* suggested in the *Vibhaṅga* was also fully developed only in the Aṭṭhakathās. These new formulas, novel interpretations and later additions introduced by the Ābhidharmikas might have been unwelcome to the early Sautrāntikas, the contemporaries of the Pāli Abhidhamma.

This is proved by their sustained opposition to the inflated list of categories formulated by the Vaibhāshika school. The Theravādins had included only the *chaitsika* dharmas in the *satis-kāra skandha*, but the Vaibhāshikas added thirteen new dharmas

‡ See *Dhs A. I. 72*.

called *chitta viprayukta samskara*. Indeed, a majority of the controversies raised in the *Bhashya* and the *Vritti* deal with these *samskaras* which the Sautrāntikas treated as mere notions (*prajñaptimatra*). They reduced the 46 *samskaras* of the Vaibhashika to a number of twenty,¹ consisting of ten *kusala* and ten *akusala chetanas*, more agreeing with the Sutra meaning of the *samskara skandha*. Even the Ābhidharmika division of the *samskaras* as *maha bhaumika* etc. was not recognised by them. They discarded this grouping when it went against the Sutras as is shown by their insistence on treating the *sparsa* and *vedana* (two *maha bhaumika dharmas*) as cause and effect, and hence not operating simultaneously in one moment.

In the Theravada Abhidharma *navana* alone is called *asamskrita dharmas*. The Vaibhashikas enumerated one more, viz., *akasa*. They also maintained the reality of past and future dharmas. The Sautrāntika, on the basis of a sutra,² rejected all these as *prajñaptimatra* and relegated them to the position of the *padgala*. By his bold advocacy of the theory of *prajñapti* and its extension to a majority of reals (*dravya*) including the *asamskrita dharmas* of the Ābhidharmika, the Sautrāntika not only asserted his critical spirit but also established the superiority of the Sutras over the Abhidharma. From this theory flowed his doctrine of *vikalpa* (conceptual construction), his theory of perception and lastly the revolutionary theory of *bahjanumejanada*, which was but one step towards the more critical subjective idealism of the Viñānavada Buddhism.

¹ For the dharmas enumerated by the Sautrāntikas see Appendix D of the *Abhidharma pariksha*.

² *pañcānāni bhikkhūnaṃ samyagmāraṇaṃ prajñaptimātram vyavahāriyam* *asamskritam samyagmāraṇam* *āstī dīpaṇāni dīpābhāṣitāni nāstīnaṃ pañcānāni chetāni*, quoted in the *Mūlgyaṃ ka-kārikā Vṛtti* by Chan'akīna, p. 393. For details see *The Cerebral Philosophy of Buddhism*, p. 82.

SOME MAJOR CONTROVERSIES BETWEEN THE KOŚAKĀRA AND THE DĪPAKĀRA

This struggle, stretching through several centuries of the history of Buddhism, between the Sautrāntika and the Ābhidharmika reaches its culmination in the *Kośa-Bhāṣya* and the *Dīpa-Vṛitti*. The *Dhammasaṅgani*, *Vibhaṅga* and their Aṭṭhakathās reveal only the beginnings of these differences. It is not possible to say to what extent the seven Abhidharma Śāstras of the Sarvāstivāda school opposed the Sautrāntika doctrines. Their compilation perhaps led to the emergence of the Sautrāntika as a distinct school. But it is certain that the *Mahā-Vibhāṣhā* the encyclopaedic Commentary on the *Jñāna-prasthāna* which gave rise to the Vaibhāshika school, contained opinions of several contemporary Sautrāntika āchāryas, notably of Kumāralāta, Śrīlāta, Dharmatrāta and "Bhadanta".¹

The name Sautrāntika, however, occurs only once in the *Mahā-Vibhāṣhā*.² Instead, we find scores of references to Dārśhāntikas, whom Yaśomitra describes as a section of the Sautrāntika school.³ Kumāralāta is generally held to be the founder of this school. It is suggested that his followers were called dārśhāntika after his *Dṛśhānta-pankti*.⁴ J. Przyluski connects the word *dṛśhānta* to *dṛśhī* (Pali *diṭṭhi*) in opposition to *sūtra* (*Śruti*) and maintains that the word Dārśhāntika was applied to the Sautrāntika by the Vaibhāshikas, as did the Mahāyānists use the deprecatory term Hinayāna to their opponents.⁵ In the *Vṛitti* too they are called '*sthitī-bhāgiya*' and further abused as a kind

¹ See J. Takakusu's article 'On the Abhidharma literature of the Sarvāstivādins', *JPTS*. 1905.

² See *LVP.Ak.* Introduction, p. LII.

³ *Dārśhāntikāḥ Sautrāntika-viśeṣa ity arthaḥ*: *Saḥp.* p. 400.

⁴ See *LVP.Ak.* Introduction, p. LII

⁵ Vide *Adv.* p. 47, note 4.

of Śakyas having a dog's tail¹ The term *stūti-bhagīya* perhaps alludes to the Sautrantika theory of *samkīrānti*, *santāna* or *bija*, severely criticised in the *Vṛtti* and also in the works of the Vaibhāshika achārya Samghabhadra

Although these two words, viz., the Darśhāntika and Sautrantika are used separately in the *Bhāshya*, in the *Vṛtti* they are almost used as synonyms Several Sautrantika views appearing in the *Bhāshya* are attributed to the Darśhāntika in the *Vṛtti*² It is, therefore, to be presumed that at the time of the *Vṛtti* these two names were treated as almost identical, referring to one and the same school

Although the Sautrāntikas or the Darśhāntikas like Kumāralāta and Śīlata played a major role in the period of the *Mahāvibhāshā*, their activities appear to be directed only towards evolving their doctrines side by side with the Vaibhāshikas, or towards submitting alternative interpretations of the sūtras quoted by the Ābhidharmikas, as is evident from the *Sphutarthā* of Yasomitra They are not yet hostile to the Vaibhāshika, the *Vṛtti* quotes Kumāralāta as an authority³ and seeks to support even the doctrine of three times (*adha traya*) by his *drishānta* of the motes in the sunlight⁴

The Sautrantikas found their chief exponents in the persons of Vasubandhu the author of the celebrated *Abhidharma Kosa-Bhāshya*, and his competent commentator Yasomitra, the author of the *Sphutartha Abhidharma Kosa-Vyakhyā* Vasubandhu stands in a supreme position among the later Buddhist teachers A Sautrantika by conviction he wrote a compendium on the Abhidharma and finally emerged as a great exponent of the Viñānavāda Buddhism.

Although he claimed that the *Kosa* was composed in conformity with the Kaśmīra Vaibhāshika school,⁵ his *Bhāshya* reveals

¹ *stūti-bhagīyā nama Śakyāh tva-langūlika-dāstīya-namanah* *Adv* p 148

² See *LVP Ak*, Introduction, pp LII—LV

³ *Adv* p. 16

⁴ *Adv* p. 271

⁵ *Ak*. VIII. 40ab

that his real affiliation was with the Sautrāntika. He often uses the adverb 'kila' to show his disagreement with the Vaibhāshika view.¹ On almost all controversial points between the two, he openly favours the Sautrāntika viewpoint.² In his characteristically powerful style, Vasubandhu critically examined the *dravya vāda* of the Vaibhāshikas, accused them of being literalists,³ ridiculed their dogmatism,⁴ and compared them with such heretical schools as the Sāṃkhya and Vaiśeṣika.⁵ Yasomitra rightly observes that Vasubandhu belongs to the Sautrāntika school.⁶

The Sautrāntika leanings of Vasubandhu, professedly in a work dealing with Abhidharma, brought hostile reactions from his contemporary orthodox Vaibhāshikas. Paramārtha, in his 'Life of Vasubandhu'⁷ relates that Saṃghabhadra, an eminent orthodox Vaibhāshika composed two works in refutation of the *Bhāṣya*. In the first work entitled "Conformity of the Truth" ("Njayanusara"),⁸ he refuted the *Bhāṣya* in favour of the *Vibhāṣa*. Yasomitra in his *Sphutartha* quotes several long passages from this work⁹ and at times refutes them in favour of the *Bhāṣya*. This work is not referred to in the *Vṛitti*. But as will be seen from the comparisons given in the footnotes to our Text,¹⁰ the *Vṛitti* is in agreement with the views of Saṃghabhadra, particularly on such topics as *vitarka vicāra*, *prāpti*, *bija*, *kaṁṁra*, etc. The other work called "Samaya pradīpika" is an abridged version of the "Njayanusara".¹¹ Although written in refutation of the *Bhāṣya*, these two works of Saṃghabhadra are, in a sense, com-

¹ See *Saṅg* pp 11, 27, 399, etc.

² Vide *Adv* p 222, n. 4

³ Vide *Adv* p 33, n 2, p 105, n 2, etc.

⁴ Vide *Adv* p 88 n 1, p 107, n 3

⁵ Vide *Adv* p 90 n 6, p 275, n 1

⁶ Sautrāntika *pāśhikastu ajam ucharjāḥ* *Saṅg* p 26

⁷ J Takakusu, *T'oung Pao*, Serie II, Vol V, pp 269-96

⁸ See *JPTS*, 1905, pp 134-39, and *LVP&K* Introduction p XXII

⁹ See *Saṅg* Index (Proper Nouns), where 35 entries are made under Saṃghabhadra

¹⁰ See *Adv* pp 38, 65, 83, 87, 89, 162, 163, 170, 229, 233, 385, 398, 399

¹¹ See *LVP&K* Introduction, p XXII

of Śakyas having a dog's tail¹ The term *sihstī bhagiya* perhaps alludes to the Sautrantika theory of *samkranti*, *santana* or *bya*, severely criticised in the *Vritti* and also in the works of the Vaibhashika acharya Samghabhadra

Although these two words, viz, the Darśtantika and Sautrantika are used separately in the *Bhashya*, in the *Vritti* they are almost used as synonyms Several Sautrantika views appearing in the *Bhashya* are attributed to the Darśtantika in the *Vritti*² It is, therefore, to be presumed that at the time of the *Vritti* these two names were treated as almost identical, referring to one and the same school

Although the Sautrantikas or the Darśtantikas like Kumāralata and Śrīlata played a major role in the period of the *Mahāvibhāṣā*, their activities appear to be directed only towards evolving their doctrines side by side with the Vaibhashikas, or towards submitting alternative interpretations of the sūtras quoted by the Ābhidharmikas as is evident from the *Sphutarīha* of Yaśomitra They are not yet hostile to the Vaibhashika, the *Vritti* quotes Kumāralata as an authority³ and seeks to support even the doctrine of three times (*adhva traya*) by his *drishtanta* of the notes in the sunlight⁴

The Sautrantikas found their chief exponents in the persons of Vasubandhu the author of the celebrated *Abhidharma Kośa Bhashya*, and his competent commentator Yaśomitra, the author of the *Sphu tartha Abhidharma Kośa Vyākhyā* Vasubandhu stands in a supreme position among the later Buddhist teachers A Sautrantika by conviction he wrote a compendium on the Abhidharma and finally emerged as a great exponent of the Vijnāna vada Buddhism.

Although he claimed that the *Kośa* was composed in conformity with the Kāśmīra Vaibhashika school,⁵ his *Bhashya* reveals

¹ *sihstī bhāgiya* nama Śākyaḥ ha langal ka-drītya-namanah Adr p 148

² See LVP Ak, Introduction, pp LII—LV

³ Adr p 16

⁴ Adr p. 277

⁵ Ak. VIII. 40ab

that his real affiliation was with the Sautrāntika. He often uses the adverb '*kula*' to show his disagreement with the Vaibhāshika view.¹ On almost all controversial points between the two, he openly favours the Sautrāntika viewpoint.² In his characteristically powerful style, Vasubandhu critically examined the *dravya-vāda* of the Vaibhāshikas, accused them of being literalists,³ ridiculed their dogmatism,⁴ and compared them with such heretical schools as the Sāṃkhya and Vaiśeṣika.⁵ Yaśomitra rightly observes that Vasubandhu belongs to the Sautrāntika school.⁶

The Sautrāntika leanings of Vasubandhu, professedly in a work dealing with Abhidharma, brought hostile reactions from his contemporary orthodox Vaibhāshikas. Paramārtha, in his 'Life of Vasubandhu'⁷ relates that Saṃghabhadra, an eminent orthodox Vaibhāshika composed two works in refutation of the *Bhāshya*. In the first work entitled "*Conformity of the Truth*" ("*Nyāyānsāra*"),⁸ he refuted the *Bhāshya* in favour of the *Vibhāshā*. Yaśomitra in his *Sphutārthā* quotes several long passages from this work⁹ and at times refutes them in favour of the *Bhāshya*. This work is not referred to in the *Vritti*. But as will be seen from the comparisons given in the footnotes to our Text,¹⁰ the *Vritti* is in agreement with the views of Saṃghabhadra, particularly on such topics as *vitarka-vichāra*, *prāpti*, *bija*, *kāritra*, etc. The other work called "*Samaya-pradīpikā*" is an abridged version of the "*Nyāyānsāra*".¹¹ Although written in refutation of the *Bhāshya*, these two works of Saṃghabhadra are, in a sense, com-

¹ See *Saḥ* pp 11, 27, 399, etc.

² Vide *Adv.* p 222, n. 4.

³ Vide *Adv.* p 33, n 2; p 105, n 2 etc.

⁴ Vide *Adv.* p 88, n 1, p 107, n 3

⁵ Vide *Adv.* p 90, n 6; p 275, n 1

⁶ Sautrāntika *pāśchukastv ayaṃ ācharyaḥ Saḥ* p 26

⁷ J Takakusu, *T'oung Pao*, Serie II, Vol V, pp 269-96

⁸ See *JPTS*, 1905, pp 134-39, and *LVP&K* Introduction, p XXII.

⁹ See *Saḥ* Index (Proper Nouns), where 35 entries are made under Saṃghabhadra.

¹⁰ See *Adv.* pp 38, 65, 83, 87, 89, 162, 163, 170, 229, 233, 385, 398, 399.

¹¹ See *LVP&K* Introduction, p XXII.

mentaries on the *Kośa*. The Karikas of the *Kośa* were taken as a basis, except for a few minor changes in a few places, for explaining the orthodox Vaibhashika viewpoint¹

These two works of Samghabhadra afford a striking parallel to our *Dīpa* (and its *Vṛtti*). All the three works belong to the Kāśmīra-Vaibhashika school. They are hostile to the Kośakāra, and are primarily written to refute the Sautrāntika views upheld in the *Bhāṣya*. In their contents and their presentation they take the *Kośa* as their model and retain those parts of the *Bhāṣya* which are not objectionable to them. They hold identical views on almost all controversial points. Their main difference, however, lies in the fact that the works of Samghabhadra are based on the karikas of the *Kośa*, whereas the *Dīpa* has its own kārikas, notwithstanding their correspondence to the *Kośa*.

Neither the "Nyayānusara" (except for the extracts quoted in the *Sakv*), nor the "Samaya pradīpika" have come down to us in their original form. They are available only in Chinese translations. Nor are we aware of any other work written against the Kośakāra. The *Dīpa*, therefore, notwithstanding its fragmentary character, has a unique value in furnishing us with the orthodox Vaibhashika reactions to the *Bhāṣya*.

The extant *Vṛtti* contains the following sixteen hostile references to the Kośakāra —

- (1) Kośakāras tvaha—*anusayanusayanat sasravāh tad etad abrahma* (p 18)
- (2) *tatra yad ūctam Kośakarena 'kīm idam akāsam khādyati, sāmagryām hi satyam drishatm ity upacharah pravartate tatra kah paśyati' ti tad atra tena bhadantena sāmagryanga-kryā [paharanam?] kryate Abhidharma sam-mohānka sthanenatmāpy ankṣto bhavaty ayoga sunyta prāpātabhūmukhyatvam pradarśitam iti* (p 33)
- (3) Kośakrid ahashṭe—*na hy atra kincit phalam utpreksh yata iti tam pratīdam phalam ādarjate* (p 37)

¹ See Takakusu, op cit., JPTS, 1905, p 135

- (4) *idam idānīm abhidharma-sarvasvaṇi Kośakāraka-smṛiti-gocharāṭīṭām vaktavyam* (p. 40).
- (5) *Kośakārādayaḥ punar āhuḥ—'svārthopalabdḥāv eva chakshurādīnām pañchānām ādhipatyam'. tad etad Vaibhāshikīyam eva kiñchid gr̥hītam. nātra kiñchid Kośakārakasya svaka-darśanam* (p. 47).
- (6) *Kośakāras tvāha—'sarvasūkeshmo rūpa-saṃghātaḥ paramānur' iti. tena saṃghāta-vyatirikṭam rūpam anyad vaktavyam* (p. 65).
- (7) *tad idam ati-sāhasam vartate yad viruddhāyor api dvayor dharmayor ekatra chitte samavadhānam pratijñāyate..... iti Kośakārah.....tad idam andha-vilāsini-kaṭāksha-guṇotkṛtana-kalpam chodyam ārabhyate* (pp. 81-3).
- (8) *siddhā sabhāgatā. Kośakārah punas tān Vaiśeshika-parikalpita-jāti-padārthena samikurvan vyakṭam pāyasa-vāyasayor varṇa-sādharmyam paśyatīti* (p. 90).
- (9) *atra punaḥ Kośakārah pratyānīte—'sachittikeyam samāpattiḥ' iti.....tad etad abauddhiyam* (pp. 93-5).
- (10) *'samādhi-balena karmajam jivtāvedham nirvartyāyuh samskārādhiśṭhānam, āyur na vpākaḥ' iti Kośakārah. tatra kim uttaram iti? na tatrāvaśyam uttaram vaktavyam.....tasmād Vaitulika-śāstra-praveśa-dvāram ārabham tena bhadantenety adhyapekshyam etet* (pp. 98-101).
- (11) *tasmāt pūrvokta-lakṣhaṇa eva bhīkṣur na yathāha Kośakārah* (p. 133).
- (12) *abhidhyādaya eva karma-svabhāvanīti Sthiti-bhāgiyāḥ... Kośakārah 'ko 'tra dośhaḥ? '.....Sārnkhyīya-darśanam abhyupagatam syāt* (p. 149).
- (13) *'sūkshmanī kuśala-dharma-bijam tasminn akusale chetasy avasthitam yataḥ punaḥ.....kuśalam chittam utpadyatē' iti Kośakārah. yuktyāgama-virodhāt tan na iti Dipakārah* (pp. 168-9).
- (14) *'evam tu sādhu yathā Dārśāntikānām' iti Kośakārah.....tad etad Sautrāntikair antargatam Buddha-vachana-nīti-śravaṇa-kanūḍyam āvirbhāvyate* (p. 222).

- (15) *tad atra* Kośakarah *prasnayati*—*ko vighrah tatra vayanḥ prativadmah durbodha khalu dharmata* (p 279)
- (16) *atra* Sarvastivada *vibhrashtir* Vaituliko *niraha vayanḥ apitrin svabhavan parikalpayishyamah ity etad aparam adhva sam mohankana sthanam* Kosakarakasyeti (p 282)

Of these Nos 3 and 4 refer to omissions of certain topics by the Kośakara in his *Bhashya*. Nos 2 and 5 deal with certain aspects of the Sautrantika theory of perception. No 6 deals with the Kośakara's definition of *paramanu*. No 7 refers to a controversy about the co-operation of *vitarka* and *icchara* in a single moment of consciousness. Nos 8, 9 and 10 deal with certain items of the much debated Vaibhashika categories called *chitta viprayukata samskara*. Nos 11 and 12 deal with certain aspects of karma. Nos 13 and 14 have a bearing on the Sautrantika theory of *bya*. The last two references Nos 15 and 16 deal with the fundamental Vaibhashika doctrine of the reality of three Times i.e. the *sarvastivada*. In the following pages we propose to deal in brief with a few of the major controversies in the light of the *Bhashya* and the *Vṛttis*.

1 Theory of Cognition

While dealing with a topic *keci drishtih keci na drishtih*¹ the *Dīpa* says that there are eight kinds of *drishtis* viz. the five wrong views and three right views.² In addition to these the organ of eye is also called *drishṭi* on account of its function of seeing its object.³ A question then is raised whether *vijñāna* should also not be included under this term. The *Vṛttis* points out that the function of apprehension (*darsana*) cannot be primarily attributed to *vijñāna*. Four things can be said to perform the function of seeing. The eye or the eye-consciousness or the *prajña* (one of the eight *drishtis* accompanying all states of

¹ *Adv.* p. 29 n. 4

² *Ib. id.*

consciousness), or finally the totality of all these and such other causes as the light, etc.¹

Of these, the eye alone, independent of the *vyñāna*, cannot be said to apprehend, for at the same time other organs also will similarly be doing their actions (hearing, smelling, etc.) and this will result in a simultaneous activity of all sense organs in a single moment. The eye-consciousness alone cannot be said to 'apprehend', for being independent of the eye, it may 'see' even things screened from view. Furthermore, if the *vyñāna* 'sees' (*paśyati*) the object, who else does the function of knowing (*vyjanati*) it? The *prajñā* too cannot see, as it is a mental concomitant common to all states of consciousness. The last, viz., the totality of causes is only a notion, since it is not different from the factors of perception examined above.²

After showing the invalidity of these four views, the Dīpa-kara sets forth the Kāsmīra Vaibhashika theory. "The eye apprehends and the consciousness knows (its object). There is a great difference between these two on account of their different functions, viz., the apprehension and comprehension."³

"The substance called eye is of the nature of that which sees (a 'seer'). In it is produced an action of seeing when its power is awakened on account of the emergence of the totality of its causes and conditions. The eye does not apprehend independent of the *vyñāna*, nor does the eye-consciousness know the object unsupported by the active eye. The eye, as well as the eye-consciousness, with the help of such accessories as the light, etc. co-operate simultaneously towards bringing the perception of a given object. All these things happen in a single moment. The object, the eye, the eye-consciousness and the light, all manifest their power, i.e. become active and flash forth

¹ These are the views held by different schools. See *LVPak.*, Vol. I p. 82. Vide *Adv.* p. 32 n. 1.

² *Adv.* p. 31.

³ *Ad. Kā.* 44.

simultaneously. The object appears, the eye sees and the eye-consciousness knows it. This is called the direct knowledge of an object."¹

Therefore, although there are several conditions, still, since the condition of eye is prominent, it is said that the eye sees. The prominence of the eye is evident, since the clearer the eye sight, the clearer the perception. It is, therefore, well said "(In fact) the eye sees, but we use such (metaphorical) expressions 'the consciousness sees'."²

The Kosakara in his *Bhashya* examines this Vaibhashika theory. He points out that, in this particular context, there is no real difference between 'seeing' and 'knowing', although we have such usages as the eye 'sees' or the mind 'knows'. The Vaibhashika seeks to support his point by referring to a sūtra '*chakshushā rūpam drishtvā*'³. The Kosakara maintains that this should not be taken literally. We do use such expressions as 'the cots cry', when in fact we mean the children (in the cots) cry. Similarly, the organ of eye is a seat or a door (*dvāra*) through which the consciousness 'sees' an object, although we say the eye 'sees'.

But even the expression 'consciousness knows' is not to be taken literally, since there is no consciousness apart from knowing. The knowledge does not grasp, the eye does not see, the object does not offer itself to both. All dharmas being momentary are incapable of any activity, what we call action is nothing more than their coming into existence in a sequence determined by the law of *pratitya samutpada*. There is neither an actor, nor an action apart from the mere flash of dharmas.⁴

¹ *Adv* p. 32.

² *Ibid*, p. 33.

³ This controversy is recorded in the *Kathavatthu* where the Mahāśāṅghika too quotes this sūtra. The Theravādin's interpretation is identical with that of the Kośakāra. Buddhaghosa in his *Vm* clearly states that it is *chakṣhuṣvānāna* which 'sees' the *rūpa* and not the *chakṣhuṣa*. See *Adv* p. 33, n. 1.

⁴ See *Buddhist Doctrine of Flux*, pp. 71ff.

After showing the real meaning of the sutra, the Kosakāra turns his polemic against the 'dravyatada' of the Vaibhāshika. The use of such words as *dravya*, *kartri*, *sakti* and *kriya* by the latter echoed the views of the heretical Puggalavādin, who also maintained the reality of an 'actor' doing an action. The Vaibhāshika, however, uses these terms to show the reality of his 'dravya' in the three Times. The Kosakāra points out that this '*kartri-kriyā bheda*' is repugnant to the spirit of Buddhism and puts the following words in the mouth of the Sautrantika: "What is this chewing of the empty space? A visual consciousness arises conditioned by the organ of vision and the object. Here who sees and who is seen? There is nothing else but the elementary factors appearing as cause and effect. In usage, however, such expressions are employed—'the eye sees' or 'consciousness knows'. One should not attach any importance to such expressions. Indeed the Buddha has declared, "Do not stick to the expressions used by common people, do not run after the worldly terms". The Kāsmira Vaibhashikas, however, hold that "the eye sees, the ear hears, the nose smells, the tongue tastes, the body feels and the intellect knows"¹

The Dipakara notes these provoking words of the Kosakāra (identified with the Sautrantika) which repudiated the Sarvastivādin's theory of *karitra* (*vjapara*=activity of a *dravya*) and condemned the Vaibhashika as a literalist. He brings an accusation against the Kosakāra of not only showing his ignorance of the Abhidharma but also of heading for the precipice of *ayoga smṛjāta*². The term *ayoga smṛjāta*, as will be discussed below, refers to a Mahayana doctrine attributed by the *Vṛitti* to a Vānasika school³ which repudiated the reality of not only the past and future but also of the present.

This Vaibhashika theory, i.e. 'the eye sees' etc. is again alluded to in the *Vṛitti* in a discussion on the *adhīpasya* of the

¹ *Ad.* p. 33 n. 2.

² *Ibid.*

³ *Ad.* p. 257.

indriyas The Dipakara holds that the five sense organs have supremacy over the action of illuminating their own objects, as for instance, the eye 'perceives' a path as even or uneven¹ The *Vritti* also quotes a view of the Elder āchāryas² who consider that the five organs have domination over the following four actions (1) in making the body beautiful, (2) in withdrawing the body from undesirable objects, (3) in the production of their corresponding *vijnanas*, (4) and in being a special cause of such actions as *daršana*, *śravaṇa*, etc

The Kośakara also quotes this view of the Elder acharyas and criticises it from the Sautrantika viewpoint³ The latter maintains that the withdrawing of the body is a function of the *vijnana* and not of the organs As regards the actions like *daršana* or *śravaṇa*, they are identical with *vijnana* It is therefore, wrong to attribute these functions to the sense organs The *adhipatya* of the sense organs (says the Sautrāntika) consists only in perceiving (*upalabdhi*) their respective objects⁴

It may be noted that this view of the Sautrantika (i.e. the Kosakara) is not different from the view of the Vaibhashika Dipakara The former describes it as *Svartthopālabdhi*, the latter calls it *statha vyakti* This identity gives a further occasion for a criticism of the Kosakara The *Dipa* accuses him of claiming to be a 'pandita' The *Vritti* comments that this view of the Kośakara is borrowed from the Vaibhashika Nothing new is said, the Vaibhashikas themselves have held this view⁵

The causal relation between the object and the consciousness forms one of the most intricate problems that confront the Buddhist theory of perception The Buddhist is committed to a doctrine of radical momentariness of all things, both mind and matter According to him all dharmas are particular, unique

¹ *Adi* p 45

² *Ibid* p 46

³ See *LVP Ak* II p 103 Vide *Adi* p 47

⁴ *Ib d*

⁵ *Ibid*

and momentary. A perception involves the participation of at least three things, viz., an object, an organ of sense and a consciousness. It is said in the sūtras that a visual perception arises, conditioned by an organ of vision and its object—a *rūpa*. Since all these are momentary, it is difficult to establish a relation between them. Causality demands a temporal sequence. A cause must precede the effect.

The object according to the Buddhist is a cause (*ālambana-pratyaya*) of its knowledge. Being a cause it must be antecedent to its cognition. The two cannot arise simultaneously and yet stand as cause and effect. But being momentary the object ceases before its cognition can be produced. A perception of a momentary object is therefore an impossibility.¹

This is well summed up in the following objection raised by the Dārśhāntika: "The organs and the objects of the five sense-consciousness, being causes of the latter, belong to a past moment. When the object (*rūpa*) and the eye exist, the visual consciousness is non-existing. When the visual consciousness exists, the eye and the object (*rūpa*) are not existing. In the absence of their duration in the moment of the (visual) consciousness there is no possibility of the cognition of the object". "Therefore," concludes the Dārśhāntika, "all (sense) perceptions are indirect".²

The object must precede and endure if it is to be available to its cognition. But this goes against the doctrine of momentariness. The Theravādin gets rid of this difficulty by partially abandoning the theory of momentariness. According to him a 'mind moment' (*chittakkhana*) consists of three ultimate moments, viz., the moments of origin, duration, and death.³ The whole process of cognition (*chitta-vīthi*) takes seventeen such *chittakkhana*s. The number seventeen would appear arbitrary, but

¹ See *The Buddhist Doctrine of Universal Flux*, pp. 76 E.

² *Ibid.* pp. 47-8.

³ *Uppāda-tthiti-bhanga-vasena khana-ttayaṃ eka-chitta-kkhamam* 'nāma—
A. Sangho, IV, 8.

according to the Theravadin it corresponds to the life of a material object. One object moment (*rūpakēhana*) is equivalent to seventeen mind moments.¹ The matter is born in the first moment, endures for fifteen moments and perishes in the seventeenth moment. It cannot become an object in its first (i.e. origin) moment but can become one from its second moment onwards.² This theory apparently makes the object precede as well as endure a whole process of its cognition. This is indeed a very ingenious explanation. Both the object and the cognition are called *khantika* (momentary) but the speed of the perishing of the object is slowed down 17 times. Here we have a theory of two kinds of moments put forth for the sake of convenience, regardless of the fundamental Buddhist hypothesis of universal impermanence.

This theory of the Theravadins is shared by the Sammitiya. The latter also maintains that the mind and mental concomitants are momentary but that matter endures for a longer time.³

The *Kathavatthu* records a controversy on this assumption of two kinds of impermanence. The Pubba seliyas and the Aparā seliyas hold that since all conditioned things are impermanent they must endure but one citta moment. Having accepted the law of universal impermanence it is illogical to hold that one thing ceases quickly and other after an interval.⁴ The Theravadin points out that if it were not so, the organ of eye and the (resultant) visual consciousness would be *saja jata* (born together). This would be contrary to the Scriptures where it is said: If the organ of sight within be intact, the object without comes into focus and there be a co-ordinated application of mind resulting therefrom, then a corresponding state of cognition is manifested.⁵

¹ *tan pana satlarasa ch itta kēhanan rūpa dhammanam aya* *Ib d*

² *eka-chittakēhanā itan va bahū-ch itakēhanat tan va hit ppattanva pañ ha rammanā pañ ha-d a e apathamagacchhant* *Ib d*

³ *ārya Sammat jah kālanarasasthāy h taryā rūpam ch itta ch ittanam kham katram Saka* p. 179

⁴ *V de Ad* p. 107 n.2.

⁵ *chikkhāyatanam chakkhūnānena saha atan i ?* *K* XXII 8

⁶ *Ib d*

thus remains unsolved on account of the uncompromising nature of the doctrine of momentariness and the theory of causation

The Sautrantika theory of perception is not explained in the *Dīpa* or in the *Kosa*. But we can gather it from later works like the *Nyāyabandhu* of Dharmakīrti its *Tīkā* by Dharmottara the *Tattva-saṅgraha* of Śāntarakṣita the *Pañjika* on it by Kamalaśīla and finally from the *Sarva-darsana-saṅgraha* of Madhava

The Sautrantika is called a *sākāra jñāna vādīn*. According to him the subject is like a mirror capable of receiving an impress of the likeness of its object. What is directly known in the cognition (which is self-revealing *sva-samvedakā*) is this representation of the object and not the object itself. The object is only inferred to be existing as it corresponds to the impression perceived. This theory is known as *baljyarthanimeyavada* the theory of the inferability of the external object.

This is well explained in the *Sarva-darsana-saṅgraha*. In his reply to an objection of the *pūrvāpakṣha* (Vijñānavādīn) that a past object cannot be grasped by knowledge the Sautrantika says that the object which has come into contact with an organ has a power of leaving its image on the following resultant knowledge whereby the object is inferred. This peculiar efficacy of the sense-object determines the causal relation between the object and its cognition. The external object is only inferred as for instance good feeding is inferred from a well-nourished appearance or affection is inferred from flurried movements.¹

The Sautrantika by his theory of *sākāra jñāna vāda* (representative perception) paved the way for the emergence of the idealist Vijñānavāda. The external object was pushed into the background by maintaining that what was directly perceived was the content of knowledge and not the object. The object being always inferred the content alone became real to the knowledge.² The Vijñānavādīn goes a step further and maintains that the objects are mere ideal projections, ideas alone are real.

¹ *Sarva-darsana-saṅgraha* p. 36

² See *The Central Philosophy of Buddhism* p. 82.

The Dīpakāra does not enter into a full criticism of this Sautrantika theory of perception. He only points out that in the absence of a direct perception (*pratyakṣha*) of the external objects, even the other two means of proper knowledge—the *anumāna* (inference) and the Scriptures (*āgama*) are not possible, as the latter are dependent on the direct perception.¹

2 *Vitarka and Vichāra*

We have seen above a predominant tendency of the Abhidharma pitaka towards a minute analysis of the mind and mental concomitants (*caitta*). The latter consists of three *skandhas*, viz, *vedana*, *saññā*, and *samskāra*. Of these the last is more complex as it covers a vast field of several constituents of consciousness recognised as ultimate real elements by all Ābhidharmika schools. A major part of the *Dhammasaṅgani* is devoted to an enumeration of *samskāras* that associate with each of the 89 kinds of consciousness. The first *kamavachara kusala citta*, for instance, is said to be accompanied by not less than 54 regular and nine supplementary (*ġeṭṭāpanaka*) *samskāras*. A large number of factors in such lists are synonyms. The commentators are not unaware of the overlapping character of these factors. The *Atthasālinī* puts into the mouth of a critic the comment: "It is a disconnected exposition, disorderly like booty carried away by thieves. It is done without an understanding of the matter."² Although the *Atthasālinī* tries to justify this inflated list,³ the neo Theravadins like Buddhaghosa and Anuruddha brought the number of real *samskāras* to fifty by removing the repetitions and attributing several functions to a large number of factors. The groupings of these *samskāras* as universal and particular etc., are also found only in the later works like the *Abhidhammatītha saṅgaho*. This division of *samskāras* in such groups⁴ not only

¹ *Adā* p. 32.

² *Dhr A* III 263.

³ For a critical study of the classification of these factors, see *Abhidharmma Studies* by Bhikkhu Nyanaponika.

⁴ For a comparative study of these divisions in the Theravada, Sarvaśtivada and Yogachara schools, see McGovern's *Manual of Buddhist Philosophy*, Vol I pp 137-162.

necessitated detailed definitions of them but also an explanation of their relation to each other. The *Atthasalini* and the *Vissuddhimagga* offer good definitions of these dharmas but are rather laconic in dealing with their mutual relation. The latter task is more seriously taken up during the time of the *Maha Vibhasha* and is carried further by the Kośakara in his *Bhashya* as can be seen from the following discussion on the *vitarka* and *vichara*.

In the Pali suttas the term *vitakka* is often used to denote a certain preoccupation of mind, a particular kind of thought as for instance *kama vitakka vyapada vitakka vihimsa vitakka* (sensual, malign and cruel thought) and their opposites *nekkhamma vyapada* and *asivimsa vitakka*. In this particular sense the *vitakka* is a synonym of *michchha sankappa* (wrong thoughts or intentions) and *samma sankappa* (right thoughts or intentions). In the formulas of *jhana* the *vitakka* is often combined with *vichara* where they mean respectively the initial and the sustained application of mind on the object. They are also said to provoke speech¹ suggesting thereby that every speech is preceded by a certain examination and judgment. In *Atthasalini* these two terms are explained at great length². The *vitakka* is described as *uhana* (prescinding of mind). It lifts the consciousness onto the object. By it the mind strikes at (*a/anana*) and around the object. *Vichara* is the discursive work of the mind upon or traversing (*antusan harana*) of the object. Threshing out (or contemplation—*anumajjana*) of the object is its characteristic. In the *Mulindapanha* *vitakka* is called *appana* (application³). It is again called *akotara* (knocking⁴) and compared with the initial stroke on a drum. The *vichara* is compared to the after reverberation and continuous omission of sound⁵. The commentators explain these two factors by the help of various similes. The *vitakka* is compared to the striking of a bell, the *vichara* is compared to the consequent reverberation. The *vitakka* is again compared to the flapping of the wings of a bird about to fix up in the air and the *vichara* is compared

¹ Vide *Ad.* p. 83 n.1

² See *Dhs. A* III 198-201

³ *Vi. ad.* p. 65

to the planing movement of the wings of that bird in the sky. Or again the *vitarka* is like the thorn fixed in the middle in making a circle and *vichāra* is like the revolving thorn outside.¹

From these explanations it is evident that the *vitarka* is an initial application of mind on the object and the *vichāra* is a subsequent sustained application. The former is said to possess 'vibration' (*vipphāravā*) or a mental thrill and therefore called *oḍārika* (gross). The latter is of a calmer nature and hence called *sūkshma*.

Thus these two dharmas partake of two opposite characteristics, viz., *andārika* and *sūkshma*. Yet they are held, both in the Theravāda and the Vaibhāshika schools, to operate simultaneously in all kinds of *kāmācāra* consciousness and also in the first *rūpa-dhyāna*.

The *Vṛtti* describes the *vitarka*² as having the characteristic of grossness (*andārya*) of mind. It is a synonym for *sankalpa*. It contains a 'rudimentary synthesis' (*vikalpa*) of the differentiators of objects (*vishaya nimitta*) that produce it. Its activity is stimulated by the wind of ideas. It is a cause of the manifestation of the five gross sense-cognitions. The *vichāra* is of the characteristic subtlety (*sankshmya*) of mind. It is conducive to the manifestation of the mind-consciousness. Both these dharmas invariably operate in all kinds of the *kāmācāra*-consciousness.

Thus here too the *vitarka* and *vichāra* are described as *sthūla* and *sūkshma* respectively. The Kośakāra raises an objection to the Vaibhāshika theory of their simultaneous operation.

After quoting and criticising several views on this controversy from the *Mahā-sibhāshā*, the *Kośakāra* explains the Sautrāntika view. According to the latter, the *vitarka* and *vichāra* are two different names given to gross and subtle states of *samskāras* that produce corresponding gross or subtle speech (*tāk-samutthāpaka*), and therefore, cannot operate together.³ The Kośakāra,

¹ *Dhs. A* III 200-1; *Vṛ* IV. 88-92.

² *Adr.* p. 81.

³ *Adr.* p. 82.

in consistency with this view, says that they do not operate simultaneously, but only alternatively, each to the exclusion of the other. As regards the Scriptures which clearly speak of the first *rūpa dhyāna* having both these factors, he maintains that here the two factors are to be taken to belong to the same plane (*bhūmitāḥ*) and not to the same moment (*na kṣhanataḥ*). The first *dhyāna* appears now with *vitarka* and now with *vichāra*, but cannot have both *angas* together.¹

The Dipakara reproduces this controversy from the *Bhāṣya*, severely criticises the Kosakara for his heterodox theory, and puts forth the Vaibhāshika viewpoint. The Vaibhāshikas, he says, assert only the co-existence of the *vitarka* and *vichāra* in one moment of consciousness, and not their simultaneous activity.² These dharmas are comparable to *vidyā* and *avidyā* or doubt and decision, which also co-exist but do not manifest together.

It may be noted that this view of the Dipakara is identical with the view of Saṃghabhadra, quoted and criticised by Yaśomitra. Saṃghabhadra too maintains that the *vitarka* and *vichāra* are associated with each thought, but do not reveal themselves by their action (*udbhūta vṛttī*) at the same time. His examples are however, different from those of the Dipakara. He compares these two dharmas with *rāga* and *moha*, which are always co-existent but only one of them is active at one time.³

Yaśomitra, who favours the view of the Kosakara, finds Saṃghabhadra's explanation unconvincing.⁴ He says that he too accepts the principle that a certain factor of an aggregate alone manifests itself in a given condition and not the other. But this does not apply in the case of the *vitarka* and *vichāra* as their characteristics are not fully differentiated. The Vaibhāshika contention that they possess independent characteristics, viz.,

¹ *Ibid* p. 81, notes

² *Adi* p. 83

³ *Viśe Adr* p. 83 n. 3

⁴ *Ibid*

grossness and subtleness, is invalid, since these two do not establish any specific difference (*jāti-bheda*) but only a difference of degrees of a single factor. In short, the *vitarka* and *vicāra* are not two different dharmas but only different states of a single dharma.

From this controversy it appears that originally the Vaiśhāshikas, like the Theravādins, held these two factors to be simultaneously active, but modified their view under the influence of the criticism of the Kośakāra. The explanation given by Saṃghabhadra that they co-exist, but do not become active together, is consistent with the doctrine of Sarvāstivāda, according to which, all dharmas, irrespective of their mutual opposition, always remain in existence (*sarvadā asti*) but become active only under certain circumstances. Saṃghabhadra chooses two complementary factors like *rāga* and *mōha* as his example. But from the Sarvāstivādin's point of view, even *vidyā* and *avidyā*, or *samsāra* and *nirvāna* can 'co-exist'. These examples given by the Dipakāra, therefore, show his conviction in the specific difference (*jāti-bheda*) between the *vitarka* and *vicāra* and his attempt to accommodate them in a single moment of consciousness, in the framework of the Sarvāstivāda.

Further speculations on the nature of these two dharmas are recorded in the *Asm.* of Asāṅga, in the *Pañcha-skandhaka*¹ of Vasubandhu, and in Sthīramati's *Bhāṣhya* on the *Trimūrtikā*² of Vasubandhu. These are almost identical with the views of the old Masters (pūrvāchārya) quoted by Yaśomitra: "What is *vitarka*? A mental murmur of enquiry (*pariṣṭhako manojalpaḥ*), which rests on the support of volition (*cetanā*) or speculative knowledge (*prajñā*), according as it does not or does include deduction (*abhīyūta*). It is the gross state of mind. What is *vicāra*? A mental murmur of judgment (*pratyaṅksaka*) which rests on the volition, etc. (as above). That is the subtleness of mind".³ Here the *vitarka* refers to the state of enquiry of mind and *vicāra* to the state of judgment. Sthīramati explains the

¹ See *Sakr.* p. 64

² Vide *Adr.* pp 81-82.

³ *Ibid*

terms *sthūlata* and *sūkṣhmata* *Vitarka* is *sthūla* as it seeks only the object (*vastu matra paryeṣhanakarātvaṭ*) *Vichara* is *sūkṣhma* as it knows that object as 'this is that' (*evam tad itī purādhigata mṛuṣṇanā*)¹

From this explanation we can conclude that the Yogachara and the Vijñānavādins accepted a specific difference between these two dharmas by attributing to them respectively the functions of enquiry and judgment which can appear only successively and not simultaneously

3 *Chitta Viprayukta Samskara*

After dealing with the *vitarka* and *vichara*, the Kośakara turns his polemic against a whole body of dharmas, grouped by the Vaibhashikas under the name of *chitta viprayukta samskara*

In early Buddhism, *samskara* is described by a solitary term, *chetana* or volition. The *samskara skandha* consists of six volitions corresponding to the six sense objects. But as the Ābhidharmikas analysed the mental factors and differentiated their characteristics, they formulated long lists of dharmas which had to be accommodated in the traditional formula of the five *skandhas*. Instead of postulating new *skandhas* they included these new dharmas in the *samskara skandha*.

This addition of new dharmas in the group of *chaitta* is justified by showing a functional co-ordination (*samprayoga*) between them and the *chitta*. The *A Sangaho* speaks of three kinds of uniformities that exist between a *chitta* and 52 kinds of *chetasikas* (one *vedana*, one *samjña* and fifty *samskaras*)². They arise and disappear in one time, have the same object and depend on the same base. The Vaibhashikas also speak of five kinds of *samata* (uniformity)³. There is between the *chitta* and *chaitta* uniformity as regards time, basis, objects, essential qualities and function.

¹ Vide *Adi* p 81 notes

² *A Sangaho* II 1

³ Vide *Adv* p 85, n 1

Both the Theravādins and the Vaibhāshikas arrived at almost identical lists of these *samskāras*. The former enumerated 50, and the latter had 44 *samskāras*. In the formulation of these *samskāras*, the early Buddhists appear to have been influenced by the Yoga school, which also analysed various states of mind with reference to several *chitta-bhūmis*, *samādhis*, *ṛiddhis* and *dhyānas* with their attendant *yogāṅgas* or the means of *yoga*.¹ In course of time, the Ābhidharmikas, and particularly the Vaibhāshikas seem to have been much influenced by their contemporary realists like the Sāṃkhya, Vaiśeshika, and Mīmāṃsaka schools.

Over a long period and particularly during the time of the *Mahā-vibhāshā*, the Ābhidharmikas were engaged in studying and criticising the doctrines of these rival schools. Aśvaghosha's poems reveal a profound study of the Sāṃkhya system. Vasu-mitra, a leading Vibhāshā-śāstrin is extolled in the *Vṛitti* as the one who refuted the theory of 25 *tattvas* (of the Sāṃkhya) and demolished the (Vaiśeshika) doctrine of the atomic structure of the cosmos.² We learn from Paramārtha's 'Life of Vasubandhu'³ that a Sāṃkhya teacher Vindhya-vāsin defeated Buddhāmitra, the teacher of Vasubandhu, in a debate, whereupon the latter composed the *Paramārtha-saptatikā* in refutation of the Sāṃkhya. The *Bhāshya* as well as the *Vṛitti* contains several criticisms of the Sāṃkhya⁴ and Vaiśeshika⁵ theories.

A result of these criticisms and counter-criticisms was the acceptance of not only new theories but also of new dharmas and novel terms in the Vaibhāshika school. The doctrine of the sarvāstivāda bears a close resemblance to the *saukāryavāda*. The four traditional explanations of the sarvāstivāda⁶ can be treated as interpretations of the *pariṇāmavāda* of the Sāṃkhya. The

¹ See Poussin's article 'Le Bouddhisme et le Yoga de Patanjali', *MCB*, V, 223ff.

² *Adv.* p. 260.

³ *T'oung Pao*; Serie II, Vol. V, 269-96.

⁴ Vide *Adv.* pp. 4, 31, 106, 149, 267, 268, 273, 416.

⁵ Vide *Adv.* pp. 4, 9, 10, 113, 274, 416.

⁶ Vide *Adv.* pp. 259-60.

atomic theory of the Vaiseshika too played a great part in formulating the Vaibhashika theory of the *dravya* and *samghata paramanus*. The seven categories of the Vaiseshika greatly influenced the Vaibhashika analysis of the *nama rupa* and even their theory of dharma. On account of their fundamental thesis of *anatmanada* (non-substantialism) the Buddhists did not recognise the Vaiseshika distinction of *padarthas* as *dravya* (substance) *guna* (quality) *karma* (action) etc., but reduced all things to the status of dharmas i.e. unique momentary ultimate elements. It is therefore, not surprising to find that the term *dravya* is conspicuous by its absence from the Pali suttas and even from the Abhidhamma. In the Vaibhashika school, however, it almost replaces the Buddhist term dharma. Here all real dharmas are called *dravya*. Of the nine *dravyas* of the Vaiseshika only five viz., substances of earth, water, fire, air and mind have their corresponding dharmas in the Theravada Buddhism. The *akasa* was recognised by them only as a kind of matter (*akasa dhatu* = *parichcheda rupa*) and not as a *mahabhuta*. In the Vaibhashika school the four *mahabhutas* came to be regarded as *dravya paramanus* as indivisible as the atoms of the Vaiseshika. The *akasa dhatu* of the Theravada was raised here to the status of an *asamskrita* dharma and made a *niya dravya* as in the Vaiseshika school. Of the remaining three *dravyas* of the Vaiseshika viz. *kala*, *dik* and *atman* the first two were recognised by the Yogacharas as *prajnapti* dharmas. Thus with the sole exception of the *atman* all the Vaiseshika *dravyas* came to be recognised in the later Abhidharmika schools.

As in the case of the term *dravya* (substance) the term *guna* (quality) also is not found (in its technical sense)¹ in the Theravada canon. But one can detect an influence of the Vaiseshika theory of *guna* and *dravya* in their enumeration of the derived matter (*upadaya rupa*).

¹ The word *guna* occurs in the Pali Scriptures only in the sense of a string, a cord or a strand (as in the case of *pañha kamaguna*). It is sometimes used to mean a virtue but never in its technical sense of a quality as in the Vaishika or the Jaina schools.

The *Visuddhimagga* enumerates the following 24 kinds of derived matter: *chakkhu, sota, ghāna, jhivā, kāya*; *rūpa, sadda, gandha, rasa*; *itthindriya, purisindriya, jivindriya*; *hadaya-vatthu*; *kāyaviññatti, vacchivññatti, ākāśadhātu*; *rūpassa lahutā, rūpassa mudutā, rūpassa kammaññatā*; *rūpassa upachayo, rūpassa santati, rūpassa jaratā, rūpassa anicchatā*, and *kabalikāro āhāro*.¹

According to the Theravādins, all these 24 *upādāya rūpas* are 'dhammas' and hence ought to be recognised as ultimate elements. But a large number of these can be treated rather as aspects, modes or qualities than as separate entities. This is borne out by the commentarial description of some of these dhammas and a distinction drawn between the *nipphanna* and *anipphanna*²-*rūpa*. Thus, for instance, the *ākāśa-dhātu* (element of space= vacuum) is called *pariccheda-rūpa* ('material quality of limitation'). The two *viññattis* (intimation by body and speech) together with the *lahutā, mudutā* and *kammaññatā* (lightness, pliancy and adaptability of matter) are called *vikāra-rūpas*, i.e. material qualities signifying special conditions. The *upachaya, santati, jarā* and *anicchatā* (i.e. the integration, continuance, decay and impermanence of matter) are called *lakṣhana rūpa*, i.e. the characteristics of matter. These ten kinds of *rūpa* are called *anipphanna* in order to distinguish them from the remaining 14 *rūpas* (and the four *mahābhūtas*) which are called *nipphanna-rūpa*. Buddhaghosa explains the *nipphanna-rūpas* as those which 'transcend limits, change and characteristics and which are to be seized in their intrinsic nature (*sabhāva*)'.³ The *anipphannas* are contrary thereto. The *Visuddhimagga-Tīkā* explains further that the *nipphanna-rūpas* have their own nature (*svabhāva*), whereas the *anipphannas* are devoid of them and are known only by relating them to the *svabhāva-rūpas*.⁴ The *anipphanna rūpas* are nowhere in the suttas enumerated as *rūpa-dhammas*. Their inclusion in the Abhidhamma suggests an influence of the Vaiśeṣika

¹ Of these only 23 are enumerated in the *Dhammasaṅgani*. The *hadaya-vatthu* is a later addition by the commentators. See *Dhs. A.* IV, 112.

² Also termed as *parinipphanna* and *aparinipphanna* in the *Dhs. A.* IV, 119.

³ *V. n.* XIV 73

⁴ *V. n.* T. pp. 457-8

school It is certain that the commentators knew the theory of *guna* Buddhaghosa criticises a (Vaiśeṣika) theory according to which the *rūpa* and *gandha* are qualities of *teja* and *prithvi*, respectively¹ The words *nipphanna rūpa* and *anipphanna rūpa* do not occur in the canon They are found only in the Atthakathas It is, therefore, possible that the commentators introduced this division in order to separate the 'real' *upadaya rūpas* from 'qualities', which in the later Sautrantika terms could be designated as mere *prajāpiti* (nominal) dharmas

A few of the so called *nipphanna rūpas* can also be placed in the category of the *anipphanna* The *jivitsindriya*, for instance, does not consist of a separate *rūpa*, but only a name given to the life of matter The *ittindriya* and *purisindriya*, two 'material qualities of sex' can be treated as different aspects of the *kaya* The last *nipphanna rūpa*, called *kabalikaro ahara* (edible food) is also not a separate entity but only a name given to the material quality of nutrition

Thus out of the 24 kinds of *upadaya rūpas*, only nine, viz., the five sense organs and four sense objects (the *phoṭṭhabba*—touch object—being included in the *mahabhūtas*) can be considered as dharmas having intrinsic nature (*svabhava*) and therefore real² As a matter of fact, these ten are identical with the ten of the eleven dharmas enumerated in both the Vaibhashika and the Yogachara lists of the *rūpa dharma*³

Although the Vaibhashikas did not enumerate the 'qualities' of *rūpa* in the *rūpa dharma* they certainly knew some of them They recognised, for instance, the four *lakṣhanas*, which were proclaimed in the sutras as being universal characteristics of not

¹ *Vm* XIV 43

² The Sautrantikas go still further and enumerate only the four *mahabhūtas* and the four objects as real *rūpa dharmas* See *Ālambana parīkṣā* Appendix D p 116

³ The Vaibhashikas enumerate one more *rūpa*, viz., *anijāpiti* (unmanifested matter) which the Yogāchārinis include in their 11th category of *rūpa*, called *dharma dhātu paryapanna* (matter included under *dharma dhātu*) For details, see *Manual of Buddhist Philosophy*, pp 118ff

only the *rūpa* but of all phenomenal elements. These were not enumerated as separate dharmas in the traditional formula of the five *skandhas*. If a large number of new *chaitasikas* could be added under the *samskāra skandha*, there was no reason why these four *lakshanas* could not also be accommodated under that heading, particularly when these were specifically called '*samskrīta lakshanas*' by the sūtra. But these *lakshanas* were not exclusively *chaitasika*, and could not, therefore, be treated as purely mental factors, in as much as they covered even the *rūpa skandha*. The origin of a novel category called the (*rūpa chitta viprayukta samskāra*)¹ is perhaps to be traced to an attempt to include the *lakshanas* and such other aspects or qualities in the traditional formula of the *pañcha skandha*.

The term *chitta vippayutta* is known to the *Dhammasangani*. But there it refers only to the *rūpa khandha* and *nibbana* ². It is not recognised as a separate category as in the Vaibhashika school. The *Kathavatthu* contains a controversy³ where the opponent holds that the *pariyuttānas* ('outbursts' of *anusayas*) are *chitta vippayutta dhammas*. Buddhaghosa attributes this view to the Andhakas⁴. In his commentary on another controversy on the *anusayas* he says that the Andhakas, Uttarapathakas, Mahasānghikas and Sammitiyas hold that the *anusayas* are *chitta vippayutta* ⁵. According to Yasomitra the Vatsīputriyas also maintained the same view ⁶. The *jivātindriya* was also, according to Buddhaghosa, considered as a *chitta vippayutta* dhamma by Pubba seliyas and

¹ Yasomitra explains this term fully. These dharmas are disassociated from the *chitta* but are more akin to it than to the *rūpa skandha*. Hence they are included in the *rūpa skandha*. The term *viprayukta* is used for excluding the *chaitasikas* which are *samprayukta*. The term *samskāra* is used to exclude the *asamskrīta dharmas*. Thus the *viprayukta samskāras* are distinct from the *rūpa chitta chaitasika* and *asamskrīta dharmas*. Vide *Adv* p. 85 notes.

² *Dhs* 1192.

³ *Kt* XIV 6. Vide *Adv* p. 223 n. 7.

⁴ *Ibid*.

⁵ See *KrA* IX 4 XI 1, XIV 3. Vide *Adv* p. 223, n. 7.

⁶ *Sakti* p. 442. Vide *Adv* p. 220.

Sammitīyas¹ The Yogachara school of Asanga not only accepted this new category but added several dharmas of its own under that heading Thus the category of the *chitta viprayukta samskara* was not necessarily a Vaibhashika invention it was known as early as the time of the *Kathavatthu* and was accepted by several major and minor schools

There is no unanimity among different schools regarding the number of *samskaras* that were enumerated under this category The lists of only two schools viz the Vaibhashika and the Yoga chara have come down to us Of the former two lists are known The older one is given in the *Asm* of Ghoshaka and the later ones are given in the *Bhasya* and the *Vritti* The Yogachara list is found in the *Asm* of Asanga

Ghoshaka enumerates the following 17 *samskaras* —(1) *praptih* (2) *asamjñ samapattih* (3) *nirodha samapattih* (4) *asamjñ ayatanam* (5) *jvitiendriyam* (6) *nikaya sabhagata* (7) *sthana praptih* (8) *vast praptih* (9) *ayatana praptih* (10) *jatih* (11) *jara* (12) *sthitih* (13) *anityata* (14) *nama kayah* (15) *padakayah* (16) *vyanyana kayah* (17) *prithagja atvam*

Asanga in his *Asm*² drops Nos 7 8 and 9 of the above list and adds the following nine bringing his total to 23 —(1) *pravrittih* (2) *pratin yan ah* (3) *jogah* (4) *javah* (5) *anikramah* (6) *kalah* (7) *detoh* (8) *samkhyā* (9) *samagri*

The *Kośa* and the *Dpa* closely follow the list of Ghoshaka They enumerate only 13 dropping Nos 2 7 8 9 and 17 from his list and adding one more item called *aprapti* The last 9 *samskaras* of the Yogachara list are omitted by them Of these three Ghoshaka's list is undoubtedly the oldest as he represents the period of the *Mahāv bhāṣā* The Yogacharins seem to have modified his list by including Nos 7 8 and 9 in No 1=(*prapti*) The neo Vaibhashikas like the Kosakara modified it still further by including No 2 in No 4 They replaced the *prithagjanatiā* (No 17) by their new dharma viz *aprapti* since the former is only an *alabha* (non-obtainment) of *arya marga*

¹ V de Adv p 97 n. 4

² *Asm* p 10

At least five items in these list, viz., the four *lakshanas* and the *jvitendriya*, have corresponding dharmas in the *upadaya rupa* of the Theravada. But the Theravadins enumerated the *lakshanas* as 'qualities' devoid of *samskrita lakshanas*¹ like the Vaiseshika *gunas* which are *agunavat*. The Vaibhashikas enumerated them as '*dravya*', i.e. having intrinsic nature, abiding in the three times and causing the origination, subsistence, decay and extinction of all phenomenal existence. A logical conclusion of such a step was to postulate *upa lakshanas* (secondary characteristics) like *jati jati sthiti sthiti* etc. to these *lakshanas*² which was ridiculed by the Sautrantikas as absurd and involving the fallacy of an infinite regress.

The same rule is applied in the case of the first two *samskaras* viz., the *prapti* and *aprapti*. The former is a *samskara* ('force') which controls the collection or obtainment of certain dharmas in a given *santana* (stream of life), as for instance, in the case of an *arhat* there is a *prapti* of *asaiksha* dharmas. The *aprapti* is a 'force' which prevents this *prapti* as for instance in the case of a *prthagjana* there is a non-collection of the *arya*-dharmas. As in the case of the *lakshanas* the Vaibhashika here postulates such additional dharmas as *prapti prapti* and *aprapti aprapti* for explaining the obtainment of the *prapti* and the prevention of *aprapti* respectively, again exposing his theory to the fallacy of regress.

One can detect an influence of the Vaiseshika in this '*dravya tadā*' of the Vaibhashika. This influence is unmistakably seen in a few other *samskaras* of this list. The Vaiseshika category of *samanya* (generality) for instance, is unknown to the Pali canon. The Buddhists being pluralists, non-substantialists and *vibhajya vadins* always tended to oppose the reality of *samanya*, as the latter was a stepping stone towards a unity—a substance or even to the theory of *brahman* of the Advaita school. Their formulas of the *skandha ayatana dhatu* etc. were primarily aimed at removing false notions of unity (*ekatta graha*)³. In the later works on

¹ Vide *Adā* p. 104 n. 2.

² *Ab.* II 46ab

³ *Adv.* p. 6

Buddhist logic the *sāmānya* is unanimously described as a mere conceptual construction (*vikalpa*) imposed on the discrete, unique and momentary dharmas, and hence unreal¹ But this *sāmānya* creeps up, in the Vaibhashika category of the *viprayukta*, under the guise of *sabhagata* Like the *para satta* and the *apara satta* of the Vaiśeshika, the Vaibhashika *sabhagata* is also divided into *sattva sabhagata* (which is common to all beings—*abhūta*) and *dharma sabhagata* (which is found in smaller groups like men, women, layman, monk, etc)²

The Sautrantika Kosakara rightly observes that in recognising the *sabhagata* as a '*dravya*', distinct from the *skandha*, *āyatana* or *dhatu* (which constitute a *sattva* or a *dharma*), the Vaibhashika has only supported the Vaiśeshika category of *sāmānya* The Vaibhashika seeks to support his *sabhagata* by a sutra passage where the word *nikaya sabhaga* is mentioned, and asks for an explanation of the notion of generality The Sautrantika points out that the sutra does not warrant any recognition of the *sabhagata* as a distinct *dravya* The generality is only a notion (*prajñāpti*) and not a real *dharma*³ "And if all notions were to be treated as real", continues the Kosakara, "why not assume distinct dharmas for the notions of number, magnitude, distinctness, conjunction, disjunction, remoteness, nearness, etc, which are treated as realities by the heretic schools?"⁴ Indeed the last nine *viprayukta samskatas* of the Yogachara list seem to represent these notions treated as reals in the Vaiśeshika school Of these nine, the following six, viz, the *pravṛtti*, *java*, *kala*, *deśa*, *samkhyā* and *samyoga* correspond respectively to the *pravṛtti* (a kind of *prayatna*), *vega* (a kind of *samskara*) *kala* (a *dravya*), *dik* (a *dravya*), *samkhyā* (a *gūṇa*) and *samyoga* (a *gūṇa*) The *anukrama* can be taken to correspond to the *paratva* and *aparatva*, two *gūṇas* of the Vaiśeshika The only two, viz, the *pratītyasamutpāda* and *yoga* (manifoldness and conformity of *hetu* and *phala*) have no corresponding reals in the Vaiśeshika list

¹ See *Buddhist Philosophy of Universal Flux* Chapter VI

² Vide *Adv* p 89

³ Vide *Adv* p 90, n. 6

⁴ See *LVPAL* II 46ab, *Saky* p 180

The acceptance of these Vaiścshika reals exclusively by the Yogāchāras did not, however, make them realists like the Vaibhāshika. Unlike the latter, they treated all *viprayukta-Samskāras* as mere notions (*prajñapti*). And in the case of the last nine *samskāras*, which directly correspond to the Vaiseshika *padārthas*, they interpreted them merely as different names of the *hetu-phala*.¹

The Sautrāntikas also recognise these notions, but severely oppose the Vaibhāshikas for accepting them as *dravya-dharmas* or reals. They point out that the so-called *viprayukta-samskāras* have neither own nature (*sva-bhāva*), nor are they preached in the sūtras. The II Kośasthāna of the *Bhāshya*² contains long and lively controversies between the Sautrāntika and the Vaibhāshika on the validity of each and every item of the *viprayukta-samskāra*. The Kośakāra examines the Scriptures quoted by the Vaibhāshika, analyses their arguments, ridicules their dogmatic realism and finally accuses them of supporting the heretic schools.

A counter attack to this polemic of the Kośakāra is found in our *Vṛitti*. The Dipakāra indirectly refers to the Kośakāra as an infant, ignorant of the Abhidharma³ and boldly declares that he will prove the *sva-bhāvas* of these *samskāras*, and will also quote sūtras in his favour.⁴ Unfortunately, a large number of folios containing these lively controversies are lost. Discussions on *prāpti* and *aprāpti* are entirely lost. The controversies on the *nivodha-samāpatti* are severely interrupted, since only a prima facie argument has survived which contains a view of the Kośakāra condemned as 'unbuddhistic' by the *Vṛitti*.⁵ The treatment of *sabhāgatā* and *āsanjñitika* is almost identical with the Vaibhāshika explanations of these *samskāras* in the *Bhāshya*. The *Vṛitti* here borrows several passages from the latter. The Dipakāra does not advance any new arguments but contents himself with a remark that the Kośakāra in comparing the *sabhāgatā* with the Vaiśeshika

¹ *Asm* p 11.

² *L/PAK* II. 35-48.

³ *Adv.* p. 86

⁴ *Ibid.*

⁵ Vide *Adv.* p. 95.

sāmānya has only made a futile attempt to see a similarity of the kind which we find obtaining between *pāyasa* (milk-porridge) and *vāyasa* (a crow)¹ The only important discussions available to us, therefore, are on the *jīvitendriya*,² the four *lakṣhanas* and the last three *samskāras* called *nāma-kāya*, *pada-kāya* and *vyāñjana-kāya*³ Even in the case of these topics, the Vaibhāshika arguments of the Dīpakāra are not different from those given in the *Bhāshya*, which are well known through Poussin's *L'Abhidharma-kośa* and Stcherbatsky's *The Central Conception of Buddhism*

4. *Manas-karma*

Three kinds of purely mental (evil) actions are spoken of in the sūtras. The Sañchetaniya-sūtra, for instance, says "How are the three kinds of volitional acts committed through mind? Here O monks, one becomes covetous (*abhidhyālu*), full of ill will (*vyāpanna-chitta*) and holder of a wrong view (*mithyā-dṛiṣṭi*)"⁴ According to this sūtra, the *abhidhyā*, *vyāpāda* and *mithyā dṛiṣṭi* are purely mental acts. Since the Lord has said that karma is volition, the Dārśhāntikas maintain that these three being mental actions are identical with volitions (*chetanā*)

The Vaibhāshikas do not agree with this Dārśhāntika view. According to them the *abhidhyā*, *vyāpāda* and *mithyā-dṛiṣṭi* are passions (*kleśas*) that produce an evil volition (*karma*), and not actions by themselves. They are not *manas karma* (mental actions) but only *mano-dutcharita*⁵ In the sūtra these three are identified with *chetanā* because the latter arises through them.

The Kośakāra as usual, favours the Dārśhāntika viewpoint.⁶ The Dīpakāra asserts the Vaibhāshika position without advancing

¹ *Adv* p 90

² See my article 'Buddhi's Prolongation of Life', in the *BSOAS* XXI, 2, 1958

³ Lack of space has prevented the editor from dealing with these topics in this Introduction. See my article 'The Vaibhāshika theory of words and meanings', *BSOAS* Vol XXII Part 1, 1959

⁴ *Adv* p 148 n. 5

⁵ *Adv* p 148.

⁶ *Adv* p 149

any new arguments in his favour, and criticises the Kośakāra for favouring the Dārshtāntika interpretation of the Sañchetaniya-sūtra.¹

The reason for the Vaibhāshika treatment of *abhidhyā*, *vyāpāda* and *mīthyā-dṛishṭi* as passions distinct from volitions is perhaps to be found in the Ābhidharmika theory that two volitions (*chētanās*) cannot operate in one moment. According to the Abhidharma all evil volitions (like killing, theft, etc.) are prompted and sustained by one of the three, *abhidhyā*, *vyāpāda* or *mīthyā-dṛishṭi*. In the case of an evil act like *prānātipāta*, for instance, one of these three produces a *vadhaka-chetanā* (a volition to kill) which is essentially accompanied, till the accomplishment of the act of killing, by *vyāpāda* (ill will). If *vyāpāda* is also treated as a *chētanā* then there will be two volitions (*vyāpāda* and *vadhaka-chetanā*) operating in one moment. The Vaibhāshika, therefore, maintains that these three are to be treated as *kleśas* (passions) and not as volitions (*karma*).

The Pali commentators also seem to recognise a similar theory. The *Aṅghasālinī* states that of the ten evil karmas (viz., *Prānātipāta* etc.) the first seven are *chētanā-dhamma* (i.e. identical with volition), whereas the last three, viz., *abhijjā*, *vyāpāda* and *michehādītṭhī* are *chētanā-sampayuttā-dhammā* (i.e. factors associated with the first seven volitions).²

In the *Bhāṣya* the Kośakāra attributes the view of the volitional nature of these three dharmas to the Dārshtāntika. The Dipakāra, however, attributes it to a kind of Śākyans (i.e. Buddhists) called '*sthitibhāgiya*' whom he abuses as '*śva-lāṅgūlīka*' (having a dog's tail).³ The significance of this abuse is not clear. It is common to compare an incurable person to a dog's tail. For instance, in the *Pañcha-tantra* it is said that it is as difficult to reform a rascal as it is to take the kink from a dog's tail.⁴ By

¹ *Ibid*

² *Dhs A III*, 158. Vide *Adv p. 149*, notes.

³ *Adv p. 148*.

⁴ *Pañchatantra*, 1, 78 (Edgerton's edition).

calling them *sva langūlika* the Dīpakāra also seems to be abusing the Darśtantikas (i.e. the Sautrāntikas) for their persistence in maintaining views repugnant to the Abhidharma. In a subsequent place the Dīpakāra again rebukes them for their habit of repeatedly bringing forth (apparently inconsistent) sūtras against the Vaibhashika¹

The term *sthitibhagya* is not used, either by the Kosakara or by Yaśomitra to indicate the Darśtantika. This term usually occurs with other three terms, viz., *hanabhagya*, *viśeshabhagya* and *nirvedhabhagya*² where it means 'that which is conducive to enduring or lasting', of a particular state of mind. This meaning does not seem to be intended here. The word *sthit* in this term most probably means *pravaha* or *santati*. The Sautrāntikas do not recognise *sthit* (subsistence) as a separate *samskrita lakṣaṇa* because they consider that it is a name given to the series of momentary dharmas (*santati*)³. By *sthitibhagya*, therefore, the Dīpakāra means one who belongs to or is heading for the (theory of) *santati*, a term which a Vaibhashika could use as an abuse to the Sautrāntika. But the use of the term *sthitibhagya* need not be taken as purely abusive. We learn from other sources that the Sautrāntika school was also known by two other names, viz., Santanavada and Sankrantivada. Vasumitra in his *saṃyā bhēdoparatana chakra*⁴ attributes the following three doctrines to this school — '(i) *skandhas* transmigrate from one world to the other hence the name Sankrantivada. (ii) There are the *mulantika skandhas* and also *eka rasa skandhas*. (iii) An average man (*prsthagyaṇa*) also possesses the potentiality of becoming a Buddha (it in the state of average man there are also divine things, *arya dharmas*)'

Elucidating these doctrines and particularly the term *skandha*, J. Masuda says that a commentary on Vasumitra's work, called '*Shu-chi*' interprets the term *skandha* as *bijas*. The *eka rasa skandha* as

¹ *Adv* pp 266-268

² *Vide Adv* pp- 384-418-9

³ *Ibid* p 105, n 2.

⁴ J. Masuda, *Asa Myr*, 2, 1925. See Lamotte's introduction to his translation of the *Karmasiddhi prakaraṇa* MCB IV pp 170ff

are interpreted as *bījas* of one taste, which continue to exist from the time immemorial without changing their nature. The *ārya-dharmas* stated in the last doctrine are interpreted as *anāsrava-bījas*.¹

Very little is known about these Sautrāntika doctrines or about their theory of *saṃskṛānti*. The term *sthitisbhāgīya* used for the Dārśhāntika (i.e. the Sautrāntika) in the *Vṛitti* may refer not only to an ordinary *santati* but to the *santati* of the *bījas* or seeds of good and evil which form the next point of issue between the Kośakāra and the Dīpakāra.

5. *Anuśaya*

We have seen above an Ābhidharmika distinction between a volition (*karma*) and a passion (*kleśa*). The *kleśas* are like roots which produce as well as sustain an evil volition. *Abhidhyā*, *vyāpāda* and *mithyā-dṛishṭi* are not called roots but are recognised as intensive states of three roots of evil (*akuśala-mūla*), viz., *lobha*, *dvesha* and *moha* respectively. All evil volitions are essentially rooted and spring from one or the other of these three basic passions (*mūla-kleśa*).

Corresponding to these three roots of evil, the Buddhists recognise three roots of good (volitions), viz., *alobha*, *advesha* and *amoha*. All good volitions spring from these three *kuśala-mūlas*, the intensive states of which are called *anabhidhyā*, *avyāpāda* and *samyak-dṛishṭi* respectively. Thus the *kuśala-mūlas* and the *akuśala-mūlas* are incompatible in nature and exclude each other in their operation in a single moment.

Whereas their intensified states can be overcome by the attainment of the first three *lokoṭtara* paths, the basic passions (*akuśala-mūlas*) are not completely annihilated until one attains arhatship. A *śrota-āpanna*, for instance overcomes *mithyā-dṛishṭi*, but still possesses its root, viz., *moha*. A *sakṛidāgāmin* overcomes grosser forms of *vyāpāda* but still possesses its root, viz., *dvesha*. An *anāgāmin* completely overcomes *vyāpāda* but he is not free

¹ J. Masucá, *Asia Major*, 2, 1925, pp. 67-9, notes. Also see Lanotte, *MCB* IV. (1936), pp. 163ff.

from the *akusala mūlas*. Only an *arhat* brings an end to these roots of all evil volitions.

If the *akusala mūlas* are not annihilated till the attainment of arhatship and if they are incompatible with the *kusala mūlas*, how are we to explain the operation of *kusala mūlas* or of *kusala* volitions in a mundane (*laukika*) existence? Being incompatible they cannot operate simultaneously. Nor can they operate successively, for succession demands a certain element of homogeneity between the preceding and succeeding moments. If a *kusala citta* were to follow an *akusala citta*, then it will depend for its nature on a heterogeneous cause. It will amount to an admission of an unacceptable position that good springs out of evil or vice versa.

The Theravadins avoid this dilemma by postulating a theory that the *akusala* and *kusala cittas* never follow each other without an intervening *avyākṛta* (indeterminate i.e. *vipaka*) *citta*. An *akusala citta vithi* can be succeeded by a *kusala citta vithi* only after an intervention of a *bhavanga citta*, which is necessarily a *vipaka citta*.

The Vaibhashikas seek to avoid this difficulty by postulating a *citta vprayukta samskara* called *prapti*, a force which controls the collection of particular kinds of elements, and another *samskara* called *apṛapti* which prevents such a collection. Thus for instance when an *akusala citta* is followed by a *kusala citta* the latter is brought into operation by *prapti* of the *kusala* dharmas which is at the same time assisted by the *apṛapti* which prevents the rise of *akusala* dharmas.

The Sautrantikas reject both these theories. They do not accept the theory of the Theravadins, presumably on the grounds that an *avyākṛta citta* is not more helpful than the *akusala citta* in as much as both are equally inefficient to produce a *kusala citta*. They reject the Vaibhashika dharmas called *prapti* and *apṛapti* on the grounds that these in turn need to be produced by another *prapti* and *apṛapti*, a position which leads only to an infinite regress.

The Sautrantikas explain the operation of *kusala* and *akusala* dharmas by postulating a theory of seeds. There are three kinds of seeds—seeds of evil and seeds of good, and those which are indeterminate. The seeds of evil (*akusala bija*) are called *anusaya*, the seeds of good are called *kusala dharma bija*. Before we proceed to an examination of the latter we shall note here views of several Buddhist schools on the nature of the *anusayas*, a topic which holds a clue to the theory of seeds.

The Pali Scriptures as well as commentaries contain several references to and controversies on the *anusayas*. The term *anusaya* is derived from *si* (*sayā*) to lie, and means 'to live along with' or 'to cling to'. It is always used in the sense of a bias, a proclivity, a persistence of a dormant or latent disposition of mind leading to all kinds of evil volitions. Buddhaghosa says that a passion is called *anusaya* because of its pertinacity. It ever and again tends to become the condition to the arising of ever new passions.¹ The Kośakara calls it the root of existence.² The *Vṛtti* describes it as that which follows through the series of mind.³ Seven such evil pre-dispositions are enumerated in the Scriptures. They are *kāma rāga*, *pratigha*, *drishti*, *vichikitsa*, *mana*, *bhava rāga* and *avidya*. The three *akusala mūlas* as well as their accessory *klesas* are included in these seven *anusayas*.

The outbursts of these dormant passions are called *pariyutthana* (Skt *pariyavasthana*). There are seven *pariyutthanas* corresponding to the seven *anusayas*, bearing the same names.⁴ In the Vaibhashika tradition different *klesas* are enumerated under the *pariyavasthana*. The *Vṛtti* enumerates ten, viz., *māṃsā*, *irśya*, *ahī*, *anapatrapya*, *styāna*, *middha*, *auddātya*, *krōdha*, *matsarya* and *kaukritya*.⁵ But this seems to be an Ābhidharmika tradition. The Sautrantikas do not treat these ten as *pariyavasthana*. They

¹ *Vṛ* XXII 60

² *mūlam bhavāyanusāyah Ak. V 1*

³ *santanānugāṭīy anusāyah Ad. p 220*

⁴ *Vide Ad. p 308, n. 1*

⁵ *Ibid kārīkā 373*

agree with the Theravādin tradition (based on sūtra) in treating the *pariyavasthāna* as outbursts of the latent *anusayas*

The relation between an *anusaya* and a *pariyutthāna* is made clear in the *Mahā Malunkya sutta*¹ This sutta deals with *samyojanas* (bonds or fetters) like *kāma cchhanda*, *vyāpāda*, *vicikitsa*, etc., which chain all beings to the lower life. It is said there that heretic ascetics used to ridicule this theory of *samyojanas* by saying, "An infant is not conscious of lusts of the flesh (*kāma*), much less can passion (*kāma cchhanda*) arise within it, its sensual propensities (*kāma rāga*) being latent only (*anuseti*)"²

The implication of this criticism is not clear. According to the Athakathā these ascetics believed that a person is associated with the passions (*kilesa*) only when they operate or beset him but at other times he is disassociated from passions.³ Apparently the heretics believed that an infant is free from *kilesas* (passions)

The Buddhists do not accept this position. According to them even an infant is in possession of *kilesas*, because the latter are present in him in their dormant state (*anusaya*) and become active when there arise suitable conditions for their operation (*pariyutthāna*). This implies that when the passions are not operating they always remain in a dormant state. If they are always present in mind then the latter is always *akusala*, for a *kusala* can neither co-exist nor operate simultaneously with an *akusala*. Consequently, there will be no *kusala citta* as long as the latent passions are not removed, and they will not be removed without a *kusala citta*.

Different solutions are put forward by different schools to this problem.⁴ The Theravadins (despite their objection to

¹ M I p 433

² *dāharassa hi kumarassa mundaṣṣa kāma tī pi na hoti, kato paṇ'assa uppiṇṇi ssaṭi kāma-cchhanda, anuseti tēva ssa kama-rāgasayo* Ibid

³ *ajam hi tassa laddhi samudacharakkhamo yeva kilesahi samyutto nāma hoti itarasmim khanti asamyutto ti* MA, III p 144

⁴ *Vaiśiṣṭhika nyāya pariyavasthānam evānūjyāḥ* Vātsīputriya nyāya prajñā-tir anūjyāḥ. Sautrāntika nay na bijam Sakr p 442.

the heretical view noted above) and the Vaibhāshikas denied the existence of *anuśayas* apart from the *pariyavasthānas*. According to them a mind is *akuśala* only when passions are in operation. There is no such thing as purely latent passions. The Vātsīputriyas maintained a difference between the *anuśayas* and *pariyavasthānas*. But they said that the *anuśayas* are *chitta-viprayukta-samskāras*, and hence could co-exist with *kuśala* dharmas. But *pariyavasthānas* are *chitta-samprayukta-samskāras* and therefore cannot operate with *kuśala* dharmas. They include the *anuśayas* in *prāpti*, a *viprayukta-samskāra* of the Vaibhāshika list.

The Sautrāntikas maintained that the *anuśayas* as well as the *kuśala* elements (*bījas*) co-exist side by side in the form of subtle seeds, but only one of them operates at one time. When the *anuśayas* operate (i.e. become *pariyavasthānas*), the mind is *akuśala*. When the seeds of *kuśala* operate the mind is *kuśala*.

All these views are well represented in a controversy on the meaning of a sūtra passage preserved in the *Bhāṣya*, the *Vṛitti* and also in the *Aṭṭhakathās*. A question is raised whether a term like *rāgānuśaya* should be taken as a *karmadhāraya* or as a genitive *tatpuruṣa* compound. The former (i.e. *rāga eva anuśayah*) goes against a sūtra passage which says: "Here a person has a mind beset and obsessed (*pariyavasthita*) by no sensuality (*kāma-rāga*); he knows the real escape therefrom; this obsession of sensuality (*kāma-rāga-pariyavasthāna*) if vigorously combated is destroyed together with its propensities thereto (*sānuśayanāṃ prahīyate*)."¹

By using the term '*sānuśayanāṃ*' the Sūtra makes it clear that *pariyavasthāna* and *anuśaya* are not identical. The Vātsīputriya here suggests that the term *sānuśayanāṃ* means 'together with *anuśaya*, i.e. a *viprayukta-samskāra* called *prāpti*. But this contention goes against Abhidharma where it is said that the *rāgānuśaya* is associated with three kinds of feelings. *Prāpti* being a *viprayukta* cannot associate with a *chaitasika*. Therefore, *anuśaya* cannot be a *viprayukta*.²

¹ Vide *Adv.* p. 221.

² *Ibid.* n. 4.

Faced with this dilemma the Vaibhāṣhika regardless of the sūtra, states that the term *raganusaya* should be taken as a *karmadhāraya* compound. He resolves the sūtra opposition by interpreting the term *sanusaya* as *sambandha*¹ i.e. together with its power of producing a new *kleśa*. He also gives an alternative suggestion that the sūtra identifies *anusaya* with *prāpti* only figuratively, the Abhidharma is definitive when it says that *raga* (*parjā* *vasthana*) is (identical with) *anusaya*².

The Theravadins also identify *pariyutthana* with *anusaya*. Commenting on the sūtra words *sanusayo pahiyati* Buddhaghosa observes that some people on the basis of this expression maintain that the *samyojanas* (here identical with *pariyutthanas*) are different from *anīsayā*. They should be refuted he says by the simile of a person sleeping with his head covered. The person is not different from (his) head³. Buddhaghosa takes note of an objection that if *samyojanas* and *anusayas* are identical then the Buddha's criticism of the heretic ascetics (for holding the view that an infant has no passions) is meaningless⁴. Buddhaghosa does not give any convincing answer to this criticism but asserts his position by repeating that the same passion is called *samyojana* because it binds and is also called *anīsayā* because it is not renounced (*appahūna*)⁵.

The *Kathāvatthū* records several controversies on the *anusayas*. The Andhakas held that the *anīsayas* are different from *pariyutthana*⁶. The Mahāsamghikas and the Saṃmitīyas maintained that the *anīsayas* are indeterminate (*abyakata*) without good or bad roots (*ahetukā*) and therefore *chitta vippayīta*⁷. The arguments of these schools are the same as noted above that if the *anusayas* are *akusala* and *chitta samprayakta* there will never be an occasion for the rise of *kusala* consciousness.

¹ *Adr* p. 221 n. 6.

² *Ad* p. 222.

³ *Adr* p. 221 n. 3.

⁴ *MA* III p. 145.

⁵ *Ihd.*

⁶ *Av* XIV 5 (*Adr* p. 308 n. 1).

⁷ *Av* XI 1 (*Adr* p. 223 n. 7).

Buddhāghosa's reply to these schools is the same, that the *anusayas* are identical with *pariyuṭṭhānas*. He once more returns to this topic in his commentary on the *Yamaka*. There also he repeats the same arguments and adds that these passions are called *anusaya* not because they are different from *pariyuṭṭhāna* but because they are strong passions (*thāmagata kilesa*) and because they arise on obtaining suitable conditions for their operation (*anusentīti anurūpamā kāraṇaṭṭu labhivā uppajjanīti.....*)¹.

It is clear from these discussions that the Theravādin as well as the Vaibhāshika interpretation of the term *sānusaya*, and the subsequent identification of the *anusayas* with *pariyavasthāna* are contrary to the sūtra quoted above. They show a determined effort to uphold the Abhidharma in preference to the Sūtra. The Sautrāntika takes strong exception to the Ābhidharmika theories and puts forth his theory of *bīja*. He says that the word *rāgānusaya* should be taken as a genitive *tatpuruṣa*, i.e. *anusaya* of *rāga*. Asked further if this *anusaya* is a *samprayukta* or a *viprayukta*, the Sautrāntika says that it is neither, because it is not a separate *dravya* (reality).² When a *kilesa* (like *rāga*) is dormant, it is called *anusaya*. When it is awakened, it is called *pariyavasthāna*.³ When it is dormant it does not appear but persists in the form of a seed. This form of seed is nothing else but an inherent power of mind to produce a (new) passion which is itself born of a past passion. It is comparable to an inherent power of yielding rice found in a sprout which is also born of rice.⁴

The Kośakāra openly favours this Sautrāntika theory of *bīja* (attributed in the *Vṛtti* to the Dārśhāntika) in his *Bhāṣya*. The Dīpakāra borrows this whole controversy from the latter and remarks that he will expose this indolence of the Sautrāntika Kośakāra in properly grasping the words of the Buddha. He

¹ Vide *Adv.* p. 223, n. 7.

² *na chānusayah samprayukto na viprayukto, tasya adravayāntaratvāt Adv.* p. 222.

³ *supto hi kilesa'anusaya ity uchyate prabuddhaḥ pariyavasthānam Adv.* p. 222.

This statement supports the Theravādin tradition where the same *kilesas* are enumerated under *anusaya* and *pariyuṭṭhāna*.

⁴ *Adv.* p. 222.

refers to his other work called *Tattva saptati*¹ where he says he has fully dealt with this topic and adds that the *biya* imagined by the Sautrantika which is described as a mere power (*sakti*) or application (*bhavanā*) or impression (*vasanā*) of mind cannot stand any scrutiny. For this *biya* could either be identical with or different from the mind. If the former there is no point in speaking about it. If the latter then it must be a *samprayukta* (associated) or *viprayukta* element a position unacceptable to the Sautrantika. If it is maintained that the *biya* is neither identical with nor different from the mind and thus conforms to a middle course then also it is denied for such a middle course is impossible in the case of a *biya* which is an unreality like a stick made of sky flowers².

These brief arguments of the Dpakara are identical with Samghabhadra's criticism against the theory of *biya*. We have noted above a Vaibhashika theory that a *viprayukta samskara* called *prapti* brings into operation a particular set of dharmas (to the exclusion of others) in a given moment and thus determines the nature of a *sa tat* either as impure (*akusala*) or pure (*kusala*). While dealing with this topic the Kosakara refutes the Vaibhashika on the grounds that the seeds (*biyas*) of *kusala* or *akusala* accumulated in a *santati* determine the character of the latter. He defines the *biya* as *nama rupa* i.e. the complex of the five *skandhas* capable of producing a fruit either immediately or mediately by means of a *parinamatisesha* of the *santati*³.

This theory of *biya* advocated by the Kosakara is subjected to a severe criticism in the *Vyayanusara* of Samghabhadra. Yasomitra quotes a fairly long passage from the latter and defends the Sautrantika position⁴. Samghabhadra's main criticism of the theory of *biya* (i.e. *sakti visesha*) is that it could be either different from or identical with the mind. If it is a separate entity then

¹ Vide *Adr* p. 225 n. 2.

² *Adr* p. 225.

³ (*kāṅṅa pūnarā dāra biyam nāra*) (*jan nama-rūpam phlotpattau samaritam*)
Sakti pp. 147-8.

⁴ *Sakti* pp. 145-4. Vide *Adr* p. 170 n. 2.

it is *prāpti*, for the dispute then is only on naming it. If, however, it is identical with mind, then it will result in the fault of mixture or confusion (*sānkarya-dosha*) of good and bad seeds. For surely the Sautrāntika will admit that a mind possesses seeds of both the good (*kuśala*) as well as bad (*akuśala*), of *sāsrava* as well as *anāsrava* elements. If they are all accumulated in one *chitta* what is there to determine the nature of a particular *chitta* as *kuśala* or *akuśala* or *avyākṛita*? Yaśomitra's reply to this criticism is that the *sānkarya-dosha* would arise only if the *bijas* were to be identical with the mind. But we maintain, he says, that a *bija* is neither identical with, nor different from the mind, because a *bija* is not a separate entity (*dravya*) but only a *prajñapti* (nominal) dharma.

Yaśomitra further states that even if a *bija* is considered identical with *chitta*, there is no fault: for, a *kuśala chitta* which has arisen would in that case implant its seed in a (subsequent) *chitta* of its own *santāna*, the latter *chitta* being either of the same kind (*kuśala*) or of the opposite kind (*akuśala*). Thereafter (*tataḥ*) the (second) *chitta* would arise as qualified (determined) by the first only in accordance with the principal that a specific effect arises from a specific cause (*kāraṇa-viśeṣa*) [i.e. if the second *chitta* is *anya-jātya*, the *bija* lies dormant].....Nor does the fact that a specific *śakti* is implanted by a *kuśala-chitta* in an *akuśala-chitta* entail (*iti*) that the *akuśala* becomes *kuśala* or vice versa, since it is only a specific *śakti* [i.e. it cannot produce effects which, by its very nature, it is not competent to produce] also called *bija* or *vāsanā*. These are all synonyms¹

Even the Vaibhāshukas, he says, will have to resort to some such theory to explain the phenomena of succession of two heterogeneous *chittas*. They also believe that an *akuśala* can be succeeded by a *kuśala*. Do the Vaibhāshukas here agree that the *kuśala* is

¹ *Athāpy anarthatarobhārah, tathāpy adoshah Kuśalena hi chittenoṣpannaṃ na nyajātye nya-jātye vā na-santāna-chitte bijam ādhīyeta. Tataḥ Kāraṇaviśeṣāt Kārya-viśeṣa itī vāśīṣtam tena tath chittam upadyeta. ....Na cha Kuśalenākuśale chitte śakti-viśeṣa āhita itī tad akuśalam kuśalātām āpadyate Kuśalam va tad akuśalātām śakti-viśeṣa-mātrastāt Śaktir bijam vāsanety eko'yam arthah. Sakṃ -pp. 147-48.*

produced by an *akusala*? If they do not agree then they deny *samanantara pratyaya*. If they agree then they must explain what kind of power (*sakti*) it is that produced a *kusala chitta*. If this power is *akusala* it cannot produce *kusala*. If it is *kusala* then it cannot remain in an *akusala chitta*. It is therefore, wrong of the Vaibhashikas to accuse us of maintaining that an *akusala* seed would become the cause of *kusala chitta*. We never maintained that a *kusala* seed deposited in an *akusala chitta* transforms the latter. What we maintain is that this *kusala* seed remains there and produces either immediately or in succession a corresponding *kusala chitta*. This power of producing a new *chitta* is what we call a *bija*. It is not an independent entity but only a nominal thing (*prajñapti matra*).

It appears from Yaśomitra's explanation that the theory of *bija* was employed by the Sautrantika primarily to replace the Vaibhashika dharma called *prāpti* in explaining the phenomena of immediate succession (*samanatarotpada*) between two *chittas* of heterogeneous nature and secondarily to reconcile the abiding nature of *santatis* with the momentary flashes of dharma. Their theory that the *bijas* are neither identical with nor different from the mind bears a close resemblance to the Vatsīputriya theory of *puṅgava* which is also described as neither different from nor identical with the five *skandhas*¹. But whereas the Vatsīputriya claims reality for his *puṅgava*, the Sautrantika insists on the nominality (*prajñapti matra*) of the *bijas* and thus escapes the condemnation which he inflicts on the former for maintaining a heresy. On the other hand his theory that the mind is a depository of good and bad seeds capable of yielding new seeds in the series of mind foreshadows the theory of *alaya vijñāna* (also called *mūla* or *bija vijñāna*) of the Vijñānavāda Buddhism².

¹ See Stcherbatsky's *The Conception of Buddhist Nirvāna* p. 30 n. 1

² See J. Masudā *Asa Major* 2 (1925) p. 68 n. 1. *Stud. et. in the Lankāvatāra-sūtra* pp. 176ff. *Vijñaptimātratāśāstra* I pp. 100-123. Foussin's article "Notes sur l'Ālayavijñāna" *MCB* III (1935) p. 151. Le Bouddhisme et le yoga de Patañjala, *MCB* V (1937) pp. 231ff. Lamotte's *L'Ālayavijñāna sūtra* (chap. II) *MCB* III (1935) pp. 208 ff.

6. *Kuśala-Dharma-Bija*

Although the Theravādins do not recognise this Sautrāntika theory of *bija*, there is substantial evidence pointing to its origin in the suttas. The *Ang. nikāya* contains a long sutta dealing with the operation of *kuśala* and *akuśala-mūlas* in six kinds of persons.¹ In the case of the first three of these persons a comparison is made with good or bad seed (*bija*) sown in a fertile or stony field. In the case of the first person, for instance, it is said: "There is a person endowed with *kuśala* as well as *akuśala* dharmas. In course of time his *kuśala* dharmas disappear, and *akuśala* dharmas appear. But since his *kuśala-mūlas* are not completely annihilated, new *kuśala* dharmas appear from that (unannihilated) *kuśala-mūla*. Thus this person becomes in future one who does not fall (from the holy life). His *kuśala* is comparable to whole seeds (*akhaṇḍa bija*) sown in a cultivated fertile field, capable of yielding abundant fruits."²

This Scripture is favourable to the Sautrāntika theory of *bija*. It supports his contention that the *kuśala* and *akuśala* co-exist in the form of seeds which give rise in a subsequent time to their corresponding *kuśala* or *akuśala* thoughts, and thus determine the nature of a particular *santati* as subject to decay or subject to growth.

The Vaibhāshikas also read this sūtra in their Scriptures. But they maintain that it refers not to the theory of *bija* but to their theory of *prāpti*. When, therefore, the sūtra says that a person is *samanvāgata* (endowed) with *kuśala* and *akuśala* dharmas,³ it means that he has the *prāpti* of these dharmas. According to them *samanvāgama* and *prāpti* are synonyms⁴ A person cannot be endowed with *kuśala* and *akuśala* in one moment, because these two are *samprayukta* dharmas. But their *prāpti* being *viprayukta* can co-exist and thus cause the rise of *kuśala* and *akuśala* dharmas in favourable circumstances.

¹ *Ang.* III, pp. 404-9. Vide *Adv.* p. 168, n. 1.

² *Ibid.*

³ *Adv.* p. 166.

⁴ *Adv.* p. 87.

In support of this contention the Vaibhāṣhika quotes the following passage from the same sūtra 'A person is endowed with *kusala* as well as *akusala* dharmas. His *kusala* dharmas disappear. But there is in him the root (*mūla*) of *kusala* not destroyed. Even this *kusala mūla* is in course of time completely annulled whereupon he comes to be designated as a *samucchinnā kusala mūla*'¹

Here arises a problem regarding the rise of a new *kusala citta* in the *santati* of such a person. The Vaibhāṣhika solves it by postulating the theory of *prāpti* which ushers in a new *kusala citta* independently of the seeds of *kusala*. But according to the Sautrāntika a *kusala citta* can arise only out of its seeds. In the absence of the latter therefore, a *samucchinnā kusala mūla* will have no possibility of having a *kusala citta*. Consequently he will be doomed to have only *akusala cittas* till eternity.

Indeed the Theravādins, on account of their rule that a *kusala* cannot succeed an *akusala* and because of their non recognition of the theory of *prāpti* arrived precisely at such a fateful conclusion. They maintained that a *samucchinnā kusala mūla* was incapable of producing a *kusala citta* and sought to support this theory by the following Scripture. Take the case, bhikkhus, of a person who is possessed with entirely black *akusala* states (*ekanta kalakehi akusala-dhammehi*) he it is who once immersed, is immersed for ever.² Commenting on this Buddhaghosa says. The term *ekanta kalaka* means those grave wrong views (*micchha-ditthi*) which deny the result of karma *nattikavada* *ahetukavada* and *akeryavada*. A person like Makkhali Gosala who is possessed with these grave wrong views becomes the food of the fire of lower and lower hells. For such a person there is no emergence from worldly existence.³

But neither of these alternatives (viz. of *prāpti* and of eternal doom) is acceptable to the Sautrāntika. The Kośakara

¹ *Adr* p. 166

² *Vide Adr* p. 169 notes

³ *Adr* p. 169 notes

here puts forth a bold and original solution to this problem. He says that we should distinguish between two kinds of *kusala* dharmas. There are some *kusala* dharmas which are innate, which do not presuppose any effort (*ayatna bhava*) but are always present in any given condition (*upapatti labhika*). Then there are other kinds of *kusala* dharmas which are obtained only by effort or practice of meditations (*prayogika*). The former, i.e. the innate *kusala* dharmas are never completely annihilated. When a person on account of holding a grave *mithya drishti* becomes *samsucchhinna kusala mula*, he destroys only his *prayogika kusala mulas*. His innate *kusala* dharmas remain in the form of *bijas* intact in his *santati* from which arise new *kusala* dharmas in a favourable condition.¹

The statement of the *Kosakara* that even a *samsucchhinna kusala mula* possesses a subtle element of *kusala* is not free from contradiction. The *Bhashya* does not contain any criticism of this incompatible position. Even Yaśomitra who defends the theory of *bija* against a criticism from Saṃghabhadra is silent on this contradictory statement of the *Kosakara*. Fortunately, a brief criticism of this major controversy has survived in our *Vritti*. The *Dipakara* gives the meaning of the term *samsucchhinna kusala mula* as understood in the *Vaiṣṇavika* tradition, and criticises the theory of *bija* as propounded by the *Kosakara*.

According to the *Vaiṣṇavikas* the *mithya drishti* and the *kusala mulas* each consists of three basic grades viz. *mridu* (subtle or slight) *madhya* (of medium nature) and *adhimatra* (extreme). Each of these three grades is further divided into these three, e.g. *mridu mridu adhimatra adhimatra*.

The *kusala mulas* pertaining to the *arupavachara* and the *rupavachara* are destroyed by the *mridu* and *madhya mithya drishti*.² The *adhimatra mithya drishti* destroys the *prayogika kusala mulas* pertaining to the *kama* world leaving in such a person only the

¹ *Saks* p. 147. Vide *Adv* p. 168 n. 1.

² The *Kosakara* gives several views in the manner in which the *kusala mulas* are destroyed. Vide *Adv* p. 167, n. 1. See *LVP* Ak. IV 79ab.

*moksha bijam aham ty asya susukshmam upalakshaye |
dhatu pashana vivare nilnam iva kañchanam ||*¹

(I see his extremely subtle seed of salvation like a seam of gold hidden in metal bearing rock)

The use of the term *moksha bija* and of the simile of hidden gold are of great significance. The simile of gold aptly describes an incorruptible element. The *moksha bija* thus described as extremely subtle (*susukshma*) and incorruptible seems to be identical with the *sukshma kusala dharma bija* propounded by the Kośakara. Even the word *dhatu* used in the above verse is significant. This word also occurs in the term *nana dhatu jñāna bala* (Pali *aneka dhatu nana dhatu lokam pajanati*) where it is understood as *vasana asaya* or a *gotra*². The *sarvakara jnata* of the Buddha consists in knowing the *gotra* of all beings. The doctrine of *gotra* forms the starting point of Mahayana. It determines the family of a person as belonging to the community of a *śrāvaka pratyeka buddha* or a Buddha. Yasomitra describes this *gotra* as *bija*³ which could only be the *moksha bija* concealed in the midst of other *dhatu*s or *bija*s such as of *akusala* and of *Sasrava kusala*.

The theory of an innate indestructible and pure (*anastava*) element existing in the midst of destructible, phenomenal and impure elements shows an affinity with the Mahayana doctrine of *prakṛti prabhāṣita citta* according to which mind is essentially and originally pure but becomes impure by only adventitious afflictions. This *prakṛti prabhāṣita-citta* is further described

¹ *Saka* p 644. Vide *Adv* p 388 n 2. See *LVP Ak* II 30cd, *Sūtra laukāra* & *Ahaghosa* (Huber's translation) p 283. This story occurs in the *Mahā sūtra* (*Vinaya* I p 55) and the *Dhammapada* A VI 1 (Radha theravathu). In the Pali versions however Sariputta ordains this person after recalling his charity of offering a spoonful of alms.

² Vide *Adv* p 385. See *Msa* I 18.

³ *Sūtrāntikāh punśc sarnyanti—bijam samarthyam cetaso gotram it:* *Saka* pp 583-4. See *The Bodhisattva Doctrine* pp 51ff. *AMBRH* pp 84-7. See *BHSD* p 216.

as identical with the *dhamatā*, *tathatā* and, therefore, with the *dharma-kāya* of the Buddha.¹

The theory of a *prabhāsvara-chitta* is not unknown to the Pali Scriptures. It is said in the *Ang. nikāya*: “*pabhassaramidaṃ bhikkhave chittam, tam cha kho āgantukehi upakkālesehi upakkeliṭṭham*” and “.....*āgantukehi upakkālesehi vippanuttam.*”² But the Theravādins interpret it as a *bhavaṅga-chitta*,³ i.e. a *paṭisandhi chitta* causing a rebirth. Now a *paṭisandhi-chitta* can either be a *kusala-vipāka* or an *akusala-vipāka-chitta*, accompanied by the *kusala*-(*vipāka*)-*mūlas* like *alobha*, *adosa* or *amoha* or *akusala-vipāka-mūlas* like *lobha-dosa-moha*. But according to the Theravādin Abhidhamma only the *kusala-vipāka chittas* are *sahetuka*, i.e. have the *mūlas*. The *akusala-vipāka-chitta* is considered to be *ahetuka*, i.e. devoid of any *mūlas*.⁴ No reason for such a discrimination is given either in the *Aṭṭhakathās* or in the later *Tikās*. Dharmānand Kosambi, who noted this, explains that the *akusala-vipāka-chitta* is considered *ahetuka* because the *akusala-mūlas* do not strengthen each other.⁵ The real reason for such a discrimination is perhaps, to be found in the Theravādin interpretation of the *pabhassara-chitta*, as a *bhavaṅga-chitta*. They must have thought that a *pabhassara-chitta* can have the *kusala-mūlas* (which are pure) but cannot possess the *akusala-mūlas*, and hence formulated a rule that the *akusala-vipāka-chitta* is *ahetuka*.

7. sarvāstivāda

The last controversy between the Kośakāra and the Dipakāra is on Sarvāstivāda, a fundamental principle of the Vaibhāshika school. The Kośakāra's arguments against this Vaibhāshika doctrine as contained in his *Bhāshya* are well known through

¹ *matam che chittam prakṛti-prabhāsarām sadā tad āgantuka-doḥa-dāṣṭam | na dharmatā-chittam tite 'nya-chetasah prabhāsvartam prakṛtan vidhīyate || Msa. XIII. 19*

² *Ang. I. p. 10.*

³ *Ang. A. I. p. 60.*

⁴ *akusala-vipāka-pekṛtā-sahagata-saṅgāro A. saṅgāro V. 10.*

⁵ See *A. saṅgāro, Navanīta-sikā* (Benares 1941) I. 8; V. 10.

the pioneer works of Stecherbatsky¹ and Poussin.² An elaborate Vaibhāshika reply to these arguments of the Kośakāra as contained in the "*Shuv cheng h-her*" (*Nyāyānusāra*) of Saṃghabhadra is also available to us in Poussin's other monumental work called 'Sarvāstivāda',³ The Dīpakāra's treatment of this topic is essentially not different from that of Saṃghabhadra. But, unlike the latter, it is brief and appears like a restatement of the Vaibhāshika position given in the *Bhāṣya*. The same Scriptures are quoted and the same arguments are advanced by the Dīpakāra. We shall, therefore, here summarise these arguments in brief and note such points that occur only in our *Vritti*.

The Dīpakāra opens his exposition by stating the four traditional theories on the Sarvāstivāda,⁴ viz., *bhāvānyathātva* (change of existence), *lakṣhanānyathātva* (change in the aspect), *avasthānyathātva* (change of condition) and *anyathānyathātva* (= *ap-kṣhā*=contingency) advocated respectively by Dharmatrāta, Ghoshaka, Vasumitra and Buddhadeva. Of these, he says, Vasumitra's view is authentic because it explains the doctrine of three times with the theory of *kāritra* (activity).

He then advances the traditional four arguments in support of the doctrine of three times or 'universal existence' (1) The reality of past and future dharmas is spoken of in the Scriptures (2) There can be no production of a result without an abiding past deed (3) A perception depends on two things, viz., an object and a base (4) There can be no cognition without an object.

After quoting several sūtras (also quoted by the Vaibhāshika in the *Bhāṣya*) in his support, the Dīpakāra takes note of a counter-scripture advanced by the Sautrāntika. The latter maintains that a dharma cannot exist in past and future, because it is said

¹ *The Central Conception of Buddhism*, pp. 76-91

² *LVPAE* V 25-28

³ *VCB* V (1937), pp. 1-157. Poussin here gives a complete bibliography on this controversy (pp. 7-8)

⁴ *Id.* pp. 259-60

in the Paramārtha-sūnyatā-sūtra: "When the organ of vision (eye) is produced, it does not come from some other place; when it disappears, it is not going to be stored up in another place. (consequently) a thing becomes having not been before; having become it ceases to be."¹

This sūtra, says the Dipakāra, was spoken of by the Buddha to refute the Vedic and the Sāṃkhya doctrines of eternal substance. It is said, for instance, in the *Veda* (i.e. Upanishat): "When a person dies his eye returns to the sun from which it had originated, the ear to earth, the tongue to water, the body to air and the mind to the moon."² The Sāṃkhyas also maintain that an eye rises from the *prakṛiti* and merges back into the *prakṛiti*. It was in refutation of these theories that the Lord said: "When the eye is produced it does not come from somewhere, etc." The Lord wanted to show that the material elements of past and future have no location in space and, therefore, there is no coming and going of these elements (in a pre-destined direction). He further wanted to refute the Sāṃkhya theory of one eternal cause. The Sāṃkhyas mainting that the *prakṛiti*, which is one and eternal, manifests itself as different effects by undergoing changes of its own aspects. The real purport of this sūtra is that the eye not having performed its action (in the past), becomes active (in the present). Having once been active, it abandons its activity, and thus disappears in an inactive state (called future). The Sautrāntikas, however, not knowing the true meaning of this sūtra, repeatedly rise against us like an ill-subdued ghost, only to ruin their own position.³

The observation of the Dipakāra that this sūtra was directed against the Vedic and the Sāṃkhya schools is significant. There is nothing improbable in such an assertion, for the theory of an eternal substance was chiefly advocated by these two pre-Buddhist schools. Although this explanation does not help the Vaibhāshika theory of sarvāstivāda, it certainly shows, even on the part of the

¹ Vide *Adv.* p. 267, note 1.

¹ *Ibid.*

³ *Adv.* p. 268.

early Buddhists, an understanding of the historical background in which the Buddha propounded his teachings

The second argument of the Vaibhashika is that the reality of a past dharma is proved by the doctrines of *karma* and *karma-phala*. If the past deeds were not to exist there will be no results which can appear only in a future time. The Sautrantika solves this problem by postulating his theory of *bija*¹. The Dīpakāra does not enter into a detailed criticism of this theory but reminds the Kośakāra that this theory has been properly refuted (in his discussion on the *kusala dharma bija*)

The third Vaibhashika argument is based on the theory that a cognition depends on two things, viz., an object and a base. The past and future objects must be real, for otherwise there could not arise cognitions corresponding to these objects. The Sautrantika objection is that if every object of cognition were to be real, one may as well argue that even unreal things like a *pudgala* and a here's horn are real and existing because they too become objects of our cognition.

The Dīpakāra here points out that one should make a certain distinction between real and unreal objects. There are dharmas, termed as *skandha*, *ayatana* or *dhatu* which on account of having their own eternal natures are called real in an absolute sense (*paramartha sat*)². There are objects such as a house, a pot or a personality (*pudgala*) which are results of mental constructions imposed on the *paramartha* dharmas. These objects exist only in a relative sense, and therefore are relatively real (*samvṛti sat*). When we maintain that all objects are real and existing, we bear in mind this distinction between real and nominal (or relatively real) objects. We follow a middle course (*madhyamā pratīpat*) and maintain that dharmas are *śūnya* as well as *aśūnya*³.

¹ *Adi* p. 265, n. 3, 266, n. 1

² *paramārthena yam nityam sthāna samgrhitam na kadāचित् samatmanam jahāti* *Adi* p. 263

³ *madhyamā pratīpat pradarśitā yad uta kenचित् prakāreṇa śūnyā samakārah mithyā parikalpitena puruṣhāḥya vijñānabhūta-parikalpadinā karañid aluṅgāh yad uta ro-lakṣhena sāmānya lakṣhanabhyaṃ iti* *Adi* p. 270.

They are *śūnya* because they are devoid of such misconceived things as *puṅgava* (personality), *ālaya-vijñāna* and *abhūta-parikalpa*.¹ They are *aśūnya* because they possess individual as well as general characteristics. Thus we steer clear of the two extremes of eternalism (*asti=aśūnya*) and annihilationism (*nāsti=śūnya*), and follow a middle path preached by the Buddha, and declare that the dharmas described as *skandha*, *āyatana* or *dhātu*, whether past or future, are as real as they are when they are present.

The middle path described by the Dipakāra is not new. It is a reassertion of the *puṅgava-śūnyatā* advocated by the Hīnayāna schools. Although the main attack on the Sarvāstivāda comes from the Sautrāntika Kośakāra, the Dipakāra's reference to the *ālaya-vijñāna* and to the *abhūta-parikalpa* unmistakably shows that his real opponents were Yogācāra-Vijñānavādinś who not only rejected the reality of past and future objects but even the distinction between a subject and object.

Indeed the Sautrāntika employs his argument of an unreal object (*asad-ālambana*) only as a prelude to his real theory of an objectless cognition. The objects like the five *skandhas* or the twelve *āyatanas* are real. The constructions like a *puṅgava*, a house or a pot may be relatively real. But these do not exhaust the world of objects. One may even have a cognition of an absence (*abhāva*) or a negation (*pratishedha*) of a sixth *skandha*, a thirteenth *āyatana*, or even of a hare's horn. This would mean that *bhāva* as well as *abhāva* can become objects.² Since *abhāva* is not a thing, it follows that cognition can take place even without an object. The Sautrāntika, therefore, concludes that the cognitions of past

¹ This refers to the Yogācāra theory of an imputed or illusory aspect of appearance. The entire world of objects is according to this school based on consciousness, and hence is unreal. The term *abhūta-parikalpa* occurs several times in the *Laṅkāvatāra-sūtra*: ...*skandhā apī Mahāmāte sva-sāmānya-lakṣhaṇa-virahitā abhūta-parikalpa-lakṣaṇa-vicitra-prabhāvītā bhāvai vikalpyante na tv āryaḥ* p. 69. *abhūta-parikalpa-sabhāva-vikalpitatvān Mahāmāte anutpannān sarva-bhāvān* p. 62. This thought is fully developed in the *Mādhyāntavibhāga-sūtra* of Asaṅga: *abhūta-parikalpo'sti dāyam tatra na vidyate*. kā. 1. 1.

² Vide *Adv.* p. 271, n. 2.

early Buddhists, an understanding of the historical background in which the Buddha propounded his teachings

The second argument of the Vaibhāshūka is that the reality of a past dharma is proved by the doctrines of *karma* and *karma phala*. If the past deeds were not to exist there will be no results which can appear only in a future time. The Sautrantika solves this problem by postulating his theory of *bija*¹. The Dīpakara does not enter into a detailed criticism of this theory but reminds the Kosakara that this theory has been properly refuted (in his discussion on the *kusala dharma bija*)

The third Vaibhāshūka argument is based on the theory that a cognition depends on two things, viz., an object and a base. The past and future objects must be real, for otherwise there could not arise cognitions corresponding to these objects. The Sautrantika objection is that if every object of cognition were to be real, one may as well argue that even unreal things like a *pudgala* and a here's horn are real and existing because they too become objects of our cognition.

The Dīpakara here points out that one should make a certain distinction between real and unreal objects. There are dharmas termed as *skandha*, *ayatana* or *dhatu* which on account of having their own eternal natures are called real in an absolute sense (*paramārthīya sat*)². There are objects such as a house, a pot or a personality (*pudgala*) which are results of mental constructions imposed on the *paramārthīya* dharmas. These objects exist only in a relative sense, and therefore are relatively real (*samvṛtīya sat*). When we maintain that all objects are real and existing, we bear in mind this distinction between real and nominal (or relatively real) objects. We follow a middle course (*madhyama pratīpat*) and maintain that dharmas are *śūnya* as well as *aśūnya*³.

¹ *Adi* p. 265 n. 3, 266 n. 1

² *paramārthīyaṃ yan nityaṃ svabhāvaṃ na saṃgrhitam na kadāhit svam ātmānam jahaṭi* *Adi* p. 263

³ *madhyamaṃ pratīpat pradhīrītiḥ yad uta kenachit prakarena śūnyāḥ samākārah mīthyā parikalpīti, tena paramhālaya śūnyābhūti-parikalpītinā kenachid aśūnyāḥ yad uta tra lokānaḥ-śūnyā lakṣanābhīyām iti* *Adi* p. 270.

They are *śūnya* because they are devoid of such misconceived things as *puṅgala* (personality), *ālaya-vijñāna* and *abhūta-parikalpa*.¹ They are *aśūnya* because they possess individual as well as general characteristics. Thus we steer clear of the two extremes of eternalism (*asti=aśūnya*) and annihilationism (*nāsti=śūnya*), and follow a middle path preached by the Buddha, and declare that the dharmas described as *skandha*, *āyatana* or *dhātu*, whether past or future, are as real as they are when they are present.

The middle path described by the Dīpakāra is not new. It is a reassertion of the *puṅgala-śūnyatā* advocated by the Hīnayāna schools. Although the main attack on the Sarvāstivāda comes from the Sautrāntika Kośakāra, the Dīpakāra's reference to the *ālaya-vijñāna* and to the *abhūta-parikalpa* unmistakably shows that his real opponents were Yogācāra-Vijñānavādins who not only rejected the reality of past and future objects but even the distinction between a subject and object.

Indeed the Sautrāntika employs his argument of an unreal object (*asad-ālambana*) only as a prelude to his real theory of an objectless cognition. The objects like the five *skandhas* or the twelve *āyatanas* are real. The constructions like a *puṅgala*, a house or a pot may be relatively real. But these do not exhaust the world of objects. One may even have a cognition of an absence (*abhāva*) or a negation (*pratishedha*) of a sixth *skandha*, a thirteenth *āyatana*, or even of a hare's horn. This would mean that *bhāva* as well as *abhāva* can become objects.² Since *abhāva* is not a thing, it follows that cognition can take place even without an object. The Sautrāntika, therefore, concludes that the cognitions of past

¹ This refers to the Yogācāra theory of an imputed or illusory aspect of appearance. The entire world of objects is according to this school based on consciousness, and hence is unreal. The term *abhūta-parikalpa* occurs several times in the *Lankāvatāra-sūtra*: ..*skandhā api Mahāmate na-sāmānya-lakṣhaṇa-virahitā abhūta-parikalpa-lakṣhaṇa-ucitra-prabhāsitā bāhār vikalpyante na tv āryaḥ* p. 69. *abhūta-parikalpa-nabhāva-vikalpitatān Mahāmate anutpannān sarva-bhāvān* p. 62. This thought is fully developed in the *Mādhyānta-śāstra-sūtra* of Asaṅga: *abhūta-parikalpo'stu dīvyam utra na vidyate*. 13. 1. 1.

² Vide *Adv.* p. 271, n. 2.

and future objects are to be explained as cognitions without corresponding objects

The Dīpakara notes this argument and explains the nature of a negation. A negation, he says, does not negate an existing (*sat*) nor a non-existing (*asat*) thing¹. It does not negate a *sat*. For, if it could, then the kings would have destroyed their enemies by merely denying their existence. Nor does it negate an *asat*, for that would result only in (an affirmation of) an existence. The negation therefore negates only a known relation. When, for instance, a person says, "There is no hare's horn," he is aware of a certain relation existing between a cow and its horn. He is, therefore, not negating a non-existing hare's horn but only an existence (in the hare) of this relation found between a cow and its horn². It is, therefore, wrong to say that a negation has an *abhāta* as its object. All objects are *bhāva* (existing) and all cognitions have *bhāta* as their objects.

Moreover, the existence of a dharma in its past condition is proved by the expression '*jāyate*' (is born). The five modifications of a dharma, viz., being (*asti*), changing (*uparimamate*), growth (*vardhate*), decay (*kṣiyate*) and decrease (*tinaiyati*) anticipate the prior existence of a real subject (*kartā*) who undergoes these modifications. Similarly the modification called birth (*jayate*) anticipates the existence of a subject which is born³. A thing cannot be born out of nothing. Even the root *jan* (to be born) implies this meaning⁴. When we say a child is born we mean that it has come out of its mother's womb, it does not mean it comes into existence at the moment of its birth. It was existing but was not born. Similarly a dharma exists in past condition but assumes a present condition and passes into a future condition, the conditions change but the dharma survives these changes.

The Sautrāntika does not accept this difference between an actor and an act, and says that in reality there are only causes

¹ Adv. p. 272

² Adv. p. 271

³ Adv. p. 273

⁴ Adv. p. 274

capable of producing an effect, which we metaphorically call an actor (*kartri*)¹. The Dīpakāra's reply to this objection is that the Sautrāntika cannot defend even the existence of causes or their capacity to produce an effect. According to the Sautrāntika, a destruction is inherent in every dharma. Consequently, a dharma can be neither born, nor subsist, nor produce an effect. How does he then account either for a cause or for an effect? A causal relation is possible only between two existing dharmas (like past and present and present and future) and not between two unimals or between a real and an unreal.²

This discussion on the reality of *pratyayas* (causes) brings the Dīpakāra to a criticism of the Vaitulika, also called *vaināsika* (annihilationist) on account of his rejection of the reality of not only the past and future but also of the present dharmas.³ It is his contention that a *samīkṣita* dharma, being a result of *pratyayas* is devoid of an inherent nature, and, therefore, of a reality. Such a dharma cannot subsist either wholly or in parts in its causes, nor can it subsist anywhere else. That which is not found to subsist anywhere is devoid of its own nature. All dharmas, therefore, are illusory and empty like a circle of fire (*alāta-chakra*).⁴

The Vaitulika view given above is identical with the *śūnyatā* of the Mādhyamika. The arguments of the Vaitulika correspond to Nāgārjuna's polemic against the reality of *pratyayas* and *samīkṣita* dharmas as contained in his *Mādhyamika-kārikās*.⁵ This is further confirmed by the Dīpakāra's description of the Vaitulika as a *vaināsika* (annihilationist) and *ayoga-śūnyatā-vādin*.

The term *ayoga-śūnyatā* is not found in the traditional lists of 18, 19 or 20 kinds of *śūnyatās*,⁶ or in the Mādhyamika or the

¹ *Ibid.*

² *Adv.* p. 276.

³ *Vaitulikatayāyoga-śūnyatā-vādināḥ sarvaṃ nāstīti.* *Adv.* p. 257.

⁴ *Adv.* p. 276.

⁵ See *Pratyaya-parīkṣhā*, *Samskṛita-parīkṣhā* and *Kāla-parīkṣhā*.

See *The Central Philosophy of Buddhism*, pp. 166ff.

⁶ See *The Central Philosophy of Buddhism*, Appendix.

Yogācāra treatises. It is found only in our *Vṛitti*, where it is once attributed to the Vaitulika and once to the Kośakāra. We have noted above an accusation brought against the Kośakāra of heading for the precipice of *ayoga śūnyata*. The Kośakāra had favoured a Sautrantika view that "there is no such thing as a seer or a seen. There are only dharmas called cause and effect which in reality are free from any activity"¹. The term *ayoga śūnyata* refers there to this theory of *nirvyāpāra dharma mātrata* which effectually denied the theory of *pratīyaya*s and of their interdependent activities. The same idea is developed in the *śūnyavāda* of the Mādhyamika which maintains that dharmas (both *pratīyaya* and *phala*) are devoid of any activity because they are devoid of an inherent nature. This theory is also found in the Yogācāra Vijañānavāda school. The *Lañkāvatāra sūtra* for instance, says that bodhisattvas by their descent (penetration) of the doctrine of pure mind and by being free from (the thought of) the relation of production and action (*utpāda kṛiyā yoga viraḥitāh*) attain the body of the Buddha². The term *utpāda kṛiyā yoga* is followed by a similar phrase, viz., '*īteṣu pratīyaya kṛiyā yoga*'³. It seems certain that the term *yoga* is used here for the causal relation between a *pratīyaya* and *pratīyaya samutpanna*. The denial of which is *ayoga*. The term *ayoga śūnyata* can, therefore, be understood as *ayoga etā śūnyata* and thus can refer to the *śūnyavāda* of both the Mādhyamika and Vijañānavāda Buddhism.

The Dīpakāra dismisses this as a piece of dialectic hardly to be taken seriously (*brahmodyam etat*). Since, he says, this polemic is applicable only to those dharmas which are produced by *pratyaya*⁴. A thing like a forest for instance, exists only in

¹ Vide *Abh.* p. 33 n. 2.

² *eva-eh ita-eh sabbāṅga mātrānāṁ utpāda kṛiyā yoga-eh raḥ itā tathāgatā-
kāyaṁ pratīyayānti. Lañkāvatāra sūtra* p. 42.

³ *īteṣu tathā bodhī tatra h. śūnyavāda-dharmāyama-eh ita-īteṣu pratīyaya-kṛiyā
yoga-īteṣu h. bhūta-īteṣu pratīyaya-eh raḥ itā tathā bhūta-īteṣu. It. d.* p. 43.
The term *yoga* in this passage could hardly mean 'discipline' as it is trans-
lated by Dr. D. T. Suzuki in his *Studies in the Lañkāvatāra sūtra* (1937)
p. 93.

⁴ *Abh.* p. 277.

a conventional sense, because it is produced by a multitude of causes. But the dharmas like the *skandha* and *āyatana* have their innate eternal natures, which are not produced by any *pratyayas*.¹ The *pratyayas* produce only different conditions, powers, forms and actions in these self-existing dharmas. Consequently the dharmas are real in an absolute sense, whereas the conditions like past, present and future are temporary, produced by causes, and, therefore, are relatively real. A dharma is like a crown prince. The *pratyayas* are like his ministers. The ministers do not produce a new person when they anoint him as a king, but only confer the royalty on him at a particular time. Similarly a dharma exists at all times but becomes present, i.e. active when it is assisted by the totality of causes and conditions.² The Dīpakāra further supports this theory by quoting Kumāralāta's example of moles in the sunlight. The moles exist everywhere but only those are visible which are in the sunlight. Others are known only by inference.³ Similarly a dharma exists in present as well as past and future times. But only its present condition is visible, the other conditions are inferable.

Confronted with a quotation from a Dīrśhāntika teacher like Kumāralāta, the Sautrāntika amends his position and says that he does not dismiss the past and future dharmas as totally non-existing. They exist in a conventional sense as relatively real dharmas but they do not exist as *dravya*, as absolute reals.⁴

The Dīpakāra does not accept even this amended position. He says that such a theory will hold good only if one can prove that reality of present on which one can base the relative reality of the past and future. A *prajñāpti* dharma cannot exist without a reference to some *paramārtha* dharma.⁵ The reality of present

¹ *na khalu dravya-nabhāvitānam prati kūṭhād upakāram kurvanti, na cha sabbhāvyāpekṣhya prajñāptiḥ. Ibid.*

² *Ibid.*

³ *raśmīgatāya tu darśanāya aya evaśraśmī-pārśvatośāś tu aruṇajāḥ. Ibid.*
The text here should be corrected: read *traṭṭajāḥ* and *traṭṭe* instead of *tuṭṭajāḥ* and *tuṭṭe* (p. 277).

⁴ *dravyātmakā na vidyate, prajñāpty āśramāṇā tu t.d. uti. p. 278.*

⁵ *Adi. p. 279.*

Yogachara treatises It is found only in our *Vritti*, where it is once attributed to the Vaitulika and once to the Kosakara We have noted above an accusation brought against the Kośakara of heading for the precipice of *ajoga sunyata* The Kosakara had favoured a Sautrantika view that "there is no such thing as a seer or a seen There are only dharmas called cause and effect which in reality are free from any activity"¹ The term *ajoga sunyata* refers there to this theory of *nivyapara dharma maitata* which effectually denied the theory of *pratyayas* and of their interdependent activities The same idea is developed in the *sunyatada* of the Madhyamika which maintains that dharmas (both *pratyaya* and *phala*) are devoid of any activity because they are devoid of an inherent nature This theory is also found in the Yogachara Vijnanavada school The *Lankatara sutra*, for instance, says that bodhisattvas by their descent (penetration) of the doctrine of pure mind and by being free from (the thought of) the relation of production and action (*utpada kriya yoga virahtah*) attain the body of the Buddha² The term *utpada kriya yoga* is followed by a similar phrase viz., '*letu pratyaya kriya yoga*'³ It seems certain that the term *yoga* is used here for the causal relation between a *pratyaya* and *pratyaya samutpanna* The denial of which is *ajoga* The term *ajoga sunyata* can therefore, be understood as *ajoga et a sunyata*, and thus can refer to the *sunyatada* of both the Madhya mika and Vijnanavada Buddhism

The Dipakāra dismisses this as a piece of dialectic hardly to be taken seriously (*bra'modyam etat*) Since, he says this polemic is applicable only to those dharmas which are produced by *pratyayas*⁴ A thing like a forest, for instance, exists only in

¹ Vide *Abh* p. 33, n. 2.

² *na-chitta n rābhāṣa mātṛṇī sātṛm ut, jñā kriyā yonā-r rah tñh tathāṣṭa- kṣyam pratāpṛyante Lankatārā sūtra* p. 42.

³ *etam tīrthi bodhī tatṛtāh śāndhā-dhīrjyāsanā-eh ila-hetu pratyaya-kriyā y-ā-jñā etī ti bhāṣeṇa ka pa praṇīṇ ka rah i re bhāṣitāyam* *Ibid* p. 43
The term *yoga* in this passage could hardly mean discipline as it is translated by Dr. D. T. Suzuki in his *Study in the Lankatārāsūtra* (1930) p. 93.

⁴ *Abh* p. 277

The Dīpakāra's definition of *kāritra* is identical with Saṃghabhadra's definition quoted in the *Tattva-saṅgraha-Pañjikā*.¹ The latter contains an elaborate examination of the doctrine of sarvāstivāda.² The main arguments given there are not different from those found in the *Blāshya*. But it contains a detailed exposition of *kāritra*, particularly on its relation to a dharma. The Dīpakāra says that *kāritra* is not different from a dharma,³ but does not meet the questions of the Kośakāra on the problems arising out of this position. Saṃghabhadra, however, gives the following explanation:⁴ *kāritra* is not different from the dharma, as it is not found to have any nature apart from that. Nor is it the dharma only; because even though it forms its very nature, it is non-existent at some time (i.e. in past and future). It is, therefore, like *santati* which is neither identical with nor different from the individual units of the five *skandhas*. Nor can it be said that it does not exist because its effects are found to exist. But it is not a dharma, for in that case even a single moment will be called a *santati*. The same arguments apply to the existence of a *kāritra*. For it has been said: it is admitted that there are effects of the *santati*, and yet the *santati*, as such, is nowhere existent (by itself, apart from the entity); similar should be understood to be the case with *kāritra* bringing about differences of times (states).⁵

It appears from this explanation that the neo-Vaiśhāshikas, under the influence of the criticism of the Kośakāra considerably modified their theory of *kāritra*, and thus compromised their position on the reality of the past and future dharmas. By comparing *kāritra* with *santati* Saṃghabhadra virtually reduces the reality of the past and future dharmas, and thus relegates them to the status of a *prajñāpti* dharma like *puṅgava*. The Dīpakāra,

¹ *dharmānāṃ kāritram uchyate phalākāra-faktih...kī* 1793.

² See *Tanukāya-pārtikā* (kī 1786-1856)

³ *Ad.* p. 280

⁴ *na kāritram dharmāṅ aṅgat, tad vyastirekasa sambhāvānupalabdih, nāpi dharmamātram, sambhāvat itipi kaddhā dābhā-ū .Tattva-saṅgraha-panjikā* kī. 1806.

⁵ *sanāti kāryam chesit-m, na vidyate nāpi santatih kārū, Tadarad utpāda kā yakti kāritramānāra-sambādham-īdā.*

however, does not show any acquaintance with this development. He follows in his usual dogmatic manner a more orthodox position of the sarvastivada.

Having thus examined the arguments of the Sautrāntika Kosakara, and having criticised the views of the Vaināsika (Sunya vadin) Vaitulika, the Dipakara once more turns to the Kośakara. 'The Vaitulika, apostate from the Sarvastivada,¹ says 'We too advocate (imagine) three *śābhas*' To him we should reply the world is full of such illusions which please only fools these three *śābhas* imagined by you have been rejected already. Such other illusions should also be thrown away. This is one more occasion where the Kosakara shows his ignorance of (the doctrine of) Time."²

The term Vaitulika in this passage most certainly refers to the Viṅṇanavadin Kosakara who formulated the theory of three *śābhas*, viz., *parikalpita*, *paratantra* and *pariśiṣṭa*. This doctrine found in the *Lankavatara sūtra* and in the works of Maitreya and Asanga is fully developed by Vasubandhu in his *Tri śābhata vīṛṭṭe*. The Dipakara's accusation that the Kośakara is heading for the precipice of *ayoga samyaka*, his criticism that the Kośakara is entering the portals of the Vaitulika scriptures and finally his statement that the Kośakara having deviated from Sarvastivada advocates the doctrine of *tri śābhata* confirms the traditional account preserved in Paramārtha's *Life of Vasubandhu* that the Kośakara Vasubandhu was converted to Mahayana and became a leading exponent of Viṅṇanavada Buddhism.³

¹ *ātra Sarvastivādīnaḥ bhāṣite Vaitulika śābhasamamānānaḥ Kośakarakasya* *parikalpitaśābhasa* *Adh.* p. 282.

² *ity ātra aparam arthasamamānānaḥ Kośakarakasya* *Ibid.*

³ On a controversy in the validity of this tradition, see my article 'On the theory of the Vasubandhus' *PSOAS*, VII, 1 1958, pp. 48-53 which contains a criticism of Professor Frauwallner's theory that the Kośakara Vasubandhu and the Viṅṇanavadin Vasubandhu are two different persons. See Frauwallner 'On the Date of the Buddhist Master of the *Law Vasubandhu*', *Studia Orientalia*, Roma, III 1951.

DATE AND AUTHORSHIP

The controversies between the Dipakara and the Kosakara discussed in the foregoing chapter lead one to believe that the *Dīpa* and the *Vṛtti* were written primarily with the ambition of presenting a rival treatise to the celebrated *Kosa* and the *Bhashya*, and at the same time with the aim of refuting the views of the Sautrantika Kosakara leaning more and more towards Mahayana. The Dipakara's declaration that he will propound the essence of Abhidharma forgotten by the Kosakara his description of the latter as an apostate from the Sarvastivada, and his condemnation of him as a conceited person (*pandita manin*)¹ ignorant of the Abhidharma (*abhidharma parokṣa māṣi vṛttinam*)² betray a certain rivalry entertained by him towards Vasubandhu the Kosakara. By calling the latter's views unbuddhistic (*abauddhīya*) based on the Vaitulika scriptures leading to the doctrine of *ayoga sunyata*, he apparently tries to persuade us over and over again that the *Kosa* is not an authentic Vaibhashika treatise but only a mouth piece of the Mahayanist Vasubandhu disguised as a Vaibhashika acharya.

Unfortunately the name of this rival has not survived either in the *Dīpa* or in the *Vṛtti*. In the *Vṛtti* he is merely called Dipakara as Vasubandhu is called Kosakara. He is a Kasmira Vaibhashika as is evident from his criticism of the Bahirdesiyaka view of the four *avyakṛta mulas* in preference to the theory of three held by the Kasmira school³. He is an orthodox Vaibhashika. Many of his views are identical with those of Samghabhadra, and in some cases they are expressed in almost identical terms. We can see this identity in their definitions

---

¹ *Adv* p 47

² *Adv* p 86

³ *Vide Adv* pp 247-8

the works of the Chinese historians like Hsuan Tsang or the Tibetan historians like Tārānātha and Buston, nor the extant collections of the Chinese and Tibetan Tripiṭaka show any acquaintance with these three works or with the name Dipakāra

It is not possible, in these circumstances, to arrive at any decisive conclusions on the authorship of the *Dīpa*, and consequently of the *Vṛtti*. For, as in the case of the *Kośa* and the *Bhāṣya*, the *Dīpa* and the *Vṛtti* too appear to be the works of one and the same author. The *kārikā* text (*Dīpa*) as well as the *Vṛtti* are both critical of the Kośakāra. The former refers to him only indirectly by calling him 'pāṇḍita manuṣ',¹ and by referring to the theory of *trī śābhava* as an imagination capable of pleasing only fools.² The *Vṛtti* makes direct references to the Kosakāra. The *Vṛtti* on the *kārikā* consisting of questions and answers on the Sarvastivāda³ (between the Kosakāra and the Dipakāra) amply proves the identity of the author of the *Dīpa* and the *Vṛtti*. The author of the *Vṛtti*, commenting on the answer part of this *kārikā* refers to himself in the first person, e.g., *vayam brūmah*, *vayam achakṣmah* and *vayam pratvadmah*.⁴

In the absence of positive evidence we are left with only conjecture regarding the identification of the Dipakāra. It is very tempting to identify him with Saṃghabhadra. Both belong to the orthodox Kāsmīra Vaibhāṣika school. Both hold identical views on almost all controversial points between the Vaibhāṣika and the Sautrāntika. Both were rivals of the Kosakāra, and composed their works in refutation of the latter. Nevertheless, it is most unlikely that Saṃghabhadra could have been the author of the *Dīpa*. Having composed two major works (viz the "Nyāyansāra" and the "Samaya prādīpikā") against the *Bhāṣya*, he could hardly have ventured on a third work. The tradition would have known it. The *Vṛtti*, instead of referring to the *Tattva saṃgraha* (or in addition to it would have referred to either or one

¹ *Ad* ka 77cd.

² *Ad* ka 324ab.

³ *Ad* ka 320.

⁴ *Adv* pp 279-80. Also see *Adv* pp 274, 295 and 303.

the Great Vehicle contain the final principles. I foolishly dared to attack its distinguished teachers. The reward of my works is plain to all. It is for this I die.' Then the great earth shook again as he gave up life. In the place where he died the earth opened, and there was produced a great ditch. His disciples burnt his body, collected his bones, and raised over them (a *stupa*).

"At this time there was an Arhat who, having witnessed his death, sighed and exclaimed: 'Today this master of sastras yielding to his feelings and maintaining his own views, abusing the Great Vehicle, has fallen into the deepest hell (Avichi).'

The account given above has several points of interest in our task of identifying the Dipakara. Vimalamitra is said to be a Kashmirian, a Sarvastivadin, a master of sastras (i.e. Abhidharma), who entertains an ambition to "destroy the fame of Vasubandhu" in favour of his (distant) teacher Samghabhadra. All these points are favourable in identifying him with the Dipakara. It is true that the account says nothing about his works.¹ But this must have been forgotten by the Mahayanists in their zeal for condemning him for entertaining an ambition against Vasubandhu.

Indeed, the latter part of Hsuan Tsang's account looks more like fiction than history. It may well be that Vimalamitra repented his ill will towards Vasubandhu. But the account of the manner in which he meets his death, particularly the vomiting of hot blood,² and his descent into the "deepest hell" may be taken as a Mahayanist way of denouncing their opponents. The fact that a *stupa* was built over him and that his relics were enshrined near those of Samghabhadra is sufficient to point out some eminent part played by this acharya in upholding the orthodox Vaibhashika tenets as outlined by Samghabhadra. He may well have been our Dipakara whose works were forgotten.

¹ In the *Catalogue of the Tibetan Buddhist Canons* (by Prof. H. U. and others, Tohoku Imperial University, Japan, 1934) several works on *dharmac* (see Nos. 2022, 2681, 3112, 3814, etc.) are attributed to one Vimalamitra. But it is hardly possible that this person could have been the acharya Vimalamitra referred to by Hsuan Tsang.

² Cf. *atha kho Niganthassa Nathaputtassa bhagnato sakkaram asahamanatta satthva unnam lohita mukhato uggahitisi: Majjhima* (sutta 56) Vol. II, p. 387.

of his better known works. It is therefore, more likely that the *Dīpa* was a work of one of Samghabhadra's followers who carried on the tradition of his opposition to the Kosakara.

In this connection, Hsüan Tsang's account of acharya Vimalamitra, a disciple of Samghabhadra, is of great significance. After relating the disputes between Vasubandhu (the Kosakara) and Samghabhadra, Hsuan Tsang gives the following account of acharya Vimalamitra.¹

Samghabhadra having died they burnt his body and collected his bones and in a *stupa* attached to the *samgharama* 200 paces or so to the north west in a wood of *Amra* trees they are yet visible.

Beside the *Amra* wood is a *stupa* in which are relics of the bequeathed body of the master of śāstras Vimalamitra (pi mo-lo-mi to-lo) (wou hau yau). This master of the śāstras was a man of Kaśmīr. He became a disciple and attached himself to the Sarvāstivāda school. He had read a multitude of sutras and investigated various śāstras, he travelled through the five Indies and made himself acquainted with the mysterious literature of the three Piṅgakes. Having established a name and accomplished his work being about to retire to his own country on his way he passed near the *stupa* of Samghabhadra the master of śāstras. Putting his hand (on it) he sighed and said, "This master was truly distinguished his views pure and eminent. After having spread abroad the great principles (of his faith) he purposed to overthrow those of other schools and lay firmly the fabric of his own. Why then should his fame be not eternal? I, Vimalamitra foolish though I am have received at various times the knowledge of the deep principles of his departed wisdom, his distinguished qualities have been cherished through successive generations. Vasubandhu though dead yet lives in the tradition of the school. That which I know so perfectly (ought to be preserved). I will write then such śāstras as will cause the learned men of Jambudvīpa to forget the name of the Great Vehicle and destroy the fame of Vasubandhu. This will be an immortal work and I will be the accomplishment of my long meditated design."

Having finished these words his mind became confused and with his beautiful tongue heavily polluted whilst the hot blood flowed forth. Knowing that his end was approaching he wrote the following letter to certify his repentance:— "The doctrines of

¹ S. Beal's *India as It Was*, 1828, pp. 19-7. Cf. *On Yüan Chuan, a Traveller in India* by T. Watters, Vol. I pp. 327-8.

in course of time partly, perhaps, in favour of Saṅghabhadra's monumental and more authoritative works against the Kośakāra.

The identification of the Dipakāra with Vimalamitra could also be helpful in determining an approximate date of the *Dīpa*. Vimalamitra is not a contemporary either of the Kośakāra or of Saṅghabhadra, as he says that the latter's "qualities have been cherished through successive generations." It is not possible to determine the generations that separated Saṅghabhadra from Vimalamitra. But these could not have been many, for the memories of the dispute between the Kośakāra and Saṅghabhadra are still fresh in the minds of (the generation of) Vimalamitra. Moreover, he must have flourished much earlier than Hsüan Tsang's visit to India, i.e. 629 A.D. The lower and upper limits of the date of Vimalamitra can thus be fixed between the dates of the Kośakāra and of Hsüan Tsang.

The date of (the Kośakāra) Vasubandhu is yet uncertain. Some place him in the middle of the fourth century and some in the fifth century A.D.¹ But whether he is placed in the fourth or in the fifth century, it is unlikely that Vimalamitra can be placed beyond a hundred years after the Kośakāra's death. The approximate date of Vimalamitra could thus be somewhere between 450 and 550 A.D. or even much earlier.

The same date can hold good for the composition of the *Dīpa*. As we have noted above, all the āchāryas referred to by the Dipakāra belong to the pre-Kośakāra period. No new doctrinal developments such as are found in the works of the post-Vasubandhu period are recorded in the *Vṛttis*. Indeed, the Dipakāra's criticism of the Kośakāra, and particularly his argumentations in defence of the Sarvāstivāda give an impression of their being contemporaries. We have no means of establishing any precise date, but one thing looks certain, that the date of

¹ Professor E. Frauwallner has given a complete bibliography on this problem in his monograph *On the Date of the Buddhist Master of Law Vasubandhu* (Sette Orientale Roma, III), Roma, 1951. Also see my article 'On the Theory of two Vasubandhus' in the *BSOAS*, XXI, 1, 1958, pp. 48-53.

the *Dīpa* could hardly be extended beyond a hundred years (or a few generations) after the Kosakara, a date which we have assigned to āchārya Vimalamitra

Restorations and Emendations

The MS is fairly correct and needed very little correction. In doubtful places and where the MS was erased or broken, and where the photographs were not clear, we have restored the text with the help of the *Sakv* and the press copy of Professor Pradhan's edition of the *Bhashya*. All these restorations are given in square brackets. A few letters (two or three) of the first line of a large number of folios are lost under the drawing pins used by the photographer in pinning the palm leaves. The restorations of these letters are also given in square brackets.

The emendations are given in round brackets. The majority of these emendations consist of a change of the letter *na* into *na* or vice versa. The rules of cerebralisation of *na* are not generally observed. We may note here a few cases of such irregularity.

- (A) Words where the dental *na* is used instead of cerebral *na* — *apramana* (p 287), *aprahna* (p 238), *abhi nishkramana* (p 274), *aienika* (p 80), *Airatana* (p 389), *kriyamana*¹ (p 69), *ganma* (p 367), *Narajana* (pp 14, 101), *nirana* (p 364), *paramanu* (p 65), *prahana*² (p 238), *prahna*³ (p 28), *lakshana* (p 417), *lavana* (p 77), *rakshyama* (p 193), *sonita* (p 274), *svamanera* (p 130), *svamanaphala* (p 57), etc.
- (B) Words where cerebral *na* is used instead of dental *na* — *anarya* (p 89), *anasraia* (p 365), *abhihlapana* (p 20), *kirtana* (p 83), *gagana* (p 13), *nistaya* (p 12), *nishyandaphala* (p 177), *nirodha* (p 289), *nirana* (p 136), *darshana*, *dantmanasya*,⁴ *nirartana* (p 136), *parinirvana* (p 339), *parinirvita* (p 426), *pana* (pp 12, 128),

¹ Also *kriyama* (p 259)

² Also *prahana* (pp 146-7)

³ Also *prahna* (p 147)

⁴ These two words are always spelt in this way

pravartana (p 50) *mahayana* (p 358) *joniṣṣo manasikāra*
(p 296) *rachana* (p 192) *ivariyana* (p 46) *svavakayana*
(p 308) *f na* (p 384) etc

Similar irregularities are found in the case of inflexions —

- (1) Nominative case—*trim* (p 23) *dravyani* (p 405)
namani (p 120) *balani*¹ (p 357) *maunyan* (p 150)
visishtani (p 45) *sarvani* (p 54) etc
- (2) Instrumental case—*atjayena* (p 132) *asakshena* (p 23)
upachayena (p 374) *kramena* (p 23) *parivartina* (p 412)
pratjayena (p 412) *margena*² (p 57) *samgraheta* (p 8)
etc
- (3) Genitive case—*indriyanam* (pp 6 34 etc) *karyanam*
(p 38) *Kavasanam* (p 91) *pramukhanam* (p 86)
murtanam (p 15) *joginam* (p 20) *shannam* (p 213)
etc

It can be seen from these examples that there is a tendency to cerebralise the *na* when it is in the proximity of *ra*. This tendency can be fully observed in combinations like *anayor nasti* (p 344) *ad bhiv namabhiv* (p 38) *chattaro nikayah* (p 288) *chattayor anyatarat* (p 46) *trayor anyamah* (p 40) *punar etc* (p 40) *issiddhiv anasratav* (p 49) etc and compounds like *channra narayana* (p 389) *d shita n graha* (p 154) *dharma nirvaclana* (p 44) *taira n vyatana* (p 154) *stara nirghosha* (p 189) etc

It is not possible to decide whether these irregularities are to be attributed to the D pakara or to the scribe of our MS. Judging by the chaste and cultured language of our text and the knowledge of the Sanskrit grammar it exhibits in its discussions on the formation of several terms³ it seems unlikely that the D pakara would commit such inconsistent violations of the rules of grammar. These irregularities appear to be the result of a faulty MS tradition possibly due to the scribe or scribes following the dialectal peculiarities of their native land.

¹ Pls. *bal n* (p 358)

² Also *mj pna* (pp 58 59)

³ V. de A. pp 3 111 273-4

ACKNOWLEDGEMENTS

In editing the *Abhidharma-dīpa* I have received invaluable help from my colleagues both in India and in Britain. The work was undertaken at the instance of my revered teacher Pandit Sukhalalji Sanghavi. The late Acharaya Narendra Deva, who evinced a keen interest in Abhidharma studies, directed me towards a comparative study of the *Dīpa* with the *Abhidharma-kośa-bhāṣya* of Vasubandhu. This was made possible by the generosity of Professor Prahlad Pradhan who kindly gave me access to his press-copy of the *Abhidharma-kośa-bhāṣya*. I am deeply grateful to Professor A. S. Altekar, the General Editor of the Tibetan Sanskrit Works Series for his permission to quote and print passages from the above work in the present edition of *Dīpa*.

The editing and printing of the text was almost complete in 1956, when I left the Hindu University, Banaras, to join the School of Oriental and African Studies, University of London, where I wrote the Introduction under the supervision of Professor J. Brough. In the course of these studies, I have received valuable help from many of my colleagues in the School, notably Professor W. Simon, Dr. D. Snellgrove, Dr. D. Friedman, Mr. J. E. B. Gray, and Dr. R. E. Asher. I have also received helpful suggestion from Professor T. R. V. Murti of the Hindu University, Banaras, Professor J. W. De Jong of Leiden, and Dr. Edward Conze. To all these I offer my sincere thanks.

Finally I should like to express my deep sense of gratitude to my esteemed friend Pandit Dalsukh Malvania of the Hindu University, Banaras, who was associated from the beginning with the editing and without whose help the task would not have been brought to a successful conclusion.

The whole work was submitted as a thesis for the Ph.D. Degree of the University of London. Lack of space has

prevented me from publishing the whole Introduction. What appears here may be supplemented by the following articles in the *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*: (i) 'On the theory of two Vasubandhus' (Vol XXI, Part, 1, 1958), (ii) 'The Buddha's prolongation of life' (Vol XXI, Part 3, 1958), (iii) 'The Vaibhāshika theory of Words and Meanings' (Vol XXII, Part 1, 1959) (IV) The Sautrantika theory of *bija* (Vol XXII, Part 2, 1959), (V) 'The development of the theory of Viprayukta samskaras (Vol XXII, Part 3, 1959)

School of Oriental and African Studies
University of London

P S JAIN

SELECT BIBLIOGRAPHY

(Also see the Abbreviations)

A Text

- Abhidharma kośa-kārikās* of Vasubandhu Ed G V Gokhale J.R.A.S. (Bombay), Vol 22, 1946
- Ālambana parikṣhā* of Dignāga with the commentary of Dharmapala Restored into Sanskrit from the Tibetan and Chinese by M Anasvāmy Sāstrī The Adyar Library, 1942
- Chatuṣṭataka* of Āryadeva, Part II Translated from the Tibetan by V Bhattacharya Viśvabharatī Series 2, Santiniketan, 1931
- Jñānabindu prakāraṇa* of Yaśovijaya Ed S Sanghavi Singhī Jain Series 16, Calcutta, 1942
- Tattvasaṅgraha* of Santarakṣita with *Pañjikā* of Kamalaśīla, Vols I II Gaekwad's Oriental Series, Vols XXX-XXXI, Baroda, 1926
- Trisvabhāva nirdeśa* of Vasubandhu Translated from the Tibetan into Sanskrit by S Mukhopādhyāya Viśvabharatī Series 4, Calcutta, 1939
- Dvayāvadana* Ed B Cowell and R E Neil Cambridge, 1886
- Pañcambhādāmagga* PTS, 1905 7
- Patañjalasūtrīni* with the schōham of Vyāsa and the *Tattva varīarādī* of Vāchaspatī Ed R S Bodas Bombay Sanskrit Series, 1892
- Bodhisattvabhūmi* Ed U Wogihara Tokyo, 1930 36
- Bhagavatsūtra* with the *Vṛttī* of Abhayadeva Surat, Jamnagar, 1940
- Mādhyantavibhagatīka* of Sthiramati, Part I Ed S Levi and S Yamaguchi Nagoya, 1934
- Mahākarmavibhāga* et *Karmavibhāgapādesa* Ed S Levi. Paris, 1932
- Mahāparinirvānasūtra*, Vol I Ed E Waldschmidt Akademieverlag, Berlin, 1950
- Mūlindapantho* Ed R D Vadekar Bombay University Publications, 1940
- Mūlamadhyamaka kārikās* de Nagarjuna, avec la *Prasamnapāda* commentaire de Chandrakīrtī Ed L. de la Vallée Poussin Bibliotheca Buddhica IV, St Petersburg, 1913
- Yamaka* PTS, 1911 and 1913
- Yamaka Atthakātha* SHBS, Vol XL, Part I, 1936
- Laṅkāvatārasūtra* Ed B Nanjo Bibliotheca Otaniensis, Vol I, Kyoto, 1923
- Lalitavistara* Ed S Lefmann Halle, 1902.
- Vākyapādīya* of Bhartṛihari (Brahmakanda with *Bhāvapradīpa* commentary) Ed S Sukla The Kashi Sanskrit Series 24, Banaras, 1937

- Vijñāṇāyatanas* of Nagarjuna Ed R Sankrityayana Appendix to JBORS, Vol XXIII, 1937 Also by E. H. Johnson and A. Kunst in MCB, Vol IX, 1948-51 (pp 99-152)
- Ślokaratīka* (Mūlamsā) of Kumāriḥa Bhatta with the commentary of Jayamiśra Ed C. K. Raja Madras University Sanskrit Series 17, 1946
- Saddharma paṇḍarīkā sūtram* Ed N. Dutt. Bibliotheca Indica, Asiatic Society, Calcutta, 1953
- Sarvadarśana-saṅgraha* of Madhava Ed V. S. Abhyankara Government Oriental Hindu Series, Vol I, Poona, 1924
- Syadvadamañjarī* of Mallīshena Ed A. B. Dhruva Bombay Sanskrit and Prakrit Series No LXXXII, 1933

B Translations

- L'Abhidharmakośa* de Vasubandhu, Vols I-VI Tr L. de la Vallée Poussin Paris, 1931
- Book of the Discipline (Vinaya Pitakam)*, Parts I-V Tr I. B. Horner Sacred Books of the Buddhists, London, 1938-52.
- Buddhist Manual of Psychological Ethics (Dhammasangani)* Tr C. A. F. Rhys Davids Oriental Translation Fund New Series, Vol XII, Royal Asiatic Society, London, 1900
- Compendium of Philosophy (Abhidhammattha saṅgaha)* Tr S. Z. Aung PTS 1910
- Dialogues of the Buddha (Dīgha-nikāya)* Parts I-III Tr T. W. Rhys Davids Sacred Books of the Buddhists London, 1899-1912.
- The Expositor (Atthasaṅḡi)* Vols I-III Tr Maung Tin PTS, 1920-21
- History of Buddhism by B. Stein* Tr E. O. Muller Heidelberg, 1931-32
- Mahāyāna Sūtralankāra* of Asaṅga, Vol II Tr S. Lévi Paris, 1911
- Points of Controversy (Kathāvatthā)* Tr S. Z. Aung and C. A. F. Rhys Davids. PTS 1915
- Le Siddhi de Hīnāyana* Vols I-II Tr L. de la Vallée Poussin Paris, 1928-9
- Sikṣā samuccaya* of Śāstrideva. Tr C. Bendall and W. H. D. Rouse, Indian Texts Series London, 1922.
- Sūtrāṅkīra* of Asvaphiśha Tr F. Huber Paris 1908
- Tārānātha's Geschichte der Buddhismus in Indien* Tr A. Schiefner St. Peterburg 1869
- Tattvasaṅgraha* Vols I-III Tr G. Zha. Gakwad's Oriental Series Vols LXXX and LXXXIII, Baroda, 1937-9
- Traité de la Démonstration de l'Acte* Tr E. Lamotte MCB, Vol IV, 1936, (pp 207 ff)
- Le Traité de la Grande Vertu de Sagesse de Nāgārjuna (Mahāvajrā-pāramitā śāstra)* Vols I-III Tr E. Lamotte Bibliothèque de Muséon, Vol. XVIII, Leuven, 1944 and 1949

C. Modern Works

- Banerjee, A C *Sarvāstivāda Literature* Calcutta, 1957
- Beal, S *Buddhist Records of the Western World*, Vol I Trubner's Oriental Series, London, 1906
- Frauwallner, E *On the Date of the Buddhist Master of the Law Vasubandhu* Serie Orientale Roma, III, 1951 *Die Philosophie des Buddhismus* Berlin, 1956
- Har Dayal *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature* London, 1932
- Jaini, P S 'On the Theory of Two Vasubandhus' *BSOAS*, Vol XXI, 1, 1958, (pp 48-53)
- Lamotte, E 'L' Alayavijñāna dans le *Mahāyanasamgraha*' *MCB*, Vol III 1935, (pp 169-255) 'Le Traite de l'Acte de Vasubandhu *Karmasādhaprakaraṇa*' *MCB*, Vol IV, 1936, (pp 151 ff)
- Masuda, J 'Origin and Doctrines of Early Indian Buddhist Schools' *Asia Major*, 2, 1925, (pp 1-78)
- McGovern, W M *A Manual of Buddhist Philosophy*, Vol I London, 1923
- Mookerji, S *The Buddhist Philosophy of Universal Flux* University of Calcutta, 1935
- Murta, T R V *The Central Philosophy of Buddhism* London, 1955
- Narendradeva *Buddha dharma dar'ana* Bihar Rāshtrabhāsha Parishad, Patna, 1956
- Nyanaponika *Abhidhamma Studies* Island Hermitage Publication No 2, Colombo, 1949
- Nyanatiloka *Guide through the Abhidhamma Pitaka* Colombo, 1938
- Przyluski, J 'Darśhantika, Sautrantika and Sarvāstivādin' *IIIQ*, Vol XVI 2, 1940
- Rockhill, W W *The Life of the Buddha and the Early History of His Order* London, 1884
- Sānkṛtyayan, R 'Second Search of Sanskrit Palm leaf MSS in Tibet' *JBORS* Vol XXIII, 1, 1937, (pp 1-57)
- Sojen, Y *Systems of Buddhist Thought* Calcutta, 1912
- Stcherbatsky, Th *The Soul Theory of the Buddhists* Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie, Petrograd, 1920 *The Central Conception of Buddhism* Prize Publication Fund, Vol VII, London, 1923 *The Conception of Buddhist Nirvana* Leningrad, 1927 *Buddhist Logic*, Vol. I II Bibliotheca Buddhica, XXV-VI, Leningrad, 1930
- Suzuki, D T *Studies in the Lankāvatara sūtra* London, 1930
- Takakusu, J 'On the Abhidharma Literature of the Sarvāstivādins' *JPTS*, 1904-5, (pp 67-145) 'Life of Vasubandhu by Paramārtha' *T'oung Pao*, Serie II, Vol V, 1904, (pp 269-96)
- de la Vallée Poussin, L 'Notes sur l'Alaya vijñāna' *MCB*, Vol III, 1945, (pp 145-168) 'Sarvāstivāda (Documents d'Abhidharma)' *MCB*,

Vol. V, 1937, (pp 1-157) 'Le Bouddhisme et le Yoga de Patanjali'

MCB, Vol V, 1937, (pp 223-242)

Watters, T *On Yuan chang's Travels in India* Oriental Translation Fund

New Series, Vol XIV, London, 1904

Winternitz, M *A History of Indian Literature*, Vol II. University of Calcutta,

1933

APPENDIX

A table showing correspondence between the *kārikās* of the *Dīpa* and the *Kośa*. Numbers on the left refer to the *kārikās* of the *Dīpa*, and on the right refer to the *kārikās* of the *Kośa*.

	Kośasthāna I	110	II 22	186-7	IV 61-2
1	I 1	111	II 23	188	IV 64-5
5-6	I 20	112	II 24	189	IV 66
7-8	I 17-18	113	II 25	190	IV 67
9	I 27	114	II 26	191	IV 68
10	I 22	115	II 27	192-4	IV 70-1
11	I 25	122-3	II 28	195	IV 73
12	I 26	124	II 30	196	IV 74
14	I 28	125	II 31	197	IV 75
16	I 23	126	II 34	198-9	IV 76-8
17	I 29	128	II 35	200-2	IV 81-2
18	I 30	129	II 36	203	IV 83-4
19	I 31-32	134	II 41	204-5	IV 85
20	I 33	135	II 42	206	IV 87
36	I 34-5	136	II 43	207	IV 88
37	I 36	138-9	II 45	208	IV 89
38	I 37	142	II 47ab	209	IV 90
39	I 38	149	II 47cd 48	210	IV 91
40	I 40			211	IV 92
41	I 39	Kośasthāna III		212	IV 93
42	I 41	150	III 101	213	IV 94-5
44	I 42	151	III 102	222	IV 94
45	I 43	Kośasthāna IV		225	IV 108-9
48-9	I 46		IV 1	231	IV 112
50	I 47	154-5	IV 2	242-3	IV 109-110
51-2	I 7-8	158	IV 33-4	244	IV 113
53	I 19	164	IV 35	245	IV 114
54	I 45	165	IV 36	246	IV 115
57	I 44	166	IV 37	247	IV 116
71	I 48	167	IV 38	248-50	IV 117-8
		168	IV 39	251	IV 120
	Kośasthāna II	169	IV 40-1	252	IV 121
76	II 1	170-1	IV 42	253	IV 125
77	II 2	172	IV 43	254	IV 122
78	II 3-4	173	IV 45	255-6	IV 123-4
79	II 5	174	IV 46	257	IV 125
80	II 6	175	IV 47	258	IV 126
86	II 7	176	IV 48		
89	II 13	177	IV 50	Kośasthāna V	
90	II 14	178	IV 51	261	V 1
91	II 15	179	IV 52-3	262-3	V 2
92	II 16	180	IV 54	264	V 3
99	II 17-8	181	IV 55-6	265	V 4
100	II 19	182-3	IV 57-8	266-7	V 5
101-7	II 21	184	IV 59-60	268	V 6
108-9	II 20	185		269-72	V 7-8

273-4	V	9		Kośasthana VI	508	VII	33
275-6	V	10 11			509	VII	35
278	V	12	384	VI 16	511	VII	36
281	V	13	393-5	VI 17	512-4	VII	37 8
282	V	14	421	VI 20	515	VII	39
283	V	15	424	VI 26-8	516	VII	40
284	V	16	426	VI 37 8	517	VII	42
285	V	17	427	VI 39	518	VII	43
286	V	18	428	VI 40	519 20	VII	44
287 8	V	39	429	VI 41	521 2	VII	45
289	V	19	430	VI 42	523	VII	46
290-2	V	20 1	431 3	VI 43-4	524-5	VII	48
294	V	22	434	VI 45	526-7	VII	49
296	V	23	435	VI 1cd	528 9	VII	50-51
297	V	24	437	VI 45cd	530-1	VII	52 53
299	V	25cd	438	VI 62 64		Kośasthana VIII	
301 2	V	26	439	VI 65	534	VIII	1
305	V	25ab	440	VI 66	536	VIII	2
320	V	27	441	VI 67	539	VIII	5
325	V	28	442 3	VI 68-9	541	VIII	6
328	V	29	457 8	VI 71	542 3	VIII	7
329	V	30	459	VI 72	544-5	VIII	8
330	V	31	462 3	VI 73-4	546	VIII	9
356 *	V	32	466 7	VI 75 6	548	VIII	11
357 8	V	32-3	468-9	VI 77	549	VIII	12
359	V	34	471	VI 78	550	VIII	13
360	V	35	472	VI 79	551	VIII	2 3
361	V	36		Kośasthana VII	552 3	VIII	4
362	V	38			554	VIII	22
363-4	V	41	479	VII 7	568	VIII	19 20cd
365	V	43	480	VII 9	578	VIII	20ab, 21ab
369	V	45	482	VII 13			
371	V	46	483	VII 16	580	VIII	23cd
372	V	49 50	484	VII 17	581 2	VIII	24
373	V	47	485	VII 18	583-5	VIII	25 7
374	V	48	486	VII 19	586 7	VIII	28
375	V	49	489	VII 20	588	VIII	29
376	V	51	490	VII 21	591	VIII	30
377	V	55	491	VII 22	592	VIII	31
378	V	60	492	VII 23	593	VIII	32
379	V	56	493	VII 28-9	594-5	VIII	33
380-1	V	57	504	VII 30	596	VIII	34
382	V	58	505	VII 31	597	VIII	35
383	V	52	506-7	VII 32			

अभिधर्मदीपः

विभाषाप्रमावृत्तिसहितः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

[L. B. 1 Fol. 1a]⁽¹⁾ ॐ स्वस्ति । नमः सर्वज्ञाय ।

[1] यो दुःखहेतुव्युपशान्तिमार्गं प्रदर्शयामास नरामरेभ्यः ।

अत्र पट्टीसमासपरिग्रहे सति मार्गसत्यं प्रधानम् । तथा चोक्तम्—
“मार्गविदोहं मार्गस्य.....”^१ [इति] विस्तरः । तदुक्तं भवति—यो
देघमनुष्येभ्यो मार्गं प्रदर्शितवानिति ।

समाहारलक्षणद्वन्द्वपरिकल्पे [तु चतु] र्णामप्यार्यसत्यानां प्राधान्यम् ।
तथा चोक्तम्—“इदं दुःखसत्यमिति⁽²⁾ भिक्षव पूर्वमननुश्रुतेषु धर्मेषु धर्मचलु-
रुदपादि” इति विस्तरः ।^२ तदुक्तं भवति—यो देघमनुष्येभ्यश्चत्वार्यार्यसत्यानि
प्रदर्शितवानिति ।

तत्र दुःखसत्यमेकविधमभिनिर्वृत्तिस्वामाख्यात् । तथा चोक्तम्—
“दुःखा हि भिक्षवो भवामिनिर्वृत्तिः” इति । आत्याद्यष्टप्रकारं^३ वा फलभूता

^१ A blank space of about five letters in the MS

^२ Cf. इदं दुःखं अरियसञ्च नि मे भिक्खवे, पुण्ये अतनुम्मतेसु धम्मेषु चक्खु उद-
पादि, आण उदपादि, विज्जा उदपादि, आलोको उदपादि । *Vinaya*, I. p. 11.

Cf. also, इति दुःखमिति मे भिक्षव पूर्वमधुत्तेषु धर्मेषु योनिमा मनसिक्खाराइहली-
क्खाराज्जानमूत्तन्न चत्तुरत्तन्न मेपोत्तन्ना प्रजोत्तन्ना आलोक् प्रादुर्भूत । *Lalita-vistara*,
p. 417.

^३ Cf. इदं सो पन भिक्खवे, दुक्खं अरियसञ्च—जाति पि दुक्खा, जरा पि दुक्खा,
व्याधि पि दुक्खा, मरण पि दुक्खं, अणिवेहि गम्पयोगा दुक्खो, विवेहि विज्ययोगो दुक्खो,
यं पि इच्छं न लभति तं पि दुक्खं, मत्तिस्सेन पञ्चुपादानकण्ठ्या पि दुक्खा । *Vinaya*,
I. p. 10 Cf also, *Lalita vistarā*, p. 417.

वा पञ्चोपादानस्कन्धाः । अथवा पौर्वाण्ठिकं पञ्चाङ्गमपरान्तिकं [द्वयङ्गं] तदुभयप्रभिसम^(३)स्य सप्ताङ्गम् ।^१

समुदयसत्यमेकविधं तृष्णानिर्देशात् । द्विविधं कर्मज्ञेशात्मकत्वात् । पञ्चाङ्गानि वा पौर्वाण्ठिकापरान्तिकाङ्गसंग्रहात्, इतुभूता वा पञ्चोपादानस्कन्धाः ।^२

निरोधसत्यमेकप्रकारमप्रतिसन्धिजन्मनिरोधात् । सत्यद्वयप्रधान(ण)भेदाद् द्विविधम्, लोपधिनिरुपधिशेषघातुभेदाद्वा । तृ(त्रि)प्रकारं वा प्रधान(ण)धिरागनिरोध^(४)घातुभेदात् । चतुष्प्रकारं वा चतुष्फलभेदात्^३ ।

मार्गसत्यमेकप्रकारं सम्यग्दृष्टिनिर्देशात् । द्विप्रकारं वा सास्त्रयानाङ्गधमेदात्, दर्शण(न)भावनाभेदाद्वा । त्रिप्रकारं शीलसमाधिप्रज्ञास्कन्धभेदात् चतुष्प्रकारं वा प्रयोगमार्गादिभेदात् ।^४ प्रतिपद्भेदाद्वा ।^५ अष्टप्रकारं सम्यग्दृष्टयाङ्गभावात् ।^६

इत्येतानि चत्वार्यार्यसत्यानि परिह्वेयप्रहात^(५)व्यसाक्षात्कर्तव्यभावयितव्यानीति^७ भगवान् प्रदर्शयामास नरामरेभ्यस्तेषां सत्यदर्शण(न)मव्यत्वात्तदर्थमुद्भूतत्वा[त्] । अतस्तानेव मार्गप्रदर्शण(न)कर्मणाभिप्रेता[त्] । अतस्तेषु संग्रहा(दा)नाभिधायिनी चतुर्थी ।

^१ The seven *angas* refer to the seven links of the formula of *Pratitya samutpāda*, viz., *rupa*, *śhad āyatana*, *sparsa*, *vedana*, *jata* and *jarā maraṇa*. Of these the first five are the effects of *avidyā* and the last two of *trishnā*, *upādāna* and *bhava*.

^२ The five *angas* refer to the five links of the formula of *Pratityasamutpāda*, viz., *avidyā*, *samskāra*, *trishnā*, *upādāna* and *bhava*.

^३ This refers to the four kinds of *lokottara phala*, i.e., the fruitions of supermundane path, viz., the *śrotāpatis phala*, *taksirāgāmi phala*, *anāgāmi-phala* and the *arhat phala*.

^४ This refers to the four kinds of *mārga*, viz., *prayogamārga*, *ānantarjā-mārga*, *vṛmakṣimārga* and *śiṣhamārga*.

^५ The four *pratipati* are *sukhā dandhābhijñā*, *sukhā kṣhiprābhijñā*, *duḥkhā dandhābhijñā* and *duḥkhā kṣhiprābhijñā*.

^६ This refers to the *Ārya-śiṣṅgika-mārga*.

^७ Cf. ४ गो पविर् दुस अरियमच्च परिच्छीर्णं इदं दुक्कममूदयं अरियमच्च पहाणं इदं दुक्कनितायं अरियमच्च सञ्चिक्कानच्च इदं दुक्कनितोपगामिनी पटियस अरियमच्च भावेणं ति मे मिक्कवे...भागेतो उदरादि । *Vinaya*, 1 p. 11.

तं सत्पथज्ञं प्रणिपत्य बुद्धं शान्तं करिष्याम्यभिधर्मदीपम्' ॥

'तम्' इति यः प्रतिविशिष्टविशेषणपरिच्छिन्नय^(७)च्छब्दचोदनयो(या) परिगृहीतः स तच्छब्देन पूर्वप्रकृतापेक्षोपजनितयच्छब्दसंबन्धेन संस्पृश्यते । संश्रालो पन्थाश्च सत्पथः । अथवा सतां पन्थाः सत्पथः । तं सत्पथं जानीत इति सत्पथज्ञः । 'तं सत्पथज्ञं प्रति(णि)पत्य' इति कायवाङ्मनस्कर्म्मभिरभ्यर्च्येत्यर्थः ।

'बुद्धम्' इति विशिष्टविशेषणपरिच्छिन्नोऽपि बुद्धानुसारिपुद्गलप्रति-
(७)पत्यर्थं साक्षात्प्रतीतपदार्थकेन नाम्नापदिश्यते बुद्ध इति । अत्र बुद्धशब्दस्य प्रसिद्धिः बुधेरकर्मकत्वविवक्षायां कर्त्तरि को भवति । सर्वे वा ज्ञानार्था गत्यर्था इति कर्मकर्त्तरि क्वचिधानम् । अभिधानलक्षणत्वाच्च कृतद्वितसमा-
सानामचोद्यम् । दृष्टं चेदं बुद्ध इत्यभिधानं कर्त्तरि लोके प्रयुज्यमानम् । तद्यथा निद्राविगमे पदार्थानुयोधे^(८)ऽविद्यानिरासे च विबुद्धः प्रबुद्धो देवदत्त इति । एवं भगवानभ्यविद्यानिद्राविगमात्, सर्वार्थावयोधाच्च^(९) बुद्धो विबुद्धः प्रबुद्ध इत्युच्यते । यथा चा परिपाकविशेषात् स्वयमेव बुद्धं पद्ममेव भगवानपि^(१०) प्रज्ञादिगुणप्रकर्षपरिपाकाद् बुद्धो विबुद्धः प्रबुद्ध इति । सर्वशिष्टप्रयोगाच्च । दृष्टो ह्यत्र शिष्टप्रयोगः । यथोक्तं व्यासेन

“(१०)एतद्बुद्धा(ध्या) भा(म)वेद् बुद्धः किमन्यद् बुद्धलक्षणम्” इति ।

तस्मादशिष्टचोद्येवनांश्वरः ।

अत्र पुनः(नः) श्लोकस्य पूर्वार्धे परार्धसंपादकं वैशारद्यद्वयं प्रदर्शितम् । तृतीये पादे स्वार्थसम्प[द]द्योतकं वैशारद्यद्वयमाविष्कृतम् । न हाशीणाश्रवः

^७ Cf. द सर्वेषा सर्वहतान्यकारः संसारपञ्चान्जगदुज्जहार ।

सर्वं नमस्वृत्य यथाप्येतास्त्रे शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥ *At.* 1. 1/

^८ सर्वस्मिन् ज्ञेये द्वादशापत्तलक्षणे । सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण यावदेव द्वादशापत्त-
नानीति सूत्रे वचनात् । *Saks.* p. 4 Cf. *J.* iv. p. 15.

^९ विनयविभाषाकारास्तु चतुष्कोटिकं कुर्वन्ति । अस्ति बुद्धो न भगवान् । प्रत्येक-
बुद्धः स्वयम्भूतत्वाद् बुद्ध इति धारयते वक्तुम् । न तु भगवानपरिपूर्णदानादिगम्भारत्वात् ।
यो हि माहात्म्यवान् स भगवानुच्यते । अस्ति भगवान् बुद्धश्चरममविको बोधिसत्त्वः परिपूर्णं
दानादिपारमितादाननिमित्तम्बुद्धत्वाच्च । अस्त्युभयथा बुद्धो भगवान् । अस्ति नौभयथा
एतानाकारान्स्वापयित्वेति । *Saks.* p. 3.

शक्तो मार्गमाख्यातुमिति । न चासम्यक्समुद्ध सत्यधर्मानभिसंयोद्धुमल-
मिति । कथं पुण(न)रेत [Fols 2—30 lost]¹

[I B, 2, Fol 31 a] (1) दिगात्मानो वैशेषिकपरिकल्पिता असत्त्वादेव
नैव नित्या नामित्या ।² असत्त्वं पूर्वमा[वि]ष्टम् ।

साख्यीयमपि प्रधानं न नित्यम् ।³ कुतः ? अँगुणस्य

[2] सत्त्वाद्यनन्यथाभावे व्यक्ताभावाः प्रसज्यते ।

तद्विकाराद्विकारित्वं प्रकृतेस्तदभेदतः ॥

यदि सत्त्वाद्यो [गुणाः] नान्यथा भवन्ति हासवृद्धिभावेन, न तर्हि
किञ्चित्तेभ्यो व्यक्तमुत्पद्यते । अन्यान्यथा भवन्ति, अनित्यास्तर्हि प्राप्नुवन्ति ।
कर्मणोऽदोष इति चेत्, अत्र ब्रूमः ।

[3] न कर्म स्वकृतोत्सर्गात्

यदि प्रतिपुरुष कर्मणि बुद्धिपूर्वाण्यबुद्धिगतानि वा प्रधाने विद्यन्ते
साधारणप्रधानरूपनारैयर्थ्यं तर्हि प्राप्तमिति । किञ्च,

ज्ञान्यक्तात्मकता मलाः ।

प्राक्पक्षे मुक्त्यभावात् द्वितीये³ अन्येऽप्युपपन्नाः ॥

यदि तानि कर्मणि पुरुषात्मकानि न त्रे(न्ये)य सति मोक्षाभावः प्राप्नोति ।
पुरुषनित्यत्वे कर्मणि(नि)त्य[त्वा]प्रसङ्गात् । 'च'शब्दात् पुरुषकृत्यादि-
दोष(या)श्च । 'द्वितीयेऽन्येऽप्युपपन्ना ।' प्रधानात्मकपक्षे एते च दोषाः
प्रसङ्गन्यन्येऽपि चोपपन्ना साधारणत्वाद्दृष्टताभ्यागमानिमौक्षप्रसङ्गात् ।
तन्मात्⁴ प्रीत्येव च सर्वेषामिहितान्यसकृत्तानि नित्यानीति सिद्धम् ।

व्याख्याताः अष्टौ पदार्थाः — संसृताः पञ्च, प्रथम्यासंसृताः । एताव
घैतरमर्थे यदुन संसृतं चासकृतं चेति ।⁵

तद्यैतद्वायतनधातुष्यसंस्थानेन व्ययस्याप्यते ।⁶

¹ A major portion of the First chapter (Fol 2—30) is lost. In these lost
folios the *Abh.* has discussed the *samkritis* and *asamkritis-dharma*, as is
evident from a subsequent statement: व्याख्याता अष्टौ पदार्थाः — संसृताः पञ्च,
पञ्चकर्मण्युताः । The *Abh.* 1 2—15 also deals with the same topics.

² These refutations are not found in *Abh.*

³ See note 1

⁴ Cf. साधारणत्वात्प्राक्पक्षे व्याख्यातनपातव । *Abh.* 1 20 ab.

द्वादश खल्वायतनानि । चक्षुरादीनि धर्मायतनान्तानि ।^१
अष्टादश घातवः । चक्षुर्धा^(५)तु रूपघातुश्चलुर्विज्ञानघातुर्यावन्मनोघातु-
र्धर्मघातुर्मनोविज्ञानघातुरिति ।^२

तत्र तावत् ।

[4] रूपस्कन्धो हि नेत्राद्या दशायतनघातवः ।
धर्मसंज्ञे त्रयस्कन्धाः साऽविज्ञप्तिर्धुवत्रयाः ॥

[5] मनःसंज्ञकमन्योऽपि सप्तविज्ञानघातवः ।

इति ।

कः पुनरायतनघातव्यर्थः ? तदुच्यते ।

आयद्वारं ह्यायतनं घातु^(६)र्गोत्रं निरुच्यते ॥

तदुक्तं भवति—चित्तचैतसिकाव्यमायमेतानि तन्वन्तीत्यायतनानि ।^३
यस्मात्सर्वाचित्तघातवश्चत्वारश्चारूपिणः स्कन्धा एभ्यश्चतुष्प्रत्ययात्मकेभ्यः
प्रतायन्ते तदुत्पत्तिं वा प्रत्यायन्ते तस्मादायतनानि ।

^४घातव्यर्थस्तु गोत्रार्थः । तदुक्तं भवति—एकस्मिन्चक्षुरीरपर्वतेऽष्टादश

^१ द्वादशायतनानि—चक्षुरायतन, श्रोत्रायतन, घ्राणायतन, जिह्वायतन, वापायतन, मन-
यायतन, रूपायतन, मदायतन, गन्धायतन, रसायतन, कोट्टययतन, धम्मायतन । *Vbh.* p. 70.

^२ अद्वारं घातुयोः—चक्षुर्घातु, रूपघातु, चक्षुर्विज्ञानघातु, श्रोत्रघातु, सद्घातु,
श्रोत्रविज्ञानघातु, घ्राणघातु, गन्धघातु, घ्राणविज्ञानघातु, जिह्वाघातु, रसघातु, जिह्वा-
विज्ञानघातु, वापघातु, कोट्टययघातु, वापविज्ञानघातु, मनोघातु, धम्माघातु, मनोविज्ञान-
घातु । *Vbh.* p. 87

^३ Cf. अपिनेसतो पन आयतनतो, आयान तननतो, आयतस च नदनतो आयनन
ति ददुब्ब । *Vm.* xv. 4

^४ Cf. गोत्रार्थो पातव्यर्थः । यथैवस्मिन् पर्वते बहून्वयस्ताभ्रहृद्यमुवर्णादिव्योत्राणि
घातव उच्यन्ते, एवमेवस्मिन्प्राथम्ये सन्नाने वा अष्टादश गोत्राणि अष्टादशघातव उच्यन्ते ।
आजरास्त्रय गोत्राण्युच्यन्ते । त इमे चक्षुरादय इत्यावरा । स्वस्य जानेः । समाप-
हेतुत्वात् । अमच्छुत तर्हि न घातु स्यात् । चित्तचैतानां तर्हि जानिवाचकोऽय घातुमाद्य
इत्यपरे । *Abh.* i. 20 ab.

Cf. also, यथा लोके विविक्ता हरितालमनोमिलादयो मेलावयवा घातुयो नि बुच्यन्ति,
एवमेता पि घातुयो विप घातुयो । यथा वा गरीरसद्धानस्य नमुदादसत अवयवमूतेषु

धर्मगोत्रानि(शि)—इति ।⁽⁷⁾ ध्रुव(व)द्वयस्याप्यत्र प्रतिनिधिस्थानीया प्राप्तयो गोत्रभूता विद्यन्ते । आकाश च सर्वभूतमौक्तिकरूपाधारमिति तदप्यत्रा स्तीति । स्वलक्षणधारणाद्वा तद्धातुत्वम् ।^१

अथ कस्माद्द्वादशायतनान्यष्टादश च घातव पृथङ्निरुच्यन्ते ? नत्य (न्य)न्यतरणि(नि)र्देशाद्गतार्थमेतदिति । अत्रोच्यते ।

[6] योगरूप्यानुकूल्यादेर्द्वादशा⁽⁸⁾यतनीं मुनिः ।

शुद्धयाद्येस्त्वधीहान्यै घातुंश्चाष्टादशोक्तवान् ।^१

स्कन्धेषु हि दृश्यमानेषु योगिनोरसर्वज्ञेयप्रतिबिम्बकान्युपतिष्ठन्ति । घातुष्यपि सप्तचिच्चघातुप्रतिबिम्बकानि सादृश्याद् दुरवधाराणि भवन्ति । घातुस्कन्धव्यवस्था चायतनेषूक्तेष्वभिहितकारणा भवन्ति सुलक्षा चेति घातुदेश⁽⁹⁾ना । तदूर्ध्वं स्कन्धप्रज्ञति । यथोक्तम्—“चक्षु प्रतीत्य रूप चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । भयाणा सन्निपातात् स्पर्श । सद्गजा वेदना चेति (त)ना” इति ।^३ तस्मादायतनानि घातुना योनि, घातव स्कन्धानामिति ।

‘शुद्धयादे(द्ये)र्घीहान्यै घातुंश्चाष्टादशोक्तवान् ।’ सप्तविज्ञानघातवो हि दृश्यमाना [I A 1 Fol 31 b]⁽¹⁾ शुद्ध्यैकत्वग्राह निवर्तयन्ति । पिरुडैकात्मग्राह च निवर्तयन्ति ।

धैमाया पुनराहु —“रूपसमूहानामायतनदेशना । चित्तचे(चे)त्तस मूहाना स्कन्धदेशना । रूपचित्तसमूहाना घातुदेशना । तीक्ष्णेन्द्रियाना(णा) या स्कन्धदेशना । मध्येन्द्रियाना(णा)मायतनदेशना । मूर्द्धेन्द्रियाना(णा) घातुदेशना । एव सक्षिप्तम⁽²⁾प्यविस्तररुचीनाम् ।”^४

अथवा ‘शुद्ध्यैकत्वादिधीहान्यै घातुंश्चाष्टादशोक्तवान् ।’ ये खलु शुद्ध्यै

रससोपितानिमु घातुममञ्जा एवमेतेमु पि पञ्चमलषसद्धानस्त अतभावस्त अवयवेषु घातुसमञ्जा वेत्तिध्या । *Vs xv 21*

^१ Cf अपि च यथा तिथिपाल अता नाम सभावतो नचि न एवमेता । एता पन अतनो समारं चारेन्तीति घातुयो । *Ib d*

^२ Cf मोर्द्धेन्द्रियरुचिप्रपात्तस्य स्कन्धादिदेशना ॥ *At. l. 20 cd.*

^३ Cf चक्षुःस्थ पञ्च रूप च उण्यञ्जति चक्षुर्विज्ञान । तिग्ग सपति कस्तो । पस्यपञ्चपा वेत्ता । *J II. p 72*

^४ See *LVPAt. l. p 40*

कत्वमध्यवसिता मनसश्चेतनायां वा रूपचित्तैकत्वं वा तेषां(पां) ममद्(त्व) बुद्धिनिरासार्थमष्टादशधातुनूक्तयानिति ।^१

क पुनरयं पदभ्यो विज्ञानकायेभ्योऽन्यो मनोधातुः ? न खलु कश्चिदन्यः । किं तर्हि ?

[7] पण्णामन्यो^(३)न्यतन्त्रत्वात्कारणं यदि तन्मनः ।^२

^१ Cf अपि च, धातू ति निज्जीवमत्तरसेवेत अधिवचन । तथा हि भगवा “छ धातुको अय मिक्षु, पुरिसो” ति आदिषु जीवसञ्ज्ञासमूहननस्य धातुदेसन अकासी ति । *Vm xv 22.*

^२ Cf. ननु च पदविज्ञानवाया विज्ञानसङ्घ इत्युक्तम् । अयंकोऽय पुनस्तेभ्योऽन्यो मनोधातु ? न खलु कश्चिदन्य । किं तर्हि ? तेषामेव

पण्णामनन्तरातीत विज्ञान यदि तन्मनः ।

यद्यत्समन्तरनिष्ठ विज्ञान तन्मनोधातुरित्युच्यते । तत्रथा स एव पुत्रोऽन्यस्य पिता भवति तदेव फलमन्यस्य बीजमिति । *Akb. I 17 ab.*

Cf. also,—मनोधातु पन ययासम्भवतो चवत्तुविज्जाणधातु आदीन पुरेचरानुचरा विय दट्टव्वा । *Vm xv. 42*

The *Vibhanga* gives a long definition of these two terms सत्य इतमा मनोधातु ? चवत्तुविज्जाणधातुया उप्पज्जित्वा निरुद्धसमन्तरा उप्पज्जति चित्त मनो मानस हृदय पण्डर मनो मनायतन मनिन्द्रिय विज्जाण विज्जाणवत्तुयो तज्जा मनोधातु; सोत...धाण...जिह्वा ..नायविज्जाणधातुया उप्पज्जित्वा...तज्जा मनोधातु; सव्वयम्मेषु वा पन पठमसमन्नाहारो । अय वुच्चति मनोधातु । *Vbh p 88* —‘तज्जा मनोधातू’ति तस्मि आरम्भणे जाता कुसलाकुसलविपाक्तो दुविषा मनोधातुसम्पटिच्छनकिच्च । ‘सव्वयम्मेषु वा पन पठमसमन्नाहारो’ति एतेसु चवत्तुविज्जाणादीसु सव्वयम्मेषु उप्पज्जमानेषु पठमसमन्नाहारो, ‘एतेन पञ्चद्वारावज्जनकिच्चा विरियमनोधातु पहिता ति वेदितव्या । *Vbh A. pp. 81-2*

स्वधिपयात्मन्यनक्रियापेक्षया विज्ञानान्तरोत्पादनादिशक्यपेक्षया चैकस्य विज्ञानस्य त्रिधा निर्देशः क्रियते—‘मनश्चित्तं विज्ञानं च’ इत्यनागतस्याती-
तस्यापि भूतभाविन्या संब्रया व्यपदेशः । एवं सति “अष्टादशघातवस्त्रै-
यधिका.” इत्यभिधर्मग्रन्थोऽप्यनुलोमितो⁽⁴⁾ भवति । सूत्रेऽपि चोक्तम्—
“यत्पुनस्तद्भवति चित्तमिति वा मन इति वा” इति विस्तरः ।¹ तदेवं व्याच-
क्षणेन भवता नित्यं करणं मनो ‘नित्यश्चात्मा कर्ता’ इति प्रतिपिद्धं भवति ।

अथ कस्मात्तदेव चतुर्विज्ञानादीनां पञ्चानामप्याश्रयत्वेन नोक्तमिति ?

अत्र ब्रूमः—

रूप्यरूपाश्रयास्तित्वात्पञ्चानां रूप्युदाहृतः ॥²

चक्षुरादीनामसाधारणत्वादिति ।

अथ यदुक्तम्—‘ससंप्रयोगा सहसंप्रदेहेन(ण)’ इति । कौ पुण(न)रिमौ
संग्रहसंप्रयोगादित्येतदपदिश्यते ।

[B] स्कन्धापतनघातूनां स्वात्मना संग्रहः स्मृतः ।³

तत्त्वेरो किर नाम द्वीधभाणकाभयत्थेर हत्थे गट्ठेत्वा आह —पटिच्चा वि नाम आगतदूठाने
आवज्जन न कानव्व, मवङ्गनिस्सितकमेव कानव्व’ ति । तस्मा इध मनो ति सहावज्जनक
मवङ्ग, मनोविज्जाण नि जवनविज्जाण । *Vbh A* pp 81-2.

¹ Cf विज्जाण, चित्त, मनो ति अत्यनो एक । *Vm* xiv 82

² Cf. यत्थेव तथापि

पठघाश्रयप्रतिद्वयं घातवोऽष्टादश स्मृताः ।

पञ्चाना विज्ञानघातूना चक्षुर्धात्वायतनादय पञ्चाशया । पट्टस्य मनोविज्ञानघा-
ताराश्रयोऽप्यो नास्ति । अतस्तदाश्रयप्रतिद्वयं मनोघातुष्पादित् । *Abh.* I. 17 cd
आश्रयादिपट्टव्यवस्थानेनाष्टादश घातवो भवन्ति । आश्रयपट्टक चक्षुरादिमनोऽतम् ।
आश्रितपट्टक चक्षुर्विज्ञानादि मनोविज्ञानान्तम् । योगाचारदर्शनेन तु पट्टविज्ञानव्यतिरिक्तोऽ-
प्यग्नि मनोघातु । तादृशपर्णिया अपि हृदयवस्तु मनोविज्ञानघाताराश्रय कल्पन्ति ।
Saku p. 39 For the Yogācāra view, See *Trimbhā*, 5 For the view of
the Tāmraparṇya, cf मनोघातु—मनोविज्जाणघातूना निस्समयलक्षण हृदयवत्त्पु ।
Vm xiv. 60

³ Cf. सर्वसंग्रह एकेन स्वर्ग्येनायतनेन च ।

घातुना च स्वभावेन परभावाविशेषतः ॥ *Abh.* I. 18

For a controversy on *saṅgraha*, see *Kv* vii. 1.—इदानीं चक्षुर्हृदया

क्षणपरमानु(सु)जातिसत्त्वानां प्रत्येकं यथायोगं संग्रहो वेदितव्यः ।
कस्मात् ?

स्वात्मना नित्यमवियोगात्

तस्मात्^(६) द्रव्यात्मसंग्रहः । सच्छब्दनिमित्तं हि सतो भावः सत्ता
द्रव्यं प्रकृत्यर्थः । द्रव्यात्मसंग्रहः प्रत्ययार्थं [ ], सत्क(त्कि)या घोषचारसत्ता-
रूपा । वैशि(शेषि)कसत्ता तु नोभयमर्थान्तरत्वात् । न ह्यर्थान्तरं स्वात्मो-
पपद्यते । किञ्च, स्मात्तन्व्यात् । निरुक्त्यपभ्रंशाच्च । नहि घटेन सत्तोत्पाद्यते ।
आवरणाभावात्तनि(चि)त्यत्वाभ्यु^(७)पगमाच्च । निरुक्त्यापि भ्रश्यते—सत्ता-
योगारसन्ती[ति] । स्थान्माल्यादिवत्सत्तावाप्त्वा क्रियावदिति । यस्त्वयं
संग्रहयस्त्वादिषु संग्रहः प्रोक्तः स कादाचित्कत्वाद् गौणो मन्तव्यो न मुख्यः ॥

संग्रयोगस्तु

समत्वं चित्तचैतसाम् ॥

पञ्चभिः समालम्ब्यने प्रयुज्यन्त इति । सम्प्रयुक्ताश्चित्तचैतसा एव धर्मा
नान्य ^(८)इति ॥^६

अथ य एते सूत्रान्तरेषु स्फुन्धायतनघातुसंशब्दिता धर्माः ध्रुयन्ते ते
किमेष्वेय संग्रहं गच्छन्ति, बाहोस्विद्येति ? अत्रोच्यते ।

[१] तदाख्या येऽन्यसूत्रोक्तास्तेषामेष्वेव संग्रहम् ।

द्रूयाच्छास्त्रनयामिज्ञो युद्धयापेक्ष्य स्वलक्ष[णम्] ॥^३

तत्र तावच्छीलस्फुन्धादीनां^३ पञ्चानां स्फुन्धानां शीलस्कन्धो^(९) रूपस्कन्धेन
संगृहीतः । शेषाः संस्कारस्कन्धेन । दश कृत्स्नायतनान्यप्यलोमस्वामाख्या-
दृष्टानां^४ धर्मापतनेन । सपरिवाराणि तु मनोधर्मापतनाभ्यां पञ्चस्कन्धस्य-

नाम शानि । नतव यस्मा दामादीहि बलिबदादया विष कचि घम्मा वेहिचि धम्मेहि
गङ्गहोगय नाम गथि, तस्मा "नत्वि केचि घम्मा वेहिचि यम्मेहि सङ्गहीता, एव सन्ते
'एकविधेन रूपमङ्गहो ति आदि निरत्त्या" ति येम लद्धि, गेम्पयाति राजगिरिवानञ्च,
सिद्धरियकानञ्च । Kt. A. vii 1 For *sangraha*, see *Arm* p. 32

^१ See *Arm* p. 33 For a controversy on *sangraha*, see *Kt.* vii 2

^२ Cf तयाग्वेदेषु यथायोगे स्फुन्धायतनपातय ।

प्रतिवादाः यथोक्तेषु संग्रहायै स्वलक्षणम् ॥ *Al.* i 27. See *Vm.* xv 25.

^३ शील-नयामि प्रज्ञा विमर्शिन जानदनादि ।

^४ दृविष्यन्तेत्रोवापुनीलपिणोहितायदानुष्मनापनानि ।

भावत्वात् । अन्त्ये द्वे^१ कृतस्नायतने चतु स्फुन्धस्वभावत्वात्, मनोधर्मायतनाभ्याम् ।

घातूनामपि षड् घा[I B, 3 Fol 32a]⁽¹⁾तवः । तेभ्यश्चत्वारः स्पष्टव्यघातूनाम्, पञ्चमो रूपघातूना, षष्ठः सप्तभि[श्चित्त]घातुभिः ॥^२

[10] अन्योन्यसंग्रहो ज्ञेयः स्फुन्धादीनां यथायथम् ।

रूपस्फुन्धस्य दशस्वायतनघातुषु रूपिषु संग्रहो वेदितव्यः । धर्मायतनघातुप्रदेशेन [न]याना(ण)मपि स्फुन्धाना यथायोगधर्मायतनघातुभ्याम् ।
(2)अन्त्यस्य तु मनश्चायतनस्य सप्तभिश्चित्तघातुभिरिति ॥

अथ कस्मादसंस्कृत स्फुन्धैरसंशुद्धीतम् ? ब्रूमः ।

नाद्यस्वपतनादिभ्यो नित्यानां स्फुन्धसंग्रहः ॥^३

आदिशब्दाभिधिक्रयत्वस्फुन्धलक्षणं व्युक्तत्वाच्चेति ॥

[11] धर्मस्फुन्धसहस्राणामशीतेरपि संग्रहः ।^४

ज्ञेयोऽप्यतरणेष्वेते सन्मार्गावतारणात् ॥

अशी⁽⁵⁾ति खटपवतरणसहस्राणि^५ यैर्विणे(ने)याः सन्मार्गमवतार्यन्ते ॥

^१ आकाशानत्यायतन विज्ञानानत्यायतनकृतत्वात् ।

^२ यत्र पृथिवीघातवादयः षड् । तेषामाद्यानां चतुर्णां स्पष्टव्यघातोऽसंग्रहः । आकाशघातो रूपघातो जालोकतमस्वभावत्वात् । विज्ञानघातोऽसत्सु चित्तघातुषु संग्रहः ।
Saky p 56

In Pali tradition the *apodhatu* and the *akasadhatu* are included in the *dhammasadhatu* पृथिवीतेजोवायोघातुषु फोटुव्वघातु यव । आपोघातु आकाशघातु च धम्मघातु यव । विञ्जाणघातु चक्कवुविञ्जाणादिसत्तविञ्जाणघातुसङ्घो यव ।
V/m xv 30

^३ Cf स्फुन्धेष्वसंस्कृत मोक्षपर्यायोगात् क्रमं पुनः । *Abk* 1 22 ab

^४ Cf धम्मसहस्राणि यावशीति जगो मुनि । *Abk* 1 25 ab

^५ The Pali tradition has 84000 *dharma skandhas* यव धम्मसहस्राणो चतुराशीति धम्मसहस्राणानीति ? सच्चमेव हि द बुद्धवचनं

इतीति बुद्धतो अग्निं इ सहस्राणि भिक्षुतो ।

चतुराशीति सहस्राणि य' मे धम्मा पवतिनोति ॥

एव परिदीपितधम्मसहस्राणवचनं चतुराशीतिसहस्रमप्यभेदं हानि । तस्य एकानुसंधिकं एते धम्मसहस्राणो, विस्मयजन एको । अभिधर्मे एकमेकं निरदुक्कमानं एकमेकं च चित्तं

किं पुनस्तेषामेकैकस्य प्रमाण(ण)म् ? घूमः । अत्राचार्याणां भेदंगता बुद्धयः । केचिदाहुः

[12] धर्मस्कन्धप्रमाणं(णं) तु मत्यादेरेकशः कथा ।^१

सत्यध्यानसमाधिसमापत्तिविमोक्षप्रतीत्यसमुत्पादस्कन्धादीनामेकशः कथा धर्मस्कन्धः । (४)रागादिचरितप्रतिपक्षो धर्मस्कन्ध इत्याचार्यकम् ।

तत्सतत्त्वं तु केषाञ्चिद्वाङ्नामापीप्यते परैः ॥

येषां तावद्वाक्स्वभावं बुद्धवचनं^२ तेषामशीतिधर्मस्कन्धसहस्राणि रूप-स्कन्धैकदेशेन संगृहीतानि । येषां पुनर्णा(र्ना)मस्वभावं तेषां संस्कारस्कन्ध-संगृहीतानि । अयं त्वामगमः—“जीवतो भगवतो वाङ्नाम^(५)स्वभावं बुद्धवचनं गौणमुख्यन्यायेन । परिशि(नि)वृत्तस्य तु नामस्वभावमेव, न वाक्स्वभावम्, ब्रह्मस्वरत्यान्मुनीन्द्रस्य, लोकवाचां तत्सादृश्यानुपपत्तेः ॥”

कस्मात्पुनरेते षड् धातयः पृथगुच्यन्ते ? यस्मादेते

वारभाजन एको धम्मकस्त्यो । विनये अत्थि वत्थु, अत्थि मात्थिवा, अत्थि षदभाजनिप, अत्थि आपत्ति, अत्थि अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिक्च्छेदो । तस्य एकमेको कोट्ठासो एकमेको धम्मकस्त्यो ति वेदितव्वो । एव धम्मकस्त्यतो चतुरासीति धम्मकस्त्य-सहस्रानि । *Dhs A. i 67 See LVPAk i p 46*

^१ Cf शास्त्रप्रमाण इत्येके

एके तावदाहु । धर्मस्कन्धपक्षकस्त्वेव अभिधर्मशास्त्रस्य प्रमाणमिति । तच्च षट्सहस्राणि । अथरे पुनराहु

स्कन्धादीना कर्षकश ।

स्कन्धाद्यतनधातुप्रतीत्यसमुत्पाद *अरणादीना कथा प्रत्येव धर्मस्कन्ध इति ।

चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णित ॥

एव तु वर्णयन्ति । अतीतिचरितसहस्राणि सत्त्वानाम् । रागद्वेषमोहानादिचरित-भेदात् । तेषां प्रतिपक्षेण भगवताऽशीतिधर्मस्कन्धसहस्राण्युक्तानि । *Abb. i 26*

^२ येषां वाक्स्वभाव बुद्धवचनमिति । येषां सौत्रान्तिकानां वाग्विज्ञप्तिस्वभाव तेषां तानि रूपस्कन्धसंगृहीतानि । येषां निकायान्तरोप्याणां चित्तविषयकत्वं नामान्ति तेषां संस्कार-स्कन्धेन संगृहीतानि । संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वाज्ज्ञान । अभिधाविक्रानां तृभयस्वभाव-मिष्टम् । “चतुरशीति धर्मस्कन्धसहस्राणीणि निकायान्तरे मूत्रपाठ । *Sak. p. 52*. The last line obviously refers to the Pali tradition quoted above.

[13] सरत्रप्रज्ञप्स्युपादानमौलं पङ्घातनो मताः ।
प्रोक्तास्तद्भेदतो यस्मादस्मिन्मारो(स्मिमानो) निवर्तते ॥

(७) एते हि पङ्घातयो गर्भावप्रान्तिकाले मौलं सरत्रद्रव्यप्रज्ञप्स्युपादानम् ।
कथम् ? यस्मादय कायाख्यः समुच्छ्रायः पृथिवीधातुना खम्पटलक्षणेन
सन्धारितो भूतान्तरवृत्त्युद्रेकोऽस्थिस्नायूनस्रदन्तरोमादिसचयः । अप्घातुना
द्रवस्नेहलक्षणेन श्लेष्मरधिरादिमयेनाभिष्यन्दिनसश्लेषित(७)भूतान्तरः । तेजो
धातुनः पणस्यमावेन परिपाचितक्लेददौर्गन्धः । वायुना च प्रेरणात्मकेन सचारित
भोजनरसघातुविरमूत्रश्लेष्मपित्तसचयः । नभोधातुना च मुपनासिकाकर्णा
दिच्छिद्रजनितभोजनपाणा(ना)दिप्रवेशान्प्रक्रमणक्रयः । विज्ञानधातुना वस्तु
पलब्धिलक्षणेन(८) वायुधातुक्रियाध्यासिनोत्पादितसजनिताङ्गप्रत्यङ्गचेष्टो मोक्ष
सरत्रद्रव्यमित्युपचर्यते । इन्द्रियानि(शि) चक्षुरादीनि पलवत्र भूतग्रहणेन
गृह्यन्ते, चैतसिका विज्ञानग्रहणेनेति प्राधान्याद् भूतचित्तग्रहणम् ।

किमर्थं पुण(न)रेत एव घातुपटक्मुपदिष्टम् ? यस्मादस्य भेदात्(९)
'अस्मिमानो निवर्तते' । कथम् ? पङ्घातुप्रभेदादात्मदृष्टिनिरासः । तन्नि
रासादस्मिमानसमुद्घातः ॥

'सत्कायदृष्टिपुष्टत्वात्'

इत्यत्र पुण.(नः)

[14] क्लिष्टमेव हि विज्ञानं

विज्ञानधातुरभिप्रेतम् । कस्मात् ?

[द्रष्टव्यं] जन्मणि(नि)श्रयात् ।^१

यस्मादेते पङ्घातयो जन्मनो निश्रयभूतास्तस्मात् 'क्लिष्टमेव विज्ञानं'
[I A, 3 Fol 32 b] अत्र द्रष्टव्यम् ॥

^१ Cf एतन् भिक्वणव धातून् ज्वादाय गम्भस्साववकन्ति हीति । *Ang* : p 176

^२ This is a part of a *karika* of the lost portion of the *Ad*

^३ Cf विज्ञानधातुविज्ञानं सास्त्रव जन्मनिश्रयात् । *Alc* : 28 cd, also cf यो
नामन्पमभिनिर्वनपति शब्दव्यापयमान पञ्चविज्ञानमप्रयुक्त सास्त्रव च भनाविज्ञानम् अप्यमुच्यते
विज्ञानधातु । *Siksha* p 221

क पुण(न)रयमाकाशघातुरन्यः पुणः(न) पृथगाकाशात् ?^१ तदुच्यते ।

सघातुः पृथगाकाशाद्रूपायतनसंग्रहात् ।

आकाशं हि धर्मायतनसंगृहीतं नित्यं च । आकाशघातुस्तु चानुपो
रूपायतनसंगृहीतः, आलोकतम स्वभावो चर्णचिशेषो वातायनच्छिद्राद्यभि-
व्यक्तरूपः^२ । तत्पुन

[15] नमः खलु नभो धातोरासन्नो हेतुरेप तु ।

भूतानां तानि तजस्य रूपस्यैततु चेतसः ॥

उक्तं हि भगवता—“पृथिव्यस्तु निश्चिता । आपो वायौ । वायुराकाशे ।
आकाशं तु निन्यत्वात्स्वप्रतिष्ठितम्” इति ।^३

यदि खलु स्वप्रतिष्ठा(ष्ट)माकाशं^४ कस्मात्तुल्यं कम्—“आकाशमालोके
सति प्रज्ञायते ।” इमं । नैप दोषः । (१)आधेयेनाधारप्रज्ञापनात् । सर्वस्य
खलु संस्कृतस्य मूर्तिक्रियाप्रतिलम्भे गगन(न)माधारः । अथवाऽऽकाशघातु-
रथाकाशशब्देनोक्तं । स हि ब्राह्मणः प्रष्टा तस्मिन्नाकाशघातावाकाशसं-
क्षीत्यत एवोकमालोके सति प्रज्ञायते । न चाकाशमालोके सति प्रज्ञायते,

^१ Cf छिद्रमाकाशापातवाह्यमालोकतमसो किल । *At* i 28 ab

‘आलोकतमसो किल’ इति किलशब्द परमतघातनाशं । स्वमत तु सप्रतिप-
द्रव्याभावभावमाकाशमित्यभिप्रायो लक्ष्यते । *Saku* p 57

^२ Cf रूपपरिच्छेदलक्षण आकाशघातु “असम्पृष्टान्च्छिद्रविवरपञ्चुगृहाना वा
परिच्छिन्नरूपपवद्गाना, याप परिच्छिन्नेषु रूपेषु, इदमितो उद्धमथो तिरिय ति च होति ।
Vm xiv 63 See also, *Dit A.* iv 76 and *Asm* p 13

^३ This passage is referred to and criticised in the *Brahmasutra San-
kara Bhashya*, II 2, 24

Cf अय आनन्द महापठवो उदके पतिष्ठिता, उदक वात पतिष्ठित, वाता आकाशतो
होति । *Digha* xvi 3 13

Cf also, तदेव सप्तपृथिवी पञ्चप्रतिष्ठा, पञ्चो धनोदधिवलयप्रतिष्ठ, धनोदधिवलय
धनवानप्रतिष्ठम्, धनवातवलय तनुवानवलयप्रतिष्ठम्, ततो महातमामृतमाकाशम् । सर्वं
चैतत पृथिव्यादितनुवातवलयान्तमाकाशप्रतिष्ठम् । आकाश त्वत्प्रतिष्ठम् । *Tattvārīha-
Bhāṣya*, III 1

^४ Cf सव्यथापि राहूल, आकाशा न कत्वचि पतिष्ठितो, एवमव सो त्व राहूल
आकाशसम भावन भावहि । *At* *īsta* 62

अनिदर्शण(न)त्वात्^१ । एष अकाशघातुर्भू^(४)तानामासन्नो तिथयः । तानि तु तज्जस्योपादायरूपस्य । तदपि विश्रानस्य । विश्रानमधिचैतसिकानां धिप्रयुक्तानां च धर्माणाम् । अत आकाशं त्रैलोक्यप्रतिष्ठा^२ । तदभाये त्रैलोक्यमप्रतिष्ठितमनाधारं, ख(न) प्रहायेत । तस्मादाकाशं जगदुत्पत्ति-प्रलयनिमित्तं ना(न) नारायण(ण) इति सि^(५)द्धम् । गतमेतत् ॥

इदानीं वक्तव्यम् । परणामध्यात्मिकानां घातूनां कोऽनुक्रमः ? भ्रूम ।

[16] प्रत्यक्षवृत्तिर्यत्तत्प्रागप्राप्तग्राह्यतोऽपि यत् ।
ततोऽपि यद्द्वीयोऽर्थं पटिष्ठमितरादपि ॥^३

प्रत्यक्षवृत्तिनि खलु क्षलुरादीनि पञ्च प्रागुक्तानि । तेभ्योऽप्यप्राप्त-ग्राह्यी द्वे प्रागुक्ते । तयोरपि यद्य(द्)धौयोऽर्थं तत्प्रागु^(६)क्तम् । प्राप्तग्राह्यिनां(णां) तु 'पटिष्ठमितरादपि' यत्पटुतरं तत्प्रागुक्तमिति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषां वृत्ती प्रथमो(मा)ध्यायस्य द्वितीय पाद^४ ॥

^१ For a controversy on the *anidarakanatva* of *Aka'sa*, see *Kv* vi 7—इदानीं आकाशो सनिदस्सनेति कया नाम होति । तस्य येस तालच्छिद्दादीमु जाणप्पवतिं निस्माय सञ्चोपि अजटावासो सनिदस्सनाति लद्धि मेय्ययापि अग्घकान । *Kv A* vi 7

^२ Cf कतिविद्वा ष मन्ते । लोकट्टिनी पण्णात्ता ? गोयमा । अट्टविहा लोपट्टिर्द पण्णात्ता, सजहा—आगासपनिट्टिए वाए वातपनिट्टिए लदही उदधिपनिट्टिया पुडवी, पुडवी पनिट्टिता वसपावरा पाणा, अजीवा जीवपनिट्टिया, जीवा कम्मपद्दट्टिया, अजीवा जीवगहीता, जीवा कम्मपयहीता । *Bhagavatī sūtra*, i 6, 54

^३ Cf प्राक् पञ्च वत्तमानाप्याद् भौतिकार्यास्त्वनुष्टयम् ।

दूरागुतरवृत्त्याज्यद् यथास्थानं जमोऽयं वा । *At* i 23

Cf also, *Vm* xv 24 and *Asm* p 14

^४ V *supra*, p 4 n. 1 These lost folios (2—30) must have contained the remaining portions of the first *pāḍa* and the beginning portions of the second *pāḍa*

प्रथमाध्याये

तृतीयपादः ।

इदमिदानीं वक्तव्यम् । य एतेऽष्टादशघातवः, एषां कति सनिदर्श-
णाः(नाः) कत्यनिदर्शणाः(नाः) ? कति सप्रतिघाः कत्य⁽⁷⁾प्रतिघाः ? कति
व्याकृताः कत्यव्याकृता इति ? अत इदं प्रतायते ॥

[17] सनिदर्शण(न) आद्यार्थः

आद्यस्य चतुर्धातोर्गोऽर्थो रूपघात्वाख्यः स सनिदर्शणः(नः) । सह
निदर्शणे(ने)न निर्दिष्ट इति कृत्वा । निदर्शनं चास्य संबन्धि विद्यत इति
सनिदर्शणः(नः) ॥

मूर्त्ताः सप्रतिघा दश ।¹

सप्त⁽⁸⁾चित्तघातून्धर्मघातुं च हित्वा दशान्ये मूर्त्ता घातवः 'सप्रतिघा
दश' ।

'प्रतिघो नाम प्रतिघातः । स च त्रिविधः । आवरणविषयालम्बन-
प्रतिघातः । तत्रावरणप्रतिघातः स्वदेशे परस्थोत्पत्तिप्रतिबन्धः । स तु
मूर्त्ताणां(ना)मेव संस्थानघातां परमाणूनां दिग्देशनिर्देशयानां धर्माणाम् । यथा
हस्तो⁽⁹⁾ हस्तेन प्रतिहन्यते उपलो योपले[न] । विषयप्रतिघातश्चक्षुरादीनां
विषयिणां रूपादिषु स्वेषु विषयेषु प्रतिघातः । यस्य यस्मिन् वृत्तिः सन्नि-
पातलक्षणा कारित्राख्या च स तस्मिन् प्रतिहन्यते ततोऽन्यत्रावृत्तेः । आल-
म्बनप्रतिघातश्चित्तचैतानां स्वेष्वालम्बनेषु प्रतिघातः² ॥

[L. B, 4. Fol. 33 a.] ⁽¹⁾कः पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः ?² यस्मिन्वस्य
कारित्रं स तस्य विषयः । यच्चित्तचैत्तैर्गृह्यते तदालम्बनम् । तदिहावरण-
प्रतिघातेन दशानां सप्रतिघत्वमन्योन्यावरणात् ।

¹ Cf. सनिदर्शन एकोऽत्र रूपं सप्रतिघा दश । *Abb.* 1. 29 ab.

Cf. also, *Dht.* 1421 and *Asm.* p. 17.

² This whole passage is almost identical with *Abb.* 1. 29 ad. The latter
quotes a passage from *Prājñapti* after defining the *viśaya-pratighāta*.

³ This whole passage, from कः पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः 10 इति भदन्तकुमार-
नातः, is almost identical with *Abb.* 1. 29 ab.

'ये धर्मा विषयप्रतिघातेन सप्रतिघा आवरणप्रतिघातेनापि ते' इति ? चतुष्कोटिक.^१ । प्रथमा कोटिः—सप्तचित्तघातयो^(२) धर्मधातुप्रदेशश्च यः संप्रयुक्तः । द्वितीया—पञ्च विषयाः । तीया—पञ्चेन्द्रियाणि । चतुर्थी—धर्मधातुप्रदेश संप्रयुक्तवर्जः ।

ये विषयप्रातघातेन सप्रतिघा आलम्बनप्रतिघातेनापि ते' इति पञ्चात्पादक.—^३ ये तात्रदालम्बनप्रतिघातेन विषयप्रतिघातेनापि ते स्युः । विषयप्रति^(३)घातेन, नालम्बनप्रतिघातेन पञ्चेन्द्रियाणि ।

"यत्रोत्पित्तोर्मनसः प्रतिघातः शक्यते परैः कर्तुम् ।
तत्सप्रतिघे ज्ञेये विपर्ययादप्रतिघमिष्टम् ॥"

इति मद्मन्कुमारलातः ।

उक्ताः सप्रतिघाः^३ ॥

कुशलादयोऽभिधोयन्ते ।

अन्यत्र रूपशब्दाभ्यां त एवाव्याहृता मताः ॥^४

त एव दशाव्याहृता रूपशब्द^(५)धातुवर्जाः । तौ हि त्रिप्रकारौ कुशलाकुशलाव्याहृतौ ॥^६

[18] शेपात्रिधा

^१ तत्र विषयालम्बनप्रतिघाताभ्यां चित्तचैतानामपि सप्रतिघत्वप्रसङ्गाच्चतुष्कोटिक प्रश्न । *Saks* p 59

^२ पदवात्पादक इति । यदि प्रथमस्य पदवात्प्राग गृहीत्वा विभर्जनापात्तिष्ठत स पदवात्पादक । *Ibid*

^३ See *Dhs* 1089 and *Asm* p 18

^४ Cf हविषोऽव्याहृता अष्टौ त एवाव्याहृतवत् । *Abk* : 29 cd

^५ According to the Pali tradition *rupa* is *avyakrita*, i.e., karmically unmental. There is a controversy about this — न वत्तब्ब 'रूपं कुमन्तं पि अकुमन्तं पीति ?' आसन्ना । *Kv* VIII 9

—इदानीं रूपं कम्मं ति कया नाम होति । तत्त एव कायवचोविज्जतिममात्तं रूपमेव कायकम्मं वचोवकम्मं नाम, तच्च कुमन्तममुत्थानं कुमन्तं, अकुमन्तममुत्थानं अकुमन्तं ति एत्ति गल्लयपारि महीमासकान्ठवव मग्गिमत्तोवान्ठव । *Kv A* VIII 9

Cf also, *Dhs* 431 and *Asm* p 55

सप्तचिचघातघो हि त्रिप्रकाराः । धर्मधातुश्च । संप्रयुक्तलिप्रकारः,
विप्रयुक्तोऽसंसृष्टश्च ।^१ यथाशास्त्रं कश्चित् त्रिप्रकारः कश्चिदेकप्रकारः
संभवतो द्रष्टव्यः ।

कः पुनः कुशलार्थः ? शिक्षितार्थः कुशलार्थः प्रवीणवत् । चिपाक^(५)-
हेतायौषमिको द्रष्टव्यः । एवमकुशलोऽपि । अव्याकृतस्तृभयपक्षाव्याकरणा-
दव्याकृत इत्यभिप्रायः ॥

कति कामधातुप्रतिसंयुक्ताः कति यावदप्रतिसंयुक्ता इति । तदिद-
मारभ्यते ।

इह सर्वेऽपि

कामधातौ सर्वेऽप्यष्टादश विद्यन्ते ।

रूपधातौ चतुर्दश ।

रसगन्धौ सविज्ञानौ धातू द्वित्वा^२

^(६)गन्धरसधातू तद्विज्ञानधातू च द्वित्वा । आरूप्ये

त्रयोन्तिमाः ॥^३

^१ धर्मधातुरलोभादिस्वभावसंप्रयुक्तसमुत्थ प्रतिपत्तयानिरोधश्च कुशल । लोभादि-
स्वभावसंप्रयुक्तसमुत्थोऽकुशल । अन्योऽन्याकृत । *Abb* 1 30 a — धर्मधातु'रिति विस्तर ।
अलोभादिस्वभावो याव्यमुक्त, अलोभादिमप्रपुङ्खो वेदनादि, अलोभादिममुत्था विप्रयुक्त
प्राप्तिजत्यादि, अविज्ञानिश्च । प्रतिसंस्थानिराधश्चापर इति चतुर्विध कुशलो धर्मधातु ।
Saks. p 60 See *Asm* p 22 and *Asm* p 55

^२ Cf त्रिपाठ्ये कामधातुत्वात् सर्वे रूपे चतुर्दश ।

विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः ॥ *Ab* 1 30

The *Abb* 1 30 contains a long discussion on a controversy about
the non existence of the *ghrāṇa*-and *juhvendra* in the *Rupa loka*. The views
of the *Vaibhashuka* and *Bhadanta Śrīlāta* are given. This controversy is also
to be found in the *Kr.* VIII 7 — नत्य यस "रूपो मनोमयो सव्यङ्गपञ्चज्ञो अर्हो-
नेन्द्रियो" नि मुत्त निस्माप ब्रह्मकायिषान पानादिनिमित्तानिपि आयतनानंवाति कथेत्वा
सट्टायतनिको तेम अत्तमावोति रुद्धि, सेय्यथापि अन्पकानरुधेव तन्निमतीवानरुध्च ।
Kr A VIII. 7. See *Asm* p 56

^३ Cf आरूप्यात्ता मनोपर्ममनोवित्तानधातव । *Ab.* 1 31 ab.

अप्रपञ्चान्तिमः] स्मृतः । अन्ताञ्चेत्युपसंख्यानम् । पश्चिमा मनो-
घातुमनोविज्ञानघातुधर्मघातव एवमारूप्यधाती सन्ति ॥

कति सास्त्रवाः कत्यासास्त्रवाः

[19] सास्त्रवाणा(ना)सूत्रा अन्त्यास्रयः

अनन्तरोक्तास्तत्र सास्त्रवाः दुःखस^(७)मुदयसत्यसंगृहीताः । अनास्र-
वास्तु मार्गसत्यासंस्कृतसंगृहीताः ।

शेषास्तु सास्त्रवाः ।^१

पञ्चदशघातवः सास्त्रवाः, आस्रवसप्रयोगित्यव्यवकीर्णत्वाङ्गभावेभ्यः ।

कोशकारस्त्वाह—“अनुशयानुशयनात्सास्त्रवाः ।”^२ तदेतदग्रहणम् (ह्य) ।
न^३ । निरुक्तानुशयार्थपरिज्ञानात् । निरुक्तापरिज्ञानं (०)तावत् । अनुशया-
नुशयनात् सानुशयाः ।^४

न सास्त्रवा न यावदोघा । आस्रवा हि आभवाप्राध्यावदधीचिमु-
पादाय चित्तसन्ततिं स्थापयन्ति स्वयं च स्रयन्तीत्यास्रवाः^५ । अनुश-
यास्रयनुशेते । ज्ञेशः ङ्ङ्गन्ति । ग्रन्था ग्रन्थन्ति । संयोजनानि संयोज-
यन्ति । ओघाः अपहरन्ति । इति स्वक्रियाद्वारे^(०)शैतेषु वर्णेष्वेता नैरुक्त्यसंज्ञा
निविशन्त इत्येषा व्याख्यानातिर्ज्यायसी ।

^१ Cf सास्त्रवानास्रवा एते त्रय दोषास्तु सास्त्रवा । Ak : 31 cd, cf also,
Dhs 1103, Asm p 18 and Asm p 56

^२ Cf सास्त्रवा आस्रवास्तेषु यस्मात्समनुशेते । Ak : 4 cd

^३ This न is not required

^४ Cf अनुशया ति धामगतत्तन** कामरागात्त्या सस । ते हि धामगतता पुंशुन
कामरागादीन उपतिहनुवावन अनुमेन्ती येवा नि अनुशया । Vm xxii 60

^५ Cf आस्रवन्ती नि आमवा । चवन्ता पि** दे मनतो पि सन्दति एवतन्ती ति
बुत हानि । धम्मनो याव गावमु, धीवामता याव भवग्य सयन्तीति वा आस्रवा ।
** बिरेपरिवासिपट्टन मदितादया आमवा क्रिया नि पि आमवा । Dhs A : 43

Cf also, पुत्राणुमयो कम्मणारसवणादास्रव, गरुह सन्निवावाहिनिराहिसोत्तोवत् ।
Tattvārtha-Bhāṣya, vl. 2. S.c Asm p 18

अनुशयार्थोऽपि यदि पुष्ट्यर्थस्तेन^१ मार्गाणि(नि)र्वाणालम्बनेषु मिथ्या-
दृष्ट्वादेषु पोषोत्कर्षदर्शना(न)त्, निर्वाणमार्गयोरपि रूपादिवत् सास्त्रघत्व-
प्रसङ्ग इति । गतमेतत् ॥

कति सवितर्काः[ः] कति सविचारा इति वि[L. A, 4. Fol. 33 b]स्तरः ।

सालम्बप्रथमाः पञ्च सोपचारास्त्रयस्त्रिधा ॥^१

सालम्बनानां घातूनां ये प्रथमाः पञ्च ते सवितर्काः सविचाराः ।
'त्रयस्त्रिधा' । ये त्वन्त्यास्त्रयस्ते त्रेधा । सवितर्काः सविचाराः । विचार-
मात्राश्चावितर्काः । अविचाराश्च । कामघातौ प्रथमे च ध्याने वितर्को
सौ(नै)षु त्रिषु प्रकारेषु प्रविशति । स खल्ववितर्को विचारमात्रश्च^(२) ॥

अत्राह—यदि पञ्चविज्ञानकायाः सवितर्काः सविचाराः कथं तर्हि
विकल्पा इत्युच्यन्ते ? प्रूमः

[20] निर्विकल्पगुणस्वार्थाः

गुणः स्वार्थो येषां ते भवन्ति 'गुणस्वार्थाः' । एते हि

अस्मारादतिरूपणात् ।^३

अविकल्पा इत्युच्यन्ते । एतौ हि प्रधानौ विकल्पौ^४ त्रैयञ्चिकधर्म-

^१ 'आत्मवास्तेषु प्रस्मारासमनुशेरेते' इति । तस्मात्माश्रवा इति... । अनुशेरेते इति
पुष्टिं लभन्त इत्यर्थः । प्रतिष्ठा लभन्त इत्यर्थो वा । पुष्टिलाभे प्रतिष्ठालाभे वा ते
रागादयः सत्तायन्ते । अपरे व्याचक्षते । यथानुशेते ममापमाहार इति पथ्योऽनुगुणीभव-
तीत्यर्थः, तथा रागादयोऽपि तेषु धर्मेष्वनुशेरेतेऽनुगुणी भवन्तीत्यर्थः । रागाद्यभिप्यन्दित
कर्मनिर्वन्तिता हि सास्त्रवा धर्माः ।...प्रत्ययानुगुण्येनानुशेरेते पुष्टिं लभन्त इत्यनुशया । अनुशे-
रतेऽनुगुणा वर्तन्ते प्रत्यया एष्विति चानुशया । अनुशयन चैवामालम्बनत सप्रयोयतो वा
दृष्टव्यम् । *Saks.* p. 13.

^२ Cf. सवितर्कविचारा हि पञ्चविज्ञानघातवः ।

अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकाराः दोषा उभयवर्जिताः ॥ *At.* i. 32.
See *Dhs* 996-998, *Asm.* p. 58 and *Asm.* p. 15.

^३ Cf. निरूपणानुस्मरणविकल्पेनाविकल्पकाः । *At.* i. 33 ab.

^४ त्रिविधः किल विकल्पः—स्वभाव-अभिनिरूपण-अनुस्मरणविकल्पः । तदेषा स्वभाव-
विकल्पोऽस्ति नेनरो । तस्मादविकल्पता इत्युच्यन्ते । *At.* i. 33 ab.

'त्रिविधः किल विकल्पः' इति । किलशब्दः परमतघोतनार्थः । स्वाभिप्रायस्तु
चेतनाविनेन एव विकल्पः इति । न स्वभावविकल्पोऽन्यो धर्मोऽस्तीति । *Saks.* p. 64.

विषयो । योगिणां(नां) कृताकृतकर्मान्तप्रत्यये^(३)क्षणा चित्तरक्षणे स्मृतिः प्रधानी भवति । धर्मस्य सामान्यलक्षणहेतुफलसंबन्धादिषु प्रविचयाख्यः प्रज्ञास्वभावः प्राधान्यमनुभवति । अत्र तु

मनोभौमी स्मृतिः पूर्वो द्वितीयो घोरि(नि)रूपिका^१ ॥

‘मनोभौमी’ति वर्तते । पञ्चानां विज्ञानकायानां जातिवधिरूप-
रूपदर्शनवद्वृत्तिः । तत्रापि च स्मृतिः समा^(४)हिता चासमाहिता च
अनुस्मृतिविरूपः, आलम्बनामिलपणु(न)तुल्यत्वात् । प्रज्ञा त्वसमाहितैवा-
ऽभिनिरूपणा विरूपः, समाहितायाः प्रकारविशेषाणि(नि)रूपणमावात्,
पूर्वनिरूपितोपलक्षणमात्रवृत्तित्वाच्च ॥

* अर्थेण पराणां विज्ञानकायानां कतरद्विज्ञानं कियद्भिः सविकल्पकम् ?
तदिदमाविष्कृत्य^(५) ते ।

[21] विज्ञानपञ्चकं कामेष्वेकेन सविकल्पकम् ।

स्वभावविकल्पेन ।

तस्मादन्यत् त्रिभिः

मनोविज्ञानं कामेषु त्रिभिः सविकल्पकम् ।

ध्याने प्रथमे चासमाहितम् ॥

प्रथमे हि ध्याने यदसमाहितं मनोविज्ञानं तत् त्रिभिरेव ।

[22] द्वाभ्यामव्यग्रं

यत्पुनः समाहितं [त]द्द्वाभ्यामेवाभिनिरूपणविकल्पमपास्य^(६) ।

एकेन चतुःश्रोत्रत्वगाश्रय[म्] ।

यत्पुनश्चतुःश्रोत्रत्वगाश्रयं विज्ञानं प्रथमे ध्याने तदेकेनैव ।

द्वाभ्यां तदुपरिव्यग्रं

द्वितीयादिषु ध्यानेषु द्वाभ्यां व्यग्रमिति वर्तते ।

^१ Cf. तो प्रज्ञा मानमी ध्यया स्मृति तर्त्र मानमी ॥ *At.* l. 33 cd.

^२ The topics discussed here under the *Śrīkṛ* 21—34 are not found
in *At*

एकैर्नैव समाहितम् ॥

अनुस्मृतिविकल्पेनैव । एवं यावद्भ्रूयात्प्रम् ॥

इदमिदानीं वक्तव्यम् । कुत्र कस्य पट्टप्रकारं विज्ञानं कुशलादिदि-
कल्पकं भवति ? तदिदमभिधर्मगङ्गारं प्रस्तूयते ।

[23] उच्छिन्नशुभवीजस्य दर्शयं(नं) सविकल्पकम् ।
कुशलं नास्ति विज्ञानमन्यत्र प्रतिसन्धितः ॥

इह तावदुच्छिन्नकुशलमूलस्य पञ्च रूपीन्द्रियाश्रयवलोत्पन्नं दर्शकं
विज्ञानं कुशलं न विद्यते, अन्यत्र कुशलमूलप्रतिसन्धानात् ।

[24] कामेभ्यो वीतरागस्य⁽⁸⁾ बालस्याहानिधर्मिणः ।
द्विधाप्यकुशलं नास्ति

दर्शकं च मनोविज्ञानं च यद्यपरिहान(श्च)धर्मा भवति ।
क्लिष्टं चार्यस्य नोत्तमम् ॥

न चार्यस्योर्ध्वभूम्यालम्बनं क्लिष्टं विज्ञानं विकल्पकमस्ति ॥
किञ्च,

[25] नाह्णियाप्याकृतं किञ्चिदूर्ध्वभूमिविकल्पकम् ।
न चानिवृताप्याकृतं किञ्चिदूर्ध्वभूमिविकल्पकमस्ति ।

⁽⁹⁾क्लिष्टं विकल्पकं चापि नास्त्यधोभूमिगोचरम् ॥

न च क्लिष्टं विज्ञानमधरभूम्यालम्बनं विकल्पकमस्ति ।

[26] त्रिवेह द्वयमार्यस्य

इह कुशलाकुशलाप्याकृतं दर्शकं च मनोविज्ञानं च विकल्पकमस्ति ।
रागिणः सशुभस्य च ।

सर्षीतरागम्याप्यनुच्छिन्नकुशलमूलस्य पृथग्जनस्य त्रिविधं [I. B, 5.
Fol. 34 a.]⁽¹⁾ द्वयमस्ति ।

न शुभं नापि च क्लिष्टं द्वितीयादिषु दर्शकम् ॥

विज्ञानमस्तीति ॥

इदमिदानीं वक्तव्यम् । कथमसत्यात्मनि श्वाभ्यते तद्गुणे च संस्कारे स्मृतिहेतायसति प्रतिक्षणविनश्वरेषु च विज्ञानेषु च परस्पराकृतसंकेतेषु पूर्वानुभूतेऽर्थः स्मर्यते ? [तद्]र्पादप्रयते । यद्यपि दत्तोत्तर एव वादः^१ तथापीदं^(२) शास्त्रानुगतमारभ्यते ।

[27] प्रयोगाद्ब्रह्मसाध्यात्सभागत्वाच्च सन्ततेः ।

प्राग्विज्ञानानुभूतेऽर्थे चेतस्युत्पद्यते स्मृतिः ॥

प्रणिधानानुभवज्ञानपाटयसातत्यकारित्वाभ्यामसहकारित्वाभ्यामसहकारिकारणसाधिये सन्तत्यानुकूलेभ्यः पूर्वविज्ञानानुभूते रूपादौ वस्तुनि स्मृतिरुत्पद्यते ।

आत्मम^(३)नःसंयोगात्संस्कारापेक्षा तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । आत्मनःसंयोगः संस्काराणां शशविपाणवदसिद्धत्वाधित्वस्यास्यात्मनः संस्काराणामनुपपत्तेः । संस्कारसंयोगश्च सकलात्मव्यापित्व(त्वे) प्रदेशवृत्त्यभ्युपगमदोषाच्च । तस्मात् सुपट्टकं प्रयोगाद्ब्रह्मसाध्यादिभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते परमार्थसंवृतिविष^(४)या ॥

[28] एतद्विपर्ययात् मान्द्यात्क्लेशरोगाभिभूतितः ।

ज्ञातपूर्वेषु भावेषु विस्मृतिः संप्रजायते ॥

इदमिदानीं विचार्यते । दुःखदर्शन(ण)हेयादिना पञ्च प्रकारेण विज्ञानेन यदनुभूतं तत्कतमेन स्मर्यते ? तदिदं प्रस्तूयते ।

[29] दृष्टं द्वित्रिचतुःपञ्च प्रकारेणापि चेतसा ।

स्मर्यते पक्षदन्यैश्च नान्योऽन्यं^(५) व्योषदृक्क्षये ॥

सर्धानि(णि) खलु दुःखदर्शना(ना दिहेयानि पञ्चप्रकाराणि परस्परा-नुभूतं स्मरति(न्ति) । अयं त्व[त्र]नियमः—'नान्योऽन्यं व्योषदृक्क्षये' निरोधमार्गदर्शण(न)प्रदातव्यानुभूतं तु नान्योऽन्यं स्मृतिप्रतिनियतालम्ब-नत्यात् । येषास्तु त्रय प्रकाराः सम्मिथालम्बनत्वाच्च प्रतिपिष्यन्ते ॥

[30] विज्ञानानां तु पञ्चानां^(६) यदेकेनानुभूयते ।

तस्मयतेऽपि चान्येन

^१ It appears that this topic was discussed in *Abh.* in its lost portion (V. *supra*, p. 4, n. 1)

मनोविज्ञानेनेत्यर्थः ।

तेन खल्वितरैरपि ॥

मनोविज्ञानेनापि यदनुभूतं तत् पङ्क्तिरपि स्मर्यते ॥

अथ द्वादशानां चित्तानां कोऽर्थः केनानुभूतः कतिभिः स्मर्यते ? द्वादश-
चित्तानि^६ । कामावचराणि कुशलादीनि चत्वारि । रूपावचराणि त्रीन्य
(एय)^(७)न्यत्राकुशलात् । एवमारूप्यावचराण्येतान्येव त्रीणि । शैक्षमशैक्षं च ।
स्मृतिरपि तत्संप्रयुक्ता द्वादशविधैव ।

तत्र किं केनानुभूतं त[द्] द्वादशभिरपि स्मर्यते ? कामावचरकुशला-
नुभूतं तद् द्वादशविधया स्मरति । एवमकुशलेन । तद्विवृताव्याकृतानुभूत-
मष्टविधया स्मरति । कामावचर्या^(८)सर्वथा । रूपारूप्यावचर्याऽन्यत्र
निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृतायाः शैक्षाशैक्ष्यां च । एवमनिवृताव्या-
कृतेन । रूपावचरकुशलानुभूतं सर्वाभिः स्मरति । तद्विवृताव्याकृतानुभूतं
दशभिरन्यत्र कामावचरणि(निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृताभ्याम् । तद्वि-
वृताव्याकृतानुभूतं दशभिरएय(न्य)^(९)त्रारूप्यावचरणि(निवृताव्याकृतानिवृता-
व्याकृताभ्याम् । आरूप्यावचरः कुशलानुभूतं दशभिरएय(न्य)त्र कामावचर-
णि(निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृताभ्याम् । तद्विवृताव्याकृतानुभूतं नवभि-
रएय(न्य)त्र कामावचरं निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृताभ्याम् । रूपावचराणा-
निवृताव्याकृतात् । एवमनिवृताव्या[I. A, 5. Fol. 34 b.]^(१)कृतेन । शैक्षानु-
भूतमेकादशभिरन्यत्रकामावचरणि(निवृताव्याकृतादेवमशैक्षेने(णे)ति । संक्षे-
पार्थस्त्वयं श्लोकैः प्रदर्शयते ।

[31] द्वयव्याकृतानुभूतं यचितं द्वादशकादिह ।

व्यारूप्यरूपणि(निवृतेः स्मर्यतेऽष्टाभिरेव तत् ॥

कामघातौ निवृताव्याकृताऽनिवृताव्याकृताभ्यां यदनुभूतं तदष्टाभिः
स्मर्यते । रूपारूप्यावचरे द्वे निवृते हित्वा । शैक्षमशैक्षं चैवमनिवृताव्या-
कृतेन ।

[32] रूपारूप्याप्तनिवृतशुभाभ्यां तु क्रमेण(श्च) यत् ।

कामाव्याव्याकृते हित्वा स्मर्यते दशकेन तत् ॥

कामावचरणि(निवृताव्याकृते हित्वा ।

^६ See *Adv. Śāstra* 120 and *Sutr.* p. 134.

[33] रूपे त्वनिवृत्ताख्येन दृष्टमव्याकृतेन यत् ।
आरूप्याव्याकृते हित्वा तदन्यैः स्मर्यते पुनः ॥

यत्खलु रूप⁽³⁾धातौ अनिवृत्ताव्याकृतेनानुभूतं तदारूप्याव्याकृते हित्वा तदन्यैर्दशभिः स्मर्यते ॥

[34] आरूप्याव्याकृतवद्भातं यथेतो नवकेन तत् ।
कामाप्ताव्याकृते हित्वा रूपाप्तानिवृत्तं तथा ॥

गतमेतदौपोद्घातिकं प्रकरणम् । प्रकृतमेवाभिधीयताम् ॥

य एतेऽष्टादशधातव एषां कति सालम्बनाः कत्यना⁽⁴⁾लम्बनाः कत्युपात्ताः
कत्यनुपात्ताः कति सञ्चिताः कत्यसञ्चिताः ? तदिदमारभ्यते ।

[35] चित्ताख्याः सप्त सालम्बा धर्माख्यः संप्रयुक्तकः ।

सालम्बना इति वर्तते । शेषास्त्वनालम्बना विषयाप्रद्वहणात् ॥

श्रमूर्ता ध्वनिना सार्धमनुपात्ताः

य एते सप्तत्रिंशत्धातवो धर्मधात्वर्धेन सहोकास्ते शब्देन ⁽⁵⁾सद्धानु-
पात्ताः । अतोऽन्ये

नव द्विधा ॥⁶

ये सन्नाताधिरोद्दिनः(णः) प्रथुत्यघ्नाश्चक्षुरादयस्तद्विनिर्भानिणश्च
रूपादयः । शेषास्त्वनुपात्ताः । निश्चेतनत्वाद्नात्मभावपर्यापन्न[त्वा]च्च । शेषा
ये बाह्याः कायेन्द्रियसंतानव्यतिरेकवर्तिनस्तेऽनुपात्ता इति सिद्धम् ॥

कति भूतानि कति भौतिकाः ? तत्राप्युच्यते ।

[36] ⁽⁶⁾स्पृश्यं द्विधा

अत्र भूतानि चत्वारि भौतिकं च शुद्धत्वादिसप्तप्रकारम् ।⁷

³ Cf सप्त सालम्बनात्रिंशत्तथातथोऽर्द्धं च धर्मत ।

तथानुपात्तास्ते चाष्टौ शब्दश्चान्य नव द्विधा ॥

***सालम्बन पञ्चनमित्यत्रमात्रम् । * * * अथात्ममिति काऽर्थं ? यच्चिसत्तत्तरमित्यान
भावेनोत्पत्तिमनुग्रहात्तथानाम्नामन्यापानुविधानात् । यत्त्वाने सत्तेनमित्युच्यते । *Abb*

1 34 See, *Dhs* 1185-1186 and *Aam* p 58

⁷ इत्यत्र-नव-सं-ग-न-प-न-उ-प-न-व-भौ-व-व-भू-ना-वि-पा-ता ।

संघर्मांशाः सह ता नव भौतिकाः ।^१

सह धर्मधात्वंशेनाविज्ञप्त्याख्येन 'स[ह] ता नव भौतिकाः' ॥

एवं कति मूर्ताः ?

दश सावयवा मूर्ताः

शेषास्त्वमूर्ताश्चक्षुर्विज्ञानधात्वाद्यः ।

त एव दश संचिताः ॥^२

परमानु(ण)संघाता^(७) इत्यर्थः । त एवाष्टौ चक्षुर्विज्ञानधात्वाद्यो [हित्वा
शेषा दश] संचिताः ॥

कति च्छेतारः कति च्छेद्याः, कति दग्धारः कति दाह्याः, कति तोलयि-
तारः कति तोल्याः ? तदिदमत्रोच्यते ।

[37] रूपगन्धरसस्पर्शश्छेत्तृच्छेद्यात्मका मताः ।

दाहकास्तोलकाश्चैते दाह्यास्तोन्यास्त एव वा ॥^३

'वा' शब्दो मतविकल्पार्थः । केपा^(८)श्चित्तेजोधातुरेव दग्धा गुरुत्वमे-
वा(व) तोलयम् ॥^४

कति विपाकजाः कत्यौपचयिकाः ?

[38] पञ्च रूपीन्द्रियात्मानो विपाकोपचयात्मकाः ।

^१ Cf. इन्द्रियं द्विविधं शेषा रूपिणो नव भौतिकाः । धर्मधात्वेकदेशश्च ।
पञ्चेन्द्रियधातवश्च चत्वारो विपायाः । एते नव धातवो भौतिका एव । *Akk.* L 35 abc.

The *Akk.* L 35 c contains a discussion on the *bhāta-bhantīkārāda* भूतमात्र
दशावतनानीति भद्रन्तद्गुदेवः । तन्न नैवम् ** । This view of Buddhadeva is refer-
red to in the *Adv. kārikā* 116.

^२ Cf. सञ्चिता दश रूपिणः । *Ak.* L. 35d.

^३ Cf. छिनत्ति छिद्यते चंद्र वाह्यं धातुचतुष्टयम् ।

दहते तुलयत्येवं त्रिषाधो दग्धतुल्ययोः ॥ *Ak.* L. 36.

^४ केचिदाहु । तदेव धातुचतुष्टय दाहकं च तुल्यम् । केचिदाहुस्तेजोधातुरेव दग्धा
गुरुत्वमेव च तुल्यमिति । *Akk.* L. 36.

१ चतुर्धातुं तावन्नमते न चतुर्विज्ञानधातुम् । कामघातौ क्रमेण(ए) चतुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः, आरूप्यधातुच्युतश्च द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यमानः । स्याच्चतुर्विज्ञानधातुना न चतुर्धातुना । द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्य-
श्चतुर्विज्ञानमसंमुखीकुर्वाणः । ततश्च्युतश्चाद्यस्तादुपपद्यमानः^(३) । उभा-
भ्यामपि—आरूप्यधातुच्युतः कामघातौ ब्रह्मलोके चोपपद्यमानः । नोना-
भ्याम्—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

यश्च[णु]र्धातुना समन्यागतः चतुर्विज्ञानधातुनापि सः ? चतु-
ष्कोटिकः ।^२ प्रथमा—द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यश्चतुर्विज्ञानमसंमुखीकुर्वाणः ।
द्वितीया—कामघातावलम्बि(च)विहो^(४)नं (न) चतुः । तृतीया—कामघातौ
लब्धाविहीनश्च(नच)तुः प्रथमध्यानोपपन्नो द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च पश्यन् ।
चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ॥^४

गतमेतत् । प्रकृतमिदानीमनुवर्त्यताम् । कत्याध्यात्मिकाः कति
बाह्याः ?^३

द्वादशाध्यात्मिका ज्ञेयाः^४

पञ्चेन्द्रियात्मिकः सप्तचित्तधातु (त) चश्च, अहंकारसन्धि^(५)थयत्यात् ।
“आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ।” इति ।^५

बाह्याप्यङ्घ्रिययात्मिकाः ॥

कति दर्शण(न)हेयाः कति भावनाहेयाः कत्यहेयाः ?^६ तदारभ्यते ।

[40] त्रयोऽन्त्यास्त्रिविधाः

मनोधातुर्मणो(नो)चिज्ञानधातुर्घर्मघातवस्त्रिमकाराः । अष्टाशीत्यनुशय-
सहचरिष्यवस्तत्प्राप्तयश्च दर्शण(न)^(६) हेयाः ।

^१ This whole *Adv.* (from चतुर्धातुं तावन्नमते to चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा) is almost identical with *Akb.* I. 38 cd.

^२ प्रथमे चतुःकोटिके प्रतिलम्भोऽप्युक्तो द्वितीये तु प्राप्तिमात्रम् । *Saks.* p. 73.

^३ See *Dhs.* 1207, 1208 and *Aam.* p. 58.

^४ Cf. द्वादशाध्यात्मिका हिरवा रूपादीन्

आत्मन्यसनि नयमध्यात्मिकं ब्राह्म वा । अहंकारसन्धिथयत्याच्चित्तमात्नेत्युपपद्यते ।
“आत्मना हि सुदान्तेन...” अत्र आत्मभूतस्य चित्तस्याश्रयभावेन प्रत्यासन्नत्वात् । *Akb.*
I. 39 ab

^५ Cf. अत्तनाव मुदान्तेन नाय लभति दुल्लभं । *Dhammapads.* XII 4.

^६ See *Dhs.* 1002—1008 and *Asm.* p. 26.

शेषा भावनापथसंज्ञयाः ।

ये साक्षयाः । ये त्वनास्रयास्तेऽप्रहेया निर्दोषत्वात् ॥

न रूपमस्ति दग्धेयं नाङ्घ्रिं नात्रिकल्पकम् ॥^१

पृथग्जनत्वमिति चेत् ।^१ न । तस्यानिवृताव्याकृतत्वात्, समुच्चिद्व्य-
कुशलमलयीतरागाद्यामपि तत्समन्वागमात् । आपाधिकं च कायवाकर्म-
रूपस्व^(१)भावं तद्व्यार्यमार्गविरोधित्वाद्भिहीनं न तु प्रहीनं(णं) तस्मादुभयं न
दर्शन(न)हेयं सत्येष्वधिप्रतिपत्तेः । दुःखधर्मज्ञानक्षान्तीं पृथग्जनत्वप्रसंगाच्च ।

पञ्चविज्ञानकाया [अ]त्रिकल्पकास्तेऽपि न दर्शन(न)हेयाः ॥

कति समागाः कति तत्समागाः ?

[41] समाग एव धर्माख्यः शेषास्तुभयथा स्मृताः ।^२

(१)धर्मघातुधर्जा अन्ये धातवो द्विधाः । समागास्तत्समागाश्च ॥

कः पुनः समागार्थः को वा तत्समागार्थः ?

समागस्तत्समागतवे स्वक्रियाभाक्त्व तुल्यते ॥^३

^१ Cf दश भावतया हेया पञ्च चान्त्वास्त्रपस्त्रिधा ।

न दृष्टिहेयमस्ति न रूप नाप्यपष्टजम् ॥ *Abh.* 1 40.

^२ ननु चान्यदपि दर्शनप्रदानव्यमस्ति पृथग्जनत्वमापाधिकं च कायवाकर्म । आर्यमार्ग
विरोधित्वात् तद् दर्शनप्रदानव्यम् । *Abh.* 1 40a

ननु चान्यदपीति चिन्तर । पृथग्जनत्वमनिवृताव्याकृतस्त्वारस्वभावत्वाद् भावनाहेय-
मध्यगतम् । आपादमवर्तनीयं च कायवाकर्म रूपस्वभावत्वाद् भावनाहेयमुक्तमिति ।
अनदचोदयति शाल्मीपुत्रोऽयं । आर्यमार्गविरोधित्वादिनि । पृथग्जनत्वमार्थमार्गत्वादे न
भवति । निरने चापादिके धर्मणि सत्यार्यमार्गो नाप्यवने । आर्यमार्गत्वादे च सत्यापाधिक
धर्मं भोग्यते । तस्मात् सन्नापदृष्ट्यादिवस्तुभय दर्शनहेयमिति वर्णयन्ति । तत्रतिपेधार्थ-
मुक्तमप्येवम् । '..... समुच्चिद्व्यकुशलमूला कुशलैर्धर्मैरसमन्वागता इष्टा । पृथग्जनत्वेन तु
समन्वागता । यस्मान् ते पृथग्जना इष्यन्ते । तस्मान् कुशलं पृथग्जनत्वम् । सिन्धुमणि
तत्र भवति । वीतरागाद्यामपि तत्र समन्वागमात् । *Sahr.* pp. 77-8

^३ Cf सप्रणयनसमागोऽपि शेषो यो न स्वधर्महृत् ।

या हि विषयो यस्य विज्ञानस्य नियतो यदि तत्र तद्विज्ञानमूलतः भवत्युत्पत्तिर्वापि वा
तत्र न विषय मन्नाम इत्युच्यते । न च मोक्षेति वदित्वात्तद्विज्ञानमूलतः नानन्त मनोविज्ञान-
मूलतः भवत्येव वा । '..... तस्मात्तद्विज्ञानस्य सत्ताः । *Abh.* 1 39 cd.

यः स्वक्रियां भजते स सभाग इत्युच्यते । यः स्वक्रियाविरहितः स तत्सादृश्यमात्रभजमानत्वात् तत्सभाग इत्याख्यायते ।^१

(१) अत्र समागच्छिविधः । अथ्यसु स्वक्रियाभेदेन वाच्यः । एवं तत्सभागः क्रियाविरहितो वाच्यः । अनुत्पत्तिधर्मकं चतुर्थमिति काश्मीराः ॥^२

कति दृष्टिः कति न दृष्टिः ?

[42] चक्षुः सधर्मधात्वंशं नवधा दृष्टिरुच्यते ।^३

चक्षुस्तायज्ञोकेऽपि दृष्टिरिति प्रतीतम् । धर्मधातोरपि प्रदेशो [L. A, 6 Fol. 35 b.] दृष्टिस्वभावोऽष्टविधः^४ क्लिष्टाक्लिष्टप्रज्ञात्मकः । शेषस्तु न दृष्टिः ।

पाञ्चविज्ञानकी प्रज्ञा न दृष्टिरणि(नि)तीरणात् ॥^५

नितीरिका हि दृष्टयो विचारणाश्रयात् । सा त्वविकल्पिका जडस्वभावा । अत्यल्पमिदमुच्यते । मनोविज्ञानमौम्यनिरासादसंप्रयुक्ता^(२) न दृष्टिः(रि)त्युपसंख्यातव्यम् ॥

कथं पुण(न)रेताः प्रज्ञाः पश्यन्ति ? तद्दिदमाविष्कियते ।

[43] समेषामेधरात्र्यहोर्दरयं चक्षुर्यथेक्षते ।

क्लिष्टाक्लिष्टदृशौ तद्वञ्छैत्राशौ च पश्यतः ॥^६

^१ Cf. सभाग इति कोऽर्थः । इन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यभजन कारित्रभजन वा भागः । स एषानस्तीति सभागः । स्पर्शसमानकार्यत्वाद्वा । ये पुनरसभागास्ते तेषां सभागानां जातिसामान्येन सभागत्वात् तत्सभागाः । *Abb.* t. 39 cd.

^२ Cf. तत्सभाग चक्षुः काश्मीराणां चतुर्विधम् । यद् दृष्ट्वा रूपाणि निरुद्धं निरुच्यते निरोत्स्यते वा यच्चानुत्पत्तिर्मादि । पाश्चात्यानां पुनः पञ्चविधम् । तदेवानुत्पत्तिर्मणि द्विधा कृत्वा विज्ञानसमायुक्तं चासमायुक्तं च । *Ibid.* See *Atm.* p. 29.

^३ Cf. चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिरष्टधा । *Ab.* t. 41 ab.

^४ पञ्च सत्कायदृष्ट्यादिका दृष्टयः, लौकिकी सम्यादृष्टिः शैशी दृष्टिरशैशीदृष्टिरित्ययमष्टप्रकारो धर्मधातुर्दृष्टिः । *Abb.* t. 41 ab.

^५ Cf. पञ्चविज्ञानसहजा धीर्न दृष्टिरतीरणात् ॥ *Ab.* t. 41 cd.

^६ Cf. लौकिकी पुनः सम्यादृष्टिर्मनोविज्ञानसंप्रयुक्ता कुशलसाधवा प्रज्ञा । शैश्यानास्रवा दृष्टिः शैशी, असाधस्य अशैशी । समेषामेधरात्रिदिवस्वरसनवत् क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकीशैशीशैशीनिर्दृष्टिर्धर्मदर्शनम् । *Abb.* t. 41 cd.

यथा समेधाया(यां) तिमिरपटलायगुण्डितचन्द्रनक्षत्रचक्रा(क्र)भायां
 रजन्यां रूपाणि दृश्यन्ते तथा क्लिष्टा. १)पञ्चदृष्टयो ध्येयं पश्यन्ति । यथा तु
 विग्रतरजांसि निशाकरकिरणांशुफावगुण्डितायां त्रियामायां रूपाणि दृश्यन्ते,
 तथा लौकिकीं स्मर्यदृष्टिः पश्यति । यथा तु मेघपटलायगुण्डिते दिशाकर-
 किरणानुद्भासिते दिवसे रूपाणि दृश्यन्ते तद्वच्छैशी दृष्टिः पश्यति । यथा
 तु द्रव्यकनकरसावसेक(१)पञ्चरादिनकराकरणप्रोत्सारिततिमिरसंचये दिवसे
 ष(च)तुष्मतो देयदत्तस्य रूपं चतुराक्षते, तथा युजानामर्हतां प्रभाचतुराधिधा-
 क्त्रेणोपक्रेषमलदूषिकातिमिरपटलवर्जितं ध्येयं पश्यतीति ।

बनिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा धर्ता प्रथमतयाप्यायस्य तृतीय. वाद (१) ।

प्रथमाध्याये चतुर्थपादः ।

आह। यदुक्तम्—चतुर्दर्श(न)मष्टप्रकारा च प्रज्ञा दृष्टिरिति। अथ विज्ञानं पश्यत्यथ न पश्यति ? यदि पश्यति दशधर्मा दृष्टिस्वभावा भवन्ति। अथ न पश्यति दाष्टान्तिकपक्षस्तर्ह्यङ्गितो भवति। देवा एनं प्रहीष्यन्ति प्रहीतव्यं चेन्मंस्यन्ते ।

यत्तुक्तं दशधर्मा दृष्टिस्वभावाः (७)प्राप्नुवन्तीत्यत्र विज्ञानस्य मुख्यदर्शन-कल्पना(ना)प्रतिषेधमुपरिष्ठात् करिष्यामः। इदं तु वक्तव्यम्। चतुश्चतु-र्विज्ञानप्रज्ञासामग्रीणां कः पश्यति ? कुतः संशय इति चेत्। सर्वत्र दोष-दर्शना(ना)त्। यदि तावच्चतुः पश्यति यावत्कायः स्पृशति ततो युगपत् सर्वत्रियुगपयोगप्रसंगः(७)। अथ चतुर्विज्ञानं पश्यति कस्तर्हि विजानाति ? व्यवहितमपि किं न पश्यति, अप्रतिघत्वात् ? अथ प्रज्ञा पश्यात् श्रोत्रविज्ञा-नादिष्वपि प्रज्ञा विद्यत इति तत्रापि दर्शण(न) प्रसंगः। अथ चक्षुरादिसामग्री पश्यति सापि खलु चक्षुरादिसामग्र्यङ्गव्यतिरिक्ता स्वभावाक्रिया[ऽ]भावाश्च विद्यते ।

(७)चक्षुरादिसामग्र्यङ्गाना(ना)मपि प्रत्येकं दर्शण(न)शक्तिक्रिया(ऽ)भा-वो[ऽ]न्वय(श)तर्वादिभ्यस्तत्त्वम्। सर्वसामग्रीणां(णां) सर्वकार्यकरणपत्तित्वा- [त्], विशेषाभावात्।

हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्य क्रियामात्रं विज्ञानमुत्पद्यत इति चेत्। न। जनिकत्तभावे जन्मक्रियास्वातन्त्र्यानुपपत्तेः, नश्यादिवत्। हेतुप्रत्यय(७)यानां परतन्त्राणां स्वात्मन्यवस्थितानां निरात्मकानां निरात्मककरणशक्त्ययोगात्।

किञ्च, विशेषाभावे विज्ञानानुपपत्तेः, दाहदहनवत्।

किञ्च, विज्ञानक्रियाश्रु(श्रि)ताभावे तदभावाच्चिद्वक्तव्यवत्। जन्मनाश-योर्द्धर्मिधमत्थ विरुद्धानामन्यतरोपपत्तिर्विणा(ना)शस्य वा सजातिहेतुत्वप्र- [L B 7 Fol 36 a] (१)संगः। यज्जात्यनुवृत्तिस्तद्वीजमिति चेत्। न। कुशला-कुशलादिविचिन्निरोधे [वीज]त्वानुपपत्तेः, सामग्रीपक्षोत्सर्गात्सांख्यमताभ्यु-पगमदोषाच्च। तेषामपि प्रधानाख्याद्वीजादेकस्मान्निरपेक्षात्सर्वं समवति। निमित्तान्तरापेक्षा शक्यकरिति चेत्। न। अक्षरिक्तवदा[पात्]। सर्व-सामग्र्यङ्गवीजाभ्युपगमे कार्यस्वभावादिर्वैचि(२)व्यप्रसंगः। तस्मात्सर्वेषां पक्षो वक्तव्यः। साऽयं प्रकृत्यते ।

[44] चक्षुः पश्यति विज्ञानं विजानाति स्वगोचरम् ।

आलोचनोपलब्धित्वादिशेषः सुमहांस्तयोः ॥^१

चक्षुर्दृश्यं हि द्रष्टृस्वभावम् । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्रीपरिग्रहप्रबोधित-
शक्तेः रूपदर्शनत्रियामानुपपद्यते । द्रव्यक्रिययोश्चान्यत्व सिद्धसाध्यमान-
रूपत्वा^(३)चित्पेक्षसापेक्षत्रयपदेशित्वाच्च द्रष्टव्यम् । तत्र चक्षुर्मूर्तित्रियावद्वि-
ज्ञानाधिष्ठित दर्शन(न)क्रियामारभते । न विज्ञानशून्यम् । यथैव चक्षुर्विज्ञान
मालाचनार्धिष्ठितत्रिय विजानाति, न केवलम्, परस्परानुग्रहबलाद्धयनयोः
प्रदीपादिप्रत्ययान्तरपरिगृहीतयोर्युगपदेकस्मिन् विषये वृत्तिलाभो भवति ।

य^(१)स्त्वेतद्वृत्तिपत्ये(त्यै)ऽं कल्पयति—‘कारणभूताभ्यां प्राशुत्पद्याभ्यां
चक्षुरूपाभ्यां कार्यभूत विज्ञान सहैकस्मिन् काले नावतिष्ठते’ इति^२ तस्य
सक्षाद्विषयानुभवनाभावादनुमानागमाभावप्रसंगः । अनुभवज्ञाने चासति
मनोविज्ञानस्मृतियोचरामावादनुत्पत्तिप्रसंगः । नियतविषयस्मरणाभावाच्च ।
तस्माद्विज्ञान नि^(३)यताश्रयालन्वतल-घप्रतिष्ठं सङ्कारिकारणसामग्रीसन्नि-
पातोपजनितक्रिय साक्षाद्विषयमुपलभते । चक्षुरप्यालाचयति प्रदीपस्तत्का-
लमेवमासपयति । य एते विज्ञानचक्षुरूपादयः स्वहेतुसामग्रीप्रबोधितशक्तयः
[ने] विषयप्रतिबिम्बप्यालोचनावमासनाभ्या युगपत् सार्धं सौर्धं वृत्त-
प्रति^(६)पद्यन्त इति युक्तिमती नीतिः ।

तस्मात्सत्स्वयन्नेषु प्रत्ययेषु दर्शन(न)क्रियायाश्चक्षुष प्राधान्यात्, तदे-
वाङ्गसा पश्यतीत्युच्यते । यथा वा देवदत्तः स्थालीजलज्वलनतण्डुलादिषु
सन्त्यपि पात्रे प्रज्जमाने स्वस्यामधिग्रयनो(येणो)द्रवासेचनतण्डुलाद्यपनद्वौ
परिघट्टनाचामनिघ्नात्रणक्रियाया लब्ध^(७)सामर्थ्यं साधनसन्निधौ च पर-
प्राप्तैश्वर्यो देवदत्तः प्राधान्यात्पचतीत्युच्यते । यदा पुण(न)स्तण्डुलानां

^१ वच् पश्यति इति सभाष न तदाश्रितम् ।

विज्ञान इत्यत्र रूप न क्लिप्तारितं यत् ॥ Ak 1 42.

The Akb l. 42 contains a long discussion on this controversy LVP.
gives the following four views Dharmatrāta dit que la connaissance visuelle
(*chakshuryajana*) voit les visibles Ghoshaka dit que la *prajna* associée à la
connaissance visuelle voit les visibles Le Darshāntika dit que le ‘complex’
(*śāstra*) voit les visibles. Le Vatsputraya dit qu’un seul œil voit les visibles
LVP Ak l. p. 82.

^२ This is a view of the Darshāntika, cf. शार्दूलिकस्य हि सर्वमप्रत्ययम् ।
पञ्चानां विज्ञानवाचानामतीतिविषय-वाच्यत्वात् सच् चक्षु रूप विद्यते तदा विज्ञानमसच् । यदा
विज्ञान सच् चक्षुश्च तदा विज्ञाना, विज्ञानमस्यैवभाव स्वार्थोपलब्धयनुपपन्नत्वं । V in 12,
Ak kārīk 71 cd.

यिक्रुदो विवक्षितः पाको वा तदा जलानलयो प्राधान्याद्व्यपदेशो भवत्यम्बु
 क्रुदयत्यग्निः पचतीति । तस्मात्सामग्र्या सत्यां दर्श⁽⁸⁾णे(ने) प्रवर्तमाने प्राधा-
 न्याच्चक्षुः पश्यतीत्युच्यते । कथं प्राधान्यमिति चेत् ? तत्प्रकर्षे दर्शण(न)-
 प्रकर्षात् । तुल्ये हि प्रथमध्यानचक्षुर्विज्ञाने द्वितीयादिषु चक्षुष्कर्पादर्शन-
 प्रकर्षो दृश्यत इति । तस्माद्युक्तमुक्तम्—“चक्षुः पश्यति नयनः(नम्) पश्यति
 मनसि तु भक्त्या प्रज्ञावृत्तिरुपचर्यते मनसा पश्यति” इति ।^१

तत्र ⁽⁹⁾यदुक्तं कोशकारेण—“किमिदमाकाशं साधते । सामग्र्यां हि
 सत्यां दृष्टमित्युपचार प्रवर्तते । तत्र क पश्यति ?” इति ।^२ तदत्र तेन
भदन्तेन सामग्र्यङ्गक्रिया[मपह ?] क्रियते । श्रमिधर्मसंमोहाद्भुश्याने-
नात्माप्यद्भितो भवत्ययोगशून्यताप्रपाताभिमुख्यत्वं प्रदर्शितमिति ॥^३

[I A 7 Fol 36b]⁽¹⁾ किं पुण(न)रेकेनापि चक्षुषा पश्यति, आहोस्विद्
 द्वाभ्यामेवेति ? नात्र नियमः । यस्मात्

^१ एष तु काश्मीरवंभाविकाणा सिद्धान्तः । चक्षुः पश्यति शीघ्रं शृणोति, घ्राण
 जिघ्रति जिह्वा वास्वादयति, कायं स्पर्शति, मनो विजानतीति । *Akb* 1 42

For this controversy, see *Kp* xviii 9—इदानीं चक्षुषुणा रूपं पस्सतीति कथा
 होति । तस्य “चक्षुषुणा रूपं दिस्वा”ति वचनं निस्सायं पसादचक्षुमेव रूपं पस्सतीति यस्य लद्धि,
 सेम्ययापि महासघिकानः । “इद्य भिक्खवे भिक्खुं चक्षुषुणा रूपं पस्सती”ति सारम्भारकथा
 नयेन वृत्तं । यथा हि उसुना विज्झन्तोऽपि धनुना विज्झतीति वृत्तं । एव चक्षुषुविज्झाणेन
 पस्सन्तोपि चक्षुषुणा पस्सतीति वृत्तो । तस्मा असाधनमेत । *KpA* xviii 9 Cf चक्षुषुणा
 रूपं दिस्वा ति कारणवसेन चक्षुः ति लद्धवोहारेण रूपदरानमत्तेन चक्षुषुविज्झाणेन रूपं
 दिस्वा । पौराण्ये पनाहु—“चक्षुः रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता, चित्तं न पस्सति अचक्षुःकत्ता,
 द्वारारम्भणसघट्टे पन चक्षुःपसादवत्पुकेन चित्तेन पस्सति ।” ईदिसी पनसा, धनुना विज्झती
 ति आदिसु विद्य सारम्भारकथा नाम होति । तस्मा चक्षुषुविज्झाणेन रूपं दिस्वा ति अयमेवेत्य
 अत्यो ति । *Vm* 1 53

For other references, see *LVPak* 1 p 82

^२ Cf अत्र सौत्रान्तिका आहु । किमिदमाकाशं साधते । चक्षुर्हि प्रतीत्य रूपाणि
 चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । तत्र क पश्यति को वा दृश्यते । निर्व्यापार हीद धर्ममात्र
 हेतुफलमात्रं न । तत्र व्यवहारायं च्छदत उपचारा क्रियन्त । चक्षुः पश्यति विज्ञान
 विजानतीति । नात्राभिनिवेष्टव्यम् । उक्तं हि मगवता “जनपदनिश्चितं नामिनिवेशेत,
 ससा च कोशस्य नामिषावेदिति ।” *Akb* 1 42

It is interesting to note that the *Adi* here identifies the *Kośākāra*
 with the *Sautrāntika*. For an elucidation of this view of *Sautrāntika*, see Th
 Scherhatsky *The Central Conception of Buddhism*, p 62

^३ This statement is very significant. It proves the authenticity of a
 tradition that the *Kośākāra* was a *Vaiśāṅghika* before he became a *Mahāyāna*

[45] एकस्य चक्षुषः कार्यं विज्ञानमथवा द्वयोः ।^१

इति द्विचन्द्रदर्शना(ना)देर्विज्ञानस्य... ..॥^२

[प्राप्तग्राही]नि(णि) आहोस्विदप्राप्तग्राहीणीति ? तदुच्यते ।

अप्राप्तार्थं मनश्चक्षुः श्रोत्रं च श्रीण्यतोऽन्यथा^३ ॥

प्राणरसनकायेन्द्रि(2)यानि(णि) प्राप्तग्राहीणीत्यर्थः ॥

अत्र कालादः पश्यति । नाप्राप्तग्राहीनी(णी)न्द्रियाणि । चक्षुषो हि रश्मिर्गत्या पश्यति । श्रोत्रं च सर्वगतं प्राप्यैव सर्वं शृणोति । तं प्रतीद-
मुच्यते ।

[46] अप्राप्तग्राहिणः सिद्धा दूरात्तन्नसमग्रहात् ।

यावता हि कालेन देवदत्त. स्वपाणितललेखां पश्यति तावतैव चन्द्र-
लेखाम् । न चार्थं⁽³⁾ गतिमतां धर्मः । गतिमन्तो हि देवदत्तादयो दूरं
चिराद्गच्छन्त्यासन्नं क्षिप्रमिति । न । प्रदीपवत् तत्सिद्धेः ।

प्रदीपादिप्रभावश्चेत्

यथा खलु यावता कालेन प्रदीपो नेद्विष्टं रूपमभिव्यनक्ति तावता द्द्विष्टं
तद्वदिति । तत्र प्रत्ययस्थानम्—

न समं तत्समुद्भवात् ॥

^१ Cf उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां पश्यति व्यक्तदर्शनात् ।

उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां पश्यतीत्याभिधानिश्च । *Akb* 1 43 ab

^२ Here the Ms is broken This line seems to refer to the view of Vasubandhu See *LVP Ak* 1 p 86 Yaśomitra gives following comment — 'उभाभ्यामपि' इत्यपिसादादेकेनापि नात्र नियमः । 'द्वयोर्विद्युत्तयो परिसुद्धतर दर्शनम्' इति—उक्तं भवति नैकनराख्ययोभावादिनि । 'उन्मीलितार्थनिमीलितयोरक्षणेरेकस्यान्ययो-
भावाद्' इत्यरेकनरत्वाद्यन्ययोर्भवति, यदि यदुन्मीलितं तदर्थनिमीलितं श्रियत सर्व-
निमीलितं वा तदा द्विचन्द्रदर्शनं न भवति । अतोऽत्रगम्यते द्वयोरपि चक्षुषोरत्र विज्ञानोत्पत्तौ
ध्यायारोन्तीति । *Sak* p 83

^३ Cf चक्षुःश्रोत्रमनोप्राप्तविषय त्रयमन्यथा ।

प्राप्तविषयमित्यर्थः । ध्राणं च प्राप्तविषयम् । निश्चिन्वासरय गन्धग्रहणात् ।
Akb 1. 43 cd.

For details on this topic, see *LVP Ak* 1. pp 88—9

The *Akb* 1 43 d contains a discussion किं पुनः परमाणव रसगन्धन्यो-
न्यमाहाश्वित्र ? This discussion is not found in the *Akb*

यदि प्रदीपो गच्छेत्, तत्राप्येव दोषः प्रसज्ये⁽⁴⁾त । प्रभादिमध्यान्तेषु च तापविशेषदर्शना(ना)त् तदेकत्वासिद्धिः । यस्य पुण(न) प्रतीत्य युगपत् सर्वप्रदीपप्रभो(भानु)पादाय रूपपरमाणुनामुत्पत्तित्तस्यैव दोषो नास्ति ॥

[47] सर्वग्रहप्रसंगशेनायस्कान्तादिदर्शना(ना)त् ।

यद्यप्राप्तग्राहि चक्षुः ब्रह्मलोके ब्रह्माणं कस्मान्न पश्यति ? तत्रेदमुच्यते । नायस्कान्तवत्तत्सिद्धेः । यथा ⁽⁵⁾तुल्येऽप्यप्राक्ताकर्षणे न प्राचीनीऽयस्कान्तो मणिरुद्धीचीनमयः समाकर्षति तद्वदिति ॥

अत्र पुण(न)र्विन्ध्यवासी पश्यति सर्वगतत्वमिन्द्रिया(णा)म् । तं प्रतीदमुच्यते ।¹

सर्वगत्वाददोषशेनायोगात्तिलतैलवत् ॥

को ह्यनुन्मत्तो ब्रूयात्तिलेषु तैलं सर्वगतमस्तीति ? तद्वच्चक्षुःश्रोत्राद्यधिष्ठानेष्वो यहिरिन्द्रि⁽⁶⁾याणि कः कल्पयेदमूढचेताः ?

इदं वक्तव्यम् । यत्र काये स्थितश्चक्षुषा रूपाणि पश्यति किं तानि कायचक्षुरूपविज्ञानानि एकभौमानि, आहोस्विदन्यभौमिकान्यपि ? सर्वेषामनियम । तत्र कामघातूपपन्नस्य ताद्यत् स्वेन चक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभौमम् । तस्यैवास्य ध्यानचक्षुषा स्वरूपाणि⁽⁷⁾ पश्यतः कायरूपे स्वभूमिके द्वयं प्रयमाद्ध्यानात् । प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो रूपाण्यपि तत्रत्यानि । द्वितीयध्यानचक्षुषा समीक्षमाणस्य कायरूपे स्वभूमिके, चक्षुर्द्वितीयाद् ध्यानात्, विज्ञानं प्रयमात् । प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो विज्ञानरूपे प्रयमाद्ध्यानात्, कायः कामावचरः, चक्षुर्द्वितीयाद्⁽⁸⁾ध्यानात् । द्वितीयध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षुरूपे द्वितीयध्यानभूमिके कायः कामावचरो विज्ञानं प्रथमध्यानात् । एवं तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकेन चक्षुषा तद्भूमिकाघरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो विज्ञातव्यम् । प्रथमध्यानोपपन्नस्य स्वेन चक्षुषा स्वाणि(नि) रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभूमिकम् । अघराणि⁽⁹⁾रूपाणि पश्यतश्च स्वभूमिकं रूपाणि कामावचराणि । द्वितीयध्यानचक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतश्च स्वभूमिकं चक्षुर्द्वितीयात् । कामावचराणि पश्यतः कायविज्ञाने स्वभूमिके, कामावचराणि रूपाणि, चक्षुर्द्वितीयात् । द्वितीयध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षुरूपे तद्भूमिके शेषं स्वभूमिकम् । [I B, 8 Fol 37a] ⁽¹⁾एवं तृतीयादिध्यानचक्षुषा योज्यम् । द्वितीयादिध्यानोपपन्नस्य स्वपरचक्षुर्भ्यां स्वपरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥^२

¹ This refutation is not found in the *Abb*

^{२-२} This whole passage (from यत्र काये स्थितं to यथासंभवं द्रष्टव्यम् ।) is almost identical with *Abb* i 45 cd Cf *Asm* p 14

नियतस्त्वयम्—

[48] न ह्यर्घ्यं चक्षुषः कायो न रूपं नाल्लिङ्गं मनः ।
विज्ञानस्य तु नेत्रार्थस्ती च कायस्य सर्वतः ॥^१

पञ्चभौमानि कायचक्षुरूपाणि द्वयोः सचितकंसविचारयोर्मन्योश्चक्षुः^(२)-
विज्ञानम् । तत्र यद्भूमिकः कायस्तद्भूमिकमूर्ध्वभूमिकं वा चक्षुर्भवति न त्व-
घोभौमिकम् । यद्भूमिकं चक्षुस्तद्भूमिकमधरभूमिकं वास्य रूपं गोचरी
भवति नोर्ध्वभूमिकम् । एवं चक्षुर्विज्ञानं नाधरिमे चक्षुषि संमुखीभवति ।
यस्य तु चक्षुर्विज्ञानस्य रूपं सर्वतो विषयीभवति । कायस्याप्युभे रूपविज्ञाने
स^(३)र्वतो भवत इति ॥

एवं

[49] नोपरिष्ठाच्छ्रुतेः कायो न शब्दो न स्पर्कं मनः ।
विज्ञानस्य तु निहादस्तौ च कायस्य सर्वतः ॥

घ्राणादीनां पुनः

[50] त्रयानां(णां) त्रीण्यपि स्वाणि(नि)

कायगन्धादिविषयविज्ञानानि स्वभूमिकान्येव । उत्सर्गस्यायमपवाद-
क्रियते ।

तनोर्विज्ञानमप्यधः ।^१

कायस्पृष्टव्ये स्वभूमिके ^(१)एव । कायविज्ञानं तु केषाञ्चिदधरभूमि-
कम् । यथा द्वितीयादिध्यानोपपन्नानामिति ।

मनस्त्वनियतं

समापत्युपपत्तिकालेषु कायस्य सर्वतो भावात् । त्रैकालिकाध्यनि-
र्मुक्तसर्वधर्मविषयित्वात् ॥

किमर्थं पुण(न)रयमल्लपार्थः सुमहाप्रण्यसन्दर्भविधिरारभ्यत इति ?

^१ Cf. न कायस्मापरं चक्षुर्ध्वं हयं न चक्षुषः ।

विज्ञानं चास्य रूपं तु कायस्योभे च सर्वतः ॥ *Ab.* 1. 46.

^२ Cf. तथा क्षीरं त्रयाणां तु तदर्थमेव स्वभूमिकम् ।

कायविज्ञानमपरत्तत्रभूम्यनियतं मनः ॥ *Ab.* 2. 47.

कोशुदाचष्टे—नद्यत्र किञ्चित्फल⁽⁵⁾मुत्प्रेक्ष्यत इति।^१ तं प्रतीवं फलमादर्शयते। तत्र खलु

योगिवैश्वरूप्यं प्रदर्शितम् ॥

एतद्वैश्वरूप्यं योगिणां(नां) यदन्यतः कायोऽन्यतश्चलुरन्यतः रूपमन्यतो विज्ञानं गृहीत्वा पश्यन्ति । विमुनि च शरीराणि निर्माय मनोजवया रि(ऋ)-द्ध्या गत्या युद्धा भगवन्तो यथेच्छं लोकधात्वा(त्स्व)न्तरेषु विनेयानां युद्धकार्यं⁽⁶⁾कुर्वन्ति । दिव्याभ्यां चलुःशोत्राभ्यां रूपाणि दृष्ट्वा शब्दांश्च श्रुत्वा यथेच्छं युगपदनेकानि पाञ्चगतिकानि शरीराणि निर्माणानेकगतिधात्वा(त्स्व)न्तरेषु विनेयकार्यं कुर्वन्तीति ।

गतमेतत् प्रासङ्गिकं प्रकरणम् ॥

इदमधुना वाच्यम् । स्कन्धोपादानस्कन्धयोः कः प्रतिविशेषः ?^२ तदुच्यते । स्कन्धास्त्रिभिः सत्यैः संगृहीताः⁽⁷⁾ । यस्मात्

[51] सास्रवानास्रवाः स्कन्धा^३ ये त्पादानसंज्ञिताः ।
सास्रवा एव ते ज्ञेयास्तत्साचिब्यक्रियादिभिः ॥

कारणैरिति वाक्याध्याहारः । तस्मादुपादानस्कन्धाः सत्यद्वयसंगृहीताः । निरोधसत्यं तु स्कन्धलक्षणानुपपत्तेः स्कन्धलक्षणव्यतिरिक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥^४

[52] अध्वाद्याः स्कन्धपर्यायाः

अध्वान⁽⁸⁾स्कन्धाः संस्कृताः कथावस्तिवत्येवमादयः ।

धर्माद्या वस्तुनः सतः ।

^१ Cf. अनियत मनः

कदाचित् कायमनोविज्ञानधर्मं समानभूमिकं मनो भवति । कदाचिदूर्ध्वभूमिकम् । पञ्चभूमिकेऽपि हि वाये सर्वभूमिकानि मनजादीनि भवन्ति समापत्युपपत्तिकाले यथायोग्यमिति विस्तरेण समापत्तिनिर्देशे कोशस्थान एतदाभ्याविष्यते । अतिबहुशब्दभारपरिहारार्थं नु मेदानी पुनराख्यायते । अल्पं च प्रयोजनं महाश्व धम इति...। Akb. i. 47 d.

^२ See *Asm* p. 3. and *Vm*. xiv 214

^३ Cf. सास्रवानास्रवा धर्मा Ak. i. 4a

^४ Cf. पञ्चुपादानस्कन्धा ति तथा तेभूमका मता ।

भेदाभावेन निब्वान खन्धसङ्ग्रहनिस्तर्दं ॥ *A. Sangho* VII. 42

सत् वस्तु धर्मो द्रव्यमायतनं धातुरित्येवमादयः ।

ये तु सास्त्रसंज्ञास्ते प्रोक्ता दुःखादिनामभिः ॥^१

दुःखं लोको भवः समुदय इत्येवमादिभिर्णा(र्ना)मभिः शब्दयन्ते ॥

अथ कस्माच्चक्षुःश्रोत्रघ्राणानां द्वित्वे सत्येकधातुता ? ^(१)तद्वारभ्यते—

[53] स्वात्म्यगोचरकार्याना(णा)मेकत्वादेकधातुता ।

चक्षुरादिद्विभाषेऽपि^२

त्रयाना(णा)मपि स्वत्येतेषामेकस्यसावत्यादेकगोचरत्वादेककार्यत्वाच्च
द्वित्वेऽपि स[^३त्येकाधिपत्यं चैकधातुता च] निर्वर्त(ते)ते ।

द्वयुत्पत्तिः कर्मतु(त्रि)त्वशात्^४ ॥

ये तु कथयन्ति “शोभार्थं तु द्वयोद्भूयः”^५ इति तेषां ऋीपद्- ॥ A, 8
Pol 37 b] ^(१)गन्त्र(म्ब)प्रभृतोनां अ[ति]शोभार्थमुत्पत्तिरित्यापधम् ॥^६

^१ Cf ते पुन सस्कृता धर्मा रूपादिरकण्यपञ्चकम् ।

त एवाञ्चवा इवावस्तु सति सारा सवस्तुका ॥

ये सास्त्रवा उपादानस्कन्धास्ते सरणा अपि ।

दु ख समुदयो लोको वृष्टिस्थान भवश्च ते ॥ Ak 1 7—8

^२ Cf जातिगोचरविज्ञानसामाख्यादेकधातुता ।

द्वित्वेऽपि चक्षुरादीना

Ak 1 19 abc

^३ Here the Ms is broken Only the *anvaya* on *त्य* is visible For the restoration—*ādhipatyam* etc, see below note 6

^४ This should be चित्त्व-वशात् ।

^५ Cf शोभार्थं तु द्वयोद्भूय ।

एकधातुत्वेऽपि तु चक्षुरादीना द्वयो मभव आश्रयस्य ताभावम् । अथवा ह्येकधम्
शोभाधिष्ठानवनामिवावित्यभवात् महर्द्धम्य म्यादिनि । Akb 1 19 d

^६ Yaśomitra gives various viewpoints on this controversy आचार्यस्य
पद्मस्यस्य मूढम्यायं विवद । गामावमि-याधिपत्यार्थमित्यर्थं । आधिपत्यपद्मो हि
लोके शोभन इत्यरदिरने । यथा चन्द्रियानाम्-यधिष्ठानानि तथा परिपुद्गदर्शनयवण-
प्राणायाधित्य स्यात् । न हि यथा द्वाभ्या चक्षुर्भ्यां परिपुद्ग दर्शन भवति तथैवेन ।
एवमितरयोगि । एवं चंपार्मिद्रपत्व हीयेन तरयंमतदुक्त स्यादिनि । स्फुटोपलब्ध्यर्थ-
मित्यर्थं । इहापि धारमव यक्तुम् । एकमेव परिपुद्गपलब्ध्याध्ययमून विस्तीर्णं कर्मणो
एवमात् । विमायवधिष्ठानेति । विभाषायां तु लिखितमेतत् पक्षद्वयम् । शोभार्थं

इदमिदानीं वाच्यम् । चक्षुरादिकारणसामग्रीसन्निधाने सति चक्षुर्विज्ञानोत्पत्तौ कस्माच्चक्षुःश्रोत्रादिविज्ञानमित्युच्यते ? तत्र [चित्तजनं क्रियते]—

[54] [असाधारण]वैशिष्ट्यादैश्वर्यादान्तरङ्गयतः ।
सत्यप्यणो(ने)कहेतुत्वे विज्ञानं तैर्विशेष्यते ॥^१

चक्षुरादीन्द्रियविशेषाद्विज्ञान^(२)विशेषो दृष्टः । चक्षुरादीनां च चतुर्भिः कारणैरीशित्वं दृष्टम्^३ । असाधारणकारणत्वेन चान्तरङ्गय इति ॥

अत्राह । अथ कस्मात् सर्वपदार्था[ना] द्रव्यस्वभावे(वत्ये) निर्वाणमेव परमार्थतो द्रव्यमित्युच्यते^४ यतो धर्मधातुरेव तद्योगाद्द्रव्यवानित्याख्यायते ।^५ कस्माच्च सर्वसंस्कृतानां क्षणिकत्वे सति प्रय (३)एवान्त्या घातवः क्षणिका इत्युच्यन्ते ? तदुभयं प्रदर्शयते ।

[55] नित्यत्वात्कुशलत्वाच्च^६ निर्वाणं द्रव्यमज्ञप्ता ।
सारद्रव्येन तेनैको धर्माख्यो द्रव्यवान्मतः ॥

द्वयोद्भव इत्येको व्यक्त्यर्थमित्यपर इत्यल प्रसङ्गेन । ननु च कर्मवशाद्विद्रव्यद्वयात्पत्तिः, किमन्यदेवोच्यते शोभायं व्यक्त्यर्थं चेति । कर्मवशादवाप्रेन्द्रियद्वयाद्भव उक्त । कथमिति । एव विभक्तावयवाश्रयेणानादिकालाभ्यस्तं शानाभिमानं सत्त्वानां प्रवर्तते । अतस्तदभि-
लापपूर्वकेण रक्तुटोपलब्ध्यभिलापपूर्वकण च कर्मणा तदिन्द्रियद्वयमभिनिरवर्त्यमानं शोभायं व्यक्त्यर्थं शोद्भवतीत्युच्यते । *Saku* p 42

^१ Cf तद्विकारविकारित्वादाश्रयश्चक्षुरादयः ।

अतोऽसाधारणत्वाच्च विज्ञानं तैर्विच्यते ॥ *Ab.* I 45

^२ See *Adv. kārika* 77

^३ See *Atm* p 16

^४ Cf त्रिधाज्ये द्रव्यवानेक क्षणिकं पञ्चमाश्रय । *Ab.* I. 38 ab.

असंस्कृतं हि सारत्वाद् द्रव्यम् । *Ab.* I. 38 ab

^५ For a controversy on the use of the word *kusala* for Nirvana, see *Kv* XIX 6—इदानीं कुशलकथा नाम हीति । तस्य अनवज्जम्पि कुशल इट्ठविपावणि । अनवज्ज नाम त्रिलोकविष्णुत्त । अथ नयो उपेत्वा अनुसल सव्यथम्मे भजति । इट्ठविपाक नाम भावति उत्पत्तिपयतेषु इट्ठफलनिष्पादकं पुञ्ज । अथ नयो कुशलतिके आदिपदमेव भजति । येष पत्र इमं विभागं आग्नेत्वा अनवज्जभावमसनेनैव निव्वानं कुशलं ति लंदि, सेव्ययापि अन्धकान् ..... *KvA* XIX 6

Cf also, त एषानासवो घट्टरुचिरस्य कुसलो ध्रुव ।

सुलो विमुक्तिकायोऽसौ धर्माख्योऽयं महामुने ।

...कुसलो विमुक्तालम्बनत्वात्, धर्मत्वात्, अनास्रवधर्ममयत्वाच्च । *Trinitika*, 29

[56] प्रथमं निर्मलं चित्तमसामाग्यात्त्वयः स्मृतः ।
तेनाद्भुतक्षणेनैते क्षणिकाः पश्चिमाह्वयः ॥^१

किं पुण्ण(न)रेते चक्षुरादयस्तुल्यं चिपयं गृह्णन्ति, आहोस्विन्न्यूनम^(१)धिकं
या ? तदाधिष्णियते—

[57] घ्राणं जिह्वा च कायश्च तुल्यार्थग्राहदस्त्रयम् ।
द्वयोश्चक्षुःश्रोत्रयोरणि(नि)यम इत्याख्यातं भवति ॥

किंपुण्ण(न)रेपां चक्षुर्विज्ञानादीनां सहज एवाश्रयः, आहोस्विदती-
तोऽपि ? तदुच्यते ।

पश्चिमस्याश्रयोऽतीतः

मनोविज्ञानस्य क्रियाघतो नित्यमश्रयोऽतीतः ।

पञ्चानां तैः सहापि च ॥

^१पञ्चानां विज्ञानकायानां तैः सहापि चातीतश्चेति 'च'शब्दात् ।

एवं चतुष्कोटिक आरभ्यते । ये घर्मा विज्ञाननिश्रयाः समनन्तरा अपि
ते ? प्रश्नश्चतुष्कोटिकः । निश्रय एव चक्षुरादयः । समनन्तरा एव चेदनादयः ।
उभयं समनन्तराधि(नि)रुद्धं विज्ञानम् । नोभयमेतानाकारान् स्थापयित्वा ॥

इदं^(१)मिदानीमभिधर्मसर्वस्वं कोशकारकस्मृतिगोचरातीतं^२ वक्तव्यम् ।
अयैयामष्टादशानां घातूनां कतमं निश्रयं निश्रु(श्रि)त्यानास्त्रयेण मार्गेण
कतमो घातुषि(र्नि)रुध्यते ?

^१ Cf क्षणिका पश्चिमाह्वयः ।

मनोघातुर्धर्मघातुर्मनाविज्ञानघातुश्च पाठक्रमेण पश्चिमा । त प्रथमानासवे दुःखे धर्म-
ज्ञानघान्निवृत्ते क्षणमेकमनं प्यन्दिरा भवत्येव क्षणिका द्रव्युच्यन्ते । अन्यमभूतप्रसूतो
नास्मि क्षणिकदनेप्यन्दिकः । तत्र दुःखे धर्मज्ञानध्वान्तिप्रयुक्तं चित्तं मनोघातुर्मनाविज्ञान-
घातुश्च । शंवास्तमहमुवा धर्मघातु । *Abb* I 38 ab

The Pāli tradition has also used the word *kṣaṇika* to describe a similar
unique moment एको व भिन्नत्र सणो च समयश्च ब्रह्मचरियसामाय । *Ang* IV p. 227.

^२ Cf त्रिभिर्प्राणादिभिस्सुन्यविषयग्रहणं मतम् ।

धरमराधाधयोऽतीतं पञ्चानां सत्त्वरच सं ॥ *Ab* I. 44

^३ These topics (from *Ad kāṅkās* 58—70) are not discussed in the *Abb*

द्वितीयाध्याये

द्वितीयपादः ।

इन्द्रियप्रस्तावे^१ सर्वे इन्द्रियधर्मा विचार्यन्त इत्यतः पृच्छति । अथैषां कुशलानामिन्द्रियाणां कतरेणेन्द्रियेन(ए) कतरच्छामन्य(एय)रुलं प्राप्यत इति ? तदिदं प्रस्तूयते—

[92] आद्यन्तलाभो नवभिः सप्ताष्टाभिश्च मध्ययोः ।^२

या खल्वेषा चतुष्फलमयी माला तस्याः प्रथमं स्रोतआपत्तिफलमन्त्य-महत्त्वं मध्ये सहृदागाम्यनागामिकले । तत्राद्यन्तयोः फलयोर्ण(न)वभिरिन्द्रियैर्लाभः ।^३ स्रोत(०)आपत्तिफलस्य तावत्—श्रद्धादिभिः पञ्चभिराज्ञास्यामीन्द्रियाहेन्द्रियाभ्यामेकमनयोरानन्तर्यमार्गाद्, द्वितीयं विमुक्तिमार्गाद्देदितव्यम् ।^४ प्रथमेन क्लेशप्राप्तिच्छेदो द्वितीयेन विसंयोगप्राप्त्याकर्षणम् । मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति । अहत्त्वस्य पुनः श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियवर्जैः, मनइन्द्रियेन(ए) सुखसौमन(०)स्योपेक्षेन्द्रियानां(णां) चान्यतमेन ।

“सप्ताष्टाभिश्च मध्ययोः ।” सहृदागाम्यनागामिकलयोः पुनः सप्तभिरष्टाभिर्ण(न)वभिश्चेति ‘च’शब्दात् । तत्र सहृदागामिकलं तावद्यद्यनुपूर्विको^५ लभते, स च लौकिकेन^६ मार्गेन(ए) तस्य सप्तभिल्लभः । पञ्चभिः

^१ इन्द्रियप्रकरणे in *Akb.* II. 16 cd. See *LVPAK* II p. 134. n. 1.

^२ Cf. नवभिरित्यफलयोः सप्ताष्टनवभिर्द्वयोः । *Ak.* II. 16 cd.

^३ Cf. नवभिरिन्द्रियं, प्राप्तिरन्त्यफलयोः । के पुनरन्त्ये । स्रोतआपत्तिफलमहत्त्वं च । के मध्ये । सहृदागामिकलमनागामिकलं च । तत्र स्रोतआपत्तिफलस्य श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियवर्ज्ये मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां नेति नवभिः । आज्ञास्यामीन्द्रियमानन्तर्यमार्गे वेदितव्यमामेन्द्रियं च विमुक्तिमार्गे । उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिविमयोगप्राप्तेराबाह्वसत्प्रकृवाद्यपात्रमम् । *Akb.* II. 16 c.

^४ आनन्तर्यमार्गेणाज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावेन विमुक्तिमार्गेण चाज्ञेन्द्रियस्वभावेन तस्य प्राप्तिः । *Sek.* p. 113.

^५ The following *Adv.* upto तस्य नवभिराज्ञेन्द्रियं नश्यं भवति, is almost identical with *Akb.* II. 16 d.

^६ तत्रानुपूर्विको य सोनापत्तिपदं प्राप्य प्रमात् सहृदागामिकलं प्राप्नोति । *Sek.* p. 114.

^७ लौकिको मार्गः शालासुदागाम्याहारः । *Ibid.*

अद्वादिभिः, मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां च । अथ लोकोत्तरेण मार्गेण ^(७)तस्याष्टाभिः, श्राद्धेन्द्रियमष्टमं भवति । अथ ^१[भूयो]वीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवमिर्भयैव स्रोतश्चापत्तिफलस्य । अनागामिफलं यद्यातुपूर्विकः प्राप्नोति, स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तमिर्भयां सरुदागामिफलस्य ।

अथ लोकोत्तरेण, तस्याष्टाभिस्तथैव । अथ वीतरागः ^२प्राप्नोति, तस्य नवमिर्भयां ^(७)स्रोतश्चापत्तिफलस्य । तस्य तु निश्चयविशेषात् ^३सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमद्भवति । यदाप्ययमानुपूर्विको नवमे विमुक्तिमार्गे ध्यानं ^४प्रविशति लौकिकेन मार्गेण, तदाप्यष्टाभिरिन्द्रियैरणा(ना)गामिफलं लभते । तस्य नवमे विमुक्तिमार्गे सौमनस्यमष्टमं भवति, आनन्तर्यमार्गे तूपेक्षे- [II B, 4 Fol 42 a] ^(७)न्द्रियमेव । नित्यमुभाभ्यां ^५हि तस्य प्राप्तिः । अथ लोकोत्तरेण प्रविशति, तस्य नवमिरात्रेन्द्रियं नयमं भवति ॥^६

यत्तद्द्विधमं पठ्यते—“अहंफलस्यैकादशभिः” इति । ^७तत्कथमुच्यते ‘नवभिस्तस्य प्राप्तिः’ इति ?^८ नैव दोषः । यस्मात्—

^१ भूयोवीतराग in *Akb*—भूयोवीतराग इति । यो लौकिकेन मार्गेण पुण्यजना वक्ष्याया वदप्रकारापरलिखितोऽनून, सो भूयोवीतराग इत्युच्यते ।“ अथ हि स्रोतश्चापत्ति-फलमप्राप्यैव बोधो लभे सरुदागामी भवति । *Sakt.* p 115

^२ अथ वीतराग इति । कामपातुमात्रवीतरागो लौकिकेन मार्गेण नवम प्रकार प्रहीणे प्रथमादि वा ध्यानादावदाकिञ्चन्यादपि वा वीतरागा योजनागामिफलं प्राप्नोति । स्रोतश्चापत्तिफलस्य हि दर्शनमार्गेण प्राप्तिः, अस्य च दर्शनमार्गेणैव प्राप्तिरिति तुल्यत्वम् । *Sakt.* p 115.

For a controversy on this point, see *Kr.* I 5—जहति पुण्यजनो कामराग व्यापाद ति ?—इदानीं जहति कथा नाम हानि । तस्य यस हानलाभो पुण्यजनो सह सञ्चामिसमया अनागामी नाम हानि, तस्य पुण्यजनकाऽथ कामरागव्यापादा पहीना नि रुदि, सप्ययापि एवरहि सम्मतीयान । तस्य त लडि मिदिनु जहति पुण्यजना नि पुच्छा सरुदावित्त । *Kr.* I. 5

^३ निश्चयविशेषादिति । यदि तूर्णाय ध्यान निश्चिय नियामभवत्प्रामानि । मुसुद्रिय तत्र भवति । अथ प्रथमद्विताम ध्यान निश्चिय, सौमनस्यद्रिय तत्र भवति । अनागाम्य ध्यानान्तरचतुषानानामन्यतम निश्चिय उपलब्धि त्रय भवतीति । *Sakt.* p 115

^४ तादृशद्रियवाद् ध्यान in *Akb*

^५ आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाम्याम् । *Sakt.* p. 115

^६ V supra, p 57 n 5

^७ *Jānas-praithāna*, 15, 1 See *Sakt.* p 116

^८ Cf यत्तद्द्विधम उपनम् “कतिभिरिन्द्रियैरहंत्व प्राप्नोतीत्याह एवादाभि” इति गण्य नवभिरित्युच्यते ? नवभिरव तन् प्राप्नोति । *Akb.* II. 16 ed.

एकादशमिरासिस्तु फलस्यान्त्य[स्य] हानिर्तः ॥^१

परिहाय परिहायाऽयं समयविमुक्तोऽर्हन्निश्चयविशेषे^(२) पात्पुनर्लभते । कदाचित् तृतीयं ध्यानं निश्चित्य । कदाचिद् द्वितीयं प्रथमं वा । कदाचिच्चतुर्थमनागम्यं वा । इत्यतस्तिस्तरुणां वेदनानां संभवादेकादशमिरुक्तम् ॥^३

अथैषां ध्यानां(णां) कामरूपारूप्यघातूनां कतरघातुभूम्यालम्ब्येन मार्गेण कतरस्य घातोः परिज्ञानं भवतीति ?^४ तदाधिर्भाव्यते ।

[93 ab *] स्वस्य घातोः परिज्ञानं स्व^(३)विपक्षदृशा पथा ।

स्वविपक्षदृशा च मार्गेण(मार्गेणा)नास्रवेण परिज्ञानं भवति । तत्र स्वघातुदृशा तावद् दुःखसमुदयालम्बनेन, स्वविपक्षदृशा निरोधमार्गालम्बनेन त्रैघातुकपरिज्ञानं भवति । सास्रवेण त्वानन्तर्यमार्गेण संगृहीतेन सन्निकृष्टाऽघोभूमिविषयेणोर्ध्वसन्निकृष्टभूम्यालम्बनेन च विमुक्तिमा^(४)र्गसंगृहीतेनाघोभूमिपरिज्ञानं भवति । ज्ञान[न्त]र्यमार्गाणामघोभूमिविषयत्वाद्दिमुक्त्याख्यानामूर्ध्वभूम्यालम्बनत्वाच्च । अनास्रवाना(णां) त्मयेयामेकभूमिगोचरत्वादिति ॥

अथ कतिभि(मी)रिन्द्रियैः कामघातुपरिज्ञानं कतिभि(मी) रूपारूप्यघातुपरिज्ञानमिति ? तदिदं प्रतायते—

[94] कामघातुपरिज्ञानं प्रायः सप्तभिरि^(५)प्यते ।
समलैर्निर्मलैस्त्वयैरष्टाभिरभिधीयते ॥

कामघातोस्तावत्—सास्रवैः सप्तभिः परिज्ञानं भवति प्रहाणमित्यर्थं । पञ्चभिः श्रद्धादिभि मनोपेक्षेन्द्रियाम्या च । प्रायो ग्रहणात्स्वीमनस्येन्द्रियेना(णां)पि कस्याचित्समापश्यमिप्रायस्य योगिनो मौलभूमिप्रवेशात् । अनास्रवैस्त्रियैरष्टाभि । एमिरेच सप्तभि^(६)राशेन्द्रियेण च । प्रायो वचनात्स्वीमनस्येन्द्रियेन(ण) च नवमेन ॥

[95] रूपघातुपरिज्ञानमिदं दशभिरिन्द्रियैः ।

^१ Cf एकादशमिरहंत्वमवक्त त्वेकस्य सभवात् । *Ab* II 17 ab

^२ Cf अस्ति नमवो यद्वे पुदगल परिहाय परिहाय सुखवीमनस्यापेक्षाभिरहत्त्वप्राप्नुयादत एकादशभिरित्युक्तम् । न तु खड्ग नमवोऽस्ति सुखादीनामेकस्मिन् काले । कथमनागमिनोऽप्यथ प्रसंगो भवति ? न ह्यसौ परिहीय वदाधित्तुलन्द्रियण प्राप्नोति न च बीतरागपूर्वा परिहीयते । तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणात् । *Ab* II. 17 ab

^३ This topic is not discussed in *Ab*

^४ The cd of the *karika* 93 is missing

पञ्चमिः श्रद्धादिभिः, मन इन्द्रियेन(ण), तिष्ठमिवैवनाभिः, निश्चय
विशेषादाज्ञेन्द्रियेन(ण) च ॥

अन्त्यधातुपरिज्ञानमेकादशमिरुच्यते ॥

यथोक्तैर्दशमिराज्ञातवदिन्द्रियेन(ण) च । उभाभ्या तस्य परिज्ञानमेक
व्यञ्जोपनसमाधिसहचरम्, द्वितीय क्षयज्ञानसहगतमिति ॥

इदमिदानीं वक्तव्यम्—कः कतिमिरिन्द्रियैः समन्यागत इति ?^१ तत्र
तावदयं नियमः—

[96] सर्वसन्त्रास्त्रिधातुस्था उपेत्तायुर्मणो(नो)ऽन्विताः ।

एभिस्त्रिमिः सर्वसत्त्वाः समन्यागताः ।

त्वक्स्त्रीत्वव्यञ्जनैः कामे

कामायचराः सत्त्वा कायपुरुषस्त्री^(६)न्द्रियैरेभिः पूर्वोक्तैश्च ।

रूपिणश्चक्षुरादिभिः ॥

रूपिणः खलु सत्त्वाश्चक्षुरादिभिस्त्रिमिश्चोपेत्तायुर्मनोभिः ॥

[97] कामिनः खलु दुःखेन तद्रागी दुर्मण(न)स्तया ।

अधीतराग कामघातो दुःखदोर्मण(न)स्याभ्यां समन्यागतः ।

ऊर्ध्वजस्तु सुखेनार्यः शुभाह्लाघरजौ तथा ॥

ऊर्ध्वजो रूपारूप्यघातुज आर्य सुखेन सम^(७)न्यागतः । अनास्रवेण

शुभह[स्त्नपरीक्षशुभाप्रमाणशुभाः] क्रियाक्रियेन ॥

[98] प्रतोत्या(प्रीत्या)माह्लाघरोद्भूतौ

घामास्यरेपूपधम्मदधरजश्च प्रीत्या समन्यागतः ।

शुभैः स शुभमूलकः ।

घटादिभिः पञ्चमिः बुभुक्षित्यु(व)च्छिद्युत्तलमूलः स्वयंत्र समन्यागतः ।

श्रीघाम्यां मोक्षमार्गिणी

^१ This topic is not discussed in AB

द्वा [II A, 4 Fol 42 b] ध्यां⁽¹⁾ शैक्षाभ्यां [इन्द्रियाभ्यां दर्शनभावना-
मार्गस्थौ] ॥

[अशौचोऽर्हन्] स्वमार्गः ॥

अथ नियमेन कः कतिमिरिन्द्रियैः समन्वागत इति ? तदिदमुपदर्शयते—

[99] उपेक्षायुर्मणो(नो)युक्तोऽवर्यं त्रयसमन्वितः ।^१

[प]मिरेव त्रिभिः । न ह्येषामन्योन्येन विना समन्वागतः । शेषै-
रणि(नि)यमः ।^२

^३(२)तत्र तावच्चक्षुरादिभिः सप्तभि^४रारूप्योपपन्नो न समन्वागतः ।
कामघातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानि ।^५ सुखेन्द्रियेण चतुर्थध्यानाद्युपपन्नाः^६
पृथग्जनाः, मौमनस्येन त्रि(द्व)तीयाद्युपपन्नाः^७ पृथग्जनाः, दुःखेन्द्रियेण(ण)
रूपारूप्योपपन्नाः, दीर्घ(न)स्येन कामघातरागः, अन्नादिभिर्निःशुभः^८, अना-
स्रवैस्त्रिभिः पृथ^३ग्जना^९ न समन्वागताः ।^{१०}

चतुर्भिः कायमुखवान्

यः कायेन्द्रियेण सोऽवर्यं चतुर्भिस्त्वैश्च त्रिभिः कायेन्द्रियेण(ण) च ।
योऽपि सुखेन्द्रियेण स चतुर्भिः—तैश्च त्रिभिरुपेक्षादिभिः सुखेन्द्रियेण(ण) च ।

चतुष्मानपि पञ्चभिः^{१०} ॥

^१ Cf उपेक्षानोविनमनोयुक्तोऽवर्यं त्रयान्वित ॥ Ak II 17 cd.

^२ Cf शेषैस्त्वितियम । स्याममन्वागत स्यादममन्वागत । तत्र नावत्... Akb
II 17cd

^३—^३This whole passage substantially agrees with Akb II, 18ab

^४ चतुर्थध्यानाद्युपपन्नो न समन्वागत । Akb II 18ab

^५ after this Akb. has ' कायेन्द्रियेणारूप्योपपन्ना न समन्वागत । स्वोन्द्रियेण
रूपारूप्योपपन्नः । कामघातौ येनाप्रतिलब्धविहीनम् । एव दुःखेन्द्रियेण । Ibid

^६ चतुर्थध्यानाद्युपपन्नः । Ibid

^७ तृतीयचतुर्थध्यानाद्युपपन्नः । Ibid

^८ अन्नादिभिः समुच्छिन्नशुभान्मूल । Ibid

^९ आत्मान्यामीन्द्रियेण पृथग्जनपञ्चम्या न समन्वागताः । आत्तेन्द्रियेण पृथग्जनदर्शना-
मार्गस्थौ । आत्तात्तावीन्द्रियेण पृथग्जनसंख्या अममन्वागता । Ibid

^{१०} Cf चतुर्भिः मुखरुपाभ्यां पञ्चभिस्त्वचक्षुरादिभ्याम् । Ak II, 18 ab

'अपि'शब्दाच्छ्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैर्देदितव्यम् । यश्चक्षुरिन्द्रियेण सोऽवश्यं पञ्चमिः—उपेक्षाजीवि^१तमनःरूपेन्द्रियैश्चक्षुषा च ॥

[100] स्त्रीन्द्रियाद्यन्वितोऽष्टमिः^१

तैश्च सप्तमिः स्त्रीन्द्रियेण(ण) च । 'आदि'ग्रहणात् पुरुषेन्द्रियदीर्घ(न)-स्यश्चद्वादीनां ग्रहणं वेदितव्यम् । तद्दानपि प्रत्येकमष्टमिः—तैश्च सप्तमिः पुरुषेन्द्रिये(ण) घ्राष्टमेन । एभिश्च कार्यजीवितमनोभिश्चतसृभिर्वेदनाभिः, दीर्घ(न)स्येन्द्रियेण च, श्रद्धा^(२)दि[भि]स्तैश्च पञ्चमिरुपेक्षाजीवितमनोभिश्च ।

दुःखी युक्तस्तु सप्तमिः ।

यो दुःखेन स सप्तमिः—कार्यजीवितमनोभिश्चतसृभिर्वेदनेन्द्रियैर्दीर्घ(न)स्यं हित्वा, तद्वातरागस्य नाम्नीति ।

एकादशमिरन्त्यास्यां^३

द्वाभ्यामन्त्याभ्यां युक्तोऽवश्यमेकादशमिः, प्रत्येकं सुखसौमनस्योपेक्षा-जीवितमनःश्रद्धादिभि^(४)राशेन्द्रियेण च । परमाश्रितयदिन्द्रियेण तेन तैश्चेति ।

सप्त पदमिस्तदाद्यवान् ॥^५

प्रथमेन त्वनांशवेण यः समन्वागतः सोऽवश्यं त्रयोदशमिमनोजीवित-कायेन्द्रियैश्चतसृभिर्वेदनाभिः श्रद्धादिभिस्तेन चेति ॥

अथ सर्वयद्गुभिः कियद्भिः समन्वागताः^६ ? तदुच्यते—

[101] त्रिद्वीपनरकोत्पन्ना मिथ्यात्वनियता अ^(७)पि ।

[बहुभिः] श्लोकान्विशत्या स्वल्पैरष्टमिरन्विताः ॥

[102] अन्तरामविक्रमेतत्पिर्कृद्भद्रानुसारिणः[ः] ।

अधिकैर्देशमिर्युक्ता दशभिर्वा नवाधिकैः ॥

^१ Cf. स्त्रीन्द्रियादिमान् । Ak. II 18 d.

^२ Cf. सौमनस्यो च दुःखी तु सप्तमिः । Ak. II 18 cd

^३ Cf. अष्टाभिरेणारप्रभिस्त्वानानेन्द्रियान्वितः । Ak. II 19 ab

^४ Cf. आज्ञास्थामीन्द्रियोपेतरत्रयोदशमिरन्वितः । Ak. II 19 cd

^५ Cf. य सर्वयद्गुभिरिन्द्रियैः समन्वागतः कियद्भिः ?

अत्रियुक्ता एकादशान्वागताः सप्तमिः ।

द्विदश आन्वागतेषु त्रिदशमन्वितः ॥ Ak. II 21.

The Ak. deals with this topic in detail.

स्वल्पैस्त्रयोदशमी रूपमिः पञ्चमिः श्रद्धादिभिश्च जीवितमनउपेक्षाभिश्च ।
 शा(ना)स्कस्य वृच्छिप्रशुभवीजस्य चक्षुरादीनि पञ्चैकं च व्यञ्जनं वेदनाश्च पञ्च
 जीवि^(१)र्तं, मनश्च । तिरश्चां नास्त्युच्छेदः । य इहोच्छिनत्ति सोऽवश्यमर्वाचि
 गच्छति । तेन तत्र तरके श्रद्धाद्या न सन्ति । पञ्च चक्षुरादीनि पञ्च च
 वेदना, एकं व्यञ्जनं जीवितं मनश्चेति त्रयोदश भवन्ति । स्युर्वहुमिश्चान्तरा-
 भयिकाद्याः पृथग्जनान्नीर्यमलानि हित्वैकान्विंशतिभिः, आर्यास्तु श्रद्धा-
 नुसारिणो द्वे ^(१)अमले हिन्यैकं च व्यञ्जनमित्येकान्विंशतिभिरेव समन्वा-
 मताः ॥

[103] सम्यक्त्वनियता ये तु ये च श्रद्धाधिमुक्तिकाः ।
 त एकादशभिर्मुक्ता दशभिर्वा नवाधिकैः ॥

तत्र सम्यक्त्वनियता आर्या इत्यर्थः । ते पञ्चमिः श्रद्धादिभिर्मनोजी-
 विताभ्यां च तिसृभिर्वेदनाभिरेकेण चानास्रवेन(ण) । सर्वप्रभूतैः पुनरेकान्त-
 [II B, 5 Pol 43 a]⁽¹⁾विंशतिभिरेकलिङ्गद्वयमलपर्यजितैः ॥

[104] प्रज्ञाविमुक्तनामार्हद् कायसाक्ष्युभयाह्वयाः ।
 अक्षैकादशकोपेता यदि वाऽष्टादशान्विताः ॥

सर्वालपरैकादशमिः श्रद्धादिभिः सुखसौमनस्योपेक्षाजीवितमनोभिरेकेन
 चानास्रवेण । बहुभिस्त्वष्टाद[श]भिः, द्वे अनास्रवे दौर्मण(न)स्यमेकं च व्यञ्जनं
 हित्वा ॥

[105] कामदेवा मृ⁽²⁾ताः स्वल्पैर्दशमिः सप्तकाधिकैः ।

अनास्रवप्रयं हित्वा दौर्मण(न)स्यं च । तत्रत्यः पृथग्जनो यदि पैराग्न्यं
 गच्छति स देवपिर्भवति । एकं च व्यञ्जनं हित्वा परिशिष्टैः सप्तदशमि-
 समन्वागतः ।

त एवैकोनविंशत्यां युक्ता बहुमिरिन्द्रियैः ॥

द्वे अनास्रवे हित्वैकं च व्यञ्जनम् । अप्रापि हि सत्यानि दृश्यन्ते ॥

[106] [द्विर्ध्यान]⁽³⁾जास्तु सर्वाल्पैर्दशमिः पञ्चकाधिकैः ।

प्रथमद्वितीयध्यानोपपन्नानां पृथग्जनानां दुःखदौर्मण(न)स्ये हित्वा द्वे च
 व्यञ्जने त्रीणि चामलानि, पञ्चदशमिः समन्वागतः ।

दशमिः सचतुष्टैस्तु शुभकृत्स्नाः समन्विताः ॥

शुभकृत्स्नेषु पृथग्जनस्य सौमनस्यं च हित्वा चतुर्दशमिः समन्वागतः ।

[107] बृहत्फला हि ⁽⁴⁾अत्यल्पैस्त्रयोदशभिरन्विताः ।

बृहत्फलेषु पृथग्जनस्य सुप च हित्वा दुग्धादीनि च पूर्वोक्तानि त्रयोदश भवन्ति ।

युक्ताः षोडश(श)भिस्त्वेते सर्वभूरिभिरिन्द्रियैः ॥

यद्यार्या भवन्ति तेषां सुखलौमनस्याभ्यामनास्त्रवाभ्यां समन्वागम इति षोडश भवन्ति ॥

[108] अष्टाभिर्दशभिः सेकैरारूप्याः स्वल्पभूमिभिः¹ ।

स्वल्पैरष्टाभिः⁽⁵⁾ । पृथग्जनस्याष्टा[ः] स्वल्पानि भवन्ति । पञ्च भ्रा(ध्र)द्वाब्दी(दी)नि, जीवित मनउपेक्षा च । बहुभिरेकादशभिरार्यस्य समन्वागम¹ । पञ्चभिः श्रद्धादिभिः, द्वाभ्यां सुखलौमनस्याभ्यामनास्त्रवाभ्याम्, जीवितमनउपेक्षेन्द्रियैश्चतुर्भिरणा(ना)स्त्रयेण चैकेन ।

सदेवसौरवाः सच्चास्त्रयोदशभिरन्विताः ॥

पञ्चभिः श्रद्धादिभिः ⁽⁶⁾पञ्चभिः सुखादिभिः, कायमनोजीवितैश्च त्रिभिः ॥

[109] अष्टाभिर्निःशुभो युक्तो दशभिर्ना त्रयाधिकैः¹ ।

उच्छिन्नशुभमूलो निःशुभः¹ सर्वात्पैरष्टाभिः समन्वागतः । सुखादिभिः पञ्चभिः कायजीवितमनोभिश्च । सर्वप्रभूतैस्तु त्रयोदशभिर्यथोक्तैरष्टाभिश्चतुःरादिभिश्चतुर्भिरैकेन च व्यञ्जनेन ।

द्विलिङ्गाः ⁽⁷⁾पश्चिमैः स्वल्पैरिंशत्याप्येकया परम् ॥

उभयव्यञ्जनस्त्रयोदशभिः स्वल्पैः सुखादिभिः कायजीवितमनोभिः श्रद्धादिभिश्च पञ्चभिः । चतुरादीनामलम्पयिहीनत्वादिनिघमः । सदेवभूमिस्त्वेकोनविंशतिभिस्त्रोत्पन्नान्यपास्य । समाप्तोऽयं मत्स्यकप्रन्यस्तमुद्रः ॥

¹ Cf युक्तो बानस्तयारूप्य उपेक्षायुक्तं शुभं । Ak II 20 cd

² Cf अयं यं सर्वाणि समन्वागतं स त्रियिन्द्रियैः ?

सर्वाणिनि शुभाष्टाभिर्विमान कायजीविते । Ak II 20 ab

³ मण्डितप्रतुण्डमूला निःशुभः । Akb II 20 ab

अनाघातमाघास्यामीन्द्रियादीनां तु त्रयाना(णामुचरोत्तयङ्गमावे
णि(नि)र्वाणे चाधिपत्यमिति^१ ॥

कः पुण(न)रेयामिन्द्रि(०)याणामनुक्रमः ?^२ ब्रूम—

फलसंक्षेपसंभारविशुद्धित्वादनुक्रमः ॥

प्राक्कर्म फलं तावदष्टौ विपाकजत्वात्तस्मात्तानि पूर्वमुक्तानि । तस्मिन्
विपाके सति संक्लेशसुखादिभिः । पञ्चभिर्माणसंभारश्चद्वादिभिः । विशुद्धि-
रणा(ना)ञ्चवैलिभिः ॥

कस्मात् पुनर्द्वाविंशतिरेव यथा परिकीर्तितान्युक्तानि न (०)भूयांसि
नाल्पीयांसीति ? तदपदिश्यते—

[79] सत्त्वाख्या सत्त्ववैचित्र्य(त्र्यं) धृति(तिः) क्लेशोद्भवश्च यैः ।
मार्गोपायः फलप्राप्तिस्तेषामिन्द्रियता मता ॥^३

सत्त्वाख्या यत्तु प्रवर्तते चक्षुरादिषु मनःपर्यन्तेषु पदसु । एतद्धि मौल-
सत्त्वद्रव्यम् ।^३ सत्त्ववैचित्र्यं द्वाभ्यां स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्याम् । धृतिर्जीविते-
न्द्रियेन(ए) । फलेशोद्भवः (०)पञ्चभिर्वेदनाभिः । मार्गोपायः धद्वादिभिः ।
फलप्राप्तिस्त्रिभिरेण्यैः । इत्येतस्मादेषामिन्द्रियता मता ॥^४

^१ Cf. आतास्याभ्यास्यमासात्तयातायोन्द्रियं तथा ।

उत्तरोत्तरतन्प्राप्तिनिर्वाणायामिपत्यतः ॥

आदितान्दोग्यपर्यायचोतनार्थः । इतमोग्यः पर्यायः । दर्शनहेयक्येसप्रहाण प्रत्या-
शास्यामीन्द्रियस्याधिपत्यम् । भावनाहेयक्येसप्रहाण प्रत्याशेन्द्रियस्य । दृष्टपरमंमुगविहार
प्रत्याज्ञानावीन्द्रियस्य । *Akb.* II 4

See *Vm* xvi. 10, *Dhr.* 296, 505, 553, *Asm.* p. 75, and *Asm.* p. 75.

२ Cf. *Vm.* xvi. 3

Cf. चित्ताध्यस्तश्चित्तस्य स्थितिः संक्लेश एव च ।

संभारो व्यवधानं च यावता तावदिन्द्रियम् ॥ *Ak.* II. 5.

^३ एतच्च 'पदायतनं मौल्य सत्त्वद्रव्यम्' इति । तद्वितरेषां तदाश्रित्वात् ; तथा हि
षडिन्द्रियाधिपत्यसंभूतमिन्द्रियाधिष्ठानम् । यद् वा विषया विज्ञानकार्यादव । तदेतानि सत्त्व-
द्रव्यमित्येते न तु मौल्यम् । न ह्यधिष्ठानाद्याधिपत्यसंभूतं यद् आयतनमिति । *Sabr.* p. 98.
Also cf. तस्य अग्रतत्पद्ये परिष्काराय अस्मिन्भूतिपठित्वात्तो होतौ नि अस्तमावचरिष्यापत्रानि
चषत्तुन्द्रियादीनि पठम देहितानि । *Vm.* xvi 8.

४ See *Vbh A.* p. 126.

[80] स्पर्शाश्रयोद्भवाधारसंभोगत्वाच्चतुर्दश ।
स्वर्गापवर्गहेतुत्वात् तदन्यद्वेन्द्रियाष्टकम् ॥^१

तत्र स्पर्शाश्रयश्चक्षुरादीनि षड्विन्द्रियानि(खि) । प्रादुर्भावः स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्याम् । आधारे जीविते^(१)न्द्रियेण । संभोगो वेदनाभिः पञ्चभिः । अतस्तावच्चतुर्दशोकाणि(नि) । स्वर्गोपपत्तिनिमित्तानि श्रद्धादीनि पञ्च । अपवर्गकारणानि [त्रीत्यनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियादीनि । अत एतावन्त्येव ॥]

यथाधिपत्यार्थं इन्द्रियार्थः कस्माच्छुन्दस्पर्शमनस्कारसंज्ञाचेतनामहाभौमानां [IL A, 2. Fol 39 b] (१)सत्याधिपत्ये नेन्द्रियत्वम् ? उक्तं हि भगवता—“छन्दमूलकाः सर्वधर्माः^३ स्पर्शजातीयाः मनस्कारप्रभवाः।” संज्ञाचेतनयोश्च संज्ञेशव्यवदानयोराधिपत्यमुक्तमेव कुशलचित्तनायाश्च । एवं] ज्ञेशानामपि संसारहेतुप्रवर्तणे(ने) आ[धिपत्यम्] । निर्वाणस्य च धर्माःप्राये कस्मान्नेन्द्रियत्वम् ? तदिदमुच्यते—

[81] छन्दं वी^(२)र्याङ्गभूतत्वात् स्पर्शो विच्यतुर्दश्यात् ।
संज्ञा प्रज्ञामिभूतत्वाच्चेन्द्रियं मुनिरभ्यधात् ॥

छन्दो हि कर्तुकामता सा च वीर्याङ्गभूता । वीर्यं तु साक्षात् क्रिययाऽ-
मिसंबध्यते । तदेचेन्द्रियमुक्तम् । स्पर्शोऽपि “स्पर्शप्रत्यया वेदना” इति
तदुत्पत्तौ परिक्षीणशक्तिः । संज्ञापि प्रायोऽपि(प्रायो) लोकव्यवहारपतिता ।
सा प्रज्ञया परमार्थंकर^(३)तयाऽभिभूतेति नेन्द्रियमुक्ता ॥

[82] श्रद्धादीनां विदां चैव दोषः शुद्धौ मलोदये ।
प्रधानत्वान्मनस्कारो नेन्द्रियं समुदाहृतम् ॥

^१ Cf प्रवृत्तेराश्रयोत्पत्तिस्थितिप्रत्युपभोगत ।

चतुर्दश तथाऽप्यानि निवृत्तेरिन्द्रियाणि वा ॥

मतविवक्ष्यार्थो वा शब्द । अपरे पुनराहु । प्रवृत्तेराश्रय षड्विन्द्रियाणि • तेनैव प्रवारेण निवृत्तेरन्यानि । श्रद्धादीनि हि निवृत्तेराश्रया । आज्ञास्यामीन्द्रिय प्रभव, स्थितिराज्ञेन्द्रियम्, उपभोग आज्ञानावीन्द्रियेण । Abb n 6

^२ This topic (*Ad kāṅkā*: 81—85) is not discussed in Abb. But, it deals in brief with other *dharma*s • याधिपत्यार्थेन्द्रियत्वेऽविद्यादीनामुपसर्त्यानं कर्तव्यम् । अविद्यादीनामपि हि मत्स्वारादिप्राधिपत्यमत् एतेषामपीन्द्रियत्वमुपमन्यतव्यम् । वागादीनां च वाक्त्राणिप्रादाप्युत्पत्त्यानामपि चेन्द्रियत्वमुपमन्यतव्यम् । ...न स्वरूपसंख्यातव्यम् । Abb n 4

^३ Cf. इमे सो मन्ते पञ्चुवादानसकन्या विम्बुत्वा नि ? इमे सो निववु पञ्चु-
वादानसकनया छन्दमूलका इति । J. in. p. 100.

योनिशो मनसिकारः खलु श्रद्धादीनां सङ्गीभवति । अयोनिशो मनसिकारोऽपि वेदनादीनां रागादिसंप्रयुक्तानामिति सोऽपि नेन्द्रियम् ॥

[83] संभावनानुकूलत्वादधिमोक्षोऽपि नेन्द्रियम् ।

अधिमोक्षोऽपि ⁽⁴⁾श्रद्धोपकारीति नेन्द्रियम् ॥

कालान्तरफलोत्पादसदेहाभ्यां न चेतना ॥

चेतनायाः खल्वपि कालान्तरेण फलमिति तस्या नासतिफले शक्तिराधिर्भवति । लोकोऽपि तस्याः फलसत्त्वाधिनाशं दृष्ट्वा यिप्रतिपन्नः । कश्चिद् ब्रूते निर्हेतुकं फलमिति कश्चिद्दीश्वरकृतं कश्चिद्दृष्टादिहेतुकमिति ।^५ चेतनायाः फलमनभिद्यक्त⁽⁵⁾मिति । ईशित्वं भगवता जानानेनाप्यतस्तस्यास्त्रैलोन्यकारणत्वेऽपि सति चेतना नेन्द्रियेषु व्यवस्थापिता ॥

कुशलमहाभौमेभ्योऽपि^३

[84] नाप्रमादोऽप्यसौ वीर्यात्, न हीः प्रागल्भनिग्रहान् ।

नोपेक्षा नापि चालोभो वीर्यश्रद्धामिभूतितः ॥

अप्रमादस्तावद्वीर्यस्य भाण्डानारिकस्थानीयः । वीर्यं कुशलान्, धर्मान्, पार्जय⁽⁶⁾ति सतान् रक्षति । हीरपि वैशारद्यसपत्नभूता नयवधूरिवाप्रगल्भा । तस्याः कुत आधिपत्यम्? उपेक्षापि श्रद्धामिभूता । अलोभश्च वीर्यविरोधीति नेन्द्रियम् ॥

[85] न प्रसन्नविर्विदौत्कट्याद्दिनिन्द्यत्वाच्च नासत्त्वाः ।

प्रसन्नविः खलु वेदनायाः वृत्तिप्राधान्येनाभिभूता । सापि नेन्द्रियम् । अकुशलानामपि धर्माणां विनिन्द्य⁽⁷⁾त्वात्तु नासत्त्वाश्चण्डालराजवत् ॥

यिप्रयुक्तानामपि^३

जात्यादयो न पारार्थ्यात्

परतन्त्रा हि जात्यादयो धर्माः परिचारकवत् तेषां कुतः प्रमुत्त्वम् ?

^५ Cf. सन्ति भिक्षुवे एके ममणद्राह्मणा एववादिनो य किञ्चाम पुरिसुगुणो पटिसवेदिनि...सव्य त पुम्बेवतहेत्तु ति । सन्ति...एवे...सव्य त इत्तरनिम्माणहेत्तु नि । ...एके...सव्य त अहेत्तु-अण्णस्वया नि । *Ang* 1 p 173

^६ V. *infra*, *Adi. kārikā* 112.

^७ V. *infra*, *Adi. kārikā* 127.

निष्क्रियत्वात् निर्वृतिः ॥

निर्वाणमपि निष्क्रियमसत्फलं सत्क्रियाश्च घर्माः फलयन्त आधिपत्य-
युक्ता इति भगवता^(१) निर्वाणं नेन्द्रियं व्यवस्थापितमिति । नात्र किञ्चिदुप-
संख्येयं णा(ना)प्यपनेयमिति ॥

लक्षणमिदानीमिन्द्रियाणां वक्तव्यम् । तत्र चतुरादीनामुक्तम् । जीवित-
श्रद्धादीनां संप्रयुक्तधिप्रयुक्तेष्व्यमानेषु वक्ष्यते । दुःखादीनां त्वधुनोच्यते ।

[86] कायस्य वाधनं दुःखं दौर्मनस्यं तु चेतसः ।

वाधनमिति वर्तते ।

सुखं च सुमनस्ता च सातं शारीरमानसम् ॥^१

सातमिति प्रह्लादनापर्यायः ।

[87 ab.] वैशिष्ट्यान्मानसं सातं सुखं क्वचिदुदाहृतम् ।

तृतीये ध्याने मानसं सातं सुखमित्युदाहृतं भगवता पञ्चेन्द्रियसुखाति-
शयत्वात् ।^२ सौमनस्यं तु प्रीतिस्वभावं^३ सा च तृतीयध्याने नास्तीति सुखं
च तत्रोक्तमिति । [Fol. 40 lost.] *.....

.....[II. B, 3 Fol 41 a] ⁽¹⁾भौमम् तदपदिश्यते—

[88] पदसु भूमिषु विज्ञेयं नीरजस्काद्यमिन्द्रियम् ।

^१ Cf. दुःखेन्द्रियमसाता या काविकी वेदना सुखम् ।

साता ध्याने तृतीये तु चंतसो सा सुखेन्द्रियम् ॥ *Abb. II, 7.*

^२ Cf. तृतीये तु ध्याने संव साता वेदना संवसो सुखेन्द्रियम् । गहि तत्र काविकी
वेदनास्ति । पञ्चवितानकावामावात् *Abb. II, 7.*

^३ Cf. अन्धत्र सा सौमनस्यं

...तुवेभे तु ध्याने प्रीतिविरामत्वान् सुखेन्द्रियमेव सा न सौमनस्येन्द्रियम् । प्रीतिहि
सौमनस्यम् । *Abb. II, 8 a.*

^४ In this lost folio, the *Adv.* might have discussed the following
topics, which are dealt with in *Abb. II, 8—11.*

(१) क्वीन्द्रियाणि विपाकं कनि न विपाकं ?

(२) क्वीन्द्रियाणि सविपाकानि, क्वविपाकानि ?

and (३) क्वि कुशलानि, क्वकुशलानि, क्वव्याप्तानि ?

अनाद्यातमाज्ञास्यामीन्द्रियं पट्टु भूमिषु, चतुर्षु ध्यानेष्वनागमे(म्ये)
ध्यानान्तरिकायां च ।

तदन्ये निर्मले त्वच्चे द्रष्टव्ये नवभूमिके ॥

आज्ञेन्द्रियमाज्ञातयत(अज्ञातावि)इन्द्रियं च नवसु भूमिषु—आस्वेव
पट्टु त्रिषु चाद्यास्वारूप्यभूमिषु ॥

अथ का⁽²⁾नि द्वाविंशतिरिन्द्रियानि(णि) कानि किं प्रहातव्यानि ?
तदुदाह्रियते¹—

[89] दौर्मण्(न)स्यं द्विहातव्यं

दर्शनभावनाप्रहातव्यम् ।

मनोवित्तित्रयं त्रिधा ।³

मनइन्द्रियं सुखसौमनस्योपेक्षाश्च दर्शण(न)भावनाहेयाश्चाहेयाश्च ।

नवाभ्यासप्रहेयानि(णि)

चक्षुरादीनि जीवितायसानान्यष्टौ दुःखेन्द्रियं च ।

द्विधा⁽³⁾ [पञ्च]³

श्रद्धादीनि भावनाहेयान्यहेयानि च । सास्त्रयानास्त्रयात् ।

न तु त्रयम् ॥

श्रीएयनास्त्रयाएयप्रहेयान्येध निर्दोषत्वात् ॥

यदि तर्हि श्रद्धादीनि सास्त्रयानास्त्रयत्वात्प्रहेयानि चाप्रहेयानि च द्विधा
भवन्ति, त्रयमेयानास्त्रयम् ।⁴ इदं तर्हि सुत्रं कथं नीयते ? यदुक्तं भगवता—

¹ See *Asm.* p. 76

² Cf. मनोवित्तित्रय त्रेधा द्विहेया दुर्भंगत्वता ।

नव भावनाया पञ्च स्वहेयान्यपि न त्रयम् ॥ *Abb.* II 13

³ Cf. द्विधा नव ।

मन-मुक्तसौमनस्योपेक्षा श्रद्धादीनि च पञ्च एतानि नवेन्द्रियाणि सास्त्रयानास्त्रयाण्यपि ।
अनास्त्रयाण्येव श्रद्धादीनीत्येके । उक्तं हि भगवता "यस्येमानि...वशानि" इति । *Abb.*
II 9d. See *Asm.* p. 76.

⁴ For this controversy, see *Kr.* xix. 8.

“तस्यैतानि (यस्येमानि) पञ्चेन्द्रियानि(णि) सर्वेण स⁽⁴⁾र्वं न सन्ति तमहं
वाहं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि” इति ?¹

²अनास्रवाधिकारादाज्ञापकमेतत् । अनास्रवाणि खल्वधिकृत्यैतदुक्तम् ।
यस्मादार्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा “यस्येमानि” इति भगवानवोचत् । पृथग्जनों
वा द्विविधः ।³ आभ्यन्तरश्चासमुच्छिन्नकुशलमूलः, बाह्यश्च समुच्छिन्न-
कुशलमूलः । तमधिकृ⁽⁵⁾त्योक्तम्—“वाहं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि” इ[ति] ।
“सर्वेण सर्वानि(णि)” इति वचनाद्वा ‘यस्य लौकिकान्यपि न सन्ति’ इत्या-
कृतम् । बाह्यमित्यशक्यपुत्रीयं पृथग्जनपक्षावस्थितमित्यार्यधर्मविपक्षाव-
स्थितम् । अन्यथा धैवमवक्ष्यत्—“यस्येमानि पञ्चेन्द्रिया(णि) न सन्ति
तमहं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि” इति । उक्तं हि—“स⁽⁶⁾न्नसन्ति सत्त्वा
लोके जाता लोके वृद्धास्तोक्षेणन्द्रिया अपि मध्येन्द्रिया अपि मृद्विन्द्रिया
अपि” इत्यप्रवर्तित एव धर्मवक्त्रे⁴ । पुनश्चोक्तम्—“यस्यश्चाहमेपं पञ्चानामि-
न्द्रियानां(णो) समुदयं चास्तङ्गं चास्वादं चादीनवं च निःसरणं च यथामूर्तं

¹ See *LVP Ak II* p 119, n. 1.

Cf. “पञ्चिमानि भिक्खवे इन्द्रियानि । वतमानि पञ्च ? धदेन्द्रियं...पञ्चिन्द्रिय
इमानि सो भिक्खवे पञ्चिन्द्रियानि । इमेम सो भिक्खवे पञ्चन्न इन्द्रियान समत्ता परिपूरत्ता
वरहा हंति, ततो मुदुनरेहि अरहत्तमच्छिन्निरियाय पटिपन्नो होति; ततो मुदुनरेहि
अनागामी होति, ततो मुदुनरेहि अनागामिफलमच्छिन्निरियाय पटिपन्नो होति, ततो मुदुनरेहि
सक्खवागामी होति, ततो मुदुनरेहि सक्खवागामीफलमच्छिन्निरियाय पटिपन्नो होति; ततो
मुदुनरेहि सोनापन्नो होति, ततो मुदुनरेहि सोनापत्तिफलमच्छिन्निरियाय पटिपन्नो होति ।
यत्त सो भिक्खवे इमानि पञ्चिन्द्रियानि तब्बेन सत्त्व तब्बया तब्ब नत्थि, तमहं ‘बाहिरो
पुपुग्जनपक्षे टितो’ नि वदामीति । *S v* p 194.

Also cf. *Saka*. p. 103.

² This whole passage, from अनास्रवाधिकारादाज्ञापकमेतत् to न चायमनामवाणा
धर्माणां परीताप्रकार, is almost identical with *Akk II* 9d.

³ Cf. इवे पुपुग्जना वृत्ता बुद्धेनादिच्चवृत्ताना ।

अग्रेण पुपुग्जनो एषो इत्याहंको पुपुग्जनो ॥ *Digha A. I* p 59.

⁴ Cf. अहं सो भगवा बुद्धपत्तना लोके दोलोकेण्णो मने अप्परजक्खे महारजक्खे
निविमन्दिसे मृदिन्द्रिये त्वाकारे मुविञ्जापसे अलोक्खे परलोक्खरअयदग्गाविणो विहरन्ते ।
Vijays I p 6

It is interesting to note that the *Sihavivādin* quotes precisely the same
texts, while dealing with a controversy : नत्थि लोकियानि पञ्च इन्द्रियानीति ?
Kr. XIX 8 —इवानि इन्द्रियवया नाम होति । तथा ‘लोकिया मत्ता मत्ता एव नाम न
मदिन्द्रियं । तथा लोकियं विरिय मदि ममाधि पञ्जा पञ्जा एव नाम, न पञ्चिन्द्रियं’
नि वेम मदि, मय्यवापि हेतुवाकानञ्जेव मदिगतावापञ्च । *Kr. A. XIX. 8.*

नाप्येहासिपं न तावद्दहमस्मात्सदेवकालोकात्" इति विस्तरः^१ । न^(७) चाय-
मनासवानां(णां) धर्माणां परीक्षाप्रकारः ।

वयं त्वत्रममागमं ब्रूमः^२—“त्रीणीमानि धादस्य आ(ध्र)द्धालिङ्गाणि-
(नि)" इति विस्तरः । कथं कृत्वा धापकम् ? अद्धार्यां हासत्यामार्याणां दर्शण-
(न)कामता न भवेत् । सद्धर्मश्रोतुकामता च, विगतमात्सर्येण चेतसा अगार-
मध्यवस्तुकामता [च] । यस्य च पृथग्जन^(३)स्यैतानीन्द्रियाणि न सन्ति स सर्व-
[था बाह्यपृथग्जनो] भवति कुशलधर्मोपणि(नि)पद्धेतुवैकल्यात् । तस्मात्सा-
क्षवाणा(ना)क्षवाणीति सिद्धम् ॥^३

उक्तः प्रकारभेदः । लाम इदानीं धक्तव्यः । कतीन्द्रियानि(णि) कस्मिन्
घातौ विपाकः प्रथमतो लभ्यन्ते ? तदिदमारभ्यते ।

[90] पूर्वं क्रमोद्भवैः कामे विपाको [७]लभ्यते द्वयम् ।^४

कामघातौ क्रमोद्भवैः—अण्डजजरायुजसंस्वेदजैः पूर्वं] इन्द्रियद्वयं
लभ्यते । कायेन्द्रियं जीवितेन्द्रियं च । एतद्धि द्वयं तस्मिन् शुक्रशोणित-
विन्दौ प्रथमं विपाकजं भवति । क्लिष्टत्वात् न मनोपेक्षेन्द्रिये विपाकः ।^५

अन्यैः पद् सप्त वाऽष्टौ वा

^१ Cf पञ्चिमानि भिक्खवे, इन्द्रियानि, कतमानि पञ्च ? सदिन्द्रिय*पञ्जि-
न्द्रिय । यतो लो भिक्खवे, भिक्खु इमेस पञ्चन्न इन्द्रियान समुदपञ्च अत्यगमञ्च असावञ्च
आवीनवञ्च निस्तरगञ्च ययाभूत विदित्वा अनुपादा विमुत्तो होति, अय वुच्चति भिक्खवे,
भिक्खु 'अरहा लीणासवो...सम्मदञ्जाविमुत्तो' ति । J. v. p 205

^२ The Kośā́ka closes this controversy with the remark—न चायमनास-
वाणा धर्माणा परीक्षाप्रकारः । *Akb.* II 9d

^३ Immediately after dealing with this topic, the *Akb.* II 10. deals with
'कतीन्द्रियाणि विपाक कति न विपाक ?'. This is lost in our text V. supra, p. 52 n.4.

^४ Cf. कामेत्वादौ विपाको द्वे लभ्येते नोपपातुर्के । *Ak.* II. 14 ad.

^५ For a controversy on the Development of Sense-organs, see *Ka.*
xiv. 2.—इदानीं सङ्घायतनुष्पत्तिकथा नाम होति । तस्य उपपत्तिसिधेयं पटिसन्धिचित्तेन
सहेव ओपपातिकान सङ्घायतन उपपज्जति । सम्मनेष्यवान अङ्गतिक्कामयत्तेमु मनायतनकाया-
यतनानेव पटिसन्धिरुपणे उपपज्जन्ति, सेसानि चत्तारि सत्तसत्तिरतिह्वि । तानि च लो
येन बम्भुना पटिमण्णि गह्तिता, तस्सेव अञ्जस्स वा कतता ति अय सक्कमचे वादो । येस
पन एवम्सम्मवत्ता सपप्रसात्ताविटपान रुक्खादीन अट्टुरो विव वीजपस सङ्घायतन
मातुबुद्धिसिं पटिसन्धिरुपणे येव उपपज्जतीति लट्ठि, सेम्यपाणि पुब्बसेलियानं । *Ka.*
xiv. 2.

औपपादुके पुनः पट् । चक्षु[II A. 3 Fol 41b]⁽¹⁾रादीनि पञ्च जीवि-
तेन्द्रियं च । [यद्यव्यञ्जना भवन्ति यथा प्रायम]कल्पिकाः । सप्त पुण(न)र्यंसे-
कव्यञ्जना यथा देहादिषु । अष्टौ वा यद्युभयव्यञ्जना भवन्ति यथाऽप्यायेषु ।
एवं तावत् कामघातौ ।

पट् रूपे

रूपघातौ पुनः पडिन्द्रियाणि वि[पाक]ः प्रथमतो लभ्यन्ते । चक्षुरा-
दीनि पञ्च जीवितेन्द्रियं च ।

अन्त्ये ⁽²⁾तु जीवितम् ⁽³⁾ ॥

[आरूप्ये जीवितेन्द्रिय] विपाको लभ्यते । उक्तो लाभ ॥

त्यागो वक्तव्यः । सोऽयमाधिष्क्रियते—

[91] प्रियमाणै(नि)रोच्यन्ते ग्रीष्यन्ते

जीवितम्, मन, उपेक्षा चेति ।

अष्टौ तु मध्यमे² ।

रूपघातौ प्रियमाणैरष्टौ निरुच्यन्ते । तानि च ग्रीणि, चक्षुरादीनि
च पञ्च ।

दशाष्टौ न चत्वारि³ कामे पञ्च शुमानि वा⁴ ॥

¹उभयव्यञ्जनैर्दश निरोच्यन्ते । तानि चाष्टौ स्त्रीपुरुषेन्द्रिये च । एक
व्यञ्जनैर्(न)व । अव्यञ्जनैरष्टौ । सकृन्मरणे ह्यल्पे न्यायः । क्रमेण(ण) तु
प्रियमानै(णै)श्चत्वारि णि(नि)रोच्यन्ते कायजीवितमनउपेक्षेन्द्रियानि(णि) । न
होषा पृथङ्निरोध । एष च विधिः क्लिष्टाध्याहृतचित्तस्य मरणे द्रष्टव्यः ।
⁽⁶⁾कुशले तु चित्ते सर्वत्र अन्दादीनि पञ्चाधिकानि । एवमारूप्येष्वष्टौ, रूपेषु
प्रयोदश । इत्येव चिस्तरेण गणयितव्यानि ॥⁵

अभिषमंदीपे विभाषाप्रभाषां वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायास्य प्रथम पाद ॥

¹ Cf तं पट् वा सप्त वाऽष्टौ वा चक्षुःपेक्षेणसरे । Ak. II. 14

² Cf निरोधवत्पुपरमाश्राव्ये जीवित मन ।

उपेक्षा र्धव रूपेऽष्टौ कामे दश नवाष्ट वा ॥ Ak. II. 15

³ Cf कामवृत्तौ तु चत्वारि शुभे सर्वत्र पट्च च । Ak. II. 16 ab
See *Asm* p 76

⁴ This passage is identical with Akb. II. 16 ab.

द्वितीयाध्याये

द्वितीयपादः ।

इन्द्रियप्रस्तावे^१ सर्वं इन्द्रियधर्मा विचार्यन्त इत्यतः पृच्छति । अथैषां कुशलानामिन्द्रि^(६)यानां(शां) कतरेणेन्द्रियेन(ण) कतरच्छ्रामन्य(एय)फलं प्राप्यत इति ? तदिदं प्रस्तूयते—

[92] आद्यन्तलाभो नवभिः सप्ताष्टाभिश्च मध्ययोः ।^२

या खल्वेषा चतुष्फलमयी माला तस्याः प्रथमं स्रोतआपत्तिफलमन्य-महत्त्वं मध्ये सकृदागाम्यनागामिफले । तत्राद्यान्तयोः फलयोर्ण(न)वभिरिन्द्रियैर्लाभः ।^३ स्रोत^(६)आपत्तिफलस्य तावत्—श्रद्धादिभिः पञ्चभिराज्ञास्यामीन्द्रियाज्ञेन्द्रियाभ्यामेकमनयोरानन्तर्यमार्गाद्, द्वितीयं विमुक्तिमार्गाद्देदितव्यम् ।^४ प्रथमेन क्लेशप्राप्तिच्छेदो द्वितीयेन विसंयोगप्राप्त्याकर्षणम् । मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति । अहत्त्वस्य पुन श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियवर्जैः, मनइन्द्रियेन(ण) सुखसौमन^(७)स्योपेक्षेन्द्रियानां(शां) चान्यतमेन ।

“सप्ताष्टाभिश्च मध्ययोः ।” सकृदागाम्यनागामिफलयोः पुनः सप्तभिरष्टाभिर्ण(न)वभिश्चेति ‘च’शब्दात् । तत्र सकृदागामिफलं तावद्यद्यानुपूर्विको^५ लभते, स च लौकिकेन^६ मार्गेन(ण) तस्य सप्तभिर्लाभः । पञ्चभिः

^१ इन्द्रियप्रकरणे ।। *Akb* II 16 cd See *LVPK* II p. 134 n. 1

^२ Cf नवाप्तिरन्त्यफलयो सप्ताष्टनवभिर्हयो । *Ak* II 16 cd.

^३ Cf नवभिरिन्द्रियं प्राप्तिरन्त्यफलयो । के पुनरन्त्ये । स्रोतआपत्तिफलमहत्त्वं च । के मध्ये । सकृदागामिफलमनागामिफलं च । तत्र स्रोतआपत्तिफलस्य श्रद्धादिभिराज्ञातावीन्द्रियवर्ज्यैर्मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति नवभिः । आज्ञास्यामीन्द्रियमानन्तर्यमार्गे वेदितव्यमाज्ञेन्द्रियं च विमुक्तिमार्गे । उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिविसंयोगप्राप्तेरावाहकसन्निध्यत्वाद्यथारुम् । *Akb* II 16 c

^४ आनन्तर्यमार्गेणाज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावेन विमुक्तिमार्गेण चाज्ञेन्द्रियस्वभावेन तस्य प्राप्तिः । *Saks* p 113

^५ The following *Adv* upto तस्य नवभिराज्ञेन्द्रियं नवमं भवति, is almost identical with *Akb* II 16 d.

^६ तत्रानुपूर्विको य स्रोतआपत्तिफलं प्राप्य त्रमात् सकृदागामिफलं प्राप्नोति । *Saks* p. 114

^७ लौकिको मार्गं शान्ताद्युदारवाचारः । *Ibid.*

अद्वादिभिः, मनउपेक्षेन्द्रियाभ्या च । अथ लोकोत्तरेण मार्गेण ⁽⁸⁾तस्याष्टाभिः, श्रावेन्द्रियमष्टम भवति । अथ ¹[भूयो]वीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवभिर्यैरेव स्रोतआपत्तिफलस्य । अनागामिफल यद्यानुपूर्विकः प्राप्नोति, स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तभिर्यथा सकृदागामिफलस्य ।

अथ लोकोत्तरेण, तस्याष्टाभिस्तथैव । अथ वीतरागः^२ प्राप्नोति, तस्य नवभिर्यथा ⁽⁹⁾स्रोतआपत्तिफलस्य । तस्य तु निश्चयविशेषात्^३ सुखतमैर नस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमद्भवति । यदाप्ययमानुपूर्विको नवमे विमुक्तिमार्गे ध्यानं^४ प्रविशति लौकिकेन मार्गेण, तदाप्यष्टाभिरिन्द्रियैरणा(ना)गामिफल लभते । तस्य नवमे विमुक्तिमार्गे सौमनस्यमष्टम भवति, आनन्तर्यमार्गे तूपेक्षे [II B 4 Fol 42 a]⁽¹⁰⁾न्द्रियमेव । निश्चयमुभाभ्या^५ हि तस्य प्राप्तिः । अथ लोकोत्तरेण प्रविशति, तस्य नवभिराज्ञेन्द्रियं नवम भवति ॥^६

यत्तद्विधमिधमे पठ्यते—“अर्हत्फलस्यैकादशभिः” इति १^० तत्कथमुच्यते ‘नवभिस्तस्य प्राप्तिः’ इति १^८ नैव दोषः । यस्मात्—

^१ भूयोवीतराग in *Akb* — भूयोवीतराग इति । यो लौकिकेन मार्गेण पृथग्जन वस्थाया पटप्रवारीपलित्तिताऽभूत् सो भूयावातराग इत्युच्यते । अथ हि स्रोतआपत्ति फलमप्राप्यैव षोडशे क्षणे सकृदागामी भवति । *Sak* p 115

^२ अथ वीतराग इति । कामघानुमात्रवीतरागो लौकिकेन मार्गेण नवम प्रकारे प्रहीण प्रथमादपि वा ध्यानावावदाकिञ्चन्यादपि वा वीतरागो योऽनागामिफल प्राप्नोति । स्रोत आपत्तिफलस्य हि द्वागमार्गेण प्राप्तिः अस्य च दर्शनमार्गेणैव प्राप्तिरिति तुल्यत्वम् । *Sak* p 115

For a controversy on this point, see *Kv* 1 5 — नहति पुषुज्जनो कामराग व्यापाद ति ?—इदानीं जहति कथा नाम हति । तस्य यस ज्ञानलाभो पुषुज्जनो सह सत्त्वाभिसमया अनागामी नाम होति, तस्य पुषुज्जनकाले यव कामरागव्यापादा पहाणा नि रद्धि, सम्ययापि एतरहि सम्मतीयावः । तेन त रद्धि भिदितु जहति पुषुज्जनो नि पुच्छा सकृदावित्त । *Kv* 1 5

^३ निश्चयविशेषादिति । यदि तृतीय ध्यान निश्चय नियाममवशामति । मुह्यद्रिय तत्र भवति । अथ प्रथमद्वितीय ध्यान निश्चय सौमनस्यद्रिय तत्र भवति । अथानागम्य ध्यानान्तरचतुषुध्यानाताम यत्नम निश्चित्य उपक्षद्रिय भवताति । *Sak* p 115

^४ तादृणद्रियत्वाद् ध्यान in *Akb*

^५ आनन्तयविमुक्तिमागाभ्याम् । *Sak* p 115

^६ V supra, p 57 n 5

^७ *Jhana prasthāna*, 15 1 See *Sak* p 116

^८ Cf यत्तद्विधमिधम उपनम ‘वृत्तिभिरिन्द्रियैरहस्त्वं प्राप्नोतास्याह एकादशभिः’ इति तत्कथ नवभिर्यथुच्यते ? नवभिरिव तन् प्राप्नोति । *Akb* II 16 cd

एकादशभिराप्तिस्तु फलस्यान्त्य[स्य] हानितः ॥^१

परिहाय परिहायाऽयं समयविमुक्तोऽर्हन्निश्चयविशेषे^(२) पात्पुनर्लभते । कदाचित् तृतीयं ध्यानं निश्चित्य । कदाचिद् द्वितीयं प्रथमं वा । कदाचिच्चतुर्थमनागम्यं वा । इत्यतस्तिष्ठतृणां वेदनानां संभवादेकादशभिरुक्तम् ॥^३

अथैषां ग्रथानां(णां) कामरूपारूप्यघातानां कतरघातभूम्यालम्बनेन मार्गेण कतरस्य घातोः परिज्ञानं भवतीति ?^३ तदाधिर्भाव्यते ।

[93 ab ^४] स्वस्य घातोः परिज्ञानं स्व^(३)विपक्षदशा पथा ।

स्वविपक्षदशा च मार्गेण(मार्गेणा)नास्रवेण परिज्ञानं भवति । तत्र स्वघातुदशा तावद् दुःखसमुदयालम्बनेन, स्वविपक्षदशा निरोधमार्गालम्बनेन त्रैघातुकपरिज्ञानं भवति । सास्रवेण त्वानन्तर्यमार्गेण संगृहीतेन सन्निकृष्टाऽघोभूमिविषयेषोर्ध्वसन्निकृष्टभूम्यालम्बनेन च विमुक्तिमा^(४)र्गसंगृहीतेनाघोभूमिपरिज्ञानं भवति । ध्यान[न्त]र्यमार्गाणामघोभूमिविषयत्वाद्भिमुक्त्याख्यानामूर्ध्वभूम्यालम्बनत्वाच्च । अनास्रवानां(णां) तुभयेषामेकभूमिगोचरत्वादिति ॥

अथ कतिभि(भी)रिन्द्रियैः कामघातुपरिज्ञानं कतिभि(मो) रूपारूप्यघातुपरिज्ञानमिति ? तदिदं प्रतायते—

[94] कामघातुपरिज्ञानं प्रायः सप्तभिरि^(५)प्यते ।
समलैर्निर्मलैस्त्वयैरष्टाभिरभिधीयते ॥

कामघातोस्तायन्—सास्रवैः सप्तभिः परिज्ञानं भवति प्रहाणमित्यर्थः । पञ्चभिः श्रद्धादिभिः मनउपेक्षेन्द्रियाम्यां च । प्रायो ग्रहणात्सौमनस्येन्द्रियेना(शा)पि कस्यचित्समापत्यमिप्रायस्य योगिनो मौलभूमिप्रवेशात् । अनास्रवैस्त्विन्द्रियैरष्टाभिः । एभिरेव सप्तभिः^(६)राशेन्द्रियेण च । प्रायो वचनात्सौमनस्येन्द्रियेण(ण) च नवमेन ॥

[95] रूपघातुपरिज्ञानमिदं दशभिरिन्द्रियैः ।

^१ Cf. एकादशभिरर्हन्त्वमुक्तं त्वेकस्य संभवात् । *Abb.* II 17 ab

^२ Cf. अस्ति सप्तवो यदेव पुद्गल परिहाय परिहाय गुह्यनीमनयोपेक्षाभिरर्हन्त्व प्राप्नुयादत एवाव्यभिचित्युक्तम् । न तु तल्लु कश्चोऽस्ति सुखादीनामेकस्मिन् काले । कथननागागिनोऽप्येव प्रसंगो भवति ? न ह्यसौ परिहीण कदाचित्तुल्लेन्द्रियेण प्राप्नोति न च बीतरागपूर्वो परिहीयते । तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणात् । *Abb.* II 17 ab.

^३ This topic is not discussed in *Abb.*

^४ The cd of the *śāstra* 93 is missing.

पञ्चमि थञ्जादिमि, मन इन्द्रियेन(ण), निस्तृमिर्वेदनामि, निश्चय
विशेषादाज्ञेन्द्रियेन(ण) च ॥

अन्त्यघातुपरिज्ञानमेकादशमिरुच्यते ॥

ययोक्तैर्दशमिराज्ञातवदिन्द्रियेन(ण) च । उभाभ्या तस्य परिज्ञानमेक
(७)यज्ञोपमसमाधिसहचरम्, द्वितीय क्षयज्ञानसहगतमिति ॥

इदमिदानीं वक्तव्यम्—क कतिमिरिन्द्रियैः समन्वागत इति ? तत्र
तावद्य नियम —

[96] सर्वमत्त्वास्त्रिघातुस्था उपेक्षापुर्मणो(नो)ऽन्विताः ।

पमिस्त्रिमि. सर्घसत्त्वा समन्वागता ।

त्वक्स्त्रीत्वव्यञ्जनैः कामे

कामावचरा सत्त्वा कायपुरुषस्त्री^(८)न्द्रियैरेमि पूर्वोक्तैश्च ।

रूपिणश्चक्षुरादिमिः ॥

रूपिणः खलु सत्त्वाश्चक्षुरादिमिस्त्रिमिश्चोपेक्षापुर्मणोमिः ॥

[97] कामिनः खलु दुःखेन तद्रागी दुर्मण(न)स्तपा ।

अर्थातराग कामघातो दुःखदौर्मण(न)स्याभ्या समन्वागत ।

ऊर्ध्वजस्तु सुखेनार्यः शुमाह्लाधरजौ तथा ॥

ऊर्ध्वजो रूपारूप्यघातुज आर्य सुखेन सम^(९)न्वागत । अनाम्रवेश

शुमह [स्तनपरीक्षशुभाप्रमाणशुभा] क्लिष्टाक्लिष्टेन ॥

[98] प्रतीत्या(प्रीत्या)भाह्लाधरोद्भूतौ

आभास्थरेपूपधस्तदधरजश्च प्रीत्या समन्वागत ।

शुभैः स शुभमूलकः ।

थञ्जादिमि पञ्चमि कुशलैरणु(नु)च्छिन्नकुशलमूल सर्घस्य समन्वागत ।

शैवाभ्यां मोक्षमार्गस्थौ

९ This topic is not discussed in *Abh.*

द्वा [II A, 4 Fol 42 b]भ्यां⁽¹⁾ शैक्षाभ्यां [इन्द्रियाभ्यां दर्शनभावना-
मार्गस्थौ] ॥

[अशौचोऽर्हन्] स्वमार्गः ॥

अथ नियमेन कः कतिभिरिन्द्रियैः समन्वागत इति ? तदिदमुपदर्शयते—

[99] उपेक्षापुर्मणो(नो)पुक्तोऽवश्यं त्रयसमन्वितः ।^१

[ए]मिरेव त्रिभिः । न ह्येषामन्योन्येन विना समन्वागतः । शेषै-
रणि(नि)यमः ।^२

^{३(2)}तत्र तावच्चक्षुरादिभिः सप्तभि^४रारूप्योपपन्नो न समन्वागतः ।
कामघातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानि ।^५ सुखेन्द्रियेण चतुर्थध्यानाद्युपपन्नाः^६
पृथग्जनाः, सौमनस्येन त्रि(द्व)तीयाद्युपपन्नाः^७ पृथग्जनाः, दुःखेन्द्रियेण(ण)
रूपारूप्योपपन्नाः, क्षीर्माण(न)स्येन कामवीतरागः, अद्वादिभिर्निःशुभः^८, अना-
स्रधैस्त्रिभिः पृथ⁽³⁾ग्जना^९ न समन्वागताः ।^{१०}

चतुर्भिः कायसुखवान्

यः कायेन्द्रियेण सोऽवश्यं चतुर्भिस्तैश्च त्रिभिः कायेन्द्रियेण(ण) च ।
योऽपि सुखेन्द्रियेण स चतुर्भिः—तैश्च त्रिभिरपेक्षादिभिः सुखेन्द्रियेण(ण) च ।

चतुष्मानपि पञ्चभिः^{१०} ॥

^१ Cf उपेक्षाजीवितमनोपुक्तोऽवश्यं त्रयसमन्वित ॥ Ak. II 17 cd

^२ Cf शरीरस्वनियम । स्यात्समन्वागतं स्यादसमन्वागतं । नत्र तावत् Akb II 17cd

^३—³ This whole passage substantially agrees with Akb II 18ab

^४ चक्षुःश्रोत्रप्राणजिह्वेन्द्रियैरारूप्योपपन्नो न समन्वागतः । Akb II 18ab

^५ after this Akb has कायन्द्रियेणारूप्योपपन्नो न समन्वागतः । स्त्रीन्द्रियेण
रूपारूप्योपपन्नः । कामघातौ येनाप्रतिलब्धविहीनम् । एव पुष्पेन्द्रियेण । Ibid

^६ चतुर्थध्यानाद्युपपन्नः । Ibid

^७ तृतीयचतुर्थध्यानाद्युपपन्नः । Ibid

^८ अद्वादिनि मनुच्छिन्नबुधालमूलः । Ibid

^९ आशास्याधीन्द्रियेण पृथग्जनस्यैवा न समन्वागताः । आज्ञेन्द्रियेण पृथग्जनवर्गना
संज्ञमार्गस्थाः । आज्ञाज्ञाधीन्द्रियेण पृथग्जनस्यैवा असमन्वागताः । Ibid

^{१०} Cf चतुर्भिः सुखकायाभ्यां पञ्चभिश्चक्षुरादिभ्याम् । Ak. II. 18 ab

'अपि'शब्दाच्छोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैर्वेदितव्यम् । यश्चक्षुरिन्द्रियेण सोऽवश्यं पञ्चभिः—उपेक्षाजीवि⁽⁴⁾तमनःरूपेन्द्रियैश्चक्षुषा च ॥

[100] स्त्रीन्द्रियाद्यन्वितोऽष्टाभिः^१

नैश्च सप्तभिः स्त्रीन्द्रियेण(ण) च । 'आदि'ग्रहणान् पुरुषेन्द्रियदौर्मण(न)-स्यश्रद्धादीनां ग्रहणं वेदितव्यम् । तद्भानपि प्रत्येकमष्टाभिः—तैश्च सप्तभिः पुरुषेन्द्रिये(ण) घ्राणमेन । एभिश्च कायजीवितमनोभिश्चतसृभिर्वेदनाभिः, दौर्मण(न)स्येन्द्रियेण च । श्रद्धा⁽²⁾दि[भि]स्तैश्च पञ्चभिरुपेक्षाजीवितमनोभिश्च ।

दुःखी युक्तस्तु सप्तभिः ।

यो दुःखेन स सप्तभिः—कायजीवितमनोभिश्चतसृभिर्वेदनेन्द्रियैर्दौर्मण(न)स्यं हित्वा, तद्गीतरागस्य नाम्नीति ।

एकादशभिरन्त्याभ्यां^३

द्वाभ्यामन्त्याभ्यां युक्तोऽवश्यमेकादशभिः, प्रत्येकं सुखसौमनस्योपेक्षा-जीवितमनःश्रद्धादिभिः⁽⁶⁾राशेन्द्रियेण च । एवमाद्यातवदिन्द्रियेण तेन नैश्चेति ।

सप्त पद्मिस्तदाद्यवान् ॥^४

प्रथमेन त्वनाद्येण यः समन्वागतः सोऽवश्यं त्रयोदशभिर्मनोजीवित-कायेन्द्रियैश्चतसृभिर्वेदनाभिः श्रद्धादिभिस्तेन चेति ॥

अथ सर्ववद्भूमिः कियद्विः समन्वागताः^५ ? तदुच्यते—

[101] त्रिद्वीपनरकोत्पन्ना मिथ्यात्वनियता अ⁽⁷⁾पि ।

[वद्भूमिः] श्लोकान्विशत्या स्वल्पैरष्टाभिरन्विताः ॥

[102] यन्तरामविक्रमेततिर्यक्श्रद्धालुसारिणः[ः] ।

त्र्यधिकैर्दशभिर्युक्ता दशभिर्वा नवाधिकैः ॥

^१ Cf स्त्रीन्द्रियादिनाम् । Ak. II 18 d

^२ Cf मीपनस्यो च दुःखी तु सप्तभिः । Ak. II 18 cd

^३ Cf अष्टाभिरैकादशाभिरुपेक्षाभिरन्विताः । Ak. II 19 ab

^४ Cf आत्मास्वामीन्द्रियोपेतत्रयोदशभिरन्विताः । Ak. II 19 cd

^५ Cf. य सर्ववद्भूमिः कियद्विः समन्वागताः न कियद्विः ?

वद्भूमिष्वन एषामन्विताः समन्वागताः ।

द्विः कियद्विः त्र्यधिकैर्दशभिर्युक्ता दशभिर्वा नवाधिकैः ॥ Ak. II, 21. "

The Adv deals with this topic in detail

स्वल्पैस्त्रयोदशमी रूपभिः पञ्चभिः श्रद्धादिभिश्च जीवितमनउपेक्षामिश्च ।
 णा(ना)रकस्य तूच्छिन्नशुभवीजस्य चक्षुरादीनि पञ्चैकं च व्यञ्जनं वेदनाश्च पञ्च
 जीवि⁽⁸⁾तं मनश्च । तिरश्चां नास्त्युच्छेदः । य इहोच्छिन्नन्ति सोऽवश्यमवीचि
 गच्छति । तेन तत्र नरके श्रद्धाद्या न सन्ति । पञ्च चक्षुरादीनि पञ्च च
 वेदना, एकं व्यञ्जनं जीवितं मनश्चेति त्रयोदश भवन्ति । स्युर्वहुभिश्चान्तरा-
 भविकाद्याः पृथग्जनास्त्रीस्यमलानि हित्वैकात्रविंशतिभिः, आर्यास्तु श्रद्धा-
 नुसारिणो द्वे ⁽⁹⁾अमले हित्वैकं च व्यञ्जनमित्येकात्रविंशतिभिरेव समन्या-
 गताः ॥

[103] सम्यक्त्वनियता ये तु ये च श्रद्धाधिमुक्तिकाः ।
 त एकादशभिर्मुक्ता दशभिर्वा नवाधिकैः ॥

तत्र सम्यक्त्वनियता आर्या इत्यर्थः । ते पञ्चभिः श्रद्धादिभिर्मनोजी-
 विताभ्यां च तिसृभिर्वेदनाभिरेकेण चानास्रवेन(ण) । सर्वप्रभूतैः पुनरेकात्र-
 [II B, 5 Fol 43 a]⁽¹⁾विंशतिभिरेकलिङ्गद्वयमलपर्यजितैः ॥

[104] प्रज्ञाविमुक्तनामार्हत् कायसान्द्रुमयाह्वयाः ।
 अत्रैकादशकोपेता यदि वाऽष्टादशान्विताः ॥

सर्वाल्लैरेकादशभिः श्रद्धादिभिः सुखसौमनस्योपेक्षाजीवितमनोभिरेकेन
 चानास्रवेण । बहुभिस्त्वष्टाद[श]भिः, द्वे अनास्रवे दौर्मण(न)स्यमेकं च व्यञ्जनं
 हित्वा ॥

[105] कामदेवा मृ⁽²⁾ताः स्वल्पैर्दशभिः सप्तकाधिकैः ।

अनास्रवप्रयं हित्वा दौर्मण(न)स्यं च । तत्रत्यः पृथग्जनो यदि वैराग्य
 गच्छति स देवपिर्भवति । एकं च व्यञ्जनं हित्वा परिशिष्टैः सप्तदशभि-
 समन्यागतः ।

त एवैकौनविंशत्या युक्ता बहुमिरिन्द्रियैः ॥

द्वे अनास्रवे हित्वैकं च व्यञ्जनम् । अत्रापि हि सत्यानि दृश्यन्ते ॥

[106] [द्विध्यां]⁽³⁾जास्तु सर्वाल्पैर्दशभिः पञ्चकाधिकैः ।

प्रथमद्वितीयध्यानोपपन्नानां पृथग्जनानां दुःखदौर्मण(न)स्ये हित्वा द्वे च
 व्यञ्जने त्रीणि चामलानि, पञ्चदशभिः समन्यागमः ।

दशभिः सत्तुष्कैस्तु शुभकृत्स्नाः समन्विताः ॥

शुभकृत्स्नेषु पृथग्जनस्य सौमनस्यं च हित्वा सत्तुर्दशभिः समन्यागमः ।

[107] बृहत्फला हि ⁽⁴⁾अल्पल्पैस्त्रयोदशभिरन्विताः ।

बृहत्फलेषु पृथग्जनस्य सुखं च हित्वा दुःखादीनि च पूर्वोक्तानि त्रयोदश भवन्ति ।

युक्ता' षोडश(श)भिस्त्वेते सर्वभृतिभिरिन्द्रियैः ॥

यद्यथा भवन्ति तेषां सुखसौमनस्याभ्यामनास्त्रयाभ्यां समन्वागम इति षोडश भवन्ति ॥

[108] अष्टाभिर्दशभिः सेकैरारूपाः स्वल्पभूमिभिः^१ ।

स्वल्पैरष्टाभिः ⁽⁵⁾ । पृथग्जनस्याष्टा[ ] स्वल्पानि भवन्ति । पञ्च अष्टा(श्र)द्धाद्धी(शी)नि, जीवित मनउपेक्षा च । बहुभिरेकादशभिरार्यस्य समन्वागम । पञ्चमि अष्टादिभिः, द्वाभ्यां सुखसौमनस्याभ्यामनास्त्रयाभ्याम्, जीवितमनउपेक्षेन्द्रियैश्चतुर्भिरणा(ना)स्त्रयेण चैकेन ।

सदेवकौरवा सत्त्रास्त्रयोदशभिरन्विता ॥

पञ्चमि अष्टादिभिः ⁽⁶⁾पञ्चमि सुखादिभिः, कायमनोजीवितैश्च त्रिभिः ॥

[109] अष्टाभिनि शुभो युक्तो दशभिर्वा त्रयाधिकः ।^२

उच्छिद्यशुभमूलो नि शुभः^३ सर्वात्पैरष्टाभिः समन्वागत । सुखादिभिः पञ्चमि कायजीवितमनोभिश्च । सर्वप्रभूतस्तु त्रयोदशभिर्यथोक्तैरष्टाभिश्चतुःरादिभिश्चतुर्भिरैकेन च व्यञ्जनेन ।

द्विलिङ्गा ⁽⁷⁾पश्चिमैः स्वल्पैर्विशत्याप्येकया परम् ॥

उभयव्यञ्जनत्रयोदशभिः स्वल्पैः सुखादिभिः कायजीवितमनोभिः अष्टादिभिश्च पञ्चमि । चक्षुरादीनामलघुविद्वानत्वादनियम । सर्वबहुभिः स्वैकोनविंशतिभिर्त्रिंशत्यमलान्वयास्य । समाप्तोऽयं मत्स्यकप्रवचसमुद्रः ॥

^१ Cf शुभो वास्तव्यात्प्य उपेक्षायुमन शुभ । Ak II 20 cd

^२ Cf अयं य मर्त्यान् समन्वागत म त्रिपद्भिर्गिन्द्रिय ?

मर्त्यान्नि शुभोऽष्टाभिर्विमन कायजीवित । Ak II 20 ab

^३ समच्छिद्यशुभमूलो नि शुभ । Ak II 20 ab

व्याख्यात इन्द्रियानां(णां) धातुगतिप्रभेदप्र^(१)दर्शनागतानां विस्तरेण प्रभेदः । अधुना तु मीमांस्यते । किमेते संस्कृता धर्मा यथा भिन्नस्वभावाः, एवं भिन्नोत्पादा अथ नियतसहोत्पादा अपि केचिद्विद्यन्त इति ? विद्यन्त इत्याह ।

तत्र संक्षेपेण पञ्चमेा धर्मजातयः—रूपं चित्तं चैतलिकाश्चित्तविप्रयुक्ता असंस्कृतं च ।

तत्रासंस्कृतं नोदेति न च व्येति ।^१

रूपि^(२)णां तु धर्माणामयं नियमः —

[110] सत्तद्रव्याविनिर्भागी परमाणुर्वाहिगतः ।

कामेण्वेकाधिकः कापे द्वयधिकश्चतुरादिषु ॥^३— — —

सर्वसूक्ष्मः खलु रूपसंस्कारोपादानसंचयभेदपर्यन्तः परमाणुरिति प्रज्ञाप्यते । स तु सत्तद्रव्याविनिर्भागी चतुर्भिर्भूतैस्त्रिभिश्चोपादायरूपैस्त्रिभिस्त्रिमिर्वा भूतैश्चतुर्भिश्चो[II. A, 5. Fol 43b]पादावरूपैरविनिर्भागवर्त्यसावष्टम इति ।

कोशकारस्त्याह—“सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुः(णुः)” इति ।^३ तेन संघातव्यतिरिक्तं रूपमन्यद्द्रव्यम् । यदि नास्ति संघातोऽपि नास्ति । अतः सिद्धं ‘सर्वसूक्ष्मं रूपपरमाणुः(णुः)’^३ इति ॥

१—^१ This *Abb.* (from व्याख्यात. to न च व्येति) is identical with *Abb.* II. 21.

२ Cf. कामेण्वेकाधिकः परमाणुरितिन्द्रियः ।

कापेन्द्रियो नवद्रव्यो दशद्रव्योऽपरेन्द्रियः ॥ *Abb.* II. 22.

३ Cf. सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुरित्युच्यते । यतो नान्यतरो विज्ञाप्येत । स कामधातावशब्दको अविन्द्रियवत्सत्तद्रव्यक उत्पद्यते नान्यतमेन हीनः । अष्टौ द्रव्याणि । चत्वारि महामूलाणि चत्वारि बोधदायरूपाणि रूपान्धरसत्सत्तद्रव्यानि । सेन्द्रियस्तु परमाणु-रव्यब्दको नवद्रव्यक उत्पद्यते दशद्रव्यको वा । *Abb.* II. 22ab.

—सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुरिति । संघातपरमाणुं द्रव्यपरमाणुः । यत्र हि पूर्वापरभागे नास्ति तत्सर्वरूपावचित द्रव्य द्रव्यपरमाणुरित्युच्यते । तस्माद्विधिनाष्टि सघातः परमाणुरिति । *See.* p 123.

* Compare this view with the view of Saṃghabhadra :—D’après Saṃghabhadra (xxxiii. 3, Fol 52a) : Parmi les *śūpas* ‘susceptibles de résistance (*sapratigha*), la partie la plus subtile, qui n’est pas susceptible d’être scindée

कायेन्द्रियसहस्रस्यष्टाभिश्चक्षुरादिसहिता(तो) नवमि ॥

[111] एवं रूपेऽपि विज्ञेयो हित्वा गन्धरसद्वयम् ।

रू पघान्तौ बहिर्गतं पञ्चद्रव्याविनिर्भागी गन्धरसौ हित्वा । काय
सहस्रगतस्तु पङ्क्तिश्चक्षुरादिषु सप्तभिरधिनिर्भागीभिः । यदा पुनस्सशब्दक
स सघातो^१ जायते, तदा सर्वत्र यथोक्तेषु शब्दोऽधिको गणयितव्यः ।

अत्र पुनर्महाभूतानि सर्वोपादायरूपाश्रयभाष्यप्राधान्याच्चतस्रो द्रव्य
जातयो विचक्ष्यन्ते । उपादाय^(३)रूपघातुचतुष्टयं तु घटादिद्रव्यप्रज्ञप्तिसि
मित्तत्वादायतनगणनया गणयत इति विचक्षितापरिज्ञानान्नास्ति चोपा
दकाश ॥^२

a nouveau s'appelle *paramanu* C'est-à-dire le *paramanu* n'est pas sus
ceptible d'être devise en plus eurs par un autre *rupa* par la pensee C'est ce
qu'on dit être le plus petit *rupa* comme il n'a pas de part es on lui donne
nom de plus pet it^१ De même un *kshana* est momme le plus petit temps et
ne peut être devise en dem *kshanas* (u. 86) *LVPak.* II p 144 n. 3

Also cf यत्पुनश्च्यते रूपसमुदाय इति तत्र निर्गरीर परमाणवदितव्य । बृद्ध्या
पयत्प्रभदतस्तु परमाणुव्यवस्थान पिण्डसप्तविभावनतामुपादाय रूपे द्रव्यापरिनिष्पत्ति
प्रवेगता चोपादाय । *Asm* pp 41—2

On the Buddhist theory of Atoms and Molecules See W M Mc
Govern *A Manual of Buddh st Philosophy* vol. I pp 125—128 S Z Anag
Compendium of Philosophy pp 268—273 and Th Stcherbatsky *The Central
Conception of Buddhism* pp 11—14

^१ The *Kośakata* deals here with one more topic — कथमिहाविनिर्भागी
भूताना कश्चित्च सघात काठन उत्तरयते कश्चिदेव द्रव उष्णो वा समदीरयो वा । *Akb*
II. 22d.

^२ Cf किं पुनरत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते आहोस्त्विदायननम् । किञ्चात यदि द्रव्यमेव
द्रव्यं गृह्यते अत्यल्पमित्त्वात् अष्टद्रव्यको नवद्रव्यक इति । अवश्य हि तद्द्रव्यस्यस्या
ननापि भिन्नव्ययम् । तस्यापि परमाणुमनित्तवान् । अथाप्यापतनद्रव्यं गृह्यते इति
बहिर्मुख्ये—अष्टद्रव्यक इति । चत्वारणो हि वस्तव्यो यावता भूताः अपि स्रष्टव्यापतनम् ।
किञ्चिदत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते यदायवभूत किञ्चिदश्रयतन द्रव्यं गृह्यते यदाश्रितभूतम् ।
अत्र पतनान्तरव्य गृह्यते । भूतचतुष्टान्तराणां स्वजायननिश्चयात् । क पुनरस एव
विश्लेषेण वक्तुम् । च्छन्दापि वाचा प्रवृत्तिरयत्न परीक्ष्य । *Akb* II 22cd

मुख्यवत्यांश्च इत्थं वयं स्वल्पमस्ति तं द्रव्यं गृह्यते । आहास्त्विदायतनम्
द्रव्यमित्यपिदृष्टम् । आयननं हि हि द्रव्यमिति शक्यं वक्तुं सामान्यविशेषलक्षणसद्भावान् ।

अरूपिणां पुनः

चित्तं चैतसिकैः सार्धं^१

अविनिर्माणेन(ए) जायत इति वर्त्तते ।

संस्कृतं तु स्वलक्षणैः ॥^२

सार्धं हि संस्कृतं स्वलक्षणैः^३ सह जात्यादिभिरुत्पद्यत इति चेदितव्यम् ॥

(३)अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषां वृत्तो द्वितीयस्य[अध्यायस्य] द्वितीयः पादः ॥

यद्भूतवस्तुष्कमाशय एकरूपोपादायरूपस्यन तदेवाग्न्यस्योपादायरूपस्य गन्धस्य रसस्य वाऽन्यः । किं तर्हि ? 'अग्न्यदेव भूतवस्तुष्कं तस्याशयः' इति वैभाषिकसिद्धान्तः । *Saks.* p 125. For the term *śraṅgā*, see *Asm.* p. 16.

^१ Cf. चित्तचैतसाः सहावर्ग्यं सार्धं संस्कृतलक्षणैः । *Ab.* II. 23 ab.

^२ See *Asm.* p. 19.

द्वितीयाध्याये

तृतीयपादः ।

यदुक्तं चैतसिकास्तु सद्योत्पद्यन्त इति तदभिधीयताम् । के पुनस्ते
चैतसिका धर्मा १^१

ते पञ्चप्रभेदा — महाभौमा , कुशलमहाभौमा , क्लेशमहाभौमा , अकुरा
समहाभौमा , परीक्षक्लेशमहाभौमिकाश्च ।^२ महती चित्तभूमिरेवामिति त
इमे महाभौमा । भूमिर्गतितिरित्यर्थः । एव सर्वत्र विग्रहः कार्यः ।

तत्र तावन्महाभौमा निर्विश्यन्ते ।

[112] दशधर्मा महाभौमा विस्संज्ञाचेतनास्मृतिः ।

छन्दः स्पर्शोऽधिभोक्षश्च धीः समाधिर्मनस्कृतिः ॥^३

एते दशधर्मा सर्वास्या चित्तभूमौ त्रैधातुक्यामनास्त्रयाया च समप्रा
भवन्ति ।^४

^१ For the Sarvāstivādin list of the *Chattasika dharmas* see Th. Stcherbatsky *The Central Conception of Buddhism* pp 100—105 and *LVPak* II p 150 n 2 For the Sthāviravādins list see S. Z. Aung *Compendium of Philosophy* pp 14 fol and *Nyanaponika Abhidhamma Studies* pp 10-14 For the Yogācāras list see N. A. Sastri *Ālambanaparīkṣā* pp 113-5 (Appendix) and *Asm* pp 5-11 The *Viśvāyavartan* (pp 4-5) gives a list of 119 *Kuṣāla dharmas* For a detailed account of this topic see W. M. Mc Govern *A Manual of Buddhist Philosophy* vol 1 pp 137-162

^२ Cf प्राप्या वा पञ्चधा चंत्ता महाभूम्याधिभेदतः । *Ak* II 23 cd

^३ Cf वेदना चेतना सज्ञा छन्दः स्पर्शो मति स्मृतिः ।

मनस्कारोऽधिभोक्षश्च समाधिः सवचेतसि ॥ *Ak* II 24

^४ Cf इमे किल दश धर्मा भवन् चित्तस्थान समप्रा भवन्ति । *Ak* II 24 But Vasubandhu holds a different view. इमे किल' इति । किलञ्च परमतद्योतन । स्वमतं तु छन्ददाय भवचेतसि न भवन्ति । तथा ह्युदनवाचायें पञ्चस्वधके लिखितम् । *Sāh* p 127 See *LVPak* II p 150 n 2

According to the Sthāviravādins only seven *chattasika* are *sama-chitta siddharana* परमो चेतना सज्ञा चेतना एवगता जीवेतिद्वय मनस्कारो वेति सतिने मन्वचित्तमाधारणा नाम । *A Sangaho* II 2

The Yogācātra list has only five —

तथा स्वगमनस्कारविरमंताचेतनाग्विनम । *Trinīk* 3 cd

तत्र वेदना सुखादिस्त्रिविधोऽनुभवः । त्रिविधं संघेदितमिति पर्यायः ।
इष्टानिष्टोभयविपरीतविषयेन्द्रियविज्ञानसन्निपातजा धर्मयोनिः कायचित्ता-
यस्या विरोधः प्रह्लाद्युपतापी तदुभयविपरीतश्च तृष्णाहेतुर्वेदि(द)नेत्युच्यते ।^१

निमित्तनामार्थैक्यश्चा संज्ञा^२ वितर्कयोनिः ।

चित्ताभिसंस्कारश्चेतना ।^३

(१) चित्तव्यापाररूपा स्मृतिः ।^२ चित्तस्यार्थामिलपना कृतकर्तव्यक्रिय-
मान(ण)कर्मान्ताविप्रमोपलक्षणाः(णा) ।

ऋ(छ)न्दः^३ कर्तुकामता वीर्याङ्गभूतः ।

विषयेन्द्रियविज्ञानसन्निपातजा चित्तस्य विषयस्पृष्टिः, चैतसिकधर्मो^४
जीघनलक्षणः स्पर्शः ।

^१ Cf वेदना अनुभवस्वभावा । सा पुनविषयस्याह्लादकपरिहापकतदुभयाकार-
विविक्तस्वरूपसाक्षात्करणभेदात् निघा भवति -- । एवं त्वन्वे मग्यन्ते । शुभानुमाना
कर्माणा फलविपाक प्रत्यनुभवन्त्यनेनेत्यनुभव । *Tvb* 3 cd.

^२ Cf नीलादिभेद आरम्भण सञ्जानाती ति सञ्ज्ञा । सा सञ्ज्ञानलक्षणा
पञ्चाभिञ्जाणरसा । ... अपरो गयो—सन्धसगाहिगवतेन हि सञ्ज्ञानलक्षणा सञ्ज्ञा ।
Dhs A III 188-9 Also cf. सज्ञा विषयनिमित्तोद्ग्रहणम् । विषय आलम्बनम् ।
निमित्त तद्विशेषो नीलशेतावालम्बनव्यवस्थाकरणम् । तस्योद्ग्रहण निरूपण नीलभेदत्र
पीतमिति । *Tvb* 3 cd For the different functions of *samyāhā*, *vijñāna* and *prajñā*,
see *Vm* xiv. 3—6

^३ Cf. चेतना चित्ताभिसंस्कारो मतसश्चेष्टा । यस्या मत्यामालम्बन प्रति चेतस प्रस्यन्द
इव भवति अयस्कात्तवशादय प्रस्यन्दवत् । *Tvb*. 3 cd. Also cf. चेतयतीति चेतना, सङ्घि
अतना सपयुक्तधर्मे आरम्भणे अभिसन्दहृती ति अत्यो । *Dhs A*. III. 190. For *chetanā* and
its relation to the *Samskāra-skandha*, see *A Manual of Buddhist Philosophy*, Vol. 1
pp 86-89

^४ Cf स्मृतिः सस्तुते वस्तुन्यमप्रमोपश्चेतसोऽभिलषणता । *Tvb* 3 cd. चित्तसंस्कारे
चैतसिकधर्मगतानस्य सततमविच्छिन्न चिन्तन नाम स्मृति । *Aam*. p. 123. For the
omission of *smṛti* in the Sthavira-vādins' list of *sabba chitta-sādhāraṇa*, see
Abhidhamma Studies, p 39.

^१ Cf. छन्दो ति वस्तुकम्बतापेत अधिवचन । *Dhs A* III. 254.

छन्दोऽभिप्रेते वस्तुन्यमिलाप । *Tvb*. 3 cd.

^२ Cf. कृतती ति कस्यो । स्वाय कृसनलक्षणो, सघट्टनरयो, सन्निपातपञ्चपट्टानो,
आपापगतविषयपट्टानो । अय हि अरूपधर्मो समानो षि आरम्भणे कृताकारेणैव एवतती
ति कृसनलक्षणो । *Dhs A*. III. 179. Also cf. स्पर्शक्षिकतनिपाते इन्द्रियविचारपरिच्छेद.

चित्तस्य विषयेऽधिमुक्तिरवि(घ)मोक्ष^१ रचिद्वितीयनामा^२ चित्तस्य^(४)
विषयाप्रतिसकोवलक्षण ।

धी प्रज्ञा धर्मसंग्रहाद्युपलक्षणस्वभावा^३ ।

चित्तस्यैकाप्रता समाधिश्चिचस्थितिलक्षण ।

चित्तस्याभोगो मनस्कार पूर्वानुभूतादिसमन्याहारस्वरूप ।^४

सूक्ष्म खलु चित्तचैताना धिशेषो दुरवधारो रूपिनी(णी)नामेव तावदो
पधीना बहुरसानामिन्द्रियग्रा^(५)ह्योऽपि रसशिरोधो दुरवधार, किमङ्ग पुनर

वेत्नामनिश्रयकमक । इन्द्रियविषयविधानानि शीष्यव त्रिक तस्य कायकारणभावेन समवस्थान
विक्रमनिपात । तस्मिन् सति तत्समकालमेवेन्द्रियस्य सुखदुःखादिवेदानाङ्गुलौ यो विकारस्तेन
सङ्गो विषयस्य मुक्तादिवेदनीयाकारपरिच्छदो य स स्पष्ट । इन्द्रिय पुनर्येन विषयण सुख
दुःखादिहेतु च प्रतिपद्यत स तस्य विकार । स्या पुनरिन्द्रियविकारसादस्यनद्रिय स्यातीन्द्रियण
वा सृस्यत इति स्या उच्यते । *Tab 3 cd*

^१ Cf. अधिमोक्ष कृतम् । निश्चिते वस्तुनि यथानिदधय धारणा । असहायता
वमक । *Atm p 6*

अधिमोक्षो निश्चिते वस्तुनि तथवावधारणम् । निश्चितप्रहणमनिश्चितप्रतिपद्यायम् ।
युक्तिव आप्तोपपत्त्या वा यदस्मिन् अनिश्चितं तन्निश्चितं यतवाकारेण तन्निश्चितमनित्यदुःखादा
कारेण तेनवाकारेण तस्य वस्तुनश्चेतस्पभिनिवेशमेवमतज्ञा यथास्यवधारणमित्यधिमोक्ष ।
Tab 10 c अधिमुक्तिनिश्चयावधारणम् । *Asa p 353*

^२ Cf अधिमुक्तिस्तत्कालम्बनस्य गुणतोऽवधारणम्(पात) । हचिरित्यय ।
यथानिश्चय धारणनि योगाचारचित्ता । *Sakv p 128* For various interpretations
of this term see *LVP Ak II p 154*

Also cf अधिमुच्चत अधिमोक्षो । यो सनिष्ठान्तरङ्गो असमन्वतरसो निच्छय
पञ्चुपद्धानो आरम्भण निष्कलभावेन इदत्वीरो विद्य ददुष्टो । *Dhs A III 254*

^३ Cf तेन तेन वा अनिच्छान्तिता पवारैत धम्मे जानाती ति पत्ता चतुमन्वधम्मे
विचिनातीनि धम्मविचयो । *Dhs A III 287*

^४ Cf विरिया कारो मनस्विधारो मनमिधारो । परिममनो विसदिध मन
करोति नि पि मनमिधारो । स्वाय आरम्भणपटिपादको बोधिवटिपादको जवनपटिपादको
ति तिष्पकारो । *Dhs A III 254*

Also cf मनस्कारस्वेतम व्यापण । आमूजनमाभोग । आलम्बनं यत् चित्तममि
मूर्त्तान्तियते । य पुनरालम्बनं चित्तधारणकर्मा । चित्तधारणं पुनस्तत्र आलम्बनं पुन
पुनचित्ततायावन्नतम् । एतच्च क्व चित्ततत्तत्तत्कालम्बननिधयेन विगिष्ट मनस्कारमधिष्टोषत
न तु य प्रतिचित्तक्षणं तस्य हि प्रतिक्षणमेव व्यापारो न क्षणात्तरे । *Tab 3 cd* Also cf
मनस्कार क्वम् ? चतम आभोग । आलम्बनचित्तधारणकमक । *Atm p 6*

मूर्ताणां(नां) चित्तचेतसिकानां धर्माणामेककलापवर्ति(णां)नां बुद्धिगम्यः ?^१
स तु हेतुफलस्वभावैर्मतिमद्भिरभ्यूह्य इति ॥^२

कुशलमहाभौमे भवाः कुशलमहाभौमाः । ते पुणः(नः)

[113] श्रद्धोपेक्षाप्रमादश्च प्रसन्धिहीरपत्रपा ।

मूलनीर्यमहिंसा च शुभ-

[II B, 6. Fol 44a]⁽¹⁾ भूका दशस्मृताः ॥^३

तत्र श्रद्धा चेतसः प्रसादो^४ गुणिगुणार्थित्वाभिसंप्रत्ययाकारः, चित्त-
कालुष्यापनायी । तद्यथोदकप्रसादको मणिः सरसि प्रक्षिप्तः सर्वं कालुष्यम-
पनीयाच्छ्रुतामुत्पादयति तद्वच्चि(च्चि)त्सरसि जातः श्रद्धामणिरिति ।^५

अ[प्र]मादः कुशलधर्मभावना तद्वद्विहितेत्यर्थः ।^६

^१ Cf. सम्भासम्बुदेन पन इमेस अरूपीन चित्तचेतसिकान धम्मान एकारम्मणे पवत्त-
मानान पाटियेक्क विनिम्भोग क्त्वा पञ्जाति उद्धरमानेन अतिदुक्कर क्त । तेनाह आयस्मा
भागसेनत्वयो—‘दुक्कर महाराज भगवता क्त...य इमेस अरूपीन...ववत्यान वक्कात अय
फस्सो...इद चित्त’ ति । (*Milinda*, p. 87.) *Dhs A.* III. 277.

^२ Cf. सूक्ष्मो हि चित्तनेताना विशेष । स एव दुर्गरिच्छेद प्रवाहेष्वपि तावत् किं
पुन क्षणेसु । रूपिणीनामपि तावदोपधीना बहुरसाना कासाचिन्द्रियग्राह्या रसविशेषा दुरवधारा
भवन्ति किं पुनर्वै पर्मा अरूपिणो बुद्धिग्राह्या । *Akb.* II. 24.

^३ Cf. श्रद्धाप्रमादः प्रथम्यरपेक्षा हीरपत्रपा ।

मूलद्वयमहिंसा च नीर्यञ्च कुशले सदा ॥ *Ak* II. 25

Also cf श्रद्धाय हीरपत्रपा ॥

अलोभावित्रय धीर्यं प्रथमियः साप्रमादिका ।

अहिंसा कुशलाः । *Trimsikā*, 10d, 11abc.

^४ Cf. तत्र श्रद्धा चेतस प्रसाद । सत्यरत्नकर्मफलाभिसंप्रत्यय इत्यपरे । *Akb* II. 25.
तत्र श्रद्धा कर्मफलसत्यरत्नेष्वभिसंप्रत्यय प्रसादश्चेतसोऽभिलाप । *Tab* 11 abc. श्रद्धा क्तमा ।
अस्तिस्त्वगुणवत्त्वशक्तत्वेष्वभिसंप्रत्यय प्रसारीऽभिलापा । *Asm* p 6

^५ Cf. सदा...सा पनेसा सम्पमादनलक्खणा च सदा पक्खन्दनलक्खणा च । यथा
हि...उदकप्रसादको मणिं ...कद्दम सत्रिसीदापेति...एवमेव सदा उप्पज्जमाना नीवरणे
विक्रमभेति, किलेसे सत्रिसीदापेति, चित्त पसादेति । *Dhs A.* III. 213

^६ Cf अप्रमाद कुशलाना धर्माणा भावना । का पुनस्तेष्वीज्या भावना ? या
तेष्ववहितता । चेतस आरभति निकायान्तरीया सूत्रे पठन्ति । *Akb.* II. 25. अप्रमादः
क्तम । सर्वीर्यकानलोभाद्वेषानोहान्निधित्य या कुशलाना धर्माणा भावना सास्त्रवेभ्यश्च धर्मो-
श्चित्तस्यारसा । *Asm* p 6 क्तमोऽप्रमाद । चित्तस्य कुशलधर्मप्रतिगर्भोऽपि । *Asm* p. 68.
अप्रमाद प्रमादप्रतिपक्षः । अलोभाद्यावद्वीर्यमप्रमादः । यैरलोभादीन्निधित्वाकुशलान्धर्मान्प्र-
जहाति तत्प्रतिपक्षश्च कुशलान्धर्मान् भावयति तेष्वीज्याऽप्रमादः । *Tab.* 11. abc.

प्रथमिश्चि^२त्तकर्मण्यता । कायप्रथमिश्चिरप्यस्ति ।^१ सा तु तदातु
कूल्याद्योध्यङ्गशब्द लभते । तद्यथा प्रीति । प्रीतिस्थावीयाश्च धर्मा प्रीति
योध्यङ्गमुक्त भगवता । सम्यग्दृष्टिसकरपव्यायामाश्च प्रधानुकूल्यात् प्रज्ञा
स्कन्ध इत्युक्ता । तद्वत्कायकर्मण्यता चित्तकर्मण्यता योध्यङ्गायाहकत्वात्
चञ्चद्रेतोत्ता ।

उपेक्षा चित्तसम^(३)ता चित्तानामोग^३ सस्कारणि(नि)मित्तामोगमध्यु
पेक्षानिमित्तप्रपन(ण)ता ।^३

^१ Cf प्रथमिश्चिदीप्तुल्यप्रतिपक्ष कायचित्तकर्मण्यता । दीप्तुल्य कायचित्तयोरक
मण्यता सावर्गिकव्यमवात्रानि च । तदपगमे प्रथमिसद्भावान् । तत्र कायकर्मण्यता कायस्य
त्वकायपु लघुमनुदानता यतो भवति । चित्तकर्मण्यता सम्यग्मनसिन्कारसंप्रयुक्तस्याह्लादला
पवर्निमित्त यच्चैतनिक धर्मानर यज्ञोपाचिच्चित्तमालम्बन प्रवर्ततेऽनस्तच्चित्तकर्मण्यतेत्युच्यते ।
कायस्य पुन स्पष्टव्यविषय एव प्रीत्या हृत कायप्रथमिश्चिर्वैदितव्या । प्रीतमनस काया प्रथम्यत
इति सूत्र वचनात् । इय तद्वगनाथ्यपररात्रन्तितोऽपक्त्वावरपनिष्कपणकामिका । साप्रमा
निका । का पुनरपी । उपेक्षा । *Trb* 11 abc प्रथमिश्चि क्तमा । कायचित्तदीप्तुल्याना
प्रतिप्रथम्य कायचित्तकर्मण्यता । *Asm* p 6

Also cf ननु च सूत्र कायप्रथमिश्चिरप्युक्ता । न खलु नोक्ता । सा तु यथा कायिकी
वृत्ता तथा वेत्तिव्या । कथं सा बोध्यङ्गपु योध्यते । तत्र तर्हि कायकर्मण्यतेव कायिकी
प्रथमिश्चिर्वैदितव्या । कथं सा वाच्यङ्गमित्युच्यते । वाच्यङ्गानकयात् । *Akb* 11 25

The *Sthav* *raavad* ns however take the word *kaya* to mean the *namo-
skandhas* कायपस्मम्भन कायपस्मदि चित्तपस्मम्भन चित्तपस्मदि । कायो ति चेत्य
वेदनाद्यो तयो लषा । उभो पि पत्ता एकता कत्वा कायचित्तान् श्रवूपसमकरउदञ्चा
निकिन्मपटिपस्मभूता नि दटञ्चवा । *Vm* xiv 144 For the *sambodhu anga*, cf
प्रीतिप्रनस्त कायोपि पसम्भनि । अय वुच्चति पस्मदिस्तम्बोज्जङ्गो । *Vbh* p 227

^२ Cf उपेक्षा चित्तसमता चित्तानामोगता । कर्त्तानिदानमेतदोक्ष्यते । तत्र चित्त
आभोगारम्भो मनस्कारो अनाभोगानिमिका बोधेना इति । ननु चोक्त — दुःखान एया विषय
इति । अस्ति हि नाम दुःखानमपि नापते । इदं तु खल्वन्तदुःखान यद्विरोधव्यविरोध इति ।
अथनाभोगोऽयत्रानामाग इति काऽन विरोध । न तर्हिदानोपकाऽम्बना सव सम्प्रयुक्ता
प्राप्तुवन्ति । एवत्रानायकमनायत्प्यावास्यानि [V *infra Adv karika* 123] यस्तस्य
नय माभ्यापि वेत्तिव्य । *Akb* 11 25

Also cf उपेक्षा चित्तसमता चित्तप्रपञ्जा चित्तानामागता । एभिस्त्रिभि पद्वे
द्याया आत्मिष्पावस्थानवस्था सात्विता । *Trb* 11 abc

For ten kinds of *upekshā* see *Dhs A* III 348—354

^३ Cf तत्रममनसता — सा चित्तवन्निदान समवाहितव्यवस्था ऊनाधिकनिवारणरसा
पक्षपानुपच्छान्तव्या वा मज्जतभावपञ्चुपदाना । चित्तवन्निदानं अङ्गुपस्मनवर्तन
मण्यवत्तान् आत्रानम्यन अङ्गुपस्मनमापि विद्ये ऽटञ्चवा । *Dhs A* III 254

होः स्वात्मापेक्षा । अकार्यकरणे लज्जा ।^१

अपत्राप्यन्तु परापेक्षाः(क्षा) ।^२

हे तु कुशलमूले अलोभाद्रेपौ । अमोहस्तु प्रज्ञास्वभावात्त्वान्महाभौमे-
पूक्त इति न गण्यते ।^३

चीर्यं कुशलकुशलधर्मोत्पादननिरोधाभ्युत्साहः, संसारनिमग्नस्य चे^(१)त-
सोऽभ्युन्नतिरित्यर्थः ।^४

अविहिंसा सत्त्वाविहेटना ।

उक्ताः कुशलमहाभौमाः ॥

[114] स्त्यानं प्रमत्तिराथद्वयमालस्यं मूढिरुद्धति [ः] ।^५
क्लिष्टे पद्

तत्र

^१ Cf. क्रायदुष्परितापीहि हिरियती ति हिरि; लज्जापेतं अधिवचन । तेहि येव
ओत्तणती ति ओत्तण; पापतो उव्वेगस्सेतं अधिवचन । तेष नानाकरणदीपनत्त्यं...अयं
विश्वारक्या वृत्ता—अज्जत्तसमुट्ठाना हिरि नाम; वहिद्धासमुट्ठानं ओत्तण नाम । अत्ता-
धिपति हिरि; लोकाधिपति ओत्तण नाम । लज्जासभावसण्डिता हिरि नाम; भयसभाव-
सण्डित ओत्तण नाम । सण्पटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्जभीरुकमपदस्साविलक्खणं
ओत्तणं नाम । *Dhs A. III. 234.*

Also cf. हीरात्मन धर्मं बाधिपतिं कृत्वावचेन लज्जा ।...अपत्राप्य लोकाधिपति
कृत्वावचेन लज्जा । *Tsb. 11. abc.*

^२ See *Dhs A. III. 241—245*

^३ Cf. वीर्यं कीरीचप्रतिपक्षः । कुशले चेतसोऽम्पुत्ताह । न तु क्लिष्टे । क्लिष्टे
मूत्साह- कुत्सितत्वालोपीयनेव । *Tsb. 11. abc.*

Also cf उपत्यम्भनलक्खण च विरिय पागहनलक्खण च ।...अपरो नपो—उत्साह-
नलक्खणं विरियं सहजात्तपन्मानं उपत्यम्भनरस । *Dhs A. III. 217—9*

^४ Cf. मोहः प्रमादः कीरीचमाथद्वयं स्त्यानमुद्धवः ।

क्लिष्टे सर्वव । *Al. II. 26 abc.*

Also cf. बलेसा रागप्रतिपमुद्धवः ।

मानदुग्धिचिक्रिसात्तव । *Trinitika. 11. d, 12a.*

स्त्यानं कायचित्ताकर्मण्यता ।^१

प्रमाद- कुशलानां धर्माणामभावना । भाषणाविपक्षभू⁽⁵⁾तो धर्मः ।

आश्रद्धयं चित्ताप्रसादः, चित्तकालुष्यमित्यर्थः । गुणेषु गुणयत्तु
चासंप्रत्ययोऽर्णयित् च ।

कौसीद्य चित्तस्थानम्युत्साहः ।

मूढिरविद्यानुकाराऽसंप्रख्यानरूपा ।

बौद्धस्यं चित्तस्याव्युपशमः ।

उक्ता. पदं क्लेशमहाभौमाः ।

^१ Cf स्त्यानं कर्मण्यता । या कायगुहना चित्ताकर्मण्यता । 'कायिकं स्त्यानं चैतनिकं स्त्यानमिति' उक्तमभिधमे । [*Jāṇaprasaṅga*, 2, 9] न च चैतनिको धर्मः कायिक इत्युच्यते । यथा कायिकी वेदना । *Akb* II 26

The Sthaviravādin's definition of *sthyana* (*sthāna*) is तस्य कर्मण्यता ? या चित्तस्य अवलम्बना अवलम्ब्यता, बोधेयता मल्लीयता, धीयित्तं चित्तम्, इदं बुद्धिनि धीन । *Dhs* 1156 The *sthāna* is always accompanied by *middha* It is defined as तस्य कर्मण्यता ? या कायस्य अवलम्बना अवलम्ब्यता मिदं सायं पचलापिवा मोष मुनिना मुनित्तं इदं बुद्धिनि मिदं । *Dhs* 1156 The *Dhs* A discusses in detail the controversy whether *middha* is *rupa* The word *kaya* here means *nāma-kaya* and not the *rupa-kaya* न दत्तत्वं एतं रूपं मिदं ति । नामकायो हि एतस्य कायो नाम । *Dhs* A II 80-94 See P V Bapat 'Middha and Middhavādin' in *A Volume of Eastern and Indian Studies*, pp 4-18

The Yogācāra-definitions of these two terms are स्त्यानं चित्तस्यावलम्बना संनिधयम् । यथागावित्तं जहाभवनं त्रिविधं भवति नालम्बनं प्रतिपत्तु समुत्सहे । मोहांगं प्रकल्पवाच्यं मोहांगिभमव न पृथग्विद्यत । मिदमवतन्तवृत्तिवैतमोर्निभमधोः । कल्पवित्तपारिणामपरं वा वृत्तिवैतमोर्भवतन्ता या यताः भवति तस्मिन्म । अत्रिधाय एवमवतन्तवृत्तिवैतमोर्भवतन्ता । एतन्न मोहांगं प्रकल्पनामोहांगि वृत्त्यानिधयि निधयन्तवृत्तवत् । *Tsb* 14

Also cf स्त्यानं कर्मण्यता ? मोहांगि चित्ताकर्मण्यता । सर्ववैधीनवैतमोर्भवतन्ता । *Asw* p 9

मिदं कर्मण्यता ? मिदं निधयन्तवृत्तवत् मोहांगि चित्ताकर्मण्यता । युक्तं अत्रिधाय कल्पवित्तं वाच्यं वा प्रकल्पं वा मुक्ती वा अमुक्ती वा । इत्यर्थवर्णितवृत्तवैतमोर्भवतन्ता । *Asw* p 10 इत्यर्थवर्णितवृत्तवत् मोहांगि चित्ताकर्मण्यता । *Asw* p 215

अभिधर्मं तु दश पञ्चन्ते—“आश्रद्धम्, कौसीद्यम्, मुपितस्मृतिता, चेतसो चि⁽⁶⁾क्षेपः,⁵ अविद्या, असंप्रजन्यम्, अयोनिशो मनसिकारः, मिथ्याधिमोक्षः, औद्धत्यम्, प्रमादश्च” इति ।⁴

तत्र मुपितस्मृतिविक्षेपासंप्रजन्यायोनिशोमनसिकारमिथ्याधिमोक्षाः पञ्चमहाभौमेषु पठिताः । क्लिष्टाक्लिष्टानामुभयेषां स्मृत्यादिस्वभावाव्यवितीह न पृथगाव्यन्ते । तस्मात् पदेव क्लेशमहाभौमाः ।

अ⁽⁷⁾श्रुमे तु द्वे आहीक्यमनपत्रपा ॥¹

अकुशले तु चेतसि आहीक्यमनपत्राप्यं च द्वौ धर्मावकुशलमहाभौमिकौ भवतः ।² तत्राहीक्यं द्वीविपक्षभूतो धर्मः । अनपत्राप्यमप्राप्त्यस्येति । अकार्यं कुर्याणस्यालज्जा स्वात्मनो[ऽ]हीः । परेभ्यो[ऽ]लज्जा अनपत्राप्यमित्यपरे ॥³

परोत्तक्लेशमहाभौमा निर्दिश्य⁽⁸⁾न्ते ।

[115] मायाशास्त्रमदक्रोधविहिंसेर्प्याप्रदष्टयः⁶ ।

¹ Cf विक्षेप कृतम् । रागद्वेषमोहाशिकश्चेतसो विसारः । स पुन स्वभावविक्षेप अर्हिर्वाविक्षेप अघ्यात्मविक्षेप दौष्टुन्यविक्षेप मनविचारविक्षेपश्च । *Asm* p 9

² Cf ननु आभिधर्मं दश क्लेशमहाभूमिका पठन्ते । “आश्रद्धश्च प्रमादश्चेति ।” प्राप्तिज्ञो देवानामिधो न त्विष्टिन । का पुनरत्रेष्टि । मुपितस्मृतिविक्षेपासंप्रजन्यायोनिशोमनसिकारमिथ्याधिमोक्षा महाभूमिकत्वात् न क्लेशमहाभूमिका एवावधार्यन्ते । अत एवोच्यते ‘य महाभूमिका क्लेशमहाभूमिका अपि ते इति । चतुष्काटिक । स्त्यान पुनरिष्यते सर्वक्लेशसंप्रयोगीति क्लेशमहाभूमिकेषु तस्यापाठे कस्यापराध । एव त्वाह । पठितव्य भवेत्समाध्यनुमुक्तत्वात् न पठितम् । सिप्रतर किल स्त्यानचरित समाधिपुलाव्येनोद्धत्यपरित इति । न ह्येते जानु सहचरिष्णुता जहीत । अत पडव क्लेशमहाभूमिका सिद्धयन्ति । *Akb* II 26

—‘स्त्यान पुनरिष्यते’ इति विस्तर । ‘तस्यापाठे कस्यापराध’ इति । किमस्य स्त्यानस्यापाठे मगापराध । किमाभिधार्मिकस्येति । अभिधर्मकारस्त्यायमपराधो न मभेत्तदभिप्राय । स्त्यानस्य सर्वक्लेशसंप्रयोगित्वेनाभिमतत्वात् । ‘एव त्वाह’ इति । तत्र शास्त्रे स्त्यानस्यापाठे कारणमाहुराभिधार्मिका । कथं हि नाम क्लिष्टो धर्मं शुक्लस्य समाधेरनुगुणो भविष्यति । *Sakv* p 131

See *LVPak* II pp 151 and 161 and *Asm* p 9

³ Cf अकुशले त्वाहीक्यमनपत्रपा । *Ak* II 26 d.

⁴ The Pali Abhidharma has four —अकुसलेषु पन मोहो, अहिरिक, अनोत्पप उद्वचश्चेति चेततिका अकुसलसाधारणा नाम । *A Sangaha* II 13

⁵ V supra, p 73 n 1

⁶ This should be प्रदाश and ब्रह्म

सूक्ष्मोपणा(ना)हमात्सर्पाएपन्पक्केशभुवो दश ॥^१

एते हि क्लेशा भावनाहेयेनाविद्यामात्रेण मनोभूमिकेनैव सप्रयुज्यन्ते ।^२
एषां तु लक्षणमुपक्केशचिन्ताया^३ पञ्चमेऽध्यायेऽभिधायिष्यते ॥

कथं पुण(न)रिदं विज्जायते चित्तादर्यान्तरभूताञ्चैतसि^(१)काः ?^४ चित्त
मेव हि तद्वेदनादिनामभिर्व्यपदिष्यत इत्येव चेप्यमाने बुद्धसूत्रमनुलोमित
भवति । यदुक्तं भगवता—“पट्टधातुरय भिक्षवः पुरुषपुद्गलः”^५ इत्यत्र विज्ञान
धातुरेकेक ।^६ तस्मान्नाथार्थान्तरभूताञ्चैतसिका इति मदन्तबुद्धदेवः ।^७ त
प्रतीदमभिधीयते—

^१ Cf श्रीधोपनाहसाठयेप्याप्रमादस्रक्षमत्तरा ।

मायामदविहिंसादच परीतबलेशभूमिका ॥ *Ak* II 27

Also cf श्रीधोपनहून पुन ।

अय प्रदाय ईप्याय मात्तयं सह भावया ॥

शाठ्य मदा विहिंसाऽह्रीरवपा सत्यानमुद्धव ।

आयद्वचमय कोणीच प्रमादो मुपिता स्मृति ॥

विशपोऽमप्रदय च कौट्टय मिद्वनव च ।

वितकंदच विचारदचेत्पुपक्केणा द्वय द्विषा ॥ *Trinitika*, 12 cd- 14

^२ अविद्यैव केवलेत्यर्थं । नायन रागादिना वशान । भावनाहूनवति न दशनहूनन ।
मनोभूमिकेनैवेति न पञ्चविद्यानकायिकेन । यस्मादिमे त्रयोषादय उपवन्ता मनोभूमिका एव
भवन्ति । *Saka* p 132. For details, see *LVP Ak* II, p 164, n. 4

^३ V infra, *Ad karika* 371

^४ V supra, p 25 n 1

This topic is discussed in *Akk* I. 35c.

This controversy is also founds in the *Ke* VII 3—इदानि चेतसिककथा
नाम हीनि । तय यस्मा फत्तिवादयो नाम नाय तस्मा चेतमिन्ननापि न भवित्त्व, इति
नसि चेतमिन्नो धम्मोनि वम लद्धि मेदवयायि राजगिरिकसिद्धरियवान । *Ke A* VII 3

^५ Cf छानुदो अय मित्त्वं पुरिमो । *M suttā* 140

^६ The *Kosakāra* points out that this is wrong —“पट्टधातुरय भिपो पुषप’
इति गमोवकाठी मोदमत्त्वमदंनकर्येम । *Akk* I. 35c. This interpretation of
the *Kosakāra* agrees with the Pāli passage —छ इमा भिक्खवे धानुपो-पट्टवीधानु
आपोधानु तेनापानु वायोधानु आरामपानु विज्जाणपानु । छत्र भिक्खवे धानून उपायय
सम्मसाववन्ति हानि । *Alg* I. p 176.

^७ LVP gives the following note —Le commentaire du *Vijñapti
mātrālistra* dit que les Sautrāntikas ont deux systèmes. Les uns, les *DIśhtā
nikas*, soutiennent que la pensée seule existe, que les mentaux n’existent pas,

[116] पृथिव्यादि यथा द्रव्यं [II. A, 6 Fol 44b]⁽¹⁾

नीलादिगुणयोगतः ।

तैस्तैर्विशेष्यते शब्दैश्चैतयोगान्मनस्तथा ॥

यथा हि पृथिवी धातुरब्धातुर्वा रूपरसगन्धाद्युपादायरूपैर्विशेष्यते । नीला ग्र(ग्रा)वाणः, नीलमुदकं मधुरा द्राक्षा मधुराः खर्जूरा मधुरतरो गुड इत्येवं सुखितं चित्तं दुःखितं चित्तं समाहितं चित्तं सोत्साहं कुसीदं मूढं रक्तं द्विष्टमित्येव⁽²⁾मादिभिः शब्दैश्चैतसिकैर्धर्मयोगाद्विशेष्यते ।³ साध्यसमत्वाद्युक्तमिति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । विहितमत्र—भूतभू(भौ)तिकान्यत्वचिन्तायामुत्तरमिति⁴ । तस्माद्विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिक्त्वात्सिद्धमन्यत्वं चेतसिकानामिति ॥

इतश्च चित्तचेतसिकान्यत्वम्—

[117] भूतभौतिकानानात्वं स्वरूपेहाकृतं यथा ।

तथैव चित्त⁽³⁾चैतानां पृथक्त्वमुपधार्यताम् ॥

यथा खलु भूतानां भौतिकस्य च रूपस्य स्वभावभेदात्, क्रियाभेदाद्यान्यत्वम् ; तथा चित्तस्य चैतानां च स्वभावक्रियाभेदादन्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥

[118] यथा संबन्धिसंबन्धाद्विकारोऽम्भसि लक्ष्यते ।

तथा संसर्गिसंसर्गाच्चैवोविकृतिरीक्ष्यताम् ॥

यथा खलु वह्निहरीतकोमुडलघणादिद्रव्यसंबन्धा⁽⁴⁾द्विकारोऽम्बुनि दृश्यते, उष्णमन्त्रं कषायं मधुरं लघन(ण)मिति । तद्वच्चैतसिकसंबन्धाच्चित्तमपि सुखितं दुःखितं प्रसन्नमभ्युन्नतं सालोकं सान्धकारमिति ।

d'accord avec Buddhadeva. .. les autres admettent l'existence des mentaux et se divisent en plusieurs opinions en outre certains Sautrāntikas admettent tous les mentaux des Sarvāstivādins *LVP&K* II. p 150 n. 2

¹ The *Kp* quotes a similar *āgama* in this context

ननु वृत्त भगवता—इह केवट् गिक्खु परसत्तान परपुण्णान चित्त पि आदिसत्ति, चेतसिक्क पि आदिसत्ति, विवक्खित पि आदिसत्ति विचारित पि आदिसत्ति, 'एव पि ते मनो इत्य पि ते मनो, इति पि ते चित्त नि,' अत्ये' व मुत्तन्तो ति ? (*Digha* I p 213)

शामन्ता ।

तेन हि अरिय चेतसिक्को यम्मो ति । *Kp* VII 5

² V. supra, p 25, n. 1 This topic belongs to some lost portions of the *Adv.* first *Adhyāya* V. supra, p. 4 n. 1.

सूत्रेऽपि चान्यत्वमुक्तम्—“संज्ञा च वेदना च चैतसिक एव धर्मः” इति ॥^१

इदमिदानीं वक्तव्यम् । युगपदुत्पन्नानां चित्तचैतसिकानां धर्माणां कथं चैतसि^(१)का धर्मा इत्युच्यन्ते ? को वा धर्मार्थः ? तदपदिष्यते—

[119] गुणो विशेषणं धर्मो मात्रावृत्तिस्तथाश्रयी ।

इत्येवमादयः शब्दाः प्रधानापेक्षवृत्तयः ॥

प्रधानं हि द्रव्यं विशेष्यभूतमपेक्ष्य (इयं) गुणधर्मविशेषेण मात्रावृत्तयः शब्दाः प्रवर्तन्ते । किं पुण(न)रत्र प्रधानम् ?

[120] चित्तं प्रधानमेतेषां

कुत इति चेत् ।

वस्तु^(१)मात्रप्रहादिभिः ।

वस्तुपलब्धिमात्रं हि चित्तं तेनोपलब्धे वस्तुनि संज्ञास्मरणे लक्षणा-
नुस्मरणाभिनिरूपणादयो विशेषाः संज्ञाप्रज्ञास्मृत्यादिभिर्गृह्यन्ते ।^२ ‘आदि’-
प्रहणादव्याप्त्याभिनिवेशाद्राजस्थानीयत्वाच्च । किञ्च,

वीजं चैतप्रवृत्तीनां शुद्धिसंकरयोरपि ॥

उक्तं हि भगवता—“चित्तसङ्गेशा^(१)स्तत्त्वा संक्लिश्यन्ते । चित्तव्यवधान-
हेतोर्विशुध्यन्ते” इति ।^३ तस्मात्प्रधानं चित्तम् । यथोक्तम्—

“दूरद्वयमेकचरमशरीरं गुहाशयम् ।

ये चित्त(त्तं) दमयिष्यन्ति ते मोक्ष्यन्ते मारवन्धनात् ॥”^४

^१ Cf न च युस्तं चित्तमेव चैता इत्यभ्युपेतुम् । “संज्ञा च वेदना च चैतसिक एव धर्मश्चित्तान्वयाच्चित्तनिश्चितं” इति सूत्रे वचनात्संज्ञादिचैतादिवचनाच्च । *Abb* : 35c

Also Cf मञ्ज्वा च वेदना च चैतसिका एते धर्माः, चित्तपटिबद्धा, तस्मात्सञ्ज्ञा च वेदना च चित्तसंसारोति । *M* sūtra 44.

^२ Cf चैतसि भवत्तदायत्तवृत्तित्वात् चैतसिकः; न हि तं चित्तेन विना आरम्भण-
महणमभत्य । असति चित्तं सर्वेण सर्वं अनुष्णञ्जन्तौ, चित्तं पत्रं वेनचि चैतसिकेन विनापि
आरम्भणं पत्रतनी ति तं चैतसिकमेव चित्तायत्तवृत्तिसकं नाम । तेनाह भगवा “मनोपुञ्जममा
धर्मा” ति । *A Vibhāṅg* p 40

^३ Cf चित्तमङ्गलेना भिन्नत्वं सत्ता मङ्गलिमन्ति, चित्तवादानां विमुञ्जन्ति । 5
iii p 151

^४ Cf दूरद्वयं एकचरं मशरीरं गुहाशयः ।

ये चित्तं मञ्ज्वाभिरसन्ति मोक्षयन्ति मारवन्धनात् ॥ *Dhammapada*, III 4.

१ तत्र दूरङ्गमं शास्तुः सर्वलोकधातुस्वविनेयकार्यकरणात् । एकचरं युगपद् द्वितीयचित्तामावात् । अशरीरं मूर्त्यमावात्, किं⁽⁷⁾यामात्रानुमेयस्वभावत्वाच्च । गुहाशयं शरीरवलेन । तद्वृत्तिव्यञ्जेरिति ।^१ तस्य धर्माः संप्रयोगिणश्चैतसिका इति ।

व्याख्याताः पञ्चप्रकाराञ्चैत्ताः । अन्येऽपि चानियता. पठ्यन्ते—वितर्क-विचारकौकृत्यमिद्धादयः ।^२

तत्रेदं वक्तव्यम् । कस्मिंश्चित्ते कति चैत्ता भवन्ति ?

कामावचरं तावत् पञ्चप्रकारं चित्तम् । कुशल⁽⁹⁾म्, अकुशलं द्विविधमावेष्टिकमन्यत्कलेशसंप्रयुक्तं च । अव्याकृतं द्विविधं निवृत्तानिवृत्ताव्याकृताख्यम् ॥^३

१-२ Cf ताव दूरङ्गम इति चित्तस्य मक्कटमुत्तमतकम्पि पुरत्थिमादिदिसाभागेन गमन नाम नत्थि, द्वेरे सन्तप्पि पन आरम्मण सम्पटिच्छतीति दूरङ्गम नाम जात । सत्तट्ठ-चित्तानि पन एकतो कण्ठिकावदानि एकवत्तणे उप्पज्जित्तु समत्थानि नाम नत्थि । उप्पत्तिकाले एकमेव चित्त उप्पज्जिवि तस्मा एकचर नाम जात । चित्तस्य शरीरसंख्यान वा नीलादिप्यकारो वण्णमेवो वा नत्थीति अशरीर नाम जात । गुहा नाम चतुमहानूतगुहा, इदं च हृदयरूप निस्साद वत्ततीति गुहासय नाम जात । *Dhammapada A p 304*

३ मिद्धादय इति । आदिशब्देनारतिविज्ञानात्तन्त्रीभक्तेऽयमतादय उपकलेक्षा क्लेशाश्च रागादयोऽप्यनियतत्वेन गृह्यन्तः । न ह्यते रागादय पञ्चाना प्रकाराणा अन्यतमस्मिन्नियता भवन्ति । आचार्यवसुमित्र सप्रहर्षोवमाह—

वितर्कचारकौकृत्यमिद्धप्रतिषसक्तय ।

मानसच विचिकित्सा चेत्यप्यावनियता स्मृता ॥

इति । तदिदमप्यानियमवचन न बुध्यामहे । दृष्टयोऽपि कस्माद्गानियता इष्यन्ते । न हि सप्रतिषे सविचिकित्से वा चित्ते मिथ्यादृष्टि प्रवर्तते । * तस्माद्यदा तद्वेदमुक्तमिति पश्याम । *Sakv. p 132. See Tob 14*

१ अव्याकृतमात्रो द्विविध । सनिवृत्त अनिवृत्तश्च । सयोजनावृत्त अनिवृत्त । अनावृत्तेऽनिवृत्त ।

कतमे सनिवृत्ताव्याकृता धर्मा । कामधातो सत्कामदृष्टि अन्तःश्राहृदृष्टि तत्संप्रयुक्ता अविद्यासहभुवो धर्मा । रूपास्वभावात्सो सर्वतयोजनानि रूपधातुकायवाक्कृमाणि । इति सनिवृत्ताव्याकृता धर्मा ।

कतमे अनिवृत्ताव्याकृता धर्मा । आसन शयन स्थान चक्रमण विपाकधर्मा नैर्माणिक चित्त आकाश अज्ञान प्रत्ययोच्छेद । इत्यनिवृत्ताव्याकृता धर्मा । *Sam pp 47—8*

Also cf क्लेशाच्छादितं कुसालाकुसलत्वेनाव्याकृतं यत् सनिवृत्ताव्याकृतम् । अना-च्छादितं त्वनिवृत्ताव्याकृतं विपाकजैर्वापिपिक्कसैल्यस्यानिवर्तमानिक्कस्वभावम् । *Sakv p 134*

तत्र तावत्कामाचरं चित्तमवश्यं सचित्तकसविचारम् । अतस्तत्

[121] अम्युद्गच्छति कामार्पं धर्मद्विदशभिः सह ।

अङ्किष्टाव्याकृतं चित्तं रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥^१

कामाचरमनिवृत्ताव्याकृतं चित्तं द् [II B, 7 Fol 45 a] शभिर्महामौ-
मैर्धितर्कविचाराभ्यां च सहवश्यमुदेति ॥^१

[122] तथाष्टादशमिश्चित्तैर्निवृत्तं जायते मनः ।^२

सत्क्रायान्तग्राहदृष्टिसम्प्रयुक्तं चित्तं कामघातौ निवृत्ताव्याकृतम्^३ ।
तथाष्टादश चैतसिका भवन्ति । दशमहामौमाः [षट् क्लेशमहामौमाः]
चित्तकविचारौ च । दृष्टिनां चिक्रा पूर्णवत् ।

द्वाविंशत्या सहावरयं शुभं भवति मानसम् ॥^३

दशमहामौमाः^(२)माः दशकुशलमहामौमाः चित्तकविचारौ च ॥

[123] चैतसोस्मह विंशत्या चित्तमुत्पद्यतेऽशुभम् ।^४

यदकुशल चित्तमावेनि(णि)कं तत्र विंशतिश्चैत्ताः—दशमहामौमा-
पद्ले(क्लेश)महामौमा द्वाचकुशलमहामौमौ चित्तकौ विचारश्च । आवेणिकं
नाम चित्तं यत्राचिद्यैव केवला नान्यः क्लेशऽस्ति रागादिः ।

द^३ ज्ञोहमात्रयुक्तं यत्

वचना अपि द्विविधा । अकुशला निवृत्ताव्याकृताश्च । अकुशलेभ्यो विशेषार्थमाह
निवृत्ताव्याकृतैरिति । न हि निवृत्तेन विज्ञाननाकुशलाना सप्रयोग समवति । निवृत्ता
क्लिष्टत्वात् । अव्याकृता कुशलाकुशलत्वेनाव्याकरणान् । *Tib 6ab*

^१ Cf अल्पत्र द्वादशाव्याकृते मता ।

निवृत्तादयदव्याकृतमनिवृत्ताव्याकृतम् । तत्र द्वादश चैत्ता इष्टा । दृष्टिर्विंशति
अव्याकृतमपि कौटुम्बिच्छन्ति । तेषा सत्प्रयुक्ते चैतसि त्रयोदश भवन्ति । *Akb*
ii 30ab

^२ Cf निवृत्तेऽष्टादश । *Ak. ii. 30 a.*

^३ Cf सविनकविचारत्वात् कुशले कामचेतति ।

द्वाविंशतिःचैतसिका कौटुम्बमपिक इवचित्त ॥ *Ak. ii 28*

The *Akb* ii 28 d deals in detail with the nature of *kaukertya*

^४ Cf आवेणिके स्वकुशले दृष्टियुक्ते च विनति ।

श्लेनंरचनुमि ओषार्थं कौटुम्बेनैकविंशति ॥ *Ak. ii 26.*

दृष्टियुक्तेऽप्यकुशले विंशतिर्यं पद्यावेर्नि(वि)के । ननु च दृष्टिरधिका ? नाधिका, प्रज्ञाविशेष एव हि कश्चिद् दृष्टिरित्युच्यते । स च महामौमेयु पठितः ।^१

कः पुण(न)र्यं चित्तकः को वा विचारः ? चित्तको शा(ना)म चित्तीदाय-
लक्षणः संकल्पद्वितीयनामा विषयनिमित्तप्रकारविकल्पी संज्ञाप^(६)बनोद्धत-
वृत्तिः, औदारिकपञ्चविज्ञानकायप्रवृत्तिहेतुः । विचारस्तु चित्तसौक्ष्म्यलक्षणो
मनोविज्ञानप्रवृत्त्यनुकूलं(लः) । इत्येतौ द्वौ धर्मौ^१ कामावचरे चेतसि सर्वस्मि-
श्रियमेनोत्पद्येते ।

तदिदमतिसाहसं वर्तते यद्विरुद्धयोरपि द्वयोर्धर्मयोरेकत्र चित्ते सम-
यधानं प्रतिहायते^३ । न ह्येतल्लोके दृष्टं यद्विरुद्ध^(५)योरेकत्र सहायस्थानमिति
कोशकारः ।^४

^१ After this *Akb* II 32 discusses *ahri anapātāpya* and *pṛma-gaurava*

^२ Cf वित्तकेतीनि वित्तको "ऊहन ति वृत्तं होति । स्वाय आरम्भणे चित्तस्य
अभिनिरोपनलक्षणे । नागसन्त्येरो पनाह—आकोटनलक्षणे वित्तको । "यथा महाराज
मेरी आकोटना एव वित्तको दृष्टव्यो । यथा पच्छा अनुरक्तानां एव विचारो दृष्टव्यो"ति । ...
आरम्भणे तेन चित्तं विचरतीति विचारो "अनुसञ्चरणेति वृत्तं होति । *Dhs A. III*
198-9

Also cf विनर्कचित्तस्यालम्बने स्थूल आभोग । मूढमा विचार । *Yoga-sūtra-*
bhāṣya, I. 17.

^३ V. supra, p. 72 n 2.

^४ Cf. वित्तकंबारादीदायसूक्ष्मते

चित्तीदारिकता वित्तकं । चित्तसूक्ष्मता विचारः । कथं पुनरनयोरेकत्र चित्ते
योगः ? "नैव हि वित्तकं विचारादेकत्र चित्ते भवति इत्यपरे । कथमिदानीं प्रथमं ध्यानं
पञ्चाङ्गमुक्तम् । भूमितस्तत् पञ्चाङ्गमुक्तं न क्षणतः । *Akb. II 33 a*

'नैव हि वित्तकं विचारादेकत्र चित्ते भवति इत्यपरं' इत्याचार्यमतम् । अस्मिन्मते
यद्योक्ताद्योपप्रसङ्गा न भवति । नस्त्वनयो पर्यायवर्तिनोर्विषयः ? नच पूर्वोक्तो वादो—
"वित्तकं कतम । चेतना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा पर्येषको मनोजन्तोऽस्मिन्मूढाभ्युद्भावस्ययोर्ध्यानाक्रम
सा च चित्तस्यौदारिकता । विचारः कतम । चेतना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा प्रत्यक्षको
मनोजन्तोऽस्मिन्मूढाभ्युद्भावस्ययोर्ध्यानाक्रमः । सा च चित्तसूक्ष्मता' इति ।

अस्मिन् पक्षे विनर्कविचारादेकस्वभावी समुदायव्यती पर्यायवर्तिनी पर्येषणप्रत्यक्षणा-
कारणात्वेन भिन्नाविद्येते । "भूमिनस्तत्पञ्चाङ्गमुक्तं न क्षणतः" इति । प्रथमध्यानमूनि
कदाचिद्वित्तकं व्यवकीर्त्तयति, कदाचिद्विचारेण । तदत्र मन्तानमपिदृश्यं पञ्चाङ्गमुक्तम्, न
क्षणमपिदृश्येत्यदाय । *Saka* p 138

The view of the *Purānīyās* as quoted by Yaśomitra, is found in *Asm*
Cf वित्तकं कतम । चेतना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा पर्येषको मनोजन्तः । सा च चित्तस्यो-

‘तत्र केचिदाहुः—सर्पियंयाऽऽसु निष्ठ्युतं नातिशयायते नातिविलीयते, एवं वितर्कविचारयोगाच्चित्त नातिसूक्ष्मं भवति नात्युदारमित्युभयोरपि तत्र व्यापारः । एवं तर्हि शि(नि)मित्तमूती वितर्कविचारावौदार्यसूक्ष्मतयोः प्राप्नुतो ययाऽऽपश्चात्तपश्च सर्पियः (०)श्यानत्वविलीनत्वयोर्ण(नं) पुण(न)स्त-त्स्यभावौ ।’^२

अन्ये पुण(न)राहुः—वाक्यस्कारा वितर्कविचाराः सूत्रेऽभिहितः ।

दारिकता । विचार वतम । चतना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा प्रत्यवक्षका मनोजल्य । वा च चित्तस्य सूक्ष्मता । *Asm* p 10 For an examination of this passage, see E. Frauwallner *On the Date of the Buddhist Master of the Law Vasubandhu*, pp 21 2, *Orientalia Roma*, 1951

Also cf विनक पर्येपको मनोजल्य प्रज्ञाचेतनाविनेप । पर्येपक किमेतदिति निरूपणान्तरप्रवृत्त । मनसो जल्यो मनोजल्य । जल्य इव जल्य । जल्योऽयकथनम् । चेतनाप्रज्ञा विनाय इति । चेतनापश्चित्तपरिस्पन्द्यात्मकत्वात् । प्रज्ञायाश्च गुणदोषविवेकाकारत्वात्तद्वचनचित्तप्रवृत्ते । कदाचित्चित्तचेतनयोर्वितर्कप्रज्ञापिते । कदाचित्प्रज्ञाचतसार्थपात्रममनभ्युद्भायस्ययो । अथ वा चेतनाप्रज्ञादारव वितर्कविक्षिप्तस्तद्वचन चित्तस्य तथाप्रवृत्तत्वात् । स एव चित्तस्योदारिकता । औदारिकतति स्पूलता वस्तुनात्रपर्येपणाकारत्वात् । एष च नया विचारोऽपि द्रष्टव्य । विचाराऽपि हि चेतनाप्रज्ञाविद्यापात्मक प्रत्यवक्षका मनोजल्य एव । इदं तदिति पूर्वापिगतनिरूपणात् । अते एव च चित्तसूक्ष्मतेत्युच्यते । एतौ च सशस्त्रास्त्रविहारसनिप्रयदानकर्मकी । अनयोश्चौदारिकसूक्ष्मतया व्यवस्थापनात्पृथक्करणम् । *Tab* 14

^२ Cf केचिदाहुः । ययाऽऽसु निष्ठ्युतं सर्पि सुयंरदिमभिधपरिच्छात् स्पृष्ट नातिशयायते नातिविलीयते । एवं वितर्कविचारयोगाच्चित्त नातिसूक्ष्मं भवति नात्युदारमित्युभयोरपि तत्रास्ति व्यापारः । एवं तर्हि निमित्तमूती वितर्कविचारावौदारिकसूक्ष्मतयोः प्राप्नुतो यया पश्चात्तपश्च सर्पियः श्यानत्वविलीनत्वयोर्ण पुनस्तत्स्यभावौ । आपेक्षिकी औदारिकसूक्ष्मता भूमिप्रकारभदास्तिवामवाप्राद्विनर्कविचारो स्याताम् । न औदारिकसूक्ष्मतया जातिभेदायुक्तः । *Abb* II 33 a.

^३ LVP says that this is an opinion of the *Vibhasha* See *LVP* Ak II p 173, n. 2

^४ This whole passage (upto मूद्धविमानत्वात्) is identical with the *Abb* II. 33 a. After यदि जानिभद स्यात् the *Abb* has वेदानामज्ञावत् ।

‘अथ पुनराहुः’ इति सौत्रान्तिका । ‘वाक्यस्कारा’ इति वाक्यमत्यापका इत्यर्थः । एतस्या क्लृप्ताया समुदायरूपा वितर्कविचारा पर्यायभावित्वात् भवन्ति, चित्तचेतक्लापरय वाक्यस्य चाप्यङ्गता । अथ पुनरनपारेत्त विने यंय इत्युक्तम् । अतो वैभाविक आह । ‘यदि चेत्तत्र चित्तस्या पर्ये औदारिक’ इति विल्लर । ‘न मूद्धविमानत्वात् जातिभेदो व्यक्तो भवतीत्यर्थः । *Sahr* p 137

“वितर्क्य विचार्य वाचं भाषते नावितर्क्याविचार्य” इति ।^१ तत्र य औदार्यास्ते वितर्काः । ये सूक्ष्मास्ते विचाराः । यदि चैकत्र चित्तेऽन्यो धर्म औदारि-
कोऽन्यः सूक्ष्मः कोऽत्र विरोध इति ?^२ न विरोधो यदि जातिभेदः स्यात् ।
एकस्यान्तु जातो मृद्वधिमात्रता युगपद् संभवति । जातिभेदोऽप्यस्ति स
तर्हि वक्तव्यः । दुर्बलो ह्यसौ । अतो मृद्वधिमात्रतया व्यज्यते । नैव व्यक्तो
भवति । प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वात् ।

तदिदमन्यविलासिनीकटाक्षगुणोत्कीर्तय(न)कल्पं चोद्यमारभ्यते । यद-
नयबुध्य तल्लक्षणं चोद्यविधिः मिथ्या प्रतार्य(य)ते । तयोर्हि यथोक्तलक्षण-
योरेकस्मिंश्चेतसि सद्भायमात्रं प्रतिज्ञायते न तु युगपद् वृत्र्युद्रेकतालाभः ।^३
यथा विद्याविद्ययोः संशयनिर्णययोश्चेति तूष्णीमास्थ । मा विद्वद्विरयजीहसः
स्वमात्मानम् ॥

सा पुनर्दृष्टिप्रकारा, मिथ्यादृष्ट्याद्या पेदितव्याः ।

क्रोधाद्यैस्त्वधिकं वदेत् ॥

^१ Cf. पुब्जे शो, आवुमो विमाख, वितर्कदेवा विचारेत्वा वाच भिन्दति, तस्मा
वितर्कविचारा वचीमंसारो । *M. sūtra* 44.

^२ The Sthāviravādin takes this standpoint as is evident from the follo-
wing:—मन्ते पि च नेम कल्पवि अविमोने मोञ्जारिकदृठेन च पुब्जमदृठेन च घष्टाभिषातो
विय अभिनिरौपनदृठेन वेनमो पठमाभिनिषातो वितर्कको । मुयुमदृठेन अनुमञ्जनमभावदृठेन
घष्टानुद्वो विय अनुपबन्धो विचारो । विष्कारवा चेत्य वितर्कको, पठमुपपत्तिक्वाले परिम्पन्द-
भूतो वित्तस्म । आकासे उपपत्तिनुवामस्म पविसनो पवपवित्तयोपो विय ।...सन्नुदति विचारो
नानिपरिष्फटनभावे वित्तस्म, आकासे उपपत्तिस्म पविसनो पवसप्यसारण विय.....तथा
मण्डल करोन्तस्म मण्ठे समिहञ्जित्वा ठिनवष्टको विय अभिनिरौपनो वितर्कको, वहिपरिष्फ-
मनवष्टको विय अनुमञ्जनो विचारो । *Dhr.A.* ३. 200 and 201.

^३ This view agrees quite well with the view of Saṃghabhadra as quoted
and criticised by Yaśomitra : अत्र संपन्न आचार्य आह—एकत्र च चित्ते औदारिचमूढमते
भवतः । न च विरोधः प्रभावकानाम्पराधम् । यदा हि चित्तघंत्तल्लापे वितर्कं उपभूतवृत्तिसंभति
तदा चित्तमौदारिकं भवति । यदा विचारस्तदा सूक्ष्मम् । रागमोहपरितम्यनदेवावः ।
रागमोहवैराग्यचेदरि ि तयोरेकजनरोद्भूतवृत्तियोगाद् रागवर्गितो मोहचरित इति वा
व्यपदिशयते । तद्विहादि दृष्टम्यम् इति ।

अत्र सर्वं द्रुम । भवति करिमदिशत्तल्लापे कस्यचिद्धर्मव्योद्भूतवृत्तिरवम् । चित्तवयोर्न
कृतान् विवेचिनमिति न विच्छिन्नेनम् । ननु च चित्तौदारिचतामूढमनात्तल्लापौ विचारविचारा-
वृत्तौ । सत्यमृत्तौ । प्रत्येकं तु ज्ञानानामौदारिचमूढमते इति तावौदारिचमूढमनात्तल्लापौ
भविष्युर्मर्तौ यथोक्तमिति नैनदग्मानाराधयति । *Saṅg.* p. 140.

(१) क्रोधाद्यैस्तूपक्लेशैरधिकं भवति । स च क्रोधादिरुपक्लेशोऽधिक ।
क्लेशैश्च संप्रयुक्तं रागप्रतिघमानविचिकित्सामिश्च युक्तं चित्तं तेन च क्लेशाधिकं
भवतीत्येकविंशतिर्भवन्ति ॥

[124] सर्वत्र संभवान्मिद्धं^१ यत्र स्यात्तत्र निर्दिशेत् ।
तद्देव च कौकृत्यमधिकं गणयेत्कथञ्चित् ॥^२

यत्र मिद्धं तत्र त[II A, 7 Fol 45b] देवाधिकं गणयेत् । यत्रापि
तदेवाधिकमिति य एव कामघातौ चैत्तानां नियम उ[कस्त]तः ॥

[125] साशुभं मिद्धकौकृत्यं रूपघातौ न विद्यते ।
ध्यानान्तरे वितर्कश्च विचारश्चापि नोपरि ॥^३

* न किञ्चिदकुशलं मिद्धं कौकृत्यं च प्रथमध्यानादौ विद्यते । तेन तत्र
प्रतिघशाद्यमदमायावर्ज्याश्च क्रोधादयः, आह्निक्या^(२)नपत्रान्ये च न सन्ति ।
य एव प्रथमे ध्याने सन्ति त एव 'ध्यानान्तरे', 'वितर्कश्च' न विद्यते । पूर्वो-
क्ताश्च न सन्तीति 'च'शब्दात् । 'विचारश्चापि नोपरि ।' ध्यानान्तरात्तूपरि
विचारश्चापि नास्ति पूर्वोक्ताश्च । 'च'शब्दात् माया शादृश्यं च नास्तीति
गम्यते ।

प्रह्लानो(शो) हि यावच्छादृश्यं पठ्यते, पर्पत्संपन्धात् । स हि स्वस्यां
पर्यदि अश्वजिता भिक्षुणा प्रक्षेप्य पृष्ट "कुत्र तानि चरवारि महाभूतान्यपरिशेषं
निरुप्यन्ते" इत्यप्रजानन् क्षेपमकार्षीत्—“अहमस्मि ब्रह्मा महाब्रह्मा ईश्वरः
कर्त्ता निर्माता स्रष्टा सृजः पितृभूतो भाधानाम्” इति ।^१ गतमिदम् ॥^२

^१ On *middha*, v supra, p 74, n 1

^२ मिद्धं सर्वाविरोधित्वाद्यत्र स्यादधिकं हि तत् । *Ab* II 30cd

^३ कौकृत्यमिद्धाकुशलान्याद्ये ध्याने न सन्त्यतः ।

ध्यानान्तरे वितर्कश्च विचारश्चाप्यतः परम् ॥ *Ab* II 31

^४ The *Adv kārikā* 125 is almost identical with *Ab* II 31

^१ Cf मत्स्य नु खो आधुमो इमे चत्तारो महाभूता अपरिमेसा निदग्मन्ति सेम्यपीरं
पठवीधानु—ये—वापोपातू नि ?” एव वृत्ते वेवट्ट, सो महाब्रह्मा त भिक्षु एतदवोच
“अहमस्मि भिक्षु ब्रह्मा महाब्रह्मा अभिम् अनभिभूतो अस्मादल्पदमो वसवती इत्यरो वत्ता
निम्माता मेदुओ सञ्जित्ता वनी पिवा भुवन्नध्याव नि ।” *Digha* XI 81.

^२ After this the *Ab* (II 32 and 33) deals with the following topics,
which are not discussed in *Adv*—

(१) आह्निक्यम्यावत्त्राप्यस्य किं तानाकरणम् ।

(२) ध्यानमदयो किं तानाकरणम् ।

इदं वक्तव्यम् । संप्रयुक्ताः संस्काराः कस्मादुच्यन्ते ? तदारभ्यते ।

[126] संप्रयुक्तः संस्कारः समता यस्य पञ्चधा ।

विप्रयुक्तश्च बोद्धव्यः⁽⁶⁾ समता यस्य नास्त्यसौ ॥¹

पञ्चभिः समताभिः संप्रयुक्ताः संप्रयुक्ताः । ताः पुनराश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभ्याः । “यथैव ह्येकं चित्तमेवं चैता अप्येकैकाः” इति विस्तरः ।² यस्य पुण्(न)रेताः समता न विद्यन्ते स विप्रयुक्त इति ॥

चोदकः—कश्चिद्रूपं तर्हि विप्रयुक्तं³ प्राप्नोति, असंस्कृतं चेति ?⁽⁵⁾ संप्रत्युच्यते ।

[127] विशिष्टाणां(ना)मसद्भावात्प्रसंगो नास्ति रूपिणाम् ।

संस्कारग्रहणाच्चैव खादीनां ण(न) प्रसज्यते ॥

विशिष्टेन खलु निरोगेण(नियोगेन) रूपिषु संज्ञा सन्निविशन्त इति तेष्वं-प्रसंगः । संस्कारग्रहणाच्च खादिषु विप्रयुक्तसंज्ञा न प्रवर्तत इति सिद्धम् ॥

के पुनस्ते विप्रयुक्ताः संस्काराः ? कियन्तो वेति ? नहि यः⁽⁶⁾ यमेतेषां स्वभावमुपलभामहे । नापि कृत्यम् । नचैते घर्मा लोके प्रसिद्धा नापि बुद्ध्यचने । न वेदादिषु शास्त्रेष्विति । तदत्रोपव्याह्रीयते—

[128] प्राप्त्यादयस्तु संस्कारा विप्रयुक्तास्त्रयोदश ।⁴

आप्तोक्तिस्वक्रियालिङ्गा लिङ्गभेषां गदिष्यते ॥

¹ Cf चित्त मनोऽय विज्ञानमेकार्थं चित्तवतसा ।

ताभ्यालम्बनाकारा संप्रयुक्ताश्च पञ्चधा ॥ Akh II 34.

² Cf. ....पञ्चभिः समताप्रकारैराश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभिः । केय समता । यथैव ह्येकं चित्तमेवं पञ्चा अप्येकैका इति । Akh II 34 d

³ चित्तविप्रयुक्ता इति चित्तग्रहणं चित्तसमानजातीयप्रदर्शनायम् । चित्तमिव चित्तं न विप्रयुक्ता इत्यर्थः । किं च तेषां चित्तं समानजातीयत्वम् । यदरूपिणोऽपि भवन्ति । रूपित्वादेव हि विप्रयुक्तत्वेऽपि रूपं न विप्रयुक्तत्वे नाम लभते । यद्गामीषा नामरूपमिति नामत्वम् । ततोपा चित्तं समानजातीयत्वम् । नैता अपि चित्तं तुल्यजातीया । ते तु चित्तं सहालम्बने संप्रयुक्ताः । तद्विशेषणार्थं विप्रयुक्तग्रहणम् । असंस्कृतमपि तत्समान-जातीयमनालम्बनत्वेनेति तत्परिहारार्थं संस्कारग्रहणम् । Saku p 142

⁴ The thirteen *Viprayukta samskaras* are प्राप्ति, अप्राप्ति, समागता, आसक्ति-कम्, निरोधसमापत्ति, जीविनेन्द्रियम्, जाति, जरा, स्थिति, अनित्यता, नामकाय, पदकाय, म्यञ्जनकाय ।

यत्तावत् स्वभावाक्रियामावादिति । तदत्रोपयमभिधायिष्य⁽⁶⁾ते ।
यद्यपि बुद्धवचने न पठ्यन्त इति । तथाप्याप्तवचन सार्वज्ञ व्याहरिष्यते ।
यत्तु लोके न वेदादिषु पठ्यन्त इति तच्चोद्यम् । ये खलु सर्वज्ञविषया
धर्माः प्रतिसंविज्ञाभिना बुद्धिदृष्टिविषयमायान्त्यार्यमैत्रेयस्थविरघसुमित्रा
चार्याश्वघोषप्रमुखा(नां)णा च बोधिसत्त्वाना बुद्धिप्रसादविधायिन⁽⁷⁾स्ते-
जाल्पानां स्तनन्धयबुद्धीनामभिधर्मपरोक्षमतिवृत्तीनां च कथं सान्धकारेषु
मनससु गोचरतामायान्तीति ॥

तत्र तावत्

[129 ab] प्राप्तिः समन्वितिलिङ्घि'धर्मवत्ता व्यवस्थितिः ।

Cf विप्रयुक्तास्तु सस्कारा प्राप्यप्राप्ती सभागता ।

आसन्निकसमापत्ती जीवित लक्षणायपि ॥

नामकायादप्यचेति । Ak II 35 and 36 a

Also cf क्तने चित्तविप्रयुक्ता सस्कारा । प्राप्ति जाति स्थिति जरा अनित्यता
असन्निसमापत्ति आसन्निकायतन विविधा देशप्राप्ति वस्तुप्राप्ति नामकाय पदकाय व्यञ्जन
नाय पुण्यजनत्वम इत्येव विविधा धर्मादिचतविप्रयुक्ता सस्कारा । *Asm* p 61

चित्तविप्रयुक्ता सस्कारा क्तने । प्राप्तिरनसन्निसमापत्तिनिरोधसमापत्तिरासन्निक
जीवितेन्द्रिय निकायमभागता जातिजैरास्थितिरनित्यता नामकाया पदकाया व्यञ्जनकार्या
पुण्यजन व प्रवृत्ति प्रतिनियमो योग जवाञ्जनम काठो देश सत्या सामग्री च । *Asm* p 10

For the different lists of the *Chitta viprayukta dharmas* see

(1) W M Mc Govern *A Manual of Buddhist Philosophy* vol I pp
161 162,

(2) Th Stcherbatsky *The Central Conception of Buddhism*, pp 105 106,

(3) *LVP Ak II* p 178

and (4) N Aiyaswami Sastri *Ālambanapariksha* (Appendix) p 114

६ Cf प्राप्तिर्लाभ समन्वय ।

प्राप्यप्राप्ती स्वसत्तावपत्तितानी निरोधयो ॥

प्राप्तिनामानि चिञ्चिबद्धावान्तरमिति पुन एतत् ? आह सुत्रात् । सुत्रे
ह्युक्त—' न एषां दशानामांशाना धर्मानामुत्पादान प्रतिलम्भात् समवायमादायो भवति
पञ्चाङ्गिकप्रहीण इति विस्तर । सत्त्वाङ्गमेवात्मानतोऽप्युक्तमनुबहुतारिपृष्ठ च बधित्वराते
समाव गभास्यां क्तने नान्यत्र द्रव्यम् । एवमयं समवायम सधंया प्रततिपरमो न तु
इध्यम । तस्य च प्रतिपयोऽयमवागम इति । इध्यमेव तु क्षभाविका उच्यते वर्णयन्ति ।
नि कारणम् ? त्व हि न सिद्धान्त इति । *Akb II* 36 bcd

Also Cf प्राप्ति क्तमा । बुद्धानुगताना धर्माणामाचचारचये प्राप्ति प्रतिलम्भ
मभागम इति प्रवृत्ति । *Asm* p 10

प्राप्तिर्ज्ञा(नां)म समन्वागमो लाभ इति पर्यायः^१ । सर्वथा भावाञ्छुद्धैरेव शब्दानाचष्टे । यथैव खलु प्राप्तिरित्येतच्छुद्ध⁽⁶⁾द्वग्दुमात्रं श्रयते तथैव समन्वा-
गमो लाभ इत्येतदपि पदद्वयं धान्यस्तुमात्रमिति न पर्यायनाम्ना लक्षणमु-
द्योतितं भवति^२ । तस्मादव्यभिचारि तत्प्रसाद(ध)कं लिङ्गमुच्यताम् । इमे
ब्रह्मः । श्रोत(त्र)मवधत्स्य मनश्चैकाग्रतायां सन्नियुक्त्वा । 'धर्मवत्ता व्यय-
स्थितिः ।'^३ धर्माः खलु त्रिधाः कुश[लाः]....[Fol 46 lost]^४.....

.....[II B, 8. Fol 47 a]⁽¹⁾ रूपेऽपि कुशलया विश्वप्या वर्तमानया
यावद्विज्ञापयति, अतीतया च समन्वागतः ।

[130 cd] श्रुतचिन्तामयानां च समापत्तिद्वयस्य च ।

श्रुतचिन्तामयानामपि । सहजा पश्चाद्भवति । द्वयोश्चाश्चि(चि)त्त-
समापत्योस्सह पश्चाद्भवतीति ।

[131] नि[ः]क्लेशसंस्कृतापूर्व(व) शुभानां तु रजस्वताम् ।
आदिस्त्राभे सह प्राक्च तदूर्ध्वं वा त्रि⁽²⁾धेष्यते ॥

अनास्रवानां(शां)श्च स्कन्धानां, अनुचितानां च कुशलसान्प्रवानां(शां)
न पूर्वजा । एषामेव यथोक्तानां 'तदूर्ध्वं तु त्रि(चि)धेष्यते ।' यदा तेन संमुक्ती-
भूता तदा द्विधेष्येति वर्तते ॥

^१ Though the Pali tradition does not recognise the *Prāpti* as an element, the use of such terms as *samannāgama* and *lābha* indicate the knowledge of such force as *Prāpti*. Vide *Kv* ix. 12

The *KvA* refers to the two *paññāntis*, viz., *samannāgata paññānti* and *patilābha-paññānti* --इदानीं अतीतानागतैहि समन्वागतकया नाम होति । तस्य समन्वागत-
पञ्चाति पटिलाम-पञ्चातीति द्वे पञ्चातिया वेदितव्या । तासु पञ्चुपपन्नधम्मसामञ्जी
समन्वागतेति बुद्ध्यति ।...पटिनिज्जित्वा अपरिहीनताय पन लाभीति । *KvA.* ix. 12

^२ Cf वचनम लक्षणनिर्देश । न हि भेदविवक्षायामपि पर्यायवचनेन लक्षणनिर्देश
कल्पते । प्राप्ति वतमा । य प्रतिलम्भाय समन्वागम इति । पर्यायवचनमपि कदाचित्
लक्षणाय कल्पते । अनलो जातवेदा अग्निरिति । *Saks* p 143.

^३ This definition of *Prāpti* agrees quite well with Samghabhadra's definition as quoted by Yaśomitra --इदमस्वेति ज्ञानचिह्नं प्रतिलक्ष्यपर्यायिप्रणयासकारण
च प्राप्तिरित्याचार्यसप्तधम्नः । *Saks.* p 148

^४ This lost folio must have contained a very valuable discussion on *prāpti-aprāpti* and also an examination of the arguments forwarded by the *Kośakāra*. V infra, *Adv kārikā* 199

[132] द्विष्टाणा कुशलाना च तदन्वेषा त्रिधा मता ।

द्विष्टाणा च स्कन्धाना त्रैयध्विकी प्राप्ति । 'कुशलाना च तदन्वेषा' तेभ्योऽनासन्ने^(३)भ्यस्तेभ्यश्चानुचितेभ्य कुशलसान्नेवेभ्योऽन्वेषा कुशलसान्नाना(णा) त्रैयध्विक्येव ।

निवृत्ताव्याकृता ज्ञाननिर्माणमनसा तथा ॥

त्रैयध्विकीति घर्तते ॥

[133] निर्वाणस्यादितो लाभे नित्यस्यान्यस्य सर्वदा ।

निर्वाणस्य तत्प्रथमतो लाभे द्वैयध्विक्येव । अनागतवर्तमानालब्धस्या तीताऽपि । 'नित्यस्यान्यस्य सर्वदा ।

अजा^(४)तवर्तमाना च

अप्रतिसंख्यानिरोधस्यानागतवर्तमानैव नित्यम् ।

कदाचित्तु त्रिधेष्यते ॥

येन लब्धस्तस्य त्रैयध्विकीत्युक्तमेतत् ।

व्याख्याते प्राप्त्यप्राप्ती ॥^६

^६ Cf सा किलपा प्राप्ति

त्रयध्विकाना त्रिविधा गुभावीनां गुभाहिका ।

स्वधातुका तदाप्तानामनाप्ताना चतुर्विधा ॥

त्रिधा न गत्याऽशिक्षाणामहेयाना त्रिधा मता ।

अव्याकृतापि सहजाऽभितानमार्गिकादते ॥

निवृतस्य च रूपस्य कामे रूपस्य नाप्रजा ।

निमप्राप्तरपि प्राप्तिव प्रवारभद ? न ।

अविलप्याव्याकृताप्राप्ति सातीतामातयाऽत्रिधा ॥

कामाद्याप्तामलाना च मागस्याप्राप्तिरिष्यते ।

पचरजनञ्च तत्प्राप्तिभसवाराऽहिहीयते ॥ *At* ॥ 37 40

The Kośakara discusses one more point — किं पुनरप्राप्तिप्राप्तयोरपि प्राप्त्य प्राप्ती भवत ? उभयोरप्युभय भवतीत्याहुः । नन चवमनवस्याप्रमग ? नानवस्था प्रमग । परस्परमम-वाममान । एवमुत्तरात्तद्विप्रमगनता प्राप्तिया विसंख्यन्य सर्वपाम तानानागताना कस्यावकृतापणानामपनिष्ठाभिकाना च इगल्लक्षणाना अदन्ता एकस्य प्राप्तिन क्षण क्षण उपभावन् । इयन्तत्या प्रतिमन्तानाममभावपणा सत्वाना भवन्ति ।

समागता वक्तव्या । केयं समागता नाम ? नहीह प्रयत्ने तीर्थ्यपरि-
कल्पितसामान्यविशेषपदार्थगन्धोऽप्यस्ति । तत्केयं तदभ्यासगतेति ? तदिदं
(५)प्रतार्य(य)ते ।

[134] एकार्थरुचिहेतुर्यः सत्त्वानां स समागता ।^१

^१समागता नाम द्रव्यम् । सत्त्वानामेकार्थरुचिः सादृश्यहेतुभूतम् ।
निकायसभाग इत्यस्य शास्त्रसंज्ञा ।^२ सा पुनरभिन्ना भिन्ना च ।^३ अभिन्ना
सर्वसत्त्वानां सत्त्वसमागता । सा प्रतिसत्त्वं सर्वेष्व्वात्मस्नेहाहाररतिसाम्यात् ।
भिन्ना पुनस्तेषामेव सत्त्वानां धातुभूमिगतियोनिजातिस्त्रीपुरुषोपासकभिक्षु-
शिक्षाशिक्षादीनामेकार्थरुचित्वभेदप्रतिनियमहेतुः । तस्यां पक्ष्यसत्यां सर्वाया-
णा(ना)र्थलोकव्यवहारसंकरक्षेपः प्रसज्येत । तस्यां तु सत्यामेव दोषो न
भवतीत्यस्ति समागता नाम धर्मः, 'एकार्थरुचिहेतुः' इति ।^४

अत्युत्सवो वताप प्राप्तीनां वर्तते । केवल तु अप्रतिघातिग्यो यतोऽवकाशमाकाशे लभन्ते ।
इतरथा ह्याकाशेऽप्यवकाशो न स्यात् द्वितीयस्य प्राणिनः । Akb II 40 d

For the *Viprayuktatva* of *Prāṇi*, see an allied controversy —

“न वत्तव्य पत्ति अत्तद्धता ति” ?

आमन्ता ।

पत्ति रूप वेदना सञ्ज्ञा सङ्गारा विञ्ज्याण ति ?

न हेव वत्तव्यं ।

तेन हि पत्ति अत्तद्धता ति । Kp XIX 4

इवानि पत्तिकया नाम होति । तस्य यं य पटिलभति तस्स तस्स पटिलाभो पत्ति
नाम । सा च अत्तद्धता ति पेस लद्धि, सेव्यया पि पुष्वतेलियानञ्जेध ।...न हि पत्ति नाम
कोचि धम्मो अस्मि **KpA XIX 4

^१ Cf समागता सत्त्वसाम्यम् । Ak II 41 a

^२ Cf समागता नाम द्रव्यम् । सत्त्वाना सादृश्य निकायसभाग इत्यस्या शास्त्रे संज्ञा ।
सा पुनरभिन्ना भिन्ना च । अभिन्ना सर्वसत्त्वाना सत्त्वसमागता । प्रतिसत्त्वं सर्वेषु भावात् ।
भिन्ना पुनस्तेषामेव सत्त्वाना धातु...अवकाशादिभेदेन प्रतिनियता धर्मसमागता । पुन स्कन्धाय-
तनधातुतु यदि सत्त्वसमागता द्रव्यमवशिष्टं न स्यात्, अन्योन्यविशेषनिर्ज्ञेपु सत्त्वेषु 'सत्त्वसत्त्व'
इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात् प्रवृत्तिश्च । एव स्कन्धादिवुद्धिप्रवृत्तयोऽपि योग्याः । Akb II 41 a.

^३ 'निकायसभाग इत्यस्या शास्त्रे संज्ञा' इति ज्ञानप्रस्वानादिके शास्त्रे निकायसभाग
इत्यनया सत्त्वमाय चित्तविप्रयुक्तो निदिश्यते । Sakv, p 157.

^४ 'सा पुनरभिन्ना भिन्ना च' इति । 'तहि मा यथा यंशेयिकालामेका नित्या चेति ।
Sakv p 157

^५ Compare with Saṃghabhadra's definition as given by Yaśomitra:
सदीरेन्द्रियसंस्थानचेष्टाहारादिसाभाव्यकारणम्, अन्योन्याभिरभिसम्बन्धनिमित्तं च समागतेत्या-
चार्यसंप्रमदः । Sakv p 159.

‘स्याच्चयवेतोप(७)द्येत् न च स्व[स]भागता’ वज्रहात्, न [च] प्रति लभेतेति ? चतुष्कोटिक । प्रथमा कोटि—यत्तश्चययते तत्रैवोप[प]द्यमान । द्वितीया—नियाममवक्रामत्, स हि पृथग्जनसभागता विज्रहात्पार्यसभागता प्रतिलभते । तृतीया—गतिसचारात् । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

अथ पृथग्जन(न)त्वस्यास्याश्च(३) क प्रतिविशेष ? पृथग्जनसभागता खलुकरूपा । पृथग्जनत्वं^२ तु सर्वानर्थकरभूतमिति सुमहास्तद्विशेष ।^१ आसन्नचनेनापि तदन्यत्वसिद्धिः । उक्तं हि भगवता—“सचेदित्यत्वमागच्छति मनुष्याना(णा) सभागता प्रतिलभते” इति ।^५ न चैव पृथग्जनत्व प्रतिलभ्यते वा त्यज्यते वा ।

(७)सिद्धा सभागता । कोशकारः पुनस्ता वैशेषिकपरिकल्पितजाति पदार्थेण(न) समीकुर्वन् व्यक्त पायसवायसयोर्वर्णसाधर्म्यं पश्यतीति ॥^६

^१—^१ This passage is identical with *Akb* II 41 a

^२ सत्त्वसभागता in *Akb* *ibid* — सत्त्वसभागताम इति । सत्त्वानां सभागता सत्त्व सभागता मनुष्यत्वादिलक्षणा । सत्त्वग्रहणं हि धमविशेषणायम । सत्त्वसभागता ह्यत्र चतुष्कोटिके विवक्षिता न धमसभागतेति । *Saks* p 157

^३ Cf पृथग्जनत्वम्

पृथग्जनत्व वतमत् । आयधर्माणामलाभ इति शास्त्रपाठ । अलाभश्च नामा प्राप्ति । दुःख धमनानक्षान्तितत्सहमुदामलाभ इत्यपरे । एव तु साधु दया सौमित्रि कानाम— अनुत्पन्नायसन्तति पथग्जनत्वम् इति । *Akb* II 40 c

Also cf पथग्जनत्व कर्मत् । आयधर्माणामप्रतिलाभ पृथग्जनत्वमिति प्रवृत्ति । *Asm* p 11

^५ This seems to be a rejoinder to the *Kośakara* यदि पृथग्जनसभागता नाम द्रव्यमस्ति किं पुन पृथग्जनत्वेन । नहि मनुष्यसभागताया अप्यमनुष्यत्व कल्प्यते । नैव च लोक समागता पश्यत्यरूपिणीत्वान् न चैता प्रज्ञया परिच्छिन्नाति । प्रतिपद्यते च सत्त्वानां जात्यभेदमिति सया अपि तस्या क्व नत्र व्यापारः । अपि चासत्त्वसभागतापि किं नप्यते । *Akb* II 41 a

^६ V *infra*, *Adv karika* 204 cd For other references see *LVPak* II p 198 n 1

^७ Cf धर्माविशेषध्वं घोषिता भवन्ति । तेषामपि ह्यत्र सिद्धान्त । सामान्यपदार्थो नामास्ति मन समानप्रत्ययोत्तरित्त्वं प्रकरेण्वरीति । अयं तु तेषां विशय । स एकोऽयं नवस्मिन् वृत्त । यदि घोषिता यदि न घोषिता । अस्यया तु सभागता सूत्रे वचनादिति वभाषितम् । उक्तं हि भगवता न चेदित्यत्वमागच्छति मनुष्याणां सभागताम इति । उक्तमेतन्न सूत्रं द्रव्यान्तरमिति । का तर्हि सा । त एव हि तेषाम्नाः सत्कारा यद् मनुष्या रिप्रतिति धार्यावियु सभागतावत् । तत्त्वेन च गयन्ति । *Akb* II 41 a

अथ किमिदमासंज्ञिकं नाम ? तदपदिश्यते ।

आसंज्ञिकं विपाको यच्चित्तोपच्छेदसंज्ञियु ॥^१

^१ असंज्ञिसत्त्वेषु देवेषूपपन्नानां यच्चित्तोपच्छेदः [II. A, 8 Fol 47 b] ⁽¹⁾ दि. चर्मान्तरं विप्रयुक्तं विपाकजमुत्पद्यते तदासंज्ञिकं नाम । येन तत्रोपपन्नानां चित्तमनागत्ये(ते)ऽध्वनि कालान्तरं सधिरुच्यते, नोरपत्तुं लभते । तत्पुनरेकान्तेन विपाकजस्वभावम् । कस्य विपाकः ? असंज्ञिसमापत्तेः पूरकस्य कर्मणः । केषु पु[नस्तत्] ? देवनिकायेषु भवति । तदाह—“असंज्ञियु । असंज्ञिसत्त्वा⁽²⁾ नाम देवा बृहत्फलदेवनिकायसंगृह्णीता ध्यानान्तरिकावत् ॥”^३ किं पुनस्ते नैव कदाचित् संज्ञिनो भवन्ति ? भयन्युत्पत्तिकाले च्युतिकाले च । “प्रकृष्टमपि कालं [स्थित्वा सह]संबोत्पादात्तेषां सत्त्वानां तस्मात् स्थानाच्छ्रुतिर्भवति” इति सूत्रपाठः ।^४ ते च ततो दीर्घस्वप्न्युत्पत्तया इव च्युत्वा कामघातावुपपद्यन्ते, नान्यत्र । तदुप⁽³⁾पन्नानामवश्यं कामावचराऽपरपर्यायवेदनीयकर्मसद्भावात् । यथोत्तरकौरवानां(णां) देवोपपत्तिवेदनीयं कर्मेति ॥^२

This view of Kośakāra is identical with the Yogācāra view:—निकाय-सभायः कतमः ? देवा तेषा सत्त्वाना तस्मिस्तस्मिन् सत्त्वनिकाये आत्मभावसदुच्यताया निकाय-सभाग इति प्रज्ञप्तिः । *Asm* p 11

^१ Cf. आसंज्ञिकमसंज्ञियु ।

निरोधश्चित्तचैतानां विपाकस्ते बृहत्कलाः ॥ *Ab.* 41. bcd. See *Tib.* 16.

^२ Cf. असंज्ञिसत्त्वेषु देवेषूपपन्नानां अश्चित्तचैतानां निरोधस्तदासंज्ञिकं नाम इयं येन चित्तचैता अनागतेऽध्वनि कालान्तरं सधिरुच्यन्ते नीलसु लभन्ते । नदीतोयसनिरोधवत् । तत्पुनरेकान्तेन विपाकः । कस्य विपाकः । अराज्ञितमापत्तेः । नतमे ते सत्त्वा देव-संज्ञिसत्त्वा ? ते बृहत्कला ।

बृहत्कला नाम देवा येषां केचिदसंज्ञिसत्त्वा प्रदेशे भवन्ति ध्यानान्तरिकावत् । किं पुनस्तेनैव...ditto .नाग्यत्र । पूर्वसमापत्तिस्वरकारपरिक्षयात् अपूर्वानुपपत्त्याच्च क्षिप्ता इव क्षीणवेगा इयम पृथिवी पतन्ति । येन च तत्रोपपत्तय तस्यावश्य कामावचरं बर्मापर-पर्यायवेदनीयं भवति । यथोत्तरकौरवाणां देवोपपत्तिवेदनीयम् । *Ab.* ii 41. cd

Also cf. “असंज्ञीषु निश्चतन्ति । चित्तमसं च्रुतिचित्तनिरोधेन इधेव निवर्तति; रूपसन्धमत्तामेव तस्य पातुमवति । ते तस्य यथा नाम त्रिधावेगभिरुत्तो हरो यत्तको जियावेगो तत्तकमेव आकाशे गच्छति, एवमेव ज्ञानवेगभिरुत्ता उपजिन्वा यत्तको ज्ञानवेगो तत्तकमेव कालं तिष्ठन्ति । ज्ञानवेगे पन परिहीणे तस्य रूपसन्धो अन्तरधायति । इयं पदिसन्धिसंज्ञा उष्णजति । *Digha* A : 2. 30.

^३ *Vibhāṣā*, 194 B

^४ Cf. सन्ति निवसन्ते, असंज्ञात्ता नाम देवा । संज्ञुष्पादा च पन ते देवा तद्गृहा वाया चवित्वा इत्यत आगच्छन्ति । *Digha*. xxiv. 2, 20 Also cf. *Kv.* iii 11.

का पुनरसायसंज्ञिसमापत्तिरिति ? तदपदिश्यते—

[135] शुभाऽसंज्ञिममापत्तिर्ध्यानेऽन्त्ये चित्तरोधिनी ।^१

वासंज्ञिकमव्याहृतम् । विपाकफलत्वात् । इयं तु शुभाः(मा) । सा पुनरियं 'ध्यानेऽन्त्ये' (१)चतुर्थध्यानसंगृहीतेत्यर्थः । 'चित्तरोधिनी', यद्यपि तत्फलं चित्तसमिधरोधि तथैवेयमपि चित्तसंरोधिनी । चित्तग्रहणाच्च चैताना-
मनुक्तसिद्धिरादित्यास्तगमने किरणास्तगमनवत् ।

किमर्थं पुर(न)रेनां योगिणः(नः) समापद्यन्ते ?

निःसृतीच्छ्राप्रवृत्तित्वान्

ते हि निस्सरणसंघापूर्वकेण मनस्कारेण तां समा^(१)पद्यन्ते मोक्षका-
ह्वया । सा पुनरियम्—

नार्यस्य

आर्यां हि तामपायस्थानमिव मन्यन्ते । पृथग्जनास्तु केचिन्मोक्ष-
म्यानमिति ।

किं पुर(न)रियनुपपत्त्या वा वैराग्येण वा लभ्यते ? नेत्याह ।
किं तर्हि ?

^१ Cf. त्वयान्तिममापत्तिर्ध्यानेऽन्त्ये निःसृतीच्छ्रया ।

शामोपपत्तयेऽथ नार्यस्यैकाधिक्यात्तये ॥ Ak. II 42

Also cf. अमज्ञिममापत्तिः क्वमा ? शून्यवृत्तनवीनगमस्य निःसरणमज्ञापूर्वकेण
मनस्कारेणासावराणां चित्तवन्तमिहानां धर्माणां निरोधे अमज्ञिममापत्तिरिति प्रकल्पित ।
Am p 10

For various controversies on this *Sandipatti*, see Kr. xv 7—10. The
Kerā. gives some very valuable information about this *Sandipatti* and shows
the distinction between this and the next one, viz., the *Nirodhassandipatti* :
इदानीं मञ्जुशारवैदिकविद्यायां नाम होति । तस्य मञ्जुशारवैदिकनिरोधममापत्ति नाम न कोचि
पश्यते, अत्रुप पत्र मन्थानं निरोधो, इति सा नैव कोचिया, न कोचुत्तरा । ..

इदानीं अमज्ञिममापत्तिरिहोच्यते नाम होति । तस्य मञ्जुशारवैदिकविद्यायां पत्रममापत्तौ
अमज्ञिममापत्तिरिति निरोधममापत्तिरिति मञ्जुशारवैदिकनिरोधममापत्तिरिति नाम । इति हे मञ्जुशार-
वैदिकनिरोधममापत्तिरिति कोचिया च कोचुत्तरा च । तस्य कोचिया पुपुञ्जकमेव अमज्ञिम-
मापत्तिरिति कोचुत्तरा इतिवान् । सा च नाममज्ञिममापत्तिरिति । इयं पत्र विद्यायां अमज्ञिम-
मापत्तिरिति मञ्जुशारवैदिकनिरोधममापत्तिरिति अमज्ञिममापत्तिरिति येन कोचि, मन्थयति हेतुकारार्थं ।
Kerā. xv. 7 and 10.

आप्या प्रयोगतः ॥^६

यत्नेन तामुत्पादयतीति ॥

[136] निरोधाख्या तु विज्ञेया विजिहीर्षोर्भवाग्रजा ।^१

निरोधसमापत्ति⁽⁶⁾रपि चित्तचैत्तानां धर्माणां कश्चित्कालमुत्पत्तिसन्नि-
रोधिनी । सा पुनरियं विहारसंज्ञापूर्वकेन(७) मनसिकारेण निर्वाणसदृशं
सुखमनुभवितुकामैर्योगिभिः संमुखीक्रियते । 'भवाग्रजा' चेयं समापत्तिः ।

शुभाऽर्यस्य प्रयोगाप्या द्विवेद्याऽनियता मता ॥^३

द्वयोः कालयोर्वेद्या 'द्विवेद्या' । उपपद्यचेद⁽⁷⁾नीया चापरपर्यायवेदनीया
च । अनियतवेदनीया चेयम् । यो होतामुत्पाद्य परिशि(नि)र्घाति स नास्या
विपाकं प्रति संबेद्यते । तस्या हि भवाग्रे चतुस्कन्धको विपाको विपच्यते ।
आर्यश्चैतामुत्पादयितुं शक्नोति नानार्यः । उच्छेदभीरुत्वाच्छाश्वतदृष्टिप्रहाना-
(णा)दार्यमार्गयलोत्पादनाच्च । आर्यस्या⁽⁸⁾पि चेयं प्रयोगलभ्या न वैराग्य-
लभ्येति ।^३

अत्र पुन. कोशकारः प्रतिजानीते—“सचित्तिरेयं समापत्तिः” इति ।^४

^१ Cf निरोधाख्या तथैवेय विहारार्यं भवाग्रजा । Ak II 43 ab

Also cf निरोधसमापत्ति कतमा ? आकिञ्चन्यायतनवीतरागस्य भवाग्रादुच्चलितस्य
ज्ञानविहारसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारेणास्थानराणा चित्तचैतनिकाना धर्माणा निरोधे निरोध-
समापत्तिरिति प्रवृत्तिः । *Asm* p 10

^२ Cf शुभा द्विवेद्याऽनियता चाप्यस्याप्या प्रयोगतः । Ak II 43 cd

^३ The Akb (II 43—44) deals with this topic in great detail. In verse
44, it discusses a controversial point, viz, किं भगवतोऽपि प्रायोपिकी ? and
gives the views of the Bahirdśika and Kaśmīra Vaibhaṣhukas on this point.
The Akb is silent on this topic. The Adk might have dealt with this
topic in folio no. 48, which is lost.

^४ The whole controversy centres around a question कथमिदानी बहुकाल-
निरुद्धाप्त्वितात् पुनरपि चित्तं जायते । Akb II 44

The Kośakāra gives following views —(i) अतीतस्याप्यस्तित्वात् इष्यते
वेनापिकं ममन्तत्प्रत्ययत्वम् ।

(ii) अपरे पुनराह कथं तावदारूप्योपपत्ताना चित्तनिरुद्धेऽपि रूपं पुनरपि रूपं
जायते । चित्तादेव हि तज्जायते न रूपात् । एव चित्तमप्यस्मादेव मेन्द्रिवाहायाज्जायते
न चित्तात् । अन्योन्यबीजकं ह्येनदुममं यदुत चित्तं च सेन्द्रियदेव काय इति पूर्वोच्यते ।

(iii) भदन्तवमुनिप्रस्तावहं परिपृच्छामा—“यस्याचित्तिका समापत्तिस्तस्यैव दोषो
मम तु सचित्तिका समापत्तिरिति” ।

तदेतदौद्धीयम् । कुतः ?

[137] ⁽⁹⁾चेतश्चतुष्टयायोगादागमादुपपत्तिः ।

निर्वेदितमनोमात्रास्तिद्धयतीयमचित्तिका ॥

मयाग्रे खलु चत्वारि चिच्चानि विद्यन्ते । चिपाकजं निवृत्ताव्याकृतं कुशलमुपपत्तिलाभिकं प्रायोगिकं च । तेभ्यश्चतुर्भ्यः कतरचित्तं यन्निरोध-समापन्नस्यान्यचित्तनिरोधीत्युच्यते ?

तत्र तावद्विपाकजं तत्रत्यां ... [Fol. 48 lost].....¹

“.....[III B, 1. Fol 49 a.] धर्मे प्रतिपत्येवाज्ञामाराधयति । नापि मरुत्कालसमये । भेदाच्च कायस्यातिक्रम्य देवान् कवलीकारप्रक्षानन्यतमस्मिन् दिव्ये मनोमये काय उपपद्यते । स तत्रोपपन्नः [अभीष्ट] सहावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च । अस्ति चैतत्स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति” इति ² ।

समापत्तिचिन्तादनन्तरं चिन्तान्तरोत्पत्तिविरुद्ध आशय प्राप्त इति समापत्तिरित्युच्यते । निरोधसमापत्तिं ...ससप्रयोगस्य मनोविज्ञानस्य त्रिलप्टस्य च मनसो यो निरोधः । इयमप्य-सन्नित्तसमापत्तिवशादधस्तावस्वादिशेषे प्रकल्प्यते । ...एवमासन्निकादिषु मनोविज्ञाने निरुद्धे तदनयमे पुन कुत उत्पद्यते । यतस्य कालक्रिया न भवति । तत्पुनरालम्बविज्ञानादवोत्पद्यते । तदि एवंविज्ञानबीजकमिति । *Tbb* 16

On this controversy, LVP says ‘Le Darshtantika et le Vibhajyavādan soutiennent qu’une pensée subtile n’est pas interrompue dans le recueillement d’arrêt. Ils disent : ‘Il n’y a pas d’êtres qui soient en même temps son pensée et sans *rupa*, il n’y a pas, non plus de recueil qui soit sans pensée. Si le recueil était sans pensée, l’organe vital serait coupé, on l’appellerait, non pas ‘installé dans le recueillement mais bien mort’ LVP. Ak. II p 212, n. 2.

¹ In this lost folio the *Adv* had discussed this very controversial topic. In the corresponding portion, the *Akb* (II. 44) has discussed two topics, (१) अनयो समापत्त्योर्वेदुप्रकारे विशेषः । and (२) विमतोऽपि (निरोधसमापत्तितोऽपि) अस्ति परिहाणि ?

The *Adv* also might have discussed the first topic. The beginning portion of the second topic is lost. It is continued in the next folio.

² The problem under discussion centres around a controversy about the possibility of falling (*Parsham*) from the *niradha samāpatti* निरोधसमापत्ति प्रथमतो मनुष्येष्वाद्यते परचाद्रूपमातो परिहीणपूर्वं । किमतोऽप्यस्ति परिहाणि । अस्तीत्याह । अन्यथा हि उदासिन्नुप विरुध्यते । इहायुष्मन्तो निदुः...अस्ति चैतत्स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति” इति । अत्र हि दिव्यो मनोमयः कायो रूपावचर उक्तो भगवता । इयं च समापत्तिर्मावाधिकी । तत्त्वमपरिहीणस्य तत्त्वमिदो रूपमातो स्यादुपपत्तिः । *Akb* II 44 d Yaśomitra gives the following comment —

‘अत्र स्थविर उदायी स्थविरशारि[पु]त्रमिद⁽²⁾मवोचत्—“मा त्वमायु
 प्मन्नेय घोच ।” स हि मन्यते स्म भाषात्रिकीय समापत्तिर्दिव्यश्च मनोमय
 कायश्चतुर्थध्यानभूमिक उच्यते भगवता तत्कथमेतदुपपत्स्यते । तदेतद् भद
 न्तोदायिना परिहानि(णि)मज्जानानेनाभिधर्मसंमूढेन प्रत्युक्त । स भगवत
 परमाभिधार्मिकेण्यसादनार्थमभिहित —“(3)त्वमपि माहपुरुष शारिपुत्रेण
 मिथुणा सार्धं गम्भीरेऽभिधर्मे संलपितु मन्यसे?” [इति]’

‘निकायान्तरोयाश्चतुर्थध्यानभूमिकामपि निरोधसमापत्तिमिच्छन्ति ।
 तेना यिना परिहान्या(एया) सिद्धत्येतत्सूत्र[म्] । ये(ए)तदेव तु न सिद्ध
 ति—चतुर्थध्यानभूमिकाप्यसाधस्तीति ।’ कथम्? “नवानुपूर्वसमापत्तय”’

य भाषा निराधतमापत्तिमुत्पाद्य तत परिह्रीणा ध्यान च लब्ध्वा रूपधातादुपपन्न
 त परिहाणपूर्वं पूवाभ्यासवगाद्रूपधातो निरोधसमापत्तिरुत्पाद्यत । विमतोऽप्यस्ति परिहाणि
 रिनि ? निवाणसङ्गीयं समापत्ति कथमत परिहाणिरित्यसमावयन् पृच्छति । उदाधि
 मुत्रमिति । ‘इहापुष्पतो भिक्षु शीलसम्पन्नश्च भवति समाधिसम्पन्नश्च प्रज्ञासम्पन्नश्च ।
 सोऽभोक्षण सत्तावेदितनिरोध समापद्यते ध्युतिष्ठते च । अस्ति चतत स्थानमिति यथाभूत
 प्रज्ञानाति । स न ह्य बुद्ध एव धर्मे प्रतिपत्त्यवज्ञानारागयति । नापि (ditto) अस्ति
 चतत स्थानमिति यथाभूत प्रज्ञानाति इति । Saku p 164

९—१ Cf एव वृत्त आयस्मा उदायी आयस्मन्त शारिपुत्त एतदवोच अट्टयन सो
 एन आवुगा शारिपुत्त, अनववाया य मा भिक्षु अनिकम्मव कर्वाडवारारहारभवत्तान देवान
 महम्मन् अट्टानंर मनोमयं कायं उपपन्नो मज्जावेशयितनिराधं समापज्जय्यपि बुद्धेय्यपि
 नपत्त ठानं ति । अप एवा भगवा आयस्मन्त उदाधि आमन्तमि । न पन त्व उदाधि
 मनामय कायं पच्चया ति । य त भन्न दवा अरुपिना मज्जासमया ति । विमु सो
 तुप्प उदाधि वाग्गम अय्यत्तम मणितन त्व पि नाम मणितव्य मज्जासा मि । Ang v p 166

२ The whole passage (upto वचनान) is identical with Akb II 44 d.

३ तस्मान्मन्यत परिहाणिरिति मन्यते । युग्गत एवन्द् धर्माविवाधान् । शौत्रान्ति
 कान्तानु कथमन्तु । आय एव हि निराधममापत्तिनामी । न चायमापत्तिरिति परिहाणि
 रिनि शौत्रान्तिवगिद्वान्त । तस्याप्यय कथमुपनिभूमिवासायमाणां परिहाणिरित्येते ।
 तेनामन्यत मुत्रं न विदध्यत । कथम् । या हि क्विचन् मवापणाभा निशाममवधानि
 गात्राणादी गत्रिराधतमापत्तिमुत्पाप्यन् । न भवासात्रिरोधममापत्तश्च परिह्रीयत । न मु
 माणां । उच्चमूनिवसायमाणा क्वचित्कान्तान्तिरुत्पाप्यन् । न परिह्रीणा भूया ध्यानमुत्पाप
 कथयानाभूतदत्त । तस्मान्मन्यत परिहाणित्वायमाणां परिहाणिरिति न स्वतिज्ञान
 विरोध । Saku p 165

४ नवानुपूर्वसमापत्तय इति । चत्वारि ध्यानानि चत्वार अक्षया निरोधममा
 पत्तयः । III/2 p 166

इति सूत्रे वचनात् ।^१ प्राप्तकामवशि^(४)त्वात्तु सन्तः पश्चाद्विलंघ्यापि व्युत्क्रान्तसमापत्ति^२ समापयन्त इति ॥

व्याप्याते समापत्ती ।

[138] गतिप्रज्ञप्स्युपादानमायुधिकोप्मयोः स्थितिः ।^३
आगमाद्युक्तित्थैव द्रव्यतस्तत्सदिप्यते ॥

आयुर्जोषितमित्यनर्थान्तरम् । उक्तं ह्यभिधर्मै—“जोषितेन्द्रियं कतरत् ? त्रैघातुकमायुः” इति ।^४ तत्पुनः ‘गतिप्रज्ञप्स्युपादानं’ वि^(५)पाकजस्यभावत्वात् । उक्तं हि सूत्रे—“निर्वृत्ते विपाके नारक इति संख्यां गच्छति । एवं यावन्नैव-संज्ञानासंज्ञायतनोपगसंख्यां गच्छति” इति । न चान्यदिन्द्रियं विपाकजं त्रैघा-तुकव्याप्यस्ति यज्जन्मप्रवन्धाऽविच्छेदेन वर्तमानं गतिप्रज्ञप्स्युपादानं स्यात्, अन्यत्र जीवितेन्द्रियात् ।

तत्पुनरस्तीति कथं गम्यते ? ^(६)आगमाद्युक्तित्थैव । आगमस्तावदयम्—

^१ After this the *Akb* reads यद्यपि नियम क्व व्युत्क्रान्तसमापत्तयो भवन्ति । प्राथमकल्पिके प्रत्येप नियम । प्राप्तकामवशिवात्तु सन्तो विलम्बापि समापयन्ते । एवमनयो समापत्त्योर्भूमितोऽपि विशेष । चतुर्थध्यानतपायभूमिवत्त्वात् ।

^२ On *v्युत्krānta samāpatti*, see *Ak.* VIII 19 and *Aaa* p. 503

^३ Cf आपुर्जोषितमाधार ऋषमवित्तानयोहि य. । *Ak* II 45b.

^४ *Jñānaprasthāna*, 14, 19 (*Indriyaskandhaka*)

Cf कतम तस्मि समये जीविनिन्द्रियं होति ? या तेष अरूपीन धम्मान आयु ठिति यपना यापना इरियना यतना पालना जीविन जीविनिन्द्रिय, इद तस्मि समये जीविनिन्द्रियं होति । *Dhs* I 19

The Theravādins hold that the *Jīvitendriya* is twofold. *Rūpa jīvitendriya* and *Arūpa jīvitendriya*. A controversy about such division is recorded in the *Kv* VIII 10. The *KvA* gives some interesting information about the theory of its being a *Viprayukta dharmā*—इदानीं जीविनिन्द्रियस्या नाम हाति । तस्य येन जीविनिन्द्रियं नाम धित्तविषयस्यो अरूपधम्मो, तस्मा एवजीविनिन्द्रियं नस्वीति लद्धि, मेय्यथापि पुच्छसेलियानञ्चेव सम्मितोयानञ्च ।...नत्थि रूपीन धम्मान आयुति पन्हे उपादिरूपानग्नि निपक्वद्दशदानग्नि सन्तानवमन पवतिमेष आयु, ठिति यपना यापना इरियना वतना पालनानि इच्छति, तस्मा पटिविषयति । ...अत्थि अरूपजीविनिन्द्रियं ति पन्हे अरूपधम्मान वित्तविषयस्य जीविनिन्द्रियसन्तान नाम अत्थीति इच्छति, तस्मा पटि-जानाति... । *KvA* VIII 10

“आयुर्ध्माय विज्ञानं यदा कायं जहृत्यमी ।
अपविद्धस्तदा शेते यथा काष्ठमचेतनम् ॥”^१

सर्वं हि जीवितेन्द्रियं कामधाताववश्यं कायेन्द्रियोष्मसहचरिण्यु ।
तत्त्वयश्यं विज्ञानसहवर्तिं नापि चक्षुरादीन्द्रियसहवर्तिं । रूपधातौ तु सर्वं
कायादिष्वेन्द्रियस^(१)हवर्तिं । न त्वयश्यं चित्तसहचरिण्यु । आरूप्यधातौ तु
सर्वं विज्ञानसहवर्तिं, अन्यत्र निरोधसमापत्ते ।

जीवितेन्द्रियं^२ गतिप्रश्रय्युपादानमस्तीति द्रव्यम्^३ । अन्यथा हि कुत्र
लनिवृत्ते चेतसि निर्मलोत्ते) वाऽधोभौमे तद्वतिप्रश्रय्युपादानधिपाकजं किं
कल्प्येत यत्सद्भावादासौ ततो न प्रच्युत स्यात् ? न च शक्यं (४)प्रतिज्ञातु
मनाद्यथाना(शा)[म]धोभूमिविज्ञानधीजं तद्वतिसह्रय्युपादानं कल्पयितुम्,
अनाद्यवश्यं चित्तस्य समुच्छेदाय प्रवृत्त-यात् । न चान्यद्विज्ञानं तद्भूमिं शक्यं
कल्पयितुं मनोविज्ञानधातुव्यतिरिक्तस्यानाकारमात्मव्यवस्थस्य विज्ञानस्याप्रसिद्ध-
त्वात् । मनोधातुरिति चेत् । न । मनोविज्ञानधातोरेवाव^(५)स्थान्तरे तन्नाम
प्रसङ्गे । युक्तिरपि—चक्षुरादिवत्तदाधिपत्यविशेषात् ।

“समाधिबलेन धर्मजं जीविताबेधं निर्वर्त्यायुः सस्काराधिष्ठानजम्,
आयुर्न धिपाकः” इति काशकारः^४ । तत्र किमुत्तरमिति ? न तत्रावरयमुत्तर

^१ Quoted in *Akb* II 45 ab

Cf आयु उरमा च विज्ञानं यदा कायं जहृत्तम ।

अपविद्धो तदा शेति परमत्त अचेतनं ॥ *S* III p 143

Also cf यदा वा आवुमा इमं कायं तयो धर्मा जहृत्त आयु उरमा च विज्ञानं
अयाय वाया उरिगता अवतिरता तनि यथा वटठ अचनत ति । *M sūtra* 43

^२ त्रयानुषन्नावनन्त्यामिति शक्तिरिति । *Aam* p 74

^३ This is a rejoinder to the *kośakāra*'s view—एव ह्युपनमधिधर्मो जीवि-
तन्द्रियं धर्मम् । त्रयानुषन्नामिति । एतच्च न नायन आयुर्नाम क एव धर्म इति ।
य कामना विज्ञानं साधारभूता धर्म स्थितिहनुन्त्यायुः । तहि मास्तीति धूमो न तु
इत्यान्तरम् । हि तद्वि । त्रयानुषन्त धर्मणा निरायमभागस्य स्थितिहालावप । दावदि
धर्मणा निरायमभागस्यावप बुना प्रव्ययत्वात्त वाऽमव्ययान्ध्वमिति तावन् मोऽनित्त
तामपुमिष्यत् । मर्यादां पावताऽवधवन् शिवायु स्थितिकालावधवन् । एवमु बुनयति
इत्यागारमेवापुस्तीति । *Akb* II 45 ab

Cf जीवितेन्द्रियं धर्मजम् । निरायमभागे पूर्वधर्मो विदुः स्थितिकालावधयम आयुर्गति
प्रवृत्तिः । *loc* p 11

^४ *Whole discussion* is a topic कर्त्तव्यं इत्यादि विनायं कति न विनाय ?
the *śākhā* *śākhā* *śākhā* —अथ यद्हनं विज्ञानाय मर्यादायुः स्थापयति
तन्मर्यादेन्द्रियं कथं विनाय ? and gives the following views —

यत्तद्व्यं यस्माद्भैतरुध्रेऽघतरति, विनये न संदृश्यते, धर्मतां च विलोम[III. A,

* (१) शास्त्र उक्त 'तद्यमायुः सम्कारान् स्यादयति ? अर्हन् भिक्षु श्रद्धिमादचता-
वतिव प्राप्त मघाय वा पुद्गलाय वा...जीवितपरिष्कार वा दत्वा तत् प्रणिपाय प्रान्तकोटिक
चतुर्पञ्चान समापद्यत । स च तस्मान् व्युत्थाय चित्तगुतादपति 'यन्म भागविपाक तदायु-
विपाक भवन्विनि । तस्य यत् भोगविपाक तदायुविपाक भवति ।

(२) येषां पुनर्यमभिप्रायो विपाकोच्छेप विपच्यन इति । त आहु "पूर्वजातिवृत्तस्य
वर्णो विपाकाच्छेपम् । न भावतावलेनाहृष्य प्रतिगवधयने" इति ।

(३) भदन्त घोषकस्त्वाह । तस्मिन्नेव आश्रये रूपावचराणि महाभूतानि ध्यानवलेन
सम्मुक्तो रोत्यावुतोऽनुकूलानि वरौघिकानि च । एवमायु मस्कारान् स्यायत्येवमुन्मज्जतीनि ।

Then the Kōśākara gives his own view —एवन्तु भवितव्यम् । समाधि-
प्रभाव एव स तेषां तादृशो ये पूर्वकर्मज च स्थितिकालावेधमिन्द्रियमहाभूतानां स्वावर्तपन्त्य-
पूर्वं च समाधिप्रभावेधमाक्षिपन्ति । तस्मात्प्र तस्मिन्निन्दियं विपाक ततोऽन्यत्तु विपाकः ।
Akh II. 10 a

This controversy seems to arise from the legend of Buddha's declara-
tion to Ānanda 'यस्म कस्सचि आनन्द पत्तारा इदिपादा भाविता बहुभीकता यानिवता
व्ययुक्ता अनुद्विवा गरिणिता मुममारदा, सो आवहूमानो कण वा तिट्ठेय्य कप्पावसेस वा ।
तपागतस्स खो आनन्द, चत्तारो इदिपादा...मुममारदा । आवहूमानो आनन्द तपागतो
कण वा तिट्ठेय्य कप्पावसेस वा'ति । *Digha* XVI 3, 3

This controversy is recorded in the *Kathāvatthu* There also a similar
question is raised—whether this extended *āyu* is *iddhimayika* or *vipāka*?

इदिवलेन ममप्रायसो कण तिट्ठेय्याति ?

आमन्ता ।

इदिविको सो आयु, इदिविका गा यति, इदिविको गो अत्तभावपटिलो नि ?

न हे'व वत्तवे... *Kp* XI 5

इदति इदिवलकया नाम होति । तय इदिपादभावनाविगमस्य अय अयोनिगो
गहेत्या इदिवलेन ममप्रायसो कण तिट्ठेय्याति येम इदि, मेय्ययानि महामघिचत्तं । ते
मघाय...पुच्छा मघवादिम्म ।...अप न मघवादी मने ने इदिवलेन ममप्रायो 'यो चिर
जोरेय्य गो वम्मगत अपो वा भिय्यो' ति एद परिच्छिन्ना आयुक्ता उद महारण्य वा
जोरेय्य, इदिविके'रस आयाता मदिनखं ति जोरेनु 'इदिविको सो आयु' ति इदमाह ।
इतरो जीविनिन्द्रियं नाम इदिविकि' मयि, कम्ममयुत्तानेवाति कणया पविणिपति ।
KpA XI 5

The Kōśākara explains the difference between the *āyusamkilesa* and
the *āyusāvikilesa* as below—मुन उक्तम्—'भाषान् जीवितसंस्कारानपिच्छायात्-
संस्कारानुमुत्तवान् । तेषां को विपय ? न वनिचिदियेके । ...पूर्वकर्मकणमायु संस्कारान्

1. FoL 49 b]⁽¹⁾यति । तन्माद् बालयचनवदध्युपेक्ष्यमेतत् ।^१

कथं तावत्सूत्रे नावतरति, विनये न संदृश्यते ? सूत्रे ह्युक्तम्—
“अस्थानमनवकाशो यन्ग्रहान(ण)हेतोर्वा उपक्रमहेतोर्वा अपरम् परिपाचयेत्,
परिपक्वं वा अन्येन नयेन नयेत्” इति विस्तरः ।^२

विनयेऽपि ‘नियतवेदर्नाय त्रि[प्रकारं] कर्म सदेवकेनापि लोकेन न शक्यं
व्यावर्तयितुम्’^३ इति⁽²⁾ परिग्रहः ।

प्रायस्त्वप्रक्रमंरुल ज्योवितनस्कारा इत्यपरे । यैवां निवायसमायन्विनिम्न आयुत्तस्कारा-
यैन्तु कालान्तर ज्योवित न ज्योवितमस्कारा इति । बहुवचन चट्टानामायुर्ज्योवितमस्काराणां
नामन्वयंनानिच्छानान् । न ह्येकस्य सागन्धोन्मयंनमविच्छान चाम्नि । *Abb* II. 10 a.

^२ Cf इय भिक्वव भिक्वु एव वदस्य —“जय धम्मो जय विनया इद मन्थुसामनं
ति ।”तानि”सावुक उग्यहेत्वा सुत्ते आतारतव्वानि, विनये सुन्दस्मनव्वानि । तानि च
सुत्ते ज्योवारियमानानि विनये सुन्दस्मियमानानि न च’व सुत्त आतरनि, न विनये सदिग्मनि
“ इति हेतुं भिक्ववे छट्टेव्याय । *Digha* XVI 4, 7

The Cf on this passage contains various interpretations of the terms
Sutta and *Vasayo* Buddhaghosha sums up this नस्मा सुत्ते नि तेषिटकबुद्धवचने
ज्योवारतव्वानि, विनये नि एतस्मि रागादिविनयकारण मसन्दनव्वानीनि अवमेथ्य अन्था ।”
सुत्तरतिपाटिया वन्थाचि अतागन्त्वा वेदस्सपिटकान अज्जतरतो आगता”इति हत भिक्ववे
छट्टेव्यापानि । *Digha A* XVI 4, “

^३ Compare with this the Ājīvika view तथ नथि इमिनाह मीलेन वा”
अपरिपक्व वा कम्म परिपाचन्मामि, परिपक्व वा कम्म वृम्म वृम्म व्यन्निवरिम्मानीति ।
Digha II. 20

The *Kr* XI 5 too quotes a similar *aganna* against Mahāsāṅghika —
“बहुप्र भिक्ववे धम्मान नथि काचि पाटिभागा”यानि सा तानि वम्मानी”आपनि
आनिअगमरणिआनि, नम विराता न विव्वनीनि नथि काचि पाटिभागा”।
(*Ag* II p 172)

^३ Cf ननु हृत्तवमाविदमानायादी भगवान् । मन्वयमिदमुच्यते [“युगान्तकालान्त-
वन्वहानि पापानि यत्रिदंति क्षणत इति] ?” निष्पत्त्यामिमपिपया तदुक्तम् ।”अन्ये
पुनरविपयविराजावेसया मर्षेनदुच्यन्ते, नियतविपाकस्य तु धर्मस्य वेनचित् प्रविषेत्पुम-
सावत्त्वान् । *Podh. Story & at Bra-Pol* 162, 2 14 ab.

Also cf ननु भिक्ववे मज्जेनिक्कानं धम्मनं वनानं उपविनानं आणटिगविदिग्ग
व्यन्निमर्षं वदन्ति, तज्ज मो दिग्गे व धम्मो उतरग्गे वा अरुणे वा पटिवादे नि ।
न हरेवत् भिक्ववे मज्जेनिक्कानं धम्मनं वनानं उपविनानं आणटिगविदिग्ग दुस्सममन्निविदि
वन्ति । *At* १ p. 272. *See* *At* p 56

अभिधर्मोऽपि सर्वापरिमितमायुराक्षिप्यते । तस्यापक्षालाः कालस्थानान्तरावस्थानादिषु नियम्यन्ते । इत्येवं तावद्भागमावपेतं नोत्तरार्हम् ।

तथापि तु युक्तिमदुत्तरमुच्यते । यदि भगवान् समाधिबलेन स्वेच्छया-
[५]पूर्वं सर्वं सविज्ञानकं सेन्द्रियमुत्पादयेत्, स्वात्मनो वा जीवितमनाक्षितं^(१) प्राक्कर्मभिर्योगयलेनाक्षिपेत्,^१ ततो बुद्धो भगवाद्भारयनी(णी)कृतः स्यात्, अपूर्वसंशानिर्माणात् । स च कारणिकत्याद्यैव परिणि(नि)र्वायात्, शासनं-
(न)सम्भेदसंवेदांश्च चिच्छिन्यात् ।^२ तस्माद्देतुलिकशास्त्र^३प्रवेशद्वारमारब्धं तेन भदन्तेनेत्युच्युपेक्ष्यमेतत्^४ ।

^१ The *Akk* II 10 a (विपाको जीवितम् 1) contains a long discussion on the problem of Buddha's power to extend his life for a *Kalpa*. The belief in this particular power of Buddha is pretty old as is evidenced from the passage of the *Mahāparinibbāna sutta* (v supra, p 99 n) But according to the Theravādins, the *kalpa* in this passage meant only an *Ayn kalpa* and not the *Mahākalpa*. The Commentary on this passage says —एत्थ च कप्प ति आयुक्कप्प, तस्मिं तस्मिं काले य मनुस्सान आयुप्पमाण हाति त परिपुण्ण करान्तो तिट्ठेय्य, कप्पावसेस ति 'अणो वा भिम्मो' ति वुत्तवस्मसन्नतो अनिरेव वा । महासोवत्थेरो पनाह —बुद्धान अद्दअने गज्जित नाम नत्थि... इद भद्दन्पमव तिट्ठय्य । नस्मा पन न ठिताति ? उपादिन्नकत्तरीर नाम खण्डिच्चादीहि अभिम्मूयति, बुद्धा च खण्डिच्चादिभाव अपत्ता 'पियमतापकाले येव परिनिब्बायन्ति ।'... एव वुत्तेपि यो पन रच्चति, आयुक्कप्पो ति इदमेव अद्दठकपाय निर्यामित । *Digha A* xvi 3,3

Also cf तत्थ कप्पो नाम महाकप्पो, कप्पेवदेतो, आयुक्कप्पा ति तिविधो ।...एत्थ आयुक्कप्पो अधिपेत्तो । 'को पत्तव इद्धिमतो विनेसो ननु अनिद्धिमापि आयुक्कप्प तिट्ठेय्याति ? अय विसेसा इद्धिमा हि पावतापुक जीविनप्यवत्तिया अन्नरायकरे घम्मे इद्धिवलेन पटिवाहित्वा अन्तरा अवात्तरण निवारतु सक्करोति । अनिद्धिमतो एत वल नत्थि । *KvA* xv 5

^२ Cf प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजायत । विमर्षंमायुं सस्कारानाधितिष्ठन्ति ? परहितार्थं शासनस्थित्यर्थं वा । 'अय विमर्षं उत्तमूजन्ति ? अन्य च परहितं जीवितं पश्यन्ति, रोगाभिभूतं चारमभावम् ।'...

विमर्षं पुनर्भगवता आयुं सस्कारा उत्सृष्टाश्चाधिष्ठिताश्च । मरणवशित्वज्ञापनार्थं-
मुत्सृष्टा जीविनवर्गिणवजापनार्थंमधिष्ठिता । भोगारयमेव नोच्छ्वम्, विनेयकार्थाभावात् । ..
एत्थमरणमारथो निजंयार्थमिति वैभाषिका । योधिमुले क्लेशादेवपुत्रमारो निजिताविधि ।
Akk II 10 a

^३ Cf संपुण्य वत्तमन । योधिमत्यपिटकमप्रयुक्त भाषितम् । यदुच्यते संपुण्यं तद्
वैद्व्यमप्युच्यते संतुत्तनप्युच्यते ।... विमर्षमुच्यते संतुत्तम् । उपमानधर्माणा तुष्णाऽभावः ।
Asm p 79.

^४ V. supra, p 33 n 3

'अथ किमायु श्रयादेव मरणं भवत्याहोमिन्दव्यथाऽपि ?' प्रश्नप्यामु-^३
 (४)कम्—'अन्त्यायु श्रयान्मरणं न पुण्यक्षयादिभिः ? चतुष्कोटिकः । प्रथमा
 कोटि—आयुर्विपाकस्य कर्मणः पर्यादानात् । द्वितीया—भोगविपाकस्य ।
 तृतीया—उभयोः । चतुर्थी—विपमापरिहारेण ।'

'ज्ञानप्रस्थान उक्तम्—'आयुः सन्तत्युपनिबद्धं घर्तत इति वक्तव्यम् ।
 सृष्टदुत्पन्न तिष्ठतीति वक्तव्यम् ? आह—कामावचराणां सत्यानाम^(५)सम्मि
 समार्पितं निरोधसमापत्तिं या समापन्नानां सन्तत्युपनिबद्धं घर्तत इति वक्त
 व्यम् । समापन्नानां सन्तत्युपनिबद्धं घर्तत इति वक्तव्यम् । समापन्नानां
 रूपारूप्यावचराणां च सत्यानां सृष्टदुत्पन्न तिष्ठतीति वक्तव्यम् ।'

कः पुण्य(न)स्य भाषितम्पार्थः ? यस्याश्रयोपघातादुपघातस्तसन्तत्य
 धीनत्वात् प्रथमम् । यस्याश्रयोपघात एव नास्ति तद्यद्योत्पन्नाय^(६)स्यानाद्
 द्वितीयम् । सान्तराय प्रथमं निरन्तराय द्वितीयमिति काश्मीरः ।' तस्मा
 दस्यकालमृत्युः ।'

३-३ Thus whole passage is almost identical with *Akk* II 45 ab After
 विपमापरिहारेण the *Akk* has आयुर्विपाकस्येति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आयु
 शयादेव तमरणम् । प्रथमकालमर्णमात्र । शीघ्रं त्वायुषि पुण्यक्षयस्य मरणं नास्ति सामर्थ्यम् ।
 तस्मादुभयान् मति मरणमायु शयादियुक्तम् ।

३ Cf तस्य मरणं नि एवभवत्पिपायप्रसन्नं जीविनिद्रियस्य उच्यते । त कालमरण
 अज्ञानमरणं नि दक्खिं इति । त एव कालमरणं पुण्यक्षयन वा आयुक्षयन वा उच्यते
 येन वा होति । अज्ञानमरणं कम्मपुच्छदवत्तममरणेण । *Vsm* VIII 12

Also cf आयु मय कतम । बाणे मरणम । पुण्यमय कतम । अज्ञाने
 मरणमप्यमरणम् । येन मन्वा आस्वादसमापत्तयो रज्यन्ते । पुण्यमयाञ्च ह्यो ते
 भीतिनाञ्ज्यन्ते । कर्ममय कतम । उपासवेदनीयवमण अरण्योपासवेदनीयवर्मणरथ
 उभयो दायामरणम् । *Asm* p. 39

३ *Karmasprajñapti* III 313a chap II

३-३ From ज्ञानप्रस्थान उक्तम् । तस्मात्पुण्यकालमृत्युः is identical with *Akk*
 II 45 ab

३ *Jñānprasthāna* 15 12.

३ 'यस्याश्रयोपघातादुपघातस्तस्य तस्युपनिबद्धम्' इति । अत्रिहोतिमतेन ।
 आयुसमन्निबद्धं मरणमिति तस्युपनिबद्धमित्युच्यते । काश्मीरमतेन म तस्यार्थः ।
 तस्यार्थं तु मित्तः । मरणस्य निबद्धमिति । अथ वा तस्युपनिबद्धमिति स्वतन्त्रायु
 निबद्धं मरणस्यैव तस्यार्थं म तु सृष्टदुत्पन्नं तिष्ठति म तस्युपनिबद्धम् । अतस्मात्तस्य
 तस्युपनिबद्धमिति तस्यार्थः — तस्युपनिबद्धं मरणं तस्युपनिबद्धमित्युच्यते इति विचारः ।
Saka p. 177

३ Sic अत्रिहोतिमतेन अज्ञानमरणं इति *Jñ* VIII 2.—तस्य 'मात्र' विचारो

‘सूत्र उक्तम्—“चत्वार आत्ममाद्यप्रतिलम्भाः । अस्त्यात्ममाद्यप्रतिलम्भो यत्रात्मसंज्ञेतना क्रामति न परसंज्ञेतना” इति चतुष्कोटिकः’ । आत्मसंज्ञेतनाद्यक्रामति कामधातौ क्रीडाप्रमोषकाणां देवानां मनःप्रदोष(१)काणां च देवानाम् । तेषां हि प्रहर्षमनःप्रदोषाभ्यां तस्मात्स्थानाच्चयुक्तिर्भवेति, नान्यथा ।^२ युद्धानां चेति वक्तव्यम्, स्वयंमृत्युत्वात् । परसंज्ञेतनैश्च क्रामति गर्माश्ङ्गामतानाम् । उभयम्—अन्येषां कामाद्यचराणां प्रायेण । नोभयम्—सर्वेषामन्तराभधिकानां रूपारूप्यावचराणामेकतयाणां च कामाद्यचरानाम् । तद्य(६)था नारकाणां च दर्शण(न)मार्गमैत्रीनिरोधसमापत्तिसमापन्नानां राजर्षिजितवृत्तजिनादिप्रभृतीनां^३ सर्वेषां च चरमभधिकानां योधिसत्त्वानां मातुस्तद्गर्मायाश्चक्रवर्तिण(न)श्च तद्गर्मायाः ।^४

व्याख्यातं जीवितेन्द्रियम् ॥

संस्कृतलक्षणानीदानीं व्याख्यायिष्यन्ते । तानि पुणः(नः) कानि कियन्ति (१)वेति ? तदुपव्याख्यायते—

सञ्चेतनिवानं कस्मान् कतान् उपचितान् विनाक अपत्तिसवेदित्वा व्यन्तिभाव वदामो’ति नुत्तस्म अथ अयानिमा गृह्णन् अरहन्तो नाम मन्त्रकर्मविग्राहः पटिमवेदयित्वाव परिनिव्या-
वित्त्व । तस्मा नतिय अरहन्तो बवालगञ्च् ति येम लद्धि, सेम्ययाः राजगिरिकानञ्चेव
सिद्धत्पिकातञ्च । *KrA. xvii 2.*

१—३ This whole passage (from सूत्र उक्तम् to तद्गर्मायाः) fairly agrees with *Akb. II. 45 ab* The *Akb.* examines one more *Sūtra* passage after this

२ Cf चत्वारोऽपि भिन्नत्वे अतभावपटिल्लाभा ।...अतिय भिन्नत्वे अस्मान्कपटिल्लाभो यस्मि अतसञ्चेतना कसति नो परसञ्चेतना ।...परसञ्चेतना कसति नो अतसञ्चेतना ।... अतसञ्चेतना च कसति परसञ्चेतना च ।...नेव अतसञ्चेतना कसति नो परसञ्चेतना ।
Ang II p 147

—अतसञ्चेतना कसतो ति अतना पवर्षितचेतना हेतु चवन्ति...सिद्धापदोसिवा देवा अतसञ्चेतना हेतु चवन्ति,“मनोपदोसिका नाम देवा परसञ्चेतना हेतु चवन्ति,“ मनुस्मा अतसञ्चेतना च परसञ्चेतना च हेतु चवन्ति,“[चतुन्येन नैवभञ्जानासञ्जुपया देवा दृष्टव्या नि]...तेन अतभावेन दृष्टव्या, अथ पन पञ्चो हेष्टा कामाद्यचरे पि रूपावचरे पि लक्ष्मि सम्मर्गेन पन परिच्छिन्दित्वा ववितो...” । *Ang A III. p. 147.*

३ Cf. सन्ति भिन्नत्वे सिद्धापदोसिका नाम देवा । नेव अत्रिवेण हस्मिदृशरनि-
धम्ममनापदान विहृत सति सम्मूयति, सतिपया सम्मोमा ते देवा तम्हा वाया चवन्ति...
सन्ति भिन्नत्वे मनोपदोसिका देवा ।...ते अत्रिवेण अञ्जामञ्ज उपनिष्ठायन्ति...ते देवा तम्हा वाया चवन्ति । *Digha I. 2. 7 and 10*

४ राजयंमञ्चक्रवर्तिपूर्वा प्रयत्नित्वा । त्रिवदूतो यो बुद्धेन भगवता दूत वरिचन् मन्नेरिन् ।...त्रिणासिष्ट इवन् कालमनेन जीवितव्यमिति य आदिन्तो भगवता । धम्मिस्साय्य पूर्वयोगविदूय आगमिनव्या । *Sekt p 170.*

[139] जातिः स्थितिर्जरात्या(ना)शः संस्कृताङ्कचतुष्टयो ।^१

एतानि खलु चत्वारि संस्कृतलक्षणानि भगवताऽभिधर्मेऽभिहितानि । एतान्येव विनियप्रयोजनवशात् सूत्रे स्थित्यन्यथात्वमेकाकृत्य श्रीशुक्लानि^१ । गाथायां त्वेभ्योऽङ्गद्वय सामर्थ्याद्भ्यमानमन्तर्णाय [III 3, 4 Fol 50 a] (१) प्रदर्श्यते । स्थितिर्हि धर्मायोगमिच्छन्ती तद्धर्ममुपगुह्यावतिष्ठते । सा च तथा प्रवर्तमाना लोकस्य चित्तोन्नतिप्रियेण जनयति । तता भगवताऽन्यथा-

^१ Cf लक्षणानि पुनर्जातिपराम्प्यनिरनस्पना । *ik* II 40 cd

^२ Cf नीतिमानि भिन्नव्य मङ्गलम् सङ्गतलक्षणानि क्तमानि तानि ? उच्यते पञ्जायति वया पञ्जायति तिनम् अञ्जयत् पञ्जायति । इमानि वा निरुक्ते तानि सङ्गतम् सङ्गतलक्षणानीति । *Ang* I p 102

The Commentary on this passage throws some light on the place of *sthiti* and the *prajñapti dharmata* of these four *lakṣaṇas* —

सङ्गतस्मानि पच्यहि ममागन्वा वनस्म सङ्गतलक्षणानीति सङ्गत एतन्नि सङ्गतनकारणानि निमित्तानि, उपादा नि जानि, तदा नि भवा तिनस्म अञ्जयत् वाम जरा, उपादादयो सङ्गतलक्षणा नाम लक्षणं न सङ्गतं सङ्गतं न लक्षणं लक्षणं पन सङ्गतं परिच्छिन्नं, यथा ह्यसि अस्मगाणमहिमादीनं सनिगूलादीनि सञ्जातनलक्षणानि न ह्यसिवादयो * लक्षणोहि पन त अमुकस्म ह्यसि अमुकस्म अस्मो ति वा पञ्जायति एव सपदमिदं ददुश्च । *Ang* A

^३ Cf ननु 'श्रीर्णामानि संस्कृतलक्षणानि इति सूत्रं उक्तम् ? चतुष्टयमप्यत्र वक्तव्यं स्यात् । किं चात्र नोक्तम् ? आह । स्थितिः । यथाहि 'इदं स्थित्यन्यथात्वमिति ? जराया एव पर्यायः । य हि धर्मा संस्काराणामध्वसचाराय प्रवृत्तास्त एव सूत्रं लक्षणान्युक्ताण्युद्गजनायम् । स्थितिस्तु तान् संस्कारानुपगुह्य तिष्ठत्यविषासमवच्छन्ता । अतोऽपि संस्कृतलक्षणं व्यदस्यापितः । अमस्कृतस्यापि च स्वलक्षणं स्थितिभावात् । *Akk* II 45 cd

'ननु च श्रीर्णामानि' इति विस्तरः । 'किं चात्र नोक्तम्' इति चादकः । 'स्थितिः' इति धर्माविका । यत्तर्हीदं स्थित्यन्यथात्वमिति स्थितिः अतोऽपि ध्रुवन । कथमिदमुच्यते स्थितिर्नोक्तोति चोदकाभिप्रायः । जयमूकना स्थित्यन्यथात्व स्थित्यन्यथात्वमिति । क्तमानुलक्षणवदुष्टं मनि भगवता शायवोक्तानि । अत आह । य हि धर्मा इति विस्तरः । * आनिशायिका हि मूननिर्देशा न लक्षणिका यथाऽभिधर्म । अमस्कृतस्यापि च स्वलक्षणमितिभावात् इति । स्थितिस्तस्यैवावस्थाविशेषलक्षणया स्थित्या सद्गुणीति तस्यासंस्कृतस्य संस्कृतावसगपरिग्रहीयया न लक्षणमूकनित्यनिप्रायो भगवता धर्मस्वामिनः । *Saks* pp 171 2

There were some *Sti* *miras* *adins* wh did not refer to the *sthiti* क्तानि अमवतिरिक्तानि *त पन चित्तसं द्वितिकरणं न इच्छति । *Am* p 140

त्वाख्यया जरया सहोक्ता धीरिव कालकर्णानुयञ्जा संवेगानुकूला भविष्य-
तीत्येषोऽर्थ[वि]षयो दृश्यते ।^१ तस्माच्चत्वारि । इतश्च—

चत्वारि स्थित्यनास्तित्वे हेतु^(२)त्वाद्यप्रसिद्धितः ॥

यदि हि धर्मस्य स्थितिर्ण(नै) स्यात्, तस्यात्मन्यवस्थितस्य हेत्वाख्यः
शक्तिप्रभावविशेषो न स्यात् । अनित्यताम्र[स्त]स्य च नोत्पत्तिशक्तिरित्यतश्च
क्रियां न कुर्यात् । क्रियाऽभावात्फलाभावः स्यात् । फलाद्यश्चायमारम्भः ।
तस्मादास्तिकैर्ण(नै)स्तिरूपज्ञं^३ ब्रह्मिण्य स्थितिः प्रतिगृह्यत इति सिद्धम् ॥

चत्वारोति न सि^(३)द्धान्ति जराभावात् । भवतु स्थितिः, जरा तु
सर्वथा न युज्यते । कथम् ? उक्तं हि—

“तथात्वेन जरासिद्धिरण्य(न्य)यात्वेऽन्य एव सः ।

तस्मानै(त्रै)कस्य भावस्य जरा नामोपपद्यते ॥”^३

^१ Cf अन्ये पुन कल्याणि स्थिति जरा चागिरसस्य स्थित्यन्यथात्वमित्येक लक्षणमुक्त
सूत्रे । किं प्रयोजनम् ? एषा ह्येषु सपास्पदमत श्रियमेवैना कालकर्णसिद्धिा दर्शयामास
तस्यामनासार्थमिति । *Akb* II 45cd See *JpL* pp 46-7.

^२ This refers to the Sautrantikas, whose views are given in detail by
the Kōśakāra — तदेतमानास पादपत्र इति सौत्रांतिकाः । न ह्येने जात्यादयो धर्मा द्रव्यत
सविद्यन्ते यथाऽभिस्यज्यन्ते । “भगवान् “सत्कारप्रवाहस्य सत्कृतत्व प्रतीत्यसमूहप्रती
द्योनिवितुक्ताम इदमाह ‘श्रोणीमानि सत्कृतस्य सत्कृतलक्षणानि’, न तु क्षणस्य । न हि क्षण-
स्योक्तावाद्यः प्रजायन्ते । “तत्र प्रवाहस्यादिरूपयो निवृत्तिर्व्यय । स एव प्रवाहोऽनुधर्ममान
स्थिति । तस्य पूर्वोपरिविधेय स्थिरान्यथात्वम् ।” आह चार ।

जातिराविः प्रवाहस्य ध्ययच्छेदः स्थितिस्तु स ।

स्थिरान्यथात्व तस्यैव पूर्वोपरिविधित्वात् ॥

“तस्मात्प्रवाह एव स्थिति । “प्रतिपद्य चापि सम्युत्तस्यैतानि लक्षणानि युज्यन्ते
विनाऽपि द्रव्यान्तरकल्पनया । “न वै सम्युत्तस्य स्थितिरैवोच्यते । लक्षणमपि तु स्थित्यन्य-
थात्वम् । ” धर्मात्तान्द्वय सूत्रे सत्कृतस्यैव लक्षणमिति धोनिव भगवता—“सत्कृतं नाम परभूत्वा
भवति भूत्वा च पुनर्न भवति यद्यथा स्थितिसंज्ञकः प्रबन्ध सोऽन्यथा चाग्न्यया च भवति”
इति किमत्र द्रव्यान्तरैर्जात्यादिभिः ? *Akb* II 46 ab

See *LVPak* II pp 227 ff, *Arm* p 19, and *The Central Conception of
Buddhism*, pp 37-43

^३ Cf स्याच्च तावदवस्य धर्मस्यान्यप्रत्याविनाम स्थिति विनागोऽनित्यता । जरा
तु मनुः सर्वथात्वेन न तपः । पूर्वोपरिविधेयात् गिराणामाच्च । अतस्मिन्तथात्वेऽन्य एव ।
उक्तं हि ‘तथात्वेन जरासिद्धिः’ *Akb* II 46 ab

तं प्रतीदमुच्यते—

[140] शक्तिहानेर्जरासिद्धिः

उन्मिषितो हि घर्मो जायते हृषितः फलमाक्षिपतीति । तस्य यदि जरसा शक्तिर्न विहन्येत स (६)द्वितीयमपि फलमाक्षिपेत् । न च शक्तो-
त्याक्षेप्तुम् । तस्माद्गम्यते कश्चिज्जराख्यः शत्रुस्तं जर्जरीकृत्योपहृतसामर्थ्यम-
नित्यतापिशाच्याः समर्पयतीति युक्तमुक्तम् 'शक्तिहानेर्जरासिद्धिः' इति ।
नैतद्युक्तमुक्तं परिणामदोषप्रसङ्गात् । पद्यं लघ्याचक्षणेन भयता सांख्यीयः
परिणामोऽभ्युपगम्यतो भवति । नाभ्युपगतः, यस्मात्—

नान्यत्वात् परिणामिता ।

अन्य एव हि नो जराख्यो घर्मो, अन्यश्च घर्मो । सांख्यस्य त्वयस्वितस्य
घर्मिणः स्वात्मभूतस्य घर्मान्तरस्योत्सर्गः स्वात्मभूतस्य चोत्पादः परिणाम
इति ।

कथं पुराः(नः) क्षणिकस्य घर्मस्य शक्तिहानिर्भवति ? पद्यम्—यस्माद्-
स्याजहदात्मकस्य—

(६)एककारित्रिनाशाम्यां शक्तिहानिः प्रसिद्ध्यति ॥

येन खलु दाढ्यैशोपेतो यमेकं फलमाक्षिपते, यदि तेनैव युक्तः स्याद्
द्वितीयमप्याक्षिपेत् । न चेनं शक्तिमन्तमनित्यता हिंस्यात् । तस्माद् गम्यतेऽ-
न्यर्थाभूतोऽयमनित्यताव्याघ्रीमुखं प्रविशति । इत्येकं फलमाक्षिप्य नश्यतीत्यु-
क्तेतत्—'एककारित्रि(७)नाशाम्यां शक्तिहानिः प्रसिद्ध्यति ।'

न प्रसिद्ध्यति, निर्हेतुकत्वाद्दिनाशस्य । ये हार्थात्मानो हेतुमन्तस्ते
खल्वनित्या इषाः । कथम् ? अंकुरवत् । न विनाशस्य विनाशोऽस्ति,
तस्माद्देहेतुकः । किञ्च, ये चार्थात्मानः पश्चाद्भवन्ति तेषां पूर्वहेतुरस्ति तद्यथा
भम्मनो योजादिसंयोगः । न च विनाशस्य हे(८)तुरस्ति । तस्माद्सौ न
पश्चाद्भवतीति ॥

तत्र यदुक्तं जातस्य स्थित्यन्यथात्मपेक्ष्य विनाशो भवतीति तदयुक्तम् ।
अत्र प्रत्ययस्वातन्त्र्यम्—

[141] मन्नि जन्मनि तद्भासाद् द्रव्यकारित्रिनाशतः ।

आगमादुपपत्तेश्च विनाशोऽपि सहेतुकः ॥

सहेतुर्विनाश^१ इति स्थापना ।^१ कुतः ? 'सति जन्मनि तद्भावात् । उक्तं^(१) हि भगवता—“अस्मिन् सतीदं भवति । यावद्विद्याप्रत्ययाः संस्काराः ।” सति चोत्पत्तिमति विनाशो भवति । तस्मात्सहेतुकः । यस्य पुनरहेतुकस्तस्य प्रागपि जन्मनः सोऽस्तीति जन्मैव न स्यात्, विरुद्धानामन्यतरोपपत्तेः । तयोरविरोधाद्वा तद्व्यपदेशानुपपत्तिरतादृश्यं च [III. A, 4. Fol. 50 b] (1)संस्काराणामिति ।^२

धर्मा(र्म)खा(ना)स्तित्वमात्रं विनाश इति चेत् । न । तदस्तित्वपूर्वकत्वात् । अस्तित्वपूर्वकं हि तद्घास्तित्वमिति तदपि सहेतुकम् । नास्ति किञ्चित्प्रतिदिति चेत् । न । अस्तित्वविरोधानुपपत्तेः । किञ्च, माघविरोधित्ये सत्यभावस्य भवतापत्तेः । अघि[रोधि]त्ये भावनित्यत्वप्रसंगादुभयभावे वाङ्मात्रत्वात् । का चैषा वाचो^(२)युक्तिः सति च भवति तद्विशेष्यध्या-

^१ For a discussion on the *Nirhetuka-sāśā-vāda*, see *Pramāṇa-sāśātika* (*Karmagomī-tika*), p. 366, *Taittīa-saṅgraha*, pp. 315 ff., *H-tubindū-śikā*, p. 141. For a criticism of the same topic, see *Mādhyama-ka-eritī*, p. 113 and *Nyāyamañjarī*, pp. 61 and 457.

^२ Cf. योऽप्याह निकामान्तरोपो “विनाशकारण प्राप्यानित्यता विनाशवति” इति तस्य हरीतकी प्राप्य देवता विरोचयतीत्यापन्न भवति किं पुनस्ता कल्पयित्वा । तत्र एवास्तु विनाशकारणाद्विनाश, चित्तचैताना च क्षणिकत्वाभ्युपगमात्तदनित्यताया विनाशकारणानपेक्षत्वात् स्तित्वनित्यते कारिप्रमथितकालं कुर्यानामित्येकस्यैकत्र काले स्थितिविनिवृत्ता समप्रस्येत । तस्मात् प्रवाह प्रत्येकानि मस्त्वन्प्रधानीत्येवमेतस्मिन् मुनीन् भवति । *Abb.* II 46 ab

योऽप्याह निकामान्तरोप इति । आर्यसम्मतीय । स घटादेर्मुद्गरादिवृत्तो विनाश इति मन्यते । कालान्तरवस्थापि हि तस्य रूपम् । चित्तचैताना च क्षणिकत्वम् । *Saks.* p. 179.

This view, attributed to the ārya-Sammatīya, is shared by the Sthavira-vādins. See *Ki* xxii 8—“दानि क्षणिककथा नाम होति । तस्य मत्ता “सम्बसद्धत-धम्मा अनिच्चा, तस्मा एवचित्तवपणित्ता एव । समानाय हि अनिच्चताय एको लहं भिञ्जति, एको विरेतानि, को एस्य निरयो ?” नि वेमं लडि, सेय्यथापि पुण्ड्रतेलीयापरसे-लोदानं । ते मन्याय पुच्छा सत्तयादिसन्...” *Ki* xxii 8 Also cf. उपादेष्टुनिभङ्ग-कमेन सत्तय एवचित्तवपणित्ता नाम । तानि पन सत्तरम चित्तवसतानि ष्यधम्मानाम् । *A Saṅgaho*, IV 8.

^३ The *Kosakāra* favours the Sautrāntika view:—“अहि विना हेतुत्वाय-गामपूया जानिर्नैतिषा भवति । हेतुत्वायानामेव तर्हि सामर्थ्यं पर्यायम् । ...मिद्धा एव तु इत्यन्येन त्रापारय इति वेमापिषा । न हि दूषका मन्तीत्यायमा अनास्पन्ते...” तस्माद्दोषेण प्रतिविपात्रव्यं मिदान्प्रदानुवर्तितव्यं । *Abb.* II. 46 cd.

तद्विरोधी च । न च किञ्चिदित्येवैषा याचो युक्तिरसंबद्धा (ज्ञा) । निरर्थिका
 सैषा याचोयुक्ति । अतस्ते भावामावो वाग्वस्तुमात्रम् । प्रतिषेधसामर्थ्या
 त्प्रतिषेधो भावोऽस्तीति चेत् । नास्ति । शशविपाणवच्छब्दो गडुमात्रत्वा
 त्प्रतिषेधद्वयार्थानुपपत्तेश्च । किञ्च, कारित्रमात्रनाशाच्च । (३) विरुद्धप्रत्यय
 साध्निये क्रियामात्र हि नो[दि]ति, नश्यति । तस्माद्दार्थवान् विनाशशब्द ।
 कुतश्च ? आगमादुपपत्तेश्च ।

उक्तं हि भगवता—“उत्पन्नानामकुशलानां धर्माणां निरोधाय” इति १^१
 तथोक्तम्—“इद्वैकतीयं प्राणातिपातिको भवति” इति विस्तर २ । तथा—
 “तिष्ठ सवर्तन्योऽनलजलानिलाख्या याभि क्रमेण यावच्छुभकृत्स्ना विन^(४)-
 श्यन्ते” इति ३ । तथा—“जातिप्रत्यय जरामरणम्” इति ४ ।^५

उपपत्तिरपि । जन्मनोऽप्यहेतुकत्वप्रसगात् । यदि खल्वसति सद्भावेऽ
 प्यहेतुको विनाश, जन्माप्यहेतुक भवत्विति । तत्समर्थहेतुसामग्रीसन्निधाने
 जन्मदर्शना(ना)त्, तत्सहेतुकत्वमिति चेत् । न । तद्विनाशे तुल्यत्वात्तस्यापि
 समर्थहेतुसाम^(५)ग्र्यन्तरसन्निधानाभ्युपगमात् ।

व्याख्यातानि लक्षणानि ॥

नामकायादयो वक्तव्या । न खलु वक्तव्या । न हि ते शब्दादन्ये
 विद्यन्ते, स्वभावत्रियाभावादिति ।^६ तदुपदर्शनार्थमिदमारभ्यते ।

[142] वाक्छब्दाधीनजन्मानः स्वार्थप्रत्यापनक्रियाः ।

संज्ञाधपरणा(ना)मानस्त्रयो नामादयः स्मृताः ॥^७

विप्रयुक्ता घ^(६)लु नामादय संस्कारस्कन्धसंगृहीता । याक् तु
 रूपस्कन्धसंगृहीता धार्म्यानिर्दिष्टरित्यर्थ । ते च तदधीनोत्पत्तयो निरुपत्य

^१ Cf धर्माणां सम्मलपाना—इय भिक्वु उत्पन्नान् अकुशलान् धर्मान् पहानान्
 छन्दं जनति वायमिति चित्तं पण्यद्धानि पदहति । Vbh p 208

^२ Cf इय माणव एवञ्चो पाप्मातिपाता होति सुद्धो गेहितपाणी हाति ।
 M. ulla 135

^३ Cf धर्माणां सम्मलपाना हेत्वा कारणेन शुभविश्रुतो ।

वेहृफलतो वातेन एवं लोको विनरसति ॥ A Vāṅvaṅ p 24

^४ Cf जातिप्रत्यय जरामरणम् । Vbh p 135

^५ Th 111 a v cw of the SautrInt ka ननु चते वाक्खभावत्वात्तद्व्यपनका इति
 रूपसमाया भवन्ति । वरमाञ्चित्तविप्रयुक्ता इत्युच्यते ? Akk II 47 ab—‘ननु चते
 इति लोचानिचवचनम् । Saka p 183

^६ Cf नामकायादयो संज्ञाधपरणासंगमकृत्य । Akk II 47 ab

धीनार्थप्रवृत्तयश्च ज्ञानवदर्थस्य प्रतिनिधिस्थानीयाः । निरुक्ति[ः] नाम संज्ञा । नार्थाणा(ना)मेकसंज्ञत्वात् । यथा तु चक्षुर्विज्ञानकायादयः पञ्चरूपाद्यायत्त-
वृत्तयः, तद्(7)त्तेऽपि 'वाक्छब्दाधीनजन्मानः' । अतश्चोक्तम्—“वाङ् नाम्नि
प्रवर्तते, नामार्थं द्योतयति ।”^१ इति । “वाचा सह कचटतपादयो जायन्ते
तथा निर्धायन्ते” इति । प्रतिघर्णानुवर्तिनीनां वाचां साध्यवत्त्वेऽपि सति
तदभिधानानुपपत्तिरिति चेत् । न । शब्दभेदसंचयस्य प्रत्ययत्वे तदभिधान-
सामर्थ्योपप(8)त्तेः ।

किञ्च, क्रियया च तदस्तित्वं निर्धार्यते । का च सेत्युच्यते । स्वार्थ-
प्रत्यायनं क्रिया । स्वं स्वमर्थं प्रत्याययत्यपौरुषेयत्वात्तन्नामार्थसंचयस्यैप[ः]
तेषां कृतान्तः ।

ते पुनर्नामसंज्ञायपरनामानः ।

तत्र नामपर्यायः संज्ञाकरणं यथा घट इति ।

पदपर्यायो वाक्यम् । यथा घटो दृश्यत इति ।⁽⁹⁾ येन क्रियागुणकाल-
विशेषा गम्यन्त इति कश्चित् । “यावद्भिरर्थवद्भिः पदैर्विवक्षितार्थपरिपूरिर्मवति
तावतां समूहः पदम्” इत्याभिधर्मिकाः ।^२

व्यञ्जनपर्यायोऽक्षरं^३ यथा क इत्येतदक्षरं निरवयवममूर्तमप्रतिघं रूप-
लक्षणविमुक्तं त्रैकालिकार्थप्रत्यायनसमर्थं मनोवद्[III B, 3 Fol 51 a] (1)प्रति-
हतममनमिति ।^४

^१ नैते वाक्स्वभावाः । धोपो हि वाक्, न च धोपमात्रेणार्थाः प्रतीयन्ते । किं तर्हि ।
वाङ् नाम्नि प्रवर्तते । नामार्थं द्योतयति । *Akb* II. 47ab —‘नैते वाक्स्वभावाः’ इति
विस्तरेण वैभाषिकवचनम् । *Saks.* p 183

^२ वाक्य पद यावतामपरिसमाप्तिस्तद्यथा ‘अनित्या वत् सरकारा’ इत्येवमादि ।
Akb II 46

^३ Cf. सूत्रसमुक्तयो नामकायः । वाक्यसमुक्तयः पदकायः । अक्षरसमुक्तयो व्यञ्ज-
नकायः । *Saks.* p 181. See *Jp.* pp 15-6.

Also cf. नामभिरिति पदसमुदायवैचर्यः । पदैरिति सुप्तिङ्गन्तरक्षरसमुदायः ।
अक्षरंरिति एवमित्यादिवर्णः । *Aas* p 279.

For the Pāli definitions of अक्षर, पद, व्यञ्जन and वाक्य, see *Netti-A.*
p. 209.

^४ Cf. अस्तु वा व्यञ्जनमात्रस्य द्रव्यान्तरभावपरिकल्पना । तत्समूहा एव नामका-
यादयो भविष्यन्तीत्यपार्थिका तत्प्रशक्तिः । सत्येव तु विप्रयुक्तसंस्कारभावना नामकायादयो
द्रव्यत इति वैभाषिकः । न हि सर्वधर्मास्तर्कगम्या भवन्तीति । *Akb.* II. 47 ab.

न, असिद्धत्वात् । न यत्तु वाक्यञ्चिदादन्ये नामादयः सिद्धयन्ति । वाक्यञ्च एवार्थेषु संज्ञाकर्तृकतावधिः स्मृत्या गृहीतावयवसमुदायः श्रोतुरर्थं प्रत्यायतीति किमन्यैर्नामादिभिः परिकल्पितैः ?^१ तत्रेदं प्रत्ययस्थीयते—

[143] अन्ये नामादयः शब्दादश्राप्तार्थप्रकाशनात् ।

शब्दो हि (२)परमानु(खु) संचयः ।^२ स प्राप्यार्थं प्रकाशयेत्, प्रदीपयत् । नाजातव्यस्तत्त्वर्गादिदेशस्थाना(न)र्थं (र्था)न् प्राप्तं शक्नोति । तस्मात्प्रतिपद्यस्य शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति । [इ]तश्च क्रमयोगपद्यप्रत्यायनानसंभवात् । कथम् ? बलवजयत् । इह हि बहूनि बलवजद्रव्याणि प्रत्येकमसमर्थानि(नि) संभूय रज्या- (ज्या)त्मनायस्थितानि (३)द्वार्याद्याकर्षणक्रियासामर्थ्येपितानि भवन्ति । न चैवं वाक्यात्मानः शब्दाः दुद्ध्युपगृहीतावयवसमुदायसंक्षेपाः क्रमलब्धजन्मानः प्रत्येकमर्थं(र्था)प्रत्यायनसमर्थाः, णा(ना)पि संभूय प्रत्याययन्ति, संभूयानव- स्थानाद् बलवजयत् । तस्मात्क्रमयोगपद्यात्प्रत्यायनाऽसंनवाच्च शब्दाः कश्चिदर्थं प्र(४)त्याययन्तीति सिद्धम् ।

इतश्च, प्रत्याख्यप्रत्यायकादिसंबन्धानुपपत्तेः । कथम् ? प्रदीपयत् । तद्यथा प्रदीपस्तमसि घटादिप्रत्याख्यप्रत्यायकशक्तियुक्तो घटदर्शंणा(ना)र्थि मिरुपादीयते न च कश्चिच्छब्दः कस्मिंश्चिदर्थं केनचित्संबन्धिचिरोपेण नियत- घृत्तिः, यस्तं गृहीत्या प्रत्याययेमे(दि)ति ।

तत्र तापन् । [न] (५)प्रदीपस्वै(स्ये)च प्रत्याख्यप्रत्यायकसंबन्धोऽस्ति । अकृतसंज्ञेतस्याप्रत्यायनात् । नापि संबोगाख्यः संबन्धोऽस्ति सदसतोस्तद- नुपपत्तेः । गुणत्याघेति कस्मिंश्चित् । न समवायाख्यः । अत एवाकार- गुणत्याघेति^३ कश्चिन् । तस्मात्प्रत्याख्यप्रत्यायनादिसंबन्धानुपपत्तेः यदग- दिभ्य न शब्दोऽर्थं प्रत्याय[य]तीति (६)तत्सम्बन्धग्रहणमेति ।

^१ Cf. याज्ञि हि मयने 'नामार्थं जानयति' इति तेनाप्येतदवश्यमभ्युपगन्तव्यं यदि प्रतीत्यपदायं क भवतीति । तच्चैतच्छब्दमात्रादेव प्रतीत्यपदायं ब्रूवन्तु मिथ्यनीति विमर्षानर्था नाम कल्पयित्वा । इह चापि न ज्ञायते कथं वाद नाम्नि प्रवर्तते इति । किं तावन्नुपग- पत्याहोशिकन् प्रकाशयति । यद्युत्पादयति । पापस्वभावत्वाद्वाच सर्वं पापमात्रं नामोत्पाद- यित्वयति, यादृशा वा पापविशेष इत्यने नाम्नि उत्पादकं न एवायंश्च जानका भवित्वाति । अथ प्रकाशयति । योग्यभावत्वाद्वाच सर्वं योग्यमात्रं नाम प्रकाशयित्वाति, यादृशा वा पापविशेष इत्यने नाम्नि प्रकाशकं न एवायंश्च जानका भवित्वाति । अ एतदपि ज्ञानानां सामर्थ्यमिति ज्ञानैकमित्यन्तम् । न चैकस्य भागस्य उत्पादा यत्न इति कथं न्यादयन्ती वाद नामोत्पादयेत् ।"
Akh. ii. 47 ab

^२ For a similar Jaina view, see Nyāyikāmadīchandra, p. 242.

^३ See the Commentary by Vyomashava on the *Pratītyakāraṇaśāstra*.

सामयिकः शब्दोऽर्थप्रत्यायनलिङ्गमिति चेत् । न । साध्यत्वाद्वितर्क-
विचाराधीनजन्मनः शब्दस्य क्रमयोगपद्यप्रत्यायनानुपपत्तेश्च । प्रतिवर्णविषया
स्मृतिः प्रत्याययतीति चेत् । न । तत्समानदोषत्वात्पूर्वपक्षोत्सर्गत्वाच्च ।
संस्कार इति चेत् । न । असिद्धत्वाद्दुकोत्तरत्वा⁽⁷⁾च्च (श्च) । यादृच्छिक-
संवृतिशब्दमात्राभ्युपगमे वक्ष्यमान (श्च) दोषप्रसंगाच्चेति ।

किं पुनरेते नामकादादयो नित्या आहोस्विदनित्या इति ?

अनित्यास्ते तु विज्ञेयाः

तु शब्दोऽनित्यत्ववादविशेषणार्थो हेतुः । क इति चेत् । सोऽय-
मुच्यते—

सापेक्षार्थविभावनत् ॥

कथम् ? ज्ञानवत् । तद्यथा ज्ञानं च⁽⁸⁾चुरादीन् हेतूनपेक्ष्यार्थं विभाव-
यन्ति तद्वन्नामादयोऽपि घोषादीन् हेतूनपेक्ष्यार्थं प्रत्याययन्ति । तस्मात्सापेक्ष-
प्रत्यायनादनित्या इति ॥

यदि तर्हि नामादयोऽर्थं प्रत्याययन्ति, तत्कथमिदं सद्भिरप्युच्यते—
'शब्दोऽर्थं प्रत्याययति' इति ? तदत्राभिधीयते—

[144] स्वरूपं चेदयंश्च्छब्दो व्यञ्जना⁽⁹⁾दीनि च ध्रुवम् ।

अर्थप्रत्यायकः प्राज्ञैर्नैक्तिकल्पनयोच्यते ॥

आञ्जसा हि वाङ् नाम्नि प्रवर्तते नामाभिलषतीत्यर्थः । नाम स्वर्थं द्योत-
यतीति प्रतिवर्णानुवर्तिनी वाक् खलु नामाभिलषन्ती स्वञ्च रूपमुद्गावयन्ती
सन्तानेन प्रवर्तमाना शुण्ककल्पनयाऽर्थं प्रत्याययतीत्य [III A, 3 Fol. 51 b]
(1)पदिश्यते । न स्वर्थः शब्दवाच्यो द्योत्यो वा ॥

इतश्च न शब्दोऽर्थं प्रत्याययति । यस्मान्—

[145] परमाणु(ए)स्वभावत्वाद् घोषैकत्वं न युज्यते ।

“पदैतौ कण्ठतालव्यौ”¹ इति प्रतिषेधे(यै)तेन चैकस्यानयचनस्य
विकल्पस्थानद्वये वृत्तिरुपपद्यते । परमाणुसंघातस्य तूपपद्यते । परमाण-
(ए)धोऽपि प्रत्येकं [न] प्रत्याययन्ति, दिग्भागास्तित्वनास्तित्थे तदभावाच्चेति ।
स⁽²⁾मुदायोऽपि मध्यस्यैरप्रत्यायनानुमानादनु(ए)द्वयेनापि न प्रत्याययतीत्य-

¹ Cf. एते तु कण्ठतालव्यौ । *Pāṇinīya-Śikṣā*, 18

ध्यवर्त्तयते । न चार्थान्तरं समुदायिभ्यः समुदायोऽस्ति । स कथमर्थं प्रत्याययिष्यतीति । अतीतवर्णसमुदायस्त्वन्यवर्णपिक्षो मनोबुद्धयोपगृहीतस्वरूपः संबन्धिभ्यर्थे बुद्धिसमुत्पादयत्प्रत्याययतीति युक्तरूपो व्यपदेशः ।

अत्र ⁽³⁾भीमांसा(सक) ¹वैयाकरणौ ²प्रत्याचक्ष(क्षे)ते । नासिद्धत्वाद् । न खलु शब्दस्य परमानु(सु)मयत्वं सिद्धम् । तस्मादनुत्तरमेतद् । तौ प्रत्यभिधीयते ।⁴

तादात्म्यं प्रतिघातित्वाद्

प्रतिहन्यते खलु शब्दः प्राकारमित्यादिषु तस्मात्प्रतिघाती शब्द इति । न । असिद्धा(द्धम्) । सिद्धसाधनादसिद्धेः । यत्खलु भयता प्रतिघातित्वेनाप्रसिद्ध परमानु(सु)मयत्वं साध्य⁽⁴⁾त इत्यसदेतत् । तत्रैदं प्रत्यवस्थीयते ।

तत्सिद्धिर्वरणादिभिः ॥

शालाङ्गलप्रादेभ्यः सिद्धमेतद्गर्भगृहान्तर्गतेन पिहिते कथाटेऽभिह्नन्यमानाः पटहाः ध्माप्यमानाश्च शब्दा न श्रूयन्ते । ह्युणाडी⁵निर्घोषेण च नगरप्राकाशेषु पात्यन्ते । तस्मात्सिद्धेन जाहमज(जे)नासिद्धस्य साधनमिदमागिष्क्रियते नासि⁽⁵⁾द्धेनेति ॥

यदप्युच्यते स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुण⁶ इति तत्रापदिश्यते—

[146] स्फोटारयो नापरो घोषाच्छब्दो नित्यः प्रसिद्धयति ।

तस्माद्ध्वनिः शब्दः स्फोट इत्यनर्थान्तरम् । यथा हस्तः करः पाषि-
रिति लोकाप्रसिद्धमेतद् । तस्माद्—

क्रमवृत्तेर्ण(न) शब्देन कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥

¹ See *Slokarantika*, 5, 106.

² Cf वायारणूनां ज्ञानस्य द्रष्टृत्वापत्तिरिष्यते ।

कंदिचद्भनमदोऽत्र प्रवादेऽनवर्तयते ॥

अपापमान्तरो ज्ञाना मूलमबागारमना स्थित ।

ध्वनयते स्वस्य रूपस्य शब्दात्वेन विद्यते ॥

Vakya-padīja, 1 107 and 112

³ This discussion is not found in the *Abb*

⁴ This appears to be a reference to the cannon.

⁵ See *Sphoṣaṇḍhī, kārīkā* 29 For details on this topic, see *Nyāsa-kāṇḍaśāstra*, pp 747-757

इति प्रागाविष्कृतमेतत् । तन्मा प्रमोषीः ॥ १

यदप्युच्यते (६)वैयाकरणैः शब्दो बुद्धिनिर्ग्राह्य^१ एव चैशेषिकैरपि थोत्र-
प्राह्यः,^२ शब्दश्चा(स्या)न्यत्वेऽपि च शब्दत्वादयः थोत्रेण गृह्यन्त इति । तयो-
रिदमुच्यते—^३

[147] न श्रुत्या श्रूयते शब्दस्तदन्या च गतिः श्रुतेः ।
यो व्रूयात्स स्वमात्मानं विद्वद्भिरपहासयेत् ॥

इति । तस्मात्प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः । ततश्चान्ये नामादयः
सर्वार्थविपया (७)इति स्थापना ।

[148] प्रतिद्योत्यं यथायोगं नियतानियताश्च ते ।^४

तत्र य आर्यया निरुक्त्या निरुच्यन्ते ह्यद्दशायतनविपयास्ते नियता-
भिधेयं(यसं)बन्धाः, लौकिक्याश्च केचिन्नियताभिधेया निरुच्यन्ते । उभये-
ऽप्येते कृतसंकेतस्यार्थं प्रत्याययन्ति । ये तु यथेच्छं पित्रादिभिः क्रियन्ते
नामकायादिभिस्ते ह्यनियता यदच्छ्रुका इत्यु(८)च्यन्ते । तद्यथा छित्यड-
वित्यादयः ।

प्रथमास्तु बुद्धोत्पाद एव प्रवर्तन्ते नाम्यदेति । उक्तं हि भगवता—
“तथागतानामुत्पादाद्भ्रामपदव्यञ्जनकायानामुत्पादो भवति” इत्येतस्मात्—

नियतोद्भावनाद् बुद्धः सर्वज्ञ इति गम्यते ॥

ये ह्यपौरुषेया घात्वायतनस्कन्धाद्यद्योतकास्ते प्रथमं बुद्धविपया एव ।
तद्वचनोवाच (९)भगवान्सर्वज्ञ इत्यभिधीयते । ते पुरु(न)रेते—

[149] सत्त्वाख्याः कामरूपाणां निप्यन्दाऽव्याकृतास्तथा ।^५

सत्त्वाख्या ह्येते । यश्च द्योतयति स तैः समन्वागतः । न यो द्योत्यते ।

^१ Cf. नावेनाहितवीजायामनयेन ध्वनिना सह ।

वाप्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासते ॥ *Vākyapādiya*, १. 84

^२ Cf. शब्दोऽम्बरगुणः थोत्रप्राह्यः । *Prastāpāda-bhāṣya*, p. 645.

^३ This discussion is not found in *Akṣ*

^४ For the fourfold *nāma*, see *Vm.* vii. 54 and *Dh̄s A.* v. 112.

^५ Cf. कामरूपाणां सत्त्वाख्या निप्यन्दाव्याकृतास्तथा । *Ak* ii 47cd.

कामाप्त[ः] रूपात्ताश्चैते^१ वाक्छुद्धाधीनजन्मत्वात् । नैप्यन्दिका अनिवृताप्या
वृताश्चैव ।^२

यथा चैते नामादयः

तथैव च निपाकश्च सामान्यं [प्राप्तयो द्विधा] ।^३

[Fol 52-90 lost]^४

[अभिघर्मदीपे विभाषाप्रभाषा धृत्ती द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीय पाठ ॥^५]

[द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥]^६

^१ [वाक्छुद्धा] ते स्वनभिलाष्या इति । ते त्वात्स्याप्या नामकामादयोऽप्या ।
वाचस्तत्राभावात् । कथं तं सन्तीति सम्पन्ने यदा ते ताभिलष्यन्ते ? तस्मात् साम्भ्याप्या
एव तास्याप्या इति संभावित्वा । *Saks* p 186

^२ नैप्यन्दिका समागहनुनितवान् । न विषयत्रा इच्छाऽऽ प्रवृत्ते । नीपचरिता
अभिनवा चयामावाग्निनि । अनिवृताध्याहृताश्च । न कुशला नाकुशला । वरमान् ?
इतरथा ह्यत्र मयुच्छिन्नकृत्वात्मन्- कृत्वात्तन् धर्मान् सोनयनि तदास्य कुशलपरमम-वागम
स्यात् । एव सामकीनरगम्याप्यकृत्वात्तन्धमचोत्त यज्यम् । तस्मादनिवृताध्याहृता एव ।
Ibid

^३ Cf सामान्या ता तु पुनर्विचारोऽप्याप्तयो द्विधा ।

समाप्तानि च निप्यन्दा समापस्यगमव्यया ॥ *At* II. 48

^४ A large portion of the 11 *Adhyāya* of *At* is lost. The 11 *śloka* of this
Adhyāya might have come to an end with the discussion on the *Viprayuktā-*
dharma. The 10 *śloka* might have contained a discussion on such topics as
Iti Pratyaya and *Phala* which are dealt with in detail, in the corresponding
At II. 49-73 V *infra*, *At* *śloka* 205

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थपादः ।^१

[VI B, 8. Fol. 80 a. ... ३](1) ... [२] द्वितीयं द्वितीयस्याः ।
तृतीयं तृतीयस्याः । वायुसंबर्तण्या(न्या)श्चतुर्थध्यानं शीर्षमिति ।^१

अथाह—चतुर्थध्याने संबर्तनी कस्मान्न भवति ? तदुच्यते—

[150] सत्त्वाख्योपद्रवामावान्न चतुर्थेऽस्ति सूत्रतः ।

विमानस्य समत्वस्य प्रध्वंसान्नित्यता कुतः ॥^४

चतुर्थे खलु ध्याने याह्याध्यात्मिका अपक्षाला न विद्य[न्ते]^(२) तस्मान्न संबर्तनी] उत्पाद्यते । प्रथमे हि ध्याने वितर्कविचारावद्रिकल्पपावपक्षालभृतौ विद्येते । द्वितीये प्रीतिरक्कला चेतोपहारिणी । तृतीये ध्याने आश्वास-

^१ A large portion of the III *Adhyāya*, (First three *pādas* and some portion of the fourth *pāda*) corresponding to the III *Kosasthāna* of *Akb*, is lost. In this *Adhyāya*, the *Adh* might have discussed the following topics — (१) कामरूपाख्यपातव । (२) पञ्च गतय । (३) दन्तरानव । (४) द्वादशाङ्ग प्रतीत्यसमुत्पाद । (५) च्युत्युपपत्ती (६) भाजनलोक (७) परमाण्वक्षरक्षणा । (८) कल्प । and (९) संबर्तन्य । These topics are discussed in full detail in the III *Kosasthāna* of *Akb*

^२ This folio is misplaced in the sheet No VI. The leaf is broken on the right, and a part of about an inch, which contained the number of the folio, is lost. As its preceding and following folios are also missing (Fol. 52-90), it is not possible to number this one. It is provisionally numbered 80

^३ Prior to this, the *Kosakāra* discusses the following topics : (१) अथ तृतीया संबर्तन्या ? (२) अथ कस्या संबर्तन्या कतमच्छीर्षं भवति ? (३) किं पुन कारण प्रथमद्वितीयध्यानानि तेजोरूपायुनिध्वंभ्यन्ते ? (४) अथ चतुर्थध्याने कथं न संबर्तनी ? *Akb* III. 100 For *saṁvartanī*, see *Vm* XIII. 30-65

^४ Cf तदपक्षालसाधर्म्यान्न चतुर्थेऽस्त्यनिष्प्रजात ।

न नित्यं सह सत्त्वेन तद्विमानोदयध्वयात् ॥ *Ak* III. 101

Also cf नव अनुध्वनिरोगा । पठमं ज्ञान समापन्नस्य कामसङ्ख्या निरुद्धा होति । द्वितीयं ज्ञान समापन्नस्य चित्तव्यवहारा निरुद्धा होति । तृतीयं ज्ञान समापन्नस्य पीति निरुद्धा होति । चतुर्थं ज्ञान समापन्नस्य अस्सावपस्साया निरुद्धा होति***। *Dig*, XXXIII. 3. See *Ang* v p 133.

प्रश्यासा वाग्वात्मकाः । इत्यतो यस्यां ध्यानसमापत्तौ यथाभूतोऽपक्षालस्त-
थाभूतेन वाह्येन विनाशः । चतुर्थे तु [वाह्योऽपक्षालो (3)न प्रघर्तत इति] नास्ति
संवर्तनी ।^१ नित्यं तर्हि चतुर्थध्यानं प्राप्तम् । न प्राप्तम् । कस्मात् ? 'विमानस्य
समावस्य' कर्मक्षयेन 'प्रध्वसात्' इति ॥

कथं पुनरेताः संवर्तन्यः कया वाऽनुपूर्व्यां भवन्ति ? तदुच्यते ।
निरन्तरं तावत्—

[151] सप्त तेजोभिरेकाऽद्भिर्गतेऽद्भिः सप्तके पुनः ।

तेजसा सप्तकान्त्यैका वायुसंवर्तनी ततः]^२

(4)[सप्त संवर्तन्यस्तेजोभिः] भवन्ति । अष्टमोऽपाम् । [एवं] सप्तको
भवति । तस्मिन् सप्तकेऽनिप्रान्ते पुनस्तेजसा सप्तकं । तस्मिन्नप्यतिप्रान्ते
वायुसंवर्तन्यैकया शा(ना)शो भवति । सा तु नित्यं तेजस सप्तकपृष्ठे वायु-
संवर्तनी भवति । त एते पिरडेन भवन्ति प[ट्पञ्चाशत्] तेज संवर्त[न्य] ।^३
सप्तासंवर्त[न्यः, एका वायुसंवर्तनी] ॥

(5)[किं पुनस्तत्र कारणं य]त्पञ्चाद्वायुसंवर्तन्यैकैव भवति ? तदुच्यते—

^१ शुद्धावासप्रभववदित्यपरे । नहि तं शक्यमाख्ययान प्रवेष्टुं नाप्यन्यत्र गन्तुमिति ।
नित्यं तर्हि ध्यानभाज प्राप्नोति ? नहि चतुर्थध्यानमेकभूमिमवदम । किं तर्हि ? विच्छिन्न
स्थानान्तर तारकावत् । तत्राप्यस्य सत्त्वं उपपद्यते च्यवते वा । स साध विमानेनति नास्त्यस्य
नित्यत्वम् । *Akk* III 101 See *Asm* p 39

^२ Cf सप्तग्नित्वाद्भिरेकैव गतेऽद्भिः सप्तके पुनः ।

तेजसा सप्तक पञ्चाद्वायुसंवर्तनी ततः ॥ *Ak.* III 102.

(Here ends the III *Kosassihana* of *Akk*)

Also cf तथा हेस येनो सप्तवारेसु अग्निना विनस्सति अटठम वारे उदकेन,
पुन सप्तवारेसु अग्निना, अट्ठमे उदकेनाति एव अट्ठसु अट्ठेसु परिपुण्णेसु पच्छिमवारे वातेन
विनस्सति, उत्थ पठमज्जानत उपादाय अग्निना दुतियनतियज्जानत उपादाय उदकेन,
चतुथज्जानत उपादाय वातन विनस्सति । वुत्तप्पि वेत -

"सप्त सप्तगिना वारा अट्ठमे अट्ठमोदका ।

चतुसट्ठि यदा पुण्णा एको वायुवरो सिया ॥

अग्निनाभस्सरा हेत्वा आपेन सुमस्सिण्हतो ।

वेत्थलतो वातेन एव लोको विनस्सती ति ॥ *A Vibhavi* p 94

^३ तेज-संवर्तनीनि नरकगनिमुग्गादाय यावद्ब्रह्मलोके वदित्तसत्त्वो नावशिष्टो भवति
तथा धूपभाजने गज शूर्पा प्रादुर्भूय त्रमणाप्यश्लकारभ्य यावत् प्रथमं ध्यानं वर्हन्ति ।

[152] आग्नेयात्सप्तकादेक[ः] पावनीकिमनन्तरम् ।
आयुष्परिग्रहादेवं शुभकृत्स्नायुरेधनम् ॥

एवं च कृत्वा प्रक्षिप्त्वा मनुलोमितं भवति^१—“चतुःषष्टिःकल्पाः शुभ-
कृत्स्नां(त्स्नां)[नां] देवनामायुष्माणम्” इति ॥^२

अथ कस्मात्[पृथिवीसंवर्तनी न] भवति ?^३ (६)तदत्र कारणमुच्यते—

[153] वातादिदोषसाधर्म्या[त्सत्त्वा]णा(नां) [तद्दिनाशकाः] ।
आध्यात्मिकेति सारूप्यान्न भूसंवर्तणी(नी) मता ॥

यथा खलु वातपित्तश्लेष्मभिस्त्रिभिः सत्त्वानां मर्मच्छेदः पृथिवीघातुस्व-
लक्षणे भवति तद्वदग्नि[जल]वायुभिर्भूक्तसाद्यते । किञ्च, एते [तद्दिनाशकाः]
... ..तद्वाशाय प्रवृत्तत्वात् । किञ्च, ‘आध्यात्मिकेति सारूप्याच्च’ ।^(७)
यथा चाध्यात्मिक्यस्त्रिभ्यश्चित्तस्य तयोर्भवन्ति चित्तकथिचारप्रतीत्युच्छ्वासास-
श्वासलक्षणैस्तथा गह्या अप्युपद्रवा वह्न्यन्मोवायुप्रकोपलक्षणा भवन्तीति ॥

अभिवर्तनीये [विभाषाप्रभाषा वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य^(८)च]तुर्थं पाद समाप्त ॥^४

[तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥]

^१ एवं च कृत्वैति । यस्मादष्टवृत्तस्तेजःसंवर्तनीसप्तका इति षट्ष्ण्वासात्तेजःसंवर्तनीयो
भवति सप्ताहसंवर्तनम्, एका वायुसंवर्तनीति चतुःषष्टिसंवर्तनीयो भवति । तस्माच्चतुःषष्टिः प्रतप्ति-
भाष्ये “तत्सूक्तं भवति । “शुभकृत्स्नानां चतुःषष्टियोजनायां शरीरप्रमाणम् । शरीरप्रमाणेन
च तेषामायुःप्रमाणमुक्तम् । ‘आयुस्तु कल्पं स्वाध्वयम्’ इति वचनात् । एवं च संवर्तनी
महाकल्प इति कृत्वा । इयता हि कालेन तेषामायुषः परिणामास्तिरिति । *See* p 344

^२ Cf तेमु...सुमविष्णुश्च चतुःषष्टि कल्पानि आयुष्माणम् । *A Sansho* v 17
—एवं परिच्छिन्नस्य अन्तराकल्पस्य वक्षेन चतुःषष्टि अन्तरकल्पमाणो होति ।
वोसति अन्तरकल्पमाणो च वदन्ति । *A Vibhāna* p 94

^३ एवम् ध्याने सत्त्वा सम संवर्तने एतस्यामिति संवर्तनी । सत्त्वभिः सूर्येणैव संवर्तनी
भवति, वर्षोदकेनाम्बुसंवर्तनी, वायुप्रकोपाद्वायुसंवर्तनी । ताभिश्च भाजनायां सूक्ष्मोप्यवयो
नावसिष्यते । *Akb* iii 100 ab कस्मात् पृथिवी संवर्तनी न भवति ? पृथिव्येह हि
भाजनाहया तस्या वेजाजलवायुभिर्विरोधो न पृथिव्येति । *Akb* iii 100 a

^४ V. *supra*, p 115, n. 1.

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथ यदुक्तं [“सत्त्वकर्माद्विधाख्येन पूरितं वायूमण्डलम्”] इत्येत-
दुच्यताम् । कानि तानि कियन्ति वा कर्माणीत्यतः कर्माणि प्रस्तूयन्ते ।

[154] सत्त्वोपपत्तिहेतूनां [विपत्संप] द्विधायिणा(ना)म् ।

[लोकवैचित्र्यकर्तृणां कर्म हेतुरितीप्यते ॥]¹

[²इत्येते] खलु सत्त्वानां क्षीनमध्योत्कृष्टजातिपरिग्रहायामाश्रयभोगादि-
सम्पत्तिपत्तिश्च । यच्च द्विविधस्य लोकस्य विचित्रता तत्र कर्माणि हेतु³ ।
अतस्तेषां तत्त्वानि वक्ष्यामि । यदप्युक्तं कानि कियन्ति वेति तदुपग्याख्यायते ॥

सूत्रे द्वे कर्म[णी] निर्दि[श्योक्तम्—“द्वे कर्मणी चेतना कर्म चेतयित्वा]
[VI A 8 Fol 80 b]²⁽¹⁾ च” इति ।³ तानि पुनस्त्रीण्युक्तानि । कथम् ?

[155] कायिकं वाङ्मयं चैव चेतनाख्यं च मानसम् ।⁴

कर्माण्येतानि लोकस्य कारणं नेश्वरादयः ॥

एतानि खलु त्रीणि कर्माणि शुभाशुभानि द्विविधस्यापि सत्त्वभाजन
लोकस्य द्विधाद्वितानिमित्तान्युत्पत्तौ च सम्पत्तौ च वैचित्र्यस्य च कारणम् ।⁵
नेश्वरकालपुरुषप्रधानादयः ॥

¹ Cf कर्मज लोकवैचित्र्य चेतना तत्कृत च तत । *At* iv 1 ab

² V supra, p 115, n. 2

³ Cf चेतनाह भिन्नवदेकम् वदामि चेतयित्वा कर्म करोति । *Ang* iii p 415

⁴ Cf चेतना मानसं कर्म तत्रैव वाक्कायकर्मणी । *At* iv 1 cd

Also cf चेतना कर्म वतमन । पुण्यकर्म अपुण्यकर्म आनिज्यकर्म च । चेतयित्वा
कर्म वतमन । वायकर्म वाक्कर्म मनस्वयं च । *Arm* p 53

⁵ For a controversy ‘सत्त्वमिदं कम्मतो ति ?’ See *Kv* xvii 3—इदानीं
सत्त्वमिव कम्मतोति कथा नाम्नां होति । तत्प

कम्मना वतति सोको कम्मना वतति पजा ।

कम्मनिबधना सत्ता रथस्ताणोव वायतो ॥

(*Sutta-nipata* 654) नि मुत्तं निस्माय मच्चमिदं कम्मनोव होतीति यमं लद्धिं,
मय्ययानि राजगिरिवानश्चेत्तं तित्थस्सिक्खानञ्च । कम्मना वतती नि मुत्तं नत्थि कम्मं नि
अरम्मवादिनं पण्डितानिक्खां अत्थि कम्मं नि कम्मवादिनं कम्मग्गवन्नं दीपति, न सत्त्वमेव
कम्मनो निव्वल्लि । *Kv* xvii 3 See *Minda*, pp 137 ff and *Kv* vii 78,
xii 3, xvi 8

तत्र तावत्⁽²⁾यथा नेश्वरः कारणं तथा पूर्वमुल्लिखितम्^१, इदानीं तु विस्पष्टतरमाधिष्णियते—

[156] वैश्वरूप्यात्मोत्पादात्तद्वदन्यत्रसङ्गतः ।

यदि खल्वेको नित्यश्चेश्वरो लोकस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणं स्यात्, तेन खलु कारणानुविधायित्वात्कार्यस्यैतत् त्रयं विरुद्धं युगपत् स्यात् । न चैतद् दृष्टमिष्टं वेत्यसदेतत् । किञ्च, ⁽³⁾लोकश्चाप्यविचित्रः स्यात् । युगपन्नोत्पद्येत नमः कपालपाणिश्च पर्यट्टेत्तदिच्छानुविधायी न स्यात् । न चैतदेवम् । तस्माच्चेश्वरः कारणम् ।

ग्रामाद्यधिपतिविशेषोत्कर्षावस्थानादोश्वरप्रसिद्धिरिति चेत् । न । ग्रामाधिकृतादिदृ परतन्त्रत्वानित्यत्वकार्यान्तरशक्तिविधातादिदर्शना(ना)त्, गोमयपिण्डोप⁽⁴⁾मसूत्रोक्तेश्च ।^२

१ The Kośakāra deals with this topic not here, but in the II *Kośasthāna* of *Ab*—‘नेश्वरादे न्मादिभि’ II. 64 d. It is possible that the *Adv.* also might have discussed this topic in its last portion of the II *Adhyāya*, which is lost. (V. supra, p. 114, n 3)

The *Brahmajāla sūtra* gives the following origin of the concept of God :
 होति खो मो समयो य वदापि करह्वि...वय लोको विवद्वृति...मुञ्ज ब्रह्मविमान पातुमवति । वय खो अञ्जततो सतो...आनस्मरकया चक्षित्वा मुञ्ज ब्रह्मविमान उपपञ्जति ।...तस्य तस्य एककस्या दीपस्य निवृत्तता अनभिरिति परितस्वना उपपञ्जति । ‘अद्वो वत् अञ्जोपि सत्ता इत्यस्य आगच्छेष्यु’ ति । वय अञ्जतरेपि सत्ता...ब्रह्मविमान उपपञ्जन्ति तस्य सतस्य सहव्यत । तत्र भिक्ववे यो मो सतो पठम उपपद्यो तस्य एव होति—‘अहमस्मि ब्रह्मा महाब्रह्म अभिभू अनभिभूतो अञ्जदत्युदसो वसवतो इत्यरो कृता निम्नाता सेद्वो सञ्जिता वसो पिता भूतभव्यान्, मया इमे निम्मिता ।...मयं च मनो पणिपि इमे च सत्ता इत्यस्य आगता । येपि ते सत्ता पच्छा उपपन्ना तेसमि एव होतिः वय मो भव ब्रह्मा...इमिना मय निम्मिता । *Dīgha*. I. 2. 2-5

For a discussion on ईश्वरसिद्धि, see *Nyāyasūtra*, IV. 1. 14-43, *Nyāyavātār-atikā*, pp 457-467, *Nyāyakandali-likā*, p. 54, *Nyāyam-ājarī*, p. 178 and *Nyāyavātāra-vārtika-tātparya-likā*, p. 598.

For the refutation of ईश्वरत्वतृत्ववाद, see *Ślokavārtika*, (*sambandhā. kṣhepa*), v. 44, *Pramāṇavārtika*, II. 10-28, *Bodhicaryāvatāra-Pañjikā*, IX. 119, *Tattvasaṅgraha*, 46-51, *Nyāyavātārasūtra-ārtika-vritti*, *kārikā* 8 and *Nyāyakaumudachandāra*, pp. 101-109.

२ Cf. वय खो भगवा परित मोमयपिण्डं पाणिना गृहेत्वा त एतदयोच...एतको पि खो भिक्व अतपटिलामो नरिय निच्छो ध्रुवो ससतो अवरिण्णामपम्मो तथेव उस्सति । S. III. p. 142

भागवतादितन्निन्दादर्शना(ना)च्च । भागवताद्या हि महेश्वरं लि(नि)-
न्दन्तो दृश्यन्ते । महेश्वराश्च विष्णुमिति ।

कारणसापेक्षं तपःसामर्थ्यादुत्पादयतीति चेत् । तत्रापदिश्यते ।

नान्यापेक्षा तपोयोगो पक्षहान्यादिदोषतः ॥

यदि खलु सहकारिकारणापेक्षः तपोबललब्धवैश्व(5)र्यश्च लोकं सृजति
कुम्भकारवद्वत्तदीन् । न । चै(ए)वं सति पूर्वपक्षोत्सर्गः कृतो भवति । यदुक्तं
नित्यञ्चैकश्च स्वतन्त्रः कारणमिति तद्धीनम् । तपोबलसामर्थ्याभ्युपगमे
ज्ञानित्यत्वं पारतन्त्र्यं चाभ्युपगतं भवति । तदभ्युपगमाद्यानैश्वर्यमिति ।
एतेन कालपुरुषप्रधानादिकारणपरिग्रहाः^१ (6)प्रत्युद्धा चेदित्य्याः ॥

यदि खलु कर्म कारणं नेश्वरादयः कथं तर्हि लोकस्तत्कारणपरिग्रहं
करोतीति ? अत्र ब्रूमः—

[157] कर्मणां बोध्यते शक्तिर्विधिकालग्रहादिभिः ।
यतोऽनस्तेषु ताच्छब्दयं गौन्या(श्या) वृत्त्या प्रयुज्यते ॥

यथोक्तम्—

“विधिर्विधानं नियतिः स्वभावः
कालो ग्रहा ईश्वरकर्मदैवम् ।

पुरायानि मा[⁽⁷⁾ग्या]णि(नि) कृतान्तयोगः
पर्यायनामाणि(नि) पुराकृतस्य ॥”^२

^१ तीणिमानि भिन्नत्वे नित्यायतनानि यानि पण्डितेहि समनुयुञ्जयमानानि ..अकि
रिपाय साधुनि । वतमानि तीणि ? सन्ति भिन्नत्वे एके समग्राह्याणा एव वादिनो ..य
विश्वाम पुरिसपुगलो षट्सवेदति सच्च त पुत्रे बतहेतु ति । सन्ति...एके 'सच्च त
हस्तनिष्माणहेतु ति । सन्ति एक मच्च त अहेतु-अप्यच्चया ति । Ang 1 p 173

^२ Cf बाल स्वभाषो नियतिर्बुद्ध्या
भूतानि योनि पुरयेति चिन्त्या ।
मयोप एष ननु आत्मभावाद्
आत्माप्यनीय मुमुक्षुत्वेनो ॥ *Svetāśvatara Up* १. 2

स्वभावमीश्वरं बाल यदुच्छा नियति तथा ।
परिणाम च मन्यन्ते ग्रहानि पुरुषदिन ॥ *Sūtrata samhitā*, १. 11

For the refutation of *kālo*, *svabhāva* and *nyati*, see *Sātrakṛtāṅga-
Sūtrika* 712, 1 2, 1-10 V supra, p 119, n. 1

किञ्च, यतश्च

“ग्रहयोगो भुजास्पन्दः स्वप्नः पूर्णघटादयः ।
सूचयन्ति नृणामेते वृत्तिलाभं स्वकर्मणः ॥”

इत्यतोऽपि तेषु ताच्छब्दयं प्रयुज्यत इति ॥

कथं पुण्य(न)रेपां त्रयाणां कर्मणां व्यवस्थानम् ? यथाश्रयतः, सर्वेषां
कायाधितत्वादेकत्वम् । स्वभावः^(१)तश्चेत्, वाक्कर्मैवैकं प्राप्तम् । समुत्था-
नतश्चेत्, मनःकर्मैकं प्राप्तम् । सर्वेषां मनसोत्थापितत्वात् । त्रिभिरपीति
वैभाषिकाः ॥

ते पुण्य(न)रेते प्रथमे द्वे कर्मणी प्रत्येकं द्विप्रभेदे । कथम् ?
तदपदिश्यते—

[158 ab.] पूर्वं विज्ञप्त्यविज्ञप्ती^२

कायकर्म खलु कायविज्ञप्तिः कायाविज्ञप्तिश्च । वाक्कर्मापि वाग्विज्ञप्ति-
र्वा^(३)गविज्ञप्तिश्च । तृतीयं तु कर्म—

चेतना मानसी क्रिया ।

उक्तं द्वि भगवता—“चेतना कर्म चेतयित्वा ।” तत्पुनस्त्रिधोक्तम्—
“कायकर्म वाक्कर्म मनस्कर्म च” इति ।^३

किं स्वभावं पुनरिदं कायकर्म किं तावत्कायस्वभावम् ? यथा वाक्कर्म

^१ यथाक्रम त्रिभिः कारणैस्त्रयाणामिति वैभाषिकाः । *Akb* iv 1 ab.

^२ Cf. ते तु विज्ञप्त्यविज्ञप्ती । *Ak* iv. 2 a

See *Aam* pp 47—8.

^३ किं पनेत कम्म नामा नि ? चेतना चेद, एकन्त्वे च चेतनागम्ययुक्ता पम्मा ।

तस्य चेतनाय कम्मभावे इमानि मुक्तानि—चेतनाहं भिषज्जने कम्मं वदानि, चेतयित्वा
कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा [*Ang* III p. 415] . *Dhs A.* III. 115-6—
चेतयित्वा कम्मं करोतीति एत्थं यस्मा पुंरिमचेतनाय चेतयित्वा सन्नित्थानकम्मं करोति ।
तस्मा चेतनापुण्यक कम्म, न चेतनासभावमेवाति चेतन अहं कम्म वदामीति अत्यो । अपथा
समानकालतैपि कारणक्रिया पुञ्जकाला विव दत्तु युता । फलक्रिया च अपरकाला विव ।
यस्मा च चेतनाय चेतयित्वा कायवाचाहि चौरनक्रिय, मनसा च अग्निज्जादिक्रिय करोति तस्मा
तस्सा क्रियाय कारिक चेतन अहं कम्म वदामीति अत्यो । *A. Milattka*, p. 58.

धाक्स्वभावम्, आहोस्वित्क्रायादन्यद्यथा मनस्करं मनसोन्यदित्येतदा[ह]।
[Folios upto No 90 lost]^१

[अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तो क्षतुर्थाध्यायस्य प्रथम पाद]^२

^१ Folios following this, upto No 90, are lost V supra, p 115, n 2. In these lost folios, the *Adv* might have discussed the following topics, which are dealt with in the corresponding *Akt* IV 2—30

- (१) कायवित्तपि (मस्यान कायवित्तपि, न यदि) ।
- (२) वाग्वित्तपि ।
- (३) वित्तप्यवित्तप्याभ्यवर्तनी ।
- (४) कुण्ठाकुण्ठान्नाहृतकर्माणि ।
- (५) त्रिविधावित्तपि ।
- (६) त्रिविध मवर ।
- (७) उपवामक, उपवासम्भ, मिक्षुदच ।
- (८) अर्थेया मवराणा केन क समन्वागत ?
- (९) क वतमया वित्तप्यावित्तप्या वा कियन्त कए समन्वागत ?
- (१०) कोज्यमववणे नाम ?
- (११) अर्थेन मवरा कय लभ्यन्त ?
- (१२) प्रातिभोदाववर ममादीवमान कियन्त काल समादातव्य ?
- (१३) अमरस्य क कान्नियम ?
- (१४) अहाराथं गृह्यमाण उपवाम कथ गृहीतव्य ?
- (१५) किमर्थं पुनरप्यागान्पुनारदीयन्त ?
- (१६) कि सन्वयमूरशपकम्येवास्वाद्य आहारिबन्धन्यानि ?

^२ A major portion of the १ *paḍḍas* of this *Adhyāya* is lost

चतुर्थाध्याये

द्वितीयपादः ।^१

.. ...[III. B, 5, Fol 91 a]^१ (1) परामवन्तीत्यपदिश्यते ।

[159] अन्नमल्पत्रिणि(नि)र्दग्धं यथा स्थाली च संस्कृता ।
पापदृष्टेस्तथा शीलं शास्त्रेष्यादिब्रुतात्मनः ॥

[160] संवृत्सद्दृष्युपेतातो भिन्नत्वं परमार्थतः ।
एकसम्पत्तु संवृत्या द्वयाभावे द्विधाऽपि न ॥

दृष्टिसम्पद्विद्युद्धा यलु श[ील]सम्पत् 'भिन्नत्वं परमार्थतः' । अन्यतर-
विकलस्तु संवृत्या भिन्नमवति । (2) द्रव्यज्ञविकलस्तु नापि संवृत्या नापि
परमार्थत इति ।^२

३ यदि सलु विना संवरेणाष्टौ निकाया^४ न व्यवस्थाप्यन्ते कथं तर्हि

^१ The beginning portion of the 11 *pāda* is lost in the lost folios (V. supra, p 122 n 1)   ^२ V infra, *Adv kārika* 169

^३ The problem under discussion is *upavāsa samvara*. A question is raised, whether a layman (*upāsaka*) practising the *upavāsa*, can be said to be in possession of the *upavāsa samvara*, even without his declaration of its acceptance in a prescribed ceremonial form? The Kosakāra explains this —

किं खल्वयमुपवासकस्यैव बाहोस्विदन्यस्यापि ? अन्यस्याप्युपवासोऽस्ति शरणत्वगतस्य न । अनुपवासकोऽपि यस्तमहोरात्र बुद्धमंसवान् शरण गत्वोपवासं गृह्णाति तस्योत्पद्यते उपवाससवरौ नान्यथा । *Akk* iv 30 ab This raises a further question whether one becomes *Upavasaka* merely by the *Trisaranagamana*? तत किं शरणगमनादेवोपवासको भवति ? भवतीति बहिर्वैशिका । न विना सवरेणेति काश्मीरा । उपसक्तत्वोपगमात्सबुद्धिस्तु भिक्षुवत् । उपसक्तत्वाभ्युपगमादवात्सोपवासकसवरौ जायते । न तु विना सवरेणोपवासकोऽस्ति । *Ibid* 30 cd

Cf त्रिशरणपरिग्रहात् पञ्चशिक्षापदपरिग्रहाच्चायामकन्तशोपासिकेति द्विधा भेद । त्रिशरणपरिग्रहीतमुपासकं न आचार्यो धारयतु । तथा त्रिशरणगत पञ्च शिक्षापदपरिग्रहीतमुपासकं न आचार्यो धारयत्विति विनये द्विधा पाठात् । *Asa* p 229

^४ The eight *nikāyas* refer to the eight kinds of the प्रातिमोक्षसवर — भिक्षुसवर, भिक्षुणीसवर, शिक्षमाणसवर, धामणेरसवर, धामणेरिकासवर, उपसक्तसवर,

भगवतोस्तै —“एकदेशकारी, प्रदेशकारी, यद्भूयस्कारी, परिपूर्णकारी” इत्यानाप्ययमथा दृश्यते ?^१ कश्चित्स्वल्पकार्यैकदेशधिरतिक्षमो भवति । कश्चिथा घरसमग्र(प्र)दौ शो^(३)र्यधिरतिक्षम । इत्यतो भगवानकार्यैकदेशधिरत्याऽप्यु

उपासिकामवर and उपासकस्यमवर । Of these the *upavasatha samvara* consists of eight *angas* चत्वारि तावच्छोलागानि यावन्मूपावादाधिरति । एवमप्रमादाग मद्यपानाद्विरति । नाणि व्रतागानि यावन्काभ्राजनाद्विरति । But according to the *Vaishikas* it primarily means अकालभोजनधिरति ।—केचित्तु स्वल्पकालभोजनत प्रतिधिरतिमेवोपासक मन्वत । तस्य गपाप्यप्यानीति । नत्यगीतवान्ति गचमायधिरत्येन च द्वय वृत्वा । एव तु मति मूपावाडा न गज्यत । *Akk* I 29 cd

^१ Cf सर्वे चेतसवता एकदेशकार्यादय कथम ।

यदि सव एवोपासका उपासकमवरस्या कथ भगवता एकदेशकारी परिपूर्णकारी चोपासक उक्त ?

तत्यालनात किल प्रोक्ता ।

यो हि यच्छिपापद पालयति स तकारीयुक्त । सर्वे तु सम मवरस्या ।

इदमुत्सूत्र वनते । किमत्रोत्सूत्रम । उपासकवाभ्युपगमादेव सवरलाभो इति ।

यदि तद्धि विना मवरेणोपवामक स्यात विक्रमेन वा भिक्षुधामणरावपि स्याताम । विनाहि हि मवरेणोपवासक प्रनष्टिनो न तु भिक्षुधामणराविति ते त्वेतजच्छन्ति काश्मीरा । *Akk* iv 31

The *Kosakara* in *Akk* iv 29 31 deals with the definition of an *upāsaka* and the *upavāsa samvara* For various views on this see *LVP&K* iv pp 70 ff

Also cf कित्तावता नु खा भन्त उपासको होती ति ?

(१) यतो खो महानाम बुद्ध मरण गतो होति धम्म सरण गतो होति मध सरण गता हाति एसावता सो महानाम उपासको होतीति । *Ang* iv p 220

(२) एमाह भगवन्त गोतम सरण गच्छामि धम्म च भिक्षु मधच्छ । उपासक म मध गोतमो धारेणु अज्जनग पाणुपन मरण गत ति । *Ang* I p 56

(३) नवहि अगहि ममत्रागता भिक्षुव उपासको उपवुया महाकला हाति महा निममा । इध भिक्षुव अरियमावको इति पटिमञ्चिकवति यावजीव अरहन्ता पाणाति पान पहाय विहरन्ति अट्पयज्ज इमञ्च रति इमञ्च तिवम पाणातिपान पहाय-पाणातिपाना पण्डिरता विन्नामि । इमिना पन्मत्त अगत ममत्रागतो हाति । अन्निशागता पण्डिरतो हाति अन्नञ्चयव पण्य मूमवाण पण्डिरता मुगवरयमज्जवमाञ्जाना पट्टिवरतो एव भतितको रसुपरता नच्वणीतवान्ति विमुक्त्स्मनमागग चविपनधारणमन्तविभूमनट्टाना पण्डिरता उच्छामयनमहामयतापण्डिरता मोदि । इध भिक्षुव अरियमावका मेतामहं गतव वेणया विहरति इमिना नचमत्त अगत ममत्रागता हाति । *Ang* iv pp 388 ff

पासकत्वं शास्ति । न हि सर्वशीलविकलः कश्चिच्छरणगमनेच्छामात्रकेणो-
पासको भवति पङ्क्तोपधैरुद्धयद्भवैकल्योपयोगवदिति ॥

अथ यदुक्तम्—“बुद्धं धर्मं संघं शरणं गच्छति” इति तत्क एते बुद्धा-
दयः ?^१ तदिदमभिधीयते—

[161] विगतावरणे ज्ञा^४ने बुद्धोक्तेर्मुल्यकल्पना ।
तदाश्रये फले चापि विज्ञेया गुणकल्पना ॥

द्विविधः[ ] फलु बुद्धः संवृत्या परमार्थतश्च । तत्र परमार्थतो यथोक्तं
शास्त्रे—“यो बुद्धं शरणं गच्छति किमसौ शरणं गच्छति ? तानेवासौ
बुद्धक[र]रकानशैक्षान्धर्माञ्छरणं गच्छति ।”^२ ते हि बुद्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
विह्वम् ।” इति । तेभ्योऽपि निराव^३रणं ज्ञानं प्रधानं सर्वज्ञ^३ इति
लोकप्रसिद्ध एव तावत् पारमार्थिको बुद्धः । संवृत्यापि ‘तदाश्रये’ द्वाश्रिय
तालक्षणेऽप्युक्त्या चानुव्यञ्जनैर्धिरोत्तजिते रूपकायेऽपि बुद्धास्थेति^४ । तत्फले
च धत्वैशारद्यमहाकरुणादिषु^५ बुद्धोक्तिरिति ॥

^१ बुद्धसघकरण्धर्मानुसंक्षानुभयाश्च स ।

निर्वाण वेति शरणं यो याति शरणत्रयम् ॥ *Ak* iv 32

यो बुद्ध शरणं गच्छति, अरक्षान्तो बुद्धकारकान् धर्मान् शरणं गच्छति । यद्यसंक्षा
धर्मा एव बुद्ध कथं तथायनस्यान्तिके दुष्टचित्तवृत्तिरोत्पादनादानन्तर्यं भवति ? आश्रयवि-
पादनात्तेऽपि विवादिता भवन्तीति वैभाषिकाः । शास्त्रं तु नैव वाचकमसंक्षा धर्मा एव बुद्ध
इति । किं तर्हि ! बुद्धकारका इति । *Akb* iv 32

^२ Cf तथाहि त्राणार्थं शरणार्थो वर्ण्यते यश्च बुद्ध शरणं गच्छति । सोऽसंक्षान्
बुद्धकारकान्धर्मान् शरणं गच्छति । *Aaa* p 134

^३ Cf तत्र सर्वज्ञता बुद्धत्वम् । बुद्धकरका धर्मा सर्वाकारज्ञतालक्षणा धर्मा ।
Aaa p 110 Also cf य एतं किञ्चि अल्पं धेय्यं नाम, संवृत्तेव बुद्धता विमोक्षवन्ति
रुज्जाणवसेन वृद्धो । यस्मा वा चत्तारि मच्चानि अत्तया पि वृद्धि, अज्जे पि सत्ते बोधेसि
तस्मा...बुद्धो । *Vm* vii 52 For a discussion on the *sarvajñatva* of Buddha,
vide *Vm T* p 190, *Pramana vartikavritti*, i 30 35 and *Tattvasangraha*, pp 846
ff For a refutation of *sarvajñavāda*, see *Ślokovartika*, 2 110 143

^४ The Kosakāra does not hold this view —‘रूपकाम्यं पूर्वं पश्चान्चा
विशपात् । *Akb* iv 34 ‘रूपकाम्यस्य पूर्वं पश्चान्चाविशोपादिति’ किं ? न रूपकाम्य
शरणं गच्छन्तीति सम्बन्ध । दादुसो बोधिसत्त्वत्वस्याया रूपकामस्तादृश पश्चादपिति ।
Saka p 377

^५ यो बुद्ध शरणं गच्छतीति सम्बन्ध । माऽऽत्तात्तावणिकान् बुद्धधर्मानित्यपरे ।
Akb iv 34 See बोधिया बुद्धो ति कथा । *Kr* iv 6

[162] शाश्वतत्वशुभत्वान्यां सर्वाण्य(न)थनिवृत्तितः ।
 मुर्यकल्पनया तद्बद्ध⁽⁶⁾र्मो निर्माणमुच्यते ॥^१

नित्याविद्वृतस्वलक्षणे(स)धारणात्तत्प्राप्तानां चात्यन्तधारणे निर्माणं
 पारमार्थिको घर्मः । शुष्यरूपनया तु प्रत्येकबुद्धयोधिसत्त्वसन्तानिको मार्गः ।
 श्रीणि च पिटकानि घर्मो निर्माणप्रापकरमात् ॥

[163] आर्याः शिष्यगुणाः संघस्तथैव परमार्थतः ।

ननानामशैक्षणांमष्टादशा⁽⁷⁾ना च शैक्षणा^१ शिष्याणां सन्ताने यो
 मार्गः स पारमार्थिक सघ इत्युच्यते । सवृत्त्या तु पृथग्जनकल्याणकमिभुसघ
 इत्यपदिश्यते ।^३

एतान्यो याति शरणां स याति शरणायम् ॥

एतान्यथोक्तलक्षणान् बुद्धघर्मसंघान् शरणं गच्छति 'यो याति शरणं
 प्रथम्' इति ॥^२

^१ Cf घर्म नि परिवर्तितमेत सद्धि नवविधापि लाकुतरपम् । *Vm T p 180*

^२ 'अष्टादश गणा कतेने ? योन्यापत्तिफलसाभास्त्रिषार्यं प्रतिपन्नक । सानापन्न ।
 मृत्तगामिफल्साभास्त्रिषार्यं प्रतिपन्नक । मृत्तगामि । जनागामिफल्साभास्त्रिषार्यं
 प्रतिपन्नक । अनागामि । अस्त्वफल्साभास्त्रिषार्यं प्रतिपन्नक । श्रद्धानसारी । घर्मानुसारी ।
 यदाधिमुक्त । दृष्टिप्राप्त । कुत्तुत् । एकवाचिक । जनरापरिनिवायी । उपपद्य
 परिनिवायी । गामिमम्भारपरिनिवायी । अनभिमस्वारपरिनिवायी । ऊदध्वन्वोन ।
 इतोये गह्वरनन्त्याना गैना ।

नवागंथा कतेने ? परिहाणघमा । चतुताधमा । अनुरक्षणघमा । स्थिनावभ्य ।
 प्रतिवेचनाभ्य । अवाप्यघमा । चनाविमुक्त । प्रणाविमुक्त । अभोभागविमुक्त ।
 इनाम गन्तव नवागंथा इति । *Saku pp 566-7*

See *Vm vii 93 Asm p 87 and Pugala pannatti chapter 1*

^३ Cf *Ar xvii 6-9* — इत्यानि न वत्तस्व सघा इत्थिण पटिगण्हाताति कथा नाम
 हाति । तथ पम्भदना मग्गकजानव सघा, मग्गकद्धि जञ्जो मघा नाम नत्थि इति मघ
 एद्धि मग्गवाति एनरद्धि मग्गमुञ्जवादीवह्णानान् वेकुल्लकान । न थ मग्गकजानव मघो
 मग्गकजानुनावपरिमुद्ध एत थ य इवात्ताय पञ्जता अट्टपुग्ग मघा । *ArA xvii 6*

^४ Cf सर्वो बुद्धगणं गच्छन् इति गरणं गच्छति ? गरणमगो गच्छति नवागंथा
 नित्यप्रथमं । गरणं तथा गच्छति विराग विराप निवाणम इति घर्मगणममतम ।
 गणमगो गच्छति नवागंथागतिप्रथमममतम । इति मघगणममतम ; *Jpl p 37*

किं स्वभावानि पुनः शरणगमनानि ? (६) वाग्बिद्यसितत्समुत्थघर्म-
स्वभावानि ॥

कः पुनः शरणार्थः ? त्रारणार्थः शरणार्थः । तदाभयेण सर्वदुःखात्यन्त-
विमोक्षात् । उक्तं हि भगवता—

“बहवः शरणं यान्ति पर्यतांश्च वनानि च ।
आरामांश्चैत्यवृक्षांश्च मनुष्या भयतर्जिताः ॥
न चैनच्छरणं श्रेष्ठं नैतच्छरणमुत्तमम् ।
नैतच्छरणमागम्य सर्वदुःखात्प्रमु^१च्यते ॥
यस्तु दुर्द्धं च घर्मं च संघं च शरणं गतः ।
चत्वारि चार्यसत्यानि पश्यति प्रज्ञया यदा ॥
दुःखं दुःखसमुत्पादं दुःखस्य समतिक्रमम् ।
आर्यं चाष्टांगिकं मार्गं क्षेमं निर्वाणगामिनम् ॥
एतद्धि शरणं श्रेष्ठमेतच्छरणमुत्तमम् ।
एतच्छरणमागम्य सर्वदुःखात्प्रमुच्यते ॥” इति ।^२

अत एव शरणगमनानि [III A, 5. Fol. 91 b.] स^(१)र्वसंवरसमादानेषु
द्वारभूतानि, दृष्टिसंपन्नस्य तेषां प्ररोद्धात् ।

किं पुनः कारणं काममिथ्याचारादेवोपासकस्य विरतिः शिक्षापदेषु
व्यवस्थापिता न सर्वस्माद्ब्रह्मचर्यात् ? अन्येभ्यश्च प्रकृतिसावद्येभ्यो मृगवाद्
एव शिक्षापदेषु व्यवस्थाप्यते, न पारुष्यादि ? सर्वेभ्यश्च प्रतिपक्षे(क्षेप)-
सावद्येभ्यः (२) मद्यपानादेव विरतिः शिक्षापदं व्यवस्थापितम् ? तदुच्यते—

[164] मिथ्याचारः सतां गह्वीत्परत्राकरणात्तितः ।^३

^१ Quoted in *Āśb.* iv. 32.

Cf. बहू वै शरणं यान्ति पद्भतानि वनानि च ।
आरामश्चैत्येत्यानि मनुस्ता भयतर्जिता ॥
नैतं खो शरणं खेमं नैतं शरणमुत्तमम् ।
नैतं शरणमागम्य सर्वदुःखात् प्रमुच्यते ॥
यो च बुद्धञ्च घर्मञ्च संघञ्च शरणं गतः ।
चत्वारि अरिपञ्चानि सम्मप्यञ्ज्याप पत्सति ॥
दुर्द्धं दुर्द्धसममुत्पादं दुर्द्धस्य च मतिक्रमम् ।
अरिपञ्चदृष्टिकं मार्गं दुर्द्धसमगामिनम् ॥
एतं खो शरणं खेमं एतं शरणमुत्तमम् ।
एतं शरणमागम्य सर्वदुःखात् प्रमुच्यते ॥ *Dharmapada*, xv. 10-14.

^२ Cf. मिथ्याचारातिगह्वीत्वात्सौकर्यादिक्रियात्तितः । *Āś.* iv. 33 ab.

पापिष्ठत्वान्मृपावादो मद्यपाशं(नं) स्मृतित्तयात् ॥^१

काममिध्याचारो हि लोकेऽत्यर्थं गद्दितः । परेषां दारोपघातादापायि कत्वाच्च । न तथाऽब्रह्मचर्यम् । सुकरा च गृहस्थस्य काममिध्याचारवि^(३) रतिः, दुष्करा त्वब्रह्मचर्यात् । आर्यश्चाकरणसंवरं काममिध्याचारादेव जन्मान्तरितोऽपि समते न त्वब्रह्मचर्यात् ।

मृपावादोऽपि भगवता पापिष्ठत्वाद्वाहुलमुद्दिष्य परमेनादरेणोक्तः—
“यस्य राहुल मृपावादे नास्ति लज्जा नास्ति कौरुत्यं नाह तस्य किञ्चिदकरणीयं वदामि” इति ।^२

मद्यपानेऽपि स्मृतिलो^(४)पो भवति, सर्वशिक्षापदलोभो भवतीत्यतः प्रतिक्षेपणसावद्यमपि सन्मद्यपाशं(नं) कुशाग्रेणापि भगवता नाभ्यनुज्ञातम् ॥^१

इदमिदानीमुच्यताम् । य एते त्रयः प्रातिमोक्षध्यानानास्रवसंवरा^{*} किमेपां यत एको लभ्यते ततः शेषा अपीति ? ब्रूम.—

[165] सर्वेभ्यो वर्तमानेभ्यो द्विभिधेभ्योऽपि कामजः^१ ।

After this, the *Akb* (iv 33 cd) discusses अथ कथं भार्यायुक्तस्य उपासकस्य मवरक्षोभो न भवति ? This topic is not discussed in *Adv*

^१ Cf मृपावादप्रसंगाच्च सर्वशिक्षाव्यतिक्रमे । *Ak* iv 34 ab

^२ Cf एवमव लो राहुल यस्य कम्मचि सम्पजानमुपावाद नत्थि लज्जा नाह तस्स विन्वि पाप अकरणीय नि वदामि । *M sutta* 62.

^३ Cf प्रतिक्षेपणसावद्यामद्यादेवाद्युक्तम् । *Ak* iv 34 cd

The *Kośakāra* discusses one more topic—' कथं पुनर्मद्यपानं प्रतिक्षेपणसावद्यं कथ्यते ? There are two views about it— प्रहृतिसावद्यं मद्यमिति विनयधरा । नत्याभिप्रायिका । *Akb* iv. 34 cd See *Aaa* p 407

^४ सवरकर्म कतमत् । प्राणिमांससवरसगृहीतं कम् ध्यानसवरसगृहीतं कम् अनास्रवमवरसगृहीतं कम् च । प्रातिमोक्षमवरसगृहीतं कम् कतमत् । निक्षुमवरं निक्षुपीसवरं तिणमांसमवरं थामपरसवरं थामनरोसवरं उपासकमवरं उपासिकासवरं उपासकसवरं च ।

ध्यानसवरसगृहीतं कर्म कतमत् । दीर्घायममुत्पापत्राता कथेशाना वीत्रोपघातं धानं कामभ्या वीत्रोपघातस्य वा विरति । प्रथमं - द्वितीयं तृतीयध्यानवीत्रोपघातस्य वा विरति ।

अनास्रवसवरसगृहीतं कर्म कतमत् । मयदगंनन अनास्रवमनरकारवडनं प्रनिल्लव्या अनास्रवा विरति । *Asm* pp 57 B See *Asm* pp 48-9 *Vm* 1 18

^५ Cf तर्षोभयेभ्य कामात्तो वर्तमानेभ्य माप्यते । *Ak* iv 33 ab

प्रा^(५)तिमोक्षसंवरः खलु सर्वेभ्यो मौलप्रयोगपृष्ठेभ्यो वर्तमानेभ्यः स्कन्धायतनधातुभ्यः सत्त्वाधिष्ठानप्रवृत्तत्वात्, नातीतानागतेभ्यस्तेषामसत्त्वसंख्यातत्वात्त्वान्म्यते । 'द्विविधेभ्योऽपि' सत्त्वासत्त्वाख्येभ्यः, प्रकृतिप्रतिक्षेपणसावद्येभ्यश्च ।

त्रिकालेभ्यस्तु मौलेभ्यो लभ्येते भावनामयौ^१ ॥

^२एतौ हि मौलेभ्यः^(६)एव कर्मपथेभ्यो लभ्येते न प्रयोगपृष्ठेभ्यो नापि प्रवृत्तिसावद्येभ्यः, सर्वकालेभ्यश्च स्कन्धायतनधातुभ्यो लभ्येतेऽतीतानागतेभ्योऽपि ।

चतुष्कोटिका चात्र भवति । “सन्ति ते स्कन्धायतनधातवो येभ्यः प्रातिमोक्षसंवरैः लभ्यन्ते न ध्यानानास्रवसंवरैः” इति विस्तरः । प्रथमा कोटि(टि):—प्रत्युत्पन्नेभ्यः ^(७)सामन्तकपृष्ठेभ्यः प्रतिक्षेपणसावद्याश्च । द्वितीया—अतीतानागतेभ्यो मौलेभ्यः कर्मपथेभ्यः । तृतीया—प्रत्युत्पन्नेभ्यः मौलेभ्यः कर्मपथेभ्यः । चतुर्थी—अतीतानागतेभ्यः सामन्तकपृष्ठेभ्य इति^३ ॥

किं पुनरिमौ संवरासंवरौ सर्वसत्त्वेभ्य एव लभ्येते ? सर्वाङ्गेभ्यः सर्वकारणैश्च ? अथास्ति कश्चिद्भेदः ? ^(८)तत्र तावदवश्यं लभ(म्य)ते—

[166] सर्वेभ्यः सत्त्वजातिभ्यः संवरो वाङ्मकारणैः ।^४
सर्वेभ्यो संवराङ्गेभ्यः सत्त्वेभ्यश्च न कारणैः ॥

सर्वसत्त्वेभ्यः खलु संवरो लभ्यते न केभ्यश्चित् । अङ्गेभ्यस्तु विभाषा कश्चित्सर्वेभ्यो लभ्यते भिक्षुसंवरः । कश्चित्चतुर्भ्यः । ततोऽन्यः ।^५ कर्मपथा हि संवराभ्याद्धानि । कारणैरपि ^(९)केनचित्पयायेण सर्वैः, केण(न)चिदेकेन ।

^१ Cf मौलेभ्य सर्वकालेभ्यो ध्यानानास्रवसंवरौ । *Ab.* iv. 35 cd.

^{२-३} This passage (from एतौ हि मौलेभ्य एव to सामन्तकपृष्ठेभ्य इति) is identical with *Ab.* iv. 35. After this, the *Ab.* has:—न तु गंवरलाभकाले वर्तमाना. कर्मपथा. सन्तीति वर्तमानाधिष्ठितेभ्य इति वक्तव्यम् । अनागतानामेव संवरणं युज्यते नातीतवर्तमानानाम् । See *Saks.* pp. 382-3. Cf. *Kv.A.* xx. 1.

^३ Cf. संवरः सर्वसत्त्वेभ्यो विभाषा त्वङ्गकारणैः । *Ab.* iv. 36 ab.

^४ 'कश्चित्सर्वेभ्यः' इति विस्तरः । 'भिक्षुसंवरः' सर्वेभ्यः कर्मपथेभ्यो लभ्यते । वर्तनीया इत्यर्थः । सर्वकर्मपथा 'कश्चित्चतुर्भ्यः । ततोऽन्यः ।' ततो भिक्षुसंवरस्य संवरः ध्यामणैरादिभ्रवरचतुर्भ्य एव 'अङ्गेभ्यो लभ्यते' । कायिकेभ्यः प्राणानिपातादिभ्यस्त्रिभ्यो वाचिकाश्च मूपावादात् । *Saks.* p. 383.

कथं तावत्सर्वैर्यद्यलोभाद्वेषामोहाः कारणानीष्यन्ते ? कथमेकेन यदि मृदुमध्याधिमात्राणि चित्तानि कारणानीष्यन्ते ? पश्चिमेन पर्यायेण नियमो च्यते । अस्थि(स्ति) सवरस्यायी सर्वसत्त्वेषु संवृतो न सर्वाङ्गैर्न सर्वकारणैर्यौ मृदुना चित्तेन [III B, 6 Fol 92 a]⁽¹⁾ मध्येनाधिमात्रेण वा उपासकोपवास भ्रामने(णे)रसवरं समादत्ते । अस्ति सर्वसत्त्वेषु संवृतः सर्वाङ्गैश्च, न तु सर्वकारणैर्यौ मृदुना चित्तेन मध्येनाधिमात्रेण वा भिन्नसंवरं समादत्ते । अस्ति सर्वसत्त्वेषु सर्वाङ्गैः सर्वकारणैश्च यस्त्रिभिरेण चित्तेन त्रीन्सर्वराज समादत्ते । अस्ति सर्वसत्त्वेषु सर्वकारणैश्च न तु सर्वाङ्गैर्यौ उपासकोपवास भ्रामने(णे)रसवरान्मृदुमध्याधिमात्रैश्चित्तैः समादत्ते । यस्तु न सर्वसत्त्वेषु स्यादीदृशो नास्ति यस्मात्सर्वसत्त्वानुगतकल्याणाशये स्थितः संवरं प्रति-लभते नान्यथा, पापाशयस्यानुपरतत्वात् ।

पञ्चनियमान(न) कुर्वं⁽²⁾न् प्रातिमोक्षसंवरं लभते । सत्त्वाङ्गदेश(श) कालसमयनियमान्(ः)—अमुष्मात्सत्त्वाङ्घ्रिरामामीति सत्त्वनियमः । अमुष्मा-दङ्गादित्यङ्गनियम । अमुष्मिन्देश इति देशनियमः । मासाद्यावदिति काल नियम । अन्यत्र युद्धादिति समयनियमः । सुचरितमात्रं तु तत्स्यादेवं गृह्यते न सवरः ।³

(4) कथमशम्येभ्यः संवरलामः ? सर्वसत्त्वजीवितानुपघाताध्याशयेण (ना)भ्युपगमात् ।² उक्तं यथा सवरो लभ्यते ॥

असवरोऽपि सर्वसत्त्वेभ्यः सर्वकर्मपथेभ्यश्च न तु [सर्व]कारणैः, युगपन्मृद्धादिचित्तामावात् ।³

*के पुनरसावरिकाः ? औरश्रिका कौशकुटिका. सौकरिका शाङ्-

¹—² This whole passage (from कथं तावत्सर्वं to एव गृह्यते न सवरः) is almost identical with *Abb* iv 36 ab See *Sakr* p 383

³ After this, the Kōśakara discusses one more point — यदि पुनः शक्यम् एव सवरो लभते तत्रापचययुक्तं स्तान् । तत्रानाशयानामिनरेतरनचारान् । एव च सति विवर्तितं लामत्सागकारणाम्ना सुवरस्य लामत्वात् तस्मानामिति वैभाषिका । नैव भविष्यति । *Abb* iv 36 ab See *Sakr* p 384

⁴ Cf अस्तवरस्तु सर्वेभ्यः सर्वापभ्यो न कारणं । *Ab* iv 36 cd.

⁵ This whole passage (upto इवमावरिका) is almost identical with *Abb* iv 36 cd. Cf इयं शिक्तये एकचोऽप्युक्तो आरम्भिको हाति सूकरिका माकुन्तिको दूरो मच्छपातः । चारो चोरपातको बन्धनागारिको य वा पत्न्यञ्ज नि केचि कहरदमन्ता । एव सो शिक्तये युक्तो वरन्ता हाति परगन्धारतानुपायमनुवृत्ता । *Arg* II. p 207

Also cf अस्तवरं कर्म कथयन् । अभिधमना वा तत्रममाशान्तो वा तत्कर्मा प्पाशानिश्चय । न पुनरसवरा कथय । औरश्रिका कौशकुटिका... । *Arg* p 58.

न्तिको मातिसका मृगलुब्धकाश्चो^(१)राः वध्यघातका यन्धनपालका नामवन्धा
श्वपाका वागुरिकाश्च । राजानो दण्डनेतारो व्यायहारिकाश्च नीतिञ्जलिता
असांवरिकाः । असंवरो भा(म)वाः, असंवरो वा एषां विद्यत इत्यसांधरिकाः ॥^१

उक्तमिदं येभ्यः [अ]संवरो लभ्यते । कथं तु तन्नाम इति नोक्तं तदा
रभ्यते—

[167] क्रियया[ऽ]संवरप्राप्तिः स^(२)हाभ्युपगमेन वा ।
अविज्ञप्तिरतोऽन्यस्याः क्षेत्राङ्गादिविशेषतः ॥^३

^१द्वाभ्यां कारणाभ्यामसंवरो लभ्यते । क्रिययाऽभ्युपगमेन वा । क्रियया
तत्कुलीनतत्कर्माभ्युपगमात् । अतत्कुलीनैर्वैयमप्यनया जीविकया जीविष्याम
इति । शेषाऽविज्ञप्तिलाभस्तु क्षेत्रे^(४)त्राङ्गविशेषादिति । क्षेत्रं वा तद्रूपं भवति
यद्यारामादिमदानमात्रेणाविज्ञप्तिरुत्पद्यते । यथौषधिकेषु पुण्यक्रियावस्तुषु ।
आदरेण वा समादत्ते । बुद्धमवन्दित्वा न भोक्ष्य इति । मासाधर्मानसमकानि
वा नित्यं करिष्यामीत्येवमादि । आदरेण वा तद्रूपेण क्रियामीहते कुशलाम-
कुशलां वा यतोऽस्या^(५)विज्ञप्तिरुत्पद्यते ।

उक्तमेतद्यथा संघरासंघराणां प्रतिलम्भः^३ ॥

त्याग इदानीं वक्तव्यः । तत्र तावत्—

[168] कामाप्तसंवरत्यागः शिञ्जाणि(नि)क्षेपणादिभिः ।
पतनीयैरपीत्येकै तत्रेत्यन्ये त्वयोगतः ॥^४

^१ After this passage, the Kośakāra discusses the following :—

युक्तस्तावत् संवरस्य सर्वसत्त्वैर्न्यो लाभः सर्वमत्त्वहिनाभ्यासाद्येन ग्रहणात् । औरञ्चि-
वादीना तु मातापितृदायादिष्वविपन्नाशयाना जीविनेतोरप्यहन्तुकामाना कथमश्वर
सर्वसत्त्वैर्न्यो युज्यते ? .....सर्वथा नास्ति विकल्पः प्रादेशिकदद्यात्तवरिक इति वैभाषिक ।
यथाभ्युपगम विकलोऽपि स्यात् प्रादेशिकोऽप्यसंवरः संवरश्चान्यत्राष्टविधादिनि सौत्रान्तिकाः ।
तन्मात्रशीलदो गीत्यप्रतिबन्धान् । *Akk. iv. 36 cd.*

^२ Cf. असंवरस्य क्रियया लाभोऽभ्युपगमेन वा ।

शेषा विज्ञप्तिलाभस्तु क्षेत्रदानादरेहणात् ॥ *Ak. iv. 37.*

^{३-३} This whole passage (from द्वाभ्यां कारणाभ्यां to प्रतिलम्भः) is almost
identical with *Akk. iv. 37.*

^४ Cf. प्राप्तिमोक्षदमत्यागः शिञ्जानिक्षेपणाच्छ्रुतेः ।

उभयव्यञ्जनोत्पत्तौलच्छेदाभिज्ञात्तयात् ॥ *Ak. iv. 38.*

कामाप्तस्याष्टप्रकारसप्तस्य^१ पञ्चभिः कारणैस्त्यागः । शिक्षानिक्षेप
एनिकायसमागत्यागोभयव्यञ्जनोत्पा^२दकुशलसमुच्छेदेभ्यो निशात्ययेणा(ता)
ष्टमस्य । तान्येतान्यमित्तमस्य पञ्च भवन्ति ।

किं पुनः कारणैर्मिस्त्यागो भवति ? समा[दा]नविद्वद्विद्विद्वन्त्युत्पादा
दाश्रयत्यागादाश्रयकोपनाग्निदानच्छेदात्तावदेवाक्षेपाच्च ।

अन्ये पुनराहुः—चतुर्णां पतनीयाणा(ना)म^३न्यतमेन मिलुध्रामणेरसं
रत्यागः ।^४ 'तन्न' इति, 'अयोगतः' ।

कः पुनर[III A, 6 Fol 92 b]^(१) योग ?

[169] अयोगा(गो) नांशुभिर्घ्नंसात्पटद्रव्यं विनश्यति ।

न ह्ययययनाशाद्ययत्रिजिनाशो भवति । अयययिरूपश्च प्रातिमोक्ष
सवरः । तस्यायययकोमाच्छिद्रत्वं भवति मालिन्यं च ।^५ यथोक्तं मगयता—
“दु शीलो भवति पापघर्मा ।”^६

^१ This refers to the eight kinds of *Pratimoksha samvaya*. Vide supra p 128 n. 4

^२ These are the four *Parajikā dhamma* of the *Sthaviravāda Vinaya*

^३ Cf पतनीयेन वेत्येह । *Ak* iv 39 a

गमिन्व घषाकं पञ्चभिः कारणैः पतनीयेन चति । पतत्यनन्ति पतनीयम् ।
तच्चतुर्विधम् । अत्रत्यययम् । यथातत्रप्रमाणमदलात्तनम् । मनुष्यवध । उत्तरिमनुष्य
धममृतावादावति । *Sakr* p 386

^४ Cf घनलवतु कादमीरंरापप्रस्यप्येन द्वयम् । *Ak* iv 39 cd

कादमीरास्तु तत्र संभाषिणः तदभिच्छन्ति । न मीनामध्यापनिमारप्रसयानि विभु
मंवरुपाग । इह कारणम् । न ह्यन्यथाभावात्तन्मवदरुपाग। युक्त इति । नैव चात्र
मध्यापनिमारप्रसयानि शास्त्रेण । किं तद्दि ? द्वयमस्य भवति गान् दो गान्त्वं च ।
यथा वदन्विद्वन् स्याद ऋण च । आशिन्वृतायां तु तस्यामावरो गान्त्वं भवति न तु नीलो
यथा अत्र गान्त्वं च घनलवतु भवति न त्वन्वर्थाति । *Ak* iv 39 cd

घनलवतु कादमीरंरापप्रस्यप्येन । आगमाद्युक्तिवदत्त । मत्रायमाणम् । विनय
उच्यते— 'दु शीलो भवति पापघर्मा' इति, मध्यापनिमारुत्त इति । आश्रयत्यागिणी
ति विभुत्वं नीलात्तन्मवत्त । तात्पर्यमाश्रय । प्रकृतिस्य गान्त्वं चति विनयवत्त वदन्
त्यादन्वदत्त—अत्रत्ययय दुःशास्त्रेण च गान्त्वं चति । यस्यायययान्त्वंमात्तन् इत्युक्त
मिति । युक्तिवदत्त 'न ह्यन्यथाभावात्तन्मवदरुपाग। युक्त इति । न मीनामध्यापनिमारुत्त
पतनीयाणां पतनीयत्वं । *Sakr* p 386

^६ See *Siksha* pp. 67-8

सूत्रविरोधादयुक्तमिति चे[दत्रोप]दिशन्ति—

सूत्रे ध्वंसोक्तिरन्यार्था यथेर्प्याशठनादिषु ॥

भगवतात्र (२) "अभिधुर्भवति" इति शासनस्थित्यर्थं दुर्वृत्तविनेयावसा-
दनार्थं चोक्तम् । यथा— "ईर्ष्यिको भवति मत्सरी शठो मायाधी मिथ्यादृष्टि-
रित्येयमादिदोषयुक्तः कश्चिद्व्यक्तजातीयः^१ पापभिधुर्णि(नि)र्घांसयितव्यः ।"^२
न च चित्ताविद्रूपणादभिधुत्वं भवति विनेयशासनार्थतत्त्व[विद्]भिरित्युक्तम् ।^३
तद्वदत्रापि द्रष्टव्यमिति ।

तस्मात्पूर्वोक्तलक्षण एव भिधुर्(नि) (३) यथाह कोशकारः ।^४

^१ अन्येषामपि स्वदोषोपादानात् कश्चिद्व्यक्तजातः । *Asa* p 259.

^२ Cf सदासाय विजानाथ पापिच्छो कोपनो इति ।

मवली बम्भो पलासी च इत्सुकी मच्छरी शठो ॥

सन्धे समगा हुत्वान अभिमिद्विज्जयाथ नं ।

कारणव निदमथ कसम्भुं अपकस्सप ॥ *Ang* iv. p. 172

^३ For an allied controversy, see *Dhr A* III 123-131 —सो [वितण्ड-
वादी] एव पुच्छित्तव्यो—'सपजानमुसावादे पन किं होतो' ति ? जानन्तो सपजानमुसावादे
दुवकट होती' ति वक्तवति । ततो वक्तव्यो 'विनेयस्त द्वे मूलानि—कायो च वाचा च,
सम्मासम्बुद्धेन हि सञ्जापतियो इमेसु येव द्वीसु द्वारेषु पञ्जासा, मनोद्वारे आपत्तिपञ्जापन
नाम नत्थि । त्व अतिविय पकत्तञ्जू, यो सत्थारा अपञ्जत्ते ठाने आपत्ति पञ्जापत्ति,
सग्मासम्बुद्ध अब्भाचिक्खत्ति, जिनचक्क पहरमी' ति... । *Dhr A* III 130.

^४ V *supra*, *Ad kārikā* 160

^५ Cf. यत्तहि भगवतोक्तम्—'भिधुर्भवत्यश्रमणो अशाक्यपुत्रीयो ध्वस्यते भिधु-
भावात्' । कतमस्य भवति श्रामण्य ध्वस्त पतित पराजितमिति । परमार्थभिधुत्व सन्धार्थ-
तदुक्तम् । इदमतिसाहस वर्तते । किमत्रातिसाहसम् । यत् भगवता गीतार्थं पुनरन्यथा
नीयते । दो शीलनाथ च बहुक्लेशेभ्य प्रत्यया दीयन्ते । कथमेतन्नोक्तार्थम् । एव हि विनेये
निर्देश—'वत्तुविधो भिधुः...अस्मिस्त्वर्थे जितचतुर्थकर्मोपसंपन्नो भिधुः' इति । न चासौ
पूर्वं परमार्थभिधुरासीद्यत् पश्चादभिधुर्भवेत् ।

यच्चोक्तमेकदेशोभादिति । अत्र शास्त्रेव दत्तोऽनुयोगस्तद्यथा "तालो मस्तकच्छिन्नोऽ-
भव्योऽङ्कुरितरहवाय, अनस्यो विरुद्धि धुद्धि विपुलतामात्तुम्" इत्युपमा कुर्वता । व पुनर-
पमार्थं । एवमेकदेशस्यापि मूलभूतस्य च्छेदादभव्य. सवरशेषो विरोद्धमिति ।...शास्त्रा य
चाधिकृत्योक्तम्—

नासायत कारणवकं कसम्भकमपकयंत ।

अयोत्साविन बाह्यत अभिधुं भिधुवादिनम् ॥

[170] सद्धर्मान्तद्धितोऽन्ये^१ अन्ये नापूर्वाप्रतिलम्भतः ।

अन्ये पुनर्द्रुवते—सद्धर्मान्तर्घानेऽपि संवरस्यागो भवति । तत्तु नैवम् । यस्मादपूर्वस्तदा नोत्पद्यते । उत्पन्नस्तु यथोक्तैरेव कारणैर्विनश्यति ॥

अथ ध्यानानाम्भवसंवरयोस्त्यागः कथम् ? तद्विदमपदिश्यते—

भूसंचारेण हान्या च त्यज्यते ध्यानजं शुभम्^२ ॥

स^(४)र्वमेव खलु ध्यानसं कुशलं द्वयाभ्यां कारणाभ्यां त्यज्यते । उपपत्तितो वा भूमिसंचारादूर्ध्वं वाऽग्नौ वा । परिहाणितो वा । समापत्तेर्निकायसमागत्यागाच्चेति ॥^३

[171] तथाऽऽख्याप्तमार्गन्तु फलाप्त्यन्तविहानिभिः ।^४

“यथैव रूपासं कुशलं भूमिसंचारहाणि(नि)भ्यां त्यज्यते तथैवारूप्यासम् । धार्यं तु कुशलं त्रिभिः कारणैस्त्यज्यते । (४)फलप्राप्तितः पूर्वको मार्गस्त्यज्यते ।^५

इति तस्य कीदृशो भिक्षुभावः ? यादृशस्तावद्वोऽस्तु अस्ति तु भिक्षुभावः । “यदि हि दो शीन्यादि भिक्षुः स्यात्, शिक्षादत्तको न स्यात् । न वर्षे ब्रूम सहाध्यापक्या सर्वः पाराजिक इति । यस्तु पाराजिकः सोऽवश्यमभिक्षुः । कश्चित्तु सन्तानविशेषात् पाराजिक एकचित्ते-नाप्यप्रतिच्छादनादिति व्यवस्थापित धर्मस्वामिना । यदि तर्हि पाराजिको न भिक्षुः किं पुनर्न प्रदाय्यते ? ... कश्चाप्यन्ये निर्वन्धो पद्यते तयामृतोऽपि भिक्षुर्नमोऽस्तु तस्मै तादृशाप्य भिक्षुत्वाय । Akb iv 39 cd

See Aaa. p 456

^१ Cf सद्धर्मान्तद्धितोऽन्ये ।

सद्धर्मस्यान्तर्दानादित्यपरे । यस्मादन्तर्हिते सद्धर्मे सर्वशिक्षामीमाकर्मन्ता प्रतिप्रश्न-भ्यन्त इति । ... सद्धर्मान्तर्दाने तु विनयकर्माभावादपूर्वसंवरलाभो नास्ति । तत्रस्य तु नास्ति त्यागः । Akb. iv 39a

^२ Cf. भूमिसंचारहाणिभ्यां ध्यानाप्तं त्यज्यते शुभम् । Ak. iv 40ab.

^३ निकायसमागत्यागाच्च त्रिचिदिति । निर्वन्धभागीय यत् पृथग्जनावस्थायामुत्पासित यावन्तान्तिरिति । तदस्यपि भूमिसंचारे निवायमभागत्यागेन त्यज्यते । यदा कामघातो मृत्वा तर्करोपयन्ते । Sakv. p. 387

^४ Cf. तथाऽऽख्याप्तमार्गन्तु फलाप्त्यन्तविहानिभिः । Ak. iv. 40 cd.

^५ This passage (from यथेव रूपाप्त to तादृशसंवरस्त्यज्यते) is almost identical with Akb iv 40 cd.

^६ पूर्वको मार्ग इति । प्रयोगानन्तर्येविभुक्तिमार्गसंस्वभावः प्रतिप्रश्नमार्गः । Sakv. p 388.

अक्षोत्तापनेन मृद्धिन्द्रियमार्गः । परिहाणित उत्तरो मार्गः । फलं फलवि-
शिष्टो वा ।^६ एवं तावत्संवरस्त्यज्यते ।

असंवरौ दमप्राप्तिर्जीवितोत्सर्जणा(ना)दिभिः ॥^७

^३त्रिभिः कारणैरसंवरच्छेदः । संवरप्राप्तितः । यदि संवरं समापद्यते
ध्यानसंवरं वा प्रतिलभते हेतुप्रत्यययत्नेन ^(७)समाधिलामात्तेनासंवरस्त्यज्यते ।
प्रतिद्वन्द्वयलीयस्त्वात् । मरणेन चाश्रयत्यागात् । द्विव्यञ्जनोत्पादेन चाश्र-
यविक्रोयनात् । शस्त्रजलत्यागेऽप्यकरणाश्रयतः संवरमन्तरेणासंवरच्छेदो
नास्ति । निदानपरिवर्जणे(ने)न प्रवृद्धरोगामिवृत्तिवत् ॥^४

अथ संवरासंवरविनिर्मुक्ता कथमविज्ञप्तिस्त्यज्यते ? तदुच्यते—

[172] ^(७)चित्तवेगादिविच्छेदैरविज्ञप्तिस्तु मध्यमा ।^७

^१येण(न) खल्वसौ प्रमादक्लेशवेगेणा(ना)विज्ञप्तिराक्षिप्ता तस्य विच्छेदा-
स्तापि विच्छिद्यन्ते(ति), कुम्भकारत्नक्रमतिवत् । समादानत्यागादपि विच्छि-
द्यते । क्रियाविच्छेदादपि विच्छिद्यते । चैत्यविहारक्षेत्रादेरप्यर्थस्य विच्छे-
दाद्विच्छिद्यते । आयुषोऽपि कुशलमूलानामपि विच्छेदाद्वि^(८)च्छिद्यते ।^१

कामाप्तं कुशलं नाम त्रिभिर्मूलच्छिदादिभिः ॥^८

कामावचरं पुनः कुशलमरूपस्वभावं द्वाभ्यां कारणाभ्यां त्यज्यते ।
कुशलमूलसमुच्छेदात्, रूपारूप्यधातूपपत्तिश्च ।

[173] प्रतिपक्षोदयात्किष्टं त्रिधात्वाप्तं विहीयते ।^९

^६ फलं फलविशिष्टो वेति । उत्तरो मार्गोऽधिकृतः । तद्यथाजागामी गद्यनागामी-
फलात् परिहीयते, तेनानागामीफलमुत्तरो मार्गस्त्यज्यते । यदि त्वनागामी द्वितीय ध्यान
लभते, तस्माच्च परिहीयते, य तस्य फलविशिष्टो मार्गो द्वितीयध्यानमूनिवस्त्यज्यते । *Ibid*

^७ Cf असंवरः संवराप्तिर्मृत्युद्विष्यञ्जनोदयः । *Ab* iv. 41 ab

^८—^१ Thus whole passage is almost identical with *Ab*. iv 41 b After
this, the *Ab* has — य आसवरिक उपवात्त मूलानि किमती तस्मात्संवरत्पुनरसंवर
गच्छत्याहोस्तिर्नैव संवर नासचरम् ? असवरमितिष्येके । त्यागात्तपस्यानात्यन्तिकत्वात् ।
प्रदीप्त इवाय विण्ड पुनः स्यामता नाप्रयुज्यमानो गच्छतीत्यपरे ।

^९ Cf. वेगादानक्रियामांयुर्मूलच्छेदेस्तु मध्यमा । *Ab* iv 41 cd

^{१०}—^१ Thus passage is almost identical with *Ab* iv 41 cd.

^६ Cf. कामाप्तं कुशलाक्ष्य मूलच्छेदोद्वर्ज्यत । *Ab* iv. 42 ab

^९ Cf प्रतिपक्षोदयात् किष्टमरूपवन्तु विहीयते । *Ab* iv 42 cd

क्लिष्ट त्वरूपस्वभावं सर्वमेव प्रतिपक्षोदयाद्विहीयते । यस्योपप्लेश
प्रकारस्य य प्रहाण^(१)मार्गं, तेनासा सपरिवार परित्यज्यते । नान्यथा ॥

अथ केपा सत्तानामसवरो भवति केपा सवर ? तदपदिश्यते—

मर्ते कामेषु रूपे द्वाधे(वे)को रूपिषु लाभतः^१ ॥

कामेषु खलु सर्वशरदपण्डकादीनि हित्वा 'कुरु'श्च हित्वा । देवाना
मपि सवर ।^२ इत्यता गतिद्वय सवरासवरौ विद्येते । नान्यत्रेति ॥

कर्माधिकारादिदानौ सू[III B 7 Fol 93 a]^(१)त्रोक्तोद्दिष्टानां कर्मा(र्म)
णा निर्देश करिष्याम । उक्तं हि सूत्रे—“त्रीणि कर्माणि कुशलमकुशलम
व्याहृतं च ।” तेषां लक्षणमिदमुच्यते—

[174] यदिष्टफलदं कर्म कुशलं तदुदाहृतम् ।

निपर्ययेणाकुशलमव्याहृतमतोज्ञेयथा ॥^४

यत्स्वरिपप्रतिपाक शि(नि)र्गणप्रा[पक] चे(च) दु क्षपरिप्राणात्,
तत्कालमत्यन्तं वा, तत्कुशलम् । निरुक्तिरपीयम् । नि^(२)खद्यदेवमनुष्यस्त्री
रूपनिर्गण(ना)च्छिक्षितचित्रकररूपनिर्गण(न)त् । कुशलमिष कुशल
मीपमिकोऽप्य शब्दनिर्गण । तद्यथा शिक्षित पुरुष कुशानक्षतहस्तो लुनाति
स कुशल इति निरुच्यते, तद्वदन्यामपि जियामविष्टता सपादयत् कुशल

^१ Cf नृगामसवरो हित्वा गण्डनगडिधाहृतोत् ।

कुरुदच सवरोऽप्यव देवानां च नृषां अथ ॥ *Atk* iv 43

^२ The Kōśākara discusses this point in detail — गण्डादीनां सवरो नास्तीति
वयं गम्यन् ? कर्मास्यापिमात्रतया प्रतिपक्षानस्यापान्वात् त्रीन्मयं च ह्यव्यपत्राप्य
म्याभावात् प्रतिद्विभावात् समानसमाध्यभावात् । *Atk* iv 43 b See *Atk*
p 57 V supra p 47 n 2

^३ प्रातिमोक्षसवरो मनुष्याणामेव न देवानाम् । अमवगत । ध्यानाभावमववरो
तु ह्यनुभवमभावात्तथागम्यन्मवम् । *Sakp* p 389 Fol 2 controversy on this see
सवरकथा *Kr* III 10—इत्यानि सवरकथा नाम द्वौति । तय यम तावन्ति देवे उपादाय
तनुतरिष्वेभु यस्मा त पञ्चवर्गानि न समाचरन्ति तस्मा सवरो अर्थो नि लडि ते सपाय
पुष्टा सववादिस्म । यस्मा सवरो नाम संवर्तितव्य असवरे तनि होति तस्मा अमवपुष्पा
मकवादिस्म । त्वभु पाणानिगानातीन अभावत् पञ्चवरो इतरस्म *Kr* I III 10

Also cf बह्वर्चरिष्यथा *Kr* : 3

^४ Cf अथ परमिगर्त। कर्माणिर्गाधिकारायूनाद्विष्टानां कर्मणां निर्णय आरत्तयत् ।
समाक्षयतरस्म कुणामाहुःश्लेतरत् । *Atk* iv 45 ab

इत्युच्यते ।^१ 'विपर्ययेणाकुशलम्' उद्गोलूकादिवत् । 'अध्याकृतमतोऽन्वया'
(३) उभयविपाकानिर्वर्तणा(ना)त् ॥^२

अन्यान्यपि त्रीणि कर्माण्युक्तानि । पुण्यमपुण्यमानेज्यं च । तत्र तावत्

[175] कामाप्तं प्रथमं पुण्यमपुण्यमशुभात्मरुम् ।
ऊर्ध्वभूमिकमानेज्यं विपाकं प्रत्यनेजनात् ॥^३

कामावचरं हि कुशलं कर्म पुण्यमकुशलमपुण्यमित्युच्यते । ऊर्ध्वभूमि-
कमानेज्यम् ।^४ तदूर्ध्वं घातुष्ये शुभं कर्मानेज्यमित्युच्यते । कस्मात्पुनरेत-
दाने^(५) ज्यमित्युक्तम् ? 'विपाकं प्रत्यनेजनात्' ।^६ 'कामावचरं हि कर्म विपाकं

^१ Cf कुशलसदो ताव आरोग्य अनवञ्ज-छेक-मुखविपाकेषु दिस्सति । 'वचनत्वा
पनेत्य—कुच्छिते पापके अकुषुषे धम्मे सलयन्ति चलपन्ति' इति कुसला । कुच्छिनेन वा
आकारेण सयन्ती ति कुसा । अकुसलसंस्थाने कुरो सूनन्ती ति कुसला । कुच्छिन्नान वा
सानतो तनुकरणतो ओसानकरणतो ज्ञाण कुम नाम । तेन कुसेन लतव्वा ति कुसला ।^१
यदा वा कुसा उभयभागतव हृत्पद्मेन लुनन्ति, एवमिमे पि उभयानुष्पन्नभावेन
मकिलेसपवस लुनन्ति । *DhsA* II 8-10

^२ Cf तेषु पद अनवञ्जगुणविपाकलक्षणं कुसला, सावञ्जदुस्वविपाकलक्षणं
अकुसला, अधिपाकलक्षणं अध्याकृता । *DhsA* II 10

^३ Cf पुण्यापुण्यमनिञ्जञ्च सुखवेदादि च ध्रुवम् ॥

कामघातो शुभं कर्म पुण्यमानेञ्जमूर्द्धजम् । *Ab* IV 45 cd and 46 ab

^४ मानेज्यमिति । एज कम्पन इत्यस्य घातोरेतद्रूपमानेज्यमिति । यदा त्वानिज्यमिति
पाठस्तदा इगे प्रकृत्यन्तरस्यैतद्रूप इष्ट्यम् । *Saka* p 344

आनिज्यकर्म कतमन । रूपारूप्यप्रतिसम्युक्तं कुशलं कर्म । *Asm* p 54 कामप्रति-
सम्युक्तं कुशलं पुण्यम् । रूपारूप्यप्रतिसम्युक्तमानिज्यम् । *Asa* p 184

^५ Cf किं गुण कारणं सेञ्जितमेवाग्यवानिञ्जमुक्तम् ?

तद्भूमिषु यत कर्म विपाकं प्रति नेञ्जति । *Ab* IV 46 cd

The term *āntīja* primarily refers to the four *Arīpa-dhyanas*. The fourth
Rūpāraṅgāra-dhyāna is also called *āntīja* से 'चतुर्थं ज्ञानं उपसम्पन्नं विहरति ।
सो एव समाहितो वित्ते 'आनेञ्जन्ते' (*Ang* II p 211) But here even the
first three *rūpa-dhyanas* are called *āntīja* due to 'विपाकं प्रत्यनेजनात्' ।

^६—^२ This passage (from कामावचरं to तिर्यक्प्रतेषु विपच्यते) is identical
with *Abb* IV 46 cd. After तिर्यक्प्रतेषु विपच्यते, the *Abb* has रूपारूप्यावचरं तु
कर्मान्यभूमिकमान्यस्या भूमौ विपकं न जातुमुत्सहत् । तस्माद्गणवस्थितविपाकत्वादानेञ्ज-
मित्युच्यते ।

प्रति कम्पते लक्षणोपमसूत्रस्या(न्या)येन।^१ कथम्? अव्ययस्थानात्।^२
अन्यगतिकमपि ह्यन्यस्या गतौ विपच्यते। तदन्यदेव नैकायिकं चान्यत्र
देयनिकाये। यदेव द्वि प्रमान)ण)बलधर्णसुखभोगादिसंघर्तनीय कर्म देवेषु
विपच्येत तदेव कदाचिदन्य^(३)प्रत्ययवशान्मनुष्यतिर्यपप्रेतेषु विपच्यते।^४
कर्मजातिचोदनेयं भगवतो विवक्षिता न द्रव्यचोदनेति।

अत्राह। ^३ननु च त्रीणि ध्यानानि सेञ्चितान्युक्तानि^५ भगवता—
“यदत्र गितर्कित विचारितमिदमत्रायां इञ्जितमित्याहुः”^६ इत्येवमादि ?
समाध्यपक्षालास्तेषा सन्धायैवमुक्तम्। आनेज्यान्यपि तु तान्युक्तान्याने
ज्यसूत्रे,^६ आ^(६)नेज्यसप्रेयगामिनी प्रतिपदमारभ्य ॥^७

^१ Cf स्यथा पि भिक्खवे पुरिसो लोणफल परित उदकमल्लके पक्खिपय्य । त किं
मन्नाय भिक्खवे अपि नु त परित उदकमल्लके उदक अमुना लोणफलेन लोणमसस अपेय्य ति ?
एव भन्ते ।

स्यथा पि भिक्खवे पुरिसो लोणफल गणाप नदिपा पक्खिपय्य । अपि नु सा गा
नदी अमुना लोणफलेन लोणा असस अपेय्या ति ?

ना हेव भन्ते ।

एवमेव सो भिक्खवे इधक्कच्चस्स पुण्णलस्स अप्पमत्तक पि पाप वत तमेन निरय
उपवति । इय पन भिक्खवे एकच्चस्स पुण्णलस्स तादिस यव अप्पमत्तक पाप कम्म वत
दिट्ठपम्मवेदनीय होति नाणु पि क्षायति बहुदेव । *Ang L p 250*

^२ Cf तस्य यस्मा कामावचरविपाक अत्तनो कुसलं सदिस पि होति असदिस पि
तस्मा न त कुसलानुगतिक कत्वा भाजित । रूपावचरात्पावचरविपाक पन यथा हृत्थिअस्स
पब्बनादीन छाया हृत्थिआदिसन्निा व होन्ति तथा अत्तनो कुसलमदिसमव होती ति ।
कामावचर च कम्म यदा कदाचि विपाक देनि ण्पाख्पावचर पन अनन्तरा यव दुनिवसि
अत्तमावे विपाक दनि । *DhsA III. 651 See Vipakuddhara katha DhsA
III 587-651*

^{३-३} This whole passage (from ननु च to प्रतिपदमारभ्य) is identical with
Akk IV 46 ab

^४ Cf अष्टापक्षालमुपनत्वादानिञ्जनु चतुयकम् । *Ak VIII. 11 ab*

V *infra Ad karikā 546 See LVPak IV p 107, n. 1*

^५ Cf इद सो'ह उणापि इञ्जितस्मि वणापि निञ्च तस्य इञ्जितस्मि—यदेव तस्य
विनक्कविचारा अनुरद्धा होन्ति इदं तस्य इञ्जितस्मि । दुनियं ज्ञानं यदेव तस्य पीतिमुञ्चं
अनिदं होनि इदं तस्य इञ्जितस्मि । तनियं ज्ञानं यदेव तस्य उपेक्खामुञ्च अनिदं होनि
इदं तस्य इञ्जितस्मि । चतुस्रं ज्ञानं उपमण्यज विहरति । इद सो'ह उणापि अनिञ्च
स्मि वणापि । *M sutta 66.*

^६ *Akk has आनित्रगूत्र ।*

पुनरण्या(न्या)नि त्रीणि कर्माण्युक्तानि—“सुखवेदनीयं दुःखवेदनीयं,
अदुःखासुखवेदनीयं च ।” तत्र

[176] सुखवेद्यं शुभ(सं) कर्म ध्यानादर्वाङ्कुरीयकात् ।
उपेक्षावेद्यमन्यत्र दुःखवेद्यन्तु पापकम् ॥^१

तत्र शुभं कर्म यावत्तृतीये ध्याने सुखवेद्यमित्युच्यते । एतावती खलु
भूमिः (7)सुखाया वेदनायाः । तदेव चतुर्थध्यानात्प्रभृत्युपेक्षावेदनीयमित्यु-
च्यते । अकुशलं तु कर्म दुःखवेदनीयमित्युच्यते ।^२

किं पुण(न)र्वेदनैव विपाकः ?^३ नेत्याह । प्राधानिकोऽयं निर्देश(शः) ।
सचतुस्कन्धसम्भारं हि सुखमभिप्रेतम् । दाष्टान्तिकानां तु सुखैव वेदना
विपाकः चेतनैव च कर्म । आभिधार्मिकानां तु प(४)ञ्चस्कन्धो विपाकहेतुः
पञ्चस्कन्धाश्च विपाक इति ।^४

कथं पुनरवेदनास्वभावं कर्म सुखवेदनीयमित्युच्यते ? सुखाया वेदनाया
द्वितं सुखवेदनीयम् । सुखोऽस्या वेदनीयो विपाक इति वा ।^५

किं पुनरदुःखासुखा वेदना चतुर्थध्यानादयो न विद्यते ? न खलु न
विद्यते । किं तर्हि ?

[177] अधोऽपि मध्यमं कर्म ध्यानेना^(६)न्त्येपि निर्वृतेः ।
युगपत्त्रिविपाकेऽर्चानान्तरविपाकतः ॥^६

^१ Cf सुखवेद्यं शुभं ध्यानादातृतीयावतः परम् ।

अदुःखासुखवेद्यं तु दुःखवेद्यमिहाशुभम् ॥ *Abb.* iv. 47.

^२ अकुशलं कर्म दुःखवेदनीयम् । इहग्रहणं कामपातादेष तद्भावज्ञापनार्थम् ।
Abb. iv. 47 d.

^३ Cf. न चैषा वेदनैव फलम् । किं तर्हि ? ससम्भारः । *Abb.* iv. 47.
ससम्भारंरिति । सम्भ्रज्यते उत्पाद्यतेऽनेनेति सम्भारः । इन्द्रियविषयलक्षणः । तेन
ससम्भारा वेदना फलम् । *Saky* p 390

^४ See *Abb.* III 54 cd and *Saky.* pp 211—215.

^५ Cf कथं पुनरवेदनास्वभावं कर्म सुखादिवेदनीयमित्युच्यते ? सुखवेदनायै हित
सुखवेदनीयं सुखोऽस्य वेदनीय इति वा । कश्च वेदनीयः । यो विपाकः । स ह्यसौ
विद्यते सुखस्य वा वेदनीयं येन सुखं वेदयते । स्तानीयव्यापयत् । *Abb.* iv. 47.

^६ Cf. अधोऽपि मध्यमस्येके

अन्ये पुनरदुःखः । तदेतन्मध्यमदुःखासुखवेदनीयं कर्मोक्तिमेतच्चतुर्थध्यानादयोऽप्यस्ति ।
किं कारणम् ?

ध्यानान्तरविपाकतः ।

अदुःखासुखवेदनीयं खलु कर्म चतुर्थध्यानादधोऽप्यस्ति तृतीये द्वितीये प्रथमे च ध्याने^१ । परिनिर्वृते उपेक्षायां च स्थितः परिनिर्वाति ।^२ किञ्च, 'युगपत् त्रिविपाकेष्टेः ।' उक्तं हि—“स्यात् प्रयाणां कर्मा(र्म)णामपूर्वाचरमो विपाको विपच्यते । स्यात्सुखवेदनीयस्य रूप, दुःखवेदनीयस्य चित्तचैतसिका धर्माः, अदुःखासुखवेदनीयस्य चित्तविप्रयुक्ताः” इति ।^३ अतोऽप्यस्त्यघस्ता-ददुःखासुखवेदनीयं कर्म । किञ्च, “ध्यानान्तरविपाकतः ।” नहि ध्यानान्तरे^४ उपे[III A, 7 Fol 93b]क्षामन्तरेण विपाकोऽन्या वेदना विपच्यते । तत्र सुख-दुःखयोरभावात् ॥^५

[178] पुनश्चतुर्विधं कर्म दृष्टवेद्यादिभेदतः ।^६

ध्यानान्तरकमणो ध्यान एव मुञ्जद्विधं विपाक इत्युक्ते । नैव तस्य वेदना विपाक इत्यपरे । तदेतदुच्छास्त्रम् । शास्त्रे हि पठित—‘स्यात्कर्मणश्चैतसिकवेद वेदना विपाको विपच्यते । स्यात्कुशलस्यावितकंस्य कमण इति

अपूर्वाचरम पाकस्त्रयाणा ज्ञेयते यत् ॥ *Akb* iv 48

See *Saky* pp 390 1

^१ Cf उपेक्षा पन दसविधा होति—छज्जगुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा वाज्जगुपक्खा विरियुपेक्खा सखारुपेक्खा वेदनपेक्खा विपस्सनपेक्खा तत्रमज्जत्तुपेक्खा क्षानुपेक्खा पारिमुद्धि उपेक्खा ति । इति इमासु उपेक्खासु ‘क्षानुपेक्खा’ इध [ततियज्जाने] अविपेता । एत्याह—ननु चाय अत्यतो तत्रमज्जत्तुपेक्खा व होति ? सा च पठमदुतियज्जानसु पि अत्यि^१ । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिम्यत्तकिच्चतो वित्तकादीहि अभिमूतता । *Dhr* A III 349 354

^२ For a controversy related to this, see, *Kv* xxii 3—इदानीं ज्ञानेज्जकया नाम होति । तस्य भयवा चतुत्यज्जान ठितो परिनिब्बायीति सल्लभत्वा अरहा ज्ञानेज्ज ठितो परिनिब्बायतीति यम लद्धि, सेय्यया पि एकच्चान उत्तरापयकान । *Kv* A xxii 3

^३ Quoted in *Akb* iv 48 cd अपूर्वाचरम इति । युगपदित्यर्थ । सुखवेदनीयस्य रूपमिति चक्षुरादिकम् । दुःखवेदनीयस्य पञ्चविज्ञानकायिका । दोमनस्याविपाकत्वात् । चित्तविप्रयुक्ता इति जीवितेन्द्रियादय । *Saky* p 391

^४ For a controversy on *Dhyanantara*, see *Kv* xviii 7—इदानीं ज्ञानन्-रिरत्तया नाम होति । तस्य येम समय पञ्चवचनय पञ्च ज्ञानानि विभक्तानि, केवण तपो ममाधी उद्दिट्ठमि, अस्तिवविचारमत्तस्स समापिनो ओवाम अज्ञानत्तान पठमस्स च दुतियस्स च ज्ञानस्स अन्तर ज्ञानन्तरिका नाम एसा ति लद्धि, सय्यया पि सम्मतीयानञ्च अघचरानं । *Kv* A xviii 7 See *Points of Controversy*, p 329

^५ After this, the *Kośakāra* discusses one more topic—*Panchaśākhā vedanīyā* (*Akb* iv 49), which is not discussed in *Adh*

^६ Cf नियतानियत तच्च नियतं त्रिविधं पुन ।

दृष्टधर्माद्विचेष्टत्वात् पञ्चमया कर्म चेतना ॥ *Ak* 15 50

तदेतत्कर्म समासतो द्विविधं, नियतवेदनीयमनियतवेदनीयं च । तत्र नियतवेदनीयं^१ त्रिविधम् । दृष्टधर्मवेदनीयमुपपद्यवेदनीयमपरपर्यायवेदनीयं च—इत्येतत् त्रिविधं कर्म नियतवेदनीयं^(२)यम् । चतुर्थमनियतवेदनीयम् ।^२

तत्र दृष्टधर्मवेदनीयं यत्रैव जन्मनि कृतं तत्रैव विपच्यते । उपपद्यवेदनीयं यद् द्वितीये जन्मनि । अपरपर्यायवेदनीयं तस्मात्परेण ।

अतः पुनश्चतुर्विधात्कर्मणः कतमेन जन्माक्षिप्यते ?

जन्मनस्त्रिमिराक्षेपो दृष्टधर्माह्याहते ॥^३

न खलु दृष्टधर्मवेदनीयेन कर्मणा निकायसमागं^(४)आक्षिप्यते ॥

अथ कस्मिन्घातौ कस्या चां गतौ कतिविधं कर्माक्षिप्यते ?

[179] चतुर्णामपि चाक्षेपः सर्वत्र नरकाहते ।

न तत्रेष्टफलाभावाच्छुभं यस्माद्विपच्यते ॥^५

सर्वेषु खलु त्रिषु घातुषु सर्वासु च पञ्चसु गतिषु चतुर्णामपि कर्मणा-
माक्षेपः कुशलानामकुशलानां च । नरकान्यर्जयित्वा । नरकेषु हि दृष्ट[धर्म]-
वेदनीयं कुशलं नाक्षि^(६)प्यते । तत्रेष्टविपाकाभावादप्यत् त्रिविधमाक्षिप्यते ।
किञ्च,

अपरे पुन पञ्चविधं कर्मच्छन्ति । अनियतवेदनीयं द्विधा कृत्वा । विपाकन
नियतमनियतं चेति । *Akb iv 50*

^१ For a controversy on the term *nyata*, see *ks* xxi 8—इदानीं
कर्मकथा नाम होती । तस्य यस्माद्दृष्टधर्मवेदनीयादीनि दृष्टधर्मवेदनीयादीनि नियतानि,
तस्मात् सर्वे कर्मा नियता इति यस्य लडि, सेय्ययापि वेसज्जोव [अप्यकानञ्च एकञ्चान
उत्तरापयकान] । एतद् दृष्टधर्मवेदनीयं दृष्टधर्मवेदनीयमेव । सचे दिष्टेव धर्मे विपाक
वेत्तु सक्नोति, देति, नो चे अहोसिकर्म नाम होती । *KsA xxi 8*

^२ After this, the *Kośakāra* gives various views about the *vrātakā* of *dris-
tasdharma vedanija* जन्मान्तरेऽपि अस्ति दृष्टधर्मवेदनीयस्य कर्मणो विपाक आरम्भवशात्त-
त्रामव्यवस्थानमित्यपरे । मा भूद्देवमिष्टं कर्म तस्यान्विष्टौ विपाक इति । तदव नैच्छन्ति
वेभाषिकाः । दाष्टान्तिकास्तु चतुर्विधं कुर्वन्ति तेषां सत्कर्माष्टविधं दृष्टधर्मवेदनीय
नियतमनियतं च । एव यावदनियतवेदनीयम् । नियतमव तु दृष्टधर्मादिवेदनीयमनियत
चतुर्विधं वर्णयन्ति । *Akb iv 50 a*

^३ See *Am* p 58

^४ Cf निकायाक्षेपणं त्रिविधं ।

सर्वत्र चतुराक्षेपं शुभस्य नरके विधा ॥ *Ak. iv 51 bcd*

[180] नोत्पद्यवेद्यकृत्तत्र यद्विरक्तः पृथग्जनः ।

स्थिरो नापरकृचार्यश्चलोऽपि भवमूलयोः ॥^१

^१ यत खलु भूमेर्विरक्तः पृथग्जनः^३ स च स्थिरो भवत्यपरिहाणधर्मा स घ(त)त्रोपपद्यवेधं कर्म नाक्षिपति ।^४ त्रिविधमन्यत्करोति ।^५ आर्यपुद्गलस्तु घोरतरागो न च परिह्रा^(६)णधर्मा तत्रोपपद्यवेधमपरपर्यायवेद्गोय च कर्म न करोति । न ह्यसौ भव्य पुनरधरिमं भूमिमायातुन् । अनियत तु कुर्याद् दृष्ट धर्मवेदनीय यत्रोपपन्न^६ कामघातौ भवाग्रे । परिह्राणधर्मापि त्वार्यं कामघातौ घोरतराग, भवाग्राह्या, तयोरुपरिहाणपरपर्यायं दनीय कर्मकर्मा (-नीयं कर्मा)भव्यः कर्तुम् । किं^(७)कारणम् ? फलाद्भयसौ परिह्रीणो भवति । न चास्ति फलपरिह्रीणस्य कालक्रियेति^८ ।^२

अथ किमन्तराभविक^९ कर्माक्षिपति नाक्षिपति ?^१ आक्षिपतीत्याह ।

^१ Cf यद्विरक्त स्थिरो बालस्तत्र नोत्पद्यवेद्यकृत ।

नायवेद्यकृत्त कामेऽग्रे वाऽस्थिरोऽपि न ॥ Ak iv 52

^{२-३} This whole passage (from यत खलु भूमेर्विरक्त to कालक्रियेति) is almost identical with A: iv 52

^३ घोरतरागपुण्यजन इ Akb

^४ न करोति in Akb

^५ स्थिर इति वनते in Akb

^६ Only यत्र in Akb

^७ कालक्रियेति पश्चात्त दविष्याम in A^१

^८ अन्तराभव कामघातौ रूपघातौ चोपपन्नस्यारूपघातोद्व्यवधानस्य । स च मनोमयो गन्ध इत्यपि । पर सप्ताह निष्ठत्करणं च्यवते । एकदा च व्यावृत्ते । तत्रस्यश्च कर्मोपचिनोति समागतश्च सत्त्वान पर्या । यत्र चोपपद्यते तदाकृतिरप्रतिहृत्गतित्त्वं । अदिमानिव चागुामी उपपत्त्यायतन प्रतिहृयते । उपपत्त्यायतने तुलावनामो प्रामयोगत व्यवने प्रतिसिंघ च वध्नाति । अन्तराभवस्थश्चोपपत्त्यायतन रागमुत्पादयति । यदयश्च चर्य प्रत्ययो भवति । सहारागणान्तराभवो निरुध्यते कल्ल च सविज्ञानकमुत्पद्यते । A: pp 42-43

Cf एवमयं सौ महाराज यो कोचि गन्धब्बो यतो कुतो वि आगत्वा अण्डज योनि उगमा वा ओपपातिक मभाक्वण विजहित्वा ओगपातिको हति । Milada p 132 V supra, p 46 n 2 For a controversy on Antara bhava see Kr VIII 2—इदानी अन्तराभवस्या नाम होति । तस्य यम 'अन्तरा परिनिव्वायी ति सुत्तपद अयोनिवो गहे वा अन्तराभवा नाम अर्थि यत्प सत्तो दिव्यचरत्त्वा विद्य अन्विचरकवुको इदिमा विद्य अनिदिमा मानापिनिममायमच्छव अनुममयच्छ अलोचयमानो सत्ताह वा अनिरकसत्ताह वा तिच्छीति सदि, मय्या पि पुञ्जसोत्थानेऽत्रेव सम्मतीयानञ्च । KrA VIII 2

For a full discussion on this topic see Akb III 4-19

^९ Cf हाविगानिविचं कामेऽप्याक्षिपत्यन्तराभव ।

दृष्टयमरत्तं तस्य निरायो ह्य एव स ॥ Ak iv 53.

तत्र कामाद्यचरोऽन्तरामवः द्वाविंशतिविधं कर्माक्षिपति । पञ्च गर्भावस्थाः कल्लारुदुधनपेशीप्रशाखावस्थाः ।^१ पञ्च जातावस्थाः । बाल्यकौमार्युवमध्यमस्थ^(७)विरावस्थाः । ता एता नियतानियतमेवेन विंशतिराक्षिप्यन्ते, एकनिकायत्वात्^२ । अत एवान्तरामववेदनीयं कर्म नोक्तम् । उपपद्यवेदनीयेनैव तस्याक्षेपात् ॥

कीदृशं पुनः कर्म नियतं भवत्यनियतं वा ?

[181] यदात्ररौद्रचित्तेन कर्माभीक्ष्णं निषेव्यते ।
सत्त्वेने क्रियते यच्च फलं तस्य नियम्यते ॥^३

यदि कर्म रौद्रेण तीव्र^(४)क्लेशानुगतेन चित्तेन कृतं भवति, यच्च धनश्रद्धासलिलाम्बुक्षितेन क्रियते, यच्च मृद्वप्यभीक्ष्णं निषेव्यते, यच्च किञ्चिद्गुणवति क्षेत्रे क्रियते शुभमशुभं वा फलं तस्य कर्मणो नियम्यते ॥

अथ इष्टधर्मवेदनीयं कर्म कीदृशमित्युच्यते—

[182] क्षेत्राशयविशेषाच्च फलं सद्यो विपच्यते ।
निरोधव्युत्थितादीं च सद्यः^(५) कालफलक्रिया ॥^४

तत्र क्षेत्रविशेषाद्यथा^५ वृ(?)^६क्षजातकादिषु । आशयविशेषाद्यथा चकलात(?)^७स्वो(स्या)शृणि(नि)मौचनादिषु ।

^१ See *Sākṛ* p 319 and *J* 1 p 206

^२ Cf तच्चैतदन्तरामविव कर्म यन्नियतमेवादसविषमुक्त दृष्टधर्मवेदनीय तद्वेदितव्यम् । कि कारणम् ।

निष्कणो ह्येक एव स^३ ।

एक एव ह्यसौ निवाससभाग एवकर्माक्षिप्तो यद्वान्तरामवो याश्च तदन्वया दशावस्था । अत्र एवान्यदन्तरामववेदनीय कर्म नोक्तम् । *Abb* iv 53 d

^३ Cf तीव्रक्लेशप्रसादेन सातत्येन च पट्टुत्तम् ।

गुणक्षेत्रे च नियत तस्मिन्नेत्यतः च यत् ॥ *Abb* iv 54

Also cf यदुक्तं मूले नियतवेदनीय कर्म इति । यत्तमे नियमा ? कर्मक्रियानियमत्वपात्रप्रतिवेदानियम अवस्थानियमस्य । *Ann* p 54

^४ Cf. दृष्टधर्मफलं कर्म क्षेत्राशयविशेषतः ।

ये निरोधारणामंश्रीदशानहैत्फलोत्थिताः ।

तेषु हारापकारस्य फलं सद्योऽनुभूयते ॥ *Abb* iv. 55 ab and 56

^५ Cf दृष्टधर्मवेदनीय कर्म क्षेत्रविशेषाद्वा भवति । यथा सप्तस्त्रीवादसमुदासारादप्यत्रपरिवृत्ति श्रूयते । आशयविशेषाद्वा । यथा यष्टस्य भवान्पुस्त्वप्रतिमोक्षणान् पुग्माव । *Abb* iv. 55 ab.

^६ The reading is doubtful

कीदृशे पुनस्तत् क्षेत्रे विशिष्ट भवति यत्र दृष्टे धर्मे विपाको विपच्यते ? युद्धप्रमुखस्तावद्भिन्नुसधो । 'निरोधव्युत्थितादौ च सद्य कालफलक्रिया । पञ्चसु च पुद्गलेषु दृष्ट निरोधसमापत्त्य[III B 8 Fol 94 a]रखामैत्रीदर्शन मागाद्दृष्टफलाद्भ्युत्थितेषु कारापकारा' दृष्टधर्मधेदनीयफला भवन्ति । निरोध समापत्त खलु व्युत्थित परा शान्ति लभते । निर्माणसदृशधर्मानुभवनात् । अरणाव्युत्थितस्याप्यप्रमाणसत्त्वहिताध्याशयप्रवृत्ता सन्ततिर्घर्तते । एव [मैत्री]व्युत्थितस्य । श्रौतभाष्यस्यापि निर्मलज्ञानलाभात् । अर्हतोऽपि (2)सर्वक्लेशप्रहाणाधिर्मला वर्तन्ते ३ ।

नियतविपाकस्य च कर्मण शुभाशुभस्य या भूमिस्तदत्यन्तवैराग्यात्तत्कर्म दृष्टे धर्मे विपच्यत इत्यत

[183] तद्भूम्यपुनस्तत्ते.

दृष्टधर्मधेदनीय संगृहीत भवति । कीदृश पुनरेतत्कर्म ?

विपाकनियतं च यत् ।^१

तथैतत्कर्म विपाकनियतं द्रष्टव्यम् ।

तद्य दृष्टफलं विद्यात्

(3)दृष्टे धर्मे खलु तस्य विपाको विपच्यते । कतरत्पुनरेतत् ?

कर्मादः परिपूरकम् ॥

नाशोपकमिति ॥^२

विपाक खलु धेदनाप्रधान इत्यत इदं विचार्यते । स्यात्कर्मणश्चैतत् सिद्ध्येव धेदना विपाको न कायिकी ? स्यात्कायिक्येव न चैतत्सिक्ता स्यादित्याह—

^१ For this word see *S khs* p 87

^२ This passage (from कीदृश पुनस्तत्) is almost identical with the *Akb* IV 56. After this the *Akb* has 'तस्य तु भावनामागस्यापरिपूरकस्वभावत्वात् तद्व्युत्थिता न तथा प्रयथाप्रयपरिद्विगुणाप्यमतनिवन्ते' इति न ते तथा पुष्पभक्त भवन्ति । *Akb* IV 56 See *Asm* p 58

^३ Cf तद्भूम्यपुनस्तत्तराग्यादिषु निष्पत्ति इति । *Ak* IV 55 cd

^४ V supra p 143 n 3

^५ आशुपर्वकं वम वनमत् । यत् फलविपाकोऽस्ति विवन्त । परिपूरकं वम वनमत् । येनोपपन्न इत्यादिपर्वकं वनमत् । *Asm* p 54

[184] कुशलस्याविचारस्य चैतसिक्थेव वेदना ।
विपाकः कायिकी त्विष्टा ⁽⁴⁾दुःखवेद्यस्य कर्मणः ॥^३

^३कुशलं खलु विचारं कर्म ध्यानान्तरात्प्रभृति यावद्द्रव्याग्रम् । तस्याविचारस्य कुशलस्य कर्म[ण]श्चैतसिन्ध्येव वेदना विपाकः । कस्मान्न कायिकी ? तस्याः अवश्यं सवितर्कविचारत्वात् । कायिकथेव त्वशुभस्य दुःखवेदनीयस्य कायिन्ध्येव वेदना विपाकः । कस्मान्न चैतसिकी ? चैतसिकं हि दीर्घ-
(न)⁽⁵⁾स्थं न विपाकः ।^३

यस्त(त्त)र्हि कर्मधशात्सत्त्वानां चित्तक्षेपः तत्संप्रयुक्ता वेदना कथं न विपाकः ? न हि तत्र चित्तं कर्मणो विपाकः । किं तर्हि ? यो महाभूतानां प्रकोपः स विपाकः । ततस्तज्जातं चित्तं विपाकशब्देनोपचरते ॥^३

पुनश्चतुर्विधं कर्मोक्तम्—“अस्ति कर्म कृष्णं कृष्णविपाकम् । अस्ति शुक्लं शुक्लविपाकम् । अस्ति कर्म कृष्णं⁽⁶⁾शुक्लं कृष्णशुक्लविपाकम् । अस्त्य-
कृष्णमशुक्लमविपाकं कर्म कर्मक्षयाय संयतते” इति ।^४ तत्र

^३ Cf कुशलस्यावितर्कस्य कर्मणो वेदना मता ।

विपाकश्चैतसिक्थेव कायिकथेवाशुभस्य तु ॥ Ak. iv 57

^{३-३} Thus whole passage (upto न विपाक) is almost identical with Akb iv 57 The latter has *astarka* instead of *asichāra* After 'वरमात्र चैतसिकी ?', the Akb has तरर हि दुःखा वेदना विपाकश्चैतसिकी च दुःखा वेदना दीर्घमस्यम् । न च दीर्घमस्य विपाक इति व्याख्यानमतत । This topic (*daurmanasya*) was perhaps discussed in the lost portions of *Adi V supra*, p 52, n 4.

^३ Cf चित्तक्षेपो मनश्चित्ते म च कर्मविपाकज ।

मनोपधानवैयम्यगोकेदचाकुद्वामिनाम् ॥ Ak. iv 58

...यदि मनो विशिष्यते कर्मविपाकजश्च चित्तक्षेप । कथं न चैतसिकी वेदना विपाक प्राप्नोति ? नहि ब्रूमन्वेव चित्तविपाक इत्यपि तु यो महाभूताना प्रकोपः स विपाक । तस्माग्जातमनो विपाकजम् ।...एव चेद चतुर्विदिक्कं भूयते... Akb iv 58 See *Saka* p 396 and *Alshada*, p 137

^४ Cf चतनाय शब्दयुतयन्मान पन कम्मभावा कम्मचतुवनेन दीपिता । युत हेतं—
अत्तारिमानि निवसथे कम्मपानि मया मयं भविम्या मच्चित्त्वा पवेदिताणि, कतमानि अत्तारि ? अथि मिक्कव कम्म कट्टं कट्टविपाक, अथि...मुक्क मुक्कविपाक, अथि मिक्कवे कम्म कट्टमुक्का कट्टमुक्कविपाक, अथि मिक्कवे कम्म अत्तं कट्टमुक्क अत्तं—अत्तं-
विपाकं कम्म कम्मवययाय गवतति । [*Asht II pp 230 1*] *Dhr A III 117*

[185] सपाकमशुभं कृष्णं सपाकं रूपजं सितम् ।

शुनाशुभं द्विधा काये(मे) निर्मलं तत्प्रहाणकृत् ॥^१

^१अशुभं खलु कर्म एकान्तेन कृष्णं क्लिष्टत्वात् । कृष्णविपाकं चामनो-
दविपाकत्वात् । रूपास्तन्तु शुभमेकान्तेन शुक्लम्, अकुशलेनाव्यव^(७)कीर्णत्वात् ।
शुक्लविपाकं च मनोदविपाकत्वात् ।

आरूप्यातं कस्माद्गोचरे ? यत्र हि द्विविधोऽस्ति विपाकः—अन्तरा-
मधिकश्चोपपत्तिप्रविकश्च; त्रिविधस्य च कायवाङ्मनस्कर्म्मणस्तत्रैवोक्तमिति ।

^३“कामाप्तं शुक्लं कुण्डलशुक्लकुशलव्यवकीर्णत्वात्, कृष्णशुक्लविपाकं
व्यवकीर्णविपाकत्वात् ।” सन्तानत एतद्व्यवस्थापितं^(४) न स्वभायतो न
द्वेषंजातीयकमेवं कर्माभित विपाको वा यत्कृष्णं च स्याच्छुक्लं च, अन्योन्य-
विरोधात् ।^५ ननु चैवमकुशलस्यापि कर्मणः कुशलव्यवकीर्णत्वात्कृष्णशुक्लत्वं
प्राप्नोति ? नाद्यशयमकुशलं कुशलेन व्यवकीर्यते । कामघातो त्वस्य
यत्नयत्वात्कुशलन्तु व्यवकीर्यते दुर्बलत्वादिति ।

अनाद्यत्वं कर्मणां त्रयाणां कर्मणां^(६) क्षयाय प्रहाणाय संवर्तते । तद्व्य-
कृष्णमक्लिष्टत्वाद्शुक्लं विपाकशुक्लताऽभावात्^१ । आभिप्रायिकोऽप्येश^(७)
शुक्लशब्दः । उक्तं तु भगवता महत्यां शून्यताया^१मशैक्षधर्माणा(ना)रम्य—

^१ Cf. कृष्णशुक्लादिभेदेन पुनः कर्म चतुर्विधम् ॥

अशुभं कामरूपात् शुभं चैव यथाक्रमम् ।

कृष्णशुक्लोभयं कर्म ताक्षयाय निरास्रवम् ॥ *Ab.* iv. 59 cd, 60.

^२ This whole *Adv. kārikā* 185 is almost identical with *Abh.* iv. 60

^३ *Abh.* has तदपि तूक्तं सूत्रान्तरे—“वापात्त शुक्ल - व्यवकीर्णविपाकत्वात् ॥”

^४ Cf. अष्टशुक्लविपाकं नि मुगदुक्लविपाकं, निस्सवकम्म हि क्त्वा अकुशलेन
तिरच्छानयोनिम मङ्गलहृत्पिड्डानादिमु उप्पन्नो नुसलेन पवत्ते मुख वेदिपति, कुसलेन
राजकुलेपि निब्वत्तो अकुमले पवत्ते दुक्ख वेदिपति । *Ang. A.* iii. p. 212.

Also cf. कृष्णशुक्ल कृष्णशुक्लविपाकं कर्म वतमत् । कामप्रतिसमुत्त कर्म यत् कर्म
वा आनायत प्रयोगतो वा शुक्ल यत् कर्म वा प्रयोगत कृष्णनायत शुक्लम् । *Ass.* p. 59.

^५ Cf. अष्टशुक्लविपाकं व्याभिध कर्म वतमत् । प्रयोगानन्वयमागोऽनास्रव कर्म ।
Ibid. Also cf. कर्म च भिन्नवे कर्म अष्टह—अशुक्ल अष्टह—अशुक्लविपाकं कर्म
कम्मणाय गवत्तनि ? यदिदं गत्त सम्बोऽप्रणा—गनिगम्बोऽप्रणा—ये—उपेत्थासम्बोऽप्रणा ।
Alg. ii. p. 237.—अष्टह अशुक्लं नि कम्मणपरपर चतुसम्मजाण । *Alg. A.* iii. p. 212
See *Yoga-bhāṣya*, iv. 7 and *Ass.* p. 47

^६ महाशुभ्यतायंमूत्रे । *Sak.* p. 398

“इमे ते आनन्द, धर्मा एकान्तशुक्ला एकान्तानवधाः” इति । शास्त्रे^१ च—
“शुक्लधर्माः कतमे ? कुशला धर्मा अनिवृताव्याकृताश्च ।” इति । अविपाकं
धा[III. A, 8. Fol. 94 b.]⁽¹⁾ ह्यपतितत्वात्, प्रवृत्तिविरोधाच्च ॥

किं पुनः सर्वमनास्त्रवं कर्म सर्वस्यास्य त्रिविधस्य कर्मणः क्षयाय
संबन्धते ? नेच्यु(त्युच्य)ते । किं तर्हि ?

[186] चतस्रो द्व्यथा इष्टौ चेतनामावनापथात् ।
आनन्तर्यपथाः कामे कर्मैतत्कृष्णानाशकृत् ॥

[187] नवमे चेतना या तु सा कृष्णाकृष्णया(धा)तिनी ।
अन्तानन्तर्यमार्गस्था ध्याने ध्याने सितस्य तु ॥^१

तत्र दर्शण(न)मार्गे⁽²⁾ तावच्चतसृषु धर्मशानक्षान्तिषु कामवैराग्ये चाष्टा-
स्वानन्तर्यमार्गेषु या चेतना द्वादशप्रकारा सा कृष्णस्य कर्मणः प्रह्राणकारी ।
कामवैराग्यानन्तर्यमार्गेण(णा)वसेया चेतना सा कृष्णशुक्लकर्मक्षयकारी ।^३
ध्याने ध्याने त्वानन्तर्यमार्गे पश्चिमे या चेतना चतुर्विधा सा शुक्लकर्मापहन्त्री ।^४

१ किं पुनः(नः) कारणमन्त्येनै⁽³⁾वानन्तर्यमार्गेण कुशलस्य कर्मणः प्रह्राणं
नान्येन ? न हि तस्य स्वभावप्रह्राणं प्रहीणस्यापि संमुखीभावात् । किं
तर्हि ? तदालम्बनक्लेशप्रह्राणान् । अतो यावदेकोऽपि तदालम्बनः क्लेश-

१ *Prakarana*, 6, 9. *Vibhāṣā* 114, 1 (See *LVPak* iv. p. 130, n 5)

२ Cf धर्मशान्तिषु वैराग्ये चानन्तर्यपथाष्टके ।

या चेतना द्वादशधा कर्म कृष्णक्षयाय तत् ॥

नवमे चेतना या सा कृष्णशुक्लक्षयाय च ।

शुक्लस्य ध्यानवैराग्येऽन्तानन्तर्यमार्गजा ॥ *Ak* iv 61-62

३ Cf नवमे कामवैराग्यानन्तर्यमार्गे या चेतना सा कृष्णशुक्लस्य कुशलस्य कर्मणः
कृष्णस्य चाकुशलस्य नवमस्य प्रकारस्य प्रह्राणाय । *Ak* iv. 62ab.

४ ध्यानादध्यानाद्वैराग्यं कुर्वतो योऽप्यस्य नवन अन्तानन्तर्यमार्गस्तत्र या चेतना इयं
चतुर्विधा चेतना शुक्लस्य कर्मस्य प्रह्राणाय । *Ibid* 62 cd.

५ This whole passage (from किं पुनः कारणम् to तावदस्य प्रह्राणं नोपलभ्यते),
is identical with *Ak* iv 62 cd The latter has—प्रह्राणं नोपपद्यते ।—‘नहि तस्य
स्वभावप्रह्राणम्’ इति प्राप्तिच्छेदप्रह्राणम् । प्रहीणस्यापि कुशलस्य संमुखीभावात् । तदा-
लम्बनक्लेशप्रह्राणात् इति । तदालम्बनस्य क्लेशस्य प्रह्राणात् तस्य कुशलस्य प्रह्राणं भवति ।
तदालम्बनक्लेशप्रह्राणं च नवमस्य तदालम्बनक्लेशप्रकारस्य प्रहीणे सति भवतीति । नवमा-
नन्तर्यमार्गचेतनं च कृष्णशुक्लस्य कर्मणः क्षयाय भवति । तदा हि नवमस्य क्लेशप्रकारस्य

प्रकारोऽस्ति तावदस्य प्रहाणं नोपलभ्यते । १ तद्यैतदसत् । प्रहोणं हि तत्,
न तु विहीनम् । अतः समुदाचरतीति । १ गतमेतत् ॥ २

सूत्र उक्तम्—“त्रीणि दु^(४)श्चरितानि । कायदुश्चरितं याङ्मनोदुश्च-
रितम् । एवं सुचरितानि”^३ इति । तेषां कः स्वभावः ? तत्र तावत्—

[188] कायाद्यकुशलं कर्म सर्वं दुश्चरितं मतम् ।

सर्वमिति ससामन्तकमौलपृष्ठमित्यर्थः ।

अभिध्यादीन्यपि त्रीणि मनोदुश्चरितत्रयम् ॥^४

सर्वमिवाकुशलं कायकर्म कायदुश्चरितम् । एवं याङ्मनोदुश्चरितम् ।
अकर्मस्वभावा^(५)न्यपि त्वभिध्यादीनि मनोदुश्चरितस्वभावानि ।

“अभिध्यादय एव कर्मस्वभावानि” इति स्थितिमागीयाः^१ । तच्च न,
कर्मभेदेऽकत्वदोषात् । स्थितिमागीया णा(नाम) न शाक्याः स्व(श्व ?)लांगूलिक-
द्वितीयनामानः । ते खल्वभिध्यादीनि मनस्कर्मस्वभावानीच्छन्ति । तेषां

प्राप्तिच्छेदे निमयोगप्राप्तिरुत्पद्ये । तस्य च कृष्णसुवत्स्य कर्मणोऽग्नस्यापि धानिवृत्ता-
ध्यातस्य सायवस्य घमस्य विमयोगप्राप्तिरुत्पद्यत इति वर्णयन्ति । एव चतुर्ध्यानवैराग्यैर्वपि
वक्तव्यम् । *Saks* p 398.

१-२ This comment is not found in *Akb*.

३ After this, the *Kosakāra* in *Akb* iv. 63, gives various views
about the *krishna-karma* and its *upāka*

४ Cf. त्रीणि दुश्चरितानि । कायदुश्चरितं वचीदुश्चरितं मनोदुश्चरितं ।
त्रीणि सुचरितानि । कायसुचरितं वचीसुचरितं मनोसुचरितं । *Digha*. xxxiii. 1.10.

५ Cf. सर्वं सुचरितत्रयम् ।

अशुभं कायकर्मादि भूतं दुश्चरितत्रयम् ।

अकर्मापि त्वभिध्यादिमनोदुश्चरितं त्रिया ॥ *Ak*. iv 64 d, 65

६ Cf. अवमंस्वभावमप्यस्ति त्रिविधं मनोदुश्चरितं चेतनापान्तरभूतं, अभिध्या व्यापारो
मिध्यादृष्टिश्च । अभिध्यादय एव मनस्कर्मोति दार्ष्टान्तिकाः । सचेतनीयमूत्रे वचनात् ।
Akb iv. 65 cd.

‘सञ्चेतनीयमूत्रे वचनात्’ इति । “सञ्चेतनीयं कर्म कृत्वापित्वा नरकेयूपपद्यते ।
वर्षं च भिदाव सञ्चेतनीयं कर्म इति भक्त्युपचितम् । इह भिदाव एतस्य सचिनय त्रिविधं
कर्म भावेन करोत्युपचितानि, चतुर्विधं वाचा, त्रिविधं मनसा” इति विस्तरणोक्त्वाह—
“वर्षं भिदाव त्रिविधं मनसा सञ्चेतनीयं कर्म इति भक्त्युपचितम् । यथाऽऽहं हत्वोर्भि-
ध्यात्कर्मैरति व्यापन्नमित्तं यावन्मिध्यादृष्टिं सञ्च भिदाव दृष्टेः कर्मो भवति विपरीतदर्शीनि”
विष्णुः । न चाप्यनु अभिध्यादित्यतिरिक्तं तत्र मनस्कर्मोक्तमिति ‘अभिध्यादय एव मनस्कर्म-
इति दार्ष्टान्तिकाः सोऽत्रातिरिक्तोपा इत्यर्थः । *Saks*. p 400 V. *supra*, p 47, n 4.

कर्मक्लेशैकत्वसङ्करः प्राप्नोति १। कोशकारः—“कोऽत्र दोषः” १^२ यदि कश्चित्क्लेशः क^(६)र्मापि स्याद्वायसः सारसः स्यात् । कर्मक्लेशानां चात्यन्त-स्वभावप्रभावक्रियाफलभेदभिधानामेकत्वपरिकल्पैः सांख्योपादिदर्शन(न)मभ्युपगतं स्यात् ।

‘अपि’ शब्दात्पुनरत्र सूत्रोक्ताख्यो यद्वाख्यो दोषाख्यः कपाया आरुह्यन्ते ।^१ तेषां पुनरिदं लक्षणं यथाक्रमेण ।^५ शाब्दजनं कायकर्म कायबद्ध

The term *Sthūbhāgā* is not used either by the Kośakara or by Yaśo mitra to indicate the Darśhāntika. For the *Samchetanyā sutra*, cf. ‘कथं च भिन्नत्वे त्रिविधा मनोकम्पान्तसन्दोसव्यापत्तिः अकुसलसचेतनिका दुःखसुद्वया दुःखविपाका हीति ? इयं भिन्नत्वे एकत्वे अभिप्रेत्याहुः हीति...व्यापनचित्तो...मिच्छादिद्रिको...’ होनि । *Ang v p 293*

For *abhidhya*, etc., cf. तस्य ‘धम्मदो’ ति एतेसु [दस अकुसलकम्मपथेषु] हि पटिपाटियासत्त चेतना धम्मा होन्ति, अभिप्रेत्यादयो तयो चेतनासम्पत्सु । *Dhs A III 158*

^१ Thus view of *Darśhāntika* about *kleśa* and *karman* amounts to a theory that the *samsara* and *asamsara* are also *karman*. For a controversy on this, see *Kv XII 1*—इदानीं सवरो कम्म ति कथा होति । तस्य ‘चक्खुना रूपं दिस्वा निमित्तग्राही होति, न निमित्तग्राही होती’ ति सुत्तं निस्माय ‘सवरोपि असवरोपि कम्म’ति येसं लद्धिं, सेय्यथा पि महासद्धिचरान् । ते सन्धाप पुच्छं सक्काविस्स । *Kv XII 1*

^२ Cf. एव तु सति कर्मक्लेशयोरैक्यं स्यात् । किं स्याद्यदि कश्चित् क्लेशोऽपि कर्म स्यात् ? सूत्रं विरुद्धं स्यात् । सूत्रे तु चेतनायास्तन्मुखेन प्रवृत्तंसा दर्शयतीति वंभाषिका । *Akh IV 65*

‘एव तु सति कर्मक्लेशयोरैक्यं स्यात्’ इति । अभिप्रेत्या व्यापादमिध्याद्पृथक् क्लेशाः, त एव कर्मैति । तद्वैक्यं स्यात् । नैतदस्ति । कश्चित्क्लेशोऽपि कर्म स्यादिति । चेतना कर्म चेतयित्वा कर्म चेति वचनात् । यद्येव सञ्चेतनीयसूत्रं कथं नीयत इत्याह — ‘सूत्रे तु’ इति विस्तरः । सूत्रे तु चेतनायास्तन्मुखेनाभिध्यादिमुखेन प्रवृत्तंस्तरंभिध्यादिभिस्ता चेतना दर्शयति । “अभिप्रेत्याहुः खलु भिक्षवो भवति” इति विस्तरेण । अन्यथा चेतनागृहं भिक्षवः कर्मं वदाति चेतयित्वा चेत्येतद्विरुध्यते । कर्मक्लेशयोर्द्वैक्ये अभिप्रेत्यविरोधे स्यात् । ‘परानुग्रहोपपाताभिसम्पन्नाभाव’ इति विस्तरः । ‘परैरामनुग्रहोपपातयोरभिसम्पन्नाभावे कथं सम्पादयिष्याद्पृथोर्मायकम् कुशलाकुशलत्वम्’ इति । अतो प्रचीति सत्त्वत्वादिति । ‘अतस्तयो कुशलाकुशलत्वम् । *Saky p 400*

For the terms *karman* and *kleśa*, see *Yogasūtra bhāṣya*, I 24, II 12 and IV 30

^३ Cf. एतरहि सो पनाह भिन्नत्वं “कुगलो कायवद्धान् कायदानान् कायकसावान्, कुगलो वचीवद्धान् वचीदासान् वचीवसावान्, कुसन्धे मनोवद्धान् मनोदासान् मनोवसावान् । *Ang I p 112*

^५ Cf. बहुबोधकदायोक्तिः शाब्दजन्यजराजरे । *Ak IV. 59 ab*

इत्युच्यते । कुटिलान्व(7)यत्वात् । एवं शास्त्रजं वाङ्मनस्कर्म वाङ्मनोयद्
इत्युच्यते । द्वेषजाः पुनस्त एव त्रयो दोषा इत्याख्यायन्ते, चित्तप्रदोषा-
न्वयत्वात् । रागजं पुनः कायकर्म कायकपाय^१ इत्युक्तं रञ्जनात्मकत्वात्^२ ।
एवं वाङ्मनःकपायौ द्रष्टव्यौ । तानि पुनः कुशलानि कायवाङ्मण(न)-
स्कर्माणि श्रीणि सुचरितानि बोद्धव्यानि । एतान्येव(8) श्रीणि शौचेयाण्यु-
(न्यु)क्तानि ।

अशौक्षन्ताने श्रीणि मौनेयान्युच्यन्ते^३ । तत्र कायसुचरितं कायमौनेयं
वाक्सुचरितं वाङ्मौनेयं मन एव तु मिथ्यासंकल्पोपरमान्मुनिरित्याख्यायते ।^४
तदुपरमाद्धि कायवाङ्मणोपरमो भवति । मुनेरिदं मौनेयमिति निवक्तिः ।^५

^१ Cf. रागकसावो दोषकसावो मोहकसावो । इमे तयो कसावा । अपरेषि...।
कायकसावो वचीकसावो मनोकसावो । इमे तयो कसावा । *Vbh.* p. 368. कसावा ति,
कमटा निरोजा, रागादीसु च कायदुच्चरितादीसु च एकस्मि णीत ओश्वन्त नत्थि । तस्मा
रागो कसावो ति आदि वुत्त । *VbhA* p. 499.

Also cf. सकपायाकपाययो. साम्परायिकेयोपधयो । *Tattvārtha-sūtra*, vi 4.

कृपणादात्मना घातात्कपाय कुगतिप्रद ।
क्रोधादिं सह तेनात्मा सकपाय प्रवर्ततात् ॥
कपायरहितस्तु स्यादकपाय प्रशातित ।
कपायस्व क्षयाद्वेति प्रतिपत्तव्यमागमात् ॥

Tattvārtha-loka-sārtika, vi. 2-3

^२ Compare with this the Jaina theory of *lelyā* See *Tattvārthādhigama-
sūtra*, ii. 6.

^३ Cf. अशौक्षं कायवाक्कर्म मनश्चैव यथाक्रमम् ।

मोनत्रयं त्रिधा शौचं सर्वं सुचरितत्रयम् ॥ *Ab* iv. 64.

^४ Cf. अशौक्षे वायवाक्कर्मणी वायवाङ्मौनेये । अशौक्ष तु मन एव मनोमौनेयं न
मनस्कर्मेति । किं कारणम् । चित्तं हि परमार्थमूनि । तत् किल वायवाङ्कर्माभ्यामनु-
मीयत इति । अपि सत्तु वायवाङ्कर्मणी विरतिस्वभावेन न मनस्वर्मः । चित्ताविज्ञाप्यभा-
वान् । विरमार्थेन च मौनम् । अतो मन एव विरतमौनमित्युच्यते । *Ab* iv. 64
'तत् किल वायवाङ्कर्माभ्यां' अशौक्षाभ्यां 'अनुमीयते' अशौक्षमिति । कथं तथाप्यतोऽनुमा-
नस्य । प्रमात्तेन वायवकर्मणा प्रमात्तेन वाक्कर्मणेति सूत्रे वचनात् । 'किल' शब्देन
ब्रह्मादिब्रह्मतेन द्योतयित्वाऽऽप्यायं स्वमतमाह—'अपि सत्तु' इति विस्तरः । 'चित्तविज्ञाप्य-
भावान्' इति । यस्मान् 'चित्तपर्यायविज्ञप्ति' नास्त्यनो 'न मनस्वर्मं विरतिस्वभावम् ।
विरमार्थेन च मौनम्' इति । 'विरमो' विरतिः । गर्वाकुशलविरमार्थेन मौनमित्यभिप्रायः ।
'अतो मन एव' गर्वाकुशलभ्यां 'विरत मौनमित्युच्यते' । *Saks* p. 399

^५ Cf. श्रीणिमानि भिक्षवरे मौनेयानि । क्वमानि तीणि ? वायमोनेय्यं वचीमो-
नेय्यं मनोवोनेय्यं । 'क्वम' च भिक्षवरे मनोमोनेय्यं ? इयं भिक्षवरे त्रिकणु आगवर्त

कस्मात्पुनरर्हति एव मौनेयाणि(नि) ? तस्य पर⁽⁹⁾मार्थमुनित्वात्^१ । स खलु सर्वज्ञेशजलपोपरमान्मुनिरित्युच्यते ।

एषा पुनर्मौणे(ने)यशौचेयदेशना मिथ्यामौनशौचाभियुक्तानधिकृत्य-
देशितेति तदेतत्सह मौनेयशौचेयैर्निदिष्यते ॥

[189] शुभं तत्साज्जनिभिव्यादि प्रोक्तं सुचरितत्रयम् ।

द्वयंमौलमदः कर्म मार्गा दश शुभाशुभाः ॥^२

द्वयं पुनरेतत्सुचरितदुश्चरिताख्यं थन्मौ[iv. B, 1. Fol. 95 a.]⁽¹⁾लं ते दश
शुभाश्चाशुभाश्च कर्मपथा भवन्ति^३ प्रयोगपृष्ठयज्याः ।

तत्र कायसुचरितस्य प्रदेशः पृथोगपृष्ठाख्यो मद्याद्विचरितद्वानेज्या-
दिकः । वाक्सुचरितस्य पृ(प्रि)यवचनादिकः । मनःसुचरितस्य शुभा चेतना ।

कायदुश्चरितस्यापि परेषां जीवितभोगदाराऽ[पहार]प्रयोगपृष्ठाख्यः ।
वाग्दुश्चरितस्याप्यपृ(प्रि)यवचनाद्याख्यः । ⁽²⁾मनोदुश्चरितस्याप्यकुशलं मन-
स्कर्म^४.....^५स्तेषां नाल्यौदारिकत्वात् ।

यस्तु प्राणातिपातादत्तादानकाममिथ्याचारविरत्याख्यौ(ख्यो) मौलः स
कुशलः कर्मपथः, तस्यौदारिकत्वेन महानुरांसतमफलत्वात् । यस्तु परेषां
जीवितभोगपरदारापहारकायपरिस्पन्दः स मौलः स चाकुशलः कर्मपथः ।
एवं यथा⁽³⁾संभवमन्येषां द्रष्टव्यमिति ॥

अभियमंदोषे विभाषाप्रभाषा [वृत्तौ] चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पाठः ॥

सया अनासन्न जेतोविमुत्ति पञ्जाविमुत्ति दिट्ठेव धम्मे सय अभिज्जा मच्छिक्त्वा पवेदेनि ।
इद वुच्चनि भिक्खवे मनोमोनेस्य । *Ang. I p. 273.*

....चित्तमखारनिरोषो सञ्जावेदधित्तिनिरोपसमापत्ति मनोमोनेस्यन्ति वेदित्त्वा ।
Ang. A. II. p. 372.

^१ Cf. वायवाद्यमनोमौनेययोगाच्च नास्यमुनि । *Asa. p. 160.* सर्ववत्पताविरहा-
त्समारोषापवादान्द्रयमौनान्, अग्रीशवायवाद्यमन कर्मलक्षणमौनेययोगाद्वा मुनिवृद्धौ भगवान् ।
B. Paṭṭikā, IX. 1.

^२ Cf. विनयवात्सुचरित तदौदारिकसप्रहात् ।

इश कर्मपथा उक्ता यथायोग शुभाशुभाः ॥ *Ak. IV. 66.*

^३ इत अकुसलकम्मपथा । पाणातिपातो, अदिभादान, वानेसु मिच्छाचारो, मुग्धा-
वारो, पिमुग्धा वाचा, फरसा वाचा, सम्फण्डलागो, अभिज्जा, व्यापारो, मिच्छादिदिट्ठ ।

इत कुसलकम्मपथा । पाणातिपाता वेरमणी—मे०—सम्फण्डलाया वेरमणी,
अभिज्जा, अव्यापारो, सम्मादिदिट्ठ । *Digh. XXXIII. 33. See DhA. tit 142-172.*

^४ A blank space of about five letters in the Ms.

चतुर्थाध्याये

तृतीयपादः ।

इदमिदानीं धक्तव्यम् । य एते दशकर्मपथा एषां कति विज्ञप्तिस्वभावाः कत्यविज्ञप्तिस्वभावाः कत्युभयस्वभावाः ?

तत्राकुशलानां तावत्—

[190] कारिताः षड्विज्ञप्तिर्द्रव्यात्मैकस्तेऽपि षट् कृताः ।¹

तत्र प्राणा⁽⁴⁾तिपातादच्चादानमृपावादपैशून्यपादप्यसंमिष्टप्रलापाः । एते नावश्यं विज्ञप्तिस्वभावाः ।² परेषु कारयतो मौलीविज्ञप्त्यभावात् ।³ काममिथ्याचारस्तु नित्यं द्वयात्मकः, तस्य परेणाशक्यत्वात् । तेऽपि 'षट् कृताः' यदा स्वयमेव प्राणातिपातादीन् षट् कर्मपथान् करोति तदा द्वयात्मानो भवन्ति । विज्ञप्त्यविज्ञप्तिस्वभावत्वात् ।

कुशलानां पुनः

शुभाः सप्त द्विधा ज्ञेया एकत्र(घै)ते समाहिताः ॥⁴

सप्त गतु रूपिणः कुशलाः कर्मपथाः द्विधा भवन्ति । विज्ञप्त्यधीतत्वाद् समाहित⁵शीलस्य । ध्यानानास्रयसंयत्संगृहीतास्यविज्ञप्तिस्वभावा एषा समाहित⁵स्य विज्ञप्त्यभावात् ।

[191] या सामन्तेष्वविज्ञप्तिः पृष्ठेषु तु निपर्ययः ।¹

¹ Cf अनुभा पदविज्ञप्ति द्विषंस्तेऽपि कुर्वन् । Ak iv 67 ab

² Cf अकुशला षट् कर्मपथा अवश्यमविज्ञप्तिस्वभावा । Ak iv. 67 ab

³ 'मौलीविज्ञप्त्यभावात्' इति । यस्मान् मौली कर्मपथमगृहीता विज्ञप्तिर्नास्ति । भाष्येन विज्ञप्तिरप्यस्ति प्रयागमासंगमृतीनि संभावितत्वात्तः । Saks. p 401.

⁴ Cf द्विविधा गतु कुशला अविज्ञप्तिः समाविष्टा ॥ Ak iv 67 cd

⁵ See Ak iv 17 Akk 'विज्ञप्त्यधीतत्वात् समादानगीत्यर्थ' इति । शील द्विविधम् । समादानगीतं प्राणिधोगमंभवा धर्मगतगीतं च ध्यानातावधर्मवरो । समादानगीतं विज्ञप्त्यधीतम् । ... धर्मगतगीतं तु न विज्ञप्त्यधीतम् । Saks. p 401

⁶ Cf सामान्यवस्तु विज्ञप्तिरविज्ञप्तिर्भवेत् वा ।

विज्ञप्तेषु पृष्ठानि । Ak iv 68 abc.

Ak Akk 191 ab. Substantially agrees with Ak iv. 68 abc.

सामन्तकः यत्न यदा तीव्रेण पर्यवस्थानेन^१ प्रयोगमारभते, प्रसादेन वा घनरसेन तदा द्विस्वभावा । यदा सुदुता तदा विज्ञप्तिरेव । विपर्ययेण तु पृष्टेष्ववश्यमविज्ञप्तिः । यदि पुनः कर्मपथं कृत्वा पुनस्तत्रैवानुचेष्टते स्याद्विज्ञप्तिरपी^(६)ति । तीव्रेण तु प्रहारेण जीयिताद्व्यपरोपयति । तत्र या विज्ञप्तिस्तत्क्षणिका चाविज्ञप्तिः स मौलः कर्मपथः । द्वाभ्यां हि कारणाभ्यां प्राणातिपातावघेन स्पृश्यते । प्रयोगतः फलपरिपूरितश्च ।^२ तत ऊर्ध्वमविज्ञप्तिक्षयः(क्षाः) पृष्ठीभवन्ति । यावद्धतं पशुं कृष्णाति शोध्यति विक्रीणाति पचति खादति कीर्तयति । यदि तावद्^(७)स्य विज्ञप्तिक्षणा अपि पृष्टं भवन्ति । एवमन्येष्वपि^३ यथासंभवं योज्यम् ।

वाग्मिध्यादीनां नास्ति प्रयोगो न पृष्टं संमुखीभावमात्रादेव कर्मपथाः ।^४

सूत्रे भगवतोक्तम्—“प्राणातिपातो भिक्षवस्त्रिविधः । लोभजो द्वेषज मोहजः, यावन्मिथ्यादष्टिः” इति^५ । तत्रैषां कर्मपथानां केपाञ्चिन्नोभेन निष्ठा, केपाञ्चिद् द्वेषेण, केपाञ्चि^(६)न्नोदेन^६ । सर्वेषामपि

प्रयोगस्तु त्रिमूलोत्थः^७

^१ पर्यवस्थानेनेति आहोक्त्वादिना । *Saks.* p. 401.

^२ प्रयोगस्य मौल कर्मपथ फलपरिपूरि । यो हि प्रयुज्यते मौल कर्मपथं न जनयति तस्य प्रयोगफलमस्ति न तु फलपरिपूरि । *Ibid.*

^३ ‘एवमन्येष्वपि’ इति । यथा तावदिह कश्चिन् परस्व हर्षुनामो मञ्चादुत्तिष्ठति यस्त्र गृह्णाति, परगृहं गच्छति । मुप्ती न वेत्याकर्णयति । परस्व स्पृशति । यावन्न स्थानात्प्रस्थावयति । तावत्प्रयोगः । मस्मिस्तु क्षणे स्थानात्प्रस्थावयति तत्र या वित्तपित्तस्तत्क्षणिका चावित्तपित्तरथ मौलः कर्मपथः । द्वाभ्यां हि कारणाभ्या अवत्तादानावघेन स्पृश्यते प्रयोगतः फलपरिपूरितश्च । तत परमवित्तपित्तक्षयाः पृष्टं भवन्ति । यावत्तत्परस्व विमज्जते...गोपयति । अनुकीर्णयति वा तावत्स्व वित्तपित्तक्षणा अपि पृष्टं भवन्तीति । *Ibid.* p. 402.

^४ For a full discussion on *karma*, *karmadāra* and *karmapatha*, see *Dhs A.* III. 92-172.

^५ After this, the *Kośakāra* discusses one more point in detail : किं तावत् मरणभवत्ये तस्मिन् प्राणिनि ये विज्ञप्त्यविज्ञप्ती ते कर्मपथ आहोस्विन्मृते ? This is not discussed in *Adv*. See *Saks.* p. 402 and *LVP.Ak.* IV. pp. 142-4.

^६ Quoted in *Ak.* IV. 68c.

^७ Cf. ‘मूलतो’ति प्राणातिपातो दोषमोहवसेन द्विमूलको होति । अदिघादान दोषमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा । मिच्छाचारी लोभमोहवसेनेव । सुसावादी दोषमोहवसेन वा लोभमोहवसेन । अभिज्जा मोहवसेन एवमूला; तथा व्यापादोः मिच्छादिदिष्ट लोभमोहवसेन द्विमूला इति । *Dhs A.* III. 162. See *Asm.* p. 55.

^८ Cf. प्रयोगस्तु त्रिमूलतः । *Ak.* IV. 68 d.

प्रयोगस्तेषामकुशलमूलत्रयाज्जातः । तत्र लोभजः प्राणतिपातस्तच्छरीराययवार्थं मृगलुब्धानामौरधिकमात्सिकशाकुन्तकादीनां च । द्वेषजो यथा वैरिणि(नि)र्यातनार्थम् । मोहजो याञ्चिकाणां(नां) धर्मबुद्ध्या राज्ञां च धर्मपाठकप्रामान्या(स्या)द्धिसताम् । पारसीकादीनां च च^(१)र्मबुद्ध्या मातरं पितरमभिघ्नताम् ।^२

लोभजमदत्तादानं यस्तेनार्थं^३ तद्धरति । द्वेषजं वैरिनिर्यातनार्थम् । मोहजं यथा राज्ञां धर्मपाठकप्रामाण्याद् दुष्टणि(नि)ग्रहार्थम् । यथा च दुष्टब्राह्मणा आहुः—“सर्वमिदं प्रजापतिना ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां दौर्बल्याद् वृपलाः परिभुञ्जन्ते । तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव तु को[IV A, 1 Fol. 95 b]ष्टं वस्ते स्वं ददाति” इति ।^४

लोभजः काममिथ्याचारः परद्वारादिषु तत्संरागाद्व्रह्मन्वर्थम् । द्वेषजो वैरिणि(नि)र्यातनार्थम् । मोहजो यथा पारसीकानां मात्रादिगमनम् । गोसवे च यज्ञे “उपहा उदकं चूपयति, तृणानि च्छिनत्ति, उयैति मातरमुपस्वसारमुपस[गोत्रा]दि(मि)ति ।”^५

मृपावादाद्यो लोभजा द्वेषजाश्च यथा पूर्वमुक्तम् । मोहजो मृ^(२)पायाक्षो यथाह—

“न नम्युक्तमनुतं हिमस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विद्याङ्काले ।

^१ This whole *Adv* (*kārika* 191 c) substantially agrees with *Akb* iv 68 d

^२ Cf पारसीकाना च । ते ह्येवमाहु — मातापितरौ जीर्णौ वा म्लानौ वा हन्तव्यौ इति । *Akb* iv 68 d See *LVPak* iv p 145, n 2.

^३ यो येनार्थं स तद्धरति in *Akb* *Ibid*

^४ Cf दुष्टनिग्रहार्थं यथा ब्राह्मणा आहु —“सर्वमिदं ब्राह्मणा ‘तस्मादपहरन् ब्राह्मण स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्व वस्ते स्वं ददाति च’ इति । न चैवामपरस्वमज्ञा भवति । *Akb* *Ibid* See *Syādhādamañjarī*, *karikā* 7.

Also cf स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्व वस्ते स्वं ददाति च ।

मानुसवाक्ब्राह्मणस्य भुञ्जन्ते हीतरे जना ॥ *Manusmriti*, I 101

^५ For a discussion on the authenticity of this quotation, which is also quoted in *Akb*. iv 68d, see *LVPak* iv. p. 147, n 2.

Cf अथैव गोसवः । स्वर्गकामो ह्येतेन यजेत । तस्य वतम् । उप मातरम् इत्याद्यस्य स्वतारम् उप सगोत्राम् । उपावहापोषणम् आवासेद्, उपावहाय तृणान्य् आचिच्छन्तात् । यत्र यजेत विद्या विदेत्, तन् तद् विनिष्टेन । अनाहुहो ह स्तोत्रं जपति । तेन ह्येतन्न जनको बरेह इपाशां चक्रे । *Jaiminīya Brāhmana*, II. 113 (pp. 207-8. Nagpur edition, 1954)

प्राणात्यये त्स(स)बंधनापहारे

पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥^५ इति ।

पैश्यादयस्तु मिथ्यादृष्टिप्रवर्तिता मोहजा यश्च घेदाद्यसच्छास्त्रप्रलापः ।

[अभिधाद्यास्त्रिमूलजाः]^६ ॥

अभिध्याद्यस्तु लोमादनन्तरसंभूतत्वात् त्रिमूलजाः ।

उक्ताः [अ]कुशलाः कर्मपथाः ।

[192] [कुशलाः प्रयोगपृष्ठाश्च कुशलत्रयमूलजाः] ।^७

कुशलानां तु प्रयोगः पृष्ठं च त्रि^(३)मूलोत्थम् । तेषां कुशलचित्तसमु-
त्थितत्वात्, तत्र च तद्भावात् ।

केन पुनरेषां कर्मपथानां समाप्तिर्भवति ? तदिदमपदिश्यते—

द्वेषेण बधपारुष्यव्यापचीनां समापनम् ॥^८

प्राणातिपातपारुष्यव्यापादानां खलु द्वेषेण निष्ठा भवति । परित्याग-
परुषचित्तसंमुखीभावात् ॥

[193] स्तेयस्यान्याङ्गनायातेरभिध्यायाश्च लोभतः ।^९

^५ Also quoted in *Atk.* iv. 68d.

Mallishena in his *Syādvāda-mūjārī*, (*kārikā* 7) quotes this verse in a similar context.

Cf उदाह्वनाले रतिसप्रयोगे प्राणात्यये संबधनापहारे ।

विप्रस्य चार्थे हनृत वदेयुः पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥

Vaṅśīhasmṛti, xvi. 31.

^७ This line (191 d) is missing in the Ms.

Cf तदनन्तरसंभूतेरभिध्याद्यास्त्रिमूलजाः । *Atk.* iv. 69 ab.

^३ This line (192 ab) is missing in the Ms.

Cf कुशलाः सप्रयोगान्ता भलोभद्वेषमूलजाः । *Atk.* iv. 69 cd.

तद्यथा आमणेर उपसपाद्यमानो...उपाध्याय याचते यावदेक कर्मवाचन क्रियते द्वितीय च । अथ प्रयोगः । तृतीयकर्मवाचने या विज्ञप्तिस्तत् क्षणिका नाविज्ञप्तिरय मोलः कर्मपथः । तत्र अद्भवं यावन्निश्चया आरोच्यन्ते तदधिष्ठान च विज्ञापयति अविज्ञप्तिरय यावदनुवर्तते च पृष्ठम् । *Atk.* iv. 69 cd.

^८ Cf. बधव्यापादपारुष्यनिष्ठा द्वेषेण लोभतः । *Atk.* iv. 70 ab.

^९ Cf. परस्त्रीगमनाभिध्याज्ज्ज्ञानसमापनम् । *Atk.* iv. 70 cd.

अदत्तादान^(१)परस्त्रीगमनाभिध्याना लोभेन निष्ठा ।

मिथ्यादृशस्तु मोहेन

मिथ्यादृष्टे खलु मोहेन समासिर्भवति । आधनात्रमूढामिद्विता निष्ठा
पयति ।

तदन्येषा त्रिमिर्मतम् ॥^२

के पुनरन्ये ? मृषावादादपैशुन्यसन्निघ्नप्रह्लापा । तेषा त्रिमिरपि निष्ठा
लोभेन द्वेषेण मोहेण(न) वा ॥

अथैषा चतुर्णां कारुडानां कमधिष्ठाणा(नम्) ? तदुच्यते—

[194] चतुर्णामप्य^(३)धिष्ठान त्रयेमेषा यथाक्रमम् ।

प्राणिनश्चाथ भोगाश्च नामरूप च नाम च ॥^४

तत्र सत्त्वाधिष्ठाना घघादय । भागाधिष्ठाणा (ना) परस्त्रागमनादय ।
नामरूपाधिष्ठाना मिथ्यादृष्टि । नामकायाधिष्ठाणा(ना) मृषावादादय ॥

कथं पुन प्राणातिपात स्वयं कुर्वन्त कर्मपथा भवति कथं यावन्मिथ्या
दृष्टिरिति ? लक्षणं कर्मपथानां व^(६)त्तुच्यम् । तदारभ्यते—

[195] प्राणातिपातो घीपूर्वमभ्रान्त्या परमारणम् ।^५

यदि खलु हनिष्यामि हन्यन्ममात् सचिन्त्याभ्रान्तचित्तं^६ परं जीवि

^१ Cf मिथ्यादृष्टस्तु मोहेन गणाणां त्रिमिरिष्यते । Ak iv 71 ab

^२ Cf सत्त्वभागाधिष्ठाण नामरूप च नाम च । Ak iv 71 cd

See DhA iii 160

^३ After this the Kośaka a d i c u s s e s one more po n य पर मरणान्
नियमस्य मम तत्र पूव वा म्रियन् विमस्य मौल कल्पया भवपुनाहो न । Akb iv 72
This is not discussed in Adh

^४ Cf प्राणानिपात सचिन्त्य परत्वाभ्रान्तिभ्रारणम् । Ak iv 73 ab

Also cf प्रमत्तयागादप्राणव्यपरावणं हिंसा । Tatvārthaśāstra vi 8

^५ For a controversy on Intentional and unintentional crimes see
Kc xx. L.—इहानि अमन्त्रिष्वचकथा नाम हनि । मय्य आनन्तरियवस्तुनि नाम ग्रहनि
भ्रिष्यानि तन्मा अमन्त्रिष्वचकथां तमु वन्द्यम् विचारितमु आनन्तरिकां हानानि यम सति
मय्यया नि एहवचान उत्तरायपदान् । LcA xx. L

तादृशपरोपयति, एवं प्राणातिपातो भवति । प्राणो वा वायुः^१ कायचित्ताश्रितो वर्तते । तमतिपातयतीति प्राणातिपातः ।

न, अनुपपत्तेः । विनाशानुपक्ता खलु संस्काराः प्रतिक्षणविनश्वरा-
श्चा^(१)भ्युपगम्यन्ते । तेषामित्यभूतानां स्थितिशक्तिक्रियाऽभावे सत्यनागतानां
च तुल्यातुल्यजातीयानां निरात्मकत्वाविशेषे केन हन्त्रा किमापद्यते ?

अत्र सौम्राप्तिकाः^२ परिहारमाहुः—“न । प्रदीपणि(नि)र्वापण(न)-
घट्टशब्दनिरोधयत्तिसिद्धेः ।”

न, समानत्वात् । अयं त्वत्र परिहारः—हन्तुर्हेतुसामर्थ्योपघातकरश्चे
सत्यनागतसं^(३)स्कारशक्तिक्रियाधानविधानविघ्नकरत्वात् प्राणातिपातोपपत्तिः ।
कस्य पुनस्तज्जीवितं यस्तेन दियोज्यते, ते वा प्राणा इति ?^३ प्रसिद्धस्य

^१ Cf तस्य पाणस्य मतिपाता प्राणातिपातो नाम.....। पाणो ति चेत्य दाह्यरता
सत्तो, परमत्वतो जीवितन्द्रिय । *Dhr A* III 143.

^२ The Kosakāra does not say that this is a view of Sautāntika —कथं
क्षणिकेषु स्वप्नेषु प्राणातिपातो भवति ? प्राणो नाम वायुः कायचित्तनिधितो वर्तते ।
तममिपातयति । यथा प्रदीप घट्टास्वन च । जीवितन्द्रिय वा प्राणस्तनिराधयति ।
Akh IV 73 ab V. supra, p 33 n. 2

—कथं चित्तनिधितो वायुः प्रवर्तते ? चित्तप्रतिबद्धवृत्तित्वात् । तथा हि
निरोधासंज्ञीसमापत्तिसमापनस्य मृतस्य च न प्रवर्तते । आसनेऽप्युक्त्वात् “। त प्राण
विनाशपतीत्यर्थः । उत्पन्नस्य स्वरसनिरोधादनागतस्योत्पत्तिं प्रतिबन्धन् निरोधमतीतमुच्यते ।
यथा प्रदीप निरोधयति, घट्टास्वन वा, क्षणिकमपि सन्तम् । पथ च स निरोधयति ?
अनागतस्योत्पत्तिप्रतिबन्धनात् । *Saku* p 405

This explanation is criticised by Siddhasena —यच्चाशङ्क्योक्तम्—स्वरस-
भङ्गगुरेषु भावेषु क्षणिकेषु परकीयप्रपन्ननिरपेक्षेषु वायुप्राणस्योत्पत्तौ स्वयमेव भवति न
परप्रवर्तनेन विनाशयते, वायुप्राणानिपातहेतुवत्त्वान्नाशस्य । किं तर्हि प्रयत्नं करोति । अनागतस्य
क्षणस्योत्पत्तिं प्रतिबन्धनातीति । एतदप्यत्यन्तमयुक्तम्—अनागतस्वरलब्धात्मलाभ क्षणो न
तावदुत्पद्यते त चाभावस्य कुत प्रतिबन्ध ? अमस्वरूपत्वान् त्रशृङ्गस्यैव । अतो
नाभावं कर्तुं क्षमम् । प्रतिबन्धाप्रतिबन्धो न भावविषयो । *Tattvārtha śikṣā*, III 8.

^३ स्मर्तव्यं च प्राणानिपातक्षणं स्व योगतन—प्राणो यदि भवति प्राणिविज्ञान
धोन्मद्यते हन्तुः । न चाभाव प्राणो न च प्राणिगता न च हेतुरिति ।...यद्योक्तं—कायस्यैव
मेन्द्रियस्य तज्जीवितन्द्रिय व्यापिश्यते न स्वल्पस्पासमनोऽभावाद् इति । तदप्यसमीचीनम् ।
यत् एकस्थितवस्तुनिकल्पना सर्वेऽप्यनुभवस्मरणप्रत्यक्षानुमानार्थाभिधानप्रत्ययव्यवहाराः । न
चैकं स्थितवस्तुना । सति तस्मिन् पुनर्यार्थप्रवृत्तिप्रतिपत्तिरिति ।... सच्चित्तस्य परस्याप्रा-
न्निभारणमिति मिथ्या सन्नेननादिलक्षणा भारपात्रसान्नास्यत्र कस्य प्राणानिपात—वि-
भवेनयितुः, अयं यस्य परविज्ञानमुभवस्याप्राप्तिः, अयं येन मारिता इति । *Ibid.*

पुद्गलस्य^१ योऽसाधेयं नामैवं गोत्र इति विस्तरः ।^२

अबुद्धिपूर्वावपि प्राणवधात्कर्तुरधर्मो भवति यथाऽग्निप्रशार्हाह इति नञ्ज्ञाटाः । तेषां परदारदर्शण(न)स्पर्शनेऽप्येव प्रसंगः ।^(४) तुष्टरुष्टनञ्ज्ञाट्-वाह्नीकनिर्ग्रन्थशिरोलुञ्चने च ।^३

The Vijñānavādīn gives the following explanation —

यदि विज्ञप्तिमात्रभेदे न कस्यचित् कयोऽस्ति न वाक् । कथमनुक्रम्यमाणात्तमोर-
भ्रिकादिभिरभ्रादीना मरण भवति । अतत्कृते वा तन्मरणे कथमोरभ्रिकादीना प्राणति-
पातावघेन योगो भवति ?

मरण परविज्ञप्तिविशेषाद्विक्रिया यथा ।

स्मृतिलोपादिकान्येषा पिशाचादिमनोवशात् ॥

यथा हि पिशाचादिमनोवशादन्येषा स्मृतिलोपस्वप्नदर्शनभूतग्रहवैशविकारा भवन्ति ।
...तथा परविज्ञप्तिविशेषाधिपत्यात्परेया जीवितेन्द्रियविरोधिना काचिद्विक्रियोत्पद्यते यथा
सभागमत्तनिविच्छेदाद्य मरण भवतीति वेदितव्यम् । *Vimśatikā-Vṛtti*, 19

See *Aas* pp. 440 ff. and *B Pāñjikā*, ix. 10-14

^१ Cf कस्य तज्जीवित यस्तदभावान्मृतो भवति ? कस्येति षष्ठी पुद्गलवारे
विचारयिष्याम । *Akb* iv 73 ab

It appears that the *Adv* had not a Ninth *Adhyāya* dealing with the *Pud-
galavāda*, corresponding to the 1x *Kośasthāna* of *Akb*

^२ Cf कनमो च त्रिकल्पे भारहारो ? पुगलो निस्त वचनीय । योश्चायसमा
एव नामो एव गोत्रो । *S* iii p 25.

^३ Cf अबुद्धिपूर्वावपि प्राणिवधात् कर्तुरधर्मो यथाऽग्निप्रयोगाद्वाह इति निर्ग्रन्था ।
तेषां परदारदर्शनेऽप्येव प्रसंगः । निर्ग्रन्थशिरोलुञ्चनं च षष्पतपोदेशने च शास्तुष्टद्विमृषि-
कामरणे च दातुर्वैदाना चातुरपीठने मारणे च मानुगभंस्वयात्चाम्योऽप्य दुःखनिमित्तत्वात् ।
कष्यस्यापि च तत् त्रियासन्ध्यादिनिस्वाश्रयदाहवत् । कारयत्तश्चाप्रसंगस्तदसन्ध्यात् ।
परेणानि स्पर्शयन्स्तेनादाहवत् । अचेतनाया च षष्पटादीना गृह्यतिप्राणिवधात् पापप्रसंगो न
वा दुष्टान्तमात्तात्सिद्धिरिति । *Akb*. iv 73 ab

This criticism of the Jaina (Nirgrantha) has been answered by Siddhasena
(a Jaina āchārya of the 9 th century A D) in his *Tattvārtha śikā*—अत्रोच्यते
ज्ञेने—प्राणानिपातावघेन प्रमत्त एव मृष्यते । प्रमत्तश्च नियमेन रागद्वेषमोहवृत्ति । रागद्वेष
मोहाद्वेषमन परिणामविशेषा प्राणानिपातावघेनैव सर्वमोक्षवर्गादिभिरविगाननाभ्युपेयते ।
गिद्धानविहितविधिना च परित्यागारण्य शरीरादेर्मन्त्रीकृतस्याविरति अनिवृत्तिरात्मन
परित्यक्तिविय । एतानि प्राणानिपातावघेनुत्था निदिष्टा भगवता भगवत्सादिषु ।

प्रमत्तयोगाच्च प्राणानिपातावघेनैव च्यवस्थिते षष्पुष्यते परेण—अतश्चापि वा
आत्म्या वा मारणं नावघेनुत्तमिति । अत्र प्रतिविधीयते—अन्विच-स्य कुर्वता यद्यथा-

बुद्धिपूर्वात्प्रानि(णि)वधाद्धर्मोऽपि भवतीति याज्ञिकाः।^१ 'कथम् ? विषम-
क्षणवत् । तद्यथा किञ्चिद्विषमक्षणं मन्त्रपूर्वं हिताय भवति । किञ्चिदहिताय
यदमन्त्रपूर्वं तद्ददिति । न । गलाघ्रेडनशस्त्रनिपातमन्तरेण मन्त्रमात्रकेन
पशुवधसामर्थ्यादर्शना(ना)त् । पिष्टमयच्छाणा[IV B, 2 Fol 96 a](^२)दुति-
मात्रेण पशुवधादियद्यधर्मोत्पत्त्यसामर्थ्याच्च । किञ्च, विषस्य मारणजीवित-
शक्तिद्वयसामर्थ्यदर्शना(ना)त् । तत्र मन्त्रपूर्वकं किञ्चिज्जीवयति किञ्चि-
द्दुर्गन्तारिष्टेषु न जीवयति । अमन्त्रपूर्वकमपि किञ्चिज्जीवयति किञ्चिन्न
जीवयति । [भुक्त]विषस्यापेक्षि[क]त्वात् । किञ्च, शयरादिमन्त्राणां^३ विष-
मारणाशक्त्यु(२)पघातेऽपि पापप्रणाशनशक्त्यदर्शना(ना)त् । किञ्च, हिंसा-
हिंसयोर्धर्मार्धमस्वात्क्षण्यापरित्यागभूतत्वात्^३ । जुहोत्यादिक्रियाव्यङ्ग्यो

सभवस्ततो मिथ्यादृष्टेरभाव मुणनशिष्याणाम् । यस्मात् करिषमिथ्या प्रतिपद्यते प्रेक्षापूर्वकारो
मिष्येति मचिन्त्य । * ससारमाचवगलकर्तव्ययाज्ञिवप्रभृतीना च प्राणिवधकारिणा धर्म इत्येव
सत्तेनयतामधर्मोऽग्रिमिति एव वा सचेतयता नावद्य स्यात्, अन्याभिसवित्वात् ।* सविद्वते च
स्मृतेन सौगता—प्रमादारम्भयारवधभावी प्राणवध इति । तथा बुद्धस्य ये शोणित-
माधर्मयन्ति वपुष मुणतोऽग्रमित्येव चिन्ताय तेषामवीचिनरवगतिकारणभाननार्थमबुद्धेर-
बुद्धित्वादेव न स्यात् । इष्यत चानन्तर्यकम् । [V. supra, p. 156, n. 5] अथ
बुद्धोऽग्रमित्येवविषदुद्धरभावेऽपि सशयितस्याग्रदृष्टतश्चासचेतयतो भवदानन्तर्यकम् । तदेव-
मसंवेतितवधो भ्रान्तवधश्च प्राणातिपाताद्यवद्यहेतुतया प्राज्ञो । अन्यथा बहुबुद्धयति घृष्टभा-
पितमिति ।

तस्मादन-पदमेतद् वसुवधोरामिपगृहस्य गृध्रस्येवाप्रेक्षाकारिण । अथ पुनरप्रसंग
एव मूढेनोपन्यस्त—शारोःकृञ्जनाद्युपदेशे शास्तु कृद्धस्येवाधर्मप्रसंग इति यतस्तत्राज्ञानादि-
प्रनादासमधोऽग्र्यन्तमेव शास्तरि । ध्वरतरागद्वेषमोहेनापि भगवता मुमुक्षुणा वर्मनिजरोपादत्तेन
तपो दैदितम् । कृहोऽवधमपित्तरप्रमत्तस्येति ।***

ज्वलनोप्येतावता दृष्टान्तीहृतोऽग्रतिवद्धदहनस्वभाव स्पृश्यमानो बुद्धिपूर्वकमन्यथा वा
दहत्येव । एव प्राणातिपातोपि हि प्रमत्तेन प्रयत्नरहितेन निषमगाण कर्तारमवश्यतयाऽवघेन
योजयत्येवेति दृष्टान्तार्थः । अबुद्धिपूर्वकता च प्रमत्तता ।****Taittiriya śāra, VII 8*
For full details, see *Jñānabindu prakaraṇa*, pp 76-97

^१ The Kośākata does not deal with the view of the Yājñika in such details

^२ V infra, *Adv kārikā* 563

^३ Mallishena too forwards similar arguments against the Yājñikas —

अधुना भीमासकभेदाभिमत वेदविहिताहिंसाया धर्महेतुत्वमपत्तिपुरस्सर निरस्यन्नाह—

न धर्महेतुविहितापि हिंसा मोत्सृष्टमन्यार्यमपोद्यते च ।

स्वपुत्रप्राप्तान्पतित्वाकल्पता सन्नह्यवारिस्तूरित परेषाम् ॥

बुद्धिपूर्वात्प्रानि(ति)वधाद्धर्मोऽपि भवतीति याज्ञिका । 'कथम् ? विपम
क्षणवत् । तद्यथा किञ्चिद्विपमक्षण मन्त्रपूर्वं हिताय भवति । किञ्चिदहिताय
यदमन्त्रपूर्वं तद्वदिति । न । गलाघ्रेडनशस्त्रनिपातमन्तरेण मन्त्रमात्रकेन
पशुवधसामर्थ्यादर्शना(ना)त् । पिष्टमयच्छाया[IV B, 2 Fol 96 a]⁽¹⁾दुति
मानेण पशुवधादियज्ञधर्मोत्पत्त्यसामर्थ्याच्च । किञ्च, विपस्य मारणजीवत्
शक्तिद्वयसामर्थ्यदर्शना(ना)त् । तत्र मन्त्रपूर्वध किञ्चिज्जीवयति किञ्चि
दुदुर्गतादिष्टेषु न जीवयति । अमन्त्रपूर्वकमपि किञ्चिज्जीवयति किञ्चिन्न
जीवयति । [भुक्]विपस्यापेक्षि[क]त्वात् । किञ्च, श्वरादिमन्त्राणां^२ विप
मारणाशक्त्यु^(३)पघातेऽपि पापप्रणाशनशक्त्यदर्शना(ना)त् । किञ्च, हिंसा
हिंसयोर्धर्मार्धर्मस्थालक्षण्यापरित्यागभूतत्वात्^३ । जुहोत्यादिक्रियाव्यङ्ग्यो

समवस्ततो मिथ्यापुष्टरभाव मुगनगिष्याणाम् । यस्मात् कश्चिन्मिथ्या प्रतिपन्नत प्रक्षापूर्वकार्य
मिष्यति मन्वित्य । ससारमोपवगन्तवतनयानिकप्रभतीना च प्राणिवधकारिणा धम इत्यव
सचेनयतामधर्मोऽपिमिति एव वा सचतयता नावद्य स्यात् अयानिसधित्वात् । सविद्वते च
स्फुटमेव सोगता—प्रसादारम्भयोरवश्यभावी प्राणवध इति । तथा बुद्धस्य य गोणित
मावपयन्ति वयुष मुगतोऽपिमियव विनाय तेषामवीचिनरकगतिकारणमानन्तयवमबुद्धर
बुद्धित्वादेव न स्यात् । इष्यते चान्तयकम् । [V supra p 156 n. 5] अय
बुद्धोऽपमित्यवविधबुद्धरभावेऽपि सगमित्यथाश्रद्धयतश्चागचेतमती भवेदानन्तयकम् । तदेव
मसचेतितवघा आतिवघच्च प्राणातिपाताद्यव्यहेतुतया प्राह्यौ । अथवा बहुवृत्तयति बुद्धभा
पितमिति ।

तस्मादेन पदभेदद धमुबभोरामिपगद्धस्य नध्नरयवाप्रक्षाकारिण । अय पुनरप्रसग
एव मूढनोपयस्त—शिरोलुञ्चनाद्यपदेशे गालु ऋद्धस्यवापनप्रसग इति यतस्तप्राज्ञानादि
प्रमावास्तभवोऽयत्तमेव गास्तरि । ध्वस्तरगद्वपमोहेनापि भगवता मुमुक्षुणा कमनिजरोपायत्वेन
तपो देगितम् । कुतोऽयत्तप्राप्तिरप्रमत्तस्यति ।

ज्वलनोप्यतावता दष्टान्तीकृतोऽप्रतिबद्धपहनस्वभाव स्पन्दमानो बुद्धिपूर्वकमयया वा
ददृत्पव । एव प्राणातिपातोपि हि प्रमत्तन प्रयनरहितेन क्रियमाण कर्तारमवश्यतयाऽवचन
योजयत्यवेति दृष्टान्ताय । अबुद्धिपूर्वकता च प्रमत्तता । *Tattvartha t ka* VII 8
For full details see *Jnanabodha-prakarana* pp 76-97

१ The Kośakara does not deal with the view of the Yajñika in such details

२ V infra *Adh karika* 563

३ Mallishena too forwards similar arguments against the Yajñika —
अधुना मोमासकभदाभिमत वेदविहिर्नाहिंसाया धमहेतु वमपपत्तिपुरस्सर निरस्यग्राह—
न धमहेतुर्विहितापि हिंसा मोत्तप्टमयापमपोद्यते च ।
स्वयुत्रघाता नृपतित्वलिप्ता सयह्यचारिस्फुरित परेयाम ॥

धर्मं 'इति चेत् । न । तद्रूपासिद्धत्वात्, अभिव्यक्त्यनुपपत्तेश्च । क्रिया
मात्रमपूर्वमिति चेत् । न । क्रियाया नित्यत्वानुपपत्तेर्निरूप्यत्यनुपपत्तेश्च ॥

अत्यक्ताऽन्यघनादानमदत्तादानमुच्यते ॥^३

(3) अघ्नान्त्येति उतंते । यदि उल्लचीर्युद्ध्या परद्रव्यं स्वीकरोति ॥

[196] परस्त्रीगमन काममिध्याचारो विकल्पान् ।^४

अगम्यगमन खत्रपि काममिध्याचार । स च बहुप्रकारविकृत्यो
भवति । अगम्या गच्छति मात्र वा दुहितर वा परपरिगृहीत(ता) वा
स्वाम्यनङ्गे गच्छत्यदेशे च । नियमस्था वा । अघ्नान्त्येत्युक्तम् ।

(4) अर्थज्ञयाऽन्यघनादो द्रोहबुद्ध्या मृषानच ॥^५

वक्तु(कृत्)थात्बुद्ध्यपेक्षया खलु मृषानदो भवति । यदि वक्तार्या
नामभिज्ञा भवति स त विगोप्य द्रोहबुद्ध्याऽन्यघा घ्नते । श्रोता च तथै
वापगच्छति । तदास्य मृषावाद कर्मपथा भवति ॥^६

जमिनोया इत्यमाचमन । वा हिमा गाह्या व्यसनितया वा क्रियते सवाधर्मानुबध
हेतु प्रमात्प्रपान्तिवत् गौनिकत्वात्वागीनामिव वेत्विहिता तु हिमा प्रत्युत घमहुतु देवता
नियमितया प्रातिमपात्रक वान तथाविधपूजोपचारदन अत्र प्रकट एव स्ववचनविरोध ।
तथाहि । हिमा चदमहत् कथम घमहुतु चद्विमा कथम ?

अथ क्वचित्पि हि मणिमत्रोपधाना प्रभाव इति वचनाद्विक्रमत्राणामचित्त्यप्रभाव
त्वान तमस्त्वनपगवध समभवयद स्वगप्राप्तिरिति चन । न । न्ह लोके विवाहगर्माचान
जानकमान्पि तमत्राणा व्यभिचारोपपन्नान्ष्ट स्वगप्रावपि तद्रूपमिचारोऽभुवीते ।
Syadvadamañjari karika 11

^१ See *Sabara bhaṭṭya* १ १ १

^२ See *Ib d* ११ १ ५

Also see कर्मन्व प्रागयोग्यस्य कर्मण पुरपम्य वा ।

योग्यत्वात् प्रागयोग्या या परा साऽभूवमिप्र्यत ॥

Tantravartika ११ १५

For details see *Nyayasastra-tika* ११ ११ pp 179-181

^३ Cf अदत्तादानमयम्याधोक्रिया खलुचोयत ।

मृषान्परता वदन्तस्तानम । *Akb* iv 73 cd

^४ Cf अगम्यगमन काममिध्याचारखनुविष । *Ak* iv 74 ab

^५ Cf अयथावतिनो वाक्यमर्थाभिन्न मयावच । *Ak* iv 74 cd

^६ *Akb* iv 74 cd d cusses one mo e top c क्वचित्च बहुवो वर्णा वास्य
भवन्ति क्वच न च क्वचय ?

ये सत्वमे माहकीमाहसूत्रा^१द्विष्यद्वाचनार्था व्यचहारः प्रोक्ताः, अप्ठी चार्याः—“अदृष्टे^(२) दृष्टवादिताऽनार्या व्यचहारः । अश्रुते, अमते, अचिज्ञाते, श्रुतमतविज्ञातवादिताऽनार्या व्यचहारः । दृष्टश्रुतमतविज्ञाते चादृष्टादिवदिताऽनार्या व्यचहारः । विपर्ययेषु त्वष्टावेचार्या व्यचहाराः ।”^३ तेषां पुनरिदं लक्षणं व्याख्यायते—

[197] दृष्ट्या श्रुत्यादिभिश्चाचैर्मण(न)सा यच्च गृह्यते ।
दृष्टं श्रुतं मतं ज्ञातमित्युक्तं तद्यथाक्र^(६)मम् ॥^३

^१ The Kosakāra quotes the *Māhākīmatrissūtra* —“तत् किं मन्ये माहकीमात यानि त्वया चक्षुष्या रूपाणि श्रोत्रेण शब्दाः...मनसा धर्माः” । अथ च ते माहकीमात दृष्टे दृष्टमात्र भविष्यति धने मते विज्ञाने “विज्ञातमात्रम्” इत्युक्तम् । *Akh* iv 75.

There is a similar passage in the *Samyutta nikaya*, but addressed to Mālukya-putta and not to Mahākīmatā —एव च ते मालुक्कपुत्त दिट्ठमुत्तमुाविज्जातेसु धम्मेषु दिट्ठे दिट्ठमत भविस्सति । मुने मुत्तमत...मुते मुत्तमत “विज्जाने विज्जातमत भविस्सति । *S* iv p 73 See *LVP&K* iv p 160, n. 2

^२ Cf अदृष्टमे भिक्खवे अनरियवोहरा । कतमे अदृष्टे ? अदृष्टे दिट्ठवादिता, अस्सुने सुत्तवादिता, अमुते मूतवादिता, अविज्जाने विज्जानतवादिता, दिट्ठे अदिट्ठवादिता, मुने अमुत्तवादिता, मुने अमूतवादिता, विज्जाने अविज्जानवादिता ।...अदृष्टिमे भिक्खवे अरियवोहरा... अदृष्टे अदिट्ठवादिता...विज्जाने विज्जानतवादिता । *Ang* II p. 246

^३ Cf चक्षुःश्रोत्रमनश्चित्तैरनुभूतं त्रिभिरेव यत्न ।

तद्दृष्टश्रुतविज्ञात मत चोक्तं यथाक्रमम् ॥ *Akh* iv 75.

...यत् प्राणजिह्वाकायविज्ञानैस्सन्मतम् । किं कारणम् । गन्धरसस्पर्शव्याप्यव्या-
कृतस्वाग्मूतकल्पानि । अत एतेषु मताभ्येति वैभाषिका । विमन शापकम् । सूत्र युक्तिश्च ।
सूत्र तावत्—“तत् किं मन्ये माहकीमात ...[see above, n 1] विज्ञानमानम्” इत्यु-
क्तम् । अनस्त्रियु विपर्येषु दृष्टश्रुतविज्ञातशब्दापदेशात् गन्धादिषु मताभ्या गम्यते । अत एव
चादिष्वभागे दृष्टादिनाः कृतशब्दान् गन्धादिषु व्यवहारो न स्वाचित्येना दुर्षितः । सूत्र तावत्
ज्ञानमन्यार्थेत्वात् । न ह्यत्र सूत्रे भागवान् व्यवहाराणा लक्षणं शास्ति स्म । किं तर्हि ।
यत्र च त परिचये विपर्येषु चतुर्षु व्यवहारेषु दृष्टादिष्व्यवहारमात्र भविष्यति न प्रियाप्रियनि-
मित्ताभ्यारोह इत्ययमत्र मूनार्या दुश्मते । किं पुनर्दृष्ट किं च यावद्विज्ञानम् । रेचित्ताशब्दाह—
“यत्तञ्चमिरिन्द्रियं प्रत्यक्ष तद् दृष्टम् । यत् परत्वात् आगमिन तच्छ्रुतम् । यत् स्वयं
युक्तयन्मात्रतो रचितं तन्मतम् । यन्मत प्रत्यक्षभावेनाभिष्ठितं प्रयात्मवेद्य तद्विज्ञानम्”
इति । एते च पञ्च विषया प्रत्येकं दृष्टा इति वा लुब्धा व्यवहित्यन्ते । यथा मता
विज्ञाना इति वा । पट्टोऽन्यत्र दृष्टादिनि । अतो नास्ति गन्धादिषु व्यवहाराभावप्रसङ्गः ।
नस्माद्युक्तिरस्येवा युक्तिर्न भवति । पूर्वार्था एवमाह—“दृष्टं यत् प्रत्यक्षोक्तं चक्षुष्या ।

यत्खलु चक्षुषाऽलोचितं चक्षुर्विज्ञानमनोविज्ञानाभ्या चानुभूत तद्दृष्टमि
त्युच्यते । यच्छ्रोत्रेण श्रोत्रमनोविज्ञानाभ्या चानुभूत तच्छ्रुतम् । यत् श्रिमि
घ्राणजिह्वाकायैस्तद्विज्ञानमनोविज्ञानैश्चानुभूत तन्मतमित्युच्यते ।^१ तेषां प्राण्य
विषयग्राहित्वात्, कर्वाडिकाराहारविषयत्वाच्च । तत्रेष्टपर्यायघाची मतशब्द ।
य^(७)त्युनर्मनोविज्ञानेनानुभूतं तद्विज्ञात तदध्यवसाये निश्चयपरिसमाप्ते ।^१

गतमेतत् । प्रवृत्तमेवानुवर्तताम् ॥

^१य कायेनान्यथात्प्र प्रापयेत् स्यान्मृपावाद् ? स्यात् । तदपदि
श्यते—स्यान्न कायेध(न) पराप्रमेत प्राणातिपाता उद्येन च स्पृश्येत । स्याद्वाचा
पराप्रमेत स्यान्न वाचा पराप्रमेत मृपावादावद्येन च स्पृश्येत ।^(८)स्यात्कायेन
पराप्रमेत, स्यान्न कायेन वाचा पराप्रमेत, उभयावद्येन च स्पृश्येत ।
स्यादपीशा मनःप्रदोषेण प्रोपचनिर्दर्शन(न)^५ चात्र इति ।^१

युन यच्छ्रोत्रेण परतन्वास्वरितम् । मन यस्वय नित्तितम् । विज्ञान यत् प्रयानमप्रतिम
वेत्तिमविगत चोत्पन्नम् । *A&B iv 75*

Yaśomitra attributes the Pūrvāchārya view to Yogachāraś See
Saka p 407

^१ Compare this with the view of Āchārya Saṃghabhadra स्वैरप्य प्राणा
मना इत्यावायसङ्घमत्र । *Saka* p 406

^१ Cf य गो^१ दिष्टं मुनें चत विच्छ्रान्तं पत्त परिपमित्ति *M sūtra 22*—^१उ
प्रापयत मुन महापतन मनं गघायतन रमायतन कोष्ठप्रापयत त हि पवा गत्रे
धनो मुन नि वत्त । अयोगेमानि गलायनानि विज्ञानात् नाम । *MA i p 110*

Cf also दिष्टं मुने सीसवने मने वा । *Sūtra n p 2 a 790*

य वा अभियङ्गत्तममन गच्छ वा घायति रग वा मायति कोष्ठेभ्य वा पमति इ^१
वच्छति मतमत्त इति । *Sūtra-n p 2 a 790*

Also cf सा दृष्टधनमनविज्ञाननि चर्वाविज्ञानत दगाना^१ मया । धोत्रविज्ञान
यवगच्छता । प्राणविज्ञानावापविज्ञानरत्नमनरवा^१मता । मनोविज्ञानमो^१ग्ग्राडिगता ।
Aas p 270

Cf प्राणा वा अरे ष्ठेभ्य धोत्रेभ्य मन्त्रेभ्य निष्पन्नामिक्तयो मयप्यारमता वा अरे
मनेन यवगत मया विज्ञानने^१ मय दिग्निम । *B A di anyakopar A 1 : 4 5*

See P V Bapat *J A Sāsā sās a* In reduct on pp 44

^{१-१} The whole passage (from य कायेनान्यथात्प्र to प्रापयति^१ भाव रति)
is taken out of *A&B* p 75

^५ वागवदपि वाचा भवति । विषयवाच्ये हि कल्पित्येव परितोषा इति विद^१
धोत्रेणानुवर्तते इति कर्त्तव्यं मय मायति कर्त्तव्यं इति । मुनीनामनेन विज्ञानम
म मन्त्रेणैव चर्वा इति । *Saka* p 409

कथं पुनर्विद्वन्त्या विना तत्राविद्यतिः कामावचरी कर्मपथो योक्ष्यते ।^१
सति हि चित्तपरिस्पन्दे महाभूततज्जकायपरिस्पन्दोऽवश्यं भावीति
कर्तव्योऽत्र यत्नः^२ ।

उक्तो मृपा⁽⁹⁾वादः ॥

[198] पैशुन्यं भेदकृद्वाक्यं^३

यत्प्रलु क्लिष्टचित्तस्य परभेदाय वचनमभ्रान्त्या तत्पैशुन्यमित्युच्यते ।^४

पारुष्यं तु यदप्रियम् ।^५

अभ्रान्त्या क्लिष्टचित्तस्य यद्वचनं तत्पारुष्यमिति ।

This problem is discussed in detail in *Dhr A* —वितण्डवादी पताह—
अकुसल वचीकम्म मनोद्वारे पि समुट्ठाती' ति । सो 'तयो सगहे आरूढहसुत् आहपही'
ति वृत्ती इद उपोसयक्खण्णकतो मुत्त आहरि—'थो पन निक्खु यावत्तथिय अनुस्सावियमाने
सरमानो सन्ति आपत्ति नाविकरेय्य सपजानमुसावादस्स होती' [*Vinaya*, I p 193] ति इद
मुत्त आहरित्वा आह '। सो वत्तब्बो 'विनपस्स द्व मूलानि—कायो च वाचा च, ...
मनोद्वारे आपत्तिपञ्जापन नाम नेरिय । 'अय हेत्थ अत्थो—य्थाय 'सपजानमुसावादी होती'
ति वृत्ती सो' दुक्कटापत्ति हीति । सा च खो न मुसावादल्लखणन, भगवतो पन वचनेन
वचीद्वारे अकिरिय समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदित्तव्वा । *Dhr A* III 129 131.
V *Supra*, p 133, n 3

^१ Cf यद्युभयथाऽपि न पराक्रमेत् न चाविज्ञप्तिकास्त्यविज्ञप्ति कामावचरी कथं
तयो कर्मपथ सिद्धयति ? कर्तव्योऽत्र यत्न । *A&B* IV 75

—कथं तयो कर्मपथ सिद्धयतीति । कथं तयो ऋषिमिदयो कायवाग्भ्यामपराक्रम-
माणयो प्राणातिपातो मृपावादश्च मयाकम कर्मपथ सिद्धयतीति । कर्तव्योऽत्र यत्न ।
वैभाषिकं कर्तव्यं समाधिरित्यर्थं । *S&K* p 408

^२ Compare this view with the following —अत्राचार्यसद्वयभद्र समाधिमाह ।
ऋषयोऽयं अज्ञापयितारो भवन्ति तेषां हि सत्त्वपरित्यागप्रवृत्त पापापायमवेत्यामनुष्यास्तदभि-
प्रसन्ना कारयेन पराक्रमन्ते । यत तेषां ऋषीणां कर्मपथ उपपद्यते । कथम् । परद्विज्ञप्येति ।
अवश्यं तथाविधस्य कायवाग्बिवाप्य भवन्ति । अपि च शपन्ति ते तथा । तत्र चावश्यं
कायवाक्चेष्टया भवितव्यम् । *Ibid*

^३ Cf पैशुन्यं क्लिष्टचित्तस्य वचनं परभेदेन । *A&B* IV 76 ab

^४ तत्त्व सन्नित्पुचित्तस्म परेस वा भेदाय अत्तनो पियकम्पताय वा कायवचीपयोग-
समुट्ठापिका चेतना निमुणा वाचा नाम । *Dhr A* III 150

^५ Cf पारुष्यमप्रियम् । *A&B* IV 76 c

क्लिष्टं संमिश्रलापित्वमन्थे गीतरुयादिवन् ॥^१

क्लिष्टं खलु सर्वं वचनं संमिश्रप्रलापित्वम् । यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये
शब्दनिवेशस्तदभिधाने [IV A, 2. Fol 96 b] (1) त्वत्लां । कश्चासौ गुण ? समि
श्रप्रलाप एव । स यस्यास्ति स समिश्रप्रलापी । तद्भाष. संमिश्रप्रलापित्वम् ।

अन्थे पुनर्ब्रूयते । यदेतन्मृषाघादादित्रिविध वचन ततो यदन्यद्विद्व
लपनगीतनाट्यतीर्थशास्त्रादि तत्सर्वं समिश्रप्रलापः ॥^२

[199] परस्वास्तस्पृहाऽभिध्या व्यापा[दः] सत्त्वगोचरः ।

विद्वेषानाऽन्तर्दृष्टिस्तु मिथ्यादृष्टि[रहेतुका] ॥^३

(2) अभिध्या तावद् द्विपत. स्पृहा । अहो यत यत्परेषां तन्मम स्यादि
त्येषा त्रिपयप्रार्थणा(ना) विषमलोमाख्या अभिध्येत्युच्यते ।^४

व्यापाद. अत्रापि सत्त्वपरित्यागबुद्ध्या प्रतिघः ।^५

मिथ्यादृष्टिरपि हेतु वा फल वा क्रिया वा सद्भा वस्तु नाशयत^६ या
दृष्टिर्मतिरित्येवमादि सा मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते ।^७

^१ Cf सर्वं क्लिष्ट मिश्रप्रलापिना ।

अनौन्यत् क्लिष्टमित्यन्व लपनागतनाटयवत् । Ak iv 76 d, 77 ab

^२ Cf अन्त्यविज्ञापिका वापवधापवागसमुदायिका अकुम्भवेनता 'सम्प्ललापो' ।
तस्य द्व सम्भारा—भारतयुद्ध-सीताहरणादि निरत्यवकथापुरेस्कारना तथास्त्रिपय
वपन व । Dhs A III. 153

^३ Cf अभिध्या तु परस्वविषयस्पृहा ॥

व्यापाद सत्त्वविद्वय नास्ति दृष्टि शुभाशुभे ।

मिथ्यादृष्टि । Ak iv 77 cd, 78 abc.

^४ सर्वेव कामावचरा तृष्णाऽभिध्ययपरे । Akb iv 77 cd See Dhs A III. 154

^५ See Dhs A III. 155

^६ तत्र नास्ति इत यावद्वाग्नि दुस्वग्निमिति कर्मवपवादिना । तथा नास्ति मात
नास्ति त्रिपयि कामावादिर्नैव । नास्ति मुचरिन्दुस्वचिताना वपणा फन्विनात्र, नास्वय
राह नास्ति पररात्र तथा नास्ति सत्त्व उपपादुव इति फलाववादिना । न सति
राहन् इपापानवादिना । Sake p 409

Cf also, यथावृष्वग्नाभावात्त मिच्छा वम्भनी नि मिच्छादिदृष्टि । सा 'नन्वि
न्नि' नि धात्वा नवेन विपरीतव्यवस्थाया । तत्र नपिच-अहेतुव प्रकृतियदिगीदि
त्तव वम्भयवधो होति न अन्त्यान्तीति । Dhs A III. 156

^७ After this Akb iv 78 d discusses कर्मवप इति कोशं । See infra
p 171

‘तथा पुनर्मिथ्यादृष्ट्या प्रकर्षप्राप्तया नव⁽³⁾प्रकारया नवप्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते ।’ भावनाहेयक्लेशप्रहाणवत् ।²

यत्तर्हि शास्त्र एकम्—“कतमान्यधिमात्राण्यकुशलमूलानि यैरकुशल-मूलैः कुशलमूलानि समुच्छिनन्ति ?³ कामवैराग्यं चातुप्राप्तुवन् यानि तत्प्रथमत उपलिखति ?”⁴ नैष दोषः । अकुशलमूलाध्याहृतत्वात् । मिथ्या-दृष्टेस्तेष्वेव तत्क⁽⁴⁾र्षोपचर्यते ।⁵ तद्यथाऽग्निरेव प्रामस्य दग्धा चौरास्तु तस्याध्याहारकास्तद्वदिति ।

१-२ Cf. मूलच्छेदस्वसद्दृष्ट्या कामाप्तोत्पत्तिलाभिनाम् । *Ab.* iv. 79 ab.

३ Cf. क्रमशः ।

नवप्रकारया मिथ्यादृष्ट्या नव प्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । भावनाहेय-क्लेशवत् । यापदधिमात्राधिमानया मृदुमृदुनीति । एवमय ग्रन्थः पालितो भवति—
“कतमान्यसहयतानि कुशलमूलानि आहारैरकुशलमूलैः कुशलानि समुच्छिद्यन्ति पूर्वपदच-द्विष्यति यं विकीर्णं समुच्छिन्नकुशलमूल इति सत्या गच्छति ?” इति । *Ab.* iv. 79 d.

—भावनाहेयक्लेशवदिति । यथा नव प्रकारेण मार्गेणाधिमात्राधिमात्रक्लेशप्रकाराः प्रहीयन्ते, भावधिमात्राधिमात्रेण मृदुमृदुः । एवं नवप्रकारयाऽपि मिथ्यादृष्ट्या नवप्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । “मृदुमृदुव्या मिथ्यादृष्ट्याऽधिमात्राधिमात्रः कुशलमूलप्रकारः समुच्छिद्यते । *Sek.* p. 412.

For a controversy on this theory of gradual purification (क्रमशः भावना-हेयक्लेशप्रहाणम्), see *Kv.* I. 4; II. 9.

३ Cf. अस्य तर्हि ग्रन्थस्य को नयः—“कतमान्यधिमात्रं...समुच्छिनन्ति” इति ? समाप्तिमेतत्सन्वायोवत् । तन्निरवगोपच्छेदात् । एतदपि हि प्रकारस्तेषामनुपच्छिन्नः सर्वेषां पुनरत्यन्तो हेतुः स्यादिति । *Ab.* iv. 79 d.

४ Quoted in *Ab.* iv. 79 ab and 79 d. This is a passage from *Jānāpṛasthāna*, 2, 8; *Vibhāṣā*, 35, 5. (See *LVP* *Ab.* iv. p. 170).

५ मिथ्यादृष्ट्या कुशलमूलसमुच्छेदे इत्येवमयं वक्तुकाम उपोद्घातं ब्रवीति । “किं तर्हि शास्त्रं जननिति । यदि मिथ्यादृष्ट्या कुशलमूलसमुच्छेदो नाकुशलमूलैः, यच्च शास्त्रं उक्तम्—‘यैरकुशलमूलैः कुशलमूलानि समुच्छिनन्तीत्यादि । यानि हि लोभादिस्वभावानि । न मिथ्यादृष्टिस्वभावानीत्यर्थः । ‘अकुशलमूलाध्याहृतत्वादि’नि विस्तरः । अकुशलमूलैर्लो-भादिभिरधिमात्रैर्मिथ्यादृष्टिरध्याहृताऽग्नीता । तस्मात्, अकुशलमूलाध्याहृतत्वानिमिथ्यादृष्टेः ‘तेष्वेव तत्तर्मापदेशः’, तेष्वेवाकुशलमूलेषु । मिथ्यादृष्टेः कुशलमूलसमुच्छेदकं यत्तमं तस्या-पदेशः । *Sek.* p. 411.

कामाद्यचराण्युपपत्तिलम्बिकान्येव च समुच्छिद्यन्ते, प्रायोगिकेभ्यः पूर्व(र्ष) परिहीणत्वात् ।^१

एवं ह्युक्तं भगवता—“समन्वागतोऽयं^२ पुरुषः कुशलैरपि धर्मैरकुशलैरपि धर्मैः” इति विस्तरः । तत्र समन्वागतोऽयं पुद्गल कुशलैरपि धर्मैः^(१) ररिशेषेण द्विविधैः—प्रायोगिकैरुपपत्तिलाभिकैश्च । तेऽस्य पुद्गलस्य कुशला धर्मा अन्तर्धास्यन्ति, प्रायोगिकाः अनुपूर्वसमुच्छेदे, पूर्वं तद्विधानेः । अस्ति चास्य कुशलमूलमनुसहगतमतुपच्छिद्यमुपपत्तिलाभिकम्^३ । तदप्यपरेण सम-

^१ Cf कामाप्तोत्पत्तिलाभिनाम् ।

वामावचराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्त । रूपाहृष्यावचरैरसमन्वागतत्वात् । प्रवृत्तिभाष्ये तर्हि कथं नीयते ‘इयत्तान पुद्गल त्रैधानुकानि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ति भवन्ति इति ? तत्रापिदूरीकरणमभिसन्धाद्यैतदुक्तम् । सन्ततेस्तदभाजनत्वादात्वात् । उपपत्तिलम्बिकान्येव च समुच्छिद्यन्ते । प्रायोगिकेभ्यः पूर्वं परिहीणत्वात् । *Abb* iv 79b

—तत्रापिदूरीकरणमिति । रूपाहृष्यावचराणां प्राप्तेदूरीकरणमभिप्रत्य तस्य पुद्गलस्य । एतदुक्तं त्रैधानुकानि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्तीति । कथं च पुनस्तत्रापिदूरीकरणम् ? ‘सन्ततेस्तदभाजनत्वादात्वात्’ मर्यादसौ तत्पन्नति पूर्वं भाजनमूलात् तत्रापिदूरीकरणम् । कुशलमूलसमुच्छेदादिदाने तत्रापिदूरीकरणमभाजनमापादितेति । अतस्तत्रापिदूरीकरणं भवति । ‘प्रायोगिकेभ्यः पूर्वं परिहीणत्वात्’ इति । श्रुतिबन्ताभावनामप्यत्र प्रायोगिकेभ्यः पूर्वमवामी मनुमुदघवस्याया तस्य परिहीण । तदैव तस्य प्राप्तिच्छेद इत्यर्थं । *Saks* p 411

^२ समन्वागत इति । लभ्यते पूर्ववत् । तत् प्रथमं पुन विविध । बीजमन्वागतं वदितानामन्वागतं समुदाचारसमन्वागतमत्र । बीजसमन्वागतं इति ? कामधानी ज्ञानी भूत कामप्रतिपक्षं कर्तव्यं तदौ रूपाहृष्यप्रतिपक्षमुत्पन्नं च कर्तव्यं तदौ बीजसमन्वागतं कामवागतं उपपत्तिलम्बिकैरेव कुशलैः त्रैधानुकप्रतिपक्षभाभी तस्य तस्य प्रचारस्य प्रतिपक्षं उपपन्नस्य बीजसमन्वागतसमन्वागतं । यस्य प्रतिपक्षं नोपपन्नस्य बीजसमन्वागतं कामवागतं । वदितानामन्वागतं इति ? प्रायोगिकानां धर्मानां लोचिभावो लोकातराणां वा प्यानविमोक्षणमाधिगमनपरवारीताम् । समुदाचारसमन्वागतं इति ? तत्रापिदूरीकरणानां वा एव धर्मं समुदाभूतं कुशलं वा अकुशलं वा अभावात् वा तस्य समुदाचारसमन्वागतं कामवागतं । समुच्छिद्यन्तुकुशलमूलं कुशलानां धर्मानां बीजसमन्वागतं कामवागतं तत्रापिदूरीकरणं इति । आरवन्ति पुन सन्ततेः समन्वागतं अपरिदूरीकरणमभाजनाविरुद्धित्वानां इत्यर्थं । *Ann* p 35

^३ *Yakun tea* quotes a similar passage to illustrate the *sakti-sakti*, *Abb* ii: 42-6 —समन्वागतानां पुद्गल कुशलैरपि धर्मैरकुशलैरपि धर्मैः तत्रापिदूरीकरणं कर्तव्यं तदौ रूपाहृष्यप्रतिपक्षमुत्पन्नं च कर्तव्यं तदौ बीजसमन्वागतं कामवागतं उपपत्तिलम्बिकैरेव कुशलैः त्रैधानुकप्रतिपक्षभाभी तस्य तस्य प्रचारस्य प्रतिपक्षं उपपन्नस्य बीजसमन्वागतं कामवागतं । यस्य प्रतिपक्षं नोपपन्नस्य बीजसमन्वागतं कामवागतं । वदितानामन्वागतं इति ? प्रायोगिकानां धर्मानां लोचिभावो लोकातराणां वा प्यानविमोक्षणमाधिगमनपरवारीताम् । समुदाचारसमन्वागतं इति ? तत्रापिदूरीकरणानां वा एव धर्मं समुदाभूतं कुशलं वा अकुशलं वा अभावात् वा तस्य समुदाचारसमन्वागतं कामवागतं । समुच्छिद्यन्तुकुशलमूलं कुशलानां धर्मानां बीजसमन्वागतं कामवागतं तत्रापिदूरीकरणं इति । आरवन्ति पुन सन्ततेः समन्वागतं अपरिदूरीकरणमभाजनाविरुद्धित्वानां इत्यर्थं । *Saks* p 411 In the passage the

येषु सर्वेषु सर्वं समुच्छेत्स्यते । यस्य समुच्छेदात्समुच्छिन्नकुशल⁽⁶⁾मूल^१ इति संख्यां गमिष्यतीति । अतः सर्वाकुशलमूलभूता मिथ्यादृष्टिरिति सौगता ।^२

word *anu sahsagata* The *Adv* has *anusahagata* In Palī *anu* is frequently spelt *anu* See *anusahagato kāmaraṅga* (Kv 1 1—p 81) and *anusahagato asmīti mano* (S III p 131) See *LVP Ak* II p 245, n 2.

^१ This topic is discussed in detail by the Kośakara —

किं स्वभाव कुशलमूलसमुच्छेद ?

सोऽसमन्वय ।

यदा हि कुशलमूलानां प्राप्तिर्न पुनरुत्पद्यते अप्रानिरप्युत्पद्यत । तस्मिन्समवायगम उत्पन्ने समुच्छिन्नानि कुशलमूलान्युच्यन्ते । *Akb* IV 80 b

किमालम्बनया मिथ्यादृष्टया समुच्छिद्यते ?

फलहेत्वपवादिन्या

या च हेतुमपवदते 'या च फल' । आनन्तयविमुक्तिमागंस्यानीये एते इत्यपरे ।

सात्त्विकालम्बनयैव नानात्वबालम्बनया समागधात्वालम्बनयैव न विसमागधात्वा लम्बनया । मन्त्रयोगमात्रानुशापित्वेन दुर्वलत्वादित्येके ।

एवंगु वर्णयन्ति—

सर्षया

नवप्रकाराण्यपि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । दशमप्रहातव्यवहित्येके ।

क्रमशो

नवप्रकारया मिथ्यादृष्ट्या नवप्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । भाषनाहेय क्लेशवत । यावदधिमात्राधिमात्रया मृदुमृदुनीति ।^३ [V *supra*, p 165, n 2]

दशममार्गवदन्त्युत्त्वानेन चिन्नतीत्येके ।

एवंगु वर्णयन्ति । उभययेति । पूर्वसवर विजहाति पश्चात्कुशलमूलानि समुच्छि-
नतीत्येके ।

एवंगु वर्णयन्ति । यस्य विसृप्तस्य फलसवरत्वागात्तस्य त्याग इति ।^३

नृप ।

मनुष्येष्वेव नापायेषु । न देवेषु । त्रिषु द्वीपेषु नीलरज्जुरी । *Akb* IV 79 ab

^३ This refers to the Vaibhashikas as is evident from the following एव गु वर्णयन्ति वैभशिका । 'सर्षया' इति । या च हेतुमपवदते या च फल मा च समाग धातुमालम्बते या च विराभाष या च सात्त्व या चानात्त्वबालम्बते ; सर्वेव तया समुच्छिद्यन्त । *Saka* p 412

It appears that the Vaibhashikas held two different views regarding the manner in which the *kuśala mūlas* were annihilated 'दशमप्रहातव्या इव' इति । यदा दुःखादिदर्शनहेया केश्या नवप्रकारा अपि दुःखादिसत्पदगान् मृदुत् प्रहीयन्ते, तदभव प्रकाराण्यपि कुशलमूलानि मृदुत् समुच्छिद्यन्त इत्येक ।

['श्रमश'] 'भावनाहेयवैशवत्' इति [एके] । *Ibid*

The *Adv* favours the second view See *LVP Ak* IV p 170 ff

“सूक्ष्म कुशलधर्मवीज तस्मिन्नकुशले चेतस्यवस्थित यत् पुन प्रत्यय सामग्रीसन्निधाने सति कुशल चित्तमुत्पद्यते” इति कोशकारः ।^१

१ This is a view of the Sautrāntika. The Sautrāntika holds that the forces known as *Prāptis* and *Aprāptis* are *prāyapts dharmas* and not *dravya dharmas*. While discussing *prāptis* the Kośakāra in *Akh* II 36 cd touches this topic viz the *kuśala mula samuchchheda* and the *kuśala mula-prāptisāndhava* (i e the *aprapts* and *prāpts* of the *kuśalamūla*) —

कुशल अपि धर्मा द्विप्रकारा अयत्नभाविनो यत्नभाविनश्च यत् उच्यन्ते उत्पत्तिप्रति लम्बिका प्रायोगिकाश्चेति । तत्रायत्नभाविभिराश्रयस्य तद्वीजभावानुपघातात् समवायानुपघातादसमवायानु उच्यन्ते समुच्छिन्नकुशलमूल । तस्य तूपघातो मिथ्यादष्ट्या वेत्तिव्य । न तु खलु कुशलानां धर्माणां बीजभावस्यात्यन्त सततो समुद्घात । ये पुनर्यत्नभाविनस्तेष्वल्लभंस्तदुत्पत्तिवित्वाविधानात् मन्तते समवायानु उच्यते । तस्माद्वीजमेवात्रानुपघातमनुपहृतपरिपृष्ट च वीजत्वकाले समन्वायमाख्या लभते । नायत्त द्रव्यम् । *Akh* II 36 cd

The Kośakāra gives more details about the *Kuśala mula prāptisāndhava* —

तेषां समुच्छिन्नानां कथं पुन प्रतिसन्धि ?

सन्धि काहास्तिदष्टिभ्याम्

यदाऽप्य हेतुफलं विचिकित्सा चोत्पद्यते । अस्तिदष्टिर्वा सम्पकदष्टिरित्यर्थः । तथा पुन तदप्रतिफलसमुत्पादानं प्रतिसन्धिनाति कुशलमलाद्युच्यन्ते । नवप्रकाराणां युगपत् प्रति सन्धानं त्रयेण तु समुत्थीभाव आरोग्यबललाभवत् । स पुनस्तेषां प्रतिसन्धि

मेहान्तर्गकारिणः ।

अयस्यवेह स्यात्तान्तर्गकारिणम् नु ह्यस्यात् । तमेव सन्धायोक्तम्—‘अभ्युत्थय युगपत् दृष्ट एव धर्मो कुशलमूलानि प्रतिसन्धातु नियममय नरकेभ्यश्च्यवमानो वा उपपद्यमानो वा कुशलमूलानि प्रतिसन्धायति इति । तत्र पुनर्यो हेतुबलेन समुच्छिन्नसति स च्यवमानं प्रतिसन्धानं य प्रत्ययबलेन स उपपद्यमानः । एव य म्वरत्नेन परवत्नेन ।

स्यात्समुच्छिन्नप्रतुत्तमूत्रो न मिथ्यात्वनियत इति ? चतुष्कोटिकम् । प्रथमा कोटि—पूरणादय । द्वितीया—व्रतानाम् । तृतीया—वन्तः । चतुर्थी—एतानाकारान स्यापयित्वा ।

Akh IV 80 cd

Cf (१) इत्याह आनन्त एकच्च युगल एव वेत्तो परिचय पञ्चानाम् ‘इमस्स खो युगलस्य विरजमाना कुसला वि धम्मा अकुसला वि धम्मा । तमेवमपरेत् समयेन एव वेत्तमा वेत्तो परिचय पञ्चानाम्’ इमस्स खो युगलस्य कुसला धम्मा अन्तरहिता, अकुसला धम्मा सामुची भूता, अतिय च वशम कुसलममं धममुच्छिन्नं तस्मात्तास कुसला कुसलं पातुभविससति । एवममं युगलसो धायति अन्तरहिताधमसो भविससतीति । गय्याया वि बीजानि अरगडादि युगलं नुपरिहामवनाय प्रुधिया निरिगम्यानि वपन्त आगजिरगन्ति ।

(२) इत्यप्याह इममं वा युगलस्य अकुसला धम्मा अन्तरहितं कुसला सामुची भूता, अतिय च वशम अकुसलमूलमममुच्छिन्नं तस्मात्तास अकुसला अकुसलं पातुभविससति

युक्त्यागमविरोधात्तथेति दीपकारः ।

तत्र युक्तिविरोधस्तावद्विज्ञातीयाद्धेतोर्विज्ञातीयो^७ फलानुत्पत्तिदर्शना-
(ना)द्यवयीज्ञाच्छालिफलवद्योनिशो मनसिकारपरतः सद्घोषाभ्यां मिथ्यादृष्टि-

तीति । सेव्यया पि... बीजानि अण्डानि...पुष्टिसिन्धु निवृत्तानि... न वेपुल्ल
आपञ्जिस्मन्ति... ।

(३) इष पनाह...इमस्स खो पुग्गलस्स विज्जमाना कुसला पि धम्मा अकुसला पि
धम्मा । तमेतमपरेन नरिय इमस्स पुग्गलस्स बालगगकोटितित्तुहनमतो पि सुक्को धम्मो,
समप्रागतोयं पुग्गलो एक्कत्तकाळकेहि अकुसलेहि धम्मेहि । कायस्स भेदा निरय उपपञ्जिस्स-
तीति । सेव्यया पि बीजानि अण्डानि...पुपरिस्सम्पत्ताय भूमिया निवृत्तानि... न...
वेपुल्ल आपञ्जिस्सन्ति... ।

(४) इषाह...इमस्स खो पुग्गलस्स...इमस्स खो पुग्गलस्स कुसला धम्मा अन्तरहिता,
अकुसला धम्मा सम्मुखीभूता, अरिय च एवस्स कुसलमूल असमुत्तिष्ठन्न, तं पि सव्वेन सर्वं
समुघात गच्छति । एवमय पुग्गलो आर्यानि परिहानधम्मो भविस्सतीति । सेव्यया पि...
सायणहसमय मुखिये ओगच्छते...बालोको अन्तरचावित्तति, अयपारो पातुभविस्सतीति ।

(५) इष पनाह...इमस्स खो पुग्गलस्स... अकुसला धम्मा अन्तरहिता कुसला धम्मा
सम्मुखीभूता, अरिय च एवास्स अकुसलमूलमसमुत्तिष्ठन्न, तं पि सव्वेन सर्वं समुघं त गच्छति ।
एवमय अपरिहानधम्मो भविस्सतीति । सेव्ययापि... रत्तिया पच्चूसममये मुखिय उ गच्छन्ते...
साणोको पातुभविस्सतीति ।

(६) इष पनाह...इमस्स खो पुग्गलस्स...नरिय इमस्स पुग्गलस्स बालगगकोटितित्तु-
हनमतो पि अकुसलो धम्मो, समप्रागतोयं पुग्गलो एक्कत्तमुक्केहि अनयज्जेहि धम्मेहि विट्ठेय
धम्मो परिनिव्वारित्ततीति । सेव्ययापि अगारानि मीतानि निवृत्तानि...न वेपुल्ल आप-
ञ्जिस्सन्तीति ।

नानन्द ये ते परिमा तपो पुग्गला, तेम निण्य पुग्गलान एको अपरिहानधम्मो, एको
परिहानधम्मो, एको आपायिको नेरियिको ।...येमे पच्छिमा तपो पुग्गला, इमेम...एको अपरि-
हान धम्मो, एको परिहानधम्मो, एको परिनिव्वानधम्मो वि । *Ang. III p. 404-409*

The *Kathāvatthi* contains many controversies allied to the *Kuṭṭha mūla-
sanna-hohāda*. See कण्ठकथा (xiii. 1), कुमलचित्तनटिलामकथा (xiii. 2), अनन्तरायपुत्त-
कथा (xiii. 3), निपासम निपासकथा (xiii. 4), कुमलाकुमरपटिसंधानकथा (xiv. 1), and
अप्यवनिपासकथा (xv. 7). In the अच्चलनिपासकथा, the controversy centres
round a *sutta* passage "इष भिक्खवे एकच्चो पुग्गलो समप्रागो होनि एक्कत्तकाळकेहि
अकुसलेहि धम्मेहि, सो नरिय निम्मगो निम्मगो व होतीति । (P. *Papāṭṭhi*, vii. 1.)
The Commentary on this passage says 'नरिय निम्मगो' नि एवकारं निम्मगो ।
'एक्कत्त काळकेहि' नि एक्कत्तनेव काळकेहि मण्यित्वाद्-अरेतुत्वाद्-प्रसिम्भिकादगद्वत्तेहि
निपत्तमिच्छादिदृष्टधम्मेहि । एव पुग्गलो 'निम्मगो व होनि । एतस्स हि पुन भवती

वष ।^१ चक्षुरूपाम्या विज्ञानवदिति चेत् । न । समागद्देतौ सति चक्षुरूप
योर्निमित्तकारणमात्रत्वा[त्], दध्युत्पत्तावातञ्जनवत् । किञ्च, विद्वाना
मन्यतरूपपक्षेऽपि । न हि विद्वदाना सुखदुःखालोकितम प्रभृतीना कैः^(१०)कत्र
[समवयद्]रम्यान दृष्टम् । नापि परम्पर धोजफलामित्त्वन्व । किञ्च, चित्त
यीजैकत्वाभ्युपगमाच्च । अत्रुशलमेव हि चित्त भवता जीव(रीच)मिष्टम् ।
तस्य कुशले चित्तक्षणे विरुद्धप्रिये च चित्तान्तरे धोजलेशानुपपत्ति ।^१

वृत्तान नाम नश्येति वन्ति । मरुत्कालोत्सालानयो विद्य हेत्वा हेत्वा नरकगीन यव
आगरा हान्ति । *P Pannatti A vii 1*

On कुमलचिन्तादिलामकथा Baddhaghosha says —तद्य कल्पन्तो मकमय
कामावतरकमलमेव पत्तिमति यन पन त न्यपति पतिवाहेष्य न महान लोहुरर वा न
पत्तिमति । यम पन इम विभाग अक्त्वा अविनेयेनव मो कुसलचित्त न पत्तिभतानि
रुद्धि सेय्यया पि उत्तरापयकान । *KoA xiii 5*

The *Sikshasam kshaya* contains several references to the *Kutalamula* —
कुवमानि भगवन् कुशलमूलानि तन्त्र परिक्षय गच्छति ? (p 149) पूर्वकुशलमूत्र सपयति
नत्र नोत्थापयति (p 152) बोधिमत्त्वम्य कुशलमूलम (p 84) कुशलमूलपयषणा (p 187)
कुशलमूलमभरणम (p 215) न बोधिमत्त्व क्वचिदेव कुशलमूलानि समुच्छिनति (p 91)
कुशलमूलपरिणामना (pp 177 214 281) and निर्वाणपयवमान कुशलमूलम (p 309)

See *S Pundarika* pp 51 284 304 *Aaa* pp 467 520 and *N Dax*
Aspects of Mahayana Buddhism and its relat on to Hanyana (*AMBRH*) pp
247 ff

^१ For an alled controversy see *Ko xiv 1*— इदानी कुमलाकुसलपटि
मचिकया नाम होति । तद्य कुमल वा अकुसलस्त अकुमल वा कुसलस्त अनतर उत्पन्ननक
नाम नश्येति तेष अञ्जामञ्ज पटिमयात न युज्जति । य पन यस्मा एक्त्रयुक्तिम यव
रज्जति विरज्जति च तस्मा न अञ्जामञ्ज पात्तमन्तहीनि उद्धि गद्देवा ठिना सयना
नि महासङ्घिका । *KoA xiv 1*

^२ Yaśomitra while commenting on the above quoted passage (V
supra, p 168 n 1) on *prapt aprapt* gives a view of Ācharya Saṅghabhadra
about the theory of *bjā* This view of Saṅghabhadra and its criticism by
Yaśomitra shed abundant light on this peculiar controversy raised by the
D pakāra —

अस्मन्नि नामचिह्नं प्रतिगम्यमाविश्यात्तस्य च प्राप्तिरिवाचायसम्भ ।
न एव च गतिरिवाच्यस्य बोधमात्रवाच्येण स्वयत्वादिन रूपयति । किमय गतिरिवाच्य
चिन्तात्वात्तस्यमूलानर्थानरम् । किंचान । नर्थान्तर चय । मिद्ध प्राप्तिरस्तीति ।
अनयान्तर चय । नर्थान्तर कुशलस्य भाजमभयपगत भयदकुशलस्य च कुशलम ।
नार्थान्तर भाज्यते वेदपयभाहृत् वा वनव । तद्यकुशलमात्र कुशल चतस्यभाहृत् वा
वनव । नति माच्यरीय प्रमथन इति ।

उक्तोत्तरत्याच्च । विस्तरेण ह्यत्रोत्तरमुक्तम् ।^१ तत्सम्यक्तामिति ।

आगमविरोधोऽपि, “सर्वं सर्वेण च्छ्रे[त्स्य^(१)ते” इति . . . . . च्य[मानं वीजमवस्थितं गंस्यते । इति ।

व्याख्याताः सलक्षणाः कर्मपथाः ॥

कः पुनः सलक्षणः कर्मपथार्थः ? कर्म च कर्मणश्च चेतनाख्यस्य पन्थान इति कर्मपथाः । तत्र सप्त कर्म च कर्मणश्च पन्था [इ]ति कर्मपथाः, त्रयस्त्वभिध्यादयः कर्मणः पन्थानो न कर्म ।^२ चेतना [हि तत् संमर्यांगिणी भवति ।]

Yasomitra's answer to this is as follows —अत्र वयं वूम । अनर्थान्तरभावे साक्यंदोषा भवेत् । तत्तु बीजं न विताड्योत्तरं वक्तव्यम् । नाप्यनर्थान्तरम् । उपादायप्रतप्तिरूपत्वान् । अथाप्यनर्थान्तरभाव, तदाप्यदोषः । कुशलेन हि चित्तोत्पन्नं स्वजातीयैः प्रयोजनीये वा स्वजनानचित्ते बीजमाधीयेत । तत्र कारणविशेषात् कार्यविशेष इति विदिष्टम् । तत्र तच्चित्तमुत्पद्यत । तद्विदिष्टं चित्तं कुशलबीजकार्यनिर्याया ममर्थमुत्पद्येत् । ‘इत्येवमन्योन्यबीजाघातकमन्यान्यजनकं च चित्तं चित्तान्तरादुत्पद्यमानमन्योन्यवास्वभावसत्त्वेन प्रवर्तते । न च कुशले नाकुशले चित्ते शक्तिविशेष आहित इति तदकुशलं कुशलनामापद्यते कुशलं वा तदकुशलना शक्तिविशेषमात्रं वात् । शक्तिबीजं वातान्त्येकोऽयमर्थः । भवनामनिर्वाणिकाशामिदं चित्तपथः । यदा सात्वचित्तमनन्तरमनात्मपथमात्रचित्तमनन्तरं वा सात्वचित्तमुत्पद्यते । तदा किं पूर्वं सात्वतकलाशास्त्रकलापो वा शक्तिमान् सपन्नन्तरप्रत्ययादिभावेनोत्तरकलापोऽप्युत्पाद्यमानान् ।’ तत्र यदुक्तं नन्वकुशलं कुशलस्य बीजमन्युपगतं भवतीत्यादि तदपुक्तम् । न हि कुशाग्रहितं शक्तिविशेषेण विदिष्टं समर्थमकुशलमकुशलबीजकार्यं करानि । स्वहितं तु शक्तिविशेषेण तदकुशलं स्वबीजकार्यं करानि । तत्र कथमिदमुच्यते कुशाग्रस्याकुशलं बीजमिति । व्रूयात्स्वमकुशलचित्ते तत्कुशलबीजमाहितं किमकुशलं न भवतीति । न भवन्तो बीजार्थं जानते । कुशलेन चित्तेन निरूप्यमानेन तथा शक्तिविदिष्टमकुशलं चित्तं ज्ञेयम् । यदा तच्चित्तं स्वोत्पत्तियोग्यं भविष्यति साक्षात् पारम्पर्येण वेति शक्तिविशेष एव बीजम् । न बीजं नामास्ति किञ्चिदप्रतप्तिरुत्त्वान् । *Skt.* pp 148 ff

^१ The *Dipakīra* must have discussed this topic in detail in the Second *Adhyāya*, while dealing with *prāpti* and *aprāpti*. V. *supra*, p. 37, n. 4

^२ Cf. यथा ह्यत्र पन्थानं सप्त कर्म च । *Ak.* iv 78d

अभिध्यादया हि त्रयं कर्मणं पन्थानं इति कर्मपथाः । *Ak.* iv 78d —‘वर्मणं पन्थानं’ इति चेतनाख्यं कर्मणं पन्थानं । कथमिवाह । ‘तमप्रयागिणी हि चेतना । अभिध्यादिगन्धर्वाणि तपानभिध्यादीनां वाहनं यथा वरुणि । गच्छतीत्यर्थः । तदप्यत्र तथाभिगच्छन्तान् ।’ यस्मादभिध्यादीनां यथाक्रमं शक्ति-प्रतिकूलमिध्या निर्वीर्याकाराणां यजेत । तदनुष्ठाप्य चेतनाऽभिगच्छतीति । चेतन इत्यर्थः । अतस्तथा वाहनं च इति । ‘वर्मं च । वापवावर्धर्मनाशवान् । वर्मोऽथ चेतनाख्यस्य ‘पन्थानं’ इति कर्मपथाः ।

[IV B, 3 Fol 97 a १]⁽¹⁾सप्रयुक्ता [तद्वपे(शे)ण(न) गच्छ]त्यभिसंस्कारोतीत्यर्थः।
सा तु कर्मन् न कर्मपथः । न ह्यसौ भ्रयाणा वशेन वर्तते^२ । इदमुच्यते—

[200] चेतना न क्रियामार्गस्तेस्तु सत्ता प्रवर्तते ।

कतिभि पुनः कर्मपथैः सार्धं चेतना युगपदुत्पन्ना वर्तते ? तदारभ्यते—

युगपद्यान[दष्टा]भिरशुभैश्चेतनैः सह ॥^१

*[एकेन तावत्सह वर्तते । विनाग्येनाभिध्यादिसमुष्ठीभा⁽²⁾वे^१]
अङ्गिष्टचेतसो वा तत्प्रयोगेण रूपिणामन्यतमनिष्ठागमने^१ ।

तत्समुत्पानचेतनाया कापवाकुरुमसमुत्पानचेतनाया । 'तान् विष्ठाप' तान् प्राणातिपाता
दीनविष्ठाप प्रवृत्त । 'असंस्काराणामप्यकशपतिद्धे इति । *Saks* pp 409-410

See *LVP&K* iv p 168, n 2

Also cf तस्य घम्भतो नि एतेषु हि पट्टिपाटिया सत्त चेतना घम्भा होति, अभि
ज्ज्ञादयो तयो चेतनासम्पत्ता । *Dht A* iii 158

^१ This folio is erased in many places. The reconstructions given in the
brackets are done with the help of *Akb*

^२ Cf ये तद्दि दारुणितिका अभि-प्रादीनव मनस्कर्म-उक्ति तेषां ते क्व कर्मपथा ?
[V supra p 148, n. 5] त एव हि प्रष्टव्या । अपि तु शक्य वक्तु कर्म च ते प-पानरव
सुपतिदुग-नोनामिति कमपथा । इनरेतरावाहनादा । *Akb* iv 78 d

—तेषां ते क्व कर्मपथा इति । न हि तेषामभिध्यादिभ्योऽयमनस्कर्मस्ति चेतना ।
पस्य कमणस्वभिध्यादय प-पान इति कमपथा स्पृ । त एव प्रष्टव्या इति । तैरेव
परिहारी वक्तव्य । 'अपि तु शक्य मिति विस्तर । स्वमतेन तत्प्रसक्त समर्थपति । इतरे
तरावाहनादा इति । किम् ? तेषाभिध्यादय कमपथा इति प्रकृतम् । अभिध्या-प्रापारभिध्या
दुत्पन्ने आवाहयति । ते च तामिति । कम च ते । कमणस्वपामेकतरस्य प-पान इति
कर्मपथा । *Saks* p 411

^३ Cf युगपद्यावदष्टाभिरणुभै सह वर्तते । *Ak* iv 81 ab

^४ This whole *Adv* (*karikā* 201 cd) is almost identical with *Akb* iv
81 ab

^५ विनाग्येनाभिध्यादिसमुष्ठीभावे इति । विनाऽयन घर्मरथेन प्राणातिपातादि-
नाभिध्यादीनाम-पानमसमुष्ठीभावे, सा चेतना एकेन कर्मपथेन सह वर्तते अभिध्या वा
भ्यासारेन वा मिथ्यादुष्ठा वा । *Saks* p 414

^६ अङ्गिष्टचेतसो वेति युगपद्यावदष्टाभिरणुभै सह वर्तते । रूपिणां प्राणातिपातादीनां काम
भिध्याद्यावदष्टाभिरणुभै सह वर्तते । तैरेव सह चेतना वर्तते । अभि-प्रादिभ्योऽभि-
रिष्टाभिष्टचित्तस्य वेति वक्तव्यम् । *Ibid.*

द्वाभ्यां सह वर्तते । व्यापन्नचित्तस्य प्राणिवधे । अभिध्याविष्टस्य चादत्तादाने काममिध्याचारे संभिन्नप्रलापे वा ।

त्रिभिः सह । व्यापन्नचित्तस्य परकीयप्राणिमारणापहरणे युगपत् । अभिध्याविष्टस्य तत्प्रयोगेण रूपि[द्वयनिष्ठागमने त्रिभिरेव] ।

[चतुर्भिः सह वर्तते । (३)भेदा]भिप्रायस्य^२ नन्दनवचने परुषवचने वा । तत्र हि मानस एको भवति वाचिकास्त्रयः^३ । अभिध्यादिगतस्य वा तत्प्रयो-
गेऽण्य(न्य)प्रयत्नि(नि)ष्ठागमने ।

एवं पञ्चपटि(ट्)सप्तभिर्योज्यम् ।

अष्टाभिः सह वर्ते(त्)त(ते) । षट्सु^४ प्रयोगं कृत्वा परे संप्रेषणेन स्वयं काममिध्याचारं कुर्वतः समनिष्ठागमने । एवं [तावदकुशलैः] ॥

[201] [शुभैस्तु] (६)दशभिर्यावत्सार्व(र्ष) नैकाष्टपञ्चभिः ।^५

'शुभैः खलु कर्मपथैर्यावद्दशभिः सह वर्तते इत्युत्कृष्टिः । तदपवादोयम्—
'नैकाष्टपञ्चभिः' । न खल्वेकेन पञ्चभिरष्टाभिर्यां सह वर्तते^६ ।

^१ व्यापन्नचित्तस्य प्राणिमारणापहरणे युगपदिति । यत्र मारणेनैवापहरणं सिध्यति तत्र हि व्यापादप्राणिवधादत्तादानकर्मणो युगपद्भवतीति । *Ibid.* p 415.

^२ भेदाभिप्रायस्यानृतवचन इति । भेदाभिप्रायत्वादेवानृतं पर्युच्यं भवति । तदेव संभिन्नप्रलापः । इति चतुर्भिः सह वर्तते । *Ibid.*

^३ मानस एको भवति वाचिकास्त्रय इति । अनृतवचनेऽभिध्या व्यापादो वा भवेत् । वाचिकास्त्रयः । मूपावादपंशुत्पन्नमभिनप्रलापा । परुषवचनेऽपि मानस एको व्यापादः । वाचिकास्त्रयः । पारुष्यपंशुत्पन्नमभिनप्रलापा । नामत एव त्रयो भवन्ति । न तु स्वभावतः । अपरे पुनर्स्यावसते । स्वभावभेदोऽप्यस्तोति । यथा मूपावादपंशुत्पन्नमभिनप्रलापाविज्ञप्तयो हि निश्चले तथा पारुष्यपंशुत्पन्नमभिनप्रलापाविज्ञप्तयो भिद्यन्ते इति । *Ibid.*

^४ षट्सु प्राणानिपातादिषु । *Ibid.*

^५ Cf. चेतना दशभिर्यावत्तुभैर्नैकाष्टपञ्चभिः । *At.* iv. 81 cd.

^६ This whole *Adv.* (*kārikā* 201 ab) is almost identical with *At.* iv. 81 cd.

^७ नैकेनैव मानसेन । कुशलं चेतस्यनभिध्याव्यापादयोरेवमं भावात् । नापि स्विर्चनेन सवरसगृहीतेन कर्मण्येन सह चेतना वर्तते । विलप्टाग्याहृतचित्तापस्थापामध्याससम्भवरादिषु प्राणानिपातादत्तादानकाममिध्याचारमूपावादानामवश्यं सहभावात् ।

न षट्चभिरेव । कुशले चेतस्यनभिध्याव्यापादयोर्द्वयोरेवमं सहभावात् । सवरसगृहीतानां च प्राणानिपातादीनामेवा चतुर्णामवश्यं सहभावात् ।

तत्र द्वाभ्या सह वर्तते । कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु^१ स्थितस्याह्वय
समापत्ति^२सदृहाते च क्षयानुत्पादज्ञान^३सप्रयुक्तविज्ञान तत्स[प्रयुक्ता च]
(^०)प्रज्ञानदृष्टिरिति ।

त्रिभि सह वर्तते । सम्यग्दृष्टिसप्रयुक्ते मनाविज्ञाने^४ । यत्र सवरा
णा(ना)स्ति ।

चतुर्भिरकुशलाभ्यावृत्तचित्तस्यो^५पासकस्य श्रामणेरसवरसमादाने^६ ।

पडिम कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु^७ तत्समादाने ।

सप्तभि कुशल मनाविज्ञाने तत्समादान एव । अकुशलाभ्यावृत्तचित्तस्य
[च मिश्र]सवरसमादान ।

नाष्टाभिरेव । भिन्नमवरसगृहीताना वाचिकवाचिकाना स्फिष्टाभ्यावृत्तावस्थाया
मत्त्वानामव सम्भवात् । कृष्णचित्तावस्थाया च नवाना दगाना वा मभवान् । पारिप्या
दृष्टान्ति म वतन इयुक्त भवति । *Saks* p 416

^१ कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु अनभित्या चाध्यापानस्य स्त न सम्यग्दृष्टि । पञ्च
विज्ञानमन्त्रा घान दृष्टिरनारथान इति सिद्धान्तान् । [V supra p 29 n 5] अतो
नभिव्याध्यापानाभ्या द्वाभ्यामवात्र सह वर्तते । *Ib d*

^२ आह्वयसमापत्तिग्रहण ध्यानसमापत्तिसगृहीतयो क्षयानुत्पादज्ञानयो सप्तविधवाचिक
वाचिकानास्रवमवरसवभाववमपयनिवृत्त्ययम् । *Ib d*

^३ क्षयानुत्पादज्ञानग्रहण सम्यग्दृष्टिनिरासावम् । क्षयानुत्पादज्ञानयोरसम्यग्दृष्टिस्व
नाववान् । *Ib d* V infra *Ad ka ka* 441

^४ सम्यग्दृष्टिसप्रयुक्त मनाविज्ञाने श्रामणेरसवामाव इति वाक्येण । तत्र हान्ति
ध्याध्यापानसम्यग्दृष्टय एव त्रय कमपया भवन्ति *Saks* p 416

^५ अकुशलाभ्यावृत्तचित्तस्यपि विगणनामानया न सन्तीति दर्शित भवति । *Ib d*

^६ द्वाभ्यामश्रामणेरसवरसमादाने च । प्राणानिपापानागतत्राममिध्याचारमुपाया
विरतिरुपपात्तवार एव कमपया सन्ति । मध्यमार्गविरतीना दगवमपयान्तत्रमावात् ।
गणुविरतिरानाना सोतामरश्रामणेरसवरसग्रहणम् । श्रामणेरसमादानवचनाच्चोपवास
मवरसमादानमुत्तरमवरसग्रहणम् । श्रामणेरसमादाने चरस्यवाधिरितिस्तृतीय कमपय ।
तत्र च श्रामणेरसमारोहभूत एव । *Ibid*

^७ विज्ञानवाच्ये in *Akb* iv 81 cd

^८ भिन्नमवरसमादाने मन्त्रभिरेव ऋतिभि । न मानय । अकुशलाभ्यावृत्त
चित्तस्य । *Ib d*

[नयभिः] ⁽⁶⁾कुशलेषु पञ्चसु विद्वानेषु तत्समादाने,^६ क्षयानुत्पादक्षान-
संप्रयुक्ते च मनोविद्वाने तस्मिन्नेव च ध्यानसंगृहीते ।

दशभिस्ततोऽन्यत्र^७ कुशले मनोविद्वाने मिथुसंवरसमादान एव । सर्वा
च ध्यानानाक्षयसंवरसमावर्तिनी चेतनाऽन्यत्र क्षयानुत्पादक्षानाभ्याम् । संवर-
[निर्मुक्तेन^८ त्येकेनापि सह स्यादन्यचित्तस्यै^९] ⁽⁷⁾काङ्कविरतिसमादाने । पञ्चा-
ष्टाभिरपि स्यात् । कुशलमनोविद्वानस्य द्विपञ्चाङ्गसमादाने युगपत्^१ ।

कस्यां पुनर्गतौ कति कुशलाश्चाकुशलाश्च कर्मपथाः संमुखीभावतः
समन्वागमतो^{१०} वा सन्तीति ?

विलापद्वेषपात्स्याण्युपन्ति नरके द्विधा ॥^१

एते त्रयः संमिश्रप्रलापपादव्यव्यापादा नारके [संमुखीभाव]⁽⁸⁾तः
समन्वागमतश्च विद्यन्ते ।

[202] तद्देव मताऽभिध्या मिथ्यादृष्टिस्तथैव च ।^६

केचित्तत्तलु भुञ्जते—अभिध्या मिथ्यादृष्टिश्चापि ढाभ्यां प्रकाराभ्यां
विद्येते ।

अन्ये पुनराहुः—समन्वागमत एवाभिध्यामिथ्यादृष्टी विद्येते । रक्षनीय-
वस्त्वमाधान्, कर्मफलप्रत्यक्षत्वाच्च ।^१

^{१०}तस्मैतदकारणम् । तत्र तावत्तृष्णाऽविद्याऽधिमात्रतमत्वादिति [पूर्व]-
मपाक्षिकः ।^{११}

^१ ...तत्समादाने मिथुसंवरसमादाने । मन्वादृष्टरेवाभावात् । *Ibid*

^२ ततोऽन्यत्रेति क्षयानुत्पादक्षानवर्तिने । *Ibid*

^३ तावदनिर्मुक्तेन स्वप्नविषयवरनिर्मुक्तेन । *Sakr* p 417.

^४ अन्यचित्तस्येति । तस्मैवरनिर्मुक्ताङ्कविरतिसंवरसमन्वागमिच्छितादव्यचिन्तस्य ।
विद्वान्वाङ्मनवित्तस्येत्यर्थः । *Ibid*

^५ मन्वागतमनोविद्वानि, अविद्या द्वाभ्यामिति पञ्चभिः । *Ibid*.

^६ For *संमुखीभाव*, see *Asm.* p 35. V. *supra*, p. —

^७ Cf. मिश्रप्रलापपादव्यव्यापादा नारके द्विधा । *At* iv. 82 ab

^८ Cf. तस्मैतदकारणमभिध्या मिथ्यादृष्टि कुरी त्रयः । *At* iv. 82. cd

^९ This view is given in *At* iv. 82 cd

^{१०-११} This view is not given in *At*

अभिव्यादित्रयं तद्वत्कुरी प्रलपनं द्विधा ॥

कुरी खलेवमेव त्रयोऽभिव्याख्यापादमिध्यादृष्टय ।

अन्ये पुनराहु —^१समन्वागमत एव न समुत्पीमावतः । अममापरि-
प्रहृत्नात्, स्निग्धमन्तानत्वादाघातवस्त्वभात्रादपापाशयत्वाच्च^२ ॥

[203] अशुभास्तु दशान्यत्र

नरकोत्तरुरुभ्यामन्यत्र कामधातौ द्वाभ्यां प्र[IV A 3 Fol 97 b]⁽¹⁾
काराभ्यां दशाशुभा विद्यन्ते ।

सर्वत्र कुशलाक्षयः ।^३

शुभास्तु 'ध्रया' । त्रयोऽनभिव्याख्यापादसम्यग्दृष्टय सर्वत्र प्रैधातुके
पञ्चस्यपि गतिषु द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां सन्तीति ।

आरूप्याऽर्थाऽसंज्ञिनां च रूपिणः सप्त लाभतः ॥^४

आरूप्येषु चत्वार्याणामेवातीतानागतेनात्तत्सरेण समन्वागमोऽ
स्त्यसंज्ञिता च । ध्यानसरेण (२)यावद्भूम्याश्रय' धनात्तत्शीलमाय उत्पादि
तनिराधित कृत्वा आरूप्येषूपपन्नो भवति तेनातीतेन समन्वागतो भवति ।
पञ्च'भूम्याश्रयेणानागतेनापि, न तु समुत्पीभावन, आरूप्याणां चतुस्त्वा
त्मकत्वादसंज्ञिसत्त्वाणां चाचित्तकत्वात्^५ । भूतचित्तप्रतिपत्तो हि तत्सं
वरसमुत्पीभाय ॥

^१ Cf कुरी त्रय ।

समन्वागमत इति वचने । अभिव्याख्यानामिध्यादृष्टयो न समुत्पीमावतः । अममा
परिप्रहृत्नात् ditto धपापापावाच्च । Akb iv 82 d

For समुत्पीमाव see Kp xii 6

^२ Cf सप्तम इवमप्यत्र कापेऽप्यत्र वगायुना ।

शुभात्तत्रपात्तु सप्तम समुत्पीमावत्तत्र ॥ Ak iv 83

^३ Cf आरूप्यासंज्ञितास्येव लाभत सप्त गतिषु । Ak iv 84 ab

^४ यदभूम्याश्रयं in Akb iv 84 ab—यद्भूम्याश्रयमिति विवर । पञ्च भूमयः ।
यावत्तत्रनुपपन्नभूमिम् । यद्भूमिराश्रयोऽयति यद्भूम्याश्रयम् । Saka p 418

^५ पञ्चभूम्याश्रयण in Akb iv 84 ab

^६ V sūtra p 93 n. 4

[204] कुरुन्सनरकान्हित्वा सर्वत्रान्यत्र⁽³⁾ ते द्विधा ।^१

कुरुन् द्वित्वा नरकांश्च । अन्यत्र गतौ संमुखीभावतो होते सप्त कुशलाः कर्मपथा विद्यन्ते । संवरनिर्मुक्ता एव तु तिर्यक्प्रतेषु । संवरसंगृहीता एव रूपघाताद्यन्यत्रोभयथा ।

ते अल्पेते द्विविधाः कर्मपथाः

सर्वे विपाकनिष्पन्दाधिपत्यफलदा दश ॥^२

^१ तत्राकुशलैः सर्वैरासेवितैर्भावितैर्वहुलीकृतैर्न⁽⁴⁾रकेषूपपद्यते तदेषां विपाकफलम् । सचेदित्यत्वमागच्छति स मनुष्याणां सभागताम्, प्राणातिपातेनाल्पायुष्को भवति ।^५ अदत्तादानेन भोगव्यसनी । काममिथ्याचारेण सपत्नदारः । सृपाधादेनाभ्याख्यानबहुलः । पैशुन्येनादृढमित्रः । पारुष्येना(ण)मनोहृशन्द्धार्षी । संभिन्नप्रलापेनानादेयवाक्यः । अभि⁽⁶⁾ध्यया तीव्रराग । व्यापादेन तीव्रद्वेषः । मिथ्यादृष्ट्या तीव्रमोहः । इतीदमेपां णि(ति)प्यन्दफलम् ।^४

प्राणातिपातेनात्यासेचितेन दाह्य भावा अल्पौजस्का भवन्ति ।^५ अदत्तादानेन परीक्षफला अल्पसस्या अशनिबहुलाः । काममिथ्याचारेण रजोऽवकीर्णाः । सृपाधादेन दुर्गन्धाः । पैशुन्येनोत्कूलनिकूलाः । पारुष्येन(ण) दुःस्पर्शाः करदुक्⁽⁶⁾प्रायाश्च । संभिन्नप्रलापेन विषमपरिणामाः । अभिध्यया पचितफलाः । व्यापादेन कट्टकर्मफलाः । मिथ्यादृष्ट्या बीजादपठण्टफला अफला वा । इदमेपामाधिपत्यफलम् ॥^२

^१ Cf समुखीभावतरत्रापि हित्वा सनरकान् कुरुन् । *Ab* iv 84 cd

^२ Cf सर्वेष्विपत्तिनिष्पन्दविपाकफलदा मता । *Ab* iv 85 ab

^३ This whole *Adv* (*karika* 204 cd) is almost identical with *Ab* iv 85 ab

^४ Cf पाणानिपातकम्म नाम निरये तिरच्छानयोनिध पत्तिविमये अमुरकापे च निव्वत्तेनि, मनुस्सेमु निव्वत्तट्ठाने अण्णायुकमवत्तनिक हाति । *Jataka*, I p 275 Also cf पाणानिपातो निव्वत्ते आसेवितो भावितो बहुलीपतो निरपत्तवत्तनिको तिरच्छानयोनिःसवत्तनिको पत्तिविषयमवत्तनिको । यो सव्वत्तुमो पाणानिपातस्स विपाको मनुस्सभूतस्स अण्णायुकमवत्तनिको हेति । *Ang* iv p 247 For other references, see *LVPAb* iv pp 185 ff V *supra*, p 90, n. 5

^५ विपाकफलमिति मत्वसताने । इद निष्पन्दफलमिति बाह्य तद्वद्विचरति । न तद्विपाकफलम् । *Sak* p 418

^६ See *Digha*, xvi 17

^७ For details, see *Sak* pp 419 420

तत्पुनरेतत्

[205] दुःखोपसंहृतेर्दुःखमल्पायुष्ट्व(ष्य)न्तु मारणात् ।
तेजोनाशात्कृशौजस्वमिदं तत्रिविधं फलम् ॥^१

यत्नेन परस्य दुःखा धेदना जनिता ततो (7)नरकेषूपपद्यते । यदिष्टं जीवितमुपच्छिन्नं ततोऽऽत्पायु । यत्तेजो नाशितं तेन बाह्या भावा कृशौजस । एवमन्येषामपि योज्यम् ॥^२

कुशलानामपि कर्मपथानामेवमेव तत्फलत्रय विपर्ययेण लक्षयितव्यम् । प्राणिवधविरत्या सेवितया देवेषूपपद्यते । सचेदित्यथवमागच्छति मनुष्याणां सभागता दीर्घायुर्भवति । तदाधि(8)पत्येनैव बाह्या भावा महोजसो भवन्तीति । सर्वं विपर्ययेण द्रष्टव्यम् ॥^३

अत्र पूर्वं याशि(नि) पञ्च फलान्युक्तानि^४ तेषां कतरत्कर्म कतिमि फले सफलम् ?

[206] आनन्तर्यपदे कर्म फलरत्पञ्चभिः फलैः ।
चतुर्भिस्त्वमलोनायं तद्ददन्यच्छुभाशुभम् ॥^५

^१ Cf दुःखना-मारणादोजोनाशनात् त्रिविधं फलम् । Ak iv 85 cd
Cf also *Yogasutra* ii 34

^२ See *Jaku* pp 419-420

^३ The *Kośakāra* discusses one more point यदभगवता मिथ्यावाद् मिथ्या वर्मातो मिथ्याजीव इत्युक्तं कोऽप्यमयस्ताभ्या मिथ्याजीव ? Akb iv 86 This is not discussed in *Adv*

^४ यानि पूव पञ्च फलान्युक्तानि । अधिपतिफलम् । पुरुषकारफलम् । निध्यन्दफलम् । विपाकफलम् । विमयोगफलम् । *Jaku* p 421 The *Kośakāra* has dealt with this topic in the *ii kośasthana* —

विपाकौऽव्याहृतौ घम सत्त्वात्पो व्याहृतौद्भवं ।

निध्यन्दो हेतुमद्गं विसयोग दायो धिया ॥

यद्बन्धजायनं यदाकृतं पुरुषकारजम् ।

अपूव महत्तस्यैव महत्तोऽधिपते फलम् ॥ Ak ii 57-58

The *Adv* also might have contained a discussion on this topic in the last part of the Second *Adhyāya* which is lost V supra p 114 n. 4

^५ Cf *द्रष्टाणामपि समले सफलं कर्म पञ्चभिः ।*

चतुर्भिस्त्वमलोनायं तद्ददन्यच्छुभाशुभम् ॥ Ak iv 87

प्रहाणमार्गो^१ समले^२ पञ्चभिः फलैः कर्म सफलं भवति । तुल्या अधिका
अपि तस्य पश्चादुत्प^(१)न्नाः सदृशा^३ धर्मा णि(नि)प्यन्दफलम् । विपाक-
फलं स्वभूमिनियतो विपाकः । विसंयोगफलं यत्फलेऽप्रहाणम् । *पुरुष-
कारफलं ये तद्वलसमुत्पन्ना धर्माः । न तथा सहभुवः । यच्चानन्तरोत्पन्नो
विमुक्तिमार्गः, यच्चानागतं भाव्यते, यच्च तत्प्रहाणं तद्वलेन हि तत्प्राप्त्यु-
त्पत्तिः ।* अधिपतिफलं स्वभावादन्ये सर्वसंस्काराः पूर्वोत्पन्न व[IV B, 4
Fol 98 a]र्जा इति द्रष्टव्यम् । प्रहाणमपि तन्मार्गस्याधिपतिफलं युज्यते ।
तदाधिपत्येन तत्साक्षात्करणादित्यन्ये । यस्तु निर्मलप्रहाणमार्गं कर्म तच्चतुर्भिः
फलैः सफलं विपाकफलं मुक्त्या । 'तद्वदन्यच्छुभाशुभम् ।' अन्यदपि साध्वं
पच्छुभाशुभम्, यच्च प्रहाणमार्गादन्यत्कुशलसाध्य [कर्म] यथाकुशलं तदपि
चतुर्भिरेव फलैः सफलं विसंयोगफलं त्य^(२)क्त्या ॥

[207] ततोऽन्यन्निर्मलं ज्ञेयं त्रिभिरव्याकृतं तथा ।^१

ज्ञेयं पुनरणा(ना)ध्वं यत्प्रहाणमार्गादन्यत्, यथाव्याकृतं तत्त्रिभिर्वि-
पाक[वि]संयोगफलं मुक्त्या ।

फलं शुभस्य चत्वारि द्वे त्रीणि च शुभादयः ॥^१

कुशलस्य कर्मणः, कुशला धर्माश्चत्वारि फलानि विपाकफलं हित्या ।
अकुशला द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अव्याकृतास्त्रीणि निप्यन्दविसंयोगफले
द्वि^(३)त्वा ॥

[208] शुभाद्यास्त्वशुभस्य द्वे त्रीणि चत्वारि च क्रमात् ।^१

^१ प्रहाणार्थं मार्गं प्रहीयते नाशन वेद्या इति प्रहाणमार्गं आनन्तर्यमार्गं । *Akb*
iv 87 V *infra*, *Ad karska* 439

^२ समले in the Ms

^३ समाधिजा उत्तरे सदृशा धर्मा । *Akb* iv 87 —समाधिजप्रहाणं असमाधि
जविरासार्थम् । सदृशग्रहणमन्वाव्याकृतनिरासार्थम् । *Saks* p 421

- Cf पुरुषकारफलं तदाकृष्टा धर्मास्तद्यथा अधिमुक्तिमार्गं तत्सहभुवदध ।
यच्चानागतं भाव्यते तच्च प्रहाणम् । *Akb* iv 87 —सहभुव इति । सप्रयुक्ताश्च तत्र
वेदनादयः । विप्रयुक्ताश्च जात्यादयः । यच्चानागतं भाव्यते इति । अनागती धर्मस्तद्वलेन
प्राप्यते इति । तस्य तत्पुरुषकारफलम् अत एव तच्च प्रहाणं पुरुषकारफलं व्यवस्थाप्यते ।
न केवलं विसंयोगफलमिति । *Saks* p 421

^१ Cf अनाद्यव पुन ज्ञेयं त्रिभिरव्याकृतं च यत् ।

चत्वारि द्वे तथा त्रीणि कुशलस्य शुभादयः ॥ *Ak* iv 88

^२ Cf अशुभस्य शुभाद्या द्वे त्रीणि चत्वार्यनुक्रमम् । *Ak* iv 89 ab

अकुशलस्य कर्मणः कुशला धर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अकुश-
लास्त्रीणि विपाकविसंयोगफले हित्वा । अव्याकृताश्चत्वारि विसंयोगफलं
हित्वा । अव्याकृतमपि ह्यकुशलानां निष्यन्दफलमस्ति । यथा कामावचरे
सत्कायान्तर्ग्राहदधी । सर्वेषां दुःखदर्शण(न)प्रहातव्याणां(नां) समुद्⁽⁴⁾यदर्श-
ण(न)प्रहातव्याणां(नां) च सर्वत्रगाणा(नां)म् ।

अव्याकृतस्य ते तु द्वे त्रीणि त्रीणि शुभादयः ॥^१

अव्याकृतस्य कर्मणः कुशला धर्माः द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अकुश-
लास्त्रीणि विसंयोगफले हित्वा । अव्याकृतस्य तान्येव त्रीणि ॥

[209] सर्वे चत्वार्यतीतस्य मध्यमस्य च भाविनः ।^२

मध्यमा द्वे स्वकस्यैव त्रीण्यनागामिजन्मनः ॥

^१तत्र 'सर्वे' इति प्रैकालिकाः । ⁽⁵⁾अतीतस्य कर्मणोऽतीतानागत-
प्रत्युत्पन्ना धर्माश्चत्वारि फलानि विसंयोगमपास्य । प्रत्युत्पन्नस्यापि कर्मणोऽ-
नागता धर्माश्चत्वारि फलान्येतान्येव । वर्तमानास्तु धर्मा वर्तमानस्य कर्मणः
द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अजातस्य स्वजाता धर्मास्त्रीणि फलानि निष्यन्द-
विसंयोगफले हित्वा ॥^३

[210] चत्वार्येकभुवो द्वे वा त्रीणि चापरभूमिकाः ।^४

⁽⁶⁾स्वभूमिका धर्माः कर्मणो यथासंभवं चत्वारि फलानि विसंयोगफलं
हित्वा । अन्यभूमिका धर्माः ते(त्रि)वेदनास्त्रयास्त्रीणि, विपाकविसंयोगफले
हित्वा । निष्यन्दफलं ह्यधातुपतितानामन्यभूमिकं न धार्यते । सास्त्रवाग्दे-
हे, पुरुषकाराधिपतिफले ।

शैलाद्यास्त्रीणि शैलस्य त एवाशैलकर्मणः ॥^५

शैलस्य कर्मणः शैला धर्मा⁽⁷⁾स्त्रीणि फलानि, विपाकविसंयोगफले

^१ Cf. अव्याकृतस्य द्वे त्रीणि त्रीणि चेते शुभादयः । Ak. iv. 89 cd.

^२ Cf. सर्वेऽतीतस्य चत्वारि मध्यमस्याप्यनागताः ।

मध्यमा द्वे अजातस्य फलानि त्रीण्यनागताः ॥ Ak. iv. 90.

^{३-४} This Ak. is almost identical with Akb. iv. 90. See *Sats.* pp. 422-423.

^५ Cf. स्वभूमिकानि चत्वारि त्रीणि द्वे वाऽन्यभूमिकाः । Ak. iv. 91 ab.

^६ Cf. शैलस्य त्रीणि शैलाद्याः, अजातस्य तु चर्मणः ॥ Ak. iv. 91. cd.

हित्वा । अशैक्षा अप्येवम् । नैवशैक्षाणा(ना)शैक्षास्त्रीस्येव निष्यन्दविपाकफले
हित्वा ॥

अशैक्षस्य^१ तु कर्मणः

[211] एकं त्रीणि द्वयं चैव शैक्षाद्याः पश्चिमस्य तु ।

द्वे द्वे पञ्च यथासंख्यं^२

अशैक्षस्य खलु कर्मणः शैक्षा घर्मा एकमधिपतिफलम्, अशैक्षास्त्रीणि
विपाकविसंयोग^(३)ले हित्वा । नैवशैक्षाणा(ना)शैक्षा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले ।
नैवशैक्षानाशैक्षाणां पुनः शैक्षा घर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । एवमशैक्षाः ।
नैवशैक्षानाशैक्षाः पञ्चफलानि ।

दृग्घेयस्य तु कर्मणः ॥

[212] त्रीणि चत्वारि चैकं च दृग्घेयादयः स्मृताः ।^४

दर्शण(न)हेयस्य खलु कर्मणः दर्शण(न)हेया घर्मास्त्रीणि फलानि, वि^(५)
पाकविसंयोगफले हित्वा । भावनाहेयाश्चत्वारि, विसंयोगफलं हित्वा ।
अप्रहेया एकमधिपतिफलम् ।

ते त्वभ्यासप्रहेयस्य द्वे चत्वारि त्रिधा भूताः ॥^५

[213] क्रमादेकद्विचत्वारि ते त्वहेयस्य कर्मणः ।^६

भावनाहेयस्य खलु कर्मणो दर्शण(न)हेया घर्माः द्वे, पुरुषकाराधिपति-
फले । भावनाहेयाश्चत्वारि विसंयोगफलं हित्वा । अत्र[IV. A, 4. Fol. 98b.]
हेयास्त्रीणि, विपाकनिष्यन्दफले हित्वा । अप्रहेयस्य तु कर्मणो दर्शण(न)-
प्रहातव्या घर्मा एकमधिपतिफलम् । भावनाहेया द्वे, पुरुषकाराधिपतिफले ।
अप्रहेयाश्चत्वारि विपाकफलं हित्वा ॥

अथ किमेकं कर्मकं जन्माक्षिपति, अथानेकम् ?^७ तदादर्शयते—

^१ अर्थात्स्वादेशस्य in the Ms.

^२ Cf. घर्माः शैक्षाविका एकं फलं त्रीण्यपि च द्वयम् ।

ताभ्यामन्यस्य शैक्षाद्या द्वे द्वे पञ्च फलानि च ॥ Ak. iv. 92

^३ Cf त्रीणि चत्वारि चैकं च दृग्घेयस्य तदादयः ।

ते द्वे चत्वार्यंशु त्रीणि भावना हेयवर्माणः ॥ Ak. iv. 93.

^४ Cf. अप्रहेयस्य ते त्रिकं द्वे चत्वारि विपाकमम् । Ak. iv. 94 ab.

^५ Cf. इमांसि ठाने सान्नेतपञ्चं नाम गण्डितु । साफेते किर उपासना सालामं
नितीदित्वा 'किं तु खो एकाय चेतनाय कस्मिन् अग्रहिते एका पटितान्य होति उदाहृता नाता ?'

एकेनाचिप्यते [जन्म] भूरिभिः परिपूर्यते ॥^१

एकेन खलु कर्मणा सकलमेक जन्माक्षिप्यते⁽²⁾ । बहुभिस्तु परिपूर्यते । तद्यथा चित्रकर एकया धर्त्या वृत्त रूपमाक्षिपति, बह्वीभिः परिपूर्यति तद्वदिति^३ ॥

ति पञ्च समुदापेत्वा निच्छन् असक्कोन्ता आभिघम्मिन्वत्यरे उपसकमिवा पुच्छिन्नु । परा यथा एवस्मा अम्बवीजा एको व अकुरो निवत्तमति एव एका व पटिसिधि होता ति सत्तापेसु । अथ एकदिवम कि नु खो नानाचेतनाहि कस्मे आयूहिते पटिसिधियो नाना होति उदाह्व एका ? ति पञ्च समुदापेत्वा निच्छन् असक्काता धरे पुच्छिन्नु । परा यथा बहुमु अम्बवाजमु रोपितेसु बहु अकुरा निवत्तमति एव बहुना व पटिसिधियो ति सत्तापेसु । *DhsA* III 588 For details see *Vipakuddhara kathā DhsA* III 587-650 V supra p 144 n 5

^१ Cf एक जन्माक्षिप्यकमनक परिपूरकम ।

नाक्षिपिके समापत्तो अचित्त प्राप्तायो न च ॥ *Ab.* iv 95

^२ Cf एव हि सिद्धात । एकमेव जन्माक्षिपत्यकमेव च क्व नानक जन्मेति निष्ठापतमागस्यास्या । तत्र हि उच्य जात इयुच्यते । यथाहि स्वविरानिरुद्धनोक्त सोऽहं तस्यकविष्णुपातस्य विपाकन सप्तवृत्तयस्त्रिणापु देवेपूपपत्तो यावन्तहास्य गाक्ष्यकुले जात इति ? यथा मनुष्यो दीनारात्पौजन सहस्र निर्विधाह एकन दानारणाहमत्तनीरवय प्राप्त इति । *Ab.* iv 75 a.

Also cf विपाकस्त्रिविधा जानिरायुर्भोग इति । तत्रद विचायत—किमेक कर्मकस्य जन्मन कारणम ? अथक कर्मनक जन्माक्षिपतीति ? श्रुतीया विचारणा—किमेक कर्मनक जन्म निवतयति ? अथानक कर्मक जन्म निवतयति ? इति । न तावत्तैव क्व एकस्य जन्मन कारणम कस्मान ? अनानिक्कालप्रचितस्यामह्ययस्दावणिष्टाय कमण गात्रनिकस्य च पञ्चमानियमान अनानामा लाकस्य प्रसक्त स चानिष्ट इति । न चक कमानकस्य जन्मन कारणम कस्मान ? अनवेपु जन्मरेवकमद कमानकस्य जन्मन कारणमित्यवणिष्टस्य विपाककागभाव प्रसक्त स चाप्यनिष्ट इति । न चातक कमानकजन्मकारणम कस्मान ? तन्नक जन्म युगप्रभ भवतादि क्रमण वाच्यम् तथा च पुत्रपानुपङ्ग । तस्मा जन्मप्रापणान्तर श्रुत पुण्यापुण्यकर्मण्यप्रचया विचित्र प्रधाता पमत्रदभावेनावस्थित प्रायणामित्यक्त एकप्रपट्टकन मरण प्रसाप्य सम्पुच्छित एकमेव जन्म करानि तत्रच जन्म तत्रच कम्पणा स्यात्पुत्र भवति । तस्मिन्प्रायपि तत्रच कम्पणा भोग मारयत इति । अगो कर्मणया जन्मायुर्भोगद्वैतव्यतिविधौ भिधीयत । अत एकमेवैक कर्मणाय उक्त इति । *Yogs āra-bhā hys* II 12.

For the Jāna s ew on th s t p c see P Sukhalalj Sanghavi Yāsova jaya's *Vpi* on *Yoga-darshana* II 12.

अथ यदुक्तं भगवता—“कर्मस्वकोऽयं भिक्षयो लोकः” इति ।^१ तत्केयं कर्मस्वकता नाम ?^२ तदारभ्यते—

[214] कुशलं वाऽथवा पापं यदतीतं ददत्फलम् ।
स्वं कायवाङ्मनस्कर्म सा कर्मस्वकता मता ॥

यत्खलु कायवाङ्मनस्कर्म स्वयं कृतं कुशला^(३)कुशलमभ्यतीतं ददत्फलं सा कर्मस्वकता दृष्टव्या ॥

कथं पुनः प्रतिक्षणमिदुरेषु संस्कारेषु परस्परारुतसङ्घेतेषु सत्सु, असति च नित्ये कर्त्तरि भोक्तरि च कर्मस्वकताऽभिधीयते ? तदत्र प्रतिसमाधीयते—

[215] संवृत्या स्कन्धसन्ताने तत्क्रियाफलदर्शना(ना)द् ।
कर्त्तृता भोक्त्वता चोक्ता निषिद्धा शाश्वतस्य तु ॥

स्वात्माभ्युदयविशेषार्थः खलु क^(४)मारभ्यते । कश्चिदहं विशिष्टज्ञान-विज्ञानसौख्यरूपकान्तिलावन्य(एय)सौष्टवयुक्तं जन्म प्रतिलभेयेति । शाश्वते स्वात्मनि निष्क्रिये पूर्वपञ्चाद्विशेषाभावात् कर्त्तृत्वं भोक्त्वं चात्यन्तापघ्वस्त युक्तिविधानम् । स्कन्धसन्ताने तु विशिष्टस्कन्धान्तरोत्पत्तौ सत्यां धीजजलाभिपेकाद्यनुग्रहा[द्] विशिष्टफलोत्पत्तिवदिति^५ । पूर्वमेवाविष्कृतमेतदिति ॥^५

इ(६)दमिदानीं वक्तव्यम् ।

[216] स्यात्कर्मस्वकता नास्ति तस्य चेति चतुष्क्रिका ।

स्यात्खलु कर्मस्वकता नापि च तस्य कर्मणो विपाकेऽवस्थित इति चतुष्कोटिका ।

प्रथमा तत्फलस्यस्य विहाया(ना)त्तस्य कर्मणः ॥

यदि तस्य कर्मणः फलेऽवस्थितस्तच्च कर्म विहीनं भवति ॥

^१ Cf. भासित ये^१ त...भगवता—कर्मस्वका माणव सत्ता, कर्मदायादा, कर्मयोनी, कर्मवन्धू, कर्मप्रतिसरणा, कर्म सत्ते विभजति, यदि'द हीनप्रणीततामा'ति । *Melinda*, p. 69, For *kamma-nānatta*, see *DhsA.* i. 37-38.

Also cf. यदुक्त भगवता यथा सत्त्वा कर्मस्वका कर्मदायादा, कर्मयोनीया, कर्मप्रति-सरणा कर्म सर्वान् विभजति उच्चनीचतया हीनप्रणीततया इति । *Atm.* p. 60. For *kamma-niyāma*, see *Dhs A.* III. 601-603.

^२ This topic is not discussed in *Akb.* The *Kośakāra*, however, discusses *trīṅgavarānāni* and *pañcānantarya-karmāni*, (*Akb.* xv. 96-105) which are not discussed in *Adv.*

^३ See, *B Pāṇjikā*, vi. 26-30; ix. 58-60.

^५ V. *supra*, p. 22, n. 1. V. *infra*, *Adv. kārikās* 304-3 05.

[217] द्वितीया तत्फलस्थस्य कर्मणा तेन चान्वयात् ।
तृतीयोभययुक्तस्य चतुर्थ्यनुभय⁽⁶⁾स्य तु ॥

[218] स्यात्कर्मस्वकता नापि तत्फलं वेदयिष्यति ।
द्वितीया चतुष्कोटिका । तत्र प्रथमा कोटिः—
तत्फलानस्थितस्याद्या ज्ञेया तचरमे फले ॥

[219] द्वितीया ध्रुवपाकस्य तद्विपाकानवस्थिते ।
तृतीया द्वयसद्धानां चतुर्थी तुभयं विना ॥
तृतीया चतुष्कोटिका—

[220] स्यात्कर्मणान्वितश्चैव नो च तत्फलवेदनम् ।
स्यात्खलु कर्मणा समन्वागतो न⁽⁷⁾ च तस्य कर्मणः फलं वेदयते ।
चतुष्कोटिका ।

आद्या दत्तविपाकेन निरुद्धानागतादिना ॥

[221] द्वितीया तु निहीणे(ने)न ध्रुवपाकेन कर्मणा ।
तृतीया द्वययुक्तस्य चतुर्थी तु द्र्याद्यते ॥

अथ यदिदं शास्त्रि(स्त्रे) योगविहितमयोगविहितं च कर्मोक्त तस्य किं
लक्षणम् ? तदभिधीयते—

[222] अयुक्तनिहितं कर्म क्लेशोपक्लेशदूषितम् ।

शिञ्जालिङ्गा⁽⁸⁾द्यपेतं च केचिदाहुर्विपश्चितः ॥¹

यत्किञ्चित्खलु क्लिष्ट काययाडमनस्कर्म फलेशोपफलेदूषितं सर्वं तदयोग-
विहितम्, ²अयोनिशोमनस्कारसमुत्थापितत्वात् । अन्ये पुनर्ब्रुवते—यत्खलु
शिञ्जाव्यपेतं यथा गन्तव्यं स्यात्तव्यमित्येवमादि, यत्तु लिङ्गवचनहीनमसंबन्धं
निरर्थकं च धाकर्म तदयोगविहितम् । विधिभ्रष्टत्वादिति । विपर्यय⁽⁹⁾याद्यो-
गविहितं द्रष्टव्यमिति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्ती चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

¹ Cf अयोगविहितं क्लिष्टं विधिभ्रष्टं च वेचन । *Ab* iv 94 cd.

² Cf धी प्रज्ञा । साय्युपपरीदय एव वस्तुनि प्रविचरयो योगायोगविहितोऽयथा
वेति । बुधिनयोग । सा पुनरप्योपदेशोऽनुमान प्रत्यक्ष च । तेन त्रिप्रकारेण योगन नो
अनिन स योगविहित । अयोगोऽज्ञात्परीदेशोऽनुमानाभासो मिथ्याप्रणिहितइव समाधि
त्वेनायोगेन अनितोऽयोगविहित । *Tib* 10 c.

चतुर्थाध्याये

चतुर्थपादः ।

अथैतां परमगम्भीरां दुरथयोधां प्रकृतिपुरुषेश्वरादिकुद्दर्शन(न)तिमि-
रोत्सादनकरां कर्मस्वकतां फः स्वयमभिसंबुद्धथ लोकानुग्रहाय प्रदर्शयतीति ?
द्रूमः । पुरुषो(पः) तु सो बोधिसत्त्वः ।^१

[IV B, 5 Fol 99 a] (1) स पुनः किं चित्तोत्पादात्प्रभृति बोधिसत्त्वो^१
भवति ? अथ लाक्षणिककर्माक्षेपेण, आहोस्विच्चरमभधिक इति ? अत इदं
प्रस्तूयते—

[223] बोधिसत्त्वः कुतो यावदविचर्यमना यतः ।^१

बन्नाति बोधिसन्नाहमङ्गीकृत्वा जगद्धितम् ॥^२

यतः प्रभृति^३ कल्याणमिधं भगवन्तं सम्यक्संबुद्ध[माप]थ तदुपदर्शित-
दक्षिणमार्गः योनिशो मनसिकाराधिष्ठितबुद्धिः कृ^(२)त्स्नं लोकमत्राणमशरणम-
परायणं पञ्चगतिमहावर्ते जातिजराव्याधिमरणादिदुःखक्षारामभसि, कर्मराक्ष-
साधिष्ठिततीरे, पापमित्रकुम्भीरानुबद्धवेले, रूपादिधिपयधिकल्पपचनोद्धत-
वृष्णातरङ्गे, मोहकर्णधारपरिभ्रामितबुद्धिनौके संसारमहासमुद्रे निमग्नमय-
लोक्य कृपाविष्टचेतास्तदभ्युद्धरणाय वी^(३)र्यथाहुमभिप्रसार्य, अविचर्य चित्त-

^१ This topic (*Bodhisattva*) is discussed in *Akb* only incidentally, and not in such details as in *Adv.* The *Kośakāra*, while discussing *trīṇyāvaranān*, deals with an *ānantarya-sabhāga karma*, viz., *bodhisattvasya-māraṇa*. (*Akb* iv. 96.) The *Akb* (iv. 108-118) is brief in dealing with the nature of *Bodhisattva* and four *Pāramitās*. For the doctrines of *Bodhisattva* and *Pāramitās* and their place in the Hinayāna Buddhism, see *AMBRH* Chapters I and II. (pp. 1—90.)

^२ बोधिसत्ता ति बुद्धानकसत्ता, बोधिया वा नियतभावेन सत्ता लया अधिमृता, तन्निन्ना तण्णोणा ति अत्यो । *Vm T.* p. 114 For various interpretations of this term, see *The Bodhisattva Doctrine*, pp 4-9.

^३ Cf बोधिसत्त्व कुतो यावद्यतो लक्षणकर्मकृत् । *Ak.* iv. 108 ab

^४ On *sannaha-pratipatti*, see *Aas.* pp. 81-83.

^५ The *Akb* is brief. Cf यत प्रभृति लक्षणविभावानि कर्माण्यारभते कर्तुं स हि तदानीं निपतिपतितो भवति । कथं कृत्वा । स हि तस्मात् कालात् प्रभृति नित्यो भवति । *Akb* iv 108 ab

मेवमुत्पादयति—अग्निद्यान्व[ः]कारोपहृतबुद्धिनयनोऽयं लोकः स मया सम्य
 ष्टदिप्रभावभासितेन शीलसंक्रमेणोत्तारयितव्यः । प्रतिघभुजङ्गदंष्ट्रा विपदूषि
 तोऽयं लोकः स मया मैत्र्यागदेन प्रशमितव्यः । तृष्णापिशाचीललितामि
 भूतमतिरयं लोकः स मया शमथरलेन तृष्णा⁽⁴⁾निरोधसुख लभयितव्यः ।
 परामर्शभूतग्रहाधिष्टोऽयं लोकः स मया विमोक्षसुखस्वस्त्ययनेन निर्भयममृतपदं
 प्रोक्षयितव्यः । मानगिरिशिखराधिबुद्धियुद्धिरयं लोकः स मया कर्मस्रकता
 ज्ञानवज्रेण मानगिरीन्विचूर्णयं प्रशान्तमानमदामर्शशान्तिपदे स्थापयितव्यः ।
 विचिकित्साकथकयोभावशल्पविद्धहृदयोऽ⁽⁵⁾यं लोकः स मया प्रतीत्यसमुत्पा-
 दप्रविचयशलाकया काङ्क्षाशत्यमुत्पाट्यामृतरस पाययितव्यः । जराव्याधि
 मरणमकरदंष्ट्रान्तर्गतोऽयं लोकः स मया सर्वानर्थवियुक्तं निर्वृतिमुख प्रापयि
 तव्यः । अजादिगुणधनवरिद्रोऽयं लोकः स मया योष्यङ्कृत्स्नचित्ते महति
 गुणैश्वर्यपदे सन्निवेशयितव्यः ।^१ इत्येतस्माद्⁽⁶⁾विद्यत्याद् बोधिविचोत्पादात्प्र
 भृति^२ बोधिसत्त्वो यत्तव्य इत्याचार्यकम् ॥

यत्तद्दि शास्त्र उक्तम्—“बोधिसत्त्व कुतः प्रभृति ? यतो लक्षणवैपाक्य^३
 कर्म करोति” इति ।^४ नैप दोषः । यस्मादसौ—

[224] यदा लाक्ष्णिकं कर्म प्रकरोत्यनपायगः ।
 महाकुलः समग्राहः स्वपर्यत्संग्रहे रतः ॥^५

[225] पुमाञ्जातिस्मरो वाग्मी प्रज्ञारीर्यक्रियान्वितः ।^६

यदा खल्व⁽⁷⁾यं पुरुषत्वजातिस्मरत्त्वादिषु पदस्थानेषु नियतीभूतो
 भवति—

तदा देवमनुष्याणामभिव्यक्तिं निगच्छति ॥

अतो ज्ञानप्रस्थानेऽस्मादवधे प्रभृति बोधिसत्त्व^८ अनेनाभिप्रायेण पठित ।

^१ Compare this style with S iv p 94 S Pundarika pp 118 278, Śikṣā
 p 29 and B Pañjika III 7 9

^२ See S Pundarika pp 67 207 For the *avavartukaṅgas* of the *Bodhis-
 tva* see Aa pp 418 420

^३ See LVP Ak iv p 221 notes

^४ Cf यत्वेनल्लभणविपास कर्मत्पुस्तक

जम्बूदीपे पुमानव समल बुद्धचेतन ।

चित्तमय बल्पगते गय भासितयने हि तत ॥ Ak iv 109

^५ Cf सुगति कुलमोदव्यक्त पुमान् जानिपरोऽनियत । Ak iv 108 cd

[226] स हि त्रिभिरसंख्येयेर्धर्मकायगुणार्णवम् ।^१
प्रचिनोति तदाधारं कायं कल्पशतेन तु ॥

[227] द्वात्रिंशलक्षणोपेतमशीतिव्यञ्ज^(१)नोज्ज्वलम् ।
द्विपतामपि यं दृष्ट्वा मनः सद्यः प्रसोदति ॥

एषा खलु धर्मता यत्त्रिभिः कल्पासंख्येयैर^१णि(नि)रस्तश्चद्वाशीलधुत-
त्यागप्रक्षादिगुरुधनेश्वर्यप्रयोगार्णां(नां) भगवतां सम्यक्संबुद्धानां पुरुषोत्तमानां
धर्मकाय^१चरणपरिसमाप्तिर्भवति । कल्पशतेन खड्गविषाणकल्पानां प्रत्येक-
बुद्धानाम् । पष्टया कल्पैः प्र^(१)ज्ञानतामप्याणाम् । चत्वारिंशद्भिः श्रुद्धिमच्छे-
ष्टानाम् । विंशतिभिः कल्पैः श्रुतधरप्रवराणां धर्मकायचरणपरिपूर्तिर्भवति ।

यत्पुनर्जन्मशरीरं^२ भगवतां सम्यक्संबुद्धानां योधेराश्रयभूतं द्वात्रिंशता
महापुरुषलक्षणैः स्वचितमशीत्यानुव्यञ्जनैर्विराजितम्, यत्प्रलु दृष्ट्वा स्वविकल्प-

^१ Cf बृहत्त्वम्

असंख्येयानां कल्पानां त्रयेण । "किन्तु खलु कालत्रक्येणैव कृतप्रणिधानां बोधिसत्त्वा
बोधिमभिगबुध्यन्ते । किमनदेव भविष्यति । प्रत्यन्यथाप्यस्ति माभावकारः किमयं त
इत्यन्त यत्परानन्त ? परार्थम्" । *Ak* III 94 a. See *The Bodhisattva Doctrine*,
PP 76—9

^२ V *infra*, *Adv karika* 236

^३ Cf तयागनस ह्य वायुश्च अधिवनन—'धम्मकायो इति पि ब्रह्मकाया इति पि,
धम्मभूतो इति पि ब्रह्मभूतो इति पाति । *Digha*, xxvii 9 *The Dhammakaya* in Pali
means "having a body that is, or is characterized by, the Doctrine" (*BHSD*
p 277)

The term *dharma kaya* is not used here in the Mahayanist sense

On the doctrine of *kaya*, see *AMBRH* pp 96—128, *The Bodhisattva*
Doctrine, pp 27, 192 and *BHSD* p 277

^४ Cf 'तस्माल्लक्षणव्यञ्जनोज्ज्वलो पाञ्च रूपकायस्तयागती भव्यसत्त्वं समीक्ष्यत
नासौ तात्त्विको धर्मकाय गाम्ना किन्तु परमविमलानन्तमुगारादिधर्मवायाधिन्यादेव तेषा
स्वज्ञान तयानूतरूपकायाकारण प्रतिभासत । *Aaa* p 207 Also cf तदनु दशभूमि-
प्रविष्टमहाबोधिसत्त्वं सह परमानवद्यमहायानधर्मसमोगप्रीतिमुत्तोरभोगास्ताम्भोविकीर्य कायो
द्वात्रिंशलक्षणोपेतमशीत्यनुव्यञ्जनैर्विराजितपात्रो रूपकायस्वभावस्तृतीयो बुद्धस्य भगवता प्राह्य ।
तथा चोक्तम्

द्वात्रिंशलक्षणोपेतमशीत्यनुव्यञ्जनात्मा मुनेरयम् ।

ताम्भोगिको मत कायो महापानोपभोगत ॥ *Ibid* pp 525—6

समुत्थितप्रतिघट्टपितबुद्धी [IV A, 5 Fol 99 b] नामपि मारपक्ष्याणां तीर्थाणां च मनः प्रसीदति ।^१

कानि पुनस्तानि द्वान्निशम्भद्वापुरुषलक्षणानि ? कानि वाशीत्यनुव्यञ्जनानि ? तदिदं प्रदर्शयते—

तत्र तावदभूनि द्वान्निशम्भद्वापुरुषलक्षणानि—^२

बुद्धा द्वि मगवन्त. सममहीतलाकमणात् सुप्रतिष्ठित[पा]दाः ॥१॥

सहस्रारसनाभिकसनेमिकसर्वाकारपरिपूर्णचक्रा^(२)द्वितपाणिपादत्वाच्च-
प्राङ्गहस्तपादा ॥४॥

आयतहस्तपादाङ्गुलित्वादीर्घाङ्गुलयः ॥३॥

दीर्घायतरादायतपाणिपादा ॥४॥

तूलपिचुतरुणसुषुमारोपमकोमलकरचरणत्वात्सृष्टुतरुणपाणिपादाः ॥५॥

अभिताम्राष्टापदधिचिप्रतनुजालायनद्वत्वाद्भिजातहंसराजवज्जालायन-
रूपादा ॥६॥

उच्चै. सु^(३)जातगुत्फत्यादुच्छङ्कुचरणाः ॥७॥

अनुपूर्वोपचितवृत्तरगभैरेयमृगजहत्वादैरेयजहा ॥८॥

प्राशुवाद्भुत्रादनयनतकापजानुमण्डलस्पर्शिन ॥९॥

परमाभिरुपनिर्गुण्डपुरुपनिमित्तत्वाद्भिजातहस्त्यश्वाजानेयवत्वोश्गतय-
न्निगुह्या ॥१०॥

वायव्यामसमायामत्यान्वमोघपरिमण्डला. ॥११॥

अनुपूर्वोर्ध्वं(र्ध्वं)मुखाजातत्यादूर्ध्वाङ्गरोमाण ॥१२॥

सुषिमनाद्विनीयनीसजातरोमत्यादेकैकामिनीलप्रदक्षिणावर्तरोमानः
(ए) ॥१३॥

^१ Cf. *अभिधर्मदीपे* व महापुरुषलक्षणानां संसृष्टान्तरं कुण्डलमूर्ध्मूर्ध्ववर्षं प्रविशति ।
S. 183 p. 313. See *B. Pur. 43* : 36.

^२ The *koṭakka* does not enumerate the thirty-two marks of the *Mahāpurusa*. For the details of this theory see *Discourses of the Buddha* Vol. I p. 110 Vol. II p. 14.

Prof. P. E. Preston has recorded almost all lists of the *mahāpurusa* list *skandā*, available both in the *Pāli and BHS Texts*. See *BHS* pp. 458-60.

उत्तमहाटकसप्रिमहग्याममात्रप्रभावमासनात् सुवर्णवर्णाः ॥१५॥
सुपरिकर्मोक्ततरजतजातरूपरुद्रक्षुच्छयित्याद्रजोमलानुपक्षेपनाच्च सुस्म-
च्छयवः ॥१५॥

(९)समुपचितहस्तपादांसर्वायत्वात्सतोत्सदकायाः ॥१६॥
काञ्चनशिलातलरुद्रक्षोपाचितोरस्कन्धाचितान्तरांसाः ॥१७॥
सिंहवद्विस्तीर्णसंहतोर्ध्वाङ्गन्यात्सिंहपूर्वार्धकायाः ॥१८॥
श्रवकोपचितदशतालसमुच्छिन्नत्वाद् वृहदनुगामाः ॥१९॥
समन्तोपचितमांसनिर्गूढजबुदेशत्वान्मुसंबुत्तस्कन्धाः ॥२०॥
(१०)ब्रधस्तादुपरिष्ठाच्च समदन्तविंशतित्वाच्चत्वारिंशदन्ताः ॥२१॥
अनुप्रतायनतसमप्रमान(ए)न्वात्समदन्ताः ॥२२॥
निरन्तरावस्थितत्वाद्यिरलदन्ताः ॥२३॥
कुन्देन्दुशङ्खावभेदसितत्वाच्छुक्रदन्ताः ॥२४॥
रुद्रक्षुच्छोपचितदशशी(नी)यमहाहनुत्वात्सिंहहनवः ॥२५॥
धातपितृरुष्मा ऽण(न)मिभूतरसद्वर^(१)पिरसारसप्रविभावनासदशविंश-
नत्वाद्दसनरसाप्रमाप्ताः ॥२६॥

विस्तीर्णपेशलत्वाज्जिह्वायाः सर्वमुखमण्डलप्रतिच्छादनात्प्रभूततनु-
जिह्वाः ॥२७॥

गन्मोरपल्लुहृत्प्रपङ्गमविस्पष्टश्रवणोपपञ्चाङ्गोपेतस्वरत्वाद्महस्वरः ॥२८॥
कलविद्धमनोष्ठमापिणो दुन्दुमिस्वरणि(नि)र्घोषाः ॥२९॥

(११)शुक्ररुष्माप्रदेशानुपक्लिष्टलोहितराज्यधिनद्धनीलोत्पलसमानवर्णत्वाद्-
मिनीलनेत्राः ॥३०॥

अधरोर्ध्वावस्थितानां सम्यग्यनतासंलुङ्घितदीर्घत्वाद्दक्षिण्माणां गोप-
दमाणः ॥३१॥

वृत्तपरिमण्डलसमानुपूर्वोपचितदशशी(नी)यास्त्वियञ्जातमूर्धत्वाद्दुष्प्री-
पालङ्कृतशिरसः शङ्खावदातप्रदक्षिणा^(१)वर्तोर्णयिद्योवितभ्रूचिनतत्वाद्दुष्प्री-
तमुखाः ॥३२॥

एतानि द्वाविंशन्महापुरुषलक्षणानि बुद्धानां भगवतामिति ॥^१

^१ For an allied controversy, see *Kr. iv. 7.*—इयानि लक्षणरूपा नाम होति ।
तस्य 'देहि समन्तावत्स महापुरुषस्य देव यदियो भवन्ती'ति एव मुत्त अयोनिषो गद्दे वा
लक्ष्यपत्रमन्त्रागो बोधिनतोव होजे ति येम लदि, केप्यथा वि उतत्तपपदान । *Kr. A. iv.*
7. See Malinda. p. 78.

अशीत्यनुव्यञ्जनान्यप्युच्यन्ते ।^१ बुद्धा हि भगवन्तः

अपृथुप्रमाणमृदुताम्रतुङ्गस्निग्धनखाः ॥१॥

वृत्तनिरन्तरानुपूर्वोपचिताङ्गुलयः ॥२॥

निप्रोन्धितिर्गूढाल्पतनुशिराप्रतानाः ॥३॥

[IV. B, 6 Fol 100 a]⁽²⁾निर्गूढसमातीक्ष्णगुल्फाः ॥४॥

अधिश(प)मायकरक्तस्निग्धपादाः ॥५॥

[मृग]पतिद्विरदवृपमहंसराजप्रदक्षिणावर्तचारुगतयः ॥६॥

अलोमसाश्लेषसमप्रमाणोभयजङ्घा. ॥७॥

सुवृत्तसमसंहतनिर्गूढजानयः ॥८॥

कदलीस्कन्धोपमपो[ननिधि]डात्रिपमानुपूर्वोपचितचारुवः ॥९॥

अर्धचन्द्राकृतिविस्ती⁽²⁾र्णसमुन्नतापगतरोमवक्षाणाः(णः) ॥१०॥

श्लक्ष्णसुसंहतचतुरस्रणा(ना)भ्यायतकुकुन्दरसुन्दरकटीदेशाः ॥११॥

गम्भीराच्छिद्ररक्तप्रदक्षिणावर्तणा(ना)भयः ॥१२॥

श्लक्ष्णालोमशाश्लयानुक्रमक्षामोदराः ॥१३॥

अनामुग्नानिमुग्गसुवृत्तपृष्ठकुक्षयः ॥१४॥

समवतीर्णोपचितनातिदीर्घश्लक्ष्णपाश्र्वाः ॥१५॥

अनिम्नो⁽³⁾पचितह्रस्ववज्रसंस्थानोपपन्नसूक्ष्मदीर्घलेखाङ्कितादश्यास्त्रियस-
न्धिचारुपृष्ठाः ॥१६॥

विस्तीर्णोपचितदृढसन्धिहृदयाः ॥१७॥

अत्रिपमोन्नतविस्तीर्णोरसः ॥१८॥

अनतिस्पृलाभ्रतशृङ्गावर्तनिमसूक्ष्मलेखापरिक्षिप्तसमरक्तस्तनाः ॥१९॥

हृदयधिमरुष्टदेशजातत्वाङ्किस्तार्णस्तनान्तराः ॥२०॥

मांसोपचितानति⁽⁴⁾विस्तीर्णत्वादुन्नतकक्षाः ॥२१॥

स्पृलदृढसुबद्धनिमग्नसमाक्षका. ॥२२॥

अश्लक्ष्णपृथुमांसनिमग्नाविपमप्रमाणसिक्जः ॥२३॥

क.टि.करणि(नि)भनिर्गूढसन्धिपीनकटिनश्लक्ष्णसमवाहयः ॥२४॥

घतितश्लक्ष्णरोमशासिहोपमदृढप्रकोष्ठाः ॥२५॥

ममनाभ्रदीर्घपाणयः ॥२६॥

^१ The *Abh* does not enumerate the eighty *anu-nyarjanas*. For other lists and details, see *BHSD* p. 34

गम्भीराच्छिद्रासंकीर्णकायतस्नि^(८)गघतनुताभ्रपाणिलेखाः ॥२७॥

सूक्ष्मयमलीकृताव्याकुलारक्ताङ्गुलिपर्वाणः ॥२८॥

अनामिकापर्याधिकप्रमान^(९)कनीनिकाङ्गुलयः ॥२९॥

अनतियहुतनुमृदुस्निग्धसुयद्मूलसमरोमाणः ॥३०॥

स्निग्धासंकुचितानुपहतसारच्छययः ॥३१॥

शीतोष्णस्पर्शाव्यकृच्छ्रयोथ वर्णाः ॥३२॥

स्थिरनिविडानतिस्थूलान^(६)तिकृशमांसाः ॥३३॥

जवापुष्पाभिमात्रस्वच्छस्निग्धमधुरचन्दनगन्धिरुधिराः ॥३४॥

मांसोपगूढस्थूलदृढसुशिरास्थिकाः ॥३५॥

नागग्रन्थ्यवस्थितनिर्गूढास्थिसन्धयः ॥३६॥

वज्रघटभेद्यशरीरत्यात्सुसंहननाः ३७॥

घाहसुविमक्ताङ्गप्रत्यङ्गाः ॥३८॥

अनुपूर्वोपचितसुपरिमृष्टसुकुमारादीक्ष^(७)स्वच्छशरीराः ॥३९॥

निर्मशकतिलकालपिल्याः ॥४०॥

जरादौर्बल्यकृतापगतबलयः ॥४१॥

सिंहशक्यानुष्णाण^(८)व्यपगतकायविक्षेपाः ॥४२॥

स्वेदमलानुपक्लिष्टशुचिसौम्यच्छायाः ॥४३॥

ज्वलनमनि^(९)महीपघिशशाङ्कसवितृप्तमतेजसः ॥४४॥

महीधरवरगुरुत्वोपेताः ॥४५॥

ऋतुसुखकालिन्दिकसु^(६)खसंस्पयोः ॥४६॥

मधुरमृदुसुरमिकुसुमचन्दनसमानरोमकूपगन्धाः ॥४७॥

अभिनयनीलोत्पलतुल्यसार्वकालिकमुपगन्धाः ॥४८॥

अद्भुतमृदुदीर्घस्निग्धपिण्डितव्यपगतशब्दनिश्वासाः ॥४९॥

अनशनकदञ्चाशन^(७)तद्वाचु विपरिणामानुपरतचर्मादेशनामिरप्यसञ्जि-
तस्वरभेदाः ॥५०॥

नातिसं^(८)कुचितविदारितरक्तास्याः ॥५१॥

शुचिसमाचाराः ॥५२॥

देशस्योत्ततविस्पष्टपरिपूर्णव्यङ्गनाः ॥५३॥

समन्तप्रासादिकत्वाद्सेचनकदर्शणाः^(९)नाः ॥५४॥

अनतिह्रस्वाननिदोर्घवृत्तोपचितत्रियलिविभूषितकम्बुग्रीवाः ॥५५॥

समप्रमान^(९)दृढावकृद्भवचिपुलचियुकाः ॥५६॥

विम्बफलताम्रनात्यायतसमस्नि[IV A, 6 Fol 100 b]ग्घ⁽¹⁾रुचि
रौष्टा ॥५७॥

चन्धूकपुष्पोपमश्लक्ष्णदशनमासा ॥५८॥

शुचिस्निग्धस्पष्टरचनाक्षीणदन्ता ॥५९॥

अनुपूर्ववृत्तस्निग्धतीक्ष्णसमसितदष्ट्रा ॥६०॥

सप्रयोजनदक्षिणदन्तरश्मिप्रदशितमुहूर्तस्मिता ॥६१॥

अपमलमृदुताम्रस्निग्धजिह्वा ॥६२॥

नित्योष्णश्लक्ष्णमासजाडगजतालुसमवर्णतालव ॥६३॥

धुरोच्चा⁽²⁾यतसगततुङ्गनासा ॥६४॥

अधनमृदुदृढमूलस्निग्धतनुनीलकुरण्डलितस्मश्रुच ॥६५॥

अनुव्रतातीक्ष्णमासलमार्ष्टिपिण्डितगरुडा ॥६६॥

आदर्शसमोपचितान्श्लथरुचिरकपोला ६७॥

पीनायतसमानु(नो)पहतघारुकर्णा ॥६८॥

ललाटकर्णगण्डसन्धिऋषेपाणि(नि)म्रपूर्णचन्द्राकृतिशङ्खा ॥६९॥

विशालायतस्नि⁽³⁾ग्धमधुरप्रसन्नसमनेत्रा ॥७०॥

प्रहसिताञ्जिताग्रपक्ष्माण ॥७१॥

सोम्यभ्राजिष्णुस्थिरविसन्धिदृष्टय ॥७२॥

अपरिमितयलत्वाद्पगतोन्मेषनिमेषा ॥७३॥

दीर्घासितश्लक्ष्णानुपूर्ववर्तितस्निग्धतनुभ्रुच ॥७४॥

काञ्चनपट्टश्लक्ष्णार्धचन्द्राकृतिविपुलललाटा ॥७५॥

परिपूर्णचन्द्रमण्डलसमवदना ॥७६॥

एकघनवज्र⁽⁴⁾सहनशिरस्कपाला ॥७७॥

सुपरिपूर्णच्छत्रानिश्चिरस ॥७८॥

श्लक्ष्णवितार्सुण्डितपलितदोषापनतभ्रमरामस्निग्धमृदुसुयक्ष्ममूलसुरभि
स्यस्तिकनन्दाघर्तादृनिकेशरजरा (ना) ॥७९॥

समुरासुरमनुनादिलोमानवलोकितमूर्धान ॥८०॥

अथ तदाथ योषिचित्त^१ याघिसत्त्याना दाद्वैण कथमिध द्रष्टव्यम् ?
नैतन्नोक्त्विनेन ^(१)यन्तुनोपपादयितु शक्यम् । कस्मात् ? यत्

^१ तत्रास्त्री गोत्रगामर्ष्यान् इत्यादीन्प्रबोधयत ।

प्रयोगानुवचनपर्याया योषिचित्तपरिच्छ ॥ Ast p 29

योषिचित्तमिति शेषपर्यं वित्तं प्रन्धिप्रत्यानाम्बक विलसम् । अपयानत्याम्बकयोषि

[228] युगान्तवायुणा(ना) मेरुः वह्निया(ना) वरुणालयः ।
वज्रेण घ्नस्यते वज्रमविकारि तु तन्मनः ॥

किं पर्यापन्नम्, कतरत्, कति प्रकारम्, किं पुरस्सरम्, कस्मिन्वा काले
को वा तदुत्पादयति ? इत्येतदपदिश्यते—

[229] कामाप्तं पट्टजं त्रेधा कृपाश्रद्धापरम्परम् ।
बुद्धोत्पादे नरः स्त्री वा तदाद्यं चित्तमश्नुते ॥^१

तत्खलु बोधिचित्तमाद्यं कामधातुपर्यापन्नमेव । पट्टजं मनोधातु-
जमित्यर्थः । त्रिप्रकारमुपपत्तिलामिकं श्रुतमयं चिन्तामय^२ चेति । कृपा-
पुरस्सरेण श्रद्धागहुलेन च मनस्कारेण संप्रयुक्तम् । बुद्धोत्पाद एव नासति
बुद्धशासने । मनुष्यो वा स्त्री वोत्पादयति नान्य इति ।

तस्यास्य बोधिवीजस्यानीयस्य चित्तरत्नस्य सर्वधातुग^(१)तिव्यापि-
बुद्धत्वमहावृक्षाङ्कुराभिवृद्धये भूमिजलसेकादिहेतुप्रत्ययस्थानीयान् प्रधादि-
चतुरधिष्ठान^३परिवारान्यारमिताद्यान्गुणान्वक्ष्यमान(ण)स्वरूपान्बोधिसत्त्वः क्र-
मेणान्यस्यति ।

कथं पुनः क्रमेण(ण) दानादिपारमितानां परिपूरिर्भवति ? तत्र तावत्—

[230] सर्वेभ्यः सर्वदा सर्वं ददतो दानपूरणम् ।^४

* प्रथमे खल्वसंख्येये (६)वर्तमानो बोधिसत्त्वः न सर्वस्मै नापि सर्वं न
सर्वदा ददाति । द्वितीये सर्वस्मै सर्वदा नतु सर्वम् । तृतीये सर्वं^५ सर्वस्मै
सर्वदा च प्रयच्छति । इयता दानपारमिता परिपूर्णा भवति ।

स्वभाव चित्त बोधिचित्तम् । तदेव च योगिसवृत्त्या आदर्शाद्विज्ञानसवधान कथञ्चिद् व्यावृत्त्या
सर्वज्ञतावित्तमित्यादि चतुर्षां व्यपदिश्यते । सर्वमप्येतदसाधारणमगम्य सर्वधातवप्रत्यय-
बुद्धानाम् । *Aaa* p 79

^१ Cf जम्बुद्वीपे पुमानव समुख बुद्धचेतन ।

चिन्तामय बल्पशले श्लेष आक्षिपते हि तत् ॥ *Ab* iv 109

Also cf मनुस्मृतौ त्रिङ्गुलसम्पत्ति हेतु सत्पार-दस्सन ।

पय्यज्जा गुणसम्पत्ति अधिकारी च छन्दता ॥

अट्ठधम्मसपोषाणा अभिनीहारो समिञ्जति । *Buddharamsa* II 59—60

^२ See *LVP* *Ab* iv p 223, n 2

^३ V infra, *Ad karika* 232.

^४ Cf सत्त्व सर्वं ददत कारुण्यहाणपूरणम् । *Ab* iv 111 ab.

^५ Cf बोधिसत्त्व सर्वदातव्युच्यते । सर्वदान न बहुधनं किन्तु दानचित्तम् ।^६ गवेप-
मननुत्तरा वापि यद्दाति तदुच्यते सर्वदानम् । *Bodhicittotpada sutra lastra*, p 12.

मरखेऽपि दमात्यागः शीलस्योत्कृष्टिरुच्यते ॥^१

यदा पुन प्राणपरित्यागेनापि प्राखातिपातादिशिक्षापद न क्षोभयति,
इयता शीलपा^(१)रमिता परिपूर्णां वेदितव्या । श्रीञ्चादिराजदुहितामिभु^२
दधान्ताश्चाभोदाहार्या ।

[231] धीर्यस्य तिप्यसस्तुत्या धियो वज्रोपमात्परम् ।^३

भगवन्तं एतु तिप्य सम्यक्संबुद्ध एकया गाथया^४ एकपादेन स्थित्वा
सत्तादमभिच्छुवत शाक्यमुनेर्वीर्यपारमिता परिपूर्णां नव च करपा प्रत्युदा
पर्विता ।

प्रज्ञापारमितायास्तु वज्रोपमात्समाधेरूर्ध्व^५ [IV B, 7 Fol 101 a]^(६)
क्षयज्ञाने परिपूरिभवंति ।

‘सर्वासां तु चयज्ञाने^६ परिपूरिविधीयते ॥’^७

^१ Cf अङ्गच्छरोऽप्यहोवात्तु रागिण क्षातिनीलयो । Ak iv 111 cd

Buddhaghosha speaks of a *param tā śīla* —तण्ड्रावसेन पवत्तित हीन अतनो
विमोक्षत्पाय पवत्तित मज्झिम सङ्घसत्तविमोक्षत्पाय पवत्तित पारमितासील पणीतं ।
Vm 1 33 —पारमितासीलं महाभोधिमतसीलं—या न रणोवापकोसत्त्वपरिगहीना महावीर्य
आरम्भ पवता परमुत्तरसगननोवेय्यस लेया दमवात्सतादि विक्कपरहिता सीलपारमिता ।
VmI p 29

^२ This seems to be a reference to the *Kshānti jātika* as it relates to the
kshānti pāram tā (included in the *śīla pāram tā*—V infra p 195) See
Jātikamālā 28 *Jātika* (*Kshānti ād jātika*) 313 *Avadānakalpalatā* 38

^३ Cf तिप्यसतोत्रण धीयस्य धीतपापरत्नन्तरम् । Ak iv 112 ad

^४ Cf तिप्यं तपात्तरत्नगुहायां भगवान् बोधिरगत्त्वभूत एवम पादेन स्थिता
गत्त वि वगान् स्तुतवानवगापया

न त्तिवि मदि वा नागिनम मोये न च ररगाल्य ।

न मरमवन तिप्य रपाय न तिपुविणिग वा ॥

थानु वगपा मीनां कृत्वां गार्त्तनदाननाम् ।

तुत्तववमरगमुत्पा महाधम्मण तुत्त ॥ इति ।

Abb iv 112 at See I VP Ak iv p 230 n. 2

^५ V 112 Ad 33 32 433-434

^६ I 112 33 32 434 v inf 2 Ad 33 32 441

^७ Cf प्रज्ञापारमिता सर्वासां तिप्यसस्तुत्या धियो वज्रोपमात्परम् । Ak p 36

इत्यागमः ।

अत्र पुनः “क्षान्तिध्यानपारमिते शीलप्रज्ञापरिवारत्वाच्चार्यान्तरम्” इति वैभाषिकाः । विनयघरधैर्भाषिकास्तु चिनये चतस्रः^१ पारमिताः पठन्ति ।^२

अत्र पुनः केचिद् बुद्धवचने (व)हिष्कृतबुद्धयः प्राहुः—“न हि पिटकत्रये^३ भगवता बोधिसत्त्वमार्ग उपदिष्टः ।”^४ अत एव व्याहृतव्याः ।^५ आस्ता ह्यत्र भवन्तः । यस्मात्

^१ For the ten *pāramitās*, see *The Bodhisattva Doctrine*, pp. 167-170 and *AMBRH.* pp. 11-13. *Dāna, śīla, kṣānti* and *prajñā* occupy important place : तत्राय ध्यासनिर्देशो यथाह—‘मत्सरिण सत्त्वान् दाने, दुःशीलान् शीले, व्यापादवहुलान् क्षान्ती प्रापयितुकामेन प्रज्ञापारमिताया विक्षितव्यम्’ इति । *Aaa* p 227.

द्वयत पद् पारमिता । नामतस्तु दश भवन्ति । प्रज्ञापारमिताप्रभेदत्वाच्चतसृणा पारमितानाम् । *Aaa* p. 227.

For the *krama* of the six *pāramitās*, see *Aaa* p. 461.

^२ These two views are not mentioned in *Akk.*

^३ The *Abhidharma-samuchchaya* gives the following details about the three *pitakas* in Hinayāna and Mahāyāna :—एव सूत्रादीनि द्वादशाङ्गान्वार्यशासनादि त्रिषु पिटकेषु सगृहीतानि भवन्ति । कतमानि त्रीणि ? सूत्रपिटकं विनयपिटकमभिधर्मपिटकं च । पुनर्हि विधानि । श्रावकपिटकं बोधिसत्त्वपिटकं च । सूत्रं गेयं व्याकरणं गायत्रं उदानं चैतानि पञ्च श्रावकाणां पिटकस्य सूत्रपिटके सग्रहितानि भवन्ति । निदानमवदानमिति वृत्तक जातकं चैतानि चत्वारि द्वयोः पिटकयोः सपरिवारे विनयपिटके सगृहीतानि भवन्ति । निदानमवदानमिति वृत्तक जातकं चैतानि चत्वारि द्वयोः पिटकयोः सपरिवारे विनयपिटके सगृहीतानि भवन्ति । वैपुल्यमद्भुतधर्माश्च एते द्वे बोधिसत्त्वपिटकस्य सूत्रपिटके सगृहीते भवतः । उपदेश एक श्रावकबोधिसत्त्वपिटकयोः अभिधर्मपिटके सगृहीतो भवति । *Asm* p. 79. Cf. *Dhs A* l. 45-69 *Vasulya* is also called *pāramitā pitaka* : केन कारणेन वैपुल्यं बोधिसत्त्वानां पारमितापिटकमित्युच्यते ? पारमितानां सख्यानिर्देशात्-मुपादाय लक्षणं --क्रमनिरुक्ति-भाष्यता-प्रभेद-सग्रह-विषय-गुणवर्णननिर्देशात्मुपादाय अन्वेष्य-विनिश्चयता चोपादाय । *Asm* p 83.

^४ This criticism is from the Mahāyānists as is evident from the following :—ननु श्रावकयानेऽपि बोधिसत्त्वधर्मा दानादयो निदिष्टा एव इत्याशङ्कयाह—तत्कस्य हेतोरिति । इहैव हीत्याद्युत्तरम् । “यत्रेति येषु बोधिसत्त्वधर्मेषु । एव मन्यते । श्रावकादिधर्मास्तत् पिटके विस्तरेणाभिहिता बोधिसत्त्वधर्मास्तु प्रसङ्गात् । इह पुनर्बोधिसत्त्वधर्मा एव विस्तरेण निदिष्टा श्रावकधर्मा प्रसङ्गादिति । *Aaa* p 49

Also cf ननु श्रावकयानेऽपि तदापत्तत्त्वप्रापककथनाधिधर्मनिर्देशात् कथं तेन सर्वकार-शता पर्येषणीयेति ? --सर्वाकारनिर्देशादिष्टोऽप्यविशिष्ट इत्यर्थः । *Ibid* p. 319.

^५ This controversy is not found in *Akk.*

- [232] त्रिपुण्यत्रयस्त्रिस्त्रिवाद्यास्तल्लामोपायदेशनाः ।
तथा चतुरधिष्ठान^२ सप्तमदर्भशासनम् ॥^३
- [233] सप्तयोगा^४स्त्रयस्त्रिस्त्रिवाद्याश्च^५ देशिताः ।
तथा पारमिताश्चापि चतस्रो^६ निनयोदिताः ॥
- [234] नोविपदयाश्च कण्ठोक्ताः सप्तत्रिंशत्स्वयंभुवा ।^७

^१ Cf तानि पुञ्जाङ्गिरियवत्युनि । दानमय माग्मय भावनामय पुञ्जङ्गिरिय वद् । *D gha xxxiii, 1 10 V infra, Adv karika 203 205 206 See S Pundarika, p 228*

^२ Cf चतारि अधिष्ठानानि । पञ्चा अधिष्ठान सञ्चाधिष्ठान चागानिष्ठान चतस्रमाधिष्ठान । *D gha xxxiii, 1 10 See S Pundarika p 180*

^३ Cf सतिमि निष्कवे सदम्मा । क्वम सत्त ? सदा होति हिरिया हाति वदुस्तुतो हाति वारदविरिया हाति सतिमा हाति पञ्जावा होति । इमे सो निष्कव सत्त सदम्मा ति *Ang iv p 145 See Vm vii. 31 Vm T p 192.*

^४ The seven *yogas* are not mentioned in any Abhidharma work. The four *yogas* viz *kama bhava-drishiti asidya* (V infra *Adv karika 361*) are not meant here. The even *yogas* probably refer to the seven *samyas* which are repeatedly recommended for practice —

इम सत्त घम्मा भावेनञ्चा । क्वम सत्त ? अयुमसत्ता मरणसञ्जा बाहारे पत्तिकूलसत्ता सध्वराज अनभिरनिमसत्ता अनिच्चसत्ता अनिच्च दुससत्ता दुक्क अनतसत्ता । रागसं मिक्कवव परिञ्जाय परिक्कवाय पहानाय खमाय वयाय विरपय निरायाय चायाय पत्तिन्म्यागाय म्य सत्त घम्मा भावतञ्चा । *Ang iv p 148 Also see सत्त निह्ववचुनि । Ang iv p 15*

^५ *Sila samadhi and prajna skandhas*

^६ Cf त्रिम्मा त्रिक्का । अधिसात्तिसक्का अधिवित्तिसक्का अधिरञ्जाविसक्का । *D gha xxxiii. 1 10 V infra Ad. karika 434*

^७ *Dans l'ia-rya and prajna. V supra, p 190 n. 1*

^८ V infra *Ad karikas 440-458*

The *Bodhi paksh ka-dharmas* constitute the basic teachings of all Buddhas दण्डा च नत्त नानुन सत्त्व वि त्पयाणा सत्ततिम बाधिपक्खियपम्मे देसेनि *Milinda p 232.*

These are essential in the career of a *Bodhisattva* तो च द्वी दारको बोधि सत्त्ववर्षायां चाभिपुञ्जावभूताम् । तदथा तत्र 'शा' वय ध्यान प्रजा उदानहीन स्वरागमिनायां मत्था कम्पाया मुञ्जितारामुवनाया यावन् सत्तत्रिंशत्तु बाधिपक्खियपम्मे । *S Pundarika p 299 Also cf भावन अनुपुनसम मिक्कव नव चिन विमुक्कति ।*

हेत्वः सर्वबोधिनां त्रिविधा मृदुतादिभिः ॥^१

[235] तस्मान्न ⁽³⁾बोधिमार्योऽन्यः सूत्रादिषिटकत्रयात् ।

अतोऽन्यमिह यो ब्रूयात्स भवेन्मारभाषितः ॥^२

उक्तं हि भगवता—“यद्विद्वेषः सूत्रे ण(ना)चतरति, विनये ण(न) दृश्यते, धर्मतां च विलोमयति नेदं शास्तुः शासनम्”^३ इति कृष्णापदेशः । शुक्लापदेशो विपर्ययेण । यत्खलु सूत्रं भगवता बुद्धेन भाषितं तच्चतुष्पांगमेषु^४ स्याधिरमहाकाश्यपस्थधि(१)राण(न)न्दादिभिः संगतिकर्तृभिः^५ ह्यहानगायामि-
नियद्धं^६ तदेव ग्राह्यम् ।^७ गतमेतत् ।

तस्मिन् हेतु ? अभावित्वात् तस्मिन् वचनीय । किस्मिन् अभावित्वात् ? चतुस्रं सतिपट्टनानं चतुस्रं सम्मप्ययानानं चतुस्रं इन्द्रियादानं पञ्चस्रं इन्द्रियानं पञ्चस्रं बलानं सत्तस्रं योगसङ्गानं अरियसस्रं अट्टङ्गिकसस्रं भगवत्स । *Ang* iv, p. 125.

For details, see *infra*, *Adv. kārikā* 440, notes.

^१ *Mṛda madhya-adharmātra*. V. *infra*, *Adv. kārikā* 441.

^२ For *māra-bhāṣitā*, see *Aaa*, p. 410, *S. Puṇḍarīka*, p. 49; *Māra-samyutta*, J. I pp. 103 ff

^३ V. *supra*, p. 100, n. 1

^४ *Dīrghāgama*, *Mādhyamāgama*, *Samyuktāgama* and *Ekkottarāgama*.

^५ It is interesting to note that only the First Council is referred to here, instead of the traditional three or four Councils.

^६ *Uddāna* means summary, brief statement, especially of the contents of a longer literary work or passage. In Pali *nikāyas*, at the end of a chapter are given verses summarizing the contents of the chapter. (e. g., *संखवलवगो पठमो* । तस्मिन् उद्दानं...*Ang*, III. p. 9.) *Uddāna-gāthā* would therefore mean a collection of such *gāthās*. See *BHSD*, p. 130.

^७ The controversies regarding the authenticity of Buddhist scriptures date back as early as the First Buddhist Council. The four *Mahāpadesas* or Authorities mentioned in the *Mahāparinibbāna sutta* (V *supra*, p. 100, n. 1.) point to the existence of various versions of the *Buddhacarāṅga*. The *niḍāna-kathā* of *Aṭṭhasālinī* contains a long debate on the authenticity of the *Abhidharma-sūtra* :—“अभिधम्मसुत्तं न वट्ठती” ति ? “अभिधम्मो हेन भासितो ति ? ‘न एसो बुद्धभासितो’ ति । *DhA*. I. 70. Buddhaghosha refers to the *Vedālia-piṭaka* i. e., the Mahāyāna-scriptures, (V. *supra*, p. 100, n. 3.) and declares them to be unauthentic. For the claims of authenticity made by the Mahāyānists for their scriptures, see the following :—

मोहपुरुषा इति । स्वकेऽव्ययत्वात् स्वस्यैव विनयदर्शनादपि । औदार्यादपि । गम्भीर्या-
दविषद्वैव धर्मतेति वचनात् । यत्सूत्रेष्वचतरति विनये च सन्दृश्यते । धर्मताञ्चानुलोम-

इदमिदानीं चक्षुष्यम् । कतमेयां फलपाणा(ना)मसंख्येयत्रयेण बुद्धत्वं प्राप्यते ?

यतीति बुद्धभाषितलक्षणायमेतन् सूत्रादिसङ्गृहीताया मातु स्वभावानवधारणामूढ । स्यादे तन्निष्कायप्रत्ये परिमितपरिमाणसूत्रेष्वनवतारात्तथापरिच्छिन्नप्रमाणविनयपिटकेऽसदसंज्ञातया व्यवस्थापितपुद्गलनेरात्म्यादिधर्मताविलोमनेनाबुद्धवचनमहायानप्रतिक्षेपावमोह इति । एव च सति मुक्तकमूनाप्यपि सूत्रान्तपिटकेष्वपठितत्वादबुद्धवचनान्यभ्युपेयानि स्युस्तथैकैकस्मिन् सूत्रान्तपिटकस्यानि सूत्रान्तपिटकानि न सर्वप्रवृत्तारमवतरन्ति । तथैकैकस्मिन् विनयसंघे विनया न सर्वप्रकार सदृश्यत्वे । तथैकैकस्मिन् निकाय या धर्मता व्यवस्थापिता न साङ्ग्येषु निकायेषु धर्मता सर्वप्रवृत्तारमनुलोमयतीत्यवमष्टादशभेदभिन्नानि सूत्रविनयाभिधर्मपिटकानि परस्पर प्राग्वार्यव्यतिभिन्नानि कथं बुद्धवचनानि सिद्धयन्तीत्यप्यापकमेतत् बुद्धवचनलक्षणमभ्युपगच्छतीति मूढा एव । *Aaa pp 260—1.*

Also cf यक्षप्युभयसिद्धत्वमसिद्धम् । इव तर्हि साधनमस्तु यद्गुह्यतिष्यपरवर्याम्नायायात् बुद्धवचनत्वेन । यच्च सूत्रेऽवतरति । विनये सदृश्यते । धर्मता च न विलोमयति । तद्बुद्धवचन नान्यदित्यत्राह—

यत्प्रत्यया च तत्रास्या महायानेऽपि ता क्व ।

महायानेऽप्युक्तस्यास्वाकारणस्य विद्यमानत्वात् ।

इदं पुन सर्वप्रवचनसाधारणमव्यभिचारि लक्षण यदुक्तमध्याशयतत्त्वोदनसूत्रे । अपि तु मंत्रय चतुर्भि कारणै प्रतिमानं सर्वबुद्धभाषितं वेदितव्यम् । कतमैदं चतुर्भि । इह मंत्रय प्रतिमानमर्थोपसहितं भवति नानर्थोपसहितम् । धर्मोपसहितं भवति ताधर्मोपसहितम् । कश्चिद्ग्राहयत् भवति न कश्चिद्विधेयम् । निर्वाणगुणानुशासनदशकं भवति न सप्तरगुणानुशासनदशकम् । यत्किञ्चित्मंत्रय मुभाषितं सर्वं तद्बुद्धभाषितम् । तत्र य इमानि प्रतिमानानि प्रतिनिधिन् । नैतानि बुद्धभाषितानीनि तेषु चागौरवमुत्पादयत् । पुद्गलविद्वेषण तेन सर्वं बुद्धभाषितं प्रतिमानं प्रतिक्षिप्तं भवति ।* (see *Siksha*, p 15) एतन्महायाने सर्वमस्तीति कथमुपादय न स्यात् ।

***अथापि स्यात् । मदागम बुद्धवचनत्वेऽविवादो न तु महायाने ।

सविवादं महायानमिति चेदागमं त्यज ।

सौधिकं सविवादत्वात्त्वं परं दद्यात्प्रमाणान्तरम् ॥

* चतुर्निष्कायमष्टादशभेदभिन्नं भगवत् द्वासनम् । तत्रैकस्यैव निष्कायस्यानेकभेदसंभवात् । एतन्भेदव्यवस्थितं सौत्रान्तिकाभिधर्मिकवैतनिकं परस्पर सविवादत्वात्सूत्राभिधर्मविनया परिग्यागमहंनि । अस्मिन् ह्येकमदव्यवस्थितानां सौत्रान्तिकादीनामन्योन्यविवादः । एतेन यदुक्तं गुरुवचनमणाम्नायायात्तं बुद्धवचनमित्यादि । तदनन्तं प्रत्याख्यानं द्रष्टव्यम् । न ह्यविरम्यन्महायानमन्योन्यस्य विवादो युक्तः । न च सर्वज्ञवचनेषु परस्परान्तरिणः । न च सूत्राभिधर्मविनयानां परस्परमेकवाचयता भवतः सम्भवति । हस्तस्य सूत्रान्तरिण्यदत्तं बुद्धवचनत्वे हेतुवचनम् ? तस्माद्यन्त्रिचिदेतन् । *B Pajysk, ix. 43-44*
See *Siksha*, pp 95-96

[236] कल्पानां महतामेतदसंख्येयत्रयं मतम् ।

कल्पाणां(नां) यदि संख्या न विद्यते कथं तर्हि त्रयमिति निर्धार्यते ?^१ न खलु संख्या न विद्यते । किं तर्हि ?

स्थानान्तरमसंख्याल्पमदःसंख्योपरि स्थितम् ॥

(१)स्थानान्तरविशेषस्य^२ खल्वेतन्नाम(मा)संख्येयमिति । न तु न संख्या विद्यत इत्येतद्विचक्षितम् ।

अथायं शाक्यमुनिर्भगवान्सम्यक्संबुद्धो योचिसत्त्वचर्यायामेषु त्रिष्वसंख्येयेषु^३ कियतो बुद्धानां पर्युपासां चक्रे ? तदत्र चर्यायन्ति । प्रथमेऽसंख्येये पञ्चसप्ततिसहस्राणि । द्वितीये पट्सप्ततिम् । तृतीये सप्तसप्ततिम् ।

The *Nettipakarana* points out that the *Sutta* means four *Ārya-satyas* :—
 कतमस्मिं सुत्ते-ओत्तरेतद्भवानि ? चतुसु अरियसत्त्वेसु । कतमस्मिं कियेसु सत्त्वस्व-
 पित्तद्वयानि ? रागद्विये दोसद्विये मोहद्विये । कतमिदं धम्मत्तार्थं जपनिक्खित्तव्यानि ?
 पटिच्चसमुत्पादे । यदि चतुसु अरियसत्त्वेसु अवत्तरति किलेसद्विये सन्दिस्सति धम्मत्तञ्च
 न विलोभेति, एवमासवे न जनेति । *Netti*, p. 22.—तस्य यस्मा भगवतो वचनं एतन्नाया-
 मत्तन्नि सच्चद्विमुत्त नत्थि, सस्मा सुत्तेति पदस्य अथ दस्सेत्तुं चतुसु अरियसत्त्वेसु ति वृत्त ।
 अट्ठकपायं पत्तं तोषि पिठकानि सुत्तं ति वृत्तं । तं इमिना नेत्तिवचनेन अञ्जवत्सु संसत्तति
 चेव समेति च । *Netti A.* p. 219.

^१ This topic is discussed by the *Kosakāta* in the III *Kośasthāna* : बुद्धत्वम् ।
 असंख्येयानां कल्पानां त्रयेण । कयमसंख्येयस्यायमि मख्येयावसाने पुनस्त्रितयमुच्यते ? नैतदेवं
 वेत्तिथ्यम् । किं तर्हि ? पट्ठिः स्थानान्तराण्वसंख्येयमिति भुवत्तकमुत्तं पठ्यते । कतमानि
 पट्ठि ?...*Akk.* III. 94 a.

^२ The *Kosakāra* enumerates the sixty *sthānāntaras*. For *asankhyeyas*, see
Vm. XIII 55, 57, 63 and *A Manual of Buddhist Philosophy*, Vol. I. pp. 39-41.
 For *kalpas*, see *Ibid.* pp. 46-48. V. *supra*, p. 100, n. 1. LVP. deals with the
kalpa, *asankhyeyas* and *sthānāntaras* in great detail. See *LVP Ak.* III.
 pp. 187-194

^३ The Pāli traditon is different :—

कप्पे च सत्तसहस्से चतुरो च असंख्येये ।

एवत्तरे यं चरित्तं सर्वं तं बोधिपाचनं ॥ *Chariyā-piṭaka*, I. 1. 1.

Cf. तत्रागतेन चतुर्हि च असंख्येयेहि कप्पेहि कप्पान सत्तसहस्सेन च एवत्तरे सुव्वञ्ज-
 तञ्चाणं परिपाचितं । *Abhidā*, p. 227.

The *Aur* gives a different view :—

कस्य पुन कल्पासख्येय⁽⁶⁾स्यावसाने कतमो बुद्धो बभूव ?^१ अत्रापि वर्णयन्ति । रत्नशिखिनि^२ सन्यक्सबुद्धे प्रथमोऽसख्येय समाप्त । भगवति दीपहरे^३ द्वितीय । भगवति त्रिपथियनि^४ तृतीय समाप्त ।

कस्मिन्पुन सन्यक्सबुद्धे बुद्धत्वे प्रथम चित्तमुत्पादितम् ? शाक्यमुनी^५ । शाक्यमुनिर्नाम प्रथमस्यासख्येयस्यादौ बभूव यत्र भगवता भार्गवभूतेन⁽⁶⁾ सुखोदकेनाङ्गपरिचर्याभिरुपस्थान^६ कृत्वा प्रथम बोधचित्तमुत्पादितमह मण्येव प्रकारे भूयासमिति^७ ।

तथा हि प्रथमेन कल्पासख्येयन सम्भारभूमिमारभ्य याव प्रथमा भूमिनिष्पाद्यते द्वितीय तु विमलामिमिमुपादाय यावत्सप्तमी भूमि ततोपन पुन कल्पासख्येयनाचलाभूमिमारभ्य यावद्बुद्धभूमिरियं च त्रिभि कल्पासख्येयबुद्ध चमधिगम्यत इति । त्रिक्रमाभायान त्रिभि कल्पासख्येयपरिचर्या न पुन परमायत इत्येव नयायमूत्रव्याख्यान नितरामेव विरोध । तथा हि सम्भारभूमिमापूरयप्रक कल्पासख्येयमतिक्रामति तदनन्तरमधिमुक्तिचर्याभूमि निष्पादयन कल्पासख्येयद्वयमतिनामयति । तन्न प्रयुक्ताभूमिमुपादाय यावद्बुद्धमेवा बोधिसत्त्वभूमि प्रयक् त्रिभिरिभि कल्पासख्येयबोधिसत्त्वो निष्पाद्य समस्तत्रया बुद्धभूमिमासादयतीत्येव त्रयास्त्रयता कल्पासख्येयबुद्ध व प्राप्यत इत्याचायवबुद्धेषुपादा । *Aas* pp 558-9

^१ Cf असख्येयत्रया यज्ञा ।

विपरयो दीपहृद्रत्नशिखो शाक्यमुनि पुरा । *Al.* iv 110 bed

^२ See *BHSD* p 452

^३ See *BHSD* p 265

^४ See *BHSD* p 491

^५ See *Mahāvastu* i 47 and *BHSD* p 525 According to the Pali tradition, however it was under D paṅkara Buddha that Gautama (the Bodhisattva) made the *Pran dhana* See *Buddhavaṃso* chapter 11

^६ Cf यत्र भगवता प्रमात नाम्ना कुम्भकारकुमारभूतनासुखोत्काभ्यङ्गपरिचर्याभिरुपस्थान कृत्वाच प्रणिधान कृतम् । *Sakv* p 432 *Bhargava* means a potter See *BHSD* p 408 See *Pal Bhaggava DPPN* ii p 344

The *S kshā* quotes similar instances — यथोक्त भद्रकल्पिकसूत्र । बोधन्तो नाम तथागतो यत्र नगरराजन प्रथम बोधचित्तमुत्पादितं ताम्बूलपत्र दत्वा यासालकभूतेन । *S kshā* pp 8-9

* बोधचित्तमिति बोध्यथ चित्तं प्रणिधिप्रदानायकं चित्तमिति । *Aas* p 78 See *Bodh k itopāḍa su ra lāstram* pp 5-7 and *The Bodh satva Doctrine* pp 58-64

उत्पान्तिविना बोधिसत्त्व द्दमाणावन्त्यायनि सन्यक्सप्रणिधान सपट्टीनु सर्वान् प्रमपायन्तान् । मनेययाम्बहमनुनरा बाधि तस्माच्चित्तोत्पान्तरभ्य महाकदगाया कदगाविलनान्त्यायनि इतोत्तराणि सन्यक्सप्रणिधानानि । *Bodh k itopāḍa sūtra* 11 p 8 For ten *maḥāpāra dhāna* see *S k k* p 295

प्रभासेतुराजनि^१ तदेव पुनर्द्रष्टिमानमापादितमिति ॥

कास्मिन्पुनः काले बुद्धा भगवन्तो बुद्धादित्याः प्रादुर्भवन्ति ? तदारभ्यते—

[237] अपरुपे जिनोत्पत्तिर्याजच्छ्रुतसमाधुपः ।

द्वयोः प्रत्येकबुद्धानामुत्कर्षे चक्रवर्ति^(१)या(ना)म् ॥^२

कल्पापकर्षे सन्तु बुद्धानामुत्पत्तिर्भवति । उत्कर्षे चापकर्षे च प्रत्येक-
जिनानाम् । उत्कर्षे एव चक्रवर्तिया(ना)म् ॥

चक्रवर्तिया(ना) पुनरयं सि(नि)यमः—

[238] नाधोऽशीतिसहस्रासौ(यो)स्तत्समुत्पत्तिरिष्यते ।

अशीतिवर्षसहस्रायुर्भ्यश्चक्रवर्तिया(ना)मूर्ध्वमुत्पत्तिर्भवति नाद्य इति ।

ते हेमरूप्यताप्रायश्चक्राः पुण्यप्रभावतः ॥

^१ See *BHSD* p 382

For an allied controversy on 'Bodhisar's entering the Path of Assurance', see *Kv* —

न वत्तव्व "बोधिसत्तो कस्सपस्स भगवतो पावचन चरित ब्रह्मचरियो" ति ?

आमता ।

ननु वुत्त भगवता — 'कस्सपे अह आनद भगवति ब्रह्मपरिय अचरि आरति सबोधाया ति ? *Kv* 17 8—इदानीं नियामोक्कन्तिकथा नाम होति । तत्र गस घटीकारमुत्ते [Cf *M suttā* 81] जोतिपालस्स पब्बज्ज सघाय बोधिसत्तो कस्सपभगवतो पावचन ओवकन्त-
नियामो चरित्तब्रह्मचरियो ति कडि सेय्यया पि एतरहि अचकान । ततो यस्मा नियामो ति वा ब्रह्मचरिय ति वा अरियमग्गस्स नाम बोधिसत्तानञ्च उप्पेत्वा पारमोच्चाण अञ्जा नियामोक्कन्ति नत्थि, यदि भवेय्य बोधिसत्तो सोतापन्नो सावको भवेय्य, न वैदमेत्, केवल हि बुद्धा भत्ततो आणवले ठत्वा गय बुद्धो भविस्सती ति व्याकरोन्ति *Kv A* 17 8, See *Points of Controversy* pp 167 170

^२ Cf बुद्धत्वमपकर्षे हि शताद्यावत्तदुद्भव ।

द्वयो प्रत्येकबुद्धानां सङ्ग कल्पशतान्वय ॥ *Ak* III 94

^३ Cf चक्रवर्तिसमुत्पत्तिर्नाथोऽशीतिसहस्रकाल ।

सुवर्णरूप्यताप्रायश्चक्रियस्तेऽपरकाल ॥ *Ak* III 95

After this the Kośakara discusses two more points विमत्र त्रिसाहस्रमहा
साहस्रो लोकधातुलोक इष्ट उताहो सर्वलोकधातव इति ? and चक्रवर्तिन पुत्रिणी गय
जयन्ति ? *Ak* III 96 98 These points are not discussed in *Adv* It is
possible that these topics were discussed in the Third *Adhyaya* of *Adv*, which
is lost V *sūtra*, p 115, n 1

(७) चतुर्निघा खलु चक्रवर्तिण (न) —सौर्यचक्रा, रूप्यचक्रा, ताम्रचक्रा, लोहितचक्राश्च स्वपुण्यप्रख्यादिति । यथारम्भे चैते चतुस्त्रिदशैश्च द्वीपेश्वराः ॥

अथ यदुक्तम्—‘तस्माच्च बोधिमागोऽन्य सूत्रादिपिटकत्रयात् ॥’ इति । यदि तद्दि मार्गभेदो नास्ति^१ बुद्धप्रत्येकबुद्धश्रावकाणां (ना) फलभेदेनापि तर्हि न भवितव्यम् ।^२ नैप दोष । [IV A 7 Fol 101 b]
(१) यस्मात्—

^१ V supra Ad karika 235 ab

^२ On *marga bheda* see *Aas* p 138

^३ The Pali as well as Buddhist Sanskrit works contain many passages which explain the concepts of *Buddha Pratyakbuddha* and *Śravaka* —

(a) वनमा च पुण्येण सम्मासबुद्धो ? इयक्त्वा पुण्येण पुत्र्य अतनुस्सुतेणु धम्मेषु साम सच्चानि अभिसम्बुज्जति तय च सब्बञ्जुत पापुणाति फलेणु च वसाभाव, अप बुच्चति पुण्येण सम्मासबुद्धो । P *Pannatti* 1 28

—पुत्र्य अतनुस्सुतमूनि पच्छिममवे सच्चपटिवेद्यतो पुत्र्ये अञ्जास कस्मचि सल्लिहे अस्सुतपुत्र्यमु । ततो परिपपरिमम् पन भवेणु सब्बञ्जुधोषिसत्ता बुद्धसासन पब्वजिन्वा ताणि निष्कानि उग्गट्ठथा गनपच्चागनवत्त आरुह्य कम्मटठान अतुणोम गोत्रमु आहृच्च ठेनेनि तस्मा पच्छिममवर्तिम यव अताचरियभाव सथायेत्त दूत । तत्र हि तयागतो पूरित्तारमित्ता माम अतनुस्सुतमु मन्वतामयनधम्ममु चतारि सच्चानि अभिसम्बुज्जति । तय चा ति तस्मिन्च चतुसच्चसवाधिसत्ताते अरहत्तमणो सब्बञ्जुत्तं पापुणाति । P *Pannatti* A 1 28

(b) वनमो च पुण्येण पच्चेकमबुद्धो ? इयक्त्वा पुण्येण पुत्र्य अतनुस्सुतेणु धम्मेषु साम सच्चानि अभिसम्बुज्जति न च तत्य सब्बञ्जुत पापुणाति न च फलेणु वसोभाव अप पच्चेकमबुद्धो । P *Pannatti* 1 29

Cf विनायकानामानमक प्रतिबद्धा इति प्रयक्त्वुद्धा । ते ह्युक्त्वामान दमयन्ति नायात् । किं पुत्र्य वारणम् ? नहि तावन्नाकना धम दगविनु प्रतिसवित प्राप्तवान् । पूरित्तारमित्ताया मुक्त्वाधिसत्तायात्तामहन् । *Akk* III 74 d

Cf also यावत्पिटकमवाक्यस्य स्वभाषणमुत्तरणाबुद्धोत्तये प्रयक्त्वुद्ध । *Aas* p 43

The *pratyeka buddha* is also known as *khadda*. The *Khaggisana sutta* of the *Sutta n pā a* and the *Ah d vasihana gāthā* of the *Mahāvastu* (I 357) point to the solitary habits of the *Pratyeka buddhas*. Yaśomitra says that according to some *Ābuddhārikas* the *khadda* and *pratyeka buddha* are not identical—यथासामिप्यविजाणां मनेन सधमावयोदि प्रयक्त्वुद्धोस्ति । उपाणिन विरुपमागिनावाजाणि कवचाय प्रयक्त्वुद्ध इत्यभिप्राय । *Saka* p 540

The *Sri sūtra* is only an *Arhat*. The *Kośikāra* speaks of six kinds of

[239] तुल्येऽपि साधनोपाये तद्भेदोऽच्चादिभेदतः ।

भवमोक्षार्थिनोर्मात्रोः प्रदानफलभेदवत् ॥

यावत्स्रलु काश्चिद्गुणः सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्य भगवता देशितो विनिर्मुक्त(क्ति)द्वयमासिद्धेतुभूतः सर्वोऽसौ पिटकत्रयानुवर्तीः(र्ती) । तत्पुन-

Arhats : सूत्र उक्तं परहन्तः—परिहणधर्मा चेतनाधर्मा अनुरक्षणाधर्मा स्थिताकम्भ्यः प्रतिवेचनामव्योऽक्रोप्यधर्मा चेति । *Ab.* vi 56 ab. See *P. Paññatti*, (*mātikā-ekakam*).

These three concepts, (the *śrāvaka*, *pratyeka-buddha* and *buddha*) lead to the concept of three *yānas*. The *S. Pundarikā* gives in brief the essential differences of these three as below :—

तत्र केचित् परघोषध्वानुषमनमाकाङ्क्षमाणा आत्मपरिनिर्वाणहेतोश्चतुरार्यसत्यानुबोधाय तथागतशासनेऽभिपुज्यन्ते । त उच्यन्ते श्रावकपानमाकाङ्क्षमाणा ।

अन्ये सत्त्वा अनाचार्यकं ज्ञानं दमशमयमाकाङ्क्षमाणा आत्मपरिनिर्वाणहेतोर्हेतुप्रत्ययानुबोधाय तथागतशासनेऽभिपुज्यन्ते । त उच्यन्ते प्रत्येकबुद्धपानमाकाङ्क्षमाणा । १***

अपरे पुनः सत्त्वा सर्वज्ञज्ञानं बुद्धज्ञानं स्वयम्भुजानमनाचार्यकं ज्ञानमाकाङ्क्षमाणा बहुजनहिताय***सर्वसत्त्वपरिनिर्वाणहेतोस्तथागतज्ञानवलकेशारथानुबोधाय तथागतशासनेऽभिपुज्यन्ते । त उच्यन्ते महापानमाकाङ्क्षमाणा । १****S. Pundarikā*, p. 60.

Also cf. श्रावकपानिकः पुद्गलः कतम ? यः समापन्नो वा असमापन्नो वा श्रावकधर्मताविहारी प्रकृत्या मूर्ध्निन्द्रियः स्वविमुक्तये प्रणिहितः वैराग्यभावनया विमुक्ताशयः श्रावकपिटकमेवावलम्ब्य वीर्यभावनया धर्मानुषमंचारी दुःखस्वप्नान्तमनुप्राप्नोति ।

प्रत्येकबुद्धपानिकः पुद्गलः कतम ? यः समापन्नो वा असमापन्नो वा प्रत्येकबुद्धधर्मताविहारी प्रकृत्या मूर्ध्निन्द्रियः स्वविमुक्तये प्रणिहितः वैराग्यभावनया विमुक्ताशयः केवलभावनया चाधिगतबोध्यक्षयः श्रावकपिटकमवलम्ब्य***सद्गतिपाणवल्प एकविहारी प्रत्येकजिनः धर्माचारी दुःखस्वप्नान्तमनुप्राप्नोति ।

महापानिकः पुद्गलः कतम ? यः समापन्नो वा असमापन्नो वा बोधिवत्त्वधर्मताविहारी प्रकृत्या तोक्षेण्द्रियः सर्वतत्त्वविमोक्षाय प्राणिहितः अत्रतिष्ठितनिर्वाणशयः बोधितत्त्वपिटकमवलम्ब्य वीर्यभावनया धर्मानुषमंचारी सत्त्वान् परिपावयति शुद्धं बुद्धभूमिं भावयति व्याकरणं च प्रतिलभते सम्यक्संबोधिं च साक्षात्करोति । *Asm.* p. 87.

On the origin and development of the three *yānas*, see *AMBRH.* pp. 80-84.

* A similar claim is made by the Mahāyānaists :—अत्र प्रहापारभितार्यां सर्वाणि श्रीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरतिमित्तयोर्गेनानूपलम्भयोगेनासक्येत्तयोर्गेनाव्यवदानयोगेन । वाचस्तन् पुनर्लोकव्यवहारेणापरमार्ययोगेनेन विस्तरः । उक्तं च बुद्धः प्रत्येकबुद्धं च श्रावकं च नियेषिता । मार्गस्त्वमेका मोक्षस्य नास्त्वप्य इति निवचयः ॥ *B. Parjikā*, ix. 41 cd.

विमुक्तिद्वयं^१ त्रिभिः पुद्गलैः प्राप्यते । भगवता सम्यक्संबुद्धेन प्रत्येकजिने नार्यं^(२)श्रावकेषु च । तेषां पुण्य(न)स्तुल्ये बोधिसत्त्वनि^३ पतितानामिन्द्रिय प्रणिधानावरणभेदाद्भेदः ।^३ तद्यथा द्वयोर्मात्रोस्तुल्यं वस्तु तुल्ये क्षेत्रे प्रतिपाद

^१ This refers to two *vimuktis* viz, *chetovimukti* and *prajnavimukti* — साङ्ग संव विमुक्ति द्वे

द्व विमुक्ती मूत्र उक्ते । चैताविमुक्ति प्रज्ञाविमुक्तिश्च । *Akb* vi. 77 c.

These two *vimuktis* are often mentioned together इय भिक्खवे भिक्खुं वासवान खया अनासव चैताविमुक्ति पञ्जाविमुक्ति च दिट्ठव धम्मो सय अभिञ्जा सच्छिन्ता उपसम्पज्ज विहरति । *Digha*, xxvi 28

They have been variously explained as below

चतौविमुक्तिं ति पञ्चमार्गि, पञ्जाविमुक्तिं ति फलज्ञान । *Vbh* A p 464

रागविरागा चतौविमुक्तिं सखफल, अविञ्जाविरागा पञ्जाविमुक्तिं अनेखफल । *Netti* p 82

रागविरागाच्चेतौविमुक्ति । अविद्याविरागात् प्रज्ञाविमुक्ति । *Saks* p 607

तृप्याऽविद्यापयमवैरज्ञोपव्यगप्रहाणात् समाधितभापत्तयश्चेतौविमुक्ति, अहन्त्याग ज्ञान प्रज्ञाविमुक्ति । *Aaa* p 11

See *Jpt* p 20, and *AMBRH* pp 34 (n. 1) and 199 V *infra* *Ad karika* 466

^२ V *infra*, *Ad karika*, 241 and 441

^३ Cf श्रावकस्य सत्त्वदग्नेभ्यो बोधिसत्त्वस्य तापिन ।

मुदुमध्याधिमात्राणामुत्पादानां विशिष्टता ॥ *As karika* 26

The Hinayanists as well as the Mahayanists acknowledge the *māryābhūti* and the consequent *phalabhūti* — एषो च भन्तं मग्गो एसा पत्तिपादा पञ्चन ओरग्गा गियान मयाजानान पहनाय अय विञ्चरहि इय एकच्चे भिक्खुं चेतौविमुत्तिनो, एक्कच्चे पञ्जाविमुत्तिना नि ? 'एय खो तेसा'ह आनन्द इन्द्रियवेमत्तं वदामी ति । *Mi nettis* 64

Cf तनुं मतं भगवा गच्छपाणभूतहितानुक्त्वा विहस्ताति ? अयं विञ्चरहि भन्तं भगवा एक्कच्चान सक्कच्च पम्म वेमत्ति । एक्कच्चान नो तथा

मय्यथा पि गामणि य अद्दु खत्तं अग एवमव मद्दु भिक्खुभिक्खुणियो । तेमाहं पम्म दसमि आदिक्कपाणं परिमुद्धं ब्रह्मचरियं पयागमि । तं विरसं हेतुं ? एते हि गामणि म दाया म एणा म ताणा म तरणा विहरन्ति ।

मय्यथा पि गामणि य अद्दु खत्तं भग्गित्तम एवमव मद्दु उपासहा उपातिरायो । म तरणा विहरन्ति ।

मय्यथा पि गामणि य अद्दु खत्तं हीनं जन्तं ऊपर पापमूणि एवमव मद्दु अज्जाति रिपया तामक्कहाहणपरिष्वाज्जहा । मय पाहं पयागमि । तं विरसं हेतुं ? अणोव नाम एक्कच्च पि आवातप्यु मं भगमग्ग दीपरत्तं हितारं मुपायं धारि । *J* iv p 316.

यतोऽधेतनाधिरोपादतुल्यं फलं भवति, तद्बुद्धुचमार्थं प्रार्थयमानानां त्रयणामपि पुद्गलानां प्रणिधानेन्द्रियसततधननिरन्तरभाषनाप्रयोगपटुत्वाभ्या^(३)सादिविशेषात्तुल्येऽपि मार्गे पतितानां कश्चित्फलविशेषो भवति ।

इतश्च

[240] करुणाभावानोद्रेकात्स्वसंविच्चित्तयोस्तथा ।
परसंविद्गुरोस्तद्वत्तद्विशेषो निधीयते ॥

तत्र भगवतो बुद्धस्य करुणाभावना^१ चोद्रेकेन वर्तते भगवान्बुद्धः । स्वसंविच्चिन्ता च प्रत्येकबुद्धस्याधिष्येन वर्तते । परसवित्परतो घोषश्च श्राय-^(४)कस्य । किञ्च, परतो घोषमन्तरेणापि चरमे जन्मनि सुयोनियो(शो)मनस्कार-
वलेन^२ हेतुप्रत्ययफलावघोषोपलम्भात्, हेतुप्रत्ययवत्तैरशेषप्रनष्टं निर्धेयसं-
मार्गं प्रथममधिगम्य परत्रोपदेशादित्येवमादि ॥^३

The Mahāyanists hold that the Buddha preaches the law according to the *adhimuktis* and *ajaya* of the disciples

नानाधिमुक्तानां सत्वानां नानाधात्वाशयानामाद्यं विदित्वा धर्मं देशयित्वा •
S Pundarikā, p 31

स खलु • भगवान् धर्मं देशयति स्म । यदिदं श्रावकाणां चतुरायसप्रयुक्तं धर्मं देशयति स्म जातिजराव्याधिमरणचोक्तपरिदेवदुःखदोर्मनस्यापायाससमतिवनाय निर्वाणपयवसान प्रतीत्यसमुत्पादप्रवृत्तम् । बोधिसत्त्वानां महासत्वानां पदपारमिताप्रतिसयुक्तानामनुत्तरा सम्यक्संबोधिमारभ्य तथागतज्ञानदर्शनपयवसानं धर्मं देशयति स्म । *Ibid pp. 251 2*

For *ajaya*, *adhimuktis* and *indriya bheda*, see *Vbh pp. 340 341. V infra, Ad karikas 492 495*

^१ For the difference between the *karuṇā* of *Srāvaka* and *Buddha*, v *infra, Adv karika 506*

^२ Cf द्वौ हेतु द्वौ प्रत्ययो सम्मदृष्टकल्पादाय । तथा ह्युक्तं भगवता । कतमो द्वौ ? परतश्च घोषोऽप्यात्म च योनियो मनसिवार इति । *Soko p 188*

Cf द्व मे भिक्खवे पच्चया सम्मादिट्ठिया उप्पादाय । कतमे द्वे ? परतो च घोसो योनिसो च मनसिकारो । *Ang I p 87*

Also cf यस्मा न खो महाराज सवणन करणीयं होति । पेटो महाराज, सारिपुत्तो अपरिनिवृत्तसङ्ख्यव्यवस्था उपादाय उपचित्तुसलमूलो पञ्जाय कोटि गतो, सो पि विना सवणेन नासस्सि आसववत्थय पापुणित्तु । *Milinda, p 259*

^३ The *Pali Pitakas* contain many old passages indicating the difference between a *Srāvaka* and a *Buddha*. The following passage perhaps gives a fairly old theory —

सत्वापदो भिक्खवे अट्ठ सम्मासम्बुद्धो रूपसं पे • दिञ्जाणस्स निब्बिदा विमुत्तो सम्मासम्बुद्धो ति वुच्चन्ति । भिक्खुणि भिक्खव पञ्जाविमुत्ता रूपसं •प • दिञ्जाणस्स

अथ तुल्याया विमुक्तौ स्थितानां^१ त्रयाणामभिसमेष्ट्यां को विशेष ?
तदुच्यते—

निम्बिदा* विमुक्तो पञ्चाविमुक्तो ति वुच्चति । तत्र भिक्खवे को विनेसो को अधिपाया
किं नानाकरणं तथागतस्स अरहत्तो सम्मासम्बुद्धस्स पञ्चाविमुक्तान् भिक्खुना ति ?

भगवम्मूलका नो भन्ते घम्मा ?

तथागतो भिक्खवे अरहं सम्मासम्बुद्धो अनुपपन्नस्स भगवस्स उपादेता असञ्जातस्स
भगवस्स सञ्जनेता अनक्खातस्स भगवस्स अक्खाता भगवञ्जू भग्गाविदू भग्गाकोविदो । भग्गानुगा
च भिक्खवे एतरहिं सावका विहरन्ति पच्छा समन्नागतः । अथ सो भिक्खवे विनेसो ।
S III p 65

For details on this topic see *Dialogues of the Buddha*, II p 87, n 3,
and *The Bodhisattva Doctrine*, pp 1-49

^१ The Mahayanists accept this claim with certain reservations —

तुल्ये नाम धम्मपातुप्रवेशे वयं भगवता हीनान् यानेन निर्यातिता । S *Pandarika*,
p 46 Also see—यद्यपि भगवन् सत्त्वा नानाधिमुक्तयो ये अंधातुकाणि सूता किं तेषामेकं
निर्वाणमुत् द्वे त्रीणि वा ? भगवानाह—सर्वधम्मसमतावबोधाद्धि काश्यप निर्वाणम् । तत्त्वैकं
न द्वे न त्रीणि । *Ibid* p 95 येन सर्वधर्मा न प्राप्ता कुतस्तस्य निर्वाणम् ? *Ibid* p 98.

यानभेदं वणयन्ति बुद्धयानं तु निश्चितम् ।

यस्तु शून्यान् विजानाति धमनात्मविद्विजान् ।

सबुद्धानां भगवता बोधिं जानाति तत्त्वतः ॥ *Ibid* p 98

Also cf यानत्रयं समारंभं द्वयस्वभावाविमुक्तिविभिन्नञ्चपि अभिसमयं आद्यमागंश्च
भिन्न इति तु सर्वं वयं भद्वधामहे । क्लेशावरणप्रहाणस्येष्टत्वात् । सर्वतियेन स मार्गो
द्विभिन्नः । यदि धर्मनैरात्म्यावतारमयाकरोपि श्रेयावरणस्याप्रहाणात् यास्ता प्रादेशिकविमुक्ता
स्यात् । ननु मुक्तिर्मुक्तेरभिन्नति किं नोपदिष्टम् । सत्यमुपदिष्टम् । क्लेशावरणविमुक्ति-
साभ्यादेवमुक्तम् । न तु सर्वप्रकारेण । यदा रोयकूपो महाकाशनं तुलितोऽपि नाभिन्नः ।
Karatalaratna, p 77

See B *Panjikā*, ix 55 and *Asa* p 140

^२ The *Abhidharma samuchchaya* gives the following details —

श्रावकाभिसमयं क्वतम् ? पूर्वोक्तं सत्त्वविधोऽभिसमयः । [धर्म-अर्थं तत्त्व-मुच्छ-
रत्न-अस्यमुदाचारादिपट्टाभिसमया ।] श्रावकाणां परतो पापमागम्य प्रतिलम्बत श्रावकाभि-
समय इत्युच्यते ।

प्रत्यकबुद्धाभिसमयं क्वतम् ? पूर्वोक्ता सत्त्वाभिसमया । परतो घोषदनागम्य
प्रतिलम्बत ।

बोधिसत्त्वाभिसमयं क्वतम् । पूर्वोक्तेषु सत्त्वाभिसमयेषु या समुदागमधानि नो तु
मादात्तानि । क्वत्तं बोधिसत्त्वप्रमुदिताभूमी वाधिगत्वस्य सम्यक्-वर्तियामावशन्ति ।

श्रावकाभिसमयात् बोधिसत्त्वाभिसमयस्य को विशेषः ? मधगत एवादात्ता । आलम्ब-
नविनाप्य उरस्सम्भविण्यं प्रतिवेपविण्यं वम्मयुवमविण्यं निर्याणविण्यं परिग्रहविण्यं

[241] हेतुतत्त्वफलोद्भूतं ^(६)महत्त्वं शासितुस्त्रिधा ।
विमुक्तावपि तुल्यायां त्रयाणां बोधि^१लम्बनात् ॥

तत्र हेतुकृतं तावद्भगवतो बुद्धस्य महत्त्वं(त्वं) त्रिषु कल्याणसंख्येषु
सूत्रयिनयाभिधर्मांशोकेन धिनेयजनमनोग्रहेष्वज्ञानतिमिरोत्सादनात् । स्वभाव-
कृतमपि बलवैशारद्यस्मृत्युपस्थानमहाकरुणादिस्वरूपत्वात् ।^२ फलकृतमपि

व्यवस्थानविशेष प्रतिष्ठापरिवारविशेष अमिज्जन्मविशेष जन्मविशेष फलविशेषश्च ।
फलविशेषः पुनर्वंशविधः । आश्रयपरिवृत्तिविशेषत युगसमृद्धि...विकाय...निर्वाण...मिश्रोप-
मिश्रज्ञानसहितलाभ...आवरणविशुद्धि...मिश्रोपमिश्रकर्मक्रिया अभिसंबोधिनिर्वाणसदस्योपा-
यविशेषतः पञ्चाकारपरिव्राणविशेषतश्च वेदितव्य । *Asm* pp 93-4

The *Kathāvatthu* contains many controversies about the relative im-
perfection of the *Arhat*, on account of his not being a *sarvajña* :—

न वत्तम् अत्थि किञ्चि सयोजन अप्पहाय अरहत्तप्पत्ती ति ?

आमन्ता ।

अरहा सन्व बुद्धविसय जानाती ति ?

न हेव वत्तव्वे ।

तेन हि अत्थि किञ्चि सयोजनमप्पहाय अरहत्तप्पत्ती ति । *Kv* xxx 3—

—इदानीं सयोजनकथा नाम होति । तस्य यस्मा अरहा सन्व बुद्धविसय न जानाति
तस्मा तस्स तस्य अविज्जाविचिकिच्छाहि अप्पहीनाहि भवितव्व ति सञ्जाय अत्थि किञ्चि
सयोजन अप्पहाय अरहत्तप्पत्ती ति येस लद्धि, सेव्यथापि महासविकान । .. सन्व बुद्धविसयं
ति...अरहतो सन्वञ्जुत्तञ्जाणभावेन पडिसेधो कतो, न अविज्जाविचिकिच्छान अप्पहानेन ।
इतरो पन तेस अप्पहीनत सन्त्या तेन हीति लद्धि पतिट्ठापेति । सा अप्पोनियो पतिट्ठापित्ता
अपत्तिट्ठिताव होति । *Kv A. xxi* 3.

Also cf इदानीं अञ्जाण, कहुवा, परवितरणाति तित्तसो कथा नाम होन्ति । तस्य
येस अरहतो इत्थिपुरिसादीन नामगोतादीमु ज्ञाणवत्तिया अभावेन अत्थि अञ्जाण, तस्यैव
सन्निट्ठानाभावेन अत्थि कहुवा यस्मा च नेस तानि वत्थुनि परे विवरन्ति, पक्खेन्ति आचि-
क्खन्ति, तस्मा नेस अत्थि परवितरणा ति इया लद्धियो, सेव्यथापि एतरहि पुञ्जसेलियादीन ।
तेस ता लद्धियो भिन्दितु...पुच्छा सक्खादिस्स ।.. *Kv A* ii 2—4 See *Kv* iv 10, xxii
1, viii 10, xvii. 1, *Milinda*, pp 107—109, 261 and *Aas* p. 62.

^१ Cf य नून ह ए इम बुद्धोपि त्रिधा विमग्गेह प्रवासयेयम् *S Pundarikā*, p 43
Cf तस्य बोधी ति चतुस्रमग्गञ्जाणरतापि सन्वञ्जुत्तञ्जाणस्सापि अधिवचन ।
Kv A iv. 6 V. *infra*, *Abh kārka*, 441

^२ These are some of the special powers of Buddha. Cf तथागता...अस-
ङ्गापनिहनज्ञानदर्शनबलवैशारद्यावनिनेत्रियबलबोध्यागध्यानविमोक्षमाधिसमापत्यद्भुतधर्मस-
म्भावता विविधधर्मसंप्रदाशक्त । तेषु धर्मेषु तथागत एव प्रत्यक्षोत्परोक्ष । *S. Pundarikā*
ks, p 23

सदे^(७)वक्त्रेषु लोकेष्वप्रतिहृतशासनप्रतिष्ठाणा(ना)न्मारचतुष्टय 'निर्जयनाच्चेति ।

अथ यदेतत्सर्वसस्त्रप्रतिविशिष्टं पुरुषोत्तमस्य जन्मशरीरं तत्किमनियतकालाक्षेपम्, आहोस्विन्नियतकालाक्षेपमिति ? तदभिधीयते—

[242] बुद्धस्य संसृतीनस्य बौद्धमाक्षिप्यते वपुः ।

नान्यस्मिन्काले । चिन्तामयेन ज्ञानेन विशि^(७)ष्टतमत्वात् । तत्र पुन—

सैकपुण्यशतोद्भूतमेकैकं लक्षणं मुनेः ॥^२

तत्र पञ्चाशच्चेतनाः प्रयोगभूताः पञ्चाशत्पृष्ठभूताः, एकया तल्लक्षणमाक्षिपति ॥

ता पुनः पञ्चाशच्चेतनाः कतमाः ? तदुच्यते—

[243] यथाकर्मपथास्तद्बुद्धपुण्यादित्रयमिष्यते ।

प्रतिकर्मपथं पञ्च, मौलिकर्मपथपरिशुद्धिः सामन्तकस्य^(७) वितर्कानुपघातः स्मृत्यनुपरिग्रहः, निर्वाणपरिणामनं च । ताः सर्वास्तदालम्बनाः पञ्चाशत्प्रयोगभूताः । पृष्टेऽप्येताप्रत्य एव ।^३

^१ The four Maras are—*Shamāha mara, Kleśa mara, Dēvoputra mara* and *Marāna mara* See *Siksha* p 198

Cf चतुमारजयाग्निजो भगवान । B *Panyka*, ix 36 Also cf सखेपनो वा पञ्चविंशस्रस्रश्च अनिसङ्गाग्नेवपुन मन्वुमारे अमग्नि तस्मा भगवा ति दुच्यति । *Vm* vii 59 V *supra*, p 101, n 2

^२ चिन्तामय कल्पसते शेष आक्षिप्यते हि तत ।

एकैक पुण्यसतत । *At* iv 109 cd, 110 a

^३ Yōsōmitra gives the following details —

उक्त पुण्यस्य परिमाणम् । तयामव वृत्तपरिमाणानां जनेनैक महापुरुषपक्षय निर्वर्तते । एव यावद् द्व्यधिगतममपीति । कश्चित् व्याचक्षत । बुद्धात्स्वनमनस्कारममुखीभावात्पञ्चाशत्चेतना भवति । अहमपीत्यं स्पामित्यपरा पञ्चाशच्चेतना भवति ।

अपरे वगंथति । वागधानुविगनिरयानानि । रूपधानु पाङ्ग । आरूप्यादन्तवार । अटो च धाननरवा इत्यल्प वाग्निद्विरप श्रेयानु भवति । तदात्स्वतमस्य वाधिगतस्य वदशाचिन्तानुगतम् । ततस्तगप्रवृत्ताचनता अल्पववाग्निद्विरिति । अनाज्जलर बुद्धात्स्वतना वेतनात्ततम् । यथाज्जनात्तान् प्रेषानुषान् सन्त्वा माविता इत्यना वेतना । अतोऽनन्तर द्वितीया पत्ततापत्ता । अतस्त्वं नारात्स्वमित्यारमात्स्ववति । पञ्चाशच्चेतना भवति तायां पुनर्द्विगम्मुनाभावाच्चनताप भवति ।

मग्य धातु । प्राणानिदानविरतिर्दृश्य भगवत पञ्चविंशत्कारणात्ता भवति ।

अन्ये तु द्युषते—युद्धा द्विशरीराधिष्ठानाः । जन्मशरीराधिष्ठानाः,
द्रात्रिशन्महापुरुषलक्षणालम्बनाः । धर्मशरीराधिष्ठानाश्चाष्टादशवेनि(रि)क-
युद्धगुणालम्बनाः सामन्तकपृष्ट^(१)संगृहीताः ।

अन्ये पुनराहुः—प्राणिवचविरतिचेतना मृदुमध्याधिमात्राधिमात्रतरतम-
भेदाद्देवमनुष्येषु योज्यं(ज्या) ।

केचिन्मन्त्रयन्त्रै—द्विधा^१ समुद्राश्चत्वारो द्वीपाः^२ षोडशनरकाः,^३
तिर्यकप्रेतौ पट्टकामावन्रा^४ विशतीरूपारूप्यान्(ः) देवान्(वाः)^५ । एतान्सर्वान्
भगवान् करुणायते ।

एषन्तु वर्णयन्ति—सन्निरुष्ट बोधिसत्त्वं स्थापयि[IV. B, 8. Fol 102 a]
त्वा यस्सर्धंसत्त्वानां भोगैश्वर्याधिपत्यफलमियदेकस्य पुण्यस्य प्रमाणम् ॥^६

पञ्च कारणानि । मौलकर्मपपापरिशुद्धि । सामन्तकपारिशुद्धि । वितर्कानुपघातः ।
स्मृत्यनुपरिगृहीतत्वम् । निर्वाणपरिणामित्व चेति । तदालम्बना अपि चेतनाः पञ्च
भवन्ति ।

एवं दशकर्मपयालम्बना दश पञ्चकाश्चेतनानां पञ्चासश्चेतना भवन्ति । तेषां द्वि-
गन्मुखीभावाच्चेतनाशत भवतीत्येवंतु पुण्यशतम् ।...*Sak.* pp. 431-2

^१ *Abhyantara* and *bāhya* See *Akk.* iii. 52

^२ The four great Continents are - जम्बुद्वीप, पूर्वविदेह, अपरगोदानीय and उत्तर-
कुण्ड. See *Akk.* iii 54 55 and *A Manual of Buddhist Philosophy*, vol. i. p. 55.

^३ शर्व्व, निरर्व्व, अट्ट, हृह्व, हृह्व, उत्पल, पय and महापय are cold hells.
संजीव, बालभुव, सघात, रौरव, महारौरव, तापन, प्रतापन and अवीचि are hot hells.
Ibid. pp. 61-63 See *Akk.* iii. 58-59

^४ चातुर्मुहाराजिक-त्रायस्त्रिश-याम-सुपित-निर्माणरति-परनिमित्तवशवति ।

See *Vbh.* p. 566.

^५ Sixteen *Rūpāvachara-bhūmis* and four *Arūpya-bhūmis*. The sixteen
Rūpāvachara-bhūmis are - ब्रह्मपारिसज्जा, ब्रह्मपुरोहिता, महाब्रह्मा चेति षडमज्ज्ञानभूमिः ।
परित्तान्ना, अण्णमाणान्ना, आभस्सरा चेति द्विपञ्चानभूमि । परित्तमुभा, अण्णमाणमुभा
सुमण्हिणा चेति तृतिपञ्चानभूमि । वेह्णफला असज्जासत्ता सुदावासा चेति चतुस्रज्ज्ञान-
भूमि ति रूपावचरभूमि सोल्लमविवा होति । अविह्म, अनप्पा, सुवस्सा, सुवस्सी, अवनिट्ठा-
चेति सुदावासाभूमि पञ्चविधा होति । *A. Sangho* v. 6 See *Vbh.* pp. 570-572.

These are variously enumerated as sixteen, seventeen and eighteen. See
Akk. viii 2 For details, see *A Manual of Buddhist Philosophy*, vol. i pp. 67-69.

For the four *Arūpya-bhūmis*, v *infra*, *Ad kārikā* 549-551.

^६ The *Kośakāra* gives only a few views in brief: किं पुण्यस्य परिमाणम् ?
सन्निरुष्टबोधिसत्त्व स्थापयित्वा यावत्सर्वंसत्त्वानां भोगफलमित्येके । यावत् सर्वंसत्त्वानां
वर्माधिपत्येन त्रिसाहस्रमहासाहस्रौ लोकोऽभिनिवर्तन इत्यपरे । बुद्धा एव च तत्परिमाण-
मिहा इत्यपरे । *Akk.* iv. 110 a.

अथ यदुक्तम्—‘दानपारमिता’ इति । तत्र कः समासः किं साधनो वा दानशब्दः, को वा स्वभावो दानस्य इति ? तदपदिश्यते । दानस्य पारमिताया निश्चयबुद्धिः सा दानपारमिता । एवं शेषास्वपि वाच्यम् ।

यत्पुनरुच्यते—‘किं साधनो वायं दानशब्दः, को वा दानस्य स्वभावः’ इति तत्रापदिश्यते—

दानं हि दीयते येन स्वपरार्थाद्यपेक्षया ॥

[244] कायादिकर्म तत्तत्प्रमिज्ञप्तिः क्वचित्पुनः ।^१

करणसाधनोऽयं दानशब्दः । दीयते तेनेति दानं मानयत् । हस्तादिषु तर्हि दानप्रसंगः । अस्तु तर्हि कर्मसाधनो दीयते तदिति दानम् । सुवर्णादिषु दानप्रसंगः । भयतु को (३)दोषः । विपाकफलाभावः, सुवर्णादीनामव्याहृत-
त्यात् । भयतु तर्हि करणसाधन एव । ननूक्तं हस्तादिषु प्रसंगः ? नैव दोषः । कुशलकर्मत्रयपरिग्रहात् ।^२ स्वर्णायशोगुप्तिसेवादिष्वुदासार्थमिदमारभ्यते ।

Cf सर्वविकल्पबीजविगमादप्रमेयामत्येय पुण्य प्रभवति । अप्रमेयमित्यवना-
प्रमाणमप्यासिप्तम् ।* *Ans* p 427

Also cf जगदानन्दबीजस्य जगद्वहु लोपधस्य च ।

चित्तरत्नस्य यत्पुण्य तत्कथं हि प्रमीयताम् ॥

...एतदुक्तमार्यवीरवत्परिपृच्छाया—

वापिचित्ताद्धि यत्पुण्य तच्च रूपि भवेद्यदि ।

आवागयातु संपूर्णं भूयश्चोत्तरि तद्भवेत् ॥ *B Panjika*, I, 26

See *Bodhicittotpada sutra-lātra*, p 2

^१ Cf दीयते येन तद्दानं पूजानुग्रहकाम्यया ।

वायवाक्चर्मसोरथान महाभोग्यफलं हि तत् ॥ *Ab* iv 113

Also cf अनुग्रहार्थं स्वस्वातिसर्गो दानम् । *Tattvartha sutra*, vii 33

^२ Cf इदानीं दानरूपा नाम होती । तस्य दानं नाम तिविधं चागचेतनापि विरतिरिति
द्वयप्रश्नमपि । ‘मत्ता हिरियं कुशलञ्च दानं नि आगतद्वाने चागचेतनं दानं । ‘अभय
देवी’ नि आगतद्वाने विरति । ‘दानं दानं अन्नं पानं नि आगतद्वाने दध्यधम्मा । तस्य
चागचेतना दानं वा दध्यधम्मं दानं वा एनायं दध्यधम्मं नि दानं । सा हि उण्यञ्जमाना
भयभेरादिगन्ताय दुग्गीन्वचेतनं दानं दानं चानि दानं । दध्यधम्मा दीयतीति दानं ।
एवमत्र तिविधानि अयनो चतसिना च व धम्मा दध्यधम्मो चानि दुग्गि हानि । तस्य प्रसं
सेनासिद्धो व धम्मो दानं, न दध्यधम्मो ति लुट्ठि, दध्यध्यापि राजपिरिक्कमिद्धरिपकारं । ते
सन्धाय पुच्छां तत्तथासिद्धा । *As A vii 4

Cf कथं नृप सर्वधर्म्यायाश्चिन्तारत्नैर्दत्ते ।

दानपारमितां प्रोक्षता तामागतां पित्तमेव तु ॥ *Bodhicaryāvatāra*, v 10

‘स्वपरार्थाद्यपेक्षया’—स्वात्मपरार्यानुग्रहाद्यपेक्षया । स्वात्मानुग्रहाय परानुग्रहाय उभयानु⁽⁴⁾ग्रहाय । आदिशब्दात् पूजाकाम्यया चेति । स्वभावोऽपि ‘कायादिकर्माविलसितः’ । कश्चित्पुनः कायवाङ्मनः कर्म । ससंप्रयोगं सपरिवारं चात्र मनस्कर्म दृष्टव्यम् । तत्पुनरेतदानम्—

प्राधान्यान्मुनिना प्रोक्तं महाभोगफलं हि तत् ॥

स्वर्गापवर्गहेतुत्वेऽपि प्राधान्यान्महाभोगतायां तद्विनियोगः । तत्पुनरेतदानम्—

[245] स्वा⁽⁵⁾न्योभयार्थसिद्धयर्थं दानं ददति केचन ।
साधुश्चतुष्टयर्थं नोभयार्थाय चापरे ॥⁶

द्वाम्यां खलु कारणाभ्यां स्वान्यात्महितचिकीर्षुश्च, उभयहितप्रतिपक्षश्च स पर्वगुणयुक्तं दानं दीयते^२ (ददाति) । आत्मनश्च कुशलमूलोपचयाथ परस्य चेन्द्रियमहाभूतोपचयार्थम् । तत्र स्वहितायैव यथा पृथग्जनः⁽⁶⁾परिनिर्हृते भगवति चैत्याय ददाति परार्थमेव यथा अर्हन् संघाय ददाति, न चेष्टधर्मवेदनीयं भवति । उभयार्थं यद्वीतरागः संघाय ददाति । नोभयार्थं यदहंशैत्याय ददाति तच्चेन्न (तच्च न) दृष्टधर्मवेदनीयं भवति केवलं तु सत्पुण्यप्रशस्तमार्गावस्थान प्रदर्शना(ना)र्थम् ॥

तत्पुनरेतदानं कथं फलितो विशिष्यते^३ ? तदुच्यते—

[246] दातृवस्त्वादिवैशिष्ट्यात्तत्फलातिशयः स्मृतः ।

तत्र कथं दातृविशेषः कथं वस्तुविशेषः कथं क्षेत्रविशेषः ?

श्रद्धादिभिर्गुणैर्दाता दत्तेजः सत्क्रियादिभिः^४ ॥

^१ Cf स्वपरार्थोभयार्थाय नोभयार्थाय दीयते । Ak. iv. 114. ab.

^२ कृतमत् दानम् । स्वस्वागिकाना धनवस्तूना वितरण दानम् । तत् त्रिविधहेतोर्भवति । आत्महेतोः परहेतोः परात्महेताश्च । चैत्यमदिराणा बुद्धप्रत्येकबुद्धाहंता चोपस्थानमात्महेतोः । सत्त्वन्मो दान परहेतोः । जनेभ्यो दान परात्महेतोः । Aaa. pp. 1-2.

^३ See M. Dakṣiṇā ubhanga-tuṭṭa, 142.

^४ Cf. दाता जितिव्यः श्रद्धाद्यैः सत्क्रियादि ददात्यतः ।

सत्कारोदारचिता कालानाच्छेदलाभिता ॥ Ak. iv. 115.

Also cf. त्रिविधव्यदातृपात्रविशेषात्तद्भेदः । Tatvārtha śāstra, vii. 34.

यदा दाता हेतुफलसंबद्ध(न्व)निश्चय(ये) श्रद्धधानो ददाति शीलपाद
कल्याणधर्मा बुद्धयचनबहुश्रुतश्च भ^(६)वति निर्मत्सरा मुक्तहस्तश्च भवति
निर्वाणानुशंस सत्कृत्य स्वहस्तं कालेन पराननुपहृत्य ददाति, स खलु

[247] सत्कारादिगुणोपेतं फलं तस्माद्वामते ।

अतः सत्कृत्य दानात्सत्कारलामी भवति । स्वहस्तदानादुदात्तेषु
भोगपरिभोगेषु रुचिं लभते । फलदानात्फलभोगा[न्] लभते । परानु^(७)प-
घातादनाच्छ्रेयांलभते निरुपशालमग्न्या(न्या)दिभिरसाधारणान् । एतावद्दाता
विशिष्यते ।

कथं वस्तु ?

वस्तु वणादिसंपन्नं सौरुष्यादि फलप्रदम् ॥^६

यदि वस्तु वरुणगन्धरसस्पर्शसम्पन्नं भवति तदा विशिष्यते । ततः
सुकुपेत्त्रं यथास्थिता पृ(प्रि)यथा सुकुमारत्वं सुपस्पर्शाङ्गता भवति यथाक्रमम् ।
ए[IV A, 8. Fol. 102 b] ^(७)व वस्तु विशिष्टं भवति ॥

[248] गुणदुःखोपकाराख्यैर्वर्मैः क्षेत्रं विशिष्यते ।^१

गुणाधिकं क्षेत्रं भवति । [ति]र्यञ्जमुपादाय याधन्मनुष्याणां गुहास्त-
रतमक्रमेण यावद्बुद्धस्य । यथोक्तम्—“तिर्यग्योणि(नि)गताय दानं दत्त्वा
शनगुणा विपाकः प्रतिभाङ्गितव्यः स्यात् । दुःखीलाय मनुष्यभूताय दत्त्वा
सहस्रगुणः ॥” दुःखशिश्या^(२)क्षेत्रं विशिष्यते । यथो(यां)पपिक्वु पुण्य-
क्रियावस्तुपु^३ । “ग्लानाय दानं ग्लानोपस्थाय कायदानं शीतलिकावर्द्धिका-

^६ Cf. वनादिमन्दा वस्तु मुरुपत्र परास्थिता ।

मित्रता सुकुमारत्वंमुल्लम्पशाङ्गता ततः ॥ Ak. iv 116

^७ Cf. त्रिदुःखारकारित्वगुणं क्षेत्रं विशिष्यते । Ak. iv 117 ab

^१ अग्निं नाह त्रिशद्विधं पुण्यश्रेयं भवति । माना पिता वृद्धा रोगी मनुष्यो
वीतराजुद्गात् सायवा सत्त पुद्गादववासा मागप्रतिववास्ववात्. कन्ध्रतिववा प्रचेनवृद्धा
ददा वाविमन्वा विमृगवात्वा धत्तुश्रमानुवाच । Aas p 32.

^२ Quoted in Ak. iv 117 ab

^३ Cf. निरुपशालान दान दत्त्वा मनुष्या दक्षिणा पाटिकद्विदत्त्वा । पुण्यत्रयदुःखीनि
दान दत्त्वा मनुष्या दक्षिणा पाटिकद्विदत्त्वा । पुण्यत्रयदुःखीनि दान दत्त्वा मनुष्या
दक्षिणा पाटिकद्विदत्त्वा । M. s. 142.

^४ For the seven *aspadika-parys kṛyā-nastis*, see LVP. Ak. iv p 237, n. 1.

दिषु च दानम् ।" इति विस्तरः । उपकारित्वविशेषात् । यथा मातापित्रो-
रस्ये(भ्ये)षां चोपकारिणां ये श्रद्धवीदुर्गकान्तारे भूतव्यसनेभ्यो निस्तारयन्ति ।

यदुक्तम्—'चेतनाविशेषात्फलविशेषः' इति । अथ कथं चेतनायाः
विशेषो भवति ? ब्रूमः—

आशयादि मृदुत्वादेर्मृदुत्वादीनि कर्मणः ॥^१

पद्मां(रणां) खलु कारणानां मृदुत्वादिविशेषात्कर्म विशिष्यते । आशय-
चेतनाप्रयोगाधिष्ठानक्षेत्रपृष्ठाणां मृदुत्वादेः कर्मविशेषः ।

तत्राशयाभिप्रायः यथा—एवं क्षेत्रं च कुर्यां करिष्यामीति वा चेतना-
या(थाः) (१)कर्मपथं समाक्षिपति । प्रयोगस्तदधिष्ठानं फायवाक्कर्म । अधि-
ष्ठानं कर्मपथः । क्षेत्रं यस्मै वस्तु प्रतिपाद्यते । पृष्ठं नाम यत्कृत्वा पुनः
सकृदसकृद्बानुकरोति ॥

यदुक्तम्—'आर्येभ्यो दानमप्रमेयफलम्' इति । अथ किमनार्येभ्यः सर्वेभ्यः
प्रमेयम् ? नेत्याह—

[249] धर्मदात्रेऽपि बालाय पित्रे मात्रेऽथ रोगिणे ।
अ^(५)मेयं बोधिसत्त्वाय दानमन्यभवाय च ॥^२

एभ्यः पञ्चेभ्यः पृथग्जनेभ्योऽपि दानमप्रमेयं भवति ॥^३

अथ कस्य कस्मै दत्त्वा दानमग्र्यफलं भवति ? तदभिधीयते—

[250] बोधिसत्त्वस्य यद्दान(न)मन्यस्यापि यदष्टमम् ।
विपश्चिद्भिस्तदाख्यातं श्रेष्ठं यच्चारहतोऽहते ॥^४

^१ Cf. पूष्ठ क्षेत्रमपिष्ठान प्रयोगश्चेतनायाय ।

एषा मृदुविमानत्वात् कर्ममृदुविमानता ॥ *Al.* iv 118.

See *Mukha*, p. 112, *Dh.A* III 143, and *Vinaya A.* II. p 439

^२ Cf. मातृपितृग्लानेधर्मकविकेभ्योऽप्यज्जन्मने ।

बोधिसत्त्वाय चामेय अनार्येभ्योऽपि दक्षिणा ॥ *Al.* iv. 118.

^३ Cf. बाहिरके वामेभु बीतरणे दान इत्वा कोटिसत्तमहस्सगुणा दक्खिणा पाटिकहि-
तत्त्वा । सोतापत्तिफलसञ्चक्रिरियाय पटिपत्ते दान इत्वा अत्तक्षेय्या अत्तमेय्या दक्खिणा
पाटिकहितत्त्वा । को पन वादो सोतापत्ते ?...को पन वादो तपापत्ते अरत्ते गम्मायम्मुडे
ति ? *Al. sutta* 142 .

^४ Cf. अथ मुत्तस्य मुत्ताय बोधिसत्त्वस्य पाट्टमम् । *Al.* iv. 117 cd.

यत्खलु बोधिसत्त्व सर्वसत्त्वहिनाध्याशयेण ⁽⁶⁾दानं ददाति तदश्रयमुच्यते ।
मार्थफलत्वात् । भगवताऽप्ये खलु दानान्युक्तानि सूत्रे^१ “आसाद्य दानम् ।
भयदानम् । अदात् मे दानम् । दास्यति मे दानम् । दत्तपूर्वं मे पितृमिर्दानम् ।
ददाति स्वर्गार्थम् । कीर्त्यर्थम् । यावदुत्तमार्थस्य प्राप्तये ददात्येतदश्रयम् ।
यच्च त्रैचातुकवीतरागोऽर्हन्ऽर्हते ददाति^२ दानमि⁽⁷⁾दमश्रयम्” इति ॥

सूत्र उक्तम्—“साचेतनिकस्याह कर्मण्ये तृतोपचितस्य नाप्रतिसवेद्यफल
वदामि” इति ।^३ अथ किमिदं कृतमुपचितं वा ? तदुच्यते—

[251] सप्रधार्यं यदाक्षिप्तं पूरणादिदृढीकृतम् ।
विगतप्रतिपक्षं च तत्कर्मोपचितं मतम् ॥^४

तत्र सप्रधार्याक्षिप्तं नाबुद्धिपूर्व⁽⁵⁾ं यदृच्छाय(च्छया) यच्च कृत्वा परिपूरितं
काभिश्चेतनाभि परिपूरितं भवति । पृष्टतश्च दृढीकृतं भवति । निष्काकृत्या
दिप्रतिपक्षं च भवति । तत्कर्मोपचितमुच्यते ॥

कथं चत्यादिष्वसति प्रतिगृहीतरि पुण्यापजातिर्भवति ? श्रमः ।

^१ Quoted in *Akk* iv 117 cd

Cf अट्ट दानवत्पूनि । आसज्ज दानं देति । भया दानं देति । अशासि मेति
दानं देति । दस्सति मेति दानं देति । साधुं दानं ति दानं देति अहं पचामि इमे न
पचन्ति नारहामि पचन्तो अपचत्तानं न दातुं नि दानं देति । इमं मे दानं ददतो कल्याणो
क्खित्तिसदो अब्भुगच्छतीति दानं देति । चित्तालङ्कारचित्तपरिवारत्वे दानं देति । *D ghr*
xxxiii 3 1 See *Ang* iv p 236

^२ Cf यो बीतरागो बीतरागमु ददाति दानं धम्मं लब्धा मुपसन्नचित्तो ।

अभिसद्दहं कम्मफळ उज्जरं तं वे दानं विपुलं ति ब्रूमि । *M sutta* 142

^३ Cf नाहं भिक्खवे सञ्चेतनिकानं कम्ममां वतानं उपचितानं अप्पटिसविदित्वा
व्यन्तिभावं वणामि । *Ang* v p 292

^४ Cf सञ्चेतनसमाप्तिभ्यां निष्कीर्तयविपक्षतः ।

परिवारादिष्वप्येव कर्मोपचितमुच्यते ॥ *Ak* iv 120

—सञ्चननं कश्चित् कृतं भवति । नाबुद्धिपूर्वकृतं भवति । तद्यथा । अय्या
इतनं विननं पायाणं दण्णामिणं सुवणणिण्डं दद्यान् । इतं तन्नं पुनरुपचितं । अय्याइतं हि
तत्त्वम् । न सत्तमा इतं । यथा माप्यागपानं सत्त्वपचनं इतं तत्तुणां न पुनरुपचितं ।
कश्चित्चेनं सुवणित्तं गुणानि यानि । कश्चित्पावन्ति निभि । कश्चित्चेनं कम्मपचनं । कश्चित्
पावद्वानि । तत्र या पावना यच्छन्ति तस्मिन्प्रसमाप्तं इतं कम्मं नोपचितं । समाप्तं
सुवणित्तं । एतं पावद्विवाणं निवणित्तं । *Sak* p 435 See *LVP&K* i p
114 n. 1

[252] स्वस्मात्स्यागमुखापेत्राश्चैत्ताश्चैत्यार्चनादिषु ।
निना प्रतिगृहीत्रापि फलं मैत्रीविहारवत् ॥^१

तद्य^(१)या मैत्रीविहारिणो महर्षयो न च लोकं सुप्तेन योजयन्त्यथ चापरिमितं पुण्यं प्रतिगृह्णन्त्येवं चैत्यादिषु तद्गुणाभिमुक्तिवशेण(न) स्वचित्तप्रसादादेव पुण्यप्रसूतिमिच्छन्ति(न्ति) ॥^२

सूत्र उक्तम्—“द्वे दाने । धर्मदानमामिपदान च ॥”^३ तत्रामिपदानमुक्तम् । धर्मदानमुच्यते—

[253] धर्मदानस्त्रमारो वाक्तचरनामादिगोचरः ।^४

[V B, 1 Fol 103 a]

(1) अर्घ्याकृतस्वभास्त्वान्न नामाद्यन्नदानवत् ॥

यथैव कुशलत्वात् त्रिकर्मस्वभावमामिपदानं नाम्नपानम् । सुवर्णादिस्वभावं तत्, अर्घ्याकृतत्वात् । तद्वद्वाच. कुशलत्वाद्धर्मदानं वाक्स्वभावम् । न नामकायादिस्वभावम् ॥

उक्तं दानमयं पुण्यक्रियादिवस्तु^५ । शीलमयमारभ्यते ।

[254] शीलं शुभमयं रूपं व्याख्यातं तत्प्रभेदतः ।

(2) कुशलमेव रूपं शीलमयं पुण्यक्रियावस्तु । तत्पुनर्विश्लेष्यविशक्तिरूपम्^६ । अविशक्तिरूपमपि त्रिप्रभेदं प्रातिमोक्षध्यानानाम्प्रवसंगृहीतम् । तदपि

^१ Cf चैत्ये त्यागान्वय पुण्य मंत्रादिवदगृह्णति ।

कुक्षेत्रेऽपीष्टफलदा फलबीजाविषयदात ॥ Ak iv 121

^२ Cf अप्रतिगृह्णति कस्मिन्चित्कथं परित्यागान्वयमपि पुण्यम् । किं पुन कारणं सति प्रतिगृहीतरि नविनञ्च पुण्यं नासति । यदि हि पुण्यं परानुग्रहादेव स्यात्, मैत्र्याद्यप्रमाणसम्प्रादृष्टिभावनाया न स्यात् । B Paṅṅka ix 38

See *Milinda*, p 98

^३ Cf इ मानि त्रिकवचै दानानि । आमिसदानं च धर्मदानं च । *Ang* i p 91
See *Bodhicittotpada sutra* p 11

^४ Cf धर्मदानं यथाभूतमूनाद्यास्त्रिषुदेगना । Ak iv 125 ab
On *dharmā dana*, see *Siksha* p 301

^५ See *Dhs A* iii 73 79

^६ Cf दो शीलमयं शुभं रूपं शीलं तद्विरतिद्विधा ।

प्रतिभिक्षताच्च वृद्धं विमुद्धं तु अतुर्गुणम् ॥ Ak iv 122

See *Dhs A* iii 95-102

व्याख्यात विस्तरश्च^१ । एतदपि शीलमयं पुण्यक्रियावस्तु महाभोगताफल
मोक्षफल च, प्रणिधिपरिणामनविशेषात् ।

शास्त्रे तु तत्रथा⁽³⁾ नत्वात्प्रोक्तं स्वर्गोपपत्तये ॥^२

तत्पुनरेतच्छीलं विशुद्ध चाविशुद्ध च भवति । तत्र विशुद्धम्

[255] दौःशील्याद्युभमूलाद्यैर्दोषैर्न विदूषितम् ।

तद्विषयशमाह्नं च यत्तच्छुद्धमिहोच्यते ॥

^१ यत्तद्वलु शीलं दौःशील्येन न विदूषितं प्राणातिपातादिनाऽष्टप्रकारेण,
तत्समुत्थापकैश्च क्लेशोपक्लेशैर्मि⁽⁴⁾थ्याहृष्ट्यादिभिरनुपहतम्, क्लेशोपक्लेशविष-
यैश्च स्मृत्युपस्थानादिभिः परिगृहीतम्, निर्वाणपरिणामितं च न संसारवीजं
भूतं भवति ।

पञ्चमि कारणैरित्यन्ये । मौलैः कर्मपर्यैर्विशुद्धम्, सामान्तकेविशुद्धम्,
चित्तैरनुपहतम्^२, स्मृत्यानुपरिगृहीतम्^३, निर्वाणामिमुखं चेति तद्विशुद्धं
शीलमिष्यते । तद्वि⁽⁵⁾पर्ययाद्विशुद्धं वेदितव्यम् ।^४

व्याख्यात शीलमयं पुण्यक्रियावस्तु ॥^५

भावनामयमुच्यते—

[256] पुण्यं समाहितं त्वत्र भावना चित्तभाषनात् ॥^६

यत्समाधिस्त्रभाष समाहितं पुण्यं^७ तद्भारनेत्युच्यते । कस्मात् ?

^१ V supra p 128 n 4

^२ Cf दौःशील्यतद्वत्त्वं तद्विषयशमाहितम् । Ak iv 123 ab

^३— The passage is identical with Ak iv 123 ab After this the Ak has —

चतुर्विधं शीलमित्यन्ये । भयनात् जागृतिगोत्र बोध्यद्भानुलोमं परिदुः ।
For various kinds of *śīla* see *Vrn* I 25 Buddhaghosha ment on s
pāram it śīla सत्त्वमत्तविमोक्षस्तरयाय पवतिन पारमितासीलं एणीत । *Vrn* : 31

^४ वितर्कैरिति कामवितर्कादिभिः । *Saka* p 437

^५ स्मृत्या जायान्स्मृत्युत्तरणान् । *Ib d*

^६ See *DhA* III. 80

^७ Cf समाहितं तु कृत्वा भाषना विलभाषनात् । *Ak* iv 123 cd

^८ समाहितं यद्दृग्मममादिनिवृत्त्ययम् । कृत्वा यद्दृग् समाहितस्त्वारनामप्रयुक्तविरुद्ध-
प्याननिवृत्त्ययम् । तन्ममादिनिवृत्त्ययम् । *Saka* p 437

चित्तभायनात् । यथा तैलं पुष्पैश्चम्पकादिभिर्वासिते तन्मयी भवति तत्स-
माधिसंप्रयुक्तैस्तत्सहभूकैश्च धर्मैश्चित्तं (७) भावितं वासितमित्युच्यते, तन्मयी-
करणात् । न चैवमसमाहितमिति । समाहितमेव चित्त(त्तं) भायनामयं
पुण्यक्रियावस्तु मैत्र्यादिगुणसंप्रयुक्तं द्रष्टव्यम् ।

कथं पुनरेतत्पुण्य(ण्य)क्रियावस्तु मन्तव्यम् ?^१ किं पुण्यं क्रिया च वस्तु
च पुण्यक्रियावस्तु, समाहारलक्षणोऽयं द्वन्द्वः समासोऽथ पुण्यक्रिययोर्वस्तु
पुण्यक्रियावस्तु ? (७) अथ पुण्यक्रियाया वस्तु पुण्यक्रियावस्त्विति ?^२ यथा
न दोषस्तथास्तु । कथं च न दोषः ? तत्र तावत् । कायवाक्कर्मस्वभावत्वात्
त्रिधा कुशलत्वात्पुण्यम् । कर्मात्मकत्वात्क्रिया । तत्समुत्थापिकायाः(या)श्चे-
तनाया अधिष्ठानात्वाद्दस्तु । या तत्समुत्थापिका चेतना सा पुण्यं च क्रिया
च, तत्सहभुवो धर्माः पुण्यमेव । शीलमयं तु काय(७)वाक्कर्मधेति त्रिधा
भवति । भावनामयं मैत्री पुण्यं च पुण्यक्रियायाश्च वस्तु । तत्संप्रयुक्ताया-
श्चेतनाया मैत्र्याधिष्ठानेनाभिसंस्काराणां मैत्रीसहभूचेतना शीलं च पुण्यक्रिया
च । अन्ये तत्सहभुवः पुण्यमेधेति ।^३

तत्पुनरेतद्भाष्यनामयं पुण्यक्रियावस्तु सर्वं तत्सर्वं हेतुत्वेऽपि सति

प्रधान्यादपवर्गाय तदुक्तं सर्वदर्शि^(७)ना ॥^४

उत्तमार्थप्राप्तये खलवासघतमो हेतुर्भावनेति हृत्वा भगवता भावना-
मयमेव कुशलमूलं विसंयोगाय विधियुक्तमुक्तम् । पुण्यक्रियावस्तुभेदेन
विप्रकारं शुभम् ॥^५

पुनरग्ये(न्ये)न प्रकारत्रयेण शुभभेदो व्याख्यायते—

^१ Cf. पुण्य क्रियाऽयं तद्वस्तु त्रय कर्मपया दया । *Ab* iv 112 cd

^२ Cf. पुण्यमयेतत् त्रय क्रियाऽपि वस्त्वपि यथायोगमिति पुण्यक्रियावस्तु । तद्यथा
कर्म च ते पन्थानश्च पन्थान एव च वर्मण इति कर्मपया उक्ता । *Ab* iv 112 cd.
पुण्य तावदिष्टविधावत्त्वात् । क्रिया कर्मस्वभावत्वात् । परंतु तत्समुत्थानचेतनाया-
स्तदधिष्ठाप्य प्रवृत्ते । *Saka*, p 433

^३ Cf. अन्ये तत्सहभुवः पुण्यमेव पुण्यस्य वा कारणं पुण्यक्रिया पुण्यप्रयोगस्तस्या एतानि
त्रोणि वस्तूनि । एषा सम्पादनार्थं पुण्यप्रयोगारम्भादिति । कुशलचेतना परमापन्नं पुण्यक्रिया,
तस्या एतानि वस्तूनीत्यपरे । *Ab* iv 112 cd

^४ Cf. स्वर्गाय शीलं प्राधान्यादिसंयोगाय भावना । *Ab* iv 124 ab

^५ After this, the *Kosakāra* deals with one more point —

सूत्र उक्तम्—“वत्वारं पुद्गलाद्वाह्यं पुण्यं प्रसपन्तीति” । वगमत्तद्वाह्यपुण्यम् ?
यत्तत्प्रसपन्तीति वगमं परिमाणज्ञापनायोक्तमिति वगमपि । पूर्वोक्तार्थात् व्यावर्धत—
चतुर्णां प्राहपुण्यत्व कल्प स्वर्गेषु मोदतात् । *Ab* iv 124 cd See *Ang* v p 76

[257] पुण्यनिर्वाणभागीयं निर्वेधानुगुणं तथा ।

शासनेऽस्मिन्समासेन शुभमूलं त्रिधेष्यते ॥^१

[V A, 1 Fol 103b]⁽¹⁾ पुण्यभागीयं येन देवमनुष्योपपत्तिबीजं प्रति-
गृह्णाति महेशार्यैश्च कुलमहाभोगरूप्यचक्रवर्तिशक्रपुष्पकेतुब्रह्मत्वादीनां
प्राप्तये फलमाक्षिपति । मोक्षभागीयं^२ येनाविकल्प्य मोक्षाशयावस्थानादवश्यं
परिणि(नि)र्वाणधर्मा भवति । निर्वेधभागीयमूढमगतमू[र्ध्म] चतुर्विधम् ॥^३

अथ यदिदं लोक उच्यते लिपिमुद्रागणना⁽²⁾संख्येति एषां कः स्वभावः ?
उच्यते—

[258] लिपिमुद्राऽथ गणना कायवाक्कर्मलक्षणा ।

संख्या सख्यपि विज्ञेया मनस्कर्मस्वभाविका ॥^४

तत्र तावद्वलिपिमुद्रे योगप्रवर्तितं कायकर्मसमुत्थानमिति^५ पञ्चस्क-
न्यात्मिका लिपिः । येष(न) तु कर्मणाऽक्षराणि निर्वर्त्यन्ते तत्कर्म लिपिरि-
त्युच्यते । नाम यत्खन्यते दन्तविपाणसुवर्णादिषु सा मुद्रा । न⁽³⁾ तु येष(न)
कर्मणा खन्यते तत्कर्मोच्यते । काव्यमपि योगप्रवर्तितं वाक्कर्मसमुत्थानं
पञ्चस्कन्धाः । संख्यापि योगप्रवर्तितं मनस्कर्म । यन्मनसा संकलितं धर्माणां
सा तु सपरिवारा चतुरस्रन्धस्वभावेति^६ ॥^५

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्ती चतुर्वाप्यायसमाप्त ॥

^१ पुण्यनिर्वाणनिर्वेधभागीय कुशल त्रिधा । Ak. iv 125 cd

Also cf अतुट्ठो सीलमत्तेन निम्बिद घोनुपुञ्जति ।

होति निव्वपभागीय सीलमेतस्स भिक्खुनो ॥ Vm 1 39

^२ See LVP Ak iv p 252, n 5

^३ V infra, Ad kāṅkā 421 and 422

^४ Cf योगप्रवर्तित कर्म सप्तमुत्थापक त्रिधा ।

लिपिमुद्रे सगणन काव्य सरया ययाक्कवम् ॥ Ak iv 126

^५—सप्तमुत्थानमिति । सचिन्तचैतमिक्कलापम् । यन तत्कायकर्मोत्थाप्यते ।
• लिपिर्मुद्रा च । वारणे कायोपचारात् । यन हि कायकर्मणा लिपिरित्यने मुद्रा वा
क्षयन । सा लिपिर्मुद्रा च शास्त्रमित्रते । न पया लोके । लोके ह्यक्षरविह्व पुस्तकादी
लिपिरिप्यते । अक्षरानक्षरविह्व च मुद्रेति । Saks p 439

^६ यन्मनसा संकलन धर्माणामिति । एक द्वे त्रीणीत्वैवमादि सा संख्या । यनु वावा
न मनसा सा गणनेत्याभिधासिवा । Ibid See Mhinda, p 81

See LVP Ak v p 254

^७ After this, the Ak. has one more (last) kāṅkā dealing with धर्माणां वेत्ति
एषां वा । (Ak. iv 127)

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

उक्तानि कर्मानि (णि) । अथ यद्यं लोकः पञ्चम^(१)ति^२ चकार्तपरि-
यर्तनिमित्तानि कर्माण्याचिनोति, कार्याणि चोत्सृज्याकार्यकर्मकारी भवति,
दक्षिणं च मार्गं हित्वा वामं वर्त्माश्रयति, परमप्रशान्तं च परं ब्रह्मापास्यानेरु-
दुःखोपद्रवनीडभूते संसारे जन्म प्रतिषद्यते तत्र को हेतुरित्यभिधीयते—

[259] अकार्यप्रवणो लोको दुःखमागो च यद्दृशात् ।
रागादी^(३)न् भ्रसंनन्धान्केशान्वक्ष्यामि तानहम् ॥

ते पुनः क्लेशाः

[260] स्वशक्तिजक्रियोद्भूतैर्निशेषैस्ते तु नामभिः ।
यात्तसामान्यसंज्ञाकाश्चोद्यन्तेऽनुशयादिभिः [ ] ॥^३

तत्र तावत्सामान्यसंज्ञा स्वभियानिजांताः क्लिश्नन्तीति क्लेशाः^३ अनुशेरत्

^१ नरकप्रेततिर्यग्मनुष्यदेवगतय ।

^२ Cf आसयन्त्यास्रवन्त्येते हरन्ति इत्ययमन्वयः ।

उपगृह्णन्ति चेत्येषामास्रवादिनिद्वन्द्वयम् ॥ Ak v 40

^३ क्लेशो हि प्रवर्तमानो दशवृत्त्यानि करोति । मूलं च दृढीकरोति, मन्ततिमवस्था-
पयति, क्षेत्रमापादयति, नि स्पन्द प्रयतयति, कमभवमभिनिहरति, स्वतन्त्रं परिगृह्णाति,
आलम्बने समोहयति, विज्ञानस्रोतो नमयति, कुदात्मधाद्रूपानामयति, बन्धनार्थं च स्फुरति
धात्वन्तित्प्रमयोगतति । Akb v 1a

—यो धर्मो उत्पद्यमानोऽप्रगाल्लक्षण उत्पद्यमानत यत्र वायचितप्रव चाप्रगमप्रवृत्ति ।
इदं क्लेशलक्षणम् । Aim p 43

Cf अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा ब्रह्मेता ।

•• कृशा इति पञ्चविधयेया इत्यय । ते स्पन्दमाना गुणाधिकार द्रव्यनि परिणाम-
मवस्थापयन्ति कार्यकारणत्वात् उत्तमवन्ति परस्परानुपहृणन् श्रीमू मा कमविद्या' चाभिनिदृन्ति ।
Yoga bhāṣya, II 3

Also cf मगारस्य हि कर्म कृशादव कारणम् । तयास्य कृशा प्रघातम् । तथा हि
क्लेशाधिक्यत्वात् कर्म पुनर्भवाभेदसमर्थं भवति नाजया । तथा आभिजापुनर्भवेदमर्गि कर्म
क्लेशाधिक्यत्वात् पुनर्भवो भवति नाजया । एव च कृशा एव मगारप्रवृत्त प्रघातस्यामूम् ।
Tab 19

इत्यनुशयाः । आभवाग्रमुपादाय यावदवीचिं स्रवन्ति स्रावयन्ति च चित्तसन्त
तिमित्यास्रवाः^१ । आस्रवानिति^(६)पञ्चलक्ष्णो(रान)प्र सयोजन्तीति सयोत्र
नानि । ग्रन्थयन्तीति ग्रन्थाः । योजयन्तीति योगाः । श्रपहरन्तीत्योधाः ।
उपाददत् इत्युपादानान्येषा सामान्य नाम क्लेश इति ॥

तत्र के कियन्तो वाऽनुशयाः ? तदवघोत्यते—

[261] रागप्रतिघसंमोहमानकाङ्क्षकुट्टप्यः ।

पडेतेऽनुशयाः प्रोक्ताः श्रेयोद्वारविबन्धिनः ॥^२

एते खलु पडनुश^(७)याः संसारप्रवृत्तिहेतवः श्रेयोमार्गविषन्धितश्च शास्त्र
उक्ताः । तेषा निरुक्तिः सन्तानानुगता इत्यनुशयाः^३ धात्रीचैलमतवत् ।
अनुवध्नन्तीति वाऽनुशयाः, स्रवरजलचरवत् । त एते वृत्तितश्च द्रष्टव्याः,
हिङ्वादिभक्षणवत् । फलतश्च पारावतभुजङ्गसूकरजन्मापातनवत् । पुद्गल
तश्च नन्दाङ्गुलिमालसुनक्ष^(६)त्रादिवत् ।^४

^१अथ रागादयोऽनुशयाः कथं द्रष्टव्याः ? किं रागादय एवानुशया^१,
आहोस्विद्रागादीनामनुशयाः ? किञ्चात । रागादय एवानुशयाश्चेत्सुत्र-

^१ V supra p 18, n.5

^२ Cf मूल भवत्यानुशया पङ्कान् प्रतिघस्तया ।

मानोऽविद्या च दष्टिश्च विचिकित्सा च ते पुन ॥ *Ak* v 1

The Vijnana vadin enumerates these six as *klebas* —

बलेशा रागप्रतिघमूढय । मानद्विचिकित्साश्च । *Trmsikā*, 11 d, 12 a

^३ V, supra, pp 18—19 See infra, *Ad karika* 287—8

^४ Nanda=Sundarananda see DPPN II p 10 Angulimāla is the name
of a famous brigand See DPPN I p 22. Sunakshatra (Pali Sunakkhatta)
was a Buddhist monk who later on defamed the Buddha See DPPN II p.
252 These three are mentioned to illustrate *rāga*, *pratigha* and *drshiti*,
respectively Cf दुर्दमानामपि केषाञ्चित् पुरुषदम्ब्याना तीव्ररागद्वेषमोहमानानामपि सुवरा
नन्दाङ्गुलीमालोश्चित्वाकश्यपमहाराजकष्किणप्रभृतीना विनायक इति प्रदर्शनार्थम् । *As*
p 162.

^५ This *Adv* (from अथ रागादयोऽनुशया to तस्मात्सप्रमुक्ता एवानुशया)
is almost identical with *Akb* v 1 a The *Akb*, however, begins अथमिदं
ज्ञानम्यम् । कामराग एवानुशय कामरागानुशय आहोस्वित् कामरागस्यानुशय काम
रागानुशय ?

^६ 'आहोस्वित् कामराग एवानुशय' इति । संभ्रादिजनयेन पर्यवस्थानमेवानुशय ।
वाततीपुत्रीजनयेन प्राप्तिरनुशय । तीव्रान्तिजनयेन बीजम् । *Saks* p 442.

विरोधः—“इहैकत्यो न कामरागपर्यवस्थितेन चेतसा बहुलं विहरत्युत्पन्नस्य कामरागपर्यवस्थाने(न)स्योत्तरे(र)णि(नि)स्सरणं^१ यथाभूतं प्रजानाति । तस्य तत्कामरागप(र्य)वस्थानं स्थामशः सम्यक्सुसंघदत्तं^२ सानुशयं प्रहीयते” इति ।^३ रागादीनामनुशया इति चेद्विप्रयुक्तानुशयमसङ्गादभिधर्मविरोधः— “कामरागानुशयखिभिरिन्द्रियैस्संप्रयुक्तः” इति । कर्मधारय एव परिगृह्यते न पष्ठीसमास इति वैमायिकाः । ननु चोक्तं सूत्रविरोध इति । सानुशयं सानु-यन्धमित्यर्थः ।^४ आषा[V B, 2. Fol. 104a]⁽¹⁾चारिको वा सूत्रेऽनुशयशब्दः

^१ उत्तरनिस्सरण इति पश्चात्तिस्सरणमित्यर्थः । *Ibid*

^२ सम्यक्त्वसमग्रहनम् *in Akb*

^३ Cf सुनता च क्षी ज्ञानन्द अरियमावना...मुविनीतो न कामरागपरिदुष्टिजेन चेतसा विहरति न कामरागपरितेन उपजन्तस्स च कामरागस्स निस्सरण यथाभूतं प्रजानाति, तस्य सो कामरागो सानुसयो पहीयति । *ML suttā 64 See Ang III p 233*

—परिदुष्टितेना ति...गहितेन अभिभूतेन, परितेना ति...अनुगतेन, निस्सरण ति विद्विडनिस्सरण नाम निब्बानं, सानुसयो पहीयती ति वचनतो पनेत्य एकत्वे अञ्जं सयोजन अञ्जो अनुसयो ति वदन्ति । यदा हि सब्यञ्जनं भवति तदा वृत्ते भवती अञ्ज व्यञ्जनं होति । एव सानुसया ति वचनतो परिदुष्टिजनसङ्गादिदुष्टिो अञ्जो न अनुसयेन भवितुं ति नैव रुद्धि । त समीस पार्षित्या ति आशोहि पटिक्खित्तव्वा । ...तस्मा सो येव विलेसो वय्यनद्वेन सयाजन अण्णहीनद्वेन अनुसयो ति इदमत्य सन्धाय भगवता सानुसया पहीयतीति एव वृत्तं ति वेदितव्यं । *MLA III p 144*

^४ अभिधर्मविरोध इति । “कामरागानुशयस्त्रिभिरिन्द्रियै सम्ययुक्तं कर्मस्तिभि । सुखसोमनस्योपेक्षेन्द्रियं सम्प्रयुक्तं” इति । न हि विप्रयुक्तस्य प्राप्तिसङ्घस्य एभिरिन्द्रियै सम्प्रयोगो युज्यते इति शास्त्रविरोधः । *Sakt p 443*

Cf कस्य कामरागानुसयो अनुमेति ? कामधानुया द्वीनु वेदनामु । एतय कामरागा-नुसयो अनुमेति । *Yamaka, I p 268*

—कामावचरभूमिं मुज्जाय च अदुवत्तममुज्जाय च वेदनामु । एतय अनुमेती ति इमानु द्वीनु वेदनामु उपपन्नति । ...कामधानुया द्वीनु वेदनामु अनुसयमानो वेम ताहि वेदनादि सम्प्रयुक्तेषु मञ्जामसारविञ्जानेषु ति अनुमेति एव । ...परमा इमे द्वे वेदनाव मानसममुज्जाता अस्सादनद्वेन कामरागानुसवस्स उपपत्तिव्या सेसत्तमनुसयप्पेणु यथानं तस्मा ‘द्वीनु वेदनामु...’ ति वृत्तः । *Yamaka A p 239 (SHBS Vol. XI)*

^१ नास्ति विरोधः । सानुशयं सानुशयमित्यर्थान् । *in Akb.*

^२ ‘सानुशयं सानुशयमित्यर्थान्’ इति । कामरागस्यानुशयोऽनुसयानुशयेनेति । अनुसयः पुनः कल्पेयान्तरस्योपादानुसयस्यैवावस्थानम् । अनुसयिषा अनुशयः । अनुशयं प्रहीयते । न पुनरनुशयं न संशय इत्यर्थः । *Sakt p 443*

प्राप्तो(सौ)१ यथा कुःखोऽग्निरिति । लाक्षणिकस्त्वभिघर्ने क्लेश एवानुशयः१ । तस्मात्संप्रयुक्ता एवानुशयाः ।३

“एवं तु साधु यथा दार्ष्टान्तिकानाम्” इति कोशकारः ।४ कथं च दार्ष्टान्तिकानाम् ?५ “कामरागस्यानुशयः कामरागानुशयः ।६ न चानुशयः संप्रयुक्तो न विप्रयुक्तः, तस्याद्द्रव्यान्तरत्वात् ।७ सुप्तो हि क्लेशोऽनुशयः८ इत्युच्यते । प्रयुद्धः पर्यवस्थानम् । का च तस्य प्रसुप्तिः ? असमुखीभूतस्य वीजभावानुबन्धः । कः प्रबोधः ? संमुखीभावः । कोऽयं वीजभावो नाम ? आत्मभावस्य क्लेशजं(जा) क्लेशोत्पादनशक्तिः, यथा चाङ्कुरादीनां ०शालि-

१ ‘ओपचारिको वा...’ इति उपचारे भव ओपचारिक । कुत्रोपचारिक इत्याह— ‘प्राप्तौ’ । मूत्रध्वत्वा पर्यवस्थानेऽनुशयशब्दो वर्तते, उपचारेण तु प्राप्ती । तस्मानुशयहेतुभावात् । *Ibid*

२ ‘क्लेश एव’ इति । आलम्बनसम्प्रयोगतत्त्वानुगेरत इत्यनुशया इति । *Ibid*

३ After this, the Kośakāra gives the following details :—

“तस्मात् संप्रयुक्ता एवानुशयाः । कथमिदं गम्यते ? अनुशयाना

“वित्तकलेशकरत्वादावरणत्वाच्छुर्भैविरुद्धत्वात् ।”

यस्मादनुशयं क्लिष्ट चित्तं भवत्यपूर्वं कुशलं नोत्पद्यते उत्पन्नाच्च परिहीयते तस्मान् विप्रयुक्ता । अथ विप्रयुक्तरूप्येव स्यात् । कुशलं न कदाचिदुपलभ्येत । तेषां नित्यसन्निहितत्वात् । उपलभ्यते च । अतः

“कुशलस्य चोपलम्भादविप्रयुक्ता इहानुशया ॥” इति ।

तदिदमज्ञापकम् । यस्माद्यो विप्रयुक्तमनुशयमिच्छति स एतत्सर्वमनुशयकृतं नेच्छति । क्लेशकृतमेवेच्छति । *Akb. v 2 a.*

—आचार्य आह तदिदमज्ञापकम् । यदिदं संभाषिकं शक्यम् । वित्तकलेशकरत्वादित्यादि । यो हि विप्रयुक्तमनुशयमिच्छति तस्मिन्पुत्रोऽयः । *Saku. p 444.*

४ Cf. एवं तु साधु यथा सौप्रान्तिकानाम् । कथं च सौप्रान्तिकानाम् ?... *Akb. v 2 a. V supra, p 47 n 4*

५ This *Adv* from कामरागस्यानुशय to शालिकलोत्पादनशक्तिरिति, is identical with *Akb v 2 a.*

६ Cf. कामरागानुशयो नि आदीमु वापरागो च गो अणहीनदृष्टेन अनुशयो नि कामरागानुशयो । संमपदेणु पि एतेव नयो । *Yamaka A. p. 239 (SHBS. vol. xl)*

७-८ Yāsomitta gives the following comment :—कामरागस्यानुशय इति नास्ति मूलविरोधः । किन्तु विप्रयुक्तोऽनुशय इति प्राप्नोति । अत आह—‘न चानुशयः संप्रयुक्तो न विप्रयुक्तः’ इति । अथमित्याह । तस्याद्द्रव्यान्तरत्वात् इति । एतन्निरूप्य र्थाश्रय रागादिभ्योऽनुशयान्तरत्वात् । आत्मभावाय आश्रयस्य क्लेशजा पूर्वोत्पन्नोत्पन्ननिता क्लेशोत्पादनशक्तिः क्लेशोत्पादनाय शक्ति यथाऽनुभवज्ञानजा इत्याद्युत्पादनशक्तिः न

फलजा शालिफलोत्पादनशक्तिः” इति ।^१

“यत्तर्हि सूत्र एव क्लेशोऽनुशय उक्तः षट्पट्टके^२—“सोऽस्य भवति सुखायां वेदनायां रागानुशयः”^३ इति ? भवतीति वचनाददोषः । नासौ तदे(द्वै)वानुशयः । कदा तर्हि ? यदा प्रसुप्तो भवति । हेतो वा फलोपचार^४ एषः”^५ इति ।^६

द्रव्यान्तरभूता तदन् । स्मृत्युत्पादनहेतुर्द्रव्यान्तरभूत कश्चिद्विप्रयुक्त इत्याशयः दृष्टान्तान्तर-
मुपन्यस्यति । यथा चाङ्कुरादीनामिति विस्तरः । *Saka* p 444

^१ After this, the *Akb* has the following —शालिफलोत्पादनशक्तिरिति ।
यस्मिन् क्लेशानां बीजार्थमर्थान्तरं नल्पयति, तत्र स्मृतिबीजमप्यर्थान्तरं नल्पयितव्यं जायते ।

—यस्मिन् क्लेशानां बीजार्थमर्थान्तरं नल्पयति, तत्र स्मृतिबीजमप्यर्थान्तरं नल्पयितव्यं जायते ।
—यस्मिन् क्लेशानां बीजार्थमर्थान्तरं नल्पयति, तत्र स्मृतिबीजमप्यर्थान्तरं नल्पयितव्यं जायते ।

^२ From यत्तर्हि to फलोपचार एषः, is identical with *Akb* v 2 a

^३ Cf छच्छकमुत्त । *M sūtra* 148

^४ Cf शो मुक्ताय वेदनाय षट्पट्टो समानो अभिनन्दति, अभिवदति, अज्जासाय सिद्धति । तस्मै रागानुशयो अनुसेति । *M sūtra* 148

^५ तदुपचार in *Akb*

^६ यत्तर्हि सूत्र ‘एव क्लेशोऽनुशय उक्तः षट्पट्टके सूत्रे ‘रागानुशय’ इति । राग एवानुशयः । सुखवेदनावस्थायां हि रागः समुदाचरन्नेवमुक्तः । न तु तस्य बीजमित्यभिप्रायः । ‘भवतीति वचनात् नासौ तदेवानुशयः’ इति । अनुशय एव रागस्यावमुक्तः । न रागः । भवतीति वचनात् । तस्याभवस्थायां उत्पद्यमानस्य रागस्यानुशयो भवतीति बीजमुत्पद्यतः । न तूत्पन्नमिति । बीजप्रवृत्तावस्थायां वृध्यत इत्यभिप्रायः । ‘कदा तर्हि भवतीति ? कदाऽनुशयोस्तीत्यर्थः । ‘यदा प्रसुप्ता भवति’ यदोपरतो भवतीत्यर्थः । ‘हेतो वा तदुपचार’ इति । हेतो रागे अनुशयोपचारः । रागो हि रागानुशयस्य हेतुः । तथा हि रागजा रागोत्पादनशक्तौ रागानुशय इत्युक्तमिति । तद्विदमुक्तं भवति । यच्चिदनुशयदान्देन बीजमुच्यते । क्वचित्पर्यवसानमिति । *Saka* p 444

^७ The *Kathavatthu* contains various controversies on this topic —

(1) तिस्सो वि अनुसयकया (=अनुसया अव्यावना नि ?—अनुसया अहेतुका नि ?—
अनुसया चित्तविषययुक्ता ति ?) *Kv. ix* 4 (ii) अरुणो अनुसयो ति कया, and (iii) परि-
पुट्टान चित्तविषययुक्त ति कया । *Kv. xiv* 5-6 —

इदानीं अनुसया अव्यावना अहेतुका चित्तविषययुक्ता ति तिस्सो अनुसयकया नाम
होति । तस्य यस्मात् पुण्यज्जनो कुलपण्यज्जने चित्ते वलमाने तानुसयो नि वत्तन्ना । यो चम्य
तन्मि यणे हेतु, न तेण हेतुना अनुसयो सहेतुको, न तेण चित्तं सम्ययुक्ता, तस्मात् त अव्यावना

तदेतत्सौत्रान्तिकैरन्तर्गतं बुद्धवचननीतिथयणकौसीद्यमाविर्भाव्यते ।

अहेतुका चित्तविष्ययुक्ता इति यम लद्धि सेष्यया पि महासधिकानञ्चेव सम्मतीयानञ्च । ते सन्धाय तीसु पि कथामु पुच्छा सक्वादिसम् । *KvA ix 4.*

इवानि परियुट्टान् चित्तविष्ययुक्तं इति कथा नाम होती । तस्य यस्मा अनिष्ठादितो मनसिकरोतो पि रागादयो उप्पज्जन्ति तस्मा परियुट्टान् चित्तविष्ययुक्तं इति येस लद्धि, सेष्यया पि अण्यकान येव । *KvA xiv 6*

Buddhaghosha in the *YamakaA* sums up this whole controversy and gives the Sthavira-vadin's view —

अनुसया इति केनटठेन अनुसया ? अनुसयनटठेन । 'अप्पहीनटठो, एते हि अण् हीनटठेन तस्स तस्म सन्ताने अनुसेन्ति नाम । तस्मा अनुसया इति बुच्चन्ति । अनुसेन्ती इति अनुरूप कारण लभित्वा उप्पज्जन्तीति अरथो । यथापि सिया अनुसयनटठे नाम अण्हीना कारो । अण्हीनाकारो च उप्पज्जन्ती इति वत्तु न युज्जति तस्मान् अनुसया उप्पज्जती इति ? तत्रिद पटिवचन । अण्हीनाकारो अनुसयो इति पण् अण्हीनटठेन धामगतकिलेसो बुच्चति । सो चित्तसम्पयुक्तो सारम्मणो सप्पच्चयट्ठेन सहेतुको एकान्ताकुसलो अतीतोपि होति अनागतो पि तस्मा उप्पज्जतीति वत्तु युज्जति । तत्रिद एमाण । अभिधर्मे ताव कथावत्थस्मि 'अनुसया अख्याकता अनुसया अहेतुका अनुसया चित्तविष्ययुक्ता' इति सच्चे वादा पटित्सेधिता । पटिसम्भिदामग्गे 'पच्चुप्पन्ने किलेसे पज्जती' इति पुच्छ कत्वा अनुसयान् पच्चुप्पन्नभावस्म अतियताय 'धामगतानुसय पज्जती' इति वत्त । धम्मसग्गे पण् मोहस्स पपभायने 'अविज्जानुसयो अविज्जा-परियुट्ठान् अविज्जालङ्गी मोहो अकुसलमूल, अय तस्मि समय मोहो होवी' इति अकुसलचित्तेन सद्धि अविज्जानुसयस्स उप्पन्नभावो वुत्तो ।** तस्मा अनुसेन्तीति अनुरूप कारण लभित्वा उप्पज्जन्तीति अरि य वत्त यम्पि 'चित्तसम्पयुक्तो सारम्मणो' इति आदि वत्त तम्पि सुवत्तमेव । अनुसयो इति नामेस परिनिष्कलो चित्तसम्पयुक्तो अकुसलधम्मो इति निटठमेस्य गन्तव्व । *Yamaka A p 239 (SHBS yol xl)*

For an explanation of the terms *anusaya* and *pariyutthana*, see *A Dissertation on the Yamaka*, by Ledi Sadaw :—

तस्मो हि कामरागस्स भूमियो अनुसयभूमि, परियुट्ठानभूमि, वित्तिककमभूमि इति, तथा पटिवस्स ** पे अविज्जाय । तस्य कामरागो, यदा कायङ्ग वाचङ्गानि चालेन्तो पवत्तनि, तदा तथा पवत्ति तस्स वित्तिककमभूमि नाम । यदा कायङ्ग वाचङ्गचलन अपत्वा मनोद्वारे य एव उट्ठान् पापुणत्ति, तदा तथा पवत्ति तस्स परियुट्ठानभूमि नाम । मनोद्वारे पि उट्ठान् अपत्वा निच्चकाल चित्तसन्तानानुगतो अवत्थाकारविसेसो, तस्स कामरागस्स अनुसयभूमि नाम । सो हि उप्पाद पि अपत्वा चित्तसन्ताने सयनाकारेण पवत्तमानो हुत्वा यदा छमु द्वारेसु अञ्जतरस्मि द्वारे रज्जनियवत्पुभूत आरम्मण आपाय आगच्छति, तदा अयोनिसे भवद्द आचट्ठत्वा परसो परियुट्ठानभूमि पत्वा कामरागसहगत जवनचित्त उप्पादेति, तदा गचे त आरम्मण दुब्बल होनि, तस्मि आरम्मण निरुद्धे पुन सो कामरागो निरुद्धत्वा पुन अनुसयभूमि पत्तिट्ठानि । यदि त आरम्मण वत्त होति, परियुट्ठानभूमिय पि अट्ठत्वा वित्तिककमभूमि पत्वा कायङ्ग वा चालेत्तो पवत्तनि । *Yamaka, II pp 258-9 (Appendix)*

कथम् ? उक्तोत्तरत्वात् । उक्तमत्र कर्मचिन्ता 'यामुत्तरं तत्त्वसततौ' च ।
तस्मिन्^(१)र्यताम् । मा प्रमोषीः ।

पुनश्चापदिश्यते । सौत्रान्तिकपरिकल्पिते प्रतिबोजकल्पे चित्तशक्ति-
वीजनावनापक्षे निवृत्त्युत्तरमन्यानन्यत्यादिदोषात् । नान्यानन्य इति वीज-
वासनावस्थाने चित्तविनाशाम्युपगमे च मध्यमाप्रतिपत्सिद्धिरिति चेत् । न ।
चित्तस्वभावशक्तिप्रियाभावे तदन्तद्वयासिद्धौ मध्यमाप्रतिपदनुपपत्तेः ष^(२)पु-
ष्पमयदण्डवत् ॥

ते पुनः

[262] रागद्वेषात् मताः सप्त^३ दृष्टिभेदादश स्मृताः^४ ।
भूयोज्ञानवतिर्ज्ञेया धात्वाकारादिभेदात् ॥

तत्र कामरागभयरागभेदं पुरस्ताद्ब्रूयते । दृष्टिभेदोऽपि सत्काण्डहृष्ट्या-
दिभेदेन पञ्चधा । रागभेदे च द्विधा वक्ष्यामः । ते पुनरेते सप्त एवानुशया
यथासंभवं धात्वाकारप्रकारभेदेनाष्टान^(५)वतिर्भवन्ति ।

तत्र केचित्पण्डिता दर्शयन्ति । धातुभेदेन कामावचराः पञ्चविंशद्दर्शण-
(न)भावनाहेयाः । द्वाविंशद्दर्शनहेयाः । रूपावचरा एकविंशदुभयहेयाः,
अष्टाविंशतिर्दर्शनहेयाः पञ्च प्रतिघयर्ज्याः । एवमारूप्यावचराः ।

तत्र कथं कामावचराः पञ्चविंशद्भवन्ति ? दर्शनभावनाहेयप्रकारणै-
र्यम्य^(६)भेदात्] । दृष्टीनामपि ^(७)धात्वाकारप्रकारभेदात् पञ्चविंशत्त्वम् । प्रति-
घस्य धातुनैपम्यात् पञ्चत्वम् । ययं पुनरेषां भेदं श्लोकानुगतमेव दर्शयिष्यामः ।

तत्र कत्येपरमष्टानवतेरनुशयाणां दुःखदर्शनहेयाः कति वायद्वायना-
हेयाः ? तत्र कामघातौ तावन् । प्रतिदुःखादिसत्यं यथाक्रमं दश सप्त सप्ताष्टौ
दुःखादिदर्शन(न)हेया द्वाविंशत्का^(८)मघातौ भवन्ति । तेषु तेषां विप्रतिपत्तेः ।
एवं रूपारूप्यधात्वोरभ्युह्य वक्तव्यम् ॥

^१ This refers to the Fourth *Adhyāya* of *Adv.*

^२ *Tattva-saptati* appears to be a title of some work by the author of *Adv.*, written on the model of the *Paramārtha-saptati* of *Vatubandhu*.

^३ Cf. *वदुतभेदात्मस्तोत्राः* । *Abb.* v. 2 a.

^४ पुनरेते दशनुशया अविपर्ये दश विवन्ते । *Abb.* v. 2 d.

—अविपर्ये इति न सूत्र इत्यभिप्रायः । *Sahr.* p. 445.

[263] कामरागो भवाख्यश्च द्विधा रागः प्रमिद्यते ।
प्रायो बहिष्प्रवृत्तत्वादृत्तयादिभेदतः ॥^१

यथाक्रमम् । उक्तो रागभेदः ॥

दृष्टिभेदो निर्दिश्यते—

[264] सत्कायान्तद्रूपग्राहौ निव्यादर्शाण(न)मेव च ।
दृष्टिशीलत्रतामर्शावित्येताः पञ्च दृष्टयः ॥^२

(^१)ते पुनरेते प्रमिद्यमाना घातुप्रकाराकारभेदेनाष्टानवतिर्भवन्ति ।^३ पट्ट-
त्रिशुक्तामायचराः । एकत्रिशुद्रूपायचराः । एकत्रिशुदाख्यायचराः । दर्श-
(न)भावनाद्वेषप्रकारणै(नै)यम्यात् ॥

^१ Cf. बङ्गागभेदात्सप्तोक्ता भवरागो द्विधाऽनुतः ।

अन्तर्मुखत्वात्तन्मोक्षसंज्ञाप्यावृत्तये कृतः ॥ Ak. v. 2.

समापत्तिरागो हि तेषां प्रायेण । स चान्तर्मुखप्रवृत्तस्त्वान् भवराग । ते च सत्त्वा-
समानिषाध्यायाम्बादयन्त आत्मभावमेवास्वादयन्ति वामवीनारागन्वान् । अतः स रागो
भवराग इत्युक्त । Ak. v. 2 आस्वादनार्थप्रयुक्ते ध्याने प्रायेण तेषां रागः । स चान्त-
र्मुखप्रवृत्त समाहितरूपस्त्वान् । तथा च गति मोक्षप्रज्ञोपनिच्छेदे । तद्विच्छेदनार्थं मयवान्
देययामास कामरागो भवराग इत्येवमादि । भवे राग एव, नैव मोक्षे । Sakr. p. 444.

Cf. भवरागानुमयो पत्र विञ्चानि विट्टिविष्युत्तेमु चतुमु चिनेमु उष्यञ्जनतो
सद्गानानुमयवनेन कामधानुया द्वीमु वेदनामु अनुमेतीति वसन्तो भवेव्य । कामघातुर्प
पनेम द्वीहि वेदनाहि मादि उष्यञ्जमलो पि ह्याहृषावचरधम्ममेव दटिलमति । कामघातुया
परिवायत्रं एकधम्म नि आरम्भण न करोति, तस्मा आरम्भणानुमयवनेन नियम क्त्वा “ह्य-
धानुया अरुधानुया एव्य भवरागानुमयो अनुमेती” नि वृत्त । अपि च रागो नामैत काम-
रागभवरागवत्तेन दुविद्यो । तस्य कामरागो कामघातुया द्वीमु वेदनामु अनुमेतीति वृत्तो ।
सचे पत्र भवरागो नि कामरागो विद एव वृत्तेव्य, कामरागेन मादि वेदना सकिण्णा विप
भवेप्याति रागकिण्णे दिधा भिन्निन्वा कामरागवदो भवरागस्य विसेतदस्मन्त्यं नि एवं देयना
क्त्वा । YamskaA. p. 242. (SHBS. vol. xl.)

^२ Cf. दृष्टयः पञ्च सत्कायनिष्पान्तप्राहृष्टयः ।

दृष्टिशीलत्रतामर्शाविति पुनर्वत ॥ Ak. v. 3.

^३ पुनरेते दशादृष्टया अभिपर्वेऽष्टानवति क्रियन्ते । Ak. v. 3.

कति पुनरेभ्यः कामघातौ दर्शनहेयाः^१ कति याघद्भावनाहेयाः^२ ?
तदवद्योत्यते—

[265] दशेह दुःखदग्धेयाः

सर्वेऽपि दशेह कामघातौ [V. A, 2. Fol. 104 b.] (1)दुःखे विप्रतिपन्नत्वा-
द्दुःखदर्शनहेयाः ।

सप्त हेत्वीक्ष्यक्षयाः ।

पद्भ्यो दशभ्यः सत्कायान्तग्राहदृष्टिशीलमतपरामर्शत्रयं हित्वा ।

सप्तापवर्गदग्धेयाः

एत एव

अष्टौ मार्गेक्ष्यक्षयाः ॥^३

सत्कायान्तग्राहदृष्टी हित्वा । तेऽपि फलभूतेषु स्कन्धेषु विप्रतिपन्न-
[त्वा]द्दुःखदर्शनहेयैव ।

[266] दृष्टिहेयावलम्बित्वात्सदाकारपस्त्रि⁽²⁾हात् ।

रागादयस्तु चत्वारो ज्ञेया मार्गद्वयक्षयाः ॥^४

ते दर्शनप्रहातव्यास्तेषां चतुर्णां रागादीनां यस्मादात्मव्यनमत्तस्तप्र-

^१ दस्सनत्तिके दस्सनेना ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि पठम निम्वाणं दस्सगतो
दस्सन ति वुत्तो । भावनाया ति सेसमग्गतयेन । सेसमग्गतर्थं हि पठममग्गेन दिट्ठिस्मि येव
धम्मे भावनावमेन उप्पज्जनि, अदिट्ठुप्पुव्व किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावना ति वुच्चति ।
Dhs A. II- 24.

कतमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वा ? तीणि सयोजनानि—सत्कापदिट्ठि विचिकिच्छा
शीलव्यतपरामासो । *Dhs. 1002.*—इमिस्सा च पालिया दिट्ठिमविलेसो विचिविच्छास-
किलेसो ति द्वे येव आगता । लोभो दोभो मोहो मानो धीन उद्वच्च अहिरिक अनोत्तप्प ति
इमे अट्ठ अनागता । आहरित्वा दीपितव्वा । एत्व हि...अपापगमनीयो लोभो...अनोत्तप्प
सन्वे पि' मे पहानेकट्ठा हुत्वा पहीयन्ति । *Dhs A. v. 30.*

^२ कतमे धम्मा भावनाय पहातव्वा ? अवसेसो लोभो दोभो मोहो तदेवट्ठा च
किलेगा...इमे धम्मा भावनाय पहातव्वा । *Dhs. 1007*—अवसेसो नि दस्सनेन पहीनावसेसां ।

^३ दस्सनेन हि अपापगमनीया च पहीना । *Dhs A. v. 33*

^४ Cf दशोते सप्त सप्ताष्टौ त्रिद्विद्विषाजिताः ।

ययाकर्मं प्रहोयन्ते कामे दुःखादिदमोनें ॥ *Ak. v. 4*

^५ Cf. चत्वारो भावनाहेयाः । *Ak. v. 5a.*

ह्याणात्तेषामपि प्रहाणं स्तम्भनिपातादुपस्तम्भनिपातनघत् । ये तु रागादय-
श्चत्वारः स्वलक्षणकेशास्ते भावनाप्रहातव्या द्रष्टव्या रागप्रतिघमानाधिधाः ॥

अत्र पुनः

[267] प्रतिकल्पवशोत्पत्तेर्दृष्टिका⁽³⁾ङ्गे तु दृक्त्वे ।

अधिघमाने खलु वस्तुन्येते स्कन्धेषु विपरीतसंदेहाकारप्रहणं कृत्वा
प्रवर्तते । तस्मादेते दर्शण(न)हेये चेतोद्घाटनमात्रेण सारद्रव्यास्तिस्त्व(त्व)-
संदेया(हा)पगमवत् ।

रूपेऽप्येवं तथाऽरूप्ये प्रतिघानुशयाद्वे ॥^१

यथा कामघातो प्रोक्ताः, रूपारूप्यघातोरप्येवं द्रष्टव्याः । प्रतिघानुशयं
वर्जयित्वा । तत्र हि शमयन्नि⁽⁴⁾घसन्तानत्वात्प्रतिघनिमित्ताभावाच्च प्रतिघा-
नुशयो नास्ति ।^२

तत्र सत्कायान्तर्गृह्यद्दृष्टी एकप्रकारे दुःखदर्शण(न)मात्रहेयत्वात् ।
मिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्साः प्रत्येकं चतुष्प्रकाराः, चतुस्सत्यदर्शण(न)
हेयत्वात् । शीलप्रतपरामर्शो द्विप्रकारो दुःखमार्गदर्शनहेयत्वात् । रागादय-
पञ्चप्रकाराः, चतुस्सत्यदर्शनभा⁽⁵⁾यनाहेयत्वात् । त एते कामघातो पट्विंशद्भ-
वन्ति । रूपघाताथेकविंशदारूप्यघाताथेकविंशदिति समस्ता दर्शनभावनाद्वेया
अघानयतिर्भवन्ति ।^३ तेभ्यः पुनरघाशीति दर्शनप्रहातव्याः । दश भावना-
प्रहातव्याः ॥

अथ य एतेऽघाशीतिरनुशया दर्शनप्रहातव्याः किमेते दर्शनमार्गेष्वेव
प्रहोयन्ते ? नेत्याह । किं तर्हि ?

[268] भवाग्रे⁽⁶⁾ चान्तिहेया ये दृग्धेया एव ते मताः ।^४

^१ Cf त एवाप्रतिघा पुन ।

रूपघातो तथारूप्ये इत्यष्टानवतिर्मता ॥ Ak v 5 bcd

^२ Cf. 'रूपघानुशया अल्पघातुशया अपरिघातजं एव पट्टिघानुशया च नानुमनि काम-
गगानुमवो च नानुमेनि । Yamaka A p 241 (SHBS vol xl)

^३ त एवमेव पदनुशया आकारप्रकारघातुभेदरष्टानवतिर्मता आभिधामिहाणाम् ।
Akb v 5 d

^४ Cf भवाग्रजा शांतिवध्या दृग्धेया एव शेषजा ।

दृग्धेयनाभ्यामशान्तिवध्या भावनयैव तु ॥ Ak v. 6

भवाग्रजपठ्ये तदयमभूमिचविगणार्थम् । न हि लीक्चोर्नन् भवाग्रजलिगणमूर्तो
भावनामार्गं इति । Sak p 447.

ते ह्येकान्तेनान्वयक्षान्ति^१वध्याः ।

ज्ञानवध्यास्तु ये तस्मिन्नभ्यासेनैव तत्त्वयः ॥

एवमन्यास्वपि भूमिषु येऽनुशया ज्ञानवध्यास्त आर्याणां पृथग्जनानां च भावनामार्गैश्चैव^२ प्रह्वीयन्ते । शेषास्तु भयथा । यथायोगं शेषास्तु खलु भूमिषु यथासंभवं धर्मान्वयक्षान्तिवध्या अनुशया आर्याणां दर्शनहेयाः, (१)पृथग्जनानां च भावनाहेया इति बोद्धव्यम् ॥^३

अथ या इमाः पञ्च दृष्टयो घान्वाकारप्रकारभेदेन^४ पट्टत्रिंशद्वा भिन्नास्तासां प्रत्येकं कः स्वभावः^५ ? तदारभ्यते—

[269] अहं ममेति या दृष्टिरसौ सत्कायदृक् स्मृता ।

तदुच्छेदध्रुवग्राही यौ सान्तप्राहदृष्टमता ॥

हेतुवत्सामर्थ्यादसच्छास्त्रश्रवणाच्च पृथग्जनस्यार्हं ममेति पञ्चसूपावा-
(३)नस्कन्धेषु य आत्मग्राहः सा सत्कायदृष्टिरित्युच्यते^६ । सति सीदति चा
काये दृष्टिर्विपरीताकारा सत्कायदृष्टिरिति [नि]र्घञन्म^(४) । सौपात्मात्मीया-
कारभेदा[द्] द्विप्रकारा । पुनः पञ्चस्कन्धालम्बनाः पञ्चात्मदृष्टयो भवन्ति ।

^१ V infra, *Ad. kārikā*: 423-424

^२ द्विविधो हि भावनामार्गं ऋषिको लोकोतरद्वय । *Saks* p 447.

^३ After this, the *Akb* has नैव हि बाह्यकानां दर्शनप्रहातव्या प्रह्वीयन्त इत्यपरे ।
...दृष्ट्युत्पादसमकालं ते परिहोणा देवदत्त इवेति वंभाषिका । *Akb* v. 6 d See *Saks*.
pp 447-450

^४ आकारप्रकारपातुभेदेरिति । आकारभेदो ह्यनानामनुभवाना 'आत्मात्मीयध्रुवोच्छेद-
नास्तिहीनाप्रदृष्टय' इत्येवमादिक । प्रकारभेदो तु तदर्शनप्रहातव्यो निरायो यावद्भावना-
प्रहातव्य इति । पातुभेदं वामावचर, रूपावचर, आरूप्यावचर इति । *Saks* p 436.

^५ Cf आत्मात्मीयध्रुवोच्छेदनास्तिहीनाप्रदृष्टय ।

अहेत्वमार्गं तददृष्टिरेतास्ता पञ्चदृष्टय ॥ *Ak* v. 7.

^६ Compare this definition of *satkāya dṛṣṭi* with Ācārya Samghabhadra's definition, as given by LVP —Samghabhadra (*xxii* 5, 9 b) explique : Par la force de la cause (*hetu*, sans doute *sabhāgahetu*,[—]) et de l'enseignement, des sots reconnaissent moi-et-muen-dans les cinq *spādāna-skandhas* Cette vue est nommée *satkāya-dṛṣṭi* LVP*Ak*. v. p 15 note 3

The *Kośakāra* gives the following definition : आत्मदृष्टिरासीददृष्टिर्वा
मन्वायदृष्टि । मोदनीनि मन् । अयं वाय मयात इत्यर्थः । मन्वाय कायदत्तेनि मन्वाय ।
पञ्चोपादानस्वरूपा. *Akb* v 7.

पञ्चदशात्मीयदृष्टयः । ताः समस्ता विंशतिकोटिका^१ सत्कायदृष्टिरिति व्याख्यायते ।

तयोर्गृहीत^(१)स्य विपर्यासेनात्माख्यस्यासद्वस्तुनोऽस्तत्पुरुषसंसर्गाभित्य-
त्वग्राहो वा नित्यत्वग्राहेण वा साऽन्तर्ग्राहदृष्टिरिति ॥^१

[270] फलहेत्वपवादो यः सा मिथ्यादृष्टिरुच्यते ।^२

फलहेतुग्रहणे घस्तुक्रियाग्रहणं प्रत्येतद्व्यम् । अनेन शास्त्रप्रोक्तया
मिथ्यादृष्टेः साफल्येन ग्रहणं प्रत्येतद्व्यम् ।

ज्ञेयो दृष्टिपरामर्शः हीनवस्तूत् [V B, 3 Fol 105 a] मग्रहः ॥^५

For various derivations of the term *satkāya dṛṣṭi*, see *LVP Ak v*
p 15 n 12

Also cf ये केचि भिक्खवे समणा वा ब्राह्मणा वा अनकविध अत्तान समनुपस्सन्नि
सब्धे ते पञ्चूपादानवत्तन्धे समनुपस्सन्ति एदेस वा अञ्जतर । *S III p 46* सत्कायदृष्टी
ति विञ्जमानट्ठन सति खन्धपञ्चकसत्तावे काये, सय वा सती तस्मि काये दिट्ठी ति
'सत्कायदिट्ठि' । *Dhs A v 13* तत्र सत्कायदृष्टियंतु पञ्चमूपादानस्कन्धपु आत्मात्मीय-
दर्शनम् । *Tsb 12 a* पञ्चस्कन्धेषु विकल्पयत्वात्मानमित्येव दृष्टिरुच्यते सत्कायदृष्टि ।
Aam p 77 अहमात्मीयाकारेण पञ्चस्कन्धदर्शनं स्वकाय । *Aap p 78*

^१ Cf तस्य कतमा सत्कायदिट्ठि ? इध अस्सुतवा पुयूज्जनो रूप अत्तो समनु
पस्सन्ति, रूपवन्त वा अत्तान, अत्तानि वा रूप रूपस्मि वा अत्तान वेदन सञ्ज 'सङ्खारे'
विञ्जणाणं विञ्जणाणस्मि वा अत्तान वा एवहपा दिट्ठि—ये—विपरियेसग्गाहो, अय वुच्चति
सत्कायदिट्ठि । *Dhs 1003*—एत्थ पण्णरस भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति ।
ता सत्त्वा पि पठमग्गवज्जा । *Dhs A v 26 Sec Aam p 8*

Cf केन कारणेन पञ्चदशात्मीयदृष्टयः । सम्बन्धात्मीयतामुपादाय वशावर्तनात्मीयता
मुपादाय अविनिर्भागवृत्त्यात्मीयता बोधाय । *Aim p 8*

^२ Cf अन्तर्ग्राहदृष्टिस्तेष्वेव पञ्चमूपादानस्कन्धव्यात्मात्मीयत्वेन गृहीतेषु यदुच्यते
शाश्वततो वा दर्शनम् । *Tsb 12 a* लोकस्यास्ति अन्त नास्ति अन्त—इत्येव दृष्टिरुच्यते
अन्तर्ग्राहदृष्टि । *Aam p 77* शाश्वतोच्छेदमाश्रित्य हेतुप्रत्ययफलविपाकानामज्ञानमन्त-
र्ग्राहदृष्टि । *Ibid*

^१ Cf मिथ्यादृष्टि । यया मिथ्यादृष्ट्या हेतु वापवदनि फल त्रिधा वा सदा वस्तु
नाजयति । या सर्वदशानपापत्वाग्निमिथ्यादृष्टिरिष्यते । *Tsb 12 a v supra, p 164,*
n. 6 *Akb says* एषा ह्यपवादिका अन्यास्तु ममाराजिका । v 7 See *Saks p 450*

^५ Cf दृष्टिपरामर्शः । पञ्चमूपादानस्कन्धप्रत्ययो विविधत ध्येष्ठन परमपरव
यद्दर्शनम् । *Tsb. 12 a* सायवधमेषु विस्मयति मननमग्रानाम् इत्येव दृष्टिरुच्यते दृष्टिपर-
मर्शः । *Aam p 77* अग्रमाधर्मभूतमगुणमनुचि परयति मुग मुचि...इति दृष्टिपरामर्शः ।
Ibid

[271] अहेतावपथे चैव तद्धि शीलव्रताह्वयः ।

सर्वं यत्तु साध्वयं वस्तु हीनार्हत्वाद्दीनम् । आदिग्रहणशब्दस्य चात्र लोपो द्रष्टव्यः ।^१ दृष्ट्यादिपरामर्शो दृष्टिपरामर्शः । अतस्त्रो दृष्टीः प्रत्यघरं च वस्तुप्रतो गृह्णाति । कथमग्रेयं दृष्टिः ? येयमात्मदृष्टिः—आत्मानमहं पूजयिष्यामि यामुदेवोऽत्र पूजितो भविष्यतीति हीनपुरुषं^(२)पञ्चोपादान-स्कन्धात्मकमप्रतः प्रतिपद्यते । नास्ति दत्तं यथासुखं प्रवर्तिष्यत इत्येवमादिः ।

अकारणे कुमारो च कारणमार्गग्रहणं शीलव्रतपरामर्शं । तद्यथा प्रकृती-श्वरपुरुषादिहेतुकं पञ्चोपादानस्कन्धात्मकं न तृष्णाहेतुकमित्यकारणे कारण-दर्शनं(नम्) । कुमारं चाग्निजलप्रवेशादौ प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञा^(३)नादौ च स्वर्गापवर्गाहेतुत्वम् ।^२

शीलं त्वनाग्निहोत्रानुष्ठानं प्रतिजुहोत्याद्यास्तिस्रोऽन्तरङ्गक्रियाः, पञ्चा-त्ममनाद्याः बहिरङ्गाः, तदुभयस्य पावज्जीवमनुष्ठानं शीलम् । यथोक्तम्—
“जरामर्यं धैतस्त्रं यदग्निहोत्रं जुहोति”^३ इति ।

व्रतम्—आग्नेयमग्निपरिचरणं शोकमापो हि घ्राद्यनुष्ठानम्^४ अर्पां शुक्रदैव-त्यत्वात् । चार्हस्पत्यौपनिषद्^(५)मोदानार्यं जटावतारखम् । अथवा गोव्रता-दीनि^६ व्रतान्येभिः शुष्यते मुच्यत इत्याहुः ।

^१ Cf दृष्ट्यादिपरामर्श इति वक्तव्य आविद्यन्लोप कृत । *Akb* v 7 —‘आदि-शब्दलोप कृत’ इति । दृष्ट्यादीनामुपादानस्कन्धाना परत्वेन प्रधानत्वेनामर्शो दृष्टिपरामर्श इति । परशब्दप्रयोगेण चायमतिशयार्थो लभ्यत इति आचार्यसप्तमत्र । *Sakp* p 450
See *LVP Ak* v p 18, n 3

^२ Cf अहेतो हेतुदृष्टिपरामर्शं मार्गदृष्टिं शीलव्रतपरामर्शं । तद्यथा महेश्वरो न हेतुर्लोकानाम् । त च हेतु पश्यति । अग्निजलप्रवेशादयश्च न हेतु स्वर्गस्य ता च हेतु परिपन्ति । *Akb* v 7

शीलव्रतपरामर्शं । पञ्चमूपादानस्कन्धेषु शुद्धितो मुक्तितो नैयौगिकतश्च पदसंनम् ।
Trb 12 a

अयुचिहेतुप्रत्ययेषु गदेषपति परिगुहनागमित्येव दृष्टिच्यते शीलव्रतपरामर्शं ।
Aam p 78

तस्य व्रतमो शीलव्रतपरामर्शो ? इतो बहिर्द्धा समग्राह्यागान ‘नीलेन मुदि, वतेन मुदि, शीलव्रतेन मुद्धीति’ या एवम्या दिदिष्टः *Dhs* 1005

^३ Cf एतदं जरामर्यं सत्र यदग्निहोत्रं जरया वा ह्यवास्मान्मुच्यन्ते मृशुना वा ।
Satapatha brāhmana, 12, 4, 1, 1

^४ Cf मापो हि घ्रा मयोमूवस्ता नऽऽर्धे दपातन । महे रणाय वससे । *Sukla-
yajurveda*, xi 50

^५ Cf वतेना ति गोवनादिना *Dhs A* v 30 See *Al. sūtra* 57

त्रयोघर्म(मां)स्त एव ते हरिहरद्विरत्यगर्मादयो न कारणमुपादानस्क-
न्धात्मकत्वात् । न च नित्याः, न चाप्रया इत्येतद्विस्तरेशाविष्कृतम् ।^१ पश्चा-
(श्वा)लम्भनाग्निजलप्रवेशादयश्च न स्वर्गोपचर्गं(हे)तुर्दानशीलभावनां तद्दे-
तुत्वात् । इत्यतो विप^(५)रीतदर्शण(न)मेतच्छीलव्रतपरामर्शाख्यमिति ॥

यदि तर्हि पुरुषेश्वरादिकारणद्वारेण शीलव्रतपरामर्शः प्रवर्तते, प्रात-
स्तर्हि समुदयदर्शनप्रहातव्यः ? नैतदस्ति । यस्मादसौ

दुःखभ्रान्त्यपथादानान्तदृष्टयुत्सार्य एव सः ॥^२

^१ V. supra, p. 119.

^२ Cf ईश्वरादिपु नित्यात्मविपर्यातात् प्रवर्तते ।

कारणाभिनिवेशोऽनो दु खदृष्टये एव सः ॥ Ak. v. 8

सात्यकारणे कारणदृष्टिः शीलव्रतपरामर्शः । कस्मादयं न समुदयदर्शनप्रहातव्यः ?
दु खदर्शनादेव हि तेषु तौ नित्यात्मप्राहो प्रहोयते । तस्मात् तत्तृतोऽपि कारणाभिनिवेशस्तत
एव प्रहोयते ।

यस्तर्हि जलाग्निप्रवेशादिभि स्वर्गोपपत्ति पश्यति शीलव्रतेन वा शुद्धिं सोऽपि दु खदर्शन-
प्रहातव्य एव । एष हि सूत्रपाठः “अकारणं कारणतः प्रत्येति शीलव्रतपरामर्शो दुःख-
दर्शनप्रहातव्यः” इति विस्तरः । किं पुन कारणमसौ दु खदर्शनप्रहातव्य ? दु खे
विप्रतिपन्नत्वात् ।

अति प्रसंगः—“सर्वेषां सास्त्रबालम्बनानां दु खे विप्रतिपन्नत्वात् । कीदृशो वाज्य-
शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्य ? यो मार्गदर्शनालम्बनः । सोऽपि हि नाम दु खे
विप्रतिपन्नः ।” तस्मान् परीक्ष्य एषोऽर्थः । Ak. v. 8.

Yasomitra gives the following comment :—कस्मादयं न समुदयदर्शनप्रहातव्य
इति । हेतुविप्रतिपन्नत्वादित्यभिप्रायः । ‘तत्तृतोऽपि कारणाभिनिवेशः’ इति । नित्यात्म-
कानुप्राहृत्तुमीत्यर्थः । ‘तत्र एव प्रहोयते’ इति दु खदर्शनादेव प्रहोयते । ‘यस्तर्हि जलाग्नि-
प्रवेशादिभि स्वर्गोपपत्ति पश्यति, शीलव्रतेन वा शुद्धिं’ इति । नाय तत्कृत कारणाभिनिवेशः ।
कथं दु खदर्शनात्प्रहोयते ? तस्मात्समुदयदर्शनप्रहातव्य एवार्थं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

बैभाषिक आह—‘सोऽपि दु खदर्शनप्रहातव्यः’ इति विस्तरः । दु खे विप्रतिपन्नत्वादिनि
बैभाषिकाः । कथं च पुनर्दु खे विप्रतिपन्न ? तेन स्वर्गबलान्छुद्धिदर्शनाद्वा ।

‘अतिप्रसंगः’ इति विस्तरेशाचार्यः । ‘सर्वेषां सास्त्रबालम्बनानां’ अदृष्टिर्वभावात्वा च
दु ख्यादिदर्शनप्रहातव्यानां दु खे विप्रतिपन्नत्वात् । सर्वे हि सास्त्रबद्वस्तु दु खमिति दु खदर्शन-
प्रहातव्यप्रसंगः । तथा मति न कश्चित्कमुदयादिदर्शनप्रहातव्य स्यात् ।

‘कीदृशो वाज्य शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्य स वक्तव्यः ।’ योऽपि हि
गोमोलादिनां मूष्यति “इति पश्यति तस्मान्त्वयमकारण कारणतः प्रत्येतीति दु खदर्शनप्रहातव्य
शीलव्रतपरामर्शः इति पठयेत् ।

बैभाषिक आह—‘यो मार्गदर्शनप्रहातव्यालम्बनः’ इति । यो मार्गदर्शनप्रहातव्यो

दुःखभूतेषूपदानस्कन्धेषु द्वरिद्वरिहरिहरस्यगर्भादिष्वकारणेषु बुद्ध्या भ्रान्तः । तस्माद्यत्रैय भ्रान्तः⁽⁶⁾स्तत्रैवाविपरीतदर्शना(न)त्प्रहीयते । कापथे च

मिथ्यादृष्ट्यादीनालम्बने, न मार्गदर्शनप्रहातव्यं शीलव्रतपरामर्शो इति । 'सोऽपि हि नाम दुःखे विप्रतिपन्नः' इत्याचार्यः । मिथ्यादृष्ट्यादयो हि मार्गदर्शनप्रहातव्या अप्टावनुशयाः शीलव्रतपरामर्शस्यालम्बनम् । ते च मास्ववत्त्वाद् दुःखसत्यसंप्रहीताः । तत्र च विप्रतिपन्न इति । दुःखदर्शनप्रहातव्य एव स्यादित्यभिप्रायः । '...तस्माद् परीक्ष्य एषोऽर्थः' इति । यस्मादर्थः दुःखदर्शनप्रहातव्यः शीलव्रतपरामर्शो न संबन्धति मार्गदर्शनप्रहातव्यश्च । अतिप्रसंगादिविद्योपात्तस्मात् परीक्ष्य एषोऽर्थः । शीलव्रतपरामर्शो दुःखदर्शनप्रहातव्यः मार्गदर्शनप्रहातव्यश्चेति । तद्विदनाचार्येण संशयावच्छेदकृतम्, न स्वमतं दर्शितम् ।

अथ आहुः—योगाचारमतिमपेक्ष्यैव कृतम् । योगाचारं ह्यप्याविशतयुत्तरं क्लेशजस्तं वर्णयन्ति । यथैव हि दुःखदर्शनप्रहातव्या इमे दशानुशया भवन्ति । 'तथैवेमे दश समुदयदर्शनप्रहातव्याः । तथैव च दश निरोधदर्शनप्रहातव्याः । दश मार्गदर्शनप्रहातव्या इति चत्वारिंशत् कामवचरा दर्शनहेया भवन्ति । भावनाहेयास्तु षट् । अकल्पिका सत्कायदृष्टिः उच्छेददृष्टिः सहजो राग प्रणिष मान अविद्या चेति । षट्चत्वारिंशत् कामावचरा अनुशया भवन्ति । रूपावचरास्त्वेकवत्त्वारिंशदेन एव प्रतिपद्यन्ती । यथा रूपावचरा, एवमारूप्यावचरा इति । (Cf *Aim* p 52.)

अत्र वदित्तन्माधिनाह—यदुक्तं 'अतिप्रसंगं सर्वेषां मास्ववालम्बनानां दुःखे विप्रतिपन्नत्वात्' इति । अत्र सूत्रः । नातिप्रसंगः । दुःखादिमुखेन विप्रतिपत्तेः । यद्यपि सासवालम्बना दुःखसत्यविप्रतिपत्ता, तथापि तु केचिद् दुःखमुखेन विप्रतिपत्ता, केचित् समुदयमुखेन । केचिन्निरोधविप्रतिपत्तविप्रतिपत्ता । केचित्मार्गविप्रतिपत्तविप्रतिपत्ताः । तत्र ये दुःखमुखेन... ते दुःखदर्शनप्रहातव्याः । शीलव्रतपरामर्शश्च दुःखमुखेन दुःखे विप्रतिपन्नो नित्यात्मग्रहणात् । तस्माद् दुःखदर्शनप्रहातव्यः । यस्तु मार्गविप्रतिपत्तविप्रतिपत्त, तद्यथा सास्यनिर्ग्रन्थादयः... मिथ्यादृष्टिमुत्पादयन्ति । ता च मिथ्यादृष्टिः शीलव्रतपरामर्शोऽप्यनः पश्यति । अयमेवा शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्यः । नास्ति तु स शीलव्रतपरामर्शः यः समुदयमुखेन... नापि निरोधमुखेन...विप्रतिपत्तः स्यात् । तस्माद् दुःखमार्गदर्शनप्रहातव्य एव शीलव्रतपरामर्श इति ।

यद्यपुन समुदय-निरोधमुखेन न विप्रतिपत्तेः ? अत्राचार्यस्यैव आह...अतो मार्गदर्शनप्रहातव्य एव शीलव्रतपरामर्शः सम्भवति । न निरोधदर्शनप्रहातव्य इति ।

इह शीलव्रतपरामर्शो द्विप्रकार इत्येते आभिप्रायिकेः ।...सोऽपि हि गोशीलादिना शुद्धिं प्रत्येति सोऽयमार्गो मार्गः पश्यतीति । यः शीलव्रतादिदुःखासम्बन्धः शीलव्रतपरामर्शः, स दुःखदर्शनप्रहातव्यः । यो मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बनः, स मार्गदर्शनप्रहातव्यः । यः शीलव्रताद्यालम्बनः स न मार्गविप्रतिपत्तिः । तथा न बाधते यथा मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बनः । यस्माच्छीलव्रताद्यालम्बन औदारिक, न दूरगत न दृढान्त्य अल्पफलघात्य । तद्विपर्ययान्मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बन इति । *Saks.* pp. 450-453.

See *LVPak.* v. pp. 19-21.

सत्त्वधनुद्धया भ्रान्त इति सम्यक्स्यमार्गदर्शना(ना)त्प्रहीयते । इति सिद्धं द्विदर्श(न)हेयः शीलव्रतपरामर्शः ॥

[272] सत्कायदृष्टवच्छेदो धर्ममात्रेक्षणाद्यतः ।

दुःखाभिसमये तच्च तद्दृष्टव्यैव सोऽप्यतः ॥

यदा खल्वस्य धर्मेषु धर्ममात्रबुद्धिरुत्पन्ना भवत्यनित्याः, दुःखाः, (१)शून्याः, अनात्मानश्च धर्मा इति तदैव सत्कायदृष्टवच्छेदो भवति, तत्प्रवर्तिता चान्तर्गाहदृष्टिः, तत्रोपात्तस्या अपि समुद्घात इति । तच्च धर्मदर्श[न]-मनित्याद्यन्यतमाकारं यस्माद्दुःखाभिसमयमात्राद्भवत्यत एतद् दृष्टिद्वयं दुःखदर्शनहेयमेवेति सिद्धम् ॥^१

अथ य एते चत्वारो विपर्यासाः—“अनित्ये नित्यम्”^२ एव^(३)भ्रादयस्ते किं स्वभावाः ? तदारभ्यते—

[273] द्वयं दृष्टिपरामर्शदिकः सत्कायदृष्टितः ।

अन्तर्ग्राहार्थमन्यस्तु विपर्यासः प्रकल्प्यते ॥^१

तत्र तावत् । दृष्टिपरामर्शात्सुखशुचिविपर्यासौ प्रकल्प्य(ल्प्ये)ते । सत्कायदृष्टेरात्मदृष्टिविपर्यासः, अन्तर्ग्राहदृष्ट्यर्था[त्] नित्यविपर्यासः प्रकल्प्यत

^१ Cf सत्कायदृष्टिर्दुःखसत्यहेया पञ्चस्कन्धेष्व्वात्मविकल्पनान् । शाश्वतोच्छेदसता दुःखसत्यहेया प्रत्युत्पन्नपञ्चस्कन्धालम्बनत्वात् । सिध्दादृष्टिर्दुःखसत्यदुःखदर्शनहेया । एव समुदयनिरोधमार्गसत्यसमुदयनिरोधमार्गदर्शनहेयो दृष्टिपरामर्शः । दुःखसत्ये चेत् सुखशुच्यादिविकल्पना दुःखदर्शनहेया । एव समुदयनिरोधमार्गसत्येव सुखशुच्यादिविकल्पना चेत् समुदयनिरोधमार्गदर्शनहेया । शीलव्रतपरामर्शः अमार्गे निर्वाणपर्येषण अहेतो हेतुदर्शनम् । शीलव्रतपरामर्शो दुःखदर्शनमार्गदर्शनहेयः । *Aam* p 128

Also cf. शीलव्रतपरामर्शसंयोजन द्विविधः । दुःखदर्शनहेयः वा मार्गदर्शनहेयः वा । *Jpl* p 75

^२ Cf. चत्वारो मे भिन्नसत्त्वे सञ्जाविपल्लासा वित्तविपल्लासा दिट्ठिविपल्लासा । कतमे चत्वारो ? अनित्ये भिन्नसत्त्वे नित्यं ति...दुवत्ते भिन्नसत्त्वे सुखं ति ..अनतति भिन्नसत्त्वे अत्तानि...अमुमे भिन्नसत्त्वे सुमं ति । *Ang* II p 52

See *Yogasthira*, II, 5, *Sikkhā* p 198 and *Aam* p 128

The *Jpl* enumerates the following *dṛṣṭi*—अनित्ये नित्यदृष्टिः नित्येऽनित्यदृष्टिः, दुःखे सुखदृष्टिः, सुखे दुःखदृष्टिः, अमूर्त्तौ मूर्त्तदृष्टिः, मूर्त्तौ अमूर्त्तदृष्टिः, अनात्मन्यात्मदृष्टिः, अहेतो हेतुदृष्टिः, हेतावहेतुदृष्टिः भावेऽभावदृष्टिः, अभावे भावदृष्टिः । *Jpl* pp 7-9

^३ Cf. दृष्टिप्रवाहादिपर्यासचतुष्टयं विपरीततः । *At* v 9 ab.

See *Sikkhā*, p 198

ननु च सूत्र उक्तम्—“अभिनये नित्यमिति संज्ञाविपर्यासः, चित्तविपर्यासो दृष्टिविपर्यास एव बाधदानमिति” इति द्वादश मरन्ति ।^१ नैव दोषः । नहि संज्ञाचित्ते निर्नांके । उरुनाचतुर्थे च दृष्टि^(१)न्यनविषु विपर्यासोक्तिः । ‘दृग्गान् चित्तसंज्ञो’ तदुक्तिरिति । संज्ञा हि लोकरकार्यत्रयहारपेतिता दृग्गण(न)वशाद्विपर्यन्तनासम्बन्धनिमित्तमुद्गृह्णाति । चित्तं च तद्दशानुवर्तति तत्रोत्पे ग्रहणम् । हांकेऽपि विपर्यन्तसंज्ञो विपर्यस्तचित्तत्रयोच्यते न विपर्यन्तवेदनो विपर्यस्तचेतन इति ॥^२

अथ किं दृग्गानुग्रहणम् माना^३ नुग्रहस्यापि कश्चिद्देशोऽस्ति ? विद्यत इत्याह । कथमित्यादभ्यन्ते—

[275] सप्त मानविधास्त्रिम्यो नव मानविधास्त्रिधा ।

प्रियाञ्जुन्ननादिभ्यः स्वोक्त्यायिन्नि नाम्निना ॥^४

तदस्य सूत्रोक्तस्य संक्षेपविस्तारध्याख्याप्रमेदोऽयमादभ्यन्ते । तत्र तावत्कर्मन्वयकृतासामर्थ्यसंमुखस्य येन केनचिद्दन्तुना चित्तस्योत्पत्तिर्नामः । अभिनयनातः सप्तधा भवति^५ मानः, अतिमानः, मानातिमानः, अस्तिमानः, अभिमानः, जनमानः, मिथ्यामानवच्च । एतेषां प्रपञ्चो यथा प्रकरसेषु ।^६

^१ द्वादश विवरणा इति । क्वचु विवरणम् प्रथमं मन्-चित्त-दृष्टिविपर्यास इति । See p 454 Cf. ब्रह्मिन् नित्यं चि-दस्य सूत्रं चि-दस्य सति कदा चि-दस्यैव ननु चि-दस्यैव विवरणा, चित्तविपर्यासा विद्वि-विपर्यासा । V 24 p. 376

विपर्यासा चि-दस्यैव ननु प्रथमं ननु ननु, नित्यं सति कदा चि-दस्यैव विवरणा, चित्तविपर्यासा, विद्वि-विपर्यासा विद्वि-विपर्यासा चि-दस्यैव । V 24 xxx 53

^२ After this, the Kotalaka gives some more details — इ एव विपर्यासं सर्वत्र मानप्रत्ययं प्रतीयते इति । इत्यन्तं ननु दृष्टिना सप्तमानानाम् । इत्यन्तं विवरणा । तत्रोक्ती इत्यन्तं ननु विवरणा भावनात्पत्त्या । इत्यन्तं च मानविपर्यासात्पत्त्या चि-दस्यैव विवरणा । इत्यन्तं चि-दस्यैव विवरणा भावनात्पत्त्या । इत्यन्तं चि-दस्यैव विवरणा भावनात्पत्त्या । इत्यन्तं चि-दस्यैव विवरणा भावनात्पत्त्या । A 6 v 9. See See 17 4-56 See See p 121

^३ Cf. इत्यन्तं ननु विपर्यासं इत्यन्तं विवरणा । A 6 v 10ab.

^४ Cf. इत्यन्तं ननु विपर्यासं इत्यन्तं विवरणा भावनात्पत्त्या । इत्यन्तं चि-दस्यैव विवरणा भावनात्पत्त्या । इत्यन्तं चि-दस्यैव विवरणा भावनात्पत्त्या । A 6 v 9. See 17A p. 4 2, D 1116, D 1117, A 6 v 64-5, A 6 v 4 6 and A 6 v p. 45

^५ Preface—A 6, xxx 10, f 1 13 b (see LVP A 6 v p. 26). The Kotalaka gives the details of the 10 types of 10 types of 10 types, but does not mention the Preface.

न[त्र] पुनर्ज्ञानप्रस्थाने^१ नवमानविधा उक्तास्तद्यथा^२—“श्रेयानहमस्मीति मानविधा । सदृशोऽहमस्मीति तद्दृष्टिसन्निधितैष मानविधा । सदृशादीनोऽहमस्मीति मानविधा । अस्ति मे श्रेयानस्ति मे^(६) सदृशोऽस्ति मे हीन , नास्ति मे श्रेयो नास्ति मे सदृशो नास्ति मे हीन ” इति ।

तत्र श्रेयानहमस्मीति सत्कायदृष्टिसन्नि(धि)धिता अतिमानविधा । सदृशोऽहमस्मीति तद्दृष्टिसन्निधिते(ते)ष मानविधा । हीनोऽहमस्मीति तद्दृष्टिसन्निधितेवोनमानविधा । अस्ति मे श्रेयानित्यूनमानविधा । अस्ति मे सदृश इति मानवि(७)धा । अस्ति मे मान इति मानातिमानविधा । नास्ति मे श्रेयानिति मानविधा । नास्ति मे सदृश इत्यतिमानविधा । नास्ति मे हीन^३ इत्यूनमानविधा । इति एषमेता नवमानविधास्त्रिभ्यो मानेभ्यो व्यवस्थाप्यन्ते मानामिमानोनमानेभ्य^४ ।^५

त एते सप्तमाना सर्वेऽपि^६ दर्शण(न)भाषनाद्देया. स्थविरक्षेमक-सूत्रोक्ते^७—(७)“अस्ति मे एषु पञ्चस्वादानस्कन्धेष्वस्मीति मानोऽप्रहीन (ए)”^८ इति ॥

^१ *Jñānaprasthāna* 20, 6 See *Jp* pp 55 7

^२ Cf यत्तद्दिशास्त्र नव मानविधा उक्ता । *Akb* v 10 a

^३ युक्तस्नावद बहु तरविशिष्टादस्वान्तहीनोऽस्मीत्यूनमान उन्नतिस्थानत्वात् । नास्ति मे हीन इत्यत्र किमुन्नतिस्थानम् । अस्ति सद्गो योऽभिप्रते बरे मत्वरानी निहीनमप्यारमान बहु मन्यते । अपि चास्यैव ज्ञानप्रस्थानविहितो विधि । प्राकरण तु निर्देय परिगुह्य श्रयानहमस्मीत्येकेषु मानोऽपि स्यादिति मानोपि मानातिमानोऽपि हीनमभिविष्टापेक्षया । *Akb* v 10 a

^४ Cf क्वम नवविधा माना ? सेय्यस्त सेय्योहमस्मीति मानो । सेय्यस्त सदिसोहमस्मीति मानो । सेय्यस्त हानोहमस्मीति मानो । सदिसस्त सेय्योहमस्मीति मानो । सदिसस्त सदिसोहमस्मीति मानो । सदिसस्त हीनोहमस्माति माना । हानस्त सय्योहमस्मीति मानो । हीनस्त सदिसोहमस्माति मानो । हानस्त हीनोहमस्मीति मानो । इमे नवविधा माना । *Vbb* p 389

^५ एतदुक्त भवति सर्वे दानभावनाप्रहातव्या इति । *Akb* v 10 ab—तत्र इति ग्रहणमस्मिन्मानोऽपि भावनाप्रहातव्य । न कवल १पा । १पा अरि दानप्रहातव्या । न वेदन्मस्मिन्मान इति प्रश्ननापम् । *Saks* p 457

^६ Thus *śūtras* is not referred to in *Akb*

^७ Cf तत्र सो एन समयन आयम्मा शमको दग्गिरारम विहरति क्षयापिका दुक्कित्तो । आयम्मा शमको एन समयो तनुपमकम्म इममु आयम्मा शमको पञ्चमु उपादानकथमु विञ्च अत्तान वा अत्तानिय वा समयनुपस्यना ति ? इमेमु श्वाह्मावुमे पञ्चमु उपादानकथमु न विञ्च अत्तान वा अत्तानिय वा समयनुपस्यना^८ ति ।

ननु च सुन उक्तम्—“अनित्ये नित्यमिति सज्ञाविपर्यास’, चित्तविपर्यासो दृष्टिविपर्यास एव यावद्वात्मनि” इति द्वादश भवन्ति ।^१ नैप दोष । नहि सज्ञाचित्ते नितोरके । तस्माच्चतुर्ष्वेव दृष्टि^(३)स्वभावेषु विपर्यासोक्ति । ‘दृग्ब्रशात् चित्तसङ्घयो’ तदुक्तिरिति । सज्ञा हि लोककार्यव्यवहारपतिता दर्शण(म)वशाद्विपर्यस्तमालम्बननिमित्तमुद्गृह्णाति । चित्तं च तद्वशानुवर्तति तयोरेव ग्रहणम् । लोकेऽपि विपर्यस्तसङ्घो विपर्यस्तचित्तञ्चोच्यते न विपर्यस्तवेदनो विपर्यस्तचेतन इति ॥^२

अथ किं दृग्ब्रशुशयवत् माना^४नुशयस्यापि कश्चिद्भेदोऽस्ति ? विघत इत्याह । कथमित्यादर्शयते—

[275] सप्त मानविधास्त्रिभ्यो नव मानविधास्त्रिधा ।

त्रिधाऽप्युन्नमनादिभ्यः स्रोत्कर्पाद्यस्ति नास्तित्वा ॥^५

तदस्य ऋोकस्य सक्षेपविस्तारव्याख्याप्रभेदोऽयमादर्शयते । तत्र तावत्कर्मस्वरूतासामर्थ्यसमुग्धस्य येन केनचिद्वस्तुना चित्तस्योन्नतिर्मान^६ प्रमिद्यमान सप्तधा भव^(३)ति^५ मान, अतिमान, मानातिमान, अस्मिमान, अभिमान, ऊनमान, मिथ्यामानश्च । एतेषां प्रपञ्चो यथा प्रकरणेषु ।^६

^१ द्वादश विपर्यासा इति । चतुषु विषयेषु प्रत्येक सज्ञा चित्त-दृष्टिविपर्यास इति । *Saks* p 454 Cf अनित्ये नित्येति दुक्त्व मुक्त्वाति यतस्तत्र अत्ता नि असुन सुन नि सञ्जाविपरियमो चित्तविपरियसो िदृष्टिविपरियमो । *Vbh* p 376

विपल्लामा नि अनित्य-दुक्त्व अनन असुभमु यव वत्युसु निच्व मुख अत्ता मुष ति एव पवना सञ्जाविपरियमो चित्तविपरियसो िदृष्टिविपल्लासो ति इमे तयो । *Vm* XIII 53

^२ After this the Kōśākara gives some more details — तै एते विपर्यासा मर्वेऽपि स्योनप्रापन्नस्य प्रहीणा भवन्ति । दगनप्रहेयत्वात् दृष्टीणा सप्तप्रदीपाणाम् । द्वाण विपर्यासा । तत्राष्टौ दगनप्रहानव्यासवचारो भावनाप्रज्ञातया । दुक्त्वात् च मनाचित्तविपर्यासावगुञ्चे चनि निष्कायात्तरीया । इतरया हि तयमन्तरेण सुखगुञ्चिमनामनातरगत्यायस्य कामराण मभवेतिनि । तन्प्रच्छन्ति यथापिहा । *Akb* v 9d See *Saks* pp 455-6 See *Asm* p 128

^३ Cf सप्त माना नव विपर्यासभ्य दुग्भावनाक्षया । *Ak* v 10ab

^४ Cf तय वनमे मत्त माना ? मानो अतिमानो मानानिमानो बीमानो अधिमानो अभिममानो मिच्छामानो । इम मत्त माना । *Vbh* p 383 See *VBA* p 483 *Dh* 1116, *DhsA* v 645 *Asa* p 456 and *Asm* p 45

^५ *Prakaranaspāḥi* XIII 10 fol 13 b (see *LVP* *Ak*, v p 26) The Kōśākara gives the definitions of the seven mānas but does not mention the *Prakaranas*

किं पुनरत्र कारणं यदेते[ऽ]प्रहीणाः खल्वपि सन्तो नार्यस्य समुदा-
(२)चरन्ति ? शून्यतायाः सुभाषितत्वात्कर्मफलसंबन्धयुक्तेश्च विदितत्वात्,
दृष्टिपुष्ट्याच्च ॥

तत्र मानविधा अस्मिमानश्च सत्कायदृष्टिपुष्टाः । यथादिपर्यवस्थानं
मिथ्यादृष्टिपुष्टम् । विभवतुष्टोच्छेददृष्टिपुष्टा । भवतुष्ट्याप्रदेशः शाश्वत-
दृष्टिपुष्टः । इति विघादयस्तत्तोपा(प)कङ्केशाभावादार्यस्य नोत्सहन्ते सन्तान-
मध्यारोडुम् । (३)कौतुह्यमपि चाकुशलमधीतरागस्यार्यस्याप्रहीणं न चास्य
तत्संभवति विचिकित्सासमुत्थितत्वादिति ॥

अथानुशयाः सर्वत्रगाः^१ कस्मात्केशनिकाया व्यवस्थाप्यन्ते ?
तदारभ्यते—

[277] दुःखात्समुदयाच्चैव सर्वगानां व्यवस्थितिः ।

दुःखसमुदयदर्शन(न)प्रहातव्याः खल्वनुशयाः सर्वत्रगाः । यस्मात्

तद्दृष्टिहेयजातीनां स^(४)र्चासां द्विपदस्थितेः ॥

द्वयोः फलु निकाययोः दुःखसमुदयाप्ययोस्तद्दर्शन(न)हेयाना(णां) यक्ष्य-
माना(णां)नां क्लेशानामुभयत्र सञ्चप्रतिष्ठत्वात् ॥

किं पुनः सर्वे दुःखसमुदयहेयाः न हेयाः सर्वत्रगाः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

[278] काङ्क्षा पञ्च दृशोऽविद्या तद्व्यामिश्रास्य कैवलाः ।

सप्त सर्वत्रगा दुःखाद्देतोरेभ्यश्चतुष्टयम् ॥^२

सप्तदृष्टयो^(५)द्वे विचिकित्से^३ तामिश्च संप्रयुक्ताऽविद्या आवेणिकी^४ च

^१ 'सर्वत्रगा.' इति । सर्वत्र गच्छन्तीति सर्वत्रगा । पञ्चापि निवापानलम्बत
इत्यर्थः । पञ्चानामपि निवापाना हेतुभावेनावगच्छन्त इत्यपरे । *Saks*, p. 458.

Also cf. सर्वत्रगार्थं. कतमः । तथा हि तुष्ट्या वस्तुसर्वत्रगा अवस्थासर्वत्रगा अध्व-
सर्वत्रगा धातुसर्वत्रगा एषणासर्वत्रगा प्रकारसर्वत्रगा च । *Atm.* p. 43

^२ Cf. सर्वत्रगा दुःखरेतुदुःखेया दृष्टयस्तथा ।

विमतिः सह तामिदं पाठविद्यावेणिकी च या ॥ *At* v. 12

^३ सप्तदृष्टयो दुःखदर्शनप्रहातव्याः सप्तदृष्टयोरुत्पत्तयः पञ्च । समुदयदर्शनप्रहातव्ये
हे दृष्टी मिथ्यादृष्टिरामर्गदृष्टीति सप्त । *Saks* p. 458

^४ हे विचिकित्से दुःख-समुदयदर्शनप्रहातव्ये । *Ibid.*

^५ आवेणिकीति शौर्भ्यः ? एवमाह । ताम्बर्को वेणिरित्युच्यते । न वेणिरवेणिकी ।
पुष्यमात्र इत्यर्थः । ...अवेण्या परीत्यावेणिकी । नान्यानामप्यहचारिणीत्यर्थः । *Ibid.*

See *Atm.* pp. 78-9 and *Atm.* p. 51.

किं पुनर्यद्भावनाहेयमप्रहीणं सयं तदार्यस्य समुदाचरति ? नेत्याह ।^१
प्रहीणमपि हि किञ्चित्समुदाचरति । तद्यथा श्रद्धादीनि पञ्चेन्द्रियाणि
मिद्ध दुःखेन्द्रिय चक्षुराद्यष्टकं चेति । अप्रहीण(ण)मपि खलु किञ्चिद्
समुदाचरति । तद्यथा

[276] व^(१)धादिपर्यवस्थान कौकृत्यमशुभं विधाः ।

विभवेच्छा च नार्यस्य जायन्ते हेत्वभारतः ॥^२

येन खलु फलेशपर्यवस्थानेन सचिन्त्य प्राणिषघादत्तादानकाममिष्या
चारसृषात्तादानध्यापद्येतैतद्द्वधाद्यप्रहीण(ण)मपि न समुदाचरति भावना
हेयत्वात् । कौकृत्य चाकुशलं न समुदाचरति । मानविधाश्च नव न
समुदा[V B 4 Fol 106 a]⁽¹⁾चरन्ति । विभववृष्णापि^३ भावनाप्रहातव्यापि
सती न समुदाचरति । 'च'श्रद्धाद्भवत्प्रायाश्च कश्चित्प्रदेश । अहो वताह
मैरायण स्या नागराज (जा) । अहो वताहमसुरेन्द्र स्या वैमचिन्नादि ।^४
अहो वताहमुत्तरेषु कुरुषु जन्म लभेयेत्येवमादि ।

परा आहमु तेनावस्मा खमको अरह खीणासवो ति ।

खमको इमेषु स्वाह आवुसो पञ्चमु उपादानकक्षधमु न किञ्चि अतारं वा
अतनिय वा समनुपस्सामि । न चमिह अरह खीणासवो । अपि च मे आवुसो पञ्चमु
उपादानकक्षधमु अस्मीति अधिगत अयमरमस्मीति च न समनुपस्सामी ति । S III PP
1261—30

^१ Cf यद् भावनाहेयमप्रहीणं विभवस्य तदार्यस्य समुदाचरति ? नावश्यम् ।
Abb v 10 ab — नावश्यम् इति । प्रहीणं न समुदाचरतीति नियमः । तथा हि
श्रद्धादिमिद्धदुःखेन्द्रियचक्षुरादयः प्रहीणा अपि समुदाचरन्ति । वानहेयानामन्तमुक्तत्वात् ।
भावनाहृदात्मानव रागद्वेषमोहविनष्टिदृष्याभ्यत इति भावनाहयमव वधादिपर्यवस्थानम् ।
Saks p 457

^२ Cf वधादिपर्यवस्थान हेय भावनया तथा ॥

विभवेच्छा न धायस्य सभवति विधावयः ।

नास्मिता इष्टिपुष्टरवात् कौकृत्यं नापि चागुभम ॥ Ak v 10 cd 11

^३ विभावो नाम क एष धम ? प्रधातुकी अनियता । तत्र प्रायना विभववृष्णा ।
Abb v 11 a — तत्र प्रधातुत्वायामनियताया प्रायना । किं तत्रापि प्रायना भवति ?
भवनात्पाह । यथोक्तं सूत्र—वावश्यमासा जीवनि निष्पन्नि भ्रियते वापयति तावत्सुरो
गमयत् गमयत् गमत्परिग्राह । यन्वायमासा उच्छिद्यते विनश्यति न भवति ।
इयनाया गमयत् गमच्छिद्यो भवति इति । Saks p 457

Also cf विभावो नाम वनयो धम । प्रविषयन । विभावनित्यता । Jpf
p 25 For details see LI P. Ak v p 2° n 1

^४ Cf *Veja hit* (an *astirach* csta n) See DPPN II p 259

अत्र पुनः

[281] ननोर्ध्वधातुकास्तेषामाद्या दृष्टिद्वयादते ।^१

सत्कायान्तर्ग्राहदृष्टी हित्वाऽन्ये नव घिसभागधानुसर्ध्वत्रगाः ।^२

किं पुनरख्यु(त्रु)शया एव सर्वत्रगाः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

तेषां सहभुवो धर्माः प्राप्तिसर्ज्याश्च सर्वगाः^३ ॥

ये सर्वत्रगानुशयसहभुवो वेदनादयो धर्माः, जात्यादयश्च ते^(४)हि(ऽपि) सर्वत्रगास्तदेकफलत्वात् ॥

तेषां पुनरुपानवतीनामनुशयाना कति सास्त्रवालम्बनाः कत्यास्त्रवालम्बनाः ? तदारभ्यते—

[282] काङ्क्षामिथ्याहगाम्यां च मित्राऽविद्याश्च केवला ।

निरोधमार्गद्वयेयाः पडेते निर्मलेक्षिणः ॥^५

निरोधमार्गदर्शनहेया मिथ्यादृष्टिबिचिकित्ता तत्संप्रयुक्ता चाविद्या सहावेक्षि^(६)न्याऽविद्याया । इत्येते धातौ धातौ पडनुशया^७ अनास्त्रवालम्बनाः । शेषाः सास्त्रवालम्बनाः ॥

अथैते निर्मलास्त्रवालम्बना कति कत्युपरममालम्ब्यन्ते, कति भूमिप्रतिपक्षं च ? तदुच्यते—

[283] स्वभूमेरेव निर्वाणं मार्गस्थन्नभूमिकः ।

तद्दृश्यनिश(प)योऽन्योऽन्यो हेतुत्वाद्हेतुमानतः ॥^८

^१ Cf ननोर्ध्वलिम्बना एषा दृष्टिद्वयनिर्वाणता । *Ab* v 13 ab

^२ The *Abb* here discusses one more point यथा पानपातो स्थितो ब्रह्मणि सत्त्वदृष्टिं नित्यदृष्टिं चात्तादयति । तदा कथं सत्कायान्तर्ग्राहदृष्टी विषभागपात्वालम्बनं न भवति ? *Abb* v 13 ab

^३ Cf प्राप्तिसर्ज्याः सहभुवो येष्येभिस्तेऽपि सर्वगाः । *Ab* v 13 cd

प्राप्तवस्तु नैवम् । अनकफलत्वात् । *Abb* v 13 cd

^४ Cf मिथ्यादृष्टिमती ताम्या युक्तताऽविद्याश्च केवला ।

निरोधमार्गद्वयेया पडनास्त्रवालम्बना ॥ *Ab* v 14

^५ त्रयो निरोधदर्शनप्रधानाश्चा अनास्त्रवालम्बनाः । एव मार्गदर्शनप्रधानाश्चा अप्यत्र एव त्रय इति च । *Sab* p 460

^६ Cf स्वभूम्युपरमो माग पदभूमित्वभूमिकः ।

तद्गोचराणां विषयो मार्गो ह्य'योऽप्येतुक् ॥ *Ab* v 15

द्विप्रकारात् इत्येकादशानुशया घातौ घातौ स्यघातुभूमिसर्वत्रगाः^१ ज्ञेयाः । सकलस्यघातुभूम्यालम्बनत्वात्^२ । एते च परिपिण्ड्य त्रयस्त्रिंशत्सर्वत्रगा भवन्ति ॥

एते पुनः सर्वत्रगाः

[279] द्रव्यतो दश चैरुथ नाग्ना सप्त तु ते मताः ।

तिसृषामप्यविधानां द्वयोश्च वि^(७)चिक्वित्सयोरेकणा(ना)भत्वान् ।

अथ कस्माद्रागप्रतिघमाना न सर्वत्रगाः ?^३ तदुच्यते—

रागप्रतिघमानास्तु परिच्छेदप्रवर्तिणः(नः) ॥

एते खलु स्मलक्षणल्लेशाः^४ प्रतिच्छेदमनवययं चालम्ब्योत्पद्यन्ते । तस्मान्न सर्वत्रगाः ॥

त्रिचिक्वित्साद्यास्तु

[280] प्रकारान्तरवर्तित्वात्सकृत्सर्वम्बभूगतिः ।

घातन्तरागलम्बित्वात्पूर्वोक्ता एव^(७)सर्वत्रगाः ॥

^१ मनागघातुसर्वत्रगा in *Akb* v 12.

^२ महत्त्ववशात्वालम्बनत्वात् in *Akb* v 12.

यस्मादेते सकल स्वघातुमागम्बन्ते तस्मात्सर्वत्रगा इत्युच्यन्ते । *Saks* p 458

After this, the *Akb* deals with one more topic विचिक्वित्सयोरेकणा(ना)भत्वान्, माहोम्बित् क्वय ? V infra, *Ad karikā* 278—9

^३ Cf सर्वत्रगाजनेषु रागद्वयमानत्रयाणि सर्वत्रगाणि । तन्वस्य हेतोः । तथा पन्था लम्बन[हेतु]त्वात् । *Aam* p 79

^४ Cf इयम एकादशानुशया मनागघातुसर्वत्रगा । 'सकलम्बवशात्वालम्बनत्वात् । विचिक्वित्सयोरेकणा(ना)भत्वान् । यदि क्रमण अर्थेप्राप्ति प्रसङ्ग । अथ युगान्तु च यत्रनेन कामघातुना गृहि प्रत्ययकारण वा कारणतः । सकल नोच्यत सकल युगपदा लम्बन इति । अथ तु पञ्चप्रकारप्रति सर्वं युगपद । एवमपि यत्राभूदितिप्रवामनुष्णा यत्राभूदनुष्णी तत्र तत्रावना तत्र च मान इति तृष्णामानयोरेव सर्वत्रगाव प्राप्नोति ।

*स्वल्पप्रमात्रेणात्रेणो न सामान्य इत्येव । तस्मान्न सर्वत्रगाविति संभावितम् । *Akb* v 12.

संभावित इत्येव स्वल्पं स्वल्पयति 'स्वल्पप्रमात्रेणात्रेणो न सामान्य इत्येवो भवत, तस्मान्न सर्वत्रगी इति । यत्राभूदितिप्रवामनुष्णामात्री । न तु युगपन्ववस्मित् । स्वल्पप्रमात्रेणात्रेणो । एवमालम्बना द्विती । तस्मान्न सर्वत्रगी । न चेतसर्वत्रगी तत्र यो मर्दान् इत्यलम्बनी नो मर्दान्दरी, परिष्णो भावनाद्वयविति निवृत्तम् । *Saks* p 459

[285] सर्वगोऽनुशयः कृत्स्नामनुशेते स्वधातुगः ।
स्वामालम्बनतो भूमिं स्वनिकायं त्वसर्वगः ॥^१

द्विविधाः खलु सर्वगाः । स्वधातुभूमिसर्वगाः, वि^(६)सभागधातुभूमि-
सर्वगाश्च । असर्वगा अपि द्विविधाः । सास्त्रवालम्बनाः, अनास्त्रवालम्बनाश्च ।
तत्र ते^२ येऽनुशयाः स्वधातुभूमिसर्वप्रगास्ते सकलामेव पञ्चप्रकारां स्वधातु-
भूमिमालम्बनतोऽनुशेरते । ये वत्सर्वप्रगाः सास्त्रवालम्बनास्ते स्वभूमौ स्वनि-
कायमालम्बनतोऽनुशेरते । दुःखदर्शख(न)प्रहातव्याः दुःखदर्शख(न)^(६)प्रहा-
तव्यमेव निकायं याचद्वाचनाप्रहातव्या भावनाप्रहातव्यमेवेति ॥

आलम्बनतश्च

[286] अस्वीकाराद्विपक्षत्वाद्बोर्ध्वभूमार्गगोचरः ।^३

आलम्बनतोऽनुशेरत इति वर्तते । किं कारणम् ? अन्यभूमिकस्या-
नास्त्रयस्य च वस्तुनः 'अस्वीकाराद्विपक्षत्वा'च्च । आत्मदृष्टितृष्णाभ्यां हि
स्वीकृते वस्तुन्यनुशयोऽनुशयितुमुत्सहते । अना^(७)स्त्रवे तु वस्तुन्यूर्ध्वभूमि-
क(के) च प्रवृत्तिरेव सत्कायदृष्टितृष्णयोर्नास्तीति अ(न) तत्रानुशेरते ।

संप्रयोगिनि(णि) तु स्वस्मिन्नहीने संप्रयोगतः ॥^४

अनुशेरत इत्यधिकृतम् । यो येन धर्मेणानुशयः संप्रयुक्तः स तस्मिन्सं-
प्रयोगिणि संप्रयोगतोऽनुशेरते यावद्ग्रहीणो भवतीति 'तु' शब्दो विशि-
नष्टि । त^(६)तश्चोदमपि सिद्धं भवति—अनास्त्रवालम्बना विसभागधातुभूम्या-
लम्बनाश्च संप्रयोगत एवानुशेरते । सास्त्रवालम्बनाः स्वभूमावालम्बनतः
संप्रयोगतश्चेति ॥

कृतः पुनरेतेऽनुशया उच्यन्ते ? तदुच्यते । प्रागाधिकृतमेतःप्रसङ्गागतं
न तु सूत्रितमित(ति) । तदिदानीं सूत्रगतं प्रदर्श्यते ।

[287] घात्रीवस्त्रमलन्यायैः सुचराम्बुचरकर्मः ।
ए^(७)तेऽनुशेरते यस्मात्तस्मादनुशयाः स्मृताः ॥

^१ सर्वप्रगा अनुशया सकलामनुशेरते ।

स्वभूमिमालम्बनत स्वनिकायमसर्वगा ॥ Ak. v 17

^२ This ते is not required

^३ Cf. नानास्त्रबोर्ध्वविषया अस्वीकाराद्विपक्षत । Ak. v 18 ab

^४ Cf. येन य संप्रयुक्तस्तु स तस्मिन्संप्रयोगत । Ak. v 18 cd

स्वभूमिनिरोध एव निरोधालम्बनानां [V A, 4 Fol 106 b]
 (1) मिथ्यादृष्ट्यादीनामालम्बनम् । कामावचराणां कामावचरणि(नि)रोधः ।
 एवं यावद्गवाप्रभूमिकानां भवाप्रस्यैव । मार्गालम्बनानां तु कामावचराणां
 सर्वं एव स्थभूमिकाः क्लेशाः मार्गं आलम्बनम् । योऽप्यसौ रूपारूप्यप्रतिपक्षः,
 रूपारूप्यावचराणामप्यष्टभूमिकाणां(नां) मिथ्यादृष्ट्यादीनां नवभूमि-
 कोऽन्वयज्ञानपक्ष्यो^१ मार्गं आल⁽²⁾म्बनः । किं पुनः कारणं मिथ्यादृष्ट्या
 निरोधः परिच्छिन्नं आलम्ब्यते, न मार्गैश्च ? तदुच्यते । 'हेतुत्वाद्धेतुभाव-
 तश्च ।' मार्गो हि परस्परहेतुकः,^२ न तु निरोध इत्यस्ति विशेषः ॥

अथ कस्माद्भागप्रतिघमाना दृष्टिशीलव्रतपरामर्शौ च नानास्रवालम्बनं
 इष्यन्ते ? तत्रापदिष्यते—

[284] न रागः शक्त्यहेतुत्वान्न द्वेषोऽनपराधतः ।

न⁽³⁾ मानोऽतिप्रशान्तत्वान्न भावत्वाद् दृशोऽपराः ॥^४

तत्र रागस्तावद्यथानास्रवालम्बनः स्यान्निर्वाणामिलापप्रवृत्तत्वात्कुशल-
 धर्मच्छन्दवत्, न योगिणा(नां) धर्जनीयः^५ स्यात् । द्वेषोऽप्यपकारवस्तुन्यु-
 त्पद्यते, मोक्षस्तु सर्वदुःखोपरमादुपकारी । मानोऽप्यप्रशान्तत्वाद्दुःखतिलक्षणः,
 निर्मलास्तु धर्मास्तदपघातिनः । परामर्शौ च यद्य⁽⁴⁾नास्रवालम्बनौ स्यातां
 सम्यग्दृष्टित्वं प्रतिपद्येयाताम् । तस्मात्पूर्वोक्ता एवानुशया निर्मलगोचराः ॥

अथैतेषामभ्यानवतेरनुशयानां कत्यालम्बनतोऽनुशेते कति संप्रयोगतः ?^६

^१ अन्वयज्ञानपक्ष्य पुनर्नवभूमिक — अनागम्यध्यानान्तरं चतुर्ध्यान-आकाशविज्ञान-
 निष्कवायनभूमिक । स सर्वं एव प्रथमध्यानभूमिराना एषा त्रयाणामनुशयानामालम्बनम् ।
 एव यावद् भवाप्रभूमिकानामिति । *Saku* p 461

^२ Cf वस्मानुत्त स्वभूमिनिरोध एव तद्गोचरावलम्बनम्, मार्गस्तु पञ्चभूमिकोऽपि
 नवभूमिकोऽपि वा तेषामालम्बनमित्यत्र हेतुं दर्शयति । 'मार्गो ह्यग्न्योऽप्यहेतुकः' इति ।
 नवभूम्योऽप्यहेतुकः । पञ्चभूमिको धर्मज्ञानपक्ष्यो मार्गोऽधरभूमिकस्योऽन्वयभूमिकस्य वा समस्य
 विनिर्दिष्टस्य वा धर्मज्ञानपक्ष्यान्तरस्यान्वयज्ञानपक्ष्यस्यापि च मार्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि
 तस्यावयवज्ञानपक्ष्य नवभूमिको योग्यः । *Saku* p 461 See *Akk* 11 52 cd

^३ Cf न रागस्तस्य वर्ज्यत्वात् द्वेषोऽनपराधतः ।

न मानो न परामर्शो ज्ञानतदुदघचभावन । *Ak* v 16

^४ न वर्जनीयं रसादिनि । न प्राप्तिच्छेदेन प्रहेयं स्यादित्यर्थः । *Saku* p 462

^५ य आलम्बनतोऽनुशरत त. वरप मप्रयागताऽनुशरत... य नु सप्रयागन एवानु-
 शरते ते नास्रम्बननाऽनास्रकविगमाप्रभूम्यालम्बना अनुशय इति । *Ibid*

[292] चलत्वादूर्ध्ववृत्तित्वादव्यापित्वाद्यथाक्रमम् ।^१

चला हि विचिकित्सा प्रतिष्ठार्यम् (१) मूलार्यः । ऊर्ध्ववृत्तिद्वयतलक्षणो मानः, अधोगमनवृत्तौ च मूलानि । न चैतौ क्लेशं पङ्क्तिज्ञानकायिकौ । तस्मादव्यापित्वात् मूलेषु व्यवस्थाप्येते ।

अव्याहृताः] तृष्णादृष्टिमानाविद्या इति यहिद्वैशीयकाः, ध्यायिस्-
श्रोक्तेः ।^२ त्रयो हि ध्यायिनः—तृष्णादृष्टिमानोत्तरध्यायिमेदात् । सर्वे च
तेऽविद्यावशाद्भवन्तीति चत्वार्ये^(३)व इति ।

एतच्च न ते । कस्मा[त्] ?

सूत्रस्यार्थापरिज्ञानाद्देहेतुर्ध्यायिचोदनात् ॥ -

या चाविदव्याहृता तृष्णा जविद्या प्रज्ञा चानतो विपाकजाऽपि सर्वाऽनाव्याहृत-
मूलमिति वारमोरा । *Abb* v 20 d.

'अव्याहृतमूलानि' इति । अनेनान्याहृतमन्त्रेण वेदव्युत्तृष्णाऽविद्यामयो विनेयिना
इति दर्शयति । अथ च अनिरक्लेदास्वभावाऽप्यव्याहृतमूलमितिोच्यते वैभाषिणं । 'या
चाविदव्याहृता तृष्णा' इति । आस्वादानामप्रयुक्तपु ध्यानाभ्यन्तरेणपत्तिकारं वा विमानादियु
सम्भवन । या चाविदविद्या रूपान्प्यधात्वा कामघातो च मत्वायान्प्राहृदृष्टिनप्रयो-
गिणीति । एव प्रज्ञा च या चाविदव्याहृता । अन्तना विपाकजाऽपि । कामघातो विपाक-
जंवापविदवैश्वस्यनिकनिर्माणचित्तप्रयुक्ता मत्वायान्प्राहृदृष्टिनप्रयुक्ता च रूपान्प्यधातो
सर्वक्लेदाप्रयुक्ता प्रज्ञा । *Saks* p 464

^१ Cf द्वेषोर्ध्ववृत्तेर्नातीज्यो । *Ab* v 21 a

^२ Cf चत्वार्येवेति बाह्यरा ।

तृष्णादृष्टमानमोहास्ते ध्यायित्रित्वादविद्या ॥ *Ab* v 21 bcd

बाह्यवार्त्तव्यार्थान्याहृतमूलानोच्छन्ति...अव्याहृता तृष्णा दृष्टिर्मानोऽविद्या च...
वस्मान् त्रयो ध्यायिनः, तृष्णादृष्टिमानोत्तरध्यायिनः । ते चाविद्यावशाद्भवन्तीति ।
Abb v 21 —

'अव्याहृता तृष्णा' इति । रूपान्प्यधातो । दृष्टिरपि तयोश्च कामघातो च
मत्वायान्प्राहृदृष्टिस्वभावा । अविद्याऽपि कामघातो तत्प्रयोगिण्येव । रूपान्प्यधात्वोश्च
सर्वा । 'तृष्णादृष्टिमानोत्तरध्यायिनः' इति । य आस्वादानामप्रयुक्तध्यानध्यायो स तृष्णा-
त्तरध्यायी । यो ध्याननिप्रवेण शास्त्रादि दृष्टिमुद्रादमति । स दृष्टपुत्तरध्यायी ।
मानोत्तरध्यायी च । मत्वेन मन्यते रूपान्प्यध्याय ध्यानस्य नाम्ने तथेति स मानोत्तरध्यायी ।
ते चाविद्यावशाद्भवन्तीति ते च त्रयो ध्यायिनोऽविद्यावशादविद्यामोहातया भवन्ति ।
अतोऽविद्याऽव्याहृतमूलमिति । समापत्तिसमाप्ताना च एता ऋग्मसमुदाधातव्या
अव्याहृताना धर्माः मूल कारणमिति । *Saks* p 464.

Cf. तस्य वज्रया क्षायी ? अथि --द्विट्टुत्तरो क्षायी, तष्टुत्तरो क्षायी, षष्टुत्तरो
क्षायी ति । *Nett.* p 76 Sec 1/84 p. 342.

‘सर्वेऽपि (१)निवृत्ताव्याकृता मला ।’^१ समाधिसमापरयुपहतत्या[त्] न शक्नुवन्ति निवर्तयितुम् । कुशलास्तु धर्मा अव्यावाधफलत्वाद्विपाकं जनयितुमुत्सहन्ते ॥

[290] कामेष्वकुशलाः शेषाः^२

सत्कायान्तप्राहृष्टितस्तप्रयुक्ताऽविचारविजिता क्लेशा कामधाताश्च कुशला , सव्यावाधफलनिवर्तकत्वात् ।

एभ्य पुन फलकुशलमूलानि कति नेति ? तदु^(३)च्यते—

रागद्वेषतमास्यतः ।

ग्रीष्येनाशुभमूलानि पञ्चकारणयोगतः ॥^४

ये धर्मा अकुशलाश्चाकुशलमूल च दर्शनभावनाहेयाश्च पञ्चकाराश्च^५ पञ्चविज्ञानकायिकाश्च^६ त एधाकुशलमूलानीष्यन्ते ॥^७

किं पुनर्यथा[ऽ]कुशल(लानि) अनुशयाना मूलानि सन्त्येवमव्याकृता नामपि सन्तीति ? आह—

[291] अव्याकृतद्वयस्यापि ग्रीणि मूलानि तत्समा^१ ।

(२)अविद्या धीश्च तृष्णा च न काङ्क्षामानदृष्टय^२ ॥

“ग्रीणि खल्वव्याकृतमूलानि, अव्याकृताऽविद्या तृष्णा प्रज्ञा” इति काश्मीरा ।^३ हेत्वर्थो हि मूलार्थः । अनिवृत्ताव्याकृता च प्रज्ञा हेतुत्वेन परतत इत्यसावप्यव्याकृतमूलम् । विचिकित्सा नाव्याकृतमूलम् । न च मान ॥

^१ एषामप्यावचरास्तावचय एवाव्याकृता । किं कारणम् । क्लिष्टानां धर्माणां दुःखविदाक स्यात् नन्व तपोनास्ति परव्यावाधहेतुवभावात् । *Akk v 16 a*

^२ Cf गणस्त्रिवहानुभा । *Ak v 19 d*

^३ Cf कामेष्वकुशलमूलानि रागप्रतिघमूद्वय । ग्रीष्यकुशलमूलानि । *Ak v 20 abc*
See *Dhs 1058—1061*

^४ कृत्त ममूय निराध मातृगवह्या भावनाहेयावच ।

^५ अन्नु धान घ्राण विह्वानाय मनाविमानकाया ।

^६ कामधानी मत्रगण प्रतिघ मर्वो मागावचन सत्कायान्तप्राहृष्टिमप्रयुक्ता यथा वचम् । यदि अकुशलं चाकुशलस्य च मूलं तत्वाकुशलमूलमिष्टम् । *Akk v 20 bc*
See *Dhs 1062 1070*

^७ Cf तृष्णाविद्या क्लिष्टसा । *Ak v 20 d*

कानि पुनस्तानि चत्वारि व्याकरणानि ? काश्च ताश्चतस्रः स्थितयः ? तदवद्योत्यते—

[294] एकांशार्यं विभज्यार्यं पृच्छार्यं स्थाप्यमेव च ।
मरणप्रसरोत्कर्षजीमद्रव्यान्यतादिनत् ॥^१

^१ तत्रैकाशब्दव्याकरणम्—किं (किं) यः कश्चिज्जायते सर्वोसौ मृ(म्रि)यते ? जोमिति वाच्यम् । अथ यः कश्चिन्त्रियते सर्वोसौ जायत इति ? विभज्य व्याकर्तव्यम्—क्षीणास्त्रयो न (०)जायतेऽन्यः सर्वो जायते । किं मनुष्यो विशिष्टोऽथ हीन इति ? परिपृच्छथ व्याकर्तव्यम्—कानधिष्ठस्य पृच्छसि ? देवास्तिर्यगादीन्वा ? यदि देवानारभ्य हीन इति वाच्यम् । अथ तिरश्चः श्रेष्ठ इति व्याकर्तव्यम् । किमन्यः स्फन्धेभ्यः पुरुषो वाऽन्य इति ? एष प्रश्नः स्थापनीयः^२, सदसतोरन्यानन्यत्नव्याकरणायोगात्^३, सपुष्पसौमन्ध्यदौर्गन्ध्य-व्या(३)करणत् ॥^३

^१ Cf एकांशतो व्याकरण विभज्य परिपृच्छथ च ।

स्थाय च मरणोत्पत्तिविशिष्टात्मान्यतादिवत् ॥ *Abb* v 22

Also cf चत्वारो पन्ध्व्याकरणा । एकपञ्चाकरणीयो पन्धो, विभज्य व्याकरणीयो पन्धो परिपृच्छा व्याकरणीयो पन्धो, स्थापनीयो पन्धो । *Digha* xxxiii 1 11

एकसवचन एक विभज्यवचन पर ।

ततिय परिपृच्छस्य चतुत्य पन ठापय ॥ *Ang* II p १6

^२ ^३ This whole passage (upto एष प्रश्न स्थापनीय) is almost identical with *Abb* v 22 The *Abb* begins—किं सर्वसत्त्वा मरिष्यन्तीत्येवागेन व्याकर्तव्य मरिष्यन्तीति ।

^४ Cf एकसिवा पि सो षो षोऽप्यद, मया धम्मा दसिता अनकसिवा पि । *Digha* ix 33 Also cf न सो त्य सारिपुत्त मुकर एकसेन व्याकातु । *Ang* L p 120

^५ Cf विभज्यवादो सो अहमेत्य माणव, नाहमेत्य एकसवादो । *M sutta* 99

^६ पञ्चविधा हि पुच्छा—अविद्वनोतना पुच्छा विद्वत्सन्दना पुच्छा, विमतिच्छदना पुच्छा, अनुगतपुच्छा कथतुकम्यता पुच्छा । *Dhr A* III 3

^७ *Abb* has सत्त्वद्रव्यस्याभावात् तद्व्यापुत्रस्यामणोरुत्तादिवत् ।

* The Kōśakara gives three other illustrations (of the four *prashna-nyuka ranas*) according to Bhadanta Rama, the *Abhidharmikas* and the *Mahāsaṅghu kas* See *Saku* pp 465-7

Cf अस्ति प्रश्न एकांतवचनीय सर्वो जातो मरिष्यति । षो षो इति । अथ सर्वे मृया जनिष्यन्त इति विभज्य वचनीयमेतत् । प्रमुदितस्वाति क्षीणतृष्य कुरालो न जनिष्यते इतरस्तु जनिष्यते । तथा मनुष्यजाति श्यसी वा न श्यसी ? इत्यथ परिपृच्छे

न खल्वेषा ध्यायिनिवचोदनाऽव्याकृतमूलनिर्देशपरं (रा) । किं परं तर्ह्येषा (या) ? योगिना त्रिपत्तिध्यानाधिभोक्षव्यावृत्तिपरेति पूर्वोक्तमेव साधु ॥^१

अथ धानि सूत्रे चतुर्दशाव्याकृतवस्तुन्युक्तानि,^२ किं तानि कुशलकुशल पक्षाव्याकरणादव्याकृत^(३)तरस्तूनि ?^४ नेत्याह । किं तर्हि ? स्थापनी यत्वात् ।

[293] प्रश्नव्याकरणाव्याख्यचत्वारि वदतां वरः ।

शिष्यानां(शा) वादशिष्यार्थं स्थितीना च चतुष्टयीम् ॥

प्रीणि खलु कथावस्तुन्यारभ्य^५ चत्वारि व्याकरणान्यवद्युष्य^६ चतस्रश्च स्थितिरवगम्य^७ विगृह्य सभाया पञ्चभिरवयवैः^८ सप्तस्र प्रतिष्ठाप्य वाद करणीयो नातोऽन्यथा इत्यत्र वि[V A, 5 Fol 107 b]^(१)निश्चयात् ॥

^१ The Kōśakara does not disapprove the view of the Bahurdeśiyaka See *LVPak* v p 43 n 1 2

^२ शाश्वतो षोक अशाश्वतो लोक इत्यवमादि । *Sakv* p 465 See *M sūtra* 63

^३ अव्याकृतसवयन पयन्युक्ते । *Sakv* p 465 For an allied controversy on the *drishtis* being *anyakṛita* see *Kv* xiv 8 —इदानीं अव्याकृतकथा नाम होति । तस्य विपाकरिरियरूपनिव्वानमत्तात चतुर्विध अव्याकृतता अव्याकृत ति वृत् । दिट्टिगत सस्सतो सोत्तेति खो वच्छ अव्याकृतमेत ति सस्सनादिभावेन अवयवितत्ता । यम पन इम विभाग अगहत्वा पुरिमाभाक्त विच दिट्टिगत पि अव्याकृत ति लद्धि सेय्ययापि अघकानञ्च उत्तरा पयकानञ्च । *Kv* A xiv 8

^४ Cf तीणिमानि भिक्खवे कथावस्तूनि । वतमानि तीणि ? अतीत वा भिक्खवे भद्धान आरम्भ कथ कथय्य—एव अहोमि अतीतमदान नि । अनागत वा एव भविस्सति अनागत मदान ति । एतरहि वा भिक्खवे पच्चुप्पन्न एव एतरहि पच्चुप्पन्न ति । *Ang* I p 197

Also cf अहञ्च न गामणि अतीत भद्धान आरम्भ दुस्सस्स समुदयञ्च अल्प गमञ्च देसेय्य अनागतमदान आरम्भ देमेय्य, अपि चाह इपेव नित्तिप्रो एत्थ च त निमिप्रसन्न दुक्कसम्म समुदयञ्च अल्पगमञ्च देसिम्मामि । *S* iv p 327

See *Addhana katha* *Kv* xv 3

^५ V *mīra*, *Ad* *karikā* 294

^६ V *mīra*, *Ad* *karikā* 295

^७ The five *avayavas* probably refer to *pratīyā*, *hetu* *drishtanta* *upanaya* and *nigama* The *Aim* deals with various aspects of *vāds*, viz., *vāds* *vaṇṇ* *haya* *vāds* *adivādhāna*, *vādalambkāra* *vāds* *nigraha* and *vāds* *nihsarana* वादादिष्टान यन्धिष्टाय वाक् क्रियन् । संनयनो द्विविधम् । साध्यं साधन च । साध्यं द्विविधम् । स्वभावा विपरस्व च । सापदानि अष्टौ । प्रतिज्ञा हेतु इष्टान्त उपनय निगमनं प्रत्यर्थ अनुमानं आलापयन् च । *Aim* p 105 The *Akb* does not refer to the *pañ ha* *avayavas* of *vāds* For the *aiṭha mukha-vāds* of the *Katha* *aiṭha* see *Points of Controversy* Prefatory notes pp xlviii and *Dhs* A 1 6

कश्चिद्धि चादी स्थानास्थाने संभवासंभवाख्ये संतिष्ठते कश्चिन्न संतिष्ठते । प्रथमः कथ्यः(थ्यः), द्वितीयस्त्वकथ्यः । परिकल्पे संतिष्ठते, यः परिकल्पिते दृष्टान्ते दाष्टान्तिकार्थ(र्थे) प्रसाधके संतिष्ठते, स च कथ्यो यो न सन्तिष्ठते सोऽकथ्यः । (५) एवं प्रतिपदि ज्ञानवादितायां यः सन्तिष्ठते स कथ्यते । यस्तु न संतिष्ठते स दुर्मतिरकथ्यते ।

इदमिदानीं वक्तव्यम् । अथ केनानुशयेन कस्मिन्वस्तुनि संयुक्तः ?^१ तत्र तावद्वस्तु क्षेत्रवस्त्वादिपञ्चप्रकारम् ।^२ तदिह संयोगवस्त्वधिकृतं वेदितव्यम् । त[द] द्विविधमाश्रयालम्बननैयम्येन प्रकारनैयम्येन च ।

तत्राश्रयालम्बननैयम्येन ता(५)वञ्चक्षुर्विज्ञानकायिकैरनुशयैः, रूपेष्वालम्बनतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । ते च मनोधर्मायतने । एवं यावत्कायविज्ञानिकैर्यथाधिपयमालम्बनतः, तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । मनोविज्ञानकायिकैर्द्वादिशस्वायतनेष्वालम्बनतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । इत्याश्रयालम्बननियमः ।

प्रकार(६)नैयम्येन तु दुःखदर्शनप्रहातव्यैः सर्वप्रभैः पञ्चसु तिकायेष्वालम्बनतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । अस्वैर्धर्मैस्तु स्वनैकायिकेष्वालम्बनतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः^३ । इत्येवं सर्वत्र यथासंभवं वक्तव्यम् ॥

अथेदानीमसीतानागतप्रत्युत्पन्ननैयम्येन^४ कः पुद्गलः कस्मिन्वस्तुनि फलमेतानुशयेण(न) सं(७)युक्तः ? तदिदमुद्गाह्यते—

^१ Cf. यस्य पुद्गलस्य योऽनुशयो यस्मिन्नालम्बने अनुशोते स तेन तस्मिन् संप्रयुक्तः । इदं तु वक्तव्यम् । अतीते न कस्मिन् पावत् प्रत्युत्पन्ने न कस्मिन्निति ?... *Akb.* v. 22.

See *Jpf* p 19 and *Yogāsūtra*, iv. 11.

^२ पञ्चविधवस्तु । रत्नभाववस्तु । यथोक्त—“यद्वस्तु प्रतिबन्ध समन्वागमता स तेन वस्तुना” इति । आलम्बनवस्तु । यथोक्त—“सर्वधर्मज्ञेया ज्ञानेन यथावस्तिवति” । संप्रयोगवस्तु । यथोक्त—“यस्मिन् वस्तुनि अनुनय संप्रयोगेन संप्रयुक्त प्रतिषमयोजनेनापि तस्मिन्” इति । हेतुवस्तु । यथोक्त—“सवस्तुका. धर्मा वनमे ? सवस्तुना धर्मा.” इति । परिग्रहवस्तु । यथोक्त—“धेनूग्रहवस्तु” इति । *Akb.* ii 55. See *Saks.* pp. 21-22.

^३ See *Asm.* pp. 33, 44 and 51.

^४ इयमतीत वस्तुतीतानि किमयमतीतपरीक्षा । उदाहरणस्वरूपतोग्रि हेतुपञ्चोपयोगतोग्रि सप्तैवाव्यवधानवारादिप्रसक्तित्वात्तितोग्रि हेतुपरिग्रहविनासात्तोग्रि फलस्वरूपसंग्रहाभावात्तितोग्रि स्मरणव्यवधाननिमित्ततोग्रि अवेक्षणस्मरणनिमित्ततोग्रि उपेक्षाव्यवधाननिमित्ततोग्रि अतीत द्रष्टव्यम् । सर्वेषामेवैव । प्रवर्तमानाभिनिवेशात्प्राजानार्थम् ।

इयमतागत... हेतु गत्यनुपपन्नतोग्रि अलम्बनस्वरूपसंग्रहोत्पत्ति हेतुपञ्चोपयोगतोग्रि

स्थितयश्चतस्रो निर्दिश्यन्ते ।^१

[295] स्थानवादित्वसंज्ञैका परिकल्पाह्वया परा ।

अन्या प्रतिपदाख्याऽन्या ज्ञानवादित्वसंज्ञिता ॥^२

विभज्य वचनीय प्रदेन, पदानुद्दिश्य ध्येयसो, देवान् ऋषीन्चाधिकृत्य वेत्ति । अयं त्वयचनीयं प्रदेन. सत्तारोध्यमन्तवानथानन्त इति ? कुशलस्यास्ति ससारत्रमपरिसमाप्तिर्नंतरस्येति अन्य-तरावधारणे दोषः ।^३ *Yoga bhāṣya*, iv. 33

The *Milinda pañho* gives a different illustration of these ofur *śūākarana* चत्वारिमाणि महाराज पञ्चव्याकरणाणि । क्तमानि चत्वारि...। क्तमो च महाराज एक-सव्याकरणीयो पञ्चो ? रूप...ये...विञ्जाण अनिच्च ति एकसव्याकरणीयो पञ्चो । क्तमो विभज्यव्याकरणीयो पञ्चो ? अनिच्च पन रूप...ये...विञ्जाण ति...अयं विभज्यव्याकरणीयो पञ्चो । क्तमो पटिपुच्छव्याकरणीयो पञ्चो ? किं नु खो चक्खुना सब्ब विजानातीति अयं पटिपुच्छव्याकरणीयो पञ्चो । क्तमो ठपनीयो पञ्चो ? सरसती लोको ति...नेव होति न न-होति तथागतो परं भरणं ति ठपनीयो पञ्चो ।^४ किं कारणं ठपनीयो ? न तस्स दीपनाय हेतुं वा कारणं वा अस्ति । *Milinda*, p. 147.

^१ These are not given in *Aśb*. See *sāṅkhyā pariccheda*, *Asm.* pp. 102—107.

^२ Cf. कथासम्पयोगेन भिक्खवे पुग्गलो वेदिसब्बो यदि वा कच्छो यदि वा अकच्छो ति । सचायं भिक्खवे पुग्गलो पञ्च पुट्ठो समानो ठानट्ठाने न सण्ठाति, परिकल्पे न सण्ठाति, अञ्जनावादे न सण्ठाति, पटिपदाय न सण्ठाति, एव सन्ताय पुग्गलो अकच्छो होति । *Ang* iii p 197

अकच्छो ति कथेतुं न युत्तो ।...ठानट्ठाने न सण्ठातीति कारणकारणे न सण्ठाति, तत्रायं नयो—सस्सतवादी युत्तेन कारणेन प्होति उच्छेदवादिं निग्गण्हावुं, उच्छेदवादी तेन निग्गण्हेयमानो क पनाइ उच्छेदं वदामीति सस्सतवादिमाकमेव दीपेति अत्तानो वादे पणिट्ठानुं न सक्कोति; एव उच्छेदवादिं प्होन्ते सस्सतवादी, पुग्गलवादिं प्होन्ते सुञ्जानवादी... न सण्ठाति नाम ।

परिकल्पे न सण्ठातीति इदं पञ्चपुच्छनेपि पञ्चवचनेपि लभति । कथं ? एकचो हि पञ्चं पुच्छिस्सामीनि कण्ठ सोपेति सो इतरेन इदं नाम त्वं पुच्छिस्समीनि युत्तो ज्ञातभावो ज्ञात्वा न एतं, अञ्जं पुच्छिस्सामीनि वदति, एव परिकल्पे सण्ठानि नाम ।

अञ्जनावादे न सण्ठातीति ज्ञातवादे जानिनवादे न सण्ठाति । कथं ? एकचो पञ्चं पुच्छति न इतरो 'मनापो तदा पञ्चो पुच्छिं नो क्व ते एमं उग्गहिंते'ति वदति । इतरो पुच्छिन्वनिपमेनेव पञ्चं पुच्छिंवापि तस्मै कथाय अपञ्चं नु गो पुच्छिन् नि विमत्तिं करोति...

पटिपदाय न सण्ठातीति पटिपत्तियं न निट्ठति, वत्तं अजानित्वा अपुच्छिन्वट्ठाने पुच्छ-तीति ज्ञायो । *Ang* A. ii. pp 308-311.

कश्चिद्धि चादी स्थानास्थाने संभवासंभवाख्ये संतिष्ठते कश्चिन्न संतिष्ठते । प्रथमः कथ्यः(थ्यः), द्वितीयस्त्वकथ्यः । परिकल्पे संतिष्ठते, यः परिकल्पिते दृष्टान्ते दाष्टान्तिकार्थ(र्थे) प्रसाधके संतिष्ठते, स च कथ्यो यो न सन्तिष्ठते सोऽकथ्यः । (४)एवं प्रतिपदि ज्ञानदादितायां यः सन्तिष्ठते स कथ्यते । यस्तु न संतिष्ठते स दुर्मतिरकथ्यते ।

इदमिदानीं वक्तव्यम् । अथ केनानुशयेन कस्मिन्वस्तुनि संयुक्तः ?^१ तत्र तावद्वस्तु क्षेत्रवस्त्वादिपञ्चप्रकारम् ।^२ तदिह संयोगवस्त्यधिकृतं वेदितव्यम् । त[द] द्विविधमाश्रयालम्बननैयम्येन प्रकारनैयम्येन च ।

तत्राश्रयालम्बननैयम्येन ता^(५)वच्चक्षुर्विज्ञानकायिकैरनुशयैः, रूपेष्वालम्बनतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । ते च मनोधर्मायतने । एवं यावत्कायविज्ञानिकैर्याविषयमालम्बनतः, तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । मनोविज्ञानकायिकैर्द्वादशस्वायतनेष्वालम्बनतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । इत्याश्रयालम्बननियमः ।

प्रकार^(६)नैयम्येन तु दुःखदर्शनप्रहातव्यैः सर्वत्रगैः पञ्चसु निकायेष्वालम्बनतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । असर्वत्रगैस्तु स्वनैकायिकेष्वालम्बनतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः^३ । इत्येवं सर्वत्र यथासंभवं वक्तव्यम् ॥

अथेदानीमतीतानागतप्रत्युत्पन्ननैयम्येन^४ कः पुद्गलः कस्मिन्वस्तुनि कतमेनानुशयेण(न) सं^(७)युक्तः ? तदिदमुद्गाव्यते—

^१ Cf. यस्य पुद्गलस्य योऽनुगमो यस्मिन्नालम्बने अनुगमे स तेन तस्मिन् संप्रयुक्तः । इदं तु वक्तव्यम् । अतीते न कस्मिन् यावत् प्रत्युत्पन्ने न कस्मिन्निति ?... *Akb.* v. 22

See *Jpf* p 19 and *Yogaśāstra*, iv. 11.

^२ पञ्चविधवस्तु । स्वभाववस्तु । यथोक्त—“यद्वस्तु प्रतिबन्ध समन्वागतं स तेन वस्तुना” इति । आलम्बनवस्तु । यथोक्त—“सर्वपर्मज्ञेया ज्ञानेन यथावन्विति” । संयोगवस्तु । यथोक्त—“यस्मिन् वस्तुनि अनुगमः संयोगनेन संप्रयुक्तं प्रविषमयोरनेनापि तस्मिन्” इति । हेतुवस्तु । यथोक्त—“सत्त्वस्तुका. धर्मा. कर्म ? सत्त्वता धर्मा.” इति । परिग्रहवस्तु । यथोक्त—“क्षेत्रगृहवस्तु” इति । *Akb.* ii 55. See *Saks.* pp. 21-22.

^३ See *Atm.* pp. 33, 44 and 51.

^४ वच्यमतीतं वक्ष्यतीतानि विमर्षमतीतपरोक्षा । उत्पन्ननिष्कलक्षणतोऽपि हेतुफलोपयोगतोऽपि मन्त्रेणव्यवधानवारिषममिन्नान्तितोऽपि हेतुपरिग्रहविनामतोऽपि कण्डस्वदक्षणमावाभावतोऽपि स्मरस्वल्पनिमित्ततोऽपि अवेक्षणस्त्रेणनिमित्ततोऽपि उपेक्षाव्यवधाननिमित्ततोऽपि अतीतं द्रष्टव्यम् । सर्वेषामेवदेव । प्रवर्तकात्माभिनिवेशान्यात्रावर्षम् ।

वच्यमनागतं... हेतौ कथ्यन्त्यप्रतोऽपि अलक्ष्यस्वदक्षणतोऽपि हेतुकानुपयोगतोऽपि

[296] मानप्रतिघसंरागैर्निर्मानोज्झितक्रियैः ।

जाता यत्राप्रहीणाश्च संपुक्तस्तत्र वस्तुनि ॥^१

एते हि मानप्रतिघरागाः स्वलक्षणक्लेशाः सद्वस्तुविषयत्वात् । सामा
न्यलक्षणक्लेशास्तु दृष्टिचिचिक्लिस्ताद्या । अत एते मानादयोऽतीनाः प्रत्युत्प-
न्नाश्च यस्मिन्वस्तुन्युत्पन्ना न च प्रहीणास्तस्मिन्^(२)स्तुनि तैः सप्रयुक्तो
वेदितव्यः । नहोते सर्वस्य सर्वत्रोत्पद्यन्ते स्वलक्षणक्लेशत्वात् ॥^३

सर्वत्रोत्पद्यमानभावान् यूपस्थानतोऽपि हनुस्वभावान्भावतोऽपि अभिनन्दनासर्वत्रनिमित्ततोऽपि
अभिनन्दनास्यवदाननिमित्ततोऽन्यतानान् द्रष्टव्यम् । *

वयं प्रत्युत्पन्नं * । उत्पन्ननिर्दल्यनतोऽपि हनुस्वभावोपादानुपयोगतोऽपि सर्वत्रोत्प-
द्यमानप्रयुक्तस्थानतोऽपि अतीतानागतभावनिमित्ततोऽपि कारित्रप्रत्युत्पद्यमानतोऽपि प्रत्युत्प-
न्नद्रष्टव्यम् । ** *Atm* p 21

Also see—अपि च अनिक्कलहेतुपञ्चवक्किच्चमतीत, तिट्ठितहेतुविच्चमतिट्ठितपञ्च
यक्किच्च पच्चुत्पन्नं, उभयविच्चममम्यत्त अनागतं । सक्किच्चत्तपो वा पच्चुत्पन्नं, ततो पुञ्जे
अनागतं, पच्छा अतीतं । *** *Vm* xiv 191 See *VmT* pp 496-7 and *Dhs* 1038-40

The terms *pachchuppanna* and *uppanna* are explained as below —

पच्चुत्पन्नं च नामेतं त्रिविधं—एणपच्चुत्पन्नं सन्ततिपच्चुत्पन्नं अट्ठापच्चुत्पन्नं च ।
तस्य उपादानद्विभगण्यत्त 'सणपच्चुत्पन्नं' । एवद्विमन्निवारपरिपापत्त 'मन्निवरच्चुत्पन्नं' । **
एव ताव भग्निमभाषणा । सयुत्तभाषणा एव 'एवमन्तति अट्ठपमन्तती'ति इ तन्नविधो वक्खा
'उदक अतिरक्किमि'वा गतन्त याव तीर अक्कन्तउदक'या न विणमादति अय एवमन्तति
नाम, इ हे तपो अवनवारा अणमन्तति नामा'ति वक्खा तदुभय मन्निवरच्चुत्पन्नं नामा'ति
वदन्ति । एवमवगच्छिच्छेत्त एव अट्ठापच्चुत्पन्नं नाम । *Dhs A* vi 19 21

उत्पन्नं हीनी ति बलमान भूतापगत-आशामकत्त भूमिलद्धकसेन उपादानं नाम अनेकस्य
भेदं । तस्य सर्वं ति उपादानराम-भूमिमन्निवृत्तयात् बलमानुत्पन्नं नाम । आरम्भपरस्य
अनुभविका निरुद्धं, अनुभूतापगतमयात् भुगतानुगत उपादानद्विधत्त अनुत्पन्ना निरुद्ध,
दृष्ट्यागतममम्यत्तं, सममम्यत्तं च भूतापगतुत्पन्नं नाम । यानि एव तांति पुञ्ज वक्खन्ति
अममन्ती'ति एवमादिना नदन वृत्तं अमम अतीतं ति समानं अट्ठा विवाहं पटिवाहिया
अममो विवाहायोरात्तं वक्खा ट्ठित्ता, तया वक्खयात्तं च विवाह अनुत्पन्नं ति समानं एव
वक्खेयात्तं एवमन्त उपादानतो अोज्झामवदुत्पन्नं नाम । तानु तानु भूमिमु अममममं अट्ठा
अविच्छेदुत्पन्नं नाम । 'भूमि ति विवमयतात् आरम्भपरभूता तममका पट्टवक्खयात्तं । भूमिपट्टं
नाम तेषु आयेणु उपादानत्तं विवेगजातं । *Dhs A* xii 42-44

^१ Cf सामप्रतिघसंरागैर्निर्मानोज्झितक्रियैः ।

यत्राप्रहीणास्तस्मिन्वस्तुनि तैः सप्रयुक्तो वेदितव्यः ॥ *At* p 21

^२ Cf सर्वत्रोत्पद्यमानभावान् यूपस्थानतोऽपि हनुस्वभावान्भावतोऽपि अभिनन्दनासर्वत्रनिमित्ततोऽपि
अभिनन्दनास्यवदाननिमित्ततोऽन्यतानान् द्रष्टव्यम् ।

[297] अज्ञातैर्माण(न)सैरेतैः सर्वत्रान्यैः स्वकाधिकैः ।
सर्वत्राज्ञैस्तथा शेषैः संयुक्ता स्कन्धसन्ततिः ॥^१

यथा प्रहीणा इति चर्तत(ति) । यस्य खलु योऽतीतः क्लेशप्रकारः प्रहीणोऽनागतोऽपि । अतो ये मानरागादयो नागता न प्रहीणास्तैः सर्घास्मिन्त्रैः^(१)याधिकै यस्तुनि संयुक्तः । तदालम्बनानामुत्पत्तिसंभयान्मानसानां च त्रैयध्वविपयत्वात् । अतोऽन्यै रागादिभिरनागतैरणा(ना)गत एव यस्तुनि संयुक्तोऽतीतैरतीत एव प्रत्युत्पन्नैः प्रत्युत्पन्न एव । मानसेभ्यो हान्ये पञ्चविज्ञानकायिकाः । ततः सिद्धं भयत्यतीतप्रत्युत्पन्नैरपि मानसैरस्वाधिकैःऽपि यस्तुन्यप्रहीणैः सं[V. B, 6. Fol. 108 a]⁽¹⁾युक्तः स्यान्न च केवलं मानसैरेवानागतैरेभिः सर्वत्र । किं तर्हि ? पञ्चविज्ञानकायिकैरपि अनुत्पत्तिधर्मिकैस्तु पञ्चविज्ञानकायिकैः सर्वत्र त्रैयधिकैर्वस्तुनि संयुक्तः, तद्विषयस्यातीतानागतप्रत्युत्पन्नत्वात् ।^२ सामान्यक्लेशैस्तु दृष्टिविचिकित्साऽविद्याख्यैस्त्रैयधिकैरपि सर्वास्मिन्त्रैयधिकै यस्तुनि संयुक्तः, तेषां सामान्य⁽²⁾क्लेशत्वाद्यायदप्रहीणा इत्यनुचर्तते ।

कथं पुनर्गम्यतेऽतीतादिषु यस्तुषु रागादय उत्पद्यन्ते तैश्च तत्र संयुक्तो भवतीति ? सूत्रादेव हि । भगवतोक्तम्—“त्रयश्छन्दरागस्थानीया धर्माः । अतीताश्छन्दरागस्थानीया धर्माः, अनागतप्रत्युत्पन्नाः । अतीताश्छन्दरागस्थानीयान्धर्मां प्रतीत्योत्पद्यते च्छन्दः । उत्पन्ने च्छन्दे संप्रयुक्तस्तैर्धर्मैः⁽³⁾।

वनेराशच दृष्टिविचिकित्साऽविद्या । *Akb* v. 22.—‘स्वलक्षणकलेशादच’ इति स्वलक्षणं मुखवेदनीयादि वस्तु । तत्र रागं मुखवेदनीयमेव वस्त्वालम्ब्योत्पद्यत इति स्वलक्षणकलेश इत्युच्यते । तेन मुखवेदनीयेन वस्तुनालम्ब्यमानेनोत्पत्तिर्भवतीति मानोऽपि स्वलक्षणकलेशः । तथा दुःखवेदनीय वस्त्वालम्ब्य प्रतिष उत्पद्यत इति प्रतिषोऽपि स्वलक्षणकलेश इत्युच्यते । ‘सामान्यकलेशादच दृष्टिविचिकित्सादयः’ नामान्वा. सामान्येन वा कलेशा सामान्यकलेशा । एते हात्रिगणेषु मुखवेदनीयादिके वस्तुपुत्पद्यन्त इति । अतस्तशलम्ब्योत्पन्ना सामान्यकलेशा इत्युच्यन्ते । *Saks* p. 467. V. supra, p. 240, n. 4

^१ Cf. सर्वत्रागतैरेभिर्मानसैः स्वापिने परैः ।

अज्ञैः सर्वत्र दोषैस्तु सर्वैः सर्वत्र सपुत्रः ॥ *Ak.* v. 24.

^२ ‘तैरनुत्पत्तिधर्मिभिः सर्वत्र यस्तुनि त्रैयध्विने संपुष्टतः ।’ एते ह्यनुत्पत्तिधर्मिनोऽनागत एवाध्वन्ववतिष्ठन्ते । एषां चालम्बनानि मचरन्ति । समद्रयोमा हि कलेषा मुखवेदनीयाननुत्पत्तिधर्मिणो विषयामिमुक्षा एवावतिष्ठन्ते । तथा ह्यनुत्पत्तिधर्मिणो नैवालम्बनमालम्ब्योत्पद्यन्त इति । अत्र वेपाञ्चिचदालम्बनमनीनम् । वेपाञ्चिचदत्तमानम् । वेपाञ्चिचदनागत भवति । न ह्यालम्बनाननुत्पत्तित एव तेषामनुत्पत्तिः । किं तर्हि ? प्रत्ययवर्धत्वात् । अथस्याफलं हि सामर्थ्यं न इत्युच्यते इति सिद्धान्तः । *Saks.* p. 468.

यंकथ्यो न विसंयुक्तः ।”^१ तथा—“यस्मिन् रूपेऽतीतानागतप्रत्युत्पन्ने उत्पद्यतेऽनुनयो वा प्रतिघो या ।”^२ इत्येवमादि ।

कः पुनरत्र संयुज्यते ? यदा शून्याः^३ सर्वसंस्काराः, नित्येन ध्रुवेन (ए) शाश्वतेनाविपरिणामधर्म(मै)शात्मनाऽत्मीयेन^४ या ? तथोक्तम्—“अस्ति कर्मास्ति विपाकः कारकस्तु नोपलभ्यते य इमांश्च स्कन्धान् प्रतिनिक्षिप्यान्वात् स्कन्धान् प्रति^(६)संघातीत्यन्यत्र धर्मसंकेतात्”^५ इति विस्तरः ।

^१ The Sarvāstivādin quotes a similar *āgama* against the Sthāviravādin न वत्तव्व ‘अतीत अत्थि अनागत अत्थी’ ति ? आमन्ता ।

ननु युत भगवता—“य किञ्च भिक्खवे रूप अतीतानागतपच्चुप्पन्नं...या काचि वेदना... विञ्जानाणं...अयं बुञ्जति विञ्जानाणकखन्धोति ।” [S III, p. 47.] अथेव सुचन्तो ति ?...तेन हि अतीत अत्थि अनागत अत्थी ति । Kp. I 1.

Cf अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्दर्शनाम् ।

नास्त्यसत सम्भव । न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन सम्भवन्त्य कथं निवर्ति-
प्यन्ते वासना इति । अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्दर्शनाम् । भविष्यद्व्यक्तिकमना-
गतम् । अनुभूतव्यक्तिकमतीतम् । स्वव्यापारोपलब्ध वतमानम् । त्रय चैतदस्तु ज्ञानस्य
ज्ञेयम् । यदि चैतत्स्वरूपतो नामविषयधेद निविषय ज्ञानमुदपत्स्यत तस्मादतीतानागत स्वरू-
पतोऽस्तीति । *Yoga bhāṣya*, iv 12

^२ Cf. “पपञ्चेति अतीतानागतपच्चुप्पन्नं चक्खुविञ्जोध्य रूपमारब्धं...” Quoted in *Netti*, p. 38.

^३ ‘मुञ्जो लोको मुञ्जो लोको ति भन्ते बुञ्जति । कितावता नु खो भन्ते मुञ्जो लोको ति बुञ्जती ति ?’ ‘यस्मा खो आनन्द मुञ्ज अत्तेन वा अतनियेन वा तस्मा मुञ्जो लोको ति बुञ्जति ।...’ S iv. p. 54

...परमत्थेन हि सत्त्वानेव सत्त्वानि वेदक कारक निब्युत-गमकामावतो मुञ्जानो ति वेदितव्वानि । *Vm.* xvii. 90.

शून्यतालक्षण वतमत् । तेषु तस्य अभावः । तेषु अभाव वतम । स्कन्धात्वा-
यतनेषु नित्यध्रुववृत्त्याविपरिणामधर्मस्वामिभावात् । अनन नयेन तेषां शून्यता ।
Aim p. 40

^४ अनात्मलक्षण वतमत् । यथाऽऽत्मवादे स्थितस्य आत्मलक्षणस्य स्कन्धात्वायतनेषु तन्लक्षणस्याभाव । तन्व्यधात्वायतनेषु आत्मलक्षणाभावतामुपादाय । इदमुच्यते अनात्म-
लक्षणम् । एतदभिसंधायोक्तं भगवता सर्वे धर्मा अनात्मन इति । *Ibid*

^५ See *LVPak* v p 59, n 3 Quoted in *Akb.* iii 182, B *Pañjikā*, ix. 73, *Ti Pañjikā*, p. 11.

Cf तत्र तथामनस्य हेतुप्रायसगमुक्तां धर्मदेयनामकनरेत् । नात्र कश्चिदात्मा वा एतस्यो वा जीवो वा पुद्गलो वा यं करोति प्रणिघवेदयते इति ह्यङ्गनामनभियत्कारात् माया-

तत्र प्रतिसमाधानम्—‘संयुक्ता स्कन्धसन्ततिः।’ स्कन्धसन्ततौ हि स्कन्धलक्षणसन्तानैकत्वाभिमानात्, संवृत्या सत्त्वसंघसिरित्यदोषः ॥^१

प्रयारपुनरेतस्मात्—

[298] द्वयमेवात्र निष्पन्नं तृतीयं तूपचारतः ।

यस्तुसंयोजनार्थं द्वयं परमार्थतो विद्यते सत्त्वाप्यस्तु तृतीयोऽर्थः संवृ^(१)त्या विद्यत इति ।^२

धर्मतामसंक्लेशधर्मतां प्रवृत्तिप्रभास्वरतां सर्वधर्माणामवतरत्यादिसृष्ट्यान्सर्वधर्मनिमित्थद्वयात्प-
धिमुच्यते ।*** *Tathāgata-kōśa-sūtra*. (Quoted in *Sikshā*, p. 172.)

Also cf. दुक्लमेव उष्णज्जमानं उष्णज्जति, दुक्लमेव निदग्जमान निदग्जति ।
J. II. p. 17.

किमु सतो ति पञ्चेसि । मारदिद्विगत नु ते ।

मुद्धसङ्घारपुञ्जोपं । नमिध सत्तूपलन्मति ॥

दुक्लमेव हि सम्भोति । दुक्लं तिद्वृति वेति च ।

नाञ्जन् दुक्ला सम्भोति । नाञ्जं दुक्ला निदग्जति ॥ J. I. p. 135.

दुक्लमेव हि, न कोचि दुक्लिनो, कारको न, विरिया य विज्जति ।

अरिय निद्वृति, न निद्वृतो पुमा, मग्गमरिय मग्गो न विज्जति । *Vn. xvL 90.*

The *Abhidharma-mūla-sikā* gives the following comment:—

“यथापि अङ्गसम्भारा होति सदी रयो इति ।

एवं सन्धेसु सन्धेसु होति सतोति सम्गुतीति ॥” [J. I. p. 135.]

—यदि पुणलो न विज्जति क्वं सारम्मणता सिया ति ? अविज्जमानस्तपि आरम्म-
णस गहणतो । अविज्जमानसि हि परिवर्षित लोक्कसञ्जातं वा विज्जमानं वा सभावमूर्तं
आरम्मण गहेत्वा वा उष्णजनतो सारम्मणता वुत्ता । सियारम्मणता ति हि वचनं चित्तचेत-
सिकानं आरम्मणेन विना अप्पवत्तिञ्जेव शेषेति न तेहि गहितरत आरम्मणस्य विज्जमानतं
धाति । अय मखतामंलतविनिम्मुत्तस्य अत्थितापटिसेपो सव्वया अनुवत्तन्तानं विनिच्छयो ।
A. Mūlāṅkā. p. 131. V. infra, Ad. kārikā 306.

१ Cf. नात्मास्ति

कीदृश आत्मा य इमाप्रिक्षिपत्यन्यादथ स्वप्नान् प्रनिगन्दपातीति परिषत्प्यने । स
तादृशो नास्त्यन्तर्प्यापारपुण्य । एव तूत भगवता—‘अस्ति क्वं...धर्मसवेनान् ।’...कीदृश-
स्तस्यात्मा न प्रतिपिध्यते ?

स्कन्धमात्रं तु षलेऽधर्माभिसंरुतम् ।

यदि तु स्वल्पमात्रमेवात्मन्युपचर्यते तस्याप्रतिषेधः । *Abb. III. 18 ab.*

२ Cf. बुद्धाव पन द्वे कथा सम्मूतिरथा परमपरकथा च । तस्य सतो पोवो देवो
वत्ता ति आदिवा सम्मूतिरथा नाम । अनिचं दुक्लं अनता धन्या पाणुपो आयतनानि

कृत पुनरेतद् द्वय परमार्थतो विद्यते ? तदुच्यते —

सदसद्देतुनो यस्मान्मध्यस्थैश्च परिप्रहात् ॥

शुभाशुभफल कर्मनैयम्याद् गुणद्वेषफलनियम्यता (ता) । किञ्च, 'मध्यस्थैश्च परिप्रहात्' मध्यस्था उच्यन्ते धीतफलेशा । तै शुभ च शुभतो ऽशुभ चाशुभत, गुणाश्च गुणत दोषाश्च दोषत परिगृहीता । तत्फल चेष्ट मिष्टत परिगृहीतमनिष्ट चानिष्टत । इति सिद्ध द्वय परिनिष्पन्न^१ तृतीय तूपचारत इति ।

युक्तं तावद्विदम् । यदिद् प्रत्युक्त वस्तुहेतुप्रत्ययात्प्रतीत्योत्पन्न परमार्थतो विद्यते^२ प्रत्यात्मवेदनीयत्वात्, तद्दालम्भनाञ्च रागादय द्रव्यत सन्तीति । यत्पुनरिदमुक्तमतातानागते वस्तुनि त्रैय^(७)च्चिकैरनुश्रयै सयुक्त इति तदेतत्सा हसमाहापुरुषिन्मात्रम् । क* पुनरेतदतीतानागतादि द्रव्यतोऽभिप्रायञ्छ्व तीत्याहाभिधार्मिका ॥^३

सन्निपट्टाता सम्मण्याता नि आत्िका परमत्यक्त्वा नाम । पञ्चनिया एन पठम एव परमत्यक्त्वा कथन्तात्स दमना नूलाकारा हीनि तस्मा बुद्धा पठम सम्मुतिक्य कथन्ता पि सच्चमेव समावमेव अमुसा व कथन्ति परमत्यक्त्वा कथ ता पि सच्चमेव समावमेव अमुसा व कथन्ति ।

दुवे सच्चानि अकलामि सम्बुद्धो वदता वरो ।

सम्मुनि परमत्यञ्च ततिय नूपलम्बति ॥

सकैतवचन सच्च लोकसम्मुतिकारण ।

परमयवचन सच्च धम्मान भूतलक्त्वन ति ॥ *Dgha A II. 49*

For a discussion on the terms *paramattha* and *saccha* see *Points of Controversy* pp 371—4

For the Mahayanist definitions of *paramartha* and *samvrittisatya* see *B Pany ka IX. 2 Madhyamakasa ara vi 23 25 Madhyam kakarika xxiv 8*

^१ On *parin shpanna* see *Trisvabhavan rdeka 3, Parts of Controversy* pp 39-6

^२ The Mahayanists hold the opposite view — तदुपदर्शित च प्रतीयसमुत्पन्न वस्तुरूप सन्निरुच्यते । तत्रैव लोकमवनिमत्यमि यभिरीयते । *B Pany ka IX. 2*

^३ The *Kośakara* institutes a long discussion on this controversy and gives the *Va bhāshika* view as below —

दि एनरिन्मत्तानावागमनमूच्यन्मदय न । यद्यस्ति सवकाशान्नि वाग्यस्त्वारणा गावत्तत्र प्राप्नोति । अय नास्ति । कथं तत्र तत्र वा सयुग्ना भवति विनयुक्तो वा । न सत्कारणा गावत्तत्र प्रविश्यापने बभाषिक मस्त्वन्यथायागत । प्रविश्याय तु विनाद सवकाशान्निदोक्तवत् ।

उक्तं हि भगवता— अतीतं क* भिन्ना रूप नाभविष्यत् श्रुतवानापथावकोऽतीतं कान्तमनामविष्यत्

चत्वारः खल्विह प्रयत्ने वादिनः । कतमे चत्वारः ? तदपदिश्यते—

[299] सर्वमस्ति प्रदेशोऽस्ति सर्वं नास्तीति चापरः ।

अध्याकृतास्तिवादीति चत्वारो वादिनः स्मृताः ॥^१

तत्र सर्वास्ति^(१)वादा(द)स्याध्वत्रयमस्ति स ध्रुवत्रयमिति । विभज्य-
वादिनस्तु^२ द्वाष्टान्तिकस्य च प्रदेशो वर्तमानाध्वसंज्ञकः । वैतुलिकस्य अयोग-

द्वयात्

“द्वय प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पादान्” इत्युक्तम् । “असति वा अतीतानागते तदालम्ब्य
विज्ञान द्वय प्रतीत्य न स्यात् ॥”

सद्विधयात्

सति विषये विज्ञान प्रवर्तते नासति । यदि चातीतानागत न स्यादालम्ब्य विज्ञान न
स्यात् ॥”

कलात् ।

यदि नातीत न स्यात् शुनानुभवस्य वर्णने फलमापत्या वच स्यात् ॥”तस्मात्सर्वेषां
तीतानागतमिति वैभाषिणः । अयस्य च क्लृप्तसर्वास्तिवादेन सताऽभ्युपगन्तव्यम् । *Akb*
v 25 ab

For a detailed exposition of the arguments between the Vaibhāṣhika
and the Sautrāntikas on the question of Sarvāstivāda, see Stcherbatsky
The Central Conception of Buddhism, pp 76—91 (Appendix 1), *LVP Ak.* v pp
49—66 For the वैनाल्यवादिमतवण्डन, see *Bodhicaryasatāra-pāṇṣka*, ix 143-150
For the earliest reference to this topic in the Pali literature, see *Poṣṣapāda-*
sutta (*Dīgha* ix. 50—53)

This controversy is recorded in the *Kathavatthu*, i 6-8

—इदानीं सम्भवत्योति वाक्येण नाम हीति । तस्य यम 'य किञ्चिदप्यं अतीतानाग
तपञ्चुष्यत्र —ये— अप वृत्तनि रूपक्य'घो ति आदिवचनतो सव्ये पि अतीतावि भेदा धम्मा
खल्वतभाष न विग्रहन्ति तस्मा सम्भ्व अरिय येव नामा नि लडि, सेप्ययापि एतरहि सम्भ्ववि-
वादान् । सम लडिविमोधानत्य सम्भ्वमपीति पुञ्जा सरवादिस्स । *KvA* i 6 On 'सर्वं
अस्त्य' see *Points of Controversy*, pp 375—7

१ Cf तदस्तिवादात् सर्वास्तिवादा इष्टादचतुर्विधा । *Ak.* v. 25 cd.

२ ये तु किञ्चिदस्ति यत्र युत्प्रमदतकत्र धारान वर्ण, किञ्चिन्नास्ति यद्वत्तकम्-
तीतानागत वेति विभज्य वदन्ति त विभज्यवादिनः । *Akb* v 25 cd

This view, attributed to the Vibhajjavādins, is referred to in the *Kathā*
vatthu —अतीतं अपीति ?

एवञ्च अरिय एवञ्चं तापीणि ।

• किं अरिय किं तापीति ?...अतीता अविनश्यविपाका धम्मा ते धर्योनि ?

शून्यतावादिनः सर्वं नास्तीति । पौद्गलिकस्यापि अध्यायतमस्तुयादित्
पुद्गलोऽपि द्रव्यतोऽस्तीति ।

अत्र पुन

[300] एभ्यो यः प्रथमो वादी भजते साधुतामसी ।

तर्काभिमानिनस्त्वन्ये ^(१)युक्त्यागममहिष्कृताः ॥

यः खल्वेव प्रथमो वादी सर्वास्तिवादाख्यः, एष खलु युक्त्यागमयोपपन्ना
भिधायित्वात्सद्वादी । तदस्ये वादिनो वाष्टान्तिकवैतुलिकपौद्गलिका न
युक्त्यागमाभिधायिन, तर्काभिमानिनस्ते । मिथ्यायादित्यादेते लोकायतिक

आमन्ता ।

अतीता विपक्वविपाका घम्मा ते अत्थीति ? न हे व वत्तव्व ।

अनागता उप्पादिनो घम्मा ते अत्थीति ? आमन्ता ।

अनागता अनुप्पादिनो घम्मा ते अत्थीति ? न हे व वत्तव्वे । *Kp* 1 8

—इदानी एवञ्च अत्थीति कथा नाम होती । तस्य ये एकच्च अतीत अत्थीति
मञ्जति, सेय्यपा पि कस्सपिका । अय हि स्स अधिप्पायो अविपक्वविपाका अत्थि, विपक्व-
विपाका नत्थीति । *Kp* A 1 8

From this it would appear that the Kassapikas are vibhajyavadins
The Sahaviravadins too claim to be vibhajyavadins —‘विमञ्जवादी भन्ते सम्मा
सम्बुद्धो ति’ ? अय महाराजा ति । *Vinaya* A 1 p 61 Also see विमञ्जवादि
मण्डल ओपाहेत्था *Vn* xvii. 25

Cf ‘राजा आह किमेत अदान नामा ति ? अतीतो अदा । अनागतो अदा ।
पच्चप्पमो अदा ति । कि पन भत्ते सव्वे अदा अत्थीति ? कोचि महाराज अदा अत्थि,
कोचि नत्थीति । ये ते महाराज सङ्गारा अतीता विगता निच्छदा विपरिणता सो अदा
नत्थि । ये घम्मा विपाक्वा ये च विपाकयम्मघम्मा ये च अञ्जत्र पटिसाघ देत्ति, सो अदा
अत्थि । य सत्ता कालहुता अञ्जत्र उप्पन्ना सो च अदा अत्थि । य सत्ता कालहुता
अञ्जत्र अनुप्पन्ना सो अदा नत्थि । य च सत्ता परिनिव्वुता सो च अदा नत्थि परिनिव्वु-
तत्ता ति । *Milinda*, p 52

Also cf लटोवात्सम् हि कम्मस्स विपाको दुविधो—क्षणपत्तो अप्पत्तो च । तस्य
‘क्षणपत्तो’ अप्पमो नाम । ‘अप्पत्तो’ चित्तान्तरे वा उप्पज्जतु, कप्पततसहससात्तिकमे वा ।
एवपच्चपट्टेन नत्थि नाम न होत्ति, उप्पादिनो घम्मा नाम जाता । *Dhr* A v 41 See
A Mulastika, p 121

^१ V supra, p 33

^२ The Kofakata does not mention in this connection, the views of
Vaitulika and Paudgahika.

वैनाशिकनशाटपक्षे प्रक्षेप्तव्याः । इत्यतश्च सर्वं सर्वगतमुपदर्प(शं)-
[V. A, 6. Fol. 108 b.](¹)यिष्यामीति ॥

कः पुनरयं सर्वास्तिवादी साधुना(तां) भजते ? तदिदमवद्योत्यते ।
एष खलु वादी

[301] इच्छत्यध्वत्रयं यस्मा[त्] कृत्पतश्च ध्रुवत्रयम् ।
सर्वास्तिवाद इत्युक्तस्तस्मादाद्यश्चतुर्विधः ॥

खल्वेष सर्वास्तिवादश्चतुर्धा भेदं प्रतिपन्नः । कथम् ? तदारभ्यते—

[302] भा[वाङ्का]ऽन्यथिकाख्यौ द्वाव[व]स्याऽन्यथिको परः ।
अन्यथाऽन्यथिकश्चान्यः, तृ⁽²⁾तीयो युक्तिवाद्यतः ॥^१

^१ तत्र भावान्या(न्य)थिको भदन्तधर्मत्रातः । स ह्येवमाह—धर्मस्याध्वसु
प्रवर्तमानस्यानागतादिभावात्प्रमत्तया भवति । न द्रव्यान्यथात्वम् । यथा
सुवर्णस्य कटकादिसंस्थानान्तरेण कृ(त्रि)यमान(श)स्य पूर्वसंस्थाननाशे न
सुवर्णनाशः । क्षीरस्य वा दधित्वेन परिणमतो यथा रसधोर्ध्विपाकपरि-
त्यागो न व⁽³⁾र्त्तस्येति ।^२ तदेव धार्पणायपक्षमजमानत्वात्तद्वर्त्य एव द्रष्टव्यः ।
यस्मात् एषोऽवस्थितस्य द्रव्यस्य जातिलक्षणस्य समुदायरूपस्य वाऽन्यथाऽ-
न्यथावस्थानलक्षणं परिणाममिच्छति ।^३

लक्षणान्यथिको भदन्तधोपक इह पश्यत्यतीतो धर्मोऽतीतलक्षणेन युक्तो-
ऽनागतप्रत्युत्पन्नलक्षणाभ्यामवियुक्तः, एवमनागतप्रत्युत्पन्ना⁽⁴⁾वपि । यथा पुरुषः

^१ Cf. ते भावलक्षणावस्थान्यथाऽन्यथिसंज्ञिताः ।

तृतीयं शोभनोऽध्वानः शक्तिरेण व्यवस्थिताः ॥ *Abb.* v. 26.

^२ The following *Abb.*, containing the views of the four Āchāryas, is almost identical with *Abb.* v. 26.

^३ Cf. तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाध्वस्वतीवानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न तु द्रव्यान्यथात्वम् । यथा सुवर्णमात्रस्य भिन्त्वाऽन्यथाऽन्यथाऽन्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति ।... *Yoga bhāṣya*, III. 13.

^४ एषा तु प्रथमः परिणामवादिवात् सांख्यपक्षे निक्षेप्यः । *Abb.* v. 26 ab.

^५ Cf. लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतलक्षणवृत्तोऽनागतवर्तमानान्या लक्षणा-
भ्यामवियुक्तः । तथा वर्तमानो "तथानागतो" । यथा पुरुष एवमनां विद्या रसो न
तेषामु विरक्तो भवतीति । *Yoga-bhāṣya*, III. 13.

एकस्यां स्त्रियां रक्तोऽन्यास्वविरक्तः । तदस्याप्यध्वसं करो^१ भवत्येकस्य धर्मस्य विलक्षणयोगाभ्युपगमात् । एषोऽपि पुरुषकारणि(?)त्रागुरायां प्रवेशयितव्यः ।

अध्वस्याऽन्यधिको भदन्तवसुमित्रः । स खत्वाह—धर्मोऽध्वसु प्रवर्तमानोऽवस्थामवस्थां प्राप्याऽन्यथाऽन्यथाऽस्तीति निर्दिश्यते । अध्वस्यान्तर-विशेषधि^(५)कारात्स्यभावापरित्यागाच्च । यथा निक्षेपवर्तिकैकाऽद्विविन्यस्तैकेत्युच्यते, सैव शताङ्के शतं सहस्राङ्के सहस्रमिति ।^२

अन्यथाऽन्यधिको भदन्तवुद्धदेवः । स वृत्ते । धर्मोऽध्वसु प्रवर्तमानस्या-(भानः) पूर्वापरमवेक्ष्यान्यथा चान्यथा चोच्यते । नैवास्य भावान्यथात्वं भवति द्रव्यान्यथात्वं वा । यथैका स्त्री पूर्वापरमपेक्ष्य माता चोच्यते दुहिता च । तद्वद्धर्मोऽनागतप्रत्युत्पन्नमवे(पे)क्ष्यातीत इत्युच्यते । तथेतरोऽपीतरद्वयमपेक्ष्येति ।^३

अस्याप्येकस्यातीतस्याध्वनः पूर्वोत्तरक्षणत्र(द्व)यमपेक्ष्याध्वत्रित्वापत्तिदोषप्रसङ्गः ।

तदेभ्यश्चतुर्भ्यः सर्वास्तिवादेभ्यस्तृतीयः स्थविरवसुमित्रः पञ्चविंशतितत्त्वनिरासी परमाजु(णु)संख्यवाद्दोन्माषी (७)च । इत्यतोऽसात्रेव युक्त्यागमाजुसारि[त्वा]दाप्तः प्रामाणिक इत्यध्ययसेयम् ।

भदन्तवुद्धदेवोऽपि तीर्थ्यपेक्ष्यनजमानत्वात् परिगृह्यते ।^४

भदन्तघोषकोऽप्यध्वसंकरवादित्वादेकैकस्याध्वनोऽध्वत्रयलक्षणभाग्भयति ।

^१ द्वितीयस्याध्वसङ्कुरः प्राप्नोति । सर्वस्य सर्वक्षणयोगात् । पुरुषस्य तु तस्यावित् स्त्रिया रागः समुदाचरति तस्याचित् केवल समन्वागम इति किमत्र साम्यम् । *Akk. v. 26 ab.*

Cf. अत्र लक्षणपरिचयान्ते सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसङ्कुरः प्राप्नोतीति परदोषबोधप्रत इति । तस्य परिहारः—धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यम् । सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्तमानसमय एवास्य धर्मत्वम् । एवं हि न चित्त रागधर्मक स्यात्, त्रोपकाले रागस्यागममूदाचारादिनि । किञ्च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्या व्यक्ती नास्ति सम्भव । त्रयेण तु स्वयञ्जवाञ्जनस्य भावो भवेदिति .. *Yoga-bhāṣya*, III 13.

^२ *Cf.* धर्मोऽन्यु अध्वान्तरे लक्षित्वा अलक्षित्वास्तत्र लक्षित्वास्तान्तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यन्वेन प्रतिनिदिश्यन्ते । अध्वस्यान्तरतो न द्रव्यान्तरत । यथैका रेखा एतस्याने एव दशरूपाने दश एवा धैरस्याने । *Ibid.*

^३ *Cf.* यथा धैर्येऽपि स्त्री माता चोच्यते दुहिता च स्वमा धेति । *Ibid.*

^४ *Cf.* त्रयोऽन्याप्येकमिमेवाध्वनि त्रयोऽन्तान् प्राप्नुवन्ति । अत्रैतेऽध्वनि पूर्ववदिवन्ती लक्षणादीनानाग्री मध्यम क्षणं प्रत्युत्पन्न इति । एवमनागनेऽपि । *Akk. v. 26 ab.*

इत्यतस्त्वृतीय एवापदोपः । यस्मात्—

[303] कारित्रेणाध्वनामेव व्यवस्थामभिवाञ्छति ।
तत्कुर्वन्वर्तमानोऽध्वा ^(६)कृतेऽतीतोऽकृते परः ॥^१

ये खलु भगवतोक्ताः स्वभावसिद्धास्त्रैयाध्विका धर्मा अतीतानागतप्रत्यु-
त्पन्नास्तेषामयमाचार्यः क्रियाद्वारेणावस्थाभेदमिच्छत्यजहृत्स्वरूपो हेतुसाम-
ग्रीसन्निधानप्रयोजितशक्तिः । क्रियावा[न्] हि संस्कारो वर्तमान इत्युच्यते ।
स एव त्यक्तक्रियोऽतीतोऽनुगात्तक्रियोऽनागतः । इत्येवं च ^(७)सति कालत्रय-
स्यैकाधिकरण्यमेकाधिष्ठानध्यापारपरिच्छेद्यत्वं चोपपद्यते । अन्यथैकः(क)द्र-
व्यजातिनिमित्ताभावे वैयधिकरण्ये सति कालत्रयसंबन्धाभावः प्राप्नुयादिति ।^२

अत्राह षोडशः—न, अतीतानागतस्यार्थस्य प्रज्ञप्त्या^३ व्यपदेशसिद्धेः ।
न, परमार्थद्रव्याभावे निरधिष्ठानप्रज्ञप्तिव्यपदेशानुपपत्तेः । व[V. B, 7. Fol.
109a]^(१)वर्तमानापेक्ष्यस्तद्व्यपदेश इति चेत् । न । वर्तमानस्यरूपस्थिति-
शक्तिप्रियाभावे सत्त्वानुपपत्तेः, सदसत्तोरपेक्षासंबन्धाभावाच्च । सत्त्वलक्षण-
मिदानीमेव द्योत्यते अतीतादीनां पदार्थानाम्—

^१ Cf तृतीयः शोभनोऽध्वानः कारित्रेण व्यवस्थिताः । Ak. v. 26 cd.

यदा स धर्म कारित्र न करोति तदाऽनागत । यदा करोति तदा प्रवृत्त्यन्त । यदा
कृत्वा निवृत्तस्तदाऽतीत इति । Akb v. 26 cd.

—'तृतीय शोभन' इति धर्मभाषिकः । 'कारित्रं पुन चक्षुरादीना दर्शनादीनीति ।
रूपादीनामपि स्वैन्द्रियगोचरत्नम् । Sakv. p. 471.

^२ अवस्थापरिणामे कौटस्थपदोपप्रसङ्गदोष कंश्चिदुक्त । कथम् । अध्वनो व्यापारेण
व्यवहितत्वाद्यदा धर्म स्वध्यापार न करोति तदानागतो यदा करोति तदा वर्तमानो यदा कृत्वा
निवृत्तस्तदाऽतीत इत्येव धर्मधर्मिणोर्लक्षणाणामवस्थाना च कौटस्थ प्राप्नोतीति परैरेपि उच्यते ।
नासौ दोषः । कस्मात् ? गुणित्वत्वेऽपि गुणाना विमर्दं वैचिष्यात् । 'तत्रेदमुदाहरणम्—
मृद्धमूर्तिं विण्ढाकाराद्धर्मार्द्धमन्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते षटाकारमिति । षटाकारो-
ऽनागत लक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते । षटो नपपुराणता
प्रतिक्षणमनुभवप्रवस्थापरिणाम प्रतिपद्यत इति । धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि
लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति । Yoga-bhāṣya, III. 13.

^३ On *prajñapti* (*paññatti*), see Dhṛ 1306—7, Dhṛ A. v. 112, Vm. VII
54, A. Mūlajīkā, pp. 129—131, and JPTS. 1913—14, pp. 124—9. V. infra,
Adv. kārikā 319.

[304] बुद्ध्या यस्येक्ष्यते चिह्नं तत्संज्ञेयं चतुर्विधम् ।
परमार्थेन संवृत्या द्वेनापेक्षयाऽपि च ॥^६

यस्य अत्यर्थवस्तुन(नः) स्वभायसिद्धस्वरूपस्याविपरी⁽²⁾ताकारया धर्मो
पलक्षणया परिच्छिन्नं लक्षणमुपलक्ष्यते तत्स[द]्रव्यमित्युच्यते । तत्पुनः
सत् प्रतिभिद्यमान(नं) चतुर्विधं भवति ।

^६ This topic is discussed in the Sixth *Kotasthana* of *Akk* —

“...द्वे अपि सत्ये संवृतिसत्य परमार्थसत्य च । तयो किं लक्षणम् ?

यत्र भिन्ने न तद्बुद्धिरन्यापोहे धिया च तत् ।

घटाम्बुवत्संवृतिसत् परमार्थसदस्यया ॥

परिमन्त्रवयवगो भिन्ने न तद्बुद्धिर्भवति तत् संवृतिसत् । तद्यथा घट । तत्र हि कपालगो
भिन्ने घटबुद्धिर्न भवति । यत्र चाग्न्यानपोह्य धर्मान् बुद्ध्या तद्बुद्धिर्न भवति तच्चापि संवृति-
सद्वेदिनव्यम् । तद्यथा म्बु । तत्र हि बुद्ध्या रूपादीन् धर्मान्पोह्याम्बुबुद्धिर्न भवति । तेष्वेव
तु संवृतिमज्ञा कृतेति संवृतिवशान् घटश्चाम्बु चास्तीति नूवन्त सत्यमेवाहुर्न मूषेत्येत् संवृति-
सदस्यम् ।

अतोऽप्यथा परमार्थसत्यम् । तत्र भिन्नेऽपि तद्बुद्धिर्भवत्येव । अन्यधर्मापोहेऽपि बुद्ध्या
तत् परमार्थसत् । तद्यथा रूपम् । तत्र हि परमाणुगो भिन्ने वस्तुनि रसाहानपि च धर्मान-
पोह्य बुद्ध्या रूपस्य स्वभावबुद्धिर्भवत्येव । एव वेदनादयोऽपि द्रष्टव्या । एतत् परमार्थेन
भावात् परमार्थसत्यमिति ।

यथा लोकोत्तरेण ज्ञानेन गृह्यते तत् पृष्ठलब्धेन वा लौकिकेन तथा परमार्थसत्यम् ।
यथाऽप्यन तथा संवृतिसत्यमिति पूर्वोच्यते । *Akk* vi 4

—‘संवृतिसत्’ इति । सव्यवहारेण सत् । ‘परमार्थत सत्’ इति । परमार्थेन सत् ।
स्वसंज्ञेन सदित्यर्थत । ‘एव वेदनादयोऽपि द्रष्टव्या’ इति । वेदना-चेतना-मज्ञादयोऽपि
द्रव्यमन्त एव द्रष्टव्या । कथम् ? वेद(चेत)नादीन् धर्मान्पोह्य बुद्ध्या वेदनास्वभावे बुद्धिर्भव-
तीति । द्रव्यमती वेदना । एव मज्ञा चेतनादयोऽपि योग्या ।”

‘न मूषेति । संवृतिमत्यस्य दक्षणे प्रयोजनं दर्शयति । उक्तं च

“द्वे सत्ये समुपाधित्य बुद्धानां धर्मदेसना ।

सोऽसंवृतिमत्यं च सत्यं च परमार्थत ॥” इति [*Mādhyaṃika kārikā*, xxiv 8.]

तथा ‘परमार्थगत्यम्’ इति । परमार्थ ज्ञानस्यार्थं परमार्थं । यथा अग्नयेन ज्ञानेन
लौकिकेन गृह्यते तथा संवृतिमत्यम् । संवृत्या सव्यवहारेण ज्ञानेन वा सिद्ध्यन्तिसिद्ध्यन्ते वा
गृह्यन् इति संवृतिगत्यम् ।

त्रिविधं हि योगाचारसमां सत् । परमार्थ-संवृतिगत्यं द्रव्यगत्यं । द्रव्येन स्वसंज्ञेन
सत् द्रव्यमिति । *Sātr* p 524

See also—सर्वमेवमज्ञानमद्रव्यमिति लोकात्मिका । *Akk*, II. 55 cL

परमार्थेन यन्नित्यं स्वभावेन संगृहीतं न कदाचित्स्वमात्मानं जहाति,
विशिष्टज्ञानाभिधानापोरुपेयविषयविषयिसंबन्धं तत्परमार्थसदित्युच्यते ।

यत्पुनरणे(ने)रुपरमार्थसत्यपृष्टे⁽³⁾न व्यवहारार्थं प्रवृत्तिरूपतया निर्दिश्यते
तत्संबन्धितसत् । तद्यथा घटपटवनपुद्गलादिक[म्] ।

किञ्चिदुभयथा । तद्यथा पृथिव्यादि । किञ्चित्सत्त्वरूपेणया पितृपुत्र-
गुरुशिष्यकर्तृक्रियादि ॥

अथ यदिदमुक्तं द्रव्यसन्तोऽतीतानागताऽध्वस्था धर्मा इति तदागमयु-
क्त्यनभिधानादभिधानमात्रम् । तस्मादागमयुक्तिभ्यामु⁽⁴⁾पपाद्योऽयमर्थ इत्यत
इदं प्रतिज्ञायते—

Also cf "बुधे सच्चानि भवन्नासि सम्बुद्धो वदता वरो ।

सम्मति परमत्यञ्च ततिय नूपलम्भति ॥

सङ्कृतवचन सच्च लोचसम्मतिकारण ।

परमत्यवचन सच्च धम्मान तयल्लक्षण ॥"ति । Quoted in *KrA* r 1

The *Abludharma samuohchaya* gives the following illustrations of the
twofold preaching of Buddha —

यदुक्त द्विविधे दुखे इति । तत् सवृत्तित्यन दुख परमायसत्यन दुख च ।
जातिदुःख भावत यदपीच्छत रुमते तदपि दुःखमिति सवृत्तित्येन दुःखम् । यदुक्त सक्षिप्तान
पञ्चोपादानस्वभावा दुःखमिति परमार्थसत्येन दुःखम् । *Asm* p 38

सवृत्तित वतमत ? लौकिकमार्गेर्बीजनिप्रहेण यो निरोधो लभ्यते । अतो भगवता
तदाशिकनिवापमित्युच्यते । परमार्थत वतमत ? आर्यप्रज्ञया बीजनिर्मूलनन यो निरोधो
लभ्यते । *Ibid* p 63

Cf 'एक हि सच्च न दुतीय [Suttampata, 884] आदिसु परमत्यसच्चे निध्वाने
चेव गग च । *Vm* xvii 26

The Mahayanist view is fully discussed in the *B Panyaka* —

सवृत्ति परमायश्च सत्यद्वयमिद मतम् ।

बुद्धेरगोचरस्तत्त्व बुद्धि सवृत्तिरुच्यते ॥

• तदुपदर्शित च प्रतीत्यसमुत्पन्न वस्तुरूप सवृत्तिरुच्यते । सदेव लोकसवृत्तित्य
मित्यभिधीयते ।

विशेषभातेन यद्विद्वयाणा पञ्चामपि ब्राह्मवर्तेति लोक ।

सत्य द्वि तल्लोकत एव षय विकल्पित लोकत एव मिथ्या ।

• परमार्थं । अत्रात्रिम वस्तुरूप यन्भिगमात सर्ववृत्तिवासनानुसंधिकल्पेऽग्रहाण
भवति । सर्वधर्माणा निस्वभावता । गूयता तथाता भूतकोटि धर्मघातु । सर्वस्य हि
प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य नि स्वभावता पारमार्थिक रूपम् । *B Panyaka*, ix 2.

For other views and details, see *LVP.Ak.* vi pp 139 142, notes

[305] सदतीतासमुत्पन्नं युद्धोक्तेर्वर्तमानवत् ।
धीनामगोचरत्वाच्च तत्सत्त्वं वर्तमानवत् ॥

उक्तं हि भगवता—“अस्ति भिक्षवोऽतीतं रूपं नोचेदतीतं रूपं अगमि
ष्यन्नेमे सत्त्वा अतीते रूपे समरञ्ज्यन्ते । यस्मात्तर्ह्यस्यतीतं रूपं तस्मादिमे
सत्त्वा अतीते रूपे संरञ्ज्यन्ते ।”^१ एवमनागतप्रत्यु^(६)त्पन्न(श्च) चेति वाच्यम् ।
विभक्तिप्रतिरूपकोऽयं निपात इति चेत् ।^२ न । वर्तमानेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।
क्रियावचनेन चोत्तरपदेन पूर्णस्य क्रियावचनस्यैव पदस्य सामानाधिकरण्यात् ।

^१ Cf सववाचामितोक्तत्वात्

उक्तं हि भगवता—“अतीतं वेद् भिक्षवो ह्य नाभिविष्यन्न श्रुतवानार्यथावकोऽतीते
ष्येऽपेभोऽभिविष्यन् । यस्मात्तद्यस्यतीतं रूपं -” । *Abb* v 25 a.

Also cf “अतीते राध रूपं अनेकवो हादि, अनागत रूपं मा अभिनन्दि, पञ्चुपप्रसन्न
रूपम् निश्चिदाय विरागाय विरोधाय चागाय पटिनिरस्रगाय पटिपञ्जा’ति । Quoted
in *Netti* p 30

See *M. sutta* 109, 132, 133, *Madhyamakā-sūtra*, xii: 11

This passage from S quotes provides the first argument for the case of
sarvāstivāda of the Vaibhāshika — ‘अयासत्पनातानागने नय तेन तस्मिन् वा सयुक्तो
भवति ?’ The answer of the Sautrantika is “तज्जनद्रत्वनुपायभावान् केशेन
तदाऽम्बन केशानुपायभावान्नुनि सयुक्तो भवति ।’ *Abb* v 27 c. See *Saka* p 477
and *The Central Conception of Buddhism*, p 90

^२ यत्कृतमुत्पन्नवतिनि । अयमपि बुद्धोऽप्यवनीतानागतमिति । अतीतं तु यदभूत्
पूर्वम् । अनगतं यस्मिन् हृत्ती भविष्यति । एवं च हृत्वास्तौच्यते । न पुनरुच्यते ।
कदंबेवमाह वर्तमानवत्तदस्तीति । अयमप्यप्रसिद्ध । अतीतानागतानामना । इदं पुन तद्वो
मियतम् । क्व तदतीतमनागतं चाच्यते यदि निःप्रमस्तीति । तस्माद्यत् भूत्पूर्वस्य च
हृत्वावतिना च अस्म्यं भूत्पूर्वना भाविना च जाययितुं हेतुकारणाददृष्टिप्रतिप्रार्थयन्तं
मगदना—‘प्रत्यवनीतमनागतमिति । अस्ति शास्त्रस्य निपातरत्वात् । अथा अस्ति शीतस्य
प्रागभाषोऽपि अस्मादभाष इति अकारा भवन्ति अथा अस्ति निःप्रमं त शीतो न अथा
निरोधित इति । एवमतीतानागतमप्यवनीतमुत्पन्नम् । अथवा हृत्वावतीतानागतभाव एव न विध्यते ।
Abb v 27 c.

—आगतं तानं भविष्यत्पनागतमिति अयमप्यप्रमत्तनिश्चयनिश्चयस्य निपातान् ।
विहायविना हि निपात । आतीतं च भविष्यत्पदं प्रवक्ष्ये । अथाऽपि हीनस्य
विपत्तः । न अस्ति अयागप्रियत्वात्प्रागभाषोऽपि । ननु च अभाषिकस्य निःप्रमोऽप्यम-
वर्णीति । अयमिति । ननु प्रतीकप्रागभाष विहाय आऽपि इति चेत् तद्वै च अयम
विहाय तानागत एव न विध्यति । *Saka* p 473.

See *B. Pat. sū.*, II. 14) ab. V *sūtra*, *Abh. Sūtra* 319, notes.

पुनश्चोक्तं भगवता—“रूपमनित्यमतीतानागतम्, कः पुनर्वादः प्रत्युत्पन्नस्य ? एवंदर्शी श्रुतवानार्यश्रावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षो भवत्यनागतं रूपं नाभिनन्दति । प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे विरागाय निरोधाय प्रतिपन्नो भवति । अतीतं चेद्रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षोऽभविष्यत् । यस्माच्चर्हस्त्यतीतं रूपं तस्माच्छ्रुतवानार्यश्रावकः अतीते रूपेऽनपेक्षो भवति” इति विस्तरः ।

तथोक्तम्—“यच्छारिपुत्र कर्माभ्यतीतं क्षीणं (१) निदृष्टं विगतं विपरिणतं^२ तदस्तीति । तच्चेत् कर्म शारिपुत्र नाभविष्यन्नैदेकतीयस्तद्धेतोः तत्प्रत्ययादपायदुर्गतिविनिपातं कायस्य भेदान्नरकेषूपपत्स्यते” इति विस्तरः ।

१-२ This *sūtra*-passage is also quoted in *Akb.* v 25 ab and in *Saks.* pp 468-9. Yaśonuttra says निविषयत्वाद्द्वैराग्यकालेऽतीतविषयापेक्षार्यश्रावकस्यानपेक्षा मतिर्न स्यादित्यर्थः । यदातीत रूपमपेक्षते तदा तत्रासक्तिरिति । “प्रत्युत्पन्नं चेन्नूश्रवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावकं प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे...प्रतिपन्नोऽभविष्यदित्येतेनोक्तमभयपक्षप्रमिद्धत्वात् । *Saks.* p 469

Cf. रूपा भिनन्दने, अनिच्छा अतीतानागता, को पन वादो पञ्चुष्पन्नान्, एवं पस्स भिनन्दने, सुतवा अरियसावको अतीतेसु रूपेसु अनपेखवो होति, अनागते रूपे नाभिनन्दति, पञ्चुष्पन्नान् रूपान् निव्विदाय निरागाय निरोधाय पटिपन्नो होति । सद्वा गन्धा रसा फोडुव्वा धम्मा अनिच्छा...पटिपन्नो होति । *S.* iv. p. 5

Also cf. पुत्रं मे भिक्खवे सम्बोधा...एतवहोसि—ये मे पञ्चकामगुणा वेतसो सम्फुट्टपुत्रा अतीता निरुद्धा विपरिणता तस्य मे चित्तं बहुलं गच्छमानं गच्छेयं, पञ्चुष्पन्नेसु वा अण्यं वा अनागतेसु...*S.* iv p. 97.

^२ क्षीणमुपचयविनाशात्, निदृष्टं प्रबन्धविनाशेन, विगतं प्रकृतिविनाशात्, विपरिणतं विकारविनाशेन । *Aas* p 233.

^३ Cf. फलात्

यदि चान्तीतं न स्यात्, सुभानुभस्य कर्मणं फलमायत्या कथं स्यात्, न हि फलोत्पत्तिकाले वर्तमानो विपाकहेतुरस्तीति । तस्मादस्त्येवातीतानागतमिति वैभाषिकाः । *Akb.* v. 25 6

The Kōśākhāra refutes this Vaiśbhāshika view :—यदप्युक्तं फलाविति । नैव हि सौत्रान्तिका अतीतात् कर्मणं फलोत्पत्तिं वर्णयन्ति । किं तर्हि ? तत्पूर्वकात् सन्तानविशेषादित्यात्मबाधप्रतिषेधे समयेदित्याय । यस्य स्वतीतानागतं द्रव्यतोज्जितं तस्य फलनित्यमेवास्तीति किं तत्र कर्मणः सामर्थ्यम् ? *Akb.* v 27 ab

Also cf. यदप्युच्यते । अस्त्यतीतं कर्म । अस्त्यनागतं फलमिति सूत्रवचनात् । अस्त्यतीताविभावः । तदपि हेतुफलापवादे तद् दृष्टिप्रतिषेधार्थमुक्ता भगवता । *B. Paṇṣikā,* ix. 143

[305] सदतीतासमुत्पन्न युद्धोक्तेर्वर्तमानम् ।

धीनामगोचरत्वाच्च तत्सत्त्वं वर्तमानम् ॥

उक्तं हि भगवता—“अस्ति मिश्रबोऽतीत रूपं नोचेदतीत रूपं अमयि
प्यत्रेमे सत्त्वा अतीते रूपे समरञ्ज्यन्ते । यस्मात्तद्व्यस्यतीतं रूपं तस्मादिमे
सत्त्वा अतीते रूपे सरञ्ज्यन्ते ।” एवमनागतप्रत्यु^(५)त्पन्न(र्त्न) चेति वाच्यम् ।
विभक्तिप्रतिरूपकोऽयं निपात इति चेत् ।^१ न । वर्तमानेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।
क्रियावचनेन चोत्तरपदेन पूर्वस्य क्रियावचनस्यैव पदस्य सामानाधिकरण्यात् ।

^१ Cf स्वराश्रास्तितोक्तं वात

उक्तं हि भगवता— अतीतं चेद मिश्रबो रूपं नामिविष्यत् श्रुतवानायाव्यावकोऽतीते
रूपेऽनेनोऽमविष्यत् । यस्मात्तद्व्यस्यतीतं रूपं । *Akb* v 25 a

Also cf अतीते राद्य रूपे अनपवन्नो हाहि अनागत रूपं मा अभिनन्दि पञ्चुत्पप्रस
रूपस्य निर्विनाय विरागाय निरोषाय चागाय पटिनिस्रगाय पटिपज्जा ति । Quoted
in *Nett* p 30

See *M suttas* 109 132 133 *Madhyama-kavritti* XII 11

This passage from S 1 ptures p ov des the first argument for the case of
sarvastivada of the Va bhashuka — अथास्यतीतानागने क्व तेन तस्मिन् वा सपुस्तो
भवति ? The answer of the Sautrantika s तज्जतद्व वनुगायभावान क्लेण
तत्त्वम्वन क्लेणानगायभावादस्तुनि सपुस्तो भवति । *Akb* v 27 c. See *Saks* p 477
and *The Central Concept on of Buddh sm* p 90

^२ यत्तस्मिन्मूक वादिति । वयमपि कुमोऽस्त्यतीतानागतमिति । अतीतं तु यदभूत्
पूर्वम् । अनागतं यच्चति हेतुं भविष्यति । एव च कुचालीयुच्यते ; न पुनरुच्यते ।
कचवमाह वनमानवत् स्तीति । कचमप्याऽस्ति । अतीतानागतामना । इ^१ पुन तवोप
स्थिनम् । कच तन्वीनमनागतं बोच्यते यदि निदमस्तानि । तस्माच्च नूनपूर्वस्य च
हेतुभाविनश्च कचस्य भूतपूर्वता भाविना च नापिनु हेतुत्वापवाददृष्टिप्रतिपक्षायमुक्तं
भगवता— अस्त्यतीतमनागतमिति । अस्ति गच्छस्य निपातं वात । यथा अस्ति दीपस्य
प्रागभासोऽस्ति पदवात्भाव इति वक्तारो भवन्ति यथा चास्ति निरुद्धं स दीपो न मया
निरोधित इति । एवमतीतानागतमप्यस्ती युक्तम् । अथवा ह्यतीतानागतभाव एव न सिध्यति ।
Akb v 27 c.

—आमीन्वीन भविष्ययनागतमिति वक्तव्यस्तीतिवचनमिति गच्छस्य निपातं वात ।
त्रिवात्विषयो हि निपातः । आसीत्य भविष्यत्यपि प्रवचनम् । यथाऽस्ति दीपस्यति
विस्तरः । न चास्ति प्रयोगातिच्छेदोऽप्यसावस्ताति । ननु च वभाविस्स्य निरुद्धोऽप्यता
वस्तीति । वयमपि न तु प्रतीपरूपनामेव विघ्नाय सोऽस्ति । यदि तेनैव लक्षणं
विघ्ननातानागत एव न सिध्यति । *Saks* p 473

See *B Paks* II 143 ab V infra, *Adv karika* 319 notes

पुनश्चोक्त भगवता—“रूपमनित्यमतीतानागतम्, क. पुनर्वाद्. प्रत्युत्पन्नस्य ? पूर्वदर्शी श्रुतवानार्यश्रावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षो भवत्यना^६गत रूप नाभिनन्दति । प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे विरागाय निरोधाय प्रतिपन्नो भवति । अतीत चेद्रूप नामविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षोऽभविष्यत्, यस्मात्तर्ह्यस्त्यतीत रूप तस्माच्छ्रुतवानार्यश्रावकः अतीते रूपेऽनपेक्षो भवति”^६ इति विस्तरः ।

तथोक्तम्—“यच्छारिपुत्र कर्माभ्यतीत क्षीण^(७)निच्छद विगत विपरिणत^३ तदस्तीति । तच्चेत् कर्म शारिपुत्र नामविष्यन्नैहैकतीयस्तदेतो तत्प्रत्यायादपायदुर्गतिविनिपात कायस्य भेदाधरकेषूपपत्स्यते”^३ इति विस्तरः ।

६-१ This *sūtra* passage is also quoted in *Akb* v 25 ab and in *Saka* pp 468 9 Yaśomitra says निर्विषमत्वाद्द्वैराग्यकालेऽतीतविषयापेक्षायाभावकस्यानपेक्षा मतिर्न स्यादित्यस्य । यदातीत रूपमपेक्ष्यत तदा तत्रासक्तिरिति । प्रत्युत्पन्न चेद्विषयो रूप नामविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावक प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे प्रतिपन्नोऽभविष्यदित्यतनोक्तम् मयपक्षप्रसिद्धत्वात् । *Saka* p 469

Cf ह्य भिक्खवे अविच्चा अतीतानागता को पुन वादो पच्चुप्पन्नान्, एव पस्स भिक्खवे सुत्था अरियसायका अतीतेषु रूपेषु अनपेक्षो ह्येति अनागते रूपे नाभिनन्दति पच्चुप्पन्नान् रूपान् निव्विदाय विरागाय निरोधाय पटिपन्नो ह्येति । सहा गथा रता कोट्टुध्वा पम्मा अविच्चा पटिपन्नो ह्येति । *S* iv p 5

Also cf पुञ्च मे भिक्खवे सम्बोधा एतपहोसि—य मे पच्चक्खमगुणा वेतसो सम्फुट्टुपुञ्जा अतीता निच्छदा विपरिणता तप मे धित्त बहुक गच्छमान गच्छम पच्चुप्पन्नेषु वा अण्य वा अनागतेषु *S* iv p 97

^३ क्षीणमुपधयविनागात् निच्छद प्रवधविनाशन, विगत प्रकृतिविनाशात् विपरिणत विकारविनाशन । *Akb* p 233

^३ Cf फलात्

यदि चातीत न एतान् गुणानुभय कमण फलमायत्ताकय स्वात् न हि फलोत्पत्तिकाले वतमानो विपाकरूपुरस्तीति । तस्मादस्त्यवातीतानागतगिति वंभाषिका । *Akb* v 25 6

The Kōśakara refutes this Vaibhāshika view —यदप्युक्त फलादिति । नैव हि सौत्रांतिका अतावात् कमण फलोत्पत्ति वणधन्नि । किं तर्हि ? तत्पूर्वकाल सन्धान विपादादितात्मवादप्रतिषेध मप्रवेदिष्याम । यस्य त्वतातानागत द्रव्यतोऽस्ति तस्य फल नित्यमेवास्तीति किं तत्र कमण सामर्थ्यम् ? *Akb* v 27 ab

Also cf यदप्युच्यते । अस्त्यतीति कम । अस्त्यनागत फलमिति सूत्रवचनात् । अस्त्यतीवादिभाव । तदपि हेतुफलापवादे तद दृष्टिप्रतिपपायमुक्ता भगवता । *B Paṅṅkā,* ix 143

तदाहितचित्तभावना सन्धाय चचनाददोष^१ इति चे[त्] । न । उकोत्तरत्वात् । उकोत्तरो ह्येव वाद^२ । किं तिलपीडकवत्पुनरावर्तसे ?

किञ्च,⁽⁸⁾ भावनाभाव्यमानचित्तयो स्वरूपशक्तिप्रियानुपपत्ते पुष्ट्यासिततैलवत्, अन्यानन्यत्वादिबक्ष्यमान(ए)दोषाच्च ।

परमार्थशून्यतासूत्रादसदिति चेत् । न । तदर्थापरिष्ठानात् । तत् एवानागताद्यस्तित्यसिद्धेश्च । तत्रैतत् स्यात्—परमार्थशून्यता सूत्रे भगवता

^१ Cf यत्तहि लघुबुद्धिस्त्रिपकाण परिब्राजकानधिदृत्थोक्त भगवता यत्कर्मान्यतीत क्षीण निरुद्ध विगत विपरिणत तदस्तीति । किं ते तस्य तस्य कर्मणो भूतपूर्वत्व नच्छन्ति स्म ? तत्र पुनस्तदाहित तस्या सततो फलदानसामर्थ्यं संधायोक्तम् । अथवा हि स्वैन भावेन विद्यमानमतीत न सिद्धयत । *Akk v 27 cd*

—यत्तहि लघुबुद्धिस्त्रिपकाण इति विस्तर । नालदाया बुद्धभाषित न सूत्रम् । सद्यक्तागमे च । आयमहामौद्गल्यायनश्च मारित इत्याहुरभियुक्ता । यतो नो मारित इत्यत्र सूत्र एव पठ्यते लघुबुद्धिस्त्रिपका परिब्राजका आनन्दयकारिणो य कर्मान्यतीत तत्रा स्त्रीत्यववादिन इति विस्तर । एतदुक्तं भवति । इच्छन्ति स्म ते तस्य कर्मणो भूतपूर्वताम् । किंतु न द्रव्यमिति तौस्म कर्मणि ते विप्रतिपन्ना । नास्ति तत्कर्मान्यतीतमिति । यदा भगवता यत्र ते विप्रतिपन्ना स्वभावे तत्कर्मान्यतीतमस्तीति विस्तरेण । तस्मादस्ति स्वभावेनातीतमिति विस्तर । तत्र पुन सूत्रं यद् भूतपूर्व कर्म, न तदेवातीतमित्यभिषंधायोक्ता तत्कर्मास्तीति । किं तहि ? तदाहित तेन भूतपूर्वेण कर्मणा आहितमस्ति । तस्या सततो फलदानसामर्थ्यं संधायोक्तमियननाभिप्रोयणोक्तमिति । कथं गम्यत इत्याह । अथवा हि स्वलक्षणं विद्यमानं तत्कर्म प्रत्युत्पन्नलक्षणं विद्यमानमतीतं न सिध्यति । प्रत्युत्पन्नमेव सिध्यदित्यभिप्रायः । तदाहितमिति विस्तरेणोच्यमानंभ्यतीतं कर्मास्तीति सिध्यति । *Saka p 474*

For the legend of Moggallāna's death see *Dhammapada A x 7* and *Jataka 522*. Also see—एतन्नाम भिन्नसत्त्वे पद्म सावकान् भिन्नसूत्र इद्विमन्तान् यदिदं महामो ग्गलानोति । पुन च किर सो लघुल्लेहि परिपोषितो भिन्नसत्तो सञ्चुग्गितट्ठिमससयमनि मग्गपपरिवत्तो परिनिम्बुतो । *Mūlāda p 188* See *DPPN II p 546*

^२ While discussing the *viśamyogaphala* the Kośakara incidentally deals with a subtopic—'त्रैयस्त्रिनस्य दुःखस्य प्रहाणम् and says—एनदतीतानागतस्यास्ति स्वचिन्ताया चिन्तयिष्याम । *Akk II 55*

It is possible that the *Dīpakāra* too, had discussed this topic in the corresponding portion of the Second *Ādhyāya* of *Adā*, which is lost. V *supra*, p 114, n. 4

For कर्मफलसम्बन्धपरिच्छेदा see *Tattvatangraha 479-544 B Pañj ka, II 70-73* and *Mādhyamikakārikā, XVII 21-33*

विस्पष्टमनागतादिनास्तित्वं प्रदर्शितम् । तत्र ह्युक्तम्—“चक्षुरूप⁽⁹⁾द्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्यमानं न क्वचित्संनिचयं गच्छति” इति विस्तरः ।^१ अतीतानागतसद्भावे चागतिगतिदोषो(पा)भ्युपगमः प्राप्नोतीति^२ ।

एतच्च न । कुतः ? सूत्रार्थापरिज्ञानात् । अत एवानागताद्यस्तित्व-
सिद्धेश्च ।

सूत्रस्य तावदयमर्थः । यदुक्तम्—“चक्षुरूपद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति,
निरुध्यमानं न क्वचित्संनिचयं ग[V.A. 7 Fol. 109 b]⁽¹⁾च्छति” इति तद्वेदोक्त-
वादविधिप्रतिषेधार्थं सांख्यमतव्युदासार्थं च ।

वेदे ह्युक्तम्—“पञ्चत्वमापद्यमानस्य चक्षुरादित्यादागतं पुनस्तत्रैव प्रति-
विगच्छति । श्रोत्रमाकाशम् । घ्राणं पृथिवीम् । जिह्वा आपः । कायो
वायुम् । मनः सलिलं सोममित्यर्थः ।”^३ तत्प्रतिषेधार्थं भगवानबोचत्—
“चक्षुरूपद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति” इति विस्तरः ।

^१ Cf. इत्य चेतदेव यत् परमार्थशून्यतायामुक्तं भगवता—“चक्षुरूपद्यमानं...संनिचयं
गच्छति । इति हि भिन्नवश्वक्षुरभूत्वा भवति भूत्वा च प्रतिविगच्छति” इति । *Akb v.*
27 ab. See *LIPAK v. p. 59, n 3*

Also cf. यथैव चक्षुर्विज्ञानं मनोपातु अन्तरं ।

न चैव आगतं नापि न निवर्तं अन्तरं ॥ *Vm. xix. 23.*

सो एव पजानाति—इमस्स नामरूपस्स उप्पत्तितो पुब्बे अनुप्पन्नस्स रासि वा निचयो
वा नत्थि, उप्पन्नमानस्सापि रासिनो वा निचयतो वा आगएत्तं नाम नत्थि, निरुद्ध-
मानस्सापि दिसाविदिमाममत्तं नाम नत्थि, निरुद्धस्सापि एकास्मं ठावे रासितो निचयतो
निधानतो अबट्ठानं नाम नत्थि । यथा एतं धीणाय वादियमानाय उप्पन्नस्स सद्दस्स नैव
उप्पत्तितो पुब्बे सन्निचयो अत्थि...न निरुद्धो कृत्यत्थि सन्निहितो तिहुत्ति, अयं सो धीणञ्च
उपवीणञ्च पुरिस्स च तज्जं वायामं पटिच्च अट्ठत्वा सम्भोति, हुत्वा पटिवेति एवं सद्द्वे पि
रूपाहपिनो पम्मा अट्ठत्वा सम्भोन्ति हुत्वा पटिवेन्तीति । *Vm. xx. 96.*

Also see—पश्चिमे महाराज घातव...पश्चिमानि स्पर्शावतनानि...अष्टादशमे मन-
उपविचाराः ।...तत्र महाराजाध्यात्मिनः पृथ्वीघातुः उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्य-
मानो न क्वचित्संनिचयं गच्छति...*B. Pañjikā, ix. 88* See *Sikshā, p 229.*

^२ Cf. यदि चानागतं चक्षुः स्यात्तत्र स्याद् ‘भूत्वा न भवतीति । वर्तमानेऽप्यन्य-
भूत्वा भवतीति चैत् । न । अच्यतो भावादनयान्तरत्वात् । अयं स्वात्मन्यभूत्वा भवति,
सिद्धिमदमनागतं चक्षुरास्तीति । *Akb v. 27 ab* See *B. Pañjikā, ix. 142 ab*

^३ Cf. शान्तवत्त्वपेति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य भूतस्वामिन् वागप्येति वात् प्राणरचनु-
पादिस्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्योमं पृथिवीं शरीरमावासात्तमोपकीर्णोमानि वनस्पतीन्केचा अन्तु
लोहितं च रेतस्व निधीयते...*Bṛihadāraṅgakoṣanishat, III. 2. 13.*

साख्याः खल्वप्याचक्षते—“बक्षुप्रधानादागच्छति तत्रैव च पुनर्वि-
गच्छति” इति । तन्निरासार्थं च भगवानयोचत्—“बक्षुरुत्पद्यमानं न
कुतश्चिदागच्छति ।” अदेशप्रदेशस्याः खल्वनागतातीतपरमावविशति-
सकृता धर्म.(र्मा.) इति तदागमनगमनानुपपत्तिः ।

कस्तर्हि वाक्यार्थः—“अभूत्वा भवति । भूत्वा च प्रतिविगच्छति”
इति ? द्विविधं द्वि चक्षुर्द्रव्यसदे^(३)च परमार्थसतो यदप्रबुद्धमुभयम्(?) ।
अन्यत्प्रबुद्धमनु(बुद्धमु?)पात्तक्रियम् । पूर्वं तद्देतूनप्रतीत्य क्रियामुपादत्तं
प्रबुध्यत इत्यर्थः । उपात्तक्रियं च द्वितीयम् । तद्वि क्रियामुञ्जत्प्रतिविगच्छ
तीत्युक्तं भवति ।

साख्यमर्तनिपेधार्थं वा । साख्याना खल्वेकं कारणं नित्यं स्वां जातिम-
जहत्तेन तेन विकारविशेषात्मना भूत्वा भूत्वाऽन्येनान्येन कार्य^(४)विशेषात्मना
परिणमतीति । तत्प्रतिपेधार्थं भगवानयोचत्—“बक्षुरुत्पद्यमानं न कुतश्चि-
दागच्छति निरुध्यमानं न क्वचित्संनिचय गच्छति” इति । बक्षुरभूत्वा
वर्तमानेऽध्वनि क्षणमात्र क्रियारूपमादाय त्यक्त्वा पुनरदर्शनं गच्छति ।

किञ्चान्यत्, अत एवानागतास्तित्वसिद्धेः । यदुक्तमस्मिन्नेव सूत्रे
“बक्षुरुत्पद्यमानं न कुतश्चि^(५)दागच्छति” इत्यत्रैतदादर्शितम् । सदिदं बक्षुर
न्तरङ्गबहिरङ्गकारणसामग्रीसन्निधानोपाधिवशेन क्रियामुपाददानं न कुतश्चि
दागच्छति । कुतः पुनस्तत्सत्त्वमिति चेत् । मुख्यसत्ताविष्टे कर्तरि शानचो
विधानान्निरुध्यमानवदिति । तस्मा[द्] दुर्विहितवेताढोत्थानवत् सोत्रान्तिकैः
स्वरूपोपधाताय सूत्रमेतदाधीयते ।

(६) एवं तावदागमारिसद्धमध्वनयास्तित्वम् ।

युक्तितोऽपि—“धीनामगोचरत्वाच्च तत्सत्त्व वर्तमानवत् ।” तदाकारया
बलु बुद्धया यस्यार्थस्य स्वसामान्यलक्षण परिच्छिद्यते, यत्र बुद्धोकनाम-
वायधर्मकायाभ्या(भ्या)मभिद्योत्यते स परमार्थतो विद्यते । कथम् ? वर्तमान
बक्षुरुपादिवत् । ज्ञानज्ञेयामिधानामिधेयस बन्ध[ः] खल्ववृत्तक^(७) इति शिष्टा-
द्(ः) प्रतिपद्यन्ते ॥

असदासम्बन्धाऽपि युद्धिरस्तीति चेत् । अत्रापदिश्यते—

[306] नासदालम्बना बुद्धिरागमादुपपत्तितः ।

आगमस्तावत्—“चक्षुः प्रतीत्य रूपं चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनः प्रतीत्य धर्माश्चोत्पद्यते मनोविज्ञानम् । एतावच्चैतत्सर्वमस्ति”^१ इत्युक्तं भगवता । तत्र मनोविज्ञानं त्रैयधिकारसंस्कृतधर्मविषया[यम्],^(४) पञ्चविज्ञानकायाः प्रत्युत्पन्नपञ्चविषयालम्बनाः । न तु कचिदसा(स)[दा]लम्बनमुक्तं नापि तदस्तीति तद्विषयबुद्धयभावः ।^२

तथोक्तम्—“यद्द(दु)त लोके नास्ति तदहं द्रक्ष्यामि” इति विस्तरः^३ ।

‘ Cf सख बो भिक्खवे देसिस्सामि ।...किञ्च भिक्खवे सख ? चवत्तु चेव रूपा च । सोतञ्च सद्दा च । घानञ्च गग्धा च । जिह्वा रसा च । काया च फोड्ढया च । मनो च धम्मा च । इदं बुक्खणि भिक्खवे सख । J iv. p 15 See J iv pp. 15-30, V. supra, p 3, n 2 The Pāli passage is according to the *ajatanadehanā*—इति छत्र विज्ञानकायान् उपासिद्धारम्भता द्वादस वृत्तानि । Vm xv. 10.

For the *dhātu dehanā*, see the following —चक्षुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्षुर्विज्ञानं । सोत्तं च पटिच्च ‘मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविज्ञानं । J. II p 72

* यदप्युक्तम् “द्वय प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पादात्” इतीदं तावदिह सम्प्रधार्यम् । धर्मन प्रतीत्य धर्माश्चोत्पद्यते मनोविज्ञानं, किं तस्य यथा मनो जनक प्रत्यय एव धर्मा आहोस्त्विदालम्बनमात्र धर्मा इति । यदि तावत् जनक प्रत्ययो धर्मा कथं यदागत कल्पमहत्त्वेण भविष्यति वा न वा नशितानीं विज्ञानं जनयिष्यति । निर्वाणं च सर्वप्रवृत्तिनिरोधात्जनक नोत्पद्यते । अयालम्बनमात्र धर्मा भवन्ति, अनीतानागतमप्यालम्बन भवतीति ब्रूम । यदि नास्ति कथमालम्बनम् ।

अश्वेदानी ब्रूम । यदा तदालम्बन तयास्ति । कथं तदालम्बनम् । अमूर्त् भविष्यति चेति । नहि करिषदनीत रूप वेदना वा स्मरप्रसनीति पश्यति । किं तर्हि । अमूर्दिनि । यथा खल्वपि वर्तमान रूपमनूमूत तथा तदतीत स्मर्यते । यथा चानागत वर्तमान भविष्यति तथा बुद्ध्या गृह्यते । यदि च तत्तयैवास्ति वर्तमान प्राप्नोति । अथ नास्ति, असदप्यालम्बन भवतीति सिद्धम् । तदेव तद्विकीर्णमिति चेत् । न । विकीर्णस्याग्रहणात् । यदि च तत्तदेव रूपेण परमाणुयो विभक्तम् । एव सति परमाणुयो नित्या प्राप्नुवन्ति । परमाणुगचयविभागमात्रं चैव सति प्राप्नोति । न तु किञ्चिदुत्पद्यते नापि निष्पद्यत इत्याजीविष्याद आत्मन्वितो भवति । सूत्रं चापविद्धं भवति । ‘चक्षुरुत्पद्यमानं न कुनश्चिदागच्छती’ति विस्तरः । अपरमाणुगचयानां वेदनादीनां कथं विकीर्णत्वम् । तेऽपि च यद्योत्पन्नानुभूता स्मर्यन्ते । यदि च ते तयैव सन्ति नित्या प्राप्नुवन्ति । अथ न सन्ति, असदप्यालम्बनमिति सिद्धम् । *Abh. v. 27 ab. See Sakr p 474*

^१ Cf. यत्तर्हि बोधिसत्त्वेनोक्तम्—“यत्लोके नास्ति तदहं द्रक्ष्यामि वा द्रक्ष्यामि वा नेदं स्यात् विद्यतं” इति । अपरे आग्निमानिषा भवन्त्यमन्तमाप्यवधारां सन्त पश्यन्ति । अहं

तथा—“त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः । सद्दजाता वेदना”^१ इति विस्तरः । प्लेनाभिधानाभिधेयसंबन्धः प्रत्युक्तः । तदेवं सति सूत्रेऽस्मिन्मध्यमाप्रति^(२)-पत्प्रदर्शिता । यदुत—केनचित्प्रकारेण शून्याः संस्काराः मिथ्यापरिकल्पितेन पुरुषालयविज्ञानाभूतपरिकल्पादिना । केनचिदशून्याः, यदुत—स्वलक्षण-सामान्यलक्षणाभ्यामिति^३ । यथा कात्यायत(-य)न सूत्रे—“लोकसमुदयं ज्ञात्वा या लोके नास्ति ता सा न भवति । लोकनिरोधं ज्ञात्वा या लोकेऽस्ति ता सा न भवति इतीमौ [V B, 8 Fol 110a]^(४) द्वावन्तौ परित्यज्य मध्यमया प्रतिपदा तथागतो धर्मं देशयति ।”^५ न चैतद् द्व[यम]स्तिनास्तित्याख्य-मेकाधिकरणं विरोधादुपपद्यते न च निरधिष्ठानम् । नापि खपुष्पशून्या-धिष्ठितम् ।

तु सन्तमेवास्तीति पश्यामीत्यय तथाभिप्राय । इतरथा हि सर्वंबुद्धीना सवालम्बनत्वे कुतोऽस्य विमर्शं स्यात्, को वा विशेष । इत्थं चैतदेवम् । *Akb* v 27 ab

—यद्यभावो विज्ञानस्यालम्बन पत्तीति विस्तर । बोधिसत्त्वेन चरमभविर्नैवमुक्तम्—यल्लोके नास्ति, तज्ज्ञास्यामीत्येव सम्भवो नास्तीति वचनादभावालम्बनं न भवतीति दर्शितं भवति । आचार्योऽन्याभिप्रायतामस्य सूत्रस्य दर्शयन्नाह—अपरे आभिमानिका इति विस्तर । अपरिहातमाययोऽपरे...असन्तमप्यवभास दिव्यचक्षुरवभास प्रयोगवस्वाथा सन्तमित्येव पश्यन्ति । अहं तु सन्तमेवावभास पूर्वस्य दिव्यचक्षुषोऽस्तोति पश्यामीत्ययमत्र सूत्रेऽभिप्राय । कुतोऽस्य विमर्शं इति । सर्वंबुद्धीना सद्रूपत्वे व्यवस्थाप्यमाने कुतोऽस्य विमर्शविचार सदेहो वा स्वात् । यदुत लोके नास्तीति विस्तरेण य उच्यते । सदसवालम्बने तु बुद्धीनामय विमर्शं सम्भवति । नायथा । को वा विशेष इति । को वा बोधिसत्त्वस्यान्यभ्यो विशेष, यदि तेष्वपि सन्तमेवावभास पश्यन्ति नासन्तम् । सदसवालम्बनत्वे हि बुद्धीनामय विशेषो भवति । इत्थं चैतदेव सत्, असवालम्बना ब्रह्म इति । *Saky* pp 475—6

^१ Cf चवल्लुङ्गाधुमो पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविञ्जाग तिण्ण सगति फत्तो, कस्सपच्चया वेदना *M sutta* 18

^२ काय स्वसामान्यलक्षणभ्या परीक्षते । वेदना चित्त धर्माश्च । स्वभाव एवंयां स्वलक्षणम् । सामान्यलक्षणं तु अनित्यता संस्कृताना दुःखता सात्त्विका शून्यताज्जात्यते सर्ववर्माणाम् । *Akb* vi 14 cd —स्वभाव एवंयां स्वलक्षणम् । क स्वभाव ? नायस्य भूतमीतिवत्त्वम् । वेदनाया अनुभवत्वम् । चित्तस्वीपलभित्वम् । *Saky* p 529. See *LVP Ak.* vi p 158

^३ Cf किंतावता नु सो भन्ते सम्मादिट्ठिं होनी ति ? इपनिस्सितो श्वाय कच्चायन लोको येमुय्यन बत्थित च नत्थित च ।

लोकसमुदयं लो कच्चायन यथाभूत सम्मप्यञ्जाय पत्सतो या लोके नत्थिता सा न होति । लोकनिरोधं लो कच्चायन यथाभूत सम्मप्यञ्जाय पत्सतो या लोके नत्थिता सा न होति । *S. II* p 17

युक्तिरपि । ज्ञानज्ञेयाभिधानाभिधेयसंबन्धस्याकृतकत्वात् । नास्ति-
शशविपात(ख)मित्यस्य ज्ञानस्याभिधानस्य चासद्विप्रयन्वमिति चेत् । तत्र
प्रमः—

(२) अन्यापेक्ष्येऽथ संबन्धप्रतिषेधोऽथमृद्भयोः ॥

योऽयं नास्ति शशविपाणाद्विप्रतिषेधोऽस्य तर्हि किं प्रतिषेध्यम् ? यद्यत्-
दालम्बना बुद्धिर्नास्त्यभिधानं वा निरभिधेयमिति ? अत्रापदिश्यते । 'अन्या-
पेक्ष्येऽथ संबन्धप्रतिषेधः ।' कार्यकारणादिस्त्रिविधः^१ संबन्धोऽत्र गोविपा-
णादिषु पूर्वदृष्टः शशविपाणादिषु प्रतिषिद्धयते । श^(३)शपि(शि)रोमात्रका-
काशघातुसंबन्धदर्शना(ना)द्यदि शशशिरस्या(स्य)पि विपाणमभविष्यत्तद्दे-
वोपलप्स्यत । न चोपलभ्यते । तस्मात्संबन्धान्तरापेक्षं शशविपाणशब्दगड-
मात्र नञ्चा संबन्धन्तरसंबन्धबुद्धयपेक्षेणानयोत्यते, न तु किञ्चिदभिधानम-
भिधेय वा प्रतिषेध्यात्मनः(ना) श्रीयत इति सिद्धं सर्वा बुद्धिः सद्विप्रयेति ।

(४) पतेनाजातं ध्वस्तं च गोविपाणं प्रत्युक्तम् । गोशिरसा(शिरो)-
मात्रमाकाशघातुषेष्टित(तं) दृष्ट्वाः(द्वौ) जनिष्यते ध्वस्त वा गोविपाणमिति
द्रष्टव्यम् ।

प्रयोदशायतनप्रतिषेधबुद्धिष्वप्याद् अस्तित्वादसदालम्बना बुद्धिर-
स्तीति चेत्^२ । न । भगवतैव वाग्वस्तुमात्रमेतदिति निर्णीतत्वात् । उक्तं हि
भगवता इस्तताडो(लो)पमे सूत्रे—“पतावरसर्वं यदुत्^(३) चक्षु रूपं च यावन्मनो
धर्माश्च । यः कश्चिदेतद् द्वयं प्रत्याख्याया[न्य]द् द्वयं ज्ञेयमभिधेयं वा

^१ सज्ञातज्ञि-ज्ञानज्ञेय क्रियाकारणसंबन्धा । V. infra, Adv. kārikā 313

^२ Cf यद्यत्सदालम्बनं स्यात्, प्रयोदशमप्यायतनं स्यात् । अयं प्रयोदशमायतनं
नास्तीत्यस्य निमालम्बनम् ? एतदत्र नामालम्बनम् । एव तर्हि नाम एव नास्तीति
प्रतीयेत । यद्यत् शब्दस्य प्रागभावमालम्बते किं तस्यालम्बनम् । शब्द एव । एवं तर्हि य
सद्व्याभाव प्रार्थयते तत्र शब्द एव कर्तव्यं स्यात् । अनगतावस्थ इति चेत् । सति कथं
नास्तिबुद्धिः । यतमानो नास्तीति चेत् । न । एकत्वात् । यावत्ता तस्य विरोधस्तस्याभूत्वा-
भावसिद्धिः । तस्मादुभयं विज्ञानस्यालम्बनं भावश्चाभावश्च । Akb v. 27 ab.

प्रयोदशमप्यायतनमालम्बनं स्यादिति । प्रयोदशानामापयतनानां प्रयोदशमायतनम् ।
तद्विज्ञानस्यालम्बनं स्यात् । अमदालम्बनत्व इध्यमाणे तदालम्बनं वा विज्ञानं स्यात् । एव
बंधाधिकेणोक्ते आचार्यं आह—अयं प्रयोदशमिति विस्तरः । एतदेव नामेति संबन्धिका ।
यदेतन्प्रागं प्रयोदशमायतनमिति । तदालम्बनम् । एव तर्हि नार्थं नास्तीति प्रतीयेत ।
नाभिधेयं प्रयोदशायतनमावलक्षणम् । किं च यद्यत् शब्दस्य प्रागभावमालम्बते, किं तस्या-
लम्बनम् । भवतीति वाक्ययोगे । एव प्रकृते संबन्धिका आह—शब्द एवालम्बनमिति
प्रकृतम् । एव तर्हीति विस्तरेणाचार्यं ।***Sak p 475

कल्पयेत् धाम्बस्तुमाश्रमेवास्य स्यात् । पृष्टो वा न संप्रजानीयादुत्तरे वा
संमोहमापद्येत । यथापि तदविषयत्वात् ।^१ इति ।

किञ्च, अस्ति शशविपाणाभिधानाभिधेयवन्नास्त्युक्तिरपि धाम्बस्तुमाश्रं
विपाणाख्याभिधेयार्थसंबन्धविहीनम् । एतेन पष्ठः स्कन्धः प्रत्युक्तः । किञ्च,
पञ्चस्कन्धविषयविपरीतज्ञानप्रतिषेधात् । अज्ञातचक्रबुद्धिप्रतिषेधवत्, द्विच-
न्द्रबुद्धिप्रतिषेधवच्च । उक्तं हि भगवता—“ये केचिदात्मेति समनुपश्यन्तः
समनुपश्यन्ति सर्वे त इमानेव पञ्चोपादानस्कन्धान्समनुपश्यन्तः समनुपश्य-
न्ति”^२ इति स्कन्धविषये चैषा नित्यात्मद्रव्यभ्रान्तिरिन्ययद्योत्यते ।

किञ्च, नञः सदसत्प्रतिषेधविषयत्वानुपपत्तेश्च । सन्तं तावदर्थं न
प्रतिषेद्धुम(म्) समर्थं । यदि हि सन्तमर्थं शक्नुयात्प्रतिषेद्धुं न राजानो
हस्त्यश्वं वि(चि)भ्रूयुर्(न) सन्ति दस्यव इत्येवं ध्रुवुः । इत्युक्तं दस्युनामभावः[ ]
स्यात् । न चैतदस्ति । अथासन्तं प्रतिषेधयति, तेनाभावप्रतिषेधाद्भाव
प(०)व स्यादिति । तस्माच्चञो न गोविपाणादि[ ] नापि शशः(श)[विपाणादिः]
प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । शशाकाशघानुसंबन्धबुद्ध्यपेक्षेण गोविपाणादि-
द्रव्यासंबन्धबुद्धयोऽवद्योत्यन्ते । सिद्धा सदात्मबनैव बुद्धिः । एवमन्यत्रापि ॥

[307] रूपादौ वस्तुनि चीरो सत्येवोत्पद्यते मतिः ।

सा ज्ञानस्यासदाकारा शास्तुस्तथान्पचित्तवत् ॥

रूपादौ खल्वपि (०)वस्तुम्यभ्यतीते सत्येव बुद्धिरुत्पद्यते । न ह्यसदा-
लम्बना बुद्धिरुत्पद्यते । सदात्मना बुद्धिरस्तीत्युपपादितम् । न च नो
द्रव्यं चिनश्यतीत्युक्तम् । यदेतद् रूपादिद्रव्यं पूर्वानुभूतं तदेव तस्मृत्या गृह्यत
इत्युपरिष्ठादपि साधविष्यामः ।

या तर्हि निरुद्धदेवदत्तानुस्मृतिर्घटानुस्मृतिर्वा सा कथं जायते ?
अतीतानाग[V A, 8 FoI 110 b.]⁽¹⁾ तयोर्देवदत्तघटप्रज्ञप्त्युपादानयोरिति ।
अत्र धूमः सापि खलु साधिषास्यासदाकारोत्पद्यते स्थान्वा(एवा)दौ पुरुषादि-
बुद्धियत् । निरविद्यस्य तुशास्तुस्तत्त्वाकारा भवति रूपादिधर्ममात्रबुद्धिरेव ।

^१ किञ्च भिक्खवे सत्त्व । चण्लु वेव रूपा च . पे . मनो च धम्मा व । इदं
बुद्धनि भिक्खवे सत्त्व । यो भिक्खवे एव वदेत्थ । अहमेतं सत्त्व पच्चक्खाय अञ्ज सत्त्व
पञ्जापेस्तामीति । तस्स वाचावत्थुरेवस्स । पृष्टो च न सम्पादेत्थ । उत्तरिञ्च विषात
आपग्गम्थ । तं निरम हेतु । यथा तं भिक्खवे भविसयस्मि ति । J iv p. 15

V. supra, p. 269, n. 1

^२ Cf ये हि नेचि भिक्खवे समणा वा ब्राह्मणा वा अनेकविहितमत्तान समनुपस-
माना समनुपससन्ति । सत्त्व वे पञ्चुपादानक्खन्थे समनुपससन्ति एतेस वा अञ्जतर ।
J. III p 46 See Saka p 587

तद्यथा परचित्तविदः स्वलक्षणाकारा बुद्धिरुत्पद्यते । तत्सामर्थ्योपाधि[व]शे-
नान्यथापि जानीते । तद्वत्तत्सामर्थ्येण भाविनीं भूतां च संबा(क्षां) (२)रूपा-
दिषु देवदत्तघटलक्षणां प्रतिपद्यत इति ॥

इतश्च सदतीतानागतम्—

[308] हर्षोत्पादमयोद्वेगस्मृत्युत्पत्त्य(च्य)ङ्गभावतः ।

अतीतानागतं हि मित्रममिघौ(चं) वा मनसि कृत्वा हर्षोत्पादभयाद-
योऽभ्युपजायन्ते । ते चानिमित्ता न भवितुमर्हन्ति । कथम् ? वर्तमानवत् ।
तद्यथा सति वर्तमाने मित्रेऽमित्रे वा हर्षभयादयो भवन्ति नासती(३)ति तद्वत् ।

किञ्च,

साङ्गस्य शक्त्यभिव्यक्तेः सदीपघटरूपवत् ॥

विद्यमानस्य घट्यनागतस्य वस्तुनोऽतीतप्रत्युत्पन्नसहकारिकारणसाम-
ग्रीपरिगृहीतस्य शक्तिमात्रमाधिर्भवति । कथम् ? 'सदीपघटरूपवत् ।' तद्यथा
तमसि विद्यमानस्य घटरूपस्य स्यात्सोद्भाषनशक्तिः प्रदीपादिकारणसामग्री-
सन्निधाने सति भवति (४)तद्वदिति । इतश्चास्त्यनागतम् ॥

[309] जनीहाकर्तृसाध्यत्वात्पञ्चभावविकारवत् ।

तद्यथा अस्ति विपरिणमते वर्धते क्षीयते विनश्यतीति सति मुख्यसत्ता-
धिष्ठे कर्तरि एते पञ्च भावविकारा भवन्ति । तद्वज्जायत इत्ययमपि पद्यः भाव-
विकारः' सति मुख्याधिष्ठे कर्तरि भवितुमर्हतीति । किञ्च, जायमानता सत्ता
नश्यता ना(५)सामानाधिकरण्ये सत्यनन्यतापत्तिसङ्करदोषप्रसङ्गात् । वैयधिक-
रण्याभ्युपगमे संवन्धाभावादेकत्र तद्व्यपदेशानुपपत्तिः । किञ्च, जायमान-
तादिक्रियाभावेऽस्तित्वायोगात् । कथम् ? शशधिपाखवदिति । उपचारसत्तेति
चेत् । न । मुख्यसत्ताया सत्यामुपचारसद्भावात्, चक्ष्यमान(ण)दोषाच्च ।

इतश्चास्ति—

सतः कृ(क्रि)याङ्गतादृष्टविकार्य(६)प्राप्यकर्मवत् ॥

तद्यथा विकार्ये कर्मणि सति करणं द्रष्टुं काशात्कटी करोति । प्राप्ये
च कर्मणि सति ग्रामं गच्छति देवदत्तः सूर्यं च पश्यतीति गमनदृशिक्रिये
सति कर्मणि भवतः । तद्वन्निर्घर्त्येऽपि कर्मणि मुख्यद्रव्यास्तित्वे सति देवदत्त-
कर्तृका घटकक्रियोपपद्यत इति ॥

सांख्यः पश्यति—विद्यमानमेव जायते । (७)तद्यथा क्षीरे विद्यमानं दधि,
कार्यकारणयोरेकत्वात् । तं प्रत्यपदिश्यते—

१ See Nirukta; १ 2. 8.

[310] द्वितीय जन्म जातस्य वस्तुनो नोपपद्यते ॥

यदि खलु क्षीरे दध्वाद्यो विकारा सन्ति चाजे ऋड्कुराद्य शुक्रशो नि(खि)ते च कलसाद्य तेषा ज्ञाताना क्षारादिवज्जन्म पुनर्ण(नं) युज्यते । यथा च न युज्यते तथा पूर्वमेधारिष्कृतम् ।

वैशेषिको म^(१)न्यते—कपालेऽप्यविद्यमान षट्द्रव्य तन्तुषु चाविद्यमानं षट्द्रव्य कपालतन्तुसयोगाद्दुत्पद्यते । गोण्या च करपनया विप्रवृत्तावस्थादिय या जनिकर्तृसत्ता व्यपदिश्यत इति । अस्याप्यवयविद्रव्यं सहावयवै पूर्वमेव विहितोत्तरम् । य^(२)पुनरुत्तमुपचारसत्तया जनिकर्त्तोपदिश्यत इत्यत्र द्रूम — मुख्यसत्ता गु^(३)णाभावाद्गौनी(शी) सत्ता न विद्यते ॥

न हि मुख्यसत्ता[या] गुणाभावऽत्रयवाभावे वा कारणेषु प्रागु पत्यभावे वा कार्यसत्तोपचारो युज्यते ॥

कस्मात् ?

[311] साधर्म्ये सति तद्वृत्तेर्व्याहार मधुरोक्तिवत् ।

तद्यथा मधुरवाग्देवदत्त इति चात्रि माधुर्यगुणयुक्तस्य गुडद्रव्यस्य मधुनो वा साधर्म्यमभिलषणीयता विद्यते इत्यतो वाचि [VI B 1 Fol 111 a]^(१) माधुर्यशब्द प्रयुज्यते । कयामुखे च चन्द्रकातिसादृश्य दृष्ट्वा चन्द्रशब्द प्रयुज्यते । वाहीके च जाड्यसाधर्म्याद्गोशब्द प्रयुज्यते—गौरप वाहीक इत्येव मादि । न च तथा कश्चिद्गुणानयवग-घोऽपि तन्तुषु तस्ययोगे वा प्रागुपत्य भाय निरागमन कार्यस्यास्तीति । न च कार्यं किञ्चिदीप-वृत्तमुपपद्यते । निष्ठासत्तैककालाभ्यु^(२)पगमात् । प्रागव्यपदेश्य वस्तुमात्र विप्रकृत जायत इति चेत् । न । उत्तोत्तरत्वात् । मम तु च द्रयोटीप्रकाशलक्षणो दृष्टातो विद्यते ।

श्रानिष्ठलिङ्गमुख्यस्य जन्मेष्ट दारकादिवत् ॥

अयं हि जनिरभिनिष्क्रमणादिवचनो नास प्रादुर्भाववचन । कथम् ? 'दारि(र)कादिवत् । तद्यथा दारको मुख्यसत्ताविद्या भातुवुर्क्षेनिष्क्रमने(णे) जायत^(३) युज्यते । तद्वदभापीति ॥

वार्ष्टांतिक खलु व्रूते—कारणशक्तिषु निरामकजनिकर्तुपचार प्रय तंत । त प्रति द्रूम —

[312] स्वात्सपुष्पै समुत्फुल्ल स्वाज्ञदालक्ष दर्दुर ।

स्वमारो यदि भागना प्रागभूत्वा समुद्भवत् ॥

न हासत कस्यचिच्छ्रयविपाणादेरुपादो भवति निराम्याविशेषसर्वा

सदुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।^१ तद्वेतु^(४)कानां च जायमानजातनश्यत्कालेष्वत्मास्तित्त्वस्थितशक्तीनामनुपपत्तेः । कारणानां च कार्यात्मकत्वात् [त्] प्रागुत्पत्तेरसत्त्वम्, असत्त्वाद्नुपपत्तिदोषापत्तिः । कुतश्च नाभावो भावीभवति ? स्थितिशक्तिक्रिया [ऽ]योगात् ॥

कथमयोग इति चेत् । तदाविष्कियते—

[313] स्थितिशक्तिपरित्यक्तान्धर्मान्नाशान्वितोदयान् ।

वद सोम्य कथं याति प्रतीत्या ^(५)वस्तु वस्तुताम् ॥

इह च लु भवतामहेतुको विनाशः^२ सर्वोत्पत्तिमतां नित्यसंनिहितः । तस्मिन् सति जन्मस्थितिशक्तिक्रिया न विद्यन्ते, विरोधात् । तास्यसतीषु कारणमपि चे(चै)व विनष्टम् । तदस्मिन्नसति किं प्रतीत्य असन्निरात्मकं वस्तु वस्तुतां यातीत्याचक्ष्य । कथं ते कार्यं कारणं वोपपद्यते ? सतां हि संज्ञासंज्ञिमानद्येयक्रियाकारणहे^(६)तुफलादीनामन्योन्यापेक्षप्रक्षेपः । अथ तवामावो न कश्चिदस्ति भाषयिरोधो, कथं तर्हि स भावो नष्ट इत्युच्यते ? तस्माद्भवतो वाद्वात्रमेतत्, मम तु विद्यमानयोरेवोपकार्युपकार[क]भावो युक्तः ॥

यस्मात्—

^१ Cf ... यस्म त्वतीतानागत द्रव्यताशक्ति तस्य फल नित्यमेवास्तीति किं तत्र कर्मण सामर्थ्यम् । उत्पादने सामर्थ्यम् । उत्पादस्तर्ह्यभूत्वा भवतीति सिद्धम् । अथ सर्व एव चास्ति । वस्यदानो कथं सामर्थ्यम् । वार्थगण्यवादश्चैव द्योतितो भवति—'यद्यस्त्यस्त्येव तत् । यद्रास्ति नास्त्येव तत् । असतो नास्ति सभन । सतो नास्ति विनाश' इति । वर्तमानोकरणे तर्हि सामर्थ्यम् । विविध वर्तमानोकरण नाम । देशान्तरावर्षणं चेत् । नित्य प्रसक्तम् । अहमिणा च नय तत् । यच्च तदाकर्षणं तदभूत्वा भूतम् । स्वभावविशेषणं चेत् सिद्धमभूत्वा भवनम् । तस्मादेव सर्वास्तिवाच शक्तने साधुर्भवति यदतीतानागतं द्रव्यतोऽस्तीति वदति । *Akb v 27 c*

—वर्तमानोकरण इति वैभक्ति । किमिदानीं वर्तमानोकरणमिति विस्तरस्यावश्यं । देशान्तरावर्षणं चेत् । यदि मन्यसे हेतुना फलम्य देशान्तराकर्षणं वर्तमानोकरणमिति, अत्र ब्रूम । नित्य प्रसक्त फलमिति वाक्यशेष । केवल देशान्तराद्देशान्तरावर्षणम्, न किञ्चिदपूर्वभूतव्यन इति नित्य प्रसक्तम् । अहमिणा च वेदनादीनाम् । कथं तद्देशान्तराकर्षणम् । अमूर्तत्वेनादेशस्वरत्वात् तद्युक्त इत्यभिप्राय । यच्च तदाकर्षणं क्रियामज्ञकम्, तदभूत्वा भूतमित्यभूत्वाभावसिद्धिरित्यभिप्राय । स्वभावविशेषणं चेत् । यदि मन्यसे हेतुना स्वभावोऽन्य फलस्य विरोधते, तेन फलविशेषणं भवतीति । अत्र ब्रूम । सिद्धमभूत्वा भवनमिति । सिद्धमभूत्वा विशेषणस्य भवनं प्रादुर्भाव इति । *Saks. pp 476—7.*

^२ V. supra, p 107, n 1.

[314] लोके दृष्टः सतोरेव परस्परमनुग्रहः ।
तद्देवोपघातोऽपि नाश्वभृद्गाहिवा(पा)दयोः ॥

अनुग्रहोपघातयोश्च (१)कार्यकारणसंबन्धोपचारश्च सतोरेव भयतीत्या-
स्तनन्धयेभ्यः प्रसिद्धमेतत्, नासतोः न च सदसतोरिति ॥

धैतुलिकः १ कल्पयति—

[315] यत्प्रतीत्यसमुत्पन्नं तत्स्वभावान्न नियते ।^१

यत्खलु निश्चयभावं निरात्मकं हेतुप्रतीत्य जायते तस्य खलु स्वभावो
नास्ति । न हि तत्कारणेषु प्रत्येकमवस्थितं नापि भागशो नाप्यन्य^(३)ञ्च क्वचित् ।
नापि हेतुसमुदाये तद्रूपाभावात् । यच्च न क्वचिदस्ति तत्कतमेन स्वभावे-
नोत्पत्स्यत इति नास्ति स्वभावः । यस्य च नास्ति स्वभावः तत्कथमस्ती-
त्युच्यते ? तस्मादलातचक्रयधिस्वभावत्वात् सर्वधर्मा निरात्मान इति १ ।

तं प्रत्यपदिश्यते—

१ Cf नैवासतो नैव सत प्रत्ययोऽर्थस्य युज्यते ।

अमत प्रत्यय इत्य सतश्च प्रत्ययेन किम् ॥

न हन नासन् न सदसत् धर्मो निर्वर्तते यदा ।

इय निवर्तते हेतुरेव सति हि युज्यते ॥ *Mādhymika-kārikā*, 1 6-7.

न भावाद्भावात् भावा भावोऽभावात्त जायते ।

नाऽभावाद्भावात्तऽभावाऽभावो भावात्त जायते ॥ *Chatuh loka*, 364

२ Cf हेतुप्रत्ययमामर्षी प्रतीत्य जायते परावृत्तान्नाशस्य प्रतिविम्बमने कुत
कार्यभावना ?

य प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातः ।

न तस्य उत्पादु स्वभावोऽस्ति ॥

य प्रत्ययार्थान् स धूय उक्ता ।

य गूयता जाति माऽप्रमत्त ॥ *B Pāṣkād*, ix 2

See *Sikshā*, p 241

३ Cf अनुत्पन्नं हेतुस्ये निश्चयभावात् सर्वधर्मा इति । ननु कोऽभिधर्मि ? इत्यम
भावात्तानुत्पादाय स्वैरानुत्पन्नानुत्पादाय स्वै भावत्तद्विद्यमानानुत्पादाय आलयात्तद्विद्यमान-
त्तानुत्पादाय ॥ अति ननु परिश्रिते स्वभावे उत्पत्तिरिति स्वभावानुत्पादाय परानुत्प-
त्तिरिति स्वभावानुत्पादाय परिश्रिते परमापत्तिरिति स्वभावानुत्पादाय । अनुत्पन्ना अतिदृढा
आदिगता प्रवृत्तिरिति ननु इति कोऽभिधर्मि ? यथा निश्चयभावात्तानुत्पादाय अनुत्पन्ना ।
यथा अनुत्पन्नानुत्पादाय अतिदृढा । यथा अनुत्पन्नानुत्पादाय अतिदृढा यथा आदिगता । यथा
आदिगतायानुत्पादाय प्रवृत्तिरिति ननु ॥ *Atm* p 84

न विद्यते स्वभावाद्यद्विद्यते तत्ततोऽन्यथा ॥

ब्रह्मोद्यमेतत्—यत्प्रतीत्यसमुत्पन्नं ^(१) तत्संबुत्त्यात्मना विद्यते वनसंघा-
दिवत् । यत्परमार्थतो विद्यते तस्य प्रतीत्यावस्थाशक्तिमूर्तिक्रियादिमात्र-
मुत्पद्यत^२ इति ॥

तस्य तर्हि हेतवो विद्यमानस्य कमुपकारं कुर्वन्तीति ? अत्रामिधीयते ।
न खलु द्रव्यस्वभावास्तित्वं प्रति कञ्चिदुपकारं कुर्वन्ति ।^३ न च स्वभावस्या-
पेक्ष्य प्रवृत्तिः । किं तर्हि ?

[316] प्रकुर्वन्ति दशमात्रं [VI A. 1 Fol 111 b]

^(१) हेतवो वस्तुनः सतः ।

राजत्वं राजपुत्रस्य सात्मकस्यैव मन्त्रिणः ॥

तद्यथाऽभिजातस्य राजपुत्रस्य विद्यमानस्य मन्त्रिणः सवल्लभमुदयाः
परिग्रहानुग्रहमाश्रेणोपकुर्वन्तो राजत्वं कुर्वन्त्येवमनागतस्य वस्तुनः सतो
हेतुप्रत्ययाः समेत्य लक्षणमात्र(त्रं) [वर्त]मानाख्यमैश्वर्याधिपत्यं कुर्वन्तीत्यव-
योद्धव्यम् ॥

अन्ये पुनर्वर्णयन्ति—

[317] ^(२) धर्माणां सति सामग्रे सामर्थ्यमुपजायते ।

चितानां परमान्(रू)नां यद्दात्मोपलम्भने ॥

यथा खलु परमानु(रू)संचयश्चक्षुषा गृह्यते, प्रत्येकं परमान(रू)वो न
गृह्यन्ते, तथा कारणसामग्रे सति धर्माणां क्रियासामर्थ्यमुपजायत इति
द्रष्टव्यम् ।

भदन्तकुमारलातः पश्यति—वातायनप्रविष्टस्या(स्या)न्तःपार्श्वद्वयेऽपि
तुटयः ^(३) सन्ति । रश्मिगतस्य तु दर्शनमस्य तुटे रश्मिपार्श्वगास्त्वनुमेयाः ।
एतेन व्याख्यातं धर्माणामध्ययोर्द्वयोपस्त्वित्यम् । प्राप्य ज्ञानातिशयं मुनयः
पश्यन्ति, तास्तु धीर्हि चिकिञ्च ॥

^१ V infra, Ad kārīka 323

^२ Cf वभायिकानामेन्यतम् । अनागत विद्यमान उत्पद्यत इति । तरमाद्य पराञ्ज-
यति । 'ननु चैव सति सभागहेतुरभूत्वा अनागतावस्थाया हेतुर्भवति वर्तमानानवस्थायामिति
प्राप्त' प्रसक्तमित्यर्थः । 'इष्यत एवावस्था प्रति न द्रव्यम्' इति । 'अवस्थाकल हि सामग्रे
न द्रव्यफलम्' इति । Sak p 201

[319] नामसल्लक्षणाभावाद् द्रव्यसत्याङ्गसिद्धितः ।

अनाग^(१)ताभ्यतीतस्य नास्ति प्रज्ञप्तिस्तत्पता ॥

सोपादानं हि सर्वं प्रज्ञप्तिस्तत् । न च वर्तमानमुपादानमुपपद्यते ।
अनागताभ्यतीतस्य तस्मान्निष्पादानस्य प्रज्ञप्त्यभावाद्सदेतत् ।

यदि तर्ह्यनागतं चक्षुरादिद्रव्यं विद्यते कस्मान्न पश्यति न दृश्यते न
विजानाति ? न व्यक्तं कारित्राभावाद्दी(दि)ति ॥

तदत्र कोशकारः प्रश्नयति—

[320] को विघ्नः^१

(१) यदि चक्षुर्विद्यते किं न पश्यति ? ययं ब्रूमः—

अङ्गवैकल्यम्^२

दृष्टं हि प्रदीपाद्यङ्गवैकल्ये वर्तमानस्यापि चक्षुषो रूपादर्शनम् ।

स प्रत्याचष्टे—सर्वस्य सदास्तित्वे कुतोऽङ्गवैकल्यम् ? वयमाचक्ष्महे—

न तत्सर्वास्तिता सदा ।

प्रैयध्विकानि खल्वत्राङ्गानि विवक्षितानि । तत्र केपाञ्चिदसांनिध्यं
भवति तद्वैकल्यात्कारित्रं न करो^(३)तीति ।

स प्रत्याचष्टे—

तत्कथं^४

^१ इदं तु वक्तव्यम् । यद्यतीतमपि द्रव्यतोऽस्त्यनागतमिति । कस्मात्सक्तीतमित्युच्य-
तेऽनागतमिति वा ननु चोक्त—‘अध्वान कारित्रेण व्यवस्थिता’ इति । पद्येव प्रत्युत्पन्नस्य
तत्त्वभागस्य चक्षुषं किं कारित्रम् । फलदानवतिग्रहणम् । अतीतानामपि तर्हि समाग-
हेत्वादीनां फलदानात् कारित्रप्रसंगोऽर्हत्कारित्रस्य वेति लक्षणसत्कर । इदं च वक्तव्यम् ।
तेनैवात्मना सत्तो धर्मस्य नित्यं कारित्रकरणे

को विघ्नः

येन वदाचित् कारित्रं करोति वदाचिरेति । *Akb* p. 27 a

^२ प्रत्ययानामसाम्यमिति चेत् । न । नित्यगतिरित्याभ्युपगमात् । *Ibid.*

^३ यच्च तत्कारित्रमतीतानामपि प्रत्युत्पन्नं चोच्यते

तत्कथं

किं कारित्रस्याप्यन्यदस्ति कारित्रम् । अथ तेनैवातीतं नाप्यनागतं न प्रत्युत्पन्नमस्ति

किं लक्षणात्कारित्रं ततो वा द्रव्यात्, किमन्यदाहोस्विदनन्यदिति ?
तत्र यथं प्रतिवक्षः—

श्रूयतां सद्भ्यः

द्व्यासासनमध्यास्य न हि सर्वज्ञप्रवचनगाम्भीर्यं सदेवकेनापि लोकेन
शक्यं तर्कमात्रेणावबोद्धुम्^१ । यस्मात्सोम्य—

दुर्वोधा खलु धर्मता ॥^२

तथापि तु श्रूयताम् ॥

च । तेनागमस्तुत्वात्प्रत्यक्षमस्तीति प्राप्ताम् । अतो न वक्तव्यं यदा कारित्रं न करोति
धर्मस्तदानागत इति ।

नाम्यत्

अतो न भवत्येव दोष । एव तर्हि स एव

अध्यायोगस्तथा सत । *Abb v 27 ab*

^१ Cf. "Vaibhāshuka (does not feel discountenanced by this series of arguments, and says) We Vaibhāshikas, nevertheless, maintain that the past and the future certainly do exist. But (regarding the everlasting essence of the elements of existence, we confess) that this is something we do not succeed in explaining, their essence is deep (it is transcendental), since its existence cannot be established by rational methods " *The Central Conception of Buddhism*, pp 90—91 (See *Ibid*, note 1)

^२ अज्ञाननष्टता ज्ञेय

“अयामयनीतानागते वष तन तस्मिन् वा सयुक्तो भवति ? तज्जतदेत्वनुनाय-
भावान् कल्पान तदात्मन वषेणानुनायभावाद्भुवि सयुक्ता भवति । अस्त्येव स्वतीतानागत-
मिति वैभाषिका । यत्र नेतुं शक्यते तत्रात्मकारणमेव वेदितव्यम् ।

गम्भीरा खलु धर्मता ॥

नायस्यं तर्ह्येवाप्या नक्तोति । अस्ति पर्यायो यदुत्पद्यते तद्विरुध्यते । रूपमुत्पद्यते
रूपं निरुध्यते । अस्ति पर्यायोऽप्यदुत्पद्यतेऽप्यनिरुध्यते । अनागतमुत्पद्यते वर्तमानं निरुध्यते ।
अध्यागमुत्पद्यते । उत्पद्यमानस्याध्यागमुत्पद्यते । अध्यागमुत्पद्यते । अनकशणितरवा-
दनागतस्याध्यागत् । *Abb v 27 cd*

—धर्मता इति । धर्मता स्वभाव । अनीतादिनाप्यव्यवस्थाने सति तत्प्रत्यक्षव्या-
प्त्यादनायंमाह । अस्ति पर्याय इत्यादि । अस्ति वचनत्रय । हयमुत्पद्यते रूपं निरुध्यते
इत्यादयमावात् । अयमुत्पद्यतेऽप्यनिरुध्यते । अनागतमुत्पद्यतेऽप्यदुत्पद्यतेऽप्यनिरुध्यते ।
वर्तमानं निरुध्यतेऽप्यनिरुध्यतेऽप्यनिरुध्यते । अध्यागमुत्पद्यते, उत्पद्यमानस्य धर्मस्याध्यागमुत्प-
द्यते, अस्ति तदायंमाह । 'त एवाप्या अध्यागमुत्पद्यते' इति लक्षणात् । अध्यागमुत्पद्यते-
व्याप्यत्पद्यते धर्म । अनागतात्माह । अनेकजनिव्यवस्थानागतस्याध्यागत् इति । यस्मादेतेषां
हलात्तायनागतानां शक्तिवशात् परिचयश्च धान उत्पद्यते । अनीत्पद्यतात्पद्यते इत्युच्यते ।
Ssk pp 477—8

[321] वर्तमानाध्वसंपातात् मा^(१)भय्याऽङ्गपरिग्रहात् ।
लब्धशक्तेः फलाक्षेपः कारित्रमभिधीयते ॥

अनागतस्य खलु धर्मस्य वर्तमानाध्वसंपातादन्तरङ्गबहिरङ्गसामग्र्यारूप-
परिग्रहात् लब्धसामर्थ्यस्य धर्मस्य यः फलाक्षेपस्तत्कारित्रमित्युच्यते ।^१
सा च वर्तमानकाला वृत्तिः कारित्रमित्याख्यायते । तत्र यो ब्रूतेऽनन्यत्कारि-
त्रमिति तस्य द्रव्य^(२)स्वभावपरित्यागः प्रसज्यते ॥

शास्त्रे तु खलु—

[322] न वर्तमानता रूपमतीताजा(ना)न(ग)ता न च ।
यतोऽतो नाध्वसंचाराद् रूपात्मान्यथतेष्यते ॥

यदि द्रव्यात्मनो नान्यथात्वं किं तर्हि हेतु[त्वं] प्रतीत्य जायते ? भूमः—

[323] अवस्था जायते काचिद्दिग्मानस्य वस्तुनः ।
तथा शक्तिस्तथा वेला तथा सत्ता तथा क्रिया ॥

तत्रावस्थाशक्तिप्रचय [VI B, 2 Fol 112 a]^(१)क्रियापेक्षा द्रव्यवशा शक्तिः
क्रियापेक्षाकृतं सामर्थ्यम् । क्रियाणा(ना)गतफला । द्रव्यवृत्तिवे(वे)ला
कालो वर्तमानाख्ये(ख्य.) । मूर्तिः परमानु(ण)प्रचयविशेषः । सत्ता प्रबोधाख्यं
प्रज्ञप्तिरूपम् । इति सर्वमितदन्तरङ्गबहिरङ्गकारणसामग्रीसन्निधानापेक्षा-
सक्तस्वरूपम् ॥^२

^१ On *karitra*, see *Aaa* pp 362 ff

^२ Cf यदि धर्म एव कारित्र करमारस एव धर्मस्तेनैवात्मना विद्यमान कदाचिदतीत
इत्युच्यते कदाचिदनागत इत्यध्वना व्यवस्थान न सिध्यति । किमत्र न सिध्यति ? यो ह्यजातो
धर्म सोजायत । यो जातो भवति न च विनष्ट स वर्तमान । यो विनष्ट सोऽतीत
इति । एतदनात्र वक्तव्यम् । यदि यथा वर्तमान द्रव्यतोऽस्ति न तथाऽतीतमनागत चास्ति ।
तस्य तेनैव स्वभावेन सतो धर्मस्य कयमिद सिध्यत्यजात इति यो विनष्ट इति वेति ।
किमस्य पूर्वं नासीद्यस्याभावादजात इत्युच्यते ? किं च पश्चात्तास्ति यस्याभावादिनष्ट
इत्युच्यते ? तस्मात्त्र सिध्यति सर्वथाऽप्यध्वनयम्, यद्यभूत्वा भवतीति नेष्यते भूत्वा च पुनर्न
भवतीति । यदप्युक्तम्—सकृत्तल्लक्षणयोगात् शाश्वतत्वप्रसङ्ग इति । तदिदं केवल
बाह्यमात्रमुत्पादविनाशपरिणामात् । नित्यं च नामास्ति स धर्मो न च नित्य इत्यपूर्वेषा वाचो
युक्ति । आह खल्वपि—

“स्वभाव सजदा चास्ति भावो नित्यरूप नेष्यते ।

न च स्वभावाद् भावोऽयो व्यक्तमीश्वरचेष्टितम् ॥” *Akb* v 17 bc.

Also cf अथ पूर्वापरकालयो कारित्रपून्यतया धर्मस्याध्वनु विशय । तथा हि

अथ सर्वास्तिवादविभ्रष्टिर्वैतुलिको निराहः(ह)—अथमपि त्रीन् स्वभा-
वान् कल्प^(२)यिष्यामः ।^१ तस्मै प्रतिवक्तव्यम्—

[324] परिरूपैर्जगद्व्याप्तं मूर्खचित्तानुरञ्जिभिः ।
यस्तु निद्वन्मनोग्राही परिकल्प्यः स दुर्लभः ॥

ते सख्येते भवत्स्लपितास्त्रयः स्वभावाः पृथगेव प्रत्यूढाः । एवमन्येऽप्य-
सत्परिकल्पाः प्रोत्सारयितव्याः । इत्येतदपरमध्वस(सं)मोहाङ्कनास्थानं
कोशकारकस्येति ।^१

गतमेतत्प्रासङ्गिकं प्रकरणम् । शास्त्र^(३)मेवानुवर्तताम् ॥

व्याख्यातमिदं यस्मिन्वस्तुनि यैः क्लेशैर्षदवस्थैर्यः संयुक्तः । इदमिदानीं
वक्तव्यम् । यद्वस्त्वप्रदोषं संयुक्तः स तस्मिन्वस्तुनि ? यस्मिन्वा वस्तुनि
संयुक्तोऽप्रदोषं तस्य तद्वस्तु ? यत्तावद्वस्त्वप्रदोषं संयुक्तः स तस्मिन्वस्तुनि ।
स्याद्वस्तुनि संयुक्तो न च तद्वस्त्वप्रदोषं यथा तावद्दर्शनमार्गं ।^२

यदाप्रत्यक्षकारित्वात्, कृत्यं न करानि, तदाऽनागतानभिधीयत । यदा करानि तदा प्रत्युत्पन्न ।
यदा तु कृत्याप्रिकृतं, तदाऽऽति इति विचार ।

एतदपि न विचिन्तु । तेनैवात्मना तस्मैव तदापि सद्भावान् । कारित्वमपि कथं न
स्यात् । इति वक्तव्यम् । प्रयत्नराशयानि निश्चयवस्थितरूपस्य न सम्भवति । कारित्व
शून्यस्य च वस्तुवद्व्यवस्थानादीनामपि नत्वप्रसङ्गः । कारित्वं वा कथमतीतमनागत
प्रयत्नान्न चाच्यते । किं तदारकारित्वमद्भावान् । स्वयमेव वा । पूर्वज्ञानवस्तुत्वान् ।
पादचतस्रं च धर्मस्वापि स्वयमेवैतन्वादिद्व्यवस्थायां न विचिन्तव्यते । यदि च यथा वर्तमान
द्रव्यनोर्गमिन् तदाऽनागतमनागत चास्ति । तदा नैवम । एवमावन मना धर्मैव कथमनुत्पत्प्र-
विन्दस्त्वभावता । तस्मादभूत्वाभवतधमता न मगच्छन् कथंचिद्व्यवययोगः । तद्वस्तु
पगच्छता तार्ताऽदिमद्भावः । तदयमत्र मप्रदुःख — स्वभावात् स्वदा चास्ति ।
B Paryāyikā, ix 143 ab

^१ इत्यत्र परतःप्रदश्च परितन्व्यप्र एव च ।

प्रथं स्वभावा धीतानां सम्भारित्वेऽपिच्यते ॥

यत् क्वापि परतःप्रोक्तो यथा क्वापि स इत्यत्र ।

प्रयत्नार्थीनवृत्तिर्वात् कल्पनामात्रभावतः ॥

तस्य क्वाप्युपेयाव्याप्तं वा तदाऽनवृत्तभावता ।

श्रेयं स परितन्व्यप्र स्वभावाऽन्वयपराश्रयः ॥ *Trisambhāṣā nirdeśa*, 1—3

^२ V ३०७a, p 33, p 101, n 4

^३ Cf ३०७a प्रतीति विमनुष्ये स तस्मिन् वस्तुनि

तद्व्यवस्थितं । यत्र तार्ताऽदिमद्वस्तु प्रतीति तस्य तद्वस्तु । क्वाप्यु प्रतीति न च तत्र विमनुष्य-
वृत्तया । ३१६ च 29—३०७a प्रतीतिव्याप्तिः । ३१७ प्रतीतिं प्रातिविषयान् ।
विषयोपलक्षणत्वव्यवस्थानेऽप्यत्र ३१७a । ३१७ p 477

[325] अन्यसर्वत्रगैर्व⁽⁴⁾द्धः प्रहीणे दुःखदृक्त्वये ।^१

दुःखज्ञाने उत्पन्ने समुदयज्ञाने चानुत्पन्ने दुःखदर्शनप्रहातव्यं चस्तु^२
प्रहीणं भवति । तस्मिन्प्रहीणेऽपि समुदयदर्शन(न)प्रहातव्योऽप्रहीणः, तदाल-
म्बनैः सर्वत्रगैः संयुक्तः ।

भावनामार्गोऽपि—

प्रहीणे प्राक्प्रकारेऽपि शेषैस्तदवलम्बिभिः ॥^३

नवानां प्रकाराणां^४ यो यः प्रकारः पू⁽⁵⁾र्वं प्रहीणस्तस्मिन्प्रहीणेऽपि
शेषैस्तदवलम्बिभिः क्लेशैः^५ संयुक्तो चिज्ञातव्यः ॥

अथ कस्मिन्वस्तुनि कल्पनुशया अनुशेरते ? अत्र चालम्बननियम एव
तावद्दर्शयितव्यः । कतमो धर्मः कतमस्य विज्ञानस्यालम्बन[म्] ? तत एव ।
[त]द्विस्पष्टं गम्यते—अमुष्मिन्वस्तुनि इत्यन्तोऽनुशया अनुशेरत इति ।^६
तदिदमभिधर्मगडरं प्रतार्य(य)ते—

[326] ⁽⁶⁾धर्माः षोडश(श) विज्ञेयाः प्रत्येकं त्रिभवात्मकाः ।

पञ्चधा निर्मलाश्चैव विज्ञानानि तथैव च ॥

धर्मास्तावत् कामरूपारूप्यधातुषु प्रत्येकं पञ्चप्रकारा दुःखादिदर्शनहेया
अप्रहेयाश्च निर्मला इति षोडश भवन्ति । एवं विज्ञानानि द्रष्टव्यानि ॥

तत्र तावद्दामिधार्मिकोऽन्वैः पृष्टः—

[327] धात्वायतनसत्येषु प्रकारेषु च त⁽⁷⁾त्त्वयेत् ।

धर्मसंप्रद्विज्ञानज्ञानानुशयचोदितः ॥

धर्मसंप्रद्विज्ञाने वा पृष्टो धात्वायतनस्कन्धेषु पाद(त)यित्वा लक्षयेत् ।

^१ Cf प्रहीणे दुःखदृग्धये समुक्त शेषसदंगे । Ak v 23 cd

^२ निकाय in Akb

^३ Cf. प्राक् प्रहीणे प्रकारे च शेषैस्तद्विधर्ममलं । Ak v 28 cb

^४ V supra, p 165, n 2.

^५ शेषैस्तद्विधर्ममलैरिति । प्रहीणप्रकारविषयानुसर्गैरित्यर्थः । तत्रयाऽपिमानाधि-
माने प्रकारे प्रहीणेऽभिमात्रमध्यादिभि शेषैरप्रहीणैरनुशयं समुक्तं । तथा ह्यसावधिमाना-
धिमानाण प्रहीणेन क्लेशप्रकारेण विसयुक्तोऽपि स समुक्त एव तं शेषैरिति । Sak p 478

^६ Cf तत्र कतमो धर्मं कस्य चित्तस्यालम्बनमिति ज्ञात्वा अमुष्मिन्विषयतोऽनुशया
अनुशेरत इत्येतदभ्युहितव्यम् । Akb v 28

ज्ञानेषु वृष्टः सत्येषु पातयित्वा लक्षयेत् । अनुशेषेषु वृष्टः प्रकारेषु पातयित्वा निर्दे(दि)शेत् । एवमसंमूढो व्याकरोतीति ॥

तत्र तावत् । विज्ञानेषु षोडशधर्माश्चोच्यन्ते । कस्य विज्ञा^१तस्य कतमे धर्मा गोचर[ः] इति ? तदाविक्रियते—

[328] सद्गुःउहेतुदग्धेयाः कामाप्ता भावनावयाः ।
स्वकप्रयैकरूपात्तविसजाशित्तगोचराः ॥^१

कामावचराः खलु दुःखसमुदयदर्शनभावनाप्रहातव्या धर्माः प्रत्येकं पञ्चानां विज्ञानानां गोचरीभवन्ति । कतमेषां पञ्चानाम् ? स्वेषां^२ प्रयार्णा कामावचर^(१)स्य दुःखदर्शण(न)प्रहातव्यस्य विज्ञानम्यालम्बनम् । समुदय-दर्शण(न)प्रहातव्यस्य सर्वत्रासंप्रयुक्तस्य । भावनाप्रहातव्यस्य कुशलस्य । एकस्य च रूपास्य भावनाप्रहातव्यस्य कुशलस्यानाद्यस्य चेति । एवं समुदयदर्शण(न)भावनाप्रहातव्यावपि धक्तव्यौ ॥

एत एव प्रयो धर्माः

[329] आत्मीयाधस्यैकोर्ध्वनिर्मलानां तु [VI. A. 2. Fol. 112 b]
^(१)रूपजाः ।^३

रूपावचरो हि दुःखदर्श[न]प्रहातव्यो धर्मः भट्टानां विज्ञानानाम-लम्बनम् । स्वकप्रयम्यापरप्रयस्योर्ध्वकम्यामलस्य च । स्वघातुकस्य प्रयस्य पूर्यधत् । अधरघातुकस्य तु कामावचरयोर्दुःखसमुदयदर्शण(न)प्रहातव्य-विसमागघात्यालम्बनयोः । भावनाप्रहातव्यस्य च कुशलस्य ऊर्ध्वकस्यारूपा-वचर^(२)स्य^४ भावनाप्रहातव्यस्य कुशलस्यानाद्यस्य^५ च । एवं समुदयदर्शन-भावनाप्रहातव्यौ धक्तव्यौ ।

आरूप्यामाग्निवान्वात्तत्रिकनिर्मलगोचराः ॥^६

^१ Cf दुःखसमुदयदर्शनाभावनाप्रहातव्याः कामावचराः ।

स्वकप्रयैकरूपात्तविसजाशित्तगोचराः ॥ Ak v 29

^२ रूपानुवाकम् । Ak v 29 See Sab p 479

^३ Cf स्वघातव्योर्ध्वकम्यामलस्य अधरघातुजा । Ak v 30 ab

^४ भावनाप्रहातव्यस्य भावनाप्रहातव्यस्य । Sab p 479

^५ भावनाप्रहातव्यस्य भावनाप्रहातव्यस्य । Ibid

^६ Cf आरूप्यामाग्निवान्वात्तत्रिकनिर्मलगोचराः । Ak v 30 cd

आरूप्यावचरास्त एव त्रयो धर्माः, दशानां विज्ञानानामालम्बनम् ।
त्रैधातुकानां प्रत्येकं त्रयाणाम्, एषामेयानास्रवस्य च । इत्येवं चा(ता)धत्
त्रैधातुकाः दुःखसमुदयदर्शण(न)हेया (३)भावनाहेयाश्च धर्मा उक्ताः ॥

[330] सर्वे स्वाधिकविज्ञेयाः समनिर्पाणदृक्क्षयाः ।^१

सर्व एव त्रैधातुकाः निरोधमार्गदर्शनहेयाः स्वनैकायिकाधिकश्चि(चि)त्त
गोचरा विज्ञातव्याः ।^२ कामावचरो हि निरोधदर्शण(न)प्रहातव्यो धर्मो
दुःखदर्शनप्रहातव्यादिवत् पञ्चानां विज्ञानानामालम्बनम् । स्वनैकायिकस्य
चानिरोधदर्शनप्रहात(४)व्यस्येति पणाम् । एवं मार्गदर्शण(न)प्रहातव्योऽपि
वेदितव्यः । रूपावचरो निरोधमार्गदर्शण(न)प्रहातव्यो पूर्ववदृष्टाणां(तां)
विज्ञानानां प्रत्येकमालम्बनं स्वनैकायिकस्य चाधिकस्येति नवानाम् । एवमा-
रूप्यावचरो पूर्ववद्दशानां स्वनैकायिकस्य चाधिकस्येत्येकादशानामालम्बनं
भवतः । उक्ताः पञ्चदशधर्माः ।^३

निष्केशा^(५)स्त्रिभवाप्तान्त्यत्रयनिर्मलगोचराः ॥^४

त्रैधातुकानां पञ्चानां प्रकाराणां प्रत्येकं येऽन्त्याख्यः प्रकाराणि(नि)-
रोधमार्गदर्शण(न)भावनाहेयाख्याः, तेषां नवानामनास्रवस्य चेति । एषमना-
स्रवा धर्मा दशानां विज्ञानानामालम्बनं भवन्ति ॥^५

पुनरप्येव एवार्थापिण्डः श्लोकेनावधोत्यते—

[331] कामाप्त(सं) पञ्चविषयो रूपाप्तं त्वष्टगोचरः ।

(६)आरूप्याप्तं दशानां तु दशानामेव चामलम् ॥

^१ Cf निरोधमार्गदर्शेण सर्वे स्वाधिकगोचराः । Ak v 31 ab

^२ Cf निरोधमार्गदर्शनहेयानां स्व चित्त निरोधमार्गदर्शनहेयमेव तस्याधिकस्य ते धर्मा
आलम्बनं ज्ञेया । Ak v 31 ab

^३ See Sak v p 480

^४ Cf अनास्रवास्त्रिधात्वन्वयप्रदानास्रवगोचराः । Ak v 31 cd

^५ अनास्रवा इति निरोधादयम् । त्रियु धातुषु यान्यन्त्यानि त्रयाणि निरोधमार्गदर्शन-
भावनाप्रहातव्यलक्षणानि । तेषां यथायोगमनास्रवस्य च गोचरः । कथम् ? प्रतिषध्या-
निरोधार्थमात्रो तावत्तदालम्बनानां मिथ्यादृष्टिदिविक्रिसाऽविद्यागम्प्रयुक्तानां भावनाप्रहात
व्यानामनास्रवस्य च धर्मज्ञानान्वयज्ञानपक्षस्य यथायोगमालम्बनम् । आकाशाप्रतिषध्यानिरोधो
तु भावनाप्रहातव्यलक्षणानि चित्तस्यालम्बनमिति वेदितव्यम् । आचार्यगुणमतिवसुमिश्रो
तु म्याचक्षते—आकाशाप्रतिषध्यानिरोधो भावनाप्रहातव्यस्य त्वष्टाविलष्टस्यालम्बनमिति ।
तदयुक्तम् । अतो न त्वष्टाविलष्टस्य भावनालम्बनमिति सिद्धान्तः । Sak v p 481.

दुःखसमुद्दयदर्शण(न)मात्रनाहेयानुशयसंप्रयुक्तं विज्ञानं त्रैधातुरमनास्त्रं च पञ्चाष्टदशविज्ञानगोचरम् । एवमेयां षोडशानां धर्माणामेतानि षोडश-
विज्ञानं त्रैधातुरानि पञ्चप्रकारान्य(एव)नास्त्रं च व्यवस्थाप्यानुशयकार्यं
योजयितव्यम् ।^१

तत्र तान्कामा^१चरदुःखदर्शनप्रदानव्या धर्मा दशानुशयाः, तत्संप्र-
युक्ताश्च चित्तचतसिका धर्माः सलक्षणानुलक्षणः(गाः) अयातिप्रतिप्राप्तयः ।
एते धर्मा विषयः पञ्चानां विज्ञानानाम्, दुःखदर्शनप्रदातव्यस्य सर्वस्य
विज्ञानस्य, समुद्दयदर्शण(न)हेयस्य सर्वमगसप्रयुक्तस्य, भावनाहेयस्य कुशल-
म्याङ्गिष्टस्य, द्विविधस्य ^१ कुशलमास्त्रस्याव्यावृत्तस्य च, रूपायचरस्या-
ङ्गिष्टस्य कुशलमास्त्रस्य, अङ्गिष्टस्याव्यावृत्तस्य च कुशलस्योष्मगतादिवि-
मोक्षाप्रदा(मा)दादिमंप्रयुक्तम् । अत्र्यावृत्तस्य तु विपाकजस्य मनोभोगस्य
सुखमोगस्योपेक्षामंप्रयुक्तस्यानास्त्रस्य च दुःखधर्मज्ञानसमुद्दयधर्मज्ञान-
तत्त्वज्ञानिसंप्रयुक्तस्य विज्ञान^१तस्य ॥^१

तत्रानास्त्रं विज्ञानं न केचिदनुशया अनुशेरेते । सास्त्रे तु तत्र तावत्—

[332] कामानमूर्ध्वधर्मार्थे विज्ञाने स्वधुमत्तयः ।

रूपाना माननाहेयाः सर्वगाथानुशेरेते ॥

कामानुद्दयदर्शण(न)प्रदानव्ये विज्ञाने कामानचरा दुःखसमुद्दयभावना-
हेयाः सर्वेऽनुशेरेते । रूपायचरे त्वङ्गिष्टे कामानचरधर्म[VI B, 3 Fol 113a]
^१ गौचरा एव रूपायचराः सर्वधर्माः, माननाहेयाध्यानुशेरेते ॥

[333] चत्वारः पण्डिते स्वे म्पाप्ताः सन्त्रपि त्रयः ।

श्राम्प्याचराः सारं सर्वगोभारनाशयाः ॥

परिपृष्टे तु अत्र्यावृत्तनालम्बने विज्ञान इत्यर्थं । पूर्वकाः कामानचर-
रूपायचरा एयोनाः । [केना]धिधीमयन्ति ? कामानचरमनायच(द्य)तुष्टौ
निकायो मार्गदर्श(न)प्रदानव्यः । कथं पृच्छा ? यच्चदुःखसमुद्दयज्ञानं तत्त्वा
निरसंप्रयुक्तं विज्ञानं कामानचरदुःखदर्शण(न)हेयधर्मालम्बनम् । तन्मत्प्याल-
म्बने मार्गदर्श(न)हेयनिरव्यावृष्टिविचिन्मा^१द्विष्यासंप्रयुक्तस्य विज्ञानस्य ।

^१ (१) एतन्ना तत्त्वात् विज्ञानं पारपरम^१तत्त्वात्तदाया विज्ञाना कथमनुत्तरकार्यं
कार्यदत्तव्यं ? इतिवचनं इतिवचनम् । *Abh v 31 c1* See *Saka* pp 491 &
The *Abh* is very brief but *The Abh* deals with it a topic in detail (*ibid*)
331 341)

तस्मिन्विज्ञाने ते[५]नास्त्रवालम्बनाः संप्रयोगतोऽनुशेरते । सास्त्रवालम्बनाः
वालम्बनतः । एवं कामाद्य^(३)चराश्चत्वारो निकाया भवन्ति ।

रूपावचरे विज्ञाने सर्वत्रगसंप्रयुक्ते त्वसर्वत्रगालम्बते (?) । एवं रूपावच-
राल्त्रि(स्त्र)यो निकाया भवन्ति । तस्य तु चतुर्थेऽध्यायनामस्याङ्गिप्रस्य विज्ञान-
तस्य कामघात्यालम्बनस्योष्मगतविमोक्षाप्रमाना(णा)शुमादिसंप्रयुक्तस्योपेक्षो-
पविचारसंप्रयुक्तस्य विज्ञानस्यालम्बनम् । तत्पुनराकाशा^(४)नन्त्यायतनसा-
मन्तकेन कुशलनालम्बते । अतस्तत्रारूप्याः सर्वत्रगा भावनाहेयाश्चातुशेरते ।
उक्तं दुःखदर्शनप्रहातव्यम् ॥

[334] तद्वदेव द्वितीयेऽपि पञ्चमेऽपि तथैव च ।

एवं समुदयदर्शनभावनाप्रहातव्ययोरपि विज्ञानयोर्षयोक्तयोर्द्रष्टव्यम् ।
अयं तु विशेषः । दुःखे दुःखदर्शन(न)हेयाः सर्वे, समुदयसर्वत्र^(५)गाश्च ।
समुदये तु समुदयदर्शनहेयाः सर्वे, दुःखदर्शनहेयाश्च सर्वत्रगाः । अन्यत्सर्वं
समानम् ।

सास्त्रवालम्बनाः स्वे च तृतीयेऽप्यनुशेरते ॥

निरोधदर्शनप्रहातव्यं तृतीयं विज्ञानम् । तत्राप्येते च प्रयो निरोधदर्शन-
हेयाश्च सास्त्रवालम्बनाः ॥

[335] परिवृत्ते तु कामाप्ताः संस्कृतार्थावलम्बिनः ।

परिवृत्ते तु ^(६)विज्ञाने कामावचराश्चत्वारो लि(नि)कायाः, निरोधदर्श-
ण(न)हेयालम्बनाश्च सास्त्रवालम्बनाः । ये ह्यणा(ना)स्त्रवालम्बनास्ते निर्घांना-
(णा)लम्बने विज्ञानेऽनुशेरते, न विज्ञानालम्बने ।

शेषं पूर्ववदाख्येयम्

पूर्वं चत्वारो लि(नि)कायाः, दुःखसमुदयमार्गभावनाहेयाश्चातुशेरत
इत्यर्थः ।

चतुर्थेऽपि तृतीयवत् ॥

चतुर्थेऽपि ^(७)खलु मार्गदर्शनहेये विज्ञाने कामावचराम्ययो मार्गदर्शन(न)-
हेयाश्च सास्त्रवालम्बना रूपावचराः सर्वत्रगा भावनाहेयाश्च ॥

[336] परिवृत्ते तु कामाप्ताथत्वारोऽन्यत्र पूर्वम् ।

परिवृत्ते तु खलु विज्ञाने कामावचराश्चत्वारो लि(नि)रोधदर्शन(न)हेयैः

मुफत्वा । रूपावचरास्त्रयो दुःखसमुदयदर्शनमाधनाहे^(१)याः । आरूप्याः
सर्वत्रगाः भावनाहेयाश्च । समाप्तं कामावचरं विद्वानम् ॥

रूपाप्ते प्रथमेऽप्यस्तात् त्रयः स्वे खल्वपि त्रयः ॥

[337] आरूप्याः सर्वगाः सार्धं भावनापथसंज्ञयैः] ।

रूपावचरे प्रथमे खलु विद्वाने कामावचरास्त्रयो दुःखसमुदयविसभाग-
धात्यालम्बनाः संप्रयोगतः । असर्वत्रगारूपाहलम्बनतो ^(२)भावनाहेयाश्च स्वे
च त्रयः । एत एवाऋष्याः सर्वत्रगा भावनाहेयाश्च ।

परिवृत्ते त्रयोऽप्यस्तात्

दुःखसमुदयदर्श^(३)ण(न)माधनाहेयाः ।

चत्वारश्च स्वघालुतः ॥

मार्गदर्श^(४)ण(न)हेयाश्च दुःखसमुदयान्वयज्ञानक्षान्तिसंप्रयुक्ते विद्वाने ॥

[338] आरूप्याप्ताश्च चत्वारो षि(नि)काया अनुशेते ।

दुःखसमुदययोः [VI A, 30 Fol 113 b] ^(१)मार्गदर्श^(३)ण(न)मिष्यादि(द)-
ष्टथादिसंप्रयुक्तचित्तालम्बनत्वात् ।

तद्देव द्वितीयेऽपि पञ्चमेऽपि तथैव च ॥

द्वितीयेऽपि खलु कामावचररूपावचरास्त्रयो दुःखसमुदयमाधनाहेयाः ।
आरूप्याः सर्पगा भावनाहेयाश्च ॥

[339] साम्प्रालम्बनाः स्वे च तृतीयेऽप्यनु[शेते]ने ।

यथा निर्दिष्ट इति ।

परिवृत्ते तु रूपाप्ताः संस्कृतार्थान्^(२)लम्बिनः ॥

निरोधदर्शनहेया असंस्तरालम्बनान् मुफत्वा ॥

[340] अन्यत्तु पूर्वरज्ज्वैषं चतुर्थेऽपि तृतीयन् ।

कामावचराः त्रयो दुःखसमुदयमाधनाहेयास्त्रयो, आरूप्यावचराश्चत्वारः,
निरोधाकार्यं मुफत्वा । 'चतुर्थेऽपि' मार्गदर्श^(३)ण(न)हेये 'तृतीयवत्' द्रष्टव्यम् ।
यथा तृतीये साम्प्रालम्बनाः स्यन्तीत्यपि च अपिर्वाचयन्ति, ^(४)तथा चतुर्थेऽपि
स्वे साम्प्रालम्बना अपिर्वाचयन्ति ।

समाप्तानि षोडशचित्तानि । तेषु चादृशयनिर्देश इत । अधुना
घनु^(१)रिन्द्रियादीना यत्तव्य ।^१ सोऽयमुपदिश्यते—

[344] भावनापथहातव्यो निकायः सर्वगैः सह ।

अनुशेते द्विधात्वामो व्याख्याश्चक्षुरिन्द्रिये ॥

चक्षुरिन्द्रिये खलु भावनाहेया सर्वत्रगाश्चानुशया कामावचररूपावचरा
अनुशेते । एव यास्कायेन्द्रिये चक्षुर्याती रूपधातौ चक्षुर्विज्ञानधातौ याव
द्विस्तरेण ^(२)कायविज्ञानधातौ यावद्रूपस्कन्धे वाच्यम् ॥

अधुना चक्षुरिन्द्रियालम्बने विज्ञाने यत्तव्या —

[345] निकायाः कामरूपाप्ताश्चक्षुरिन्द्रियगोचरे ।

दुःपहेतुद्वयस्यासप्रहातव्याह्वयपत्नयः ॥

[346] आरूप्या भावनाहेयाः सर्वगाश्चानुशेते ।

चक्षुरिन्द्रियालम्बने खलु विज्ञाने कामावचररूपावचरा दु पसमुदयद
[VI B, 6 Fol 114 a]^(१)र्शनमायनाप्रहातव्या, आरूप्यावचराश्च भावनाप्रहा
तव्या, सर्वत्रगाश्चानुशेते ।

परिवृत्ते तु चत्वारः समदृक्ष्यपवजिताः ॥

चक्षुरिन्द्रियालम्बनालम्बने तु विज्ञाने चत्वारो वि(नि)काया अनुशेते ।
निरोधदर्शनहेयं द्वित्या । तद्धि चक्षुरिन्द्रियालम्बन विज्ञान सर्वत्र सप्रयुक्तम् ।
तदप्यालम्बन सर्वत्रगाणाम् । एवं त्रय ^(२)परावृत्ते ।

द्विपरिवृत्ते तु चक्षुरिन्द्रियं पर्यालम्बन दु असमुदयधर्मज्ञानक्षान्ति
संप्रयुक्तस्य चित्तस्य । तात्पुनरालम्बन कामावचरमार्गदर्शनप्रहातव्यम् ।
मिथ्यादृष्टिपिचिन्तिताऽपिद्या[त]त्संप्रयुक्ताना विज्ञानानाम् । तेषु विज्ञानेष्व
नास्त्रयालम्बना संप्रयोगतः, सास्त्रयालम्बनास्त्रयालम्बनताऽनुशेते । एवं
घनुर्धा नि^(१)कायो पर्यत मार्गदर्शनहेय । तदथ सति कामावचराभ्यन्तार,
आरूप्यावचराभ्यन्तार, सर्वेऽनिसमस्य प्रेघातुकाधत्तारो भवन्ति ।

आकाशानत्यापततस्य घनु कुशलस्य चक्षुरिन्द्रियमालम्बनम् । तत्रा
रूप्याः सर्वत्रगा भावनाहेयाश्चानुशेते । तथापि सर्वत्रगसंप्रयुक्ते चेतसि
असर्वत्रगा पधन् इति त्रयो ^(१)भवन्ति । दु परतमुदयालम्बनज्ञानक्षान्ति
संप्रयुक्तस्य च विज्ञानस्य चक्षुरिन्द्रियमालम्बनम् । तदा रूप्यमार्गदर्शनप्रहा
तव्यस्य मिथ्यादृष्ट्यादिसंप्रयुक्तस्य विज्ञानम्यालम्बनम् । तत्र तेऽनास्त्रया
लम्बनाः संप्रयोगत, सास्त्रयालम्बनाः आलम्बनत । एवमारूप्यावचरा अपि
चत्वारो निकाया भवन्तीति ॥

^१ The MS has not discussed this. O by the author is explained
in an illustration. See 5th pp 493-4

- [347] सुखेन्द्रिये^१ तु का^(५)माप्ताः स्वैरेव सह सर्वगैः ।
तद्गोचरे तु विज्ञाने निकाया अनुशेरेते ॥
- [348] कामापन्नास्त्रयो रूपाः^[ः] सर्वगाम्याससंज्ञयाः ।
परवृत्ते तु चत्वारः कामाप्ता अनुशेरेते ॥
- [349] त्रयो रूपभवादन्त्याद्भावनाहेयसर्वगाः ।
सकला द्विप्परावृत्तेश्चत्वारश्चानुशेरेते ॥
- [350] सुखेन्द्रिये तदालम्बे चित्ते तद्गोचरेऽपि च ।
कामाद्याप्ताः ^(६)यथायोगं सर्वगाश्चानुशेरेते ॥^२

तत्र तावत् । ^१सुखेन्द्रिये सप्तविधम् । कामायचरं भावनाप्रहातव्यम्, रूपावचरं पञ्चप्रकारम्, अनास्रवं चेति । तदेतत्समासतो द्वादशविधस्य विज्ञानस्यालम्बनं भवति । कामायचरस्य चतुष्प्रकारस्य^४ अन्यत्र निरोधदर्शनहेयात्^३, रूपावचरस्य पञ्चप्रकारस्य,^५ आरूप्यावचरस्य द्वि^(७)प्रकारस्य मार्गदर्शनभावनाहेयस्य [अ]नास्रवस्य च । इदं द्वादशविधं सुखेन्द्रियालम्बनं विज्ञानम् । तत्र यथायोगं कामायचराश्चत्वारो निकायाः रूपावचराः संस्कृताचलम्बनाः, आरूप्यावचरौ द्वौ निकायौ, सर्वजगाश्चानुशया अनुशेरेत इति ।^६

^२तत्पुनः सुखेन्द्रियालम्बनं विज्ञानं यस्य चित्तस्यालम्बनं तच्चित्तं सुखेन्द्रिया^(६)लम्बनालम्बनम् । तस्मिन् कत्यनुशयाऽनुशेरेते ? तत्त्वलु सुखे-

^१ See *Sakv.* pp 483-4.

^२ The *Akb* gives only this as an illustration. "...दिङ्मान्न दर्शयिष्याम । सुखेन्द्रियालम्बने विज्ञाने कत्यनुशया अनुशेरेत इति प्रश्न आगते विचारयितव्यम् । सुखेन्द्रिय सप्तविधम् ।"

^{३-३} From सुखेन्द्रिय सप्तविधम् to अनुशेरेत इति is identical with *Akb* v 31 cd.

^४ कामायचरस्य चतुष्प्रकारस्य इति । दुःखसमुदयमार्गदर्शनभावनाप्रहेयस्य । ... *Sakv.* p 481.

^५ न तु निरोधदर्शनहेयस्य चित्तस्य । तत्र मिथ्यादृष्ट्यादीनां निरोधालम्बनत्वाद् । दृष्टिपरामर्शादीनां च स्वनिकायालम्बनत्वाद् ; तत्र च सुखेन्द्रियाभावात् । तेनोच्यते— अन्यत्र निरोधदर्शनहेयादिति । *Ibid* p 482

^६ रूपावचरस्य पञ्चप्रकारस्येति । परमात् तृतीयध्यानसंगृहीत पञ्चप्रकार सुखेन्द्रिय भवति । *Ibid.*

^७ Cf. सुखेन्द्रियालम्बनालम्बने विज्ञाने कत्यनुशया अनुशेरेते ? तत् पुन ... *Akb* v. 31 cd.

न्द्रियालम्बन द्वादशविध चित्त कतमस्य विज्ञानस्यालम्बनम् । 'तस्यैव च द्वादशविधस्यारूप्यावचरस्य च भूयो द्विप्रकारस्य दुःखसमुदय[दर्शन]'^१प्रहा तव्यस्य । इदं चतुर्दशविधं सुखेन्द्रियालम्बनं^२ विज्ञानम् । तत्रारूप्यावचरी दुःखसमुदयदर्शनं^३हेयो वर्धयित्वा कामावचरा आरूप्यावचराश्च चत्वारो निकाया, रूपावचराश्च संस्कृतालम्बना अनुशयाऽनुशेरेत इति^४ 'यथायोग' वचनात्, 'अपि'शब्दाच्च द्रष्टव्यम् ॥^५

[351] निघातुसंगृहीतास्तु सकला मनहन्द्रिये ।
तदालम्बिनि निदाने सर्वसंस्कृतगोचराः ॥

मनहन्द्रिये खलु सर्वत्रैघातुका येऽपि [VI A 6 Fol 114 b]^१पि निरांजालम्बनास्तेऽपि संप्रयोगतः । मनहन्द्रियालम्बन खलु विज्ञानं संस्कृता लम्बनम् । अतस्तत्रा(त्र) संस्कृतालम्बनास्तेऽनुशया अनुशेरेते ।

[352] संस्कृतालम्बना एव परिपृच्छेऽनुशेरेते ।
निज्ञेपो द्वि परावृत्तौ निघतेऽत्र न कथन ॥

पूर्वनीन्य(त्या) वाऽत्र परिपृच्छे[ऽनुश]यकार्यं बोद्धव्यम् । द्विपरपृच्छे ऽप्यत्र न कश्चिद्विशेष इति द्र^२ष्टव्यम् ॥

अधुना बोद्धव्या चित्ताना कस्य चित्तस्य समनन्तरं कति चित्तान्युप घन्त इत्युपदिश्यन्ते(ति) ।^३

[353] दुःखं दर्शनहेयादेधित्वाचित्तानि कामिनः ।
मनस्यनन्तरं पङ् वा तस्योर्ध्वं पञ्च पञ्च वा ॥

कामघानूपपन्नस्य दुःखदर्शनहेयादेधित्वादनन्तरं स्वभूमिकानि पञ्च, पञ्च वा मायनाप्रहातव्यं प्रथमध्यानसामन्तवान् । ^१स यदा कामघातौ(तो) रूप्युया रूपघातानुपपद्यते तस्य तत्रत्यानि पञ्च भवन्ति । एषमारूप्येपूपप घमानम्यारूप्यानि(णि) पञ्च भवन्तीति ॥

[354] रूपघानूपपन्नस्य चित्तानि तु विनिदिशेत् ।
एवं वा पञ्च वा पङ् वा मत्त वा यदि वा दश ॥

^१ From 114 b 1. अनुशेरे इति is identical with Abb v 31 ed

^२ द्वादशविधस्य in Abb 114 d

^३ सुखेन्द्रियालम्बनस्य in Abb 114 d

^४ The Abb does not discuss further — अतः कामघातानुपपन्नस्य ।

^५ To 114 b 11 is discussed in Abb

तत्र 'एकम्' वीतरागस्योपरिसामन्तकाद्भावनामयम् । 'पञ्च' धीतरागस्य कामाचचरं भावना^(१)प्रहातव्यं निर्माणचित्तं प्रथमध्यानफलम् । 'पञ्च' स्वमौमानि । 'सप्त या' उपरिसामन्तकाद्भावनाप्रहातव्यं कुशलं साद्यथम् । 'दश या' रूपेभ्यः प्रच्युतस्य कामरूपेषूपपद्यमानस्येति ॥

[355] आरूप्यघातुजातस्य चित्तानीमानि लक्षयेत् ।
स्वघातुकानि पञ्चैव च्युतिकाले दशान्यतः ॥

रूपकामेषूपपद्यमानस्य तत्रत्यानि द्^(१)श भवन्ति । स्वानि पञ्च पञ्चान्यतः । गतमेतत् ॥

इदानीं चक्रव्यम् । अथ यदिदं सानुशयं चित्तमुक्तं तत्कथम् ? इत्यत्राभिधीयते—

[356] साधिष्यादनुशायित्वाचित्तं सानुशयं मतम् ।
द्विधा वा क्लिष्टमक्लिष्टमेकधैरापदिरपते ॥^१

द्वाम्यां खलु प्रकाराम्यां चित्तं सानुशयमुच्यते । साधिष्यभावेनानुशायित्वेन च । तत्र क्लिष्टं द्वाम्यां का^(१)रणाभ्यां सानुशयं यदप्रहीन(ण)क्लेशम् । अक्लिष्टं पुनरेकधा साधिष्यभावनैवेति । तत्र क्लिष्टं चित्तमनुशयैः संप्रयुक्तैरप्रहीणैः सानुशयं तदालम्ब्यनैश्चाप्रहीणैः ।

कथमिह योऽनुशयो येन चित्तेन संप्रयुक्तः स खल्वप्रहीन(ण)स्तस्मिन् चित्तेऽनुशयेते ? यावद्धि तदनुशयानुप्राप्तिविशेषेण सा चित्तसन्ततिर^(१)यष्टव्या चाधिष्ठिता च भवति, निष्पदफलस्य चानागतस्य तस्यां चित्तसन्ततौ ससागद्देतुत्पत्तये कृतास्पदो भवति, तावदसायनुशयस्तस्मिन्नेतस्यनुशये इत्युच्यते । तस्य पुनः क्लेशशीघ्रस्य प्राप्तिद्रष्टृत्वमङ्गे कृते विद्यमानोऽपि सन् क्लेशस्तस्मिन्नेतस्यनर्थानुत्पादनात् सन्नपि संप्रयोगतः ना^(१)नुशयेते इत्यु-

^१ Cf द्विधा सानुशयं क्लिष्टमक्लिष्टमनुशायकैः । *Ab* v. 32 ab.

क्लिष्टं चित्तमनुशयानैरेनुशयैः सानुशयं तत्संप्रयुक्ततदालम्बनैरप्रहीणैरनुशयानैरेव तत्संप्रयुक्तं प्रहीणैस्तत्सहितत्वात् । अक्लिष्टं तु चित्तमनुशयानैरेव तदालम्बनैरप्रहीणैरिति । *Ab* v. 32 ab.

अनुशयानैरेनुशयानैरेनुशयैः सानुशयं क्लिष्टमित्यर्थः । तत्सहितत्वात् सदावस्थितत्वात् । अक्लिष्टं चित्तमनुशयानैरेव सानुशयं विवेचयितुं शक्यत्वान् । *Saks*. p. 484.

This topic is dealt with in detail in *Adv*. The *Ab*, is very brief

^२ Cf यैरेनुशयैरेव चित्तं सानुशयं तेषुशयान्तस्मिन्चित्तेऽनुशयेते ? स्युर्ननुशयेते । येषुशयान्तेन चित्तेन संप्रयुक्ता अप्रहीणास्तदालम्बनाश्चाप्रहीणा ? स्युर्ननुशयेते । येषुशयान्तेन चित्तेन संप्रयुक्ता प्रहीणास्तदालम्बनैरेव । तदेव कृत्वा भवति—

द्विधा सानुशयं क्लिष्टमक्लिष्टमनुशायकैः । *Ab* v 32 ab.

च्यते । नित्यं च तदालम्बनतो कारिप्राकरणात्, तस्मिन्नालम्बने मार्गविदूष-
णाकारदूषिते आलम्बनतोऽपि नानुशेत इत्युच्यते । न तु कदाचिन्मुञ्जेशीका-
बदुद्धृत्य शक्यते तस्मात् क्लेश चित्तात्पृथकर्तुं निर्नाशयितुं वा स्वालम्बनाद्वा
विमुखीकर्तुम् । उक्तं हि—“यो धर्मो यस्य धर्मस्यालम्बनं कदाचित्स धर्मस्तस्य
धर्मस्य नालम्बनम् ? आह—न कदाचित्”^१ इति । अतस्तच्चित्तं सहाय-
भावेन सानुशय सहायभावस्यापरित्यागात् । न त्वनुशयभावेन सानुशयं
तत्रानर्थात्तत्पादनात् ।

कतरत्पुनश्चित्तं सानुशयम् ?^२ त्रैधानुक्त प्रत्येकं पञ्चप्रकारम् । पुनः
प्रत्येकं द्विधा भिद्यते । सर्वत्रगासर्वत्रगसाक्षवा[VI B, 7. Fol 115 a]^३ भा-
स्यपालम्बना(न)क्लिष्टाक्लिष्टभेदैः ।

तत्र दुःखदर्शनप्रहातव्य सत्कायदृष्टिसंप्रयुक्तम् । तथा च सत्काय-
दृष्ट्या तत्संप्रयुक्तया चाधिद्यया सहायभावेन चानुशयाने च सानुशयम् ।
शेषैः स्थानिकायिकैः समुद्रयदर्शनप्रहातव्यैश्च सर्वत्रगैरनुशयभावेनैव । शेषैर्नो
भयथा । एव सर्वैः दुःखदर्शनप्रहात^(२)व्यैः समुद्रयदर्शन(न)प्रहातव्यैश्च संप्रयुक्तं
चित्तं यथायोगमभ्यूहितव्यम् ।

निरोधदर्शन(न)प्रहातव्य मिथ्यादृष्टिसंप्रयुक्तम् । तथैव तत्संप्रयुक्तया
चाभिद्ययोभयथा । शेषैः स्थानिकायिकसाक्षवालम्बनैः सर्वत्रगैश्चानुशयभा-
वेनैव । स्थानिकायिकानास्रवालम्बनैस्तदन्यैश्च नोभयथा । एवमन्यै^(३) शि-
(नि)रोधदर्शनप्रहातव्यैः मार्गदर्शनप्रहातव्यैश्च यथासंभवं वक्तव्यम् ।

मात्रनाप्रहातव्य रागसंप्रयुक्तम् । तेनैव तत्संप्रयुक्तया चाधिद्ययोभयथा ।
शेषैर्भावनाप्रहातव्यैः सर्वत्रगैश्चानुशयैर्भावेनैर्वा । अन्यैर्नोभयथा । एवमन्य
द्भावनाद्वयसंप्रयुक्तमपि यथायोग वाच्यम् ।

अक्लिष्टन्तु स्थानिकायिकैः स^(४)र्वत्रगैश्चानुशया(य)भावेनैव सानुशय-
मिति ॥

क पुनरेषामनुप(श)याना प्रवृत्त्यनुक्रमः ? तदुच्यते । मोहस्तावद्
सर्वत्रगेशप्रणी, तस्मात्क्लेशपुरोयायिनः ।

[357] मोहात्सत्कायदृक्तस्या अनुग्राहेक्षणं ततः ।
काङ्क्षामिथ्येक्षणं तस्याः शीलामर्शस्ततो दृशः ॥^३

^१ Quoted in *Ak* II 62 c. See *L/P/Ak* II p 307

^२ V supra, p 221

^३ Cf मोहात्प्रशा ततो मिथ्यादृष्टि सत्कायदृक्ततः ।

ततोऽन्तर्गृह्यं तस्याः शीलामर्शस्ततो दृशः ॥ *Ak* v 32 cd, 33 ab

[358] रागः सु(स्व)दृशि मानश्च द्वेषोऽन्यत्र प्रतायते ।

^(१)ज्ञेयः प्रवृत्तिबाहुल्यादेवमेपामनुक्रमः ॥^१

इह तावद् बालस्य पञ्चोपादानस्कन्धात्मके दुःखे संमुग्धस्य फलभूता[३] पञ्चोपादानस्कन्धानजानतः सत्कापद्वष्टिरुपजायते । सत्यवी(वी)जपुद्गलात्म-
प्राहयोगेन । ततोऽस्य तच्छ्लाश्वतोच्छेदान्तप्राहलक्षणाऽन्तप्राहद्वष्टिः । तस्यैवं
भवति—यदि तावद्वयं ^(१)नित्योऽधिकारी पुरुषः किं धर्मेण यः सुखेन नातुगृह्यते,
दुःखेन वा नोत्पीड्यते । अथायमुच्छेदधर्माऽनित्यस्तथापि किं धर्मि(र्मे)णेति
विचारयतः कांफयो(काङ्क्षो)त्पद्यते । कांफपा(काङ्क्षा)प्रवृद्धया मिथ्यादर्शण(न)-
मावहति । तदकारणे कार्यामिनिवेशाभिहीनं चाप्रतो ग्रहणात् शीलव्रत-
द्वष्टिपरामर्शावाकर्षति । ^(१)ततोऽस्य 'रागः स्वदृशि मानश्च द्वेषोऽन्यत्र
प्रतायते ।' तस्य खलु मिथ्यादर्शनभूतग्रहावेधवशाद्द्वेषसि श्रेयोबुद्धया
प्रवृत्तस्यानग्र(मे) चाश्रयबुद्धयमिनिविष्टस्य स्वाक्षे रागो भवति पराक्षे च द्वेषः
प्रवर्तते ।^१ इत्यतः त्य(तत्) 'ज्ञेयः प्रवृत्तिबाहुल्यादेवमेपामनुक्रमः' ॥

अयं तु पश्यामः

[359] सदसन्मि^(१)त्रयोगात् तद्बुद्ध्यनियमो मतः ।

कल्याणमित्रपापमिप्रसंसर्गादि प्रायेण श्रद्धादीनां गुणानामेपां च क्लेशानां
समु[दा]चारप्रवृत्तिः आचार्याणामिमतेति । स पुनरेपः—

क्लेश उत्पद्यते कश्चित्संपूर्णैः कारणैस्त्रिभिः ॥^१

हेतुप्रयोगविषयवत्तैः^४ कश्चित् त्रिमिरुत्पद्यते । कश्चिद् द्वाभ्यामिति ।

^१ रागः स्वदृष्टी मानश्च द्वेषोऽन्यत्रेत्यनुक्रमः । *Ab.* v. 33 cd.

^२ स्वदृष्टवध्यवसिनस्य तत्प्रत्यनीकभूताया परदृष्टी द्वेषः प्रवर्तते । अपरे स्वदृष्टावे-
वाप्यत्र गृहीते त्यक्ताया द्वेषमिच्छन्ति । दर्शनहेतुना दृष्टीना स्वासान्तनिकदृष्ट्यालम्बनत्वान् ।
Ab. v 33 d

^३ अप्रहीणावनुशयाद्विषयात्प्रत्युपस्थितात् ।

अयोनिशो मनस्कारात्क्लेशां गंपूर्णकारण ॥ *Ab.* v. 34.

^४ तद्यथा रागानुशयोऽप्रहीणो भवत्यपरिज्ञानं कामरागपर्यवस्थानीयादच धर्मा आभास-
यता भवन्ति तत्र चायोनिशो मनस्कार एव कामराग उत्पद्यते । तान्येतानि यथाक्रमं हेतु-
विषयप्रयोगबलानि । *Ab.* v. 34 abc.

हेतुविषयप्रयोगबलानीति । हेतुबलं कामरागोदात्तये कामरागानुशयोऽप्रहीणो भवत्य-
परिज्ञातः । कामरागपर्यवस्थानीया विषयवत्म् । तत्र चायोनिशोमनस्कारः प्रयोगवत्म् ।
S. & K. p. 485

(७) तत्र हेतुबलं सभागसर्वत्रगादिहेतुभायनाऽनागतोत्पत्तये धर्तमानप्राप्त्युत्सर्गं मेधिकादिनिदर्शणा(न)त्^१ । प्रयोगबलमप्ययोषि(नि)शो मनस्कारादिसनिधा नम् । प्रत्ययबलमपरिज्ञातविषयामासगमनं निदर्शण(न)मर्हत्परिहाणिसूत्रमिति^२ ॥

अभिषमंदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तो

पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीय [VI A, 7 Fol 115b] (१)पाद ॥

^१ See *Ang* iv pp 354-358

^२ वदाचित किल विषयवर्गेनैवोत्पद्यन्ते । न हेतुबलेन । यथा परिहाणयमंरुस्याहृतं इति । *Akb* v 34 d

This is one of the major controversial points recorded in the *Katāvatthū* Buddhaghosa gives the following details —

इदानीं परिहाणिकया नाम होति । “परिहाणधम्मो अपरिहाणधम्मो”, “पञ्चमे भिक्खवे धम्मा समयविमुत्तस्त भिक्खुणो परिहाणाय सवत्तति । [वत्तमे पञ्च ? कामा रामता भस्सारामता निहारामता सङ्गणिकारामता यथाविमुत्त चित्तं न पञ्चवेक्वति । इमे पञ्च धम्मा *Ang* III p 173] इति वा एवमादीनि हि सुत्तानि निस्साय सम्मतिया वस्सिण्युत्तका, सम्बलियवादिनो एकञ्चे च महासङ्घिकर अरहंतो पि परिहाणं इच्छन्ति तेष लद्धिमिन्दवस्य परिहायनि अरहा अरहता नि पुञ्जा सकवादिस्त । तत्र परिहायती ति हे परिहाणियो पत्तपरिहाणि च अप्पत्तपरिहाणि च । तस्य ‘हुत्तियपि स्रो आयत्ता गोधिको सन्हा सामयिणाय चेतोविमुत्तिया परिहायती’ ति अथ पत्तपरिहाणि नाम । इध पत्तपरिहाणि अपिणेत । सक्कसमये एन इम पत्तपरिहाणि नाम लोकियसमापत्तिया च इच्छन्ति, न अरहं तादीहि सामञ्जाफलेहि । परसमये पि न सम्बमामञ्जाफलेतु सम्बभवेतु सम्बकालेतु सम्ब सञ्च पुण्णलान न इच्छन्ति । *KpA* i 3

Cf गोत्रान्वतुर्णां पञ्चवानां फलाद्धानिर्नं पूवकात् ।

द्योत्रापत्ति पञ्चानानि परिहाणि । दशनहेयानामवस्तुक्त्वात् ।

अहत्वादिषि नास्ति परिहाणिरिति सौत्रांतिका । एष एव च न्याय । वयमिदं गम्यते ? आगमानुत्तिनदव । ‘सौतस्य चायमात्तरणायऽप्रमादकरणीय वदामी’त्युक्तं नाहं । सामयिणश्च अस्तीनि चेन । वयमप्यव वूम । सा तु विचार्या । विमहत्त्वमा हास्विद् ध्यानानाति । प्रतिज्ञायते हि लौकिकमागप्रतिलस्यत्कलद्वयात्परिहाणि । अहत्वादिषि तु परिहाणि वर्णयति संभाविका । *Akb* vi 58 ab

See *Ang* III p 173 p *Pahnattī*, P 11 *Aam* p 87 *Saks* pp 586—590 and *LVPAk* vi pp 206—261 V *infra Ad karikā* 437, notes

पञ्चमाध्याये

तृतीयपादः ।

अथ य इमे भगवता त्रय आस्रवा वाख्याताः—“कामास्रवो भवास्रवोऽ-
विद्यास्रवश्च ।”^१ एषां कः स्वमात्रः ? तदिदमारभ्यते—

[360] व्यविद्याः सकलाः क्लेशाः कामे कामास्रवो मतः ।
स्त्यानौद्धत्ये च हित्वोर्ध्वं समानत्वाद्भवास्रवः ॥^२

सर्वे ह्येति स]माना निवृत्ताव्याकृतत्यादन्तर्मुखप्रवृत्तत्वाच्च ॥

[361] अविद्या^(२)ख्यस्तु मूलत्वाद्द्विधा सार्वाधातुकी ।^३

अविद्या खलु संसारमूलम् । उक्तं हि भगवता—“अविद्याप्रत्ययाः
संस्वाराः ।”^४ तथा—“याः काश्चन दुर्गतयोऽस्मिन्नोके परत्र च ।
सर्वास्ता अविद्यामूलिकाः”^५ इति ।

तत्र तावत्कामास्रवः एकचत्वारिंशद् द्रव्यानि(णि) । रागप्रतिघमानाः
प्रत्येकं पञ्चप्रकारत्वात् पञ्चदश भवन्ति । विचि^(३)कित्साः चतस्रः । दृष्टयो
द्वादश । दश पर्यवस्यानाति । इत्येतान्येकचत्वारिंशद् द्रव्यानि(णि) कामास्रव
इत्याख्यायते ।

^१ Cf. तथा आस्रवा । कामास्रवो भवास्रवो अविज्ञानवो । *Digha*, xxxiii 1 10

^२ Cf. कामे सपर्यवस्याना क्लेशा कामास्रवो विना ।

प्रोहेनादुदाया एव रूपस्यै भवास्रव ॥ *Ak.* v 35

V supra, pp 18, 220 For a controversy whether *asra*, is *sarava*, see *Kr* xv 5—इदानी आस्रवस्या नाम हाति । तत्र यस्मा चतूहि आस्रवैहि उत्तरि अञ्जो आस्रवा नाम नन्वि, मन चत्तारा आस्रवा सास्रवा सिपु, तस्मा चत्तारो आस्रवा अनास्रवा ति येस लद्धि, मय्ययापि हेनुवादात् । *KrA* xv 5

^३ Cf. मूलमविद्येत्यास्रवः पूयद् । *Ak.* v 36 d

^४ Cf. अविज्ञानपञ्चया संस्वारा । *Vbh* p 135

^५ Cf. या काश्चन दुर्गतयोऽस्मिन्नोके परत्र च ।

अविद्यामूलिका सर्वा इच्छालोभसमृत्तिना ॥ Quoted in *Sahr* p 486

Cf. also, या काश्चिमा दुर्गतयो अस्मि लोके परस्मि च ।

अविज्ञानमूलका सत्रा इच्छालोभसमृत्त्या ॥ *Ituttaka*, 40

तयैवैकाकिन्योऽपि दृष्टय इति । तदेवं सति कामौघ एकाग्रप्रिशद् द्रव्याणि ।^१
रागप्रतिघमानाः पञ्चदश । विचिकित्साश्चतस्रः । दश पर्यवस्थानानीति ।

भवौघोऽष्टाविंशतिर्द्रव्याणि ।^२ रागमाना विंशतिः ।^३ विचिकित्सा
अष्टौ । दृष्ट्योघः पट्प्रिशद् द्रव्याणि ।^४ अविघौघः^५ पञ्चदशद्रव्याणि ।
एवमेव (७)योगा द्रष्टव्याः ॥^६

[362] साऽविद्या द्वे उपादाने यथाक्तौ (क्तौ) द्वे तु दृष्टमये ।^१

चतस्रोऽप्येकमन्त्यैकं कुमार्गादिसमाश्रयात् ॥

[363] शोपात्त्रैधातुकास्त्वन्ये सात्मभावप्रवृत्तितः ।

‘तत्र कामयोग एव सहाऽविद्यया कामोपादानं चतुस्त्रिशद् द्रव्याणि ।
रागप्रतिघमानाविद्या विंशतिः । विचिकित्साश्चतस्रः । दशपर्यव(७)स्थानानि ।

मययोग एव सहाविद्यया^१ आत्मवाद्योपादानम्,^२ अष्टाविंशद्
द्रव्याणि । रागमानाविद्यास्त्रिशत् । विचिकित्सा अष्टौ ।

^१ द्वादशदृष्टधनयनाप्राप्तवद्वेचत्वारिशद् द्रव्याणि भवन्ति । किं तर्हि ? एका-
ग्रप्रिशद् द्रव्याणि भवन्ति । *Sakv.* p. 487.

^२ भवात्त्रयो द्विपञ्चाशद् द्रव्याण्युक्तानि । तत्रश्चतुर्विंशतिर्दृष्टीरपनीपाप्याविद्यति-
र्द्रव्याणि *Ibid.*

^३ रागमाना विद्यतिरिति द्विधातुका रागा दश भवन्ति । माना अपि दशेति विंशतिः ।
Ibid.

^४ दृष्ट्योघ पट्प्रिशद् द्रव्याणीति त्रिषु धातुषु त्रिदादश द्रष्टव्य इति । *Ibid.*

^५ क्षीतोऽशुक्लं प्रवाहापतं ओघार्थः । *Atm.* p. 47. यस्मिन् संविज्जन्ति तं यदृष्टिम्
बोहन्ति ओसीदापेणीति ओघा । *Dhs A.* II. 45. See *Jp.* p. 66.

^६ योगद्वयविधः ।***विसययोगपरिपन्थकरो योगार्थः । *Atm.* p. 47. यस्मिन् सवि-
ज्जन्ति तं यदृष्टिम् बोजेन्तीति योगा । *Dhs A.* II. 46. See *Jp.* p. 66.

^७ Cf. यचोक्ता एव साऽविद्या द्विधा दृष्टिविधेचनात् ।

उपादानानि । *AK.* v. 38 abc.

^८ From तत्र कामयोग एव to शुद्धिप्रत्यागमनादिति, is almost identical with
Akb. v. 38 abc.

^९ The *Kofakāra* discusses one more point here :

अविद्या तु प्राहिका नेति मिथिता । *AK.* v. 38 d.

—‘अविद्या तु प्राहिका नेति मिथिता’इति । न केचला अविद्या भवमुपावदाति ।
कस्मादित्याह । असप्रस्थानतक्षपतया अपट्टव्यादिति । मिथितात्स्वन्यकलोपसंपर्कवशादुपा-
ददातीत्यभिप्रायः । *Sakv.* p. 487. See *LVPak.* v. p. 77.

^{१०} On *ubhāṅga*, see *Dhs A.* v. 99 and *Atm.* p. 47.

दृष्टियोगाच्छीलव्रतं निष्कृष्य^१ दृष्ट्युपादानं विशद् द्रव्याणि । शीलव्रतो-
पादानं पद्द्रव्याणि । कस्मात्पुनरेते(त)द् द्वि(दृ)ष्टिम्यो निष्कृष्टम् ? 'कुमारादि-
समाश्रयात् ।' मार्गप्रतिद्वन्द्वभूतं^२ हेतु^३दुमयपक्षधिप्रलम्भकं च । गृहिनो-
(शो)ऽपि शनेन विप्रलब्धाः अनशनादिभिः स्वर्गमार्गसंख्यया । प्रव्रजिता
अपीष्टयिययविचर्जने शुद्धिप्रत्यागमनादिनि^४ ।

'शेषास्तुकाः ।' दृष्टयो दृष्ट्युपादानम् । शेषास्तुकाश्च शीलव्रत-
परामर्शाः परामर्शापादानम् । कामाद्यस्तु एकधा^५स्तुकाः । भवाद्यस्तु
द्विधास्तुकाः । तस्मादेव तद् 'अन्त्यम्' इयं सार्यघातुकमेव । 'आत्मभाव-
प्रवृत्तिः ।' आत्मभावालम्बनप्रवृत्तं सत्येतदिति ।

ते अत्येते अनुशयाः

संयोजनादिभिः शब्दैर्दर्शिताः पञ्चधा पुनः ॥^६

संयोजनवन्धनानुशयोपक्षेऽपर्ययस्यानमेदेन पञ्चधा मित्योक्ताः ।
[VI. B. 4. Fol. 116. a]

[364] ^(१)नव संयोजनान्यस्मिन्नीर्ण्यामात्सर्पमेव च ।

द्रव्यामर्षसामान्याद् दृशाः संयोजनद्वयम् ॥^७

[365] शेषान्य(स्य)नुशयाः पञ्च

^८ नव सन्तु संयोजनानि सूत्र उक्तानि—अनुनयप्रतिधमानाविधादृष्टि-
परामर्शविचिकित्सेर्ण्यामात्सर्पसंयोजनानि ।^९

^१ दृष्टियोगाच्छीलव्रतं निष्कृष्येति पट्टिनाद् इत्येकाद् दृष्टियोगादानुमेदेन पञ्चीन-
वपरामर्शादिद्रव्यम् । *Saka* p 487

^२ मार्गप्रतिद्वन्द्वभूतं । मार्गसंयोजनादिभिर्विद्यमानान्निदशान्मासंप्रतिद्वन्द्वभूतं शील-
व्रतोपादानम् । *Ibid*

^३ *Yakṣagātra* seems to refer to the Jaina ascetics : एषपरित्यागमुनि-
सम्यग्दर्शयानुशयवन्धनव्यवहारिणोऽनुशयवन्धनादिना शुद्धिप्रत्यागमनात् । *Ibid. Cf. Tattvārtha-*
sūtra, ix. 19

^४ Cf संयोजनादिमेतेन पुनस्ता पञ्चधापठिताः । *Atk* v 41 ab.

^५ Cf द्रव्यामर्षसामान्याद् दृष्टी संयोजनान्तरम् । *Atk* v 41 cd.

^६ From नव सन्तु 19 इ दृष्टी is identical with *Atk* v. 40 ab.

^७ नव संयोजनानि । *Atk* p 44 दश संयोजनानि । *Atk* p. 52 The
Sarvāṅgī-jāta enumerates only seven सप्त संयोजनानि । अनुनयसंयोजन, परिप...

तत्रानुनयसंयोजनं त्रैधातुको रागः । एवमन्यानि यथायोगं वक्तव्यानि ।
दृष्टिसंयोजनं तिस्रो दृष्टयः परामर्शसंयोजनं द्वे दृष्टी ।

किं पुनः कारणं संयोजनेषु तिस्रो दृष्टयो दृष्टिसंयोजनं पृथगुक्तम् ? द्वे
पुनर्दृष्टी परामर्शसंयोजनं पृथगिति ? तदुच्यते—'द्रव्यामर्षणसामान्याद् दृष्टाः
संयोजनद्वयम् ।' अष्टादशद्रव्यानि(णि) खलु तिस्रो दृष्टयः ।^१ अष्टादशैव
द्वे परामर्शदृष्टी ।^२ द्वयोश्च नामसामान्यम् । तस्मादेतद् द्वयमेकं संयोजन-
मुक्तमिति ।^३

पुनरप्यन्यत्र भगवान्संयोजनम्

पञ्चधा पञ्चधा पुनः ।

जगदावरभागीयमूर्ध्वभागीयमेव च ॥^४

दिट्ठि...विचिकिच्छा **मान...भवराग...अविज्जासंयोजन । *Dighs*, xxxiii 2, 3 The following ten are often mentioned in the Pali *suttas* —सक्कामदिट्ठि, विचिकिच्छा शीलव्रतपरामासो, कामच्छन्दो, व्यापादो, रूपरागो, अरूपरागो, मानो, उदच्च, अविज्जा । A different enumeration of the ten *sanyojanas* is found at *Chullasiddesa*, 657 and *Dhs* 1113—1463 —कामरागो, पटिषो, मानो, दिट्ठि, विचिकिच्छा, शीलव्रतपरामासो, भवरागो, इस्सा, मच्छरिय, अविज्जा । See *A Buddhist Manual of Psychological Ethics*, p 297, n 1.

The *Ams* identifies the ten *anusayas* with ten *sanyojanas* For their relation, see *M sutta* 64

^१ कथम् ? कामघातो सत्कामान्तर्ग्राहदृष्टी द्वे । ते च दुःखदर्शनप्रहातव्ये एवेष्टे । मिथ्यादृष्टिश्चतु प्रकारा । दुःखदर्शनप्रहातव्या यावन्मार्गदर्शनप्रहातव्या । इत्येव कामघातो यद् भवन्ति । यथा कामघातो यद् एव रूपघातावारूप्यघातो चैत्यप्यवन्त भवन्ति । *Saku*, p 499

^२ अष्टादशैव द्वे परामर्शदृष्टी । कथम् ? कामघातो दृष्टिपरामर्शो बुद्धदर्शन-
प्रहातव्यो यावन्मार्गदर्शनप्रहातव्य इति चतु प्रकारा । शीलव्रतपरामर्शोऽपि दुःखदर्शनप्रहातव्य ,
मार्गदर्शनप्रहातव्यश्चेति द्विप्रकार । इत्येव कामघातो यद् भवन्ति ।...एव रूपघातावारूप्य-
घातो, च । दहयेत्तद्व्याप्य द्रव्याणि भवन्ति । *Urd*

^३ After this the *Kośakāra* discusses one more point —अथ कस्मादीप्या-
मात्सर्ग्ये संयोजने पृथक् संयोजनद्वयमुक्तम्, गान्धत् पर्यवस्थानम् ? *Akb* v 42 This is not
discussed in *Adv*

^४ Cf पञ्चधावरभागीय इत्याद्या कामानतिक्रम ।

त्रिभिस्तु पुनरावृत्ति । *Ak* v 43 abc.

Cf also, अहं लो भन्ते धारेमि भगवता देसितानि पञ्च ओरभागीयानि संयोजनानि...
सक्कामदिट्ठि...विचिकिच्छा . शीलव्रतपरामासो **कामच्छन्द... व्यापाद... । *M sutta* 64

[366] आद्यन्त्ये द्व दृशौ कांक्षया(काङ्क्षा)कामच्छन्दो द्विरेव यः ।

तत्र पञ्च संयोजनान्यवरभागीयानि । तद्यथा—सत्कायदृष्टिः शीलव्रत-
परामर्शो (१) विचिकित्सा कामच्छन्दो व्यापाद इति । एते हि कामघातुद्वितत्वा-
दवरभागीया इत्युच्यन्ते(न्ते) । अथवा हि कामघातूरेतानि च तदनुगुणानि ।
यस्मात्

द्वाभ्यां कामानतिक्रान्तिः पुनराण(न)यनं त्रिमिः ॥^१

कामच्छन्दव्यापादाभ्यां कामघातुं नातिक्रामति । सत्कायदृष्ट्यादि-
भिस्त्रिमिरतिक्रान्तोऽपि पुनरावर्तते दीवारिकानुचर(२)साधभ्यांत्^३ ।

अन्ये पुनराहुः—त्रिमिः सत्त्वावरतां नातिक्रामति पृथग्जनत्वम्, द्वाभ्यां
घात्यवरतां कामघातुमिति ॥^२

^१यदा म्लु श्लोत्रवापयस्य पर्यादाय त्रिसंयोजनप्रहाणे पट् क्लेशः
प्रदीपाः किमर्थं तिर्यो दृष्टीरपहाय प्रयाना(प्रय)मेधाद् सत्कायदृष्टी(र्षि)
शीलव्रतपरामर्शं विचिकित्सां च ?^१ तदुच्यते—

पञ्चमानि भिक्खवे उदभागियानि सयोजनानि । * रूपरागो, अरूपरागो, मानो,
उदञ्च, अविग्गा । *Ang* iv p 460
See *Ang* i. p 232, ii. p 238, iv p 459, *Jp* p 67 8 and *A Buddhist*
Manual of Psychological Ethics, pp 302, n 1

^२ द्वाभ्यां कामानतिक्रम इति तदप्रहाणं कामघातवन्तिक्रमात् । दीवारिकानुचर-
साधभ्यांति । दीवारिकमपमर्शो कामच्छन्दव्यापादौ । तौ हि कामघातुवन्तनागात्प्रि-
त्रमच न दम । दीवारिकत्वात् । अनुचरमपमर्शं सत्कायदृष्टपादय । *Sakt* pp 491 2

^३ त्रिमि सत्त्वावरतामिति । पृथग्जनत्वस्याप्यसत्त्वावरता मन्वायदृष्टिशीलव्रत
परामर्शविचिकित्साप्याजनेनीतिक्रामति । द्वाभ्यां कामच्छन्दव्यापादाभ्याम् । घात्यवरतां
कामघातुवन्तानां नातिक्रामति । नातिक्रमत् । आर्येभ्यो ह्यवरता पृथग्जना । पातुषु च
कामघातुचर । तस्यादेव साप्यवरभागीयानि । अपरे योगाचारा । *Sakt* pp 491 2

१-१ From म्लु दृशौ १) विचिकित्सा च is identical with *Abk* v 43 c
—पर्यादाय त्रिसंयोजनप्रहाणमिति । निरवगमनं सत्कायदृष्टिशीलव्रतपरामर्शं
विचिकित्साप्याजनेनप्रहाणमिति । पट् क्लेशो प्रदीपा इति । पञ्च दृष्टयो विचिकित्सा
च । न नु रागद्वय उक्तं गावगपञ्च । त्रिमो दृष्टीरपहायेति । अन्वयाद्द्विध्यादृष्टि
दृष्टिपरामर्शदृष्टी । प्रत्येकमिति । सत्कायदृष्टिशीलव्रतपरामर्शविचिकित्साप्यमेव ह ।
च आह । चत्वारि । तथा हि शूत्रे पठ्यते—'त्रिमो अन्वययोगो भवति ? यत्र च
सत्कायपरामर्श इह दुःखपरामर्शमिति इह दुःखनिरोधपाविनीयनिरोधपरामर्शमिति

[367] द्वयेक^(६)दृग्धेयकार्योक्तेर्दृष्टिहेयमुखप्रहात् ।
सर्वदृग्धेयभाक्त्वेऽपि त्रयमेतदुदाहृतम् ॥^१

प्रवर्तकप्रदणे खलु प्रवर्त्यमपि गृहीतं भवति प्रदीपालोकधत् । तत्र सत्कायदृष्ट्या तत्प्रवर्तिताऽन्तग्राहदृष्टिर्गृहीता । शीलव्रतपरामर्शेण दृष्टिपरामर्शः प्रवर्तितः । विचिकित्सया मिथ्यादृष्टिः प्रवर्तिता । अतो हेतु^(७)ग्रहणात्कार्यग्रहणं वेदितव्यम् ।

अथवा त्रिचिदा क्लेशाः—एकप्रकाराः, द्विप्रकाराः, चतुष्प्रकाराश्च ।^२ तत्र सत्कायदृष्ट्या एकप्रकारा गृहीताः । शीलव्रतपरामर्शेण द्विप्रकाराः । विचिकित्सया चतुष्प्रकाराः गृहीता भवती(न्ती)ति ॥

पयं ग्रमः—^३

[368] सर्वानर्थनिदानत्वान्मार्गप्रत्यर्थिभावतः ।
तथ्यो^(४)हाविधुरत्वाच्च त्रिसंयोजनदेशना ॥^३

सत्कायदृष्टिः खलु सर्वानर्थमलानां क्लेशस्य च मधत्रयस्य च मूलम् । अतस्तयोस्त्रयातया सर्वानर्थवृत्तस्योत्सादनं भवति । मार्गस्य च सदभूतस्य प्रत्यर्थिभूतः कुमागांवलम्यी शीलव्रतपरामर्शः । तेन प्रदीणेन सन्मार्गेण मोक्षपुरप्रवेशो भवति । सम्यग्दृष्ट्यादि^(५)मार्गं प्रतिपत्तिप्रतिबन्धभूता च विचिकित्सा ।

यथाभूतं प्रजानाति । शीघ्रं चास्य संयोजनानि प्रहीणानि भवन्ति परिज्ञातानि । तद्यथा सत्कायदृष्टिः शीलव्रतपरामर्शां विचिकित्सा च । स एषा त्रयाणां संयोजनानां प्रहाणात् सोतापत्रो भवत्यविनिपातघर्मा सम्बोधिपरायण सप्तकङ्कडवपरमः सप्तवृत्त्वो देवाश्च मनुष्याश्च ससृष्ट्य सन्धाय दुःखस्यान्तं करिष्यतीति ।^४ सर्वमेतद्वक्तव्यं स्यात् । भवेदित्यर्थः । *Sikṣ.* p. 492. Cf. द्रष्टव्यो पुण्यलो तिष्ण संयोजनानं परिक्लया सोतापत्रो होति अविनिपातघर्म्मो निवतो सम्बोधिपरायणो, सो सप्तकल्लु देवे च मनुस्से च सन्धावित्वा ससरित्वा दुवससन्तं करोति । *P. Poṣṣatti*, p. 15.

जानाति भन्ते भगवा...अयं पुण्यलो यथानुसिद्धं तथा पटिपज्जमानो, तिष्णं संयोजनानं परिक्लया सोतापत्रो भवित्स्सति अविनिपातघर्म्मो निवतो सम्बोधिपरायणो ति । *Digha*, xxviii. 13.

^१ Cf. मूलमूलप्रहात् त्रयम् । *Al.* v. 43 d.

^२ द्विप्रकाराः किल क्लेशा इति । दर्शनहेया इहाधिकृता । एकप्रकाराः सत्कायान्त-
ग्राहदृष्टयः दुःखदर्शनमात्रप्रद्वेयत्वात् । द्विप्रकाराः शीलव्रतपरामर्शा । चतुष्प्रकाराः विचिकि-
त्सामिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शाः । ये तु रागादयो दर्शवहेया । तेऽपि तत्रालम्बनत्वात् गृहीता
एवेति शक्यं वक्तुमिति । *Sikṣ.* p. 492

^३ This view is not referred to either by the *Kośakāra* or *Yāsamitra*.

तया प्रदीन(ण)या सम्यग्दृष्टिसंकल्पपुरःसरो मार्गो निर्विघ्नः प्रवर्तते ।
इत्यप्याशीत्यनुशयप्रद्वारेऽपि सति प्रयाणामेव ग्रहणम् ।

वैमापाः पुनः पश्यन्ति—मोक्षान्तराय(याः) त्रयोद्गायनाः । ^३यथा खलु
त्रयोऽन्तराया मार्गगमने भयन्त्यगन्तुकामताऽन्यथा[VI A 4 Fol 116 b](¹).
‘गर्ग्रहणं मार्गवद्दुत्थसंदिग्धाद्य मार्गगमनाप्रतिपत्तिः । एवं मोक्षगमने त्रयोऽन्त-
राया भवन्ति । सत्त्वायदृष्ट्या मोक्षादुन्ना(त्वा)सं गतस्यागन्तुकामता भवति ।
शीलव्रतपरामर्शानान्यमार्गग्रहणात् मार्गविभ्रान्तिः । विचिकित्सा मार्गसशये
सति मार्गप्रतिपत्ति[रित्ये]षां मोक्षगमनान्तरायाणां प्रद्वारं श्रोतव्यापन्नस्य
घातयद्भगवान् ^(२)क्लेशत्रयस्यैव ग्रहणमकार्षीदिति ॥^३

यथा च पञ्चविधमप(व)रमार्गोयं संयोजनमुक्तवास्तथा पञ्चोर्ध्वभागी-
याणि(नि) संयोजनान्याख्यातया(घान्) सूत्रे ।

[369] द्वौ रूपरूपजौ रागौ मानमोहोद्भवात्प्रयः ।

पञ्च खलुर्ध्वभागीयाणि(नि) संयोजनानि ।^३ तद्यथा—रूपरागः, आरूप्य-
रागः, श्लोद्धत्यम्, मानोऽपिद्या च । एवामप्रहीणाना ऊर्ध्वं^(३)घातुद्द्वयं
नातिश्रामन्ति खट्वाः । समाप्तः संयोजनाधिकारः ।

चन्वनानीदानीमुच्यन्ते । त्रीणि चन्वनानि । रागो चन्धनं द्वेषो मोहो

^१ Kōśakāra says अपरे पुनराह —

अप तुकामता मार्गविभ्रमो मार्गसदाय ।

इत्यन्तराया मोक्षस्य गमनेऽस्तित्यदेशना ॥ Ak v 44

Yasomitra says that this is a view of the Kōśakāra —अपरे पुनराहुरित्य-
धनेवाचार्यं । Sak p 492.

Prof Pradhan gives the following note on this *Kośa karika*(v 44)—This
karika is a problem. the Tsang Yao edition does not include this *karika* at
its proper place and gives a note that this Sanskrit *gāthā* does not occur in
the original Sanskrit. But other editions of Chinese Translations regard it
as a *karika*.

^२ This passage (from यथा खलु to पद्ममकार्षीदिति) is almost iden-
tical with Ak v 44

^३ Cf पञ्चवर्धोर्ध्वभागीय द्वौ रागौ रूपरूपजौ ।

श्रीदत्तमानमोहायच Ak v 45 abc

V supra, p 301, n 4

बन्धनम् ।^१ एभिस्त्रैधातुकाः सत्त्वाः संसारचारके बद्धाः यथायोगम् । कस्मान्-
त्युनरेतानि बन्धनानीत्युक्तानि ? तदुच्यते—

त्रिवेदानुशायित्वाद् दृढत्वाद्बन्धनत्रयम् ॥^२

त्रिवेदानावशात्त्वलु बन्धनत्रय^(१)यमुक्तम् । तत्र सुखायां वेदानायां रागो-
ऽनुशेरते । दुःखायां द्वेषः ।^३ अदुःखासुखायां मोहः^४ ।^५ एते च त्रयो मूलक्लेशाः
पङ्क्तिज्ञानभौमाः पञ्चप्रकाराः । तस्मादेते दृढत्वाद् बन्धनशब्देनोक्ताः ॥

पुनरन्ये भगवता सूत्रे—

[370] द्विपक्षग्रन्थनाद् ग्रन्थाश्चत्वारः समुदाहृताः ।

अभिध्याव्यस्तया द्वेषः परामर्शद्वयं तथा ॥^६

तत्र शृद्धी अभिध्वया वि^(५)पक्षेषु प्रथितस्तद्ग्रन्थाघातकर्तृषु विधादमार-
भमानो द्वेषेखानुबध्यते । प्रव्रजितः शीलव्रतपरामर्शप्रथितस्तदपवाद्ग्रन्थशा-
दिदमेव सत्यमिति सत्याभिनिवेशपरामर्शेन दृष्टिपरामर्शाख्येन बध्यते । इति
चत्वारो भवन्ति ॥

उक्ताः क्लेशाः ।

^१ रागो भन्ते बन्धन दोसो बन्धन मोहो बन्धन । *S. iv. p. 292*

बन्धन त्रिविधम् । रागबन्धनेन सत्वाना विपरिणामदुःखताया बन्धनम् । द्वेषबन्धनेन
सत्त्वाना दुःखदुःखताया बन्धनम् । मोहबन्धनेन सत्वाना संस्कारदुःखताया बन्धनम् ।
Asm p 46. See Asm p 8! and Yogasūtra, II. 7—8.

^२ Cf. विद्वशाद्बन्धनत्रयम् । *Abk v. 45 d.*

^३ *V. supra, p 48, n. 6.*

^४ Cf. अनुकूलमनुष्याय हि वेदनाय अविज्जा अनुसेति । *Netta. p. 32.*

^५ After this the Kośakāra says.—न तथा रागद्वेषौ । स्वसान्त्वानिवाहम्बनतो
वा नियम । *Abk. v. 45 d.*—ननु च रागद्वेषावप्यदुःखामुखाया यथायोगं तथैवानु-
शयते । कस्मान्मोह एवोच्यते इत्याह—रागद्वेषावप्यनुशयते । न तु तथा यथा मोहः ।
मोहो ह्यपटुत्वादपटुव्यामदुःखमुखाया वेदानामनुकूलत्वात्सुतरामदुःखे इति ।...स्वसान्त्वानिक-
मुलाद्यनुमृत्तिसामर्थ्यात्तथा नियम । उपरे तु व्याचक्षते...*Sabk. p. 493.*

See A. Vibhāsini, pp. 43-44.

^६ This topic is not found in *Abk* Cf. चत्वारो मे भिक्खवे एण्वा । अविज्जा
नामण्यो, व्यापारो...सीलव्यतपसामासो...इदं सत्त्वामिनिवेशो कायगण्यो ।...*S. iv. p. 59.*

Also cf. ग्रन्थाश्चत्वारः ।...समाहितमन स्वभावस्य कायस्य परिग्रन्थनार्थेन ग्रन्थो
वेदितव्यः । तेन किं भवति । चतुर्विधं चित्तं विकल्पिते । *Asm. p. 48.*

[371] उपक्लेशास्तु विज्ञेयाः संरम्भाद्या पथोदिताः ।

सर्वे वा चैतसाः क्लिष्टाः संस्कारस्कन्धसंज्ञिताः ॥^१

ये तावत्खलु क्लेशा उपक्लेशा अपि ते चित्तोपक्लेशनात् ।^२ इह तु पर्यवस्थानक्लेशमलसगृहीता क्षुद्रकवस्तुकोद्दिष्टा^३ वेदितव्याः । येऽपि चान्ये चैतसिकाः संस्कारस्कन्धसगृहीताः तेऽप्युपक्लेशा इत्याख्यायन्ते ॥^४

के पुनस्ते क्लेशमला कानि वा पर्यवस्थानानि ? तत्र तावत्—

[372] मूल^(१)क्लेशमलास्त्वन्ये पद्भुपक्लेशसंज्ञिताः ।

त इमे उच्यन्ते—

शाब्दोपनाहप्रदाशामायामदिहेठनाः ॥^५

^१ V supra p 76 n 3 For *upaklesa* see *M sutta* 7 *MA* I p 233 235 and *Khuddakavathu Vibhanga Vbh* pp 345 392

Cf यस्याय चैतस्या क्लिष्टा संस्कारस्कन्धसंज्ञिता ।

क्लेशोभ्यस्तेऽप्युपक्लेशास्ते तु न क्लेशसंज्ञिता ॥ *Ab* v 46

^२ Cf ये क्लेशास्ते उपक्लेशा अपि भवति । उपक्लेशास्तु न क्लेशा । क्लेशान् स्थापयित्वा तदन्य क्लिष्ट संस्कारस्कन्धसगृहीत सवश्चैतसिको धम । स पुन क्वम । पद्भुगादीन् क्लेशान् स्थापयित्वा क्लिष्ट संस्कारस्कन्धसगृहीत क्रोधादिकश्चैतसिको धम । अत्र खलु रागो द्वपो मोहश्च चैतसिका उपक्लेशा उच्यन्ते । *Am* p 47

^{३-४} Cf यस्याय क्लेशम्य क्लिष्टा धमा संस्कारस्कन्धसगृहीताश्चैतसिकान्त उपक्लेशास्ते पुनर्ये क्षुद्रकवस्तुके पठिता । इह तु पर्यवस्थानक्लेशमलसगृहीतानव निर्देश्याम । *Ab* v 46

^५ ये क्षुद्रकवस्तुके पठिता इति । क्षुद्रकवस्तुके प्रवचनभागे य पठिता । न तु धेन-तदय एवेत्यभिप्राय । तद्यथा अरतिविजम्बिका चेतसो लीनत्व तद्भी भक्षऽसमता नानास्वमत्ता अमनमिचार कायदुष्टुल्य शृङ्गी भित्तिरीका अनाजवता अमादवता अस्वभावा नुवर्तिता कामवितर्को व्यापावितर्को विहिमावितर्को ज्ञातिवितर्को जनपदवितर्कोऽमरवितर्कोऽ वमपना प्रतिमयुवतो वितर्कः बुद्धोपयाप्रतिसयुवतो वितर्कः शोक दुःख दौमनस्यमुपायास इति । *Sak* p 493

The *Kshudrakavastu* corresponds to the *Khuddakavathu Vibhanga Vbh* pp 345-392. The latter enumerates a long list of civil states and gives a detailed commentary on them. See *VbhA* pp 465 516 and *Mil nda* p 283

^६ Cf धारये च दद कर्त्तव्यमस्मा माया गठय मवस्तया ।

प्रमाण उपनाहश्च विहिता चैति रागजो ॥ *Ab* v 49cd 50 ab

तत्र चित्तकौटिल्यं शाब्दं चित्तस्यानुसृता धर्मीमायः ।^१ उपनाहः^२ प्रतिघनन्यन्दो यैरानुबन्धरुद्रन्ध्रायधानता । सन्तोष्यमानस्याप्यधर्मदृढ-
घ्राहिता प्रदाशः ।^३ परामिसन्धानाय मिथ्योपदर्शनकारी ^(७)परघञ्जना
मायाः(या) ।^४ चित्तस्मयो मदः । सतुरुपकुलबलभोगयौघनारोग्यपरिजन-
संपत्तिसंरागजः प्रमादास्पदं विविधेन्द्रियविभ्रमोत्पादजनकः ।^५ सत्त्व-
व्यापादो विद्विस्ता विद्वेदनेत्यर्थान्तरम् । उक्ताः षट् फलेयमलाः ॥

^१ Cf. कतम साठ्येयं ? ... य सठता वनरता ... परिस्सतता ... । *Vbh.* p. 358.
शाब्दं स्वदोनप्रच्छादनोपायगृहीत चेत्स कौटिल्यम् । ... शाब्दं घ्राहाद्विद्यते । स हि
स्पृष्टमेव प्रच्छादयति न वातना । ... *Tsb.* 14. चित्तकौटिल्यं शाब्दं येन यथाभूतं नाविध-
रोति विक्षिपत्यपरिस्पृष्टं वा पतिष्यते । *Akb.* v. 49 cd.

^२ Cf. पुञ्जबालं वापो अपरबाल उपनाहः । ... इहोन्मन्मं कोपस्य अयं वुञ्चति ।
उपनाहो । *Vbh.* p. 493. आपातवस्तुवद्वलीकार. उपनाहः । *Akb.* v. 49 cd.
... प्रतिपासित एव वैराशयस्यानुसृता । *Am.* p. 8

^३ Cf. कतमा पलासो ? यो पलासो ... विवाद्द्वान् युगगाहो अप्यटिनिस्सणो अयं
वुञ्चति पत्रासो । *Vbh.* p. 357. एवमवस्तुवद्वपाहिता प्रदाशो येन न्यायसंज्ञा न गृह्णाति ।
Akb. v. 49 cd. प्रदाश वनम ? प्रतिपासिकं त्रयोपनाहपूर्वमनुसृतेण आपात ।
Am. p. 8. प्रदाशवस्तुवद्वपासिता । ... ममं पट्टनपासनेन दानयौथा दासो तद्व्यापो
दासिता । ... अयं च त्रयोपनाहपूर्वमनुसृतेण आपातस्वभाव इति प्रतिपासित एव न द्रव्यतो
विद्यते । *Tsb.* 14.

^४ Cf. कतमा माया ? इयेवन्वो वायेन ... वाधाय ... मनसा दुञ्चति पत्तिवा,
तस्य पटिच्छादनहेतु पासितं इच्छं पतिदहति ... या एवमया माया । *Vbh.* p. 357. माया परव-
ञ्चना ... इयं च सतिशाम्यो रागमोहाभ्यामभूतान् गुणाग्रभासपत्तयो समुत्थितो प्रसृप्यत
इति ... प्रसृपित एव न द्रव्यतः । *Tsb.* 14

^५ Cf. यं स्वयमप्येव रक्षस्य दर्शयेत्तव पर्यादानात्सुखमर्थव्याप्त्यं प्रतिग्रहार्
मद इत्याचार्यगणभः *Ssk.* p. 140.

Also cf. मर इत्यर्थे रक्षस्य पर्यादानं तु चेतनम् । *Ak.* ii. 33 cd.

... मं प्रह्लां विनीशं मर इत्यपरे । *Akb.* ii. 33 cd — सत्त्वविनीशो मर इति विच्छ-
भोमनात्यमन्त्रोम् । तदोत्रेण्यनि संभाविशः । यस्मात्सोमनात्यमन्त्रोपादां प्यानात्,
मरश्च त्रैपानुष । *Ssk.* p. 141. Cf. मरः स्वार्थसो रक्षस्योऽर्थरक्षेण पर्यादानम् । ...
उत्सर्पो ह्येवितोः । ... *Tsb.* 14

मर कतम ? मरों मर मार उन्माः शोभ मंशोभ वित्तमन्त्रानुविभापी
वित्तमन्त्रात् । इति मर । मारः कतम ? मरों मार ... विनीशोपनात्यमन्त्रवित्तमन्त्रात् ।
मरमातये हो मेः ? यं मरान् अनुद्विद अत्यमन्त्रानुसृतात् वित्तमन्त्रानुपासनवशात्
न उच्यते मरः । यं पुस्तानुद्विद अत्यमन्त्रानुसृतात् न उच्यते मारः । इति श्रेः ।
Jst. p. 55 V. supras. p. 84, n. 6. The *Vibh.* (p. 345) enumerates 28
different kinds of *māra*.

दश पर्यवस्थानाम्युच्यन्ते ।

[373] मन्वरेप्यद्भिद्यनपत्राप्यस्त्यानमिद्धोद्धवक्रुधः ।

मात्स^(१)र्यं कुकृतत्वं च दशधा पर्यवस्थितिः ॥^१

एते ह्यनुबन्धाऽदाख्यांशानुशया । न ह्येषामनुबन्धदाह्यमस्त्यनु
शयास्तु दृढानुबन्धा । तस्मादेतानि कालान्तरमात्रं चित्तपर्यवस्थापनात्
पर्यवस्थानानीत्युच्यन्ते ।^१

अथ छादयते(त) चित्तापलेपो भ्रक्ष, चित्तं भ्रक्षयतीति भ्रक्ष ।^१
परसम्पत्त्यमर्षणभीर्ष्या । अकार्यं कुर्वत [VI B 5 Fol 117 a]^(१)स्वात्मान

^१ Cf कानि पुनः पर्यवस्थानानीत्याह— वनेसा अपीहि पर्यवस्थानं कामरागपयवन्धा
नप्रत्ययदुःखम इति सूत्रं वचनात् । प्रकरणेनास्त्रं तु

बाह्यीव्यमनपत्राप्यनीर्ष्यामासयमुद्धव ।

कौटिल्यस्त्यानमिद्धं च पर्यवस्थानमष्टधा ॥

वंभाविक्रयायनं पुनदगं पर्यवस्थानायतानि चाप्यौ

क्रोधम्रशो च । *Akb v 47 48 a*

Cf पर्यवस्थानायप्यौ । स्थानमिद्धमौद्धयं कौटिल्यनीर्ष्याभक्तयमाह्यीव्यमनपत्राप्यं
च । पुनः पुनः उद्भूयन् चित्तपर्यवस्थानं चित्तपर्यवस्थानानि । तथा च गमयप्रवृत्तिमित्तं
भावनाकाण्डे तत्सन्निभयत्रहस्यवर्षादिशुद्धिसङ्गीतगीलकाण्डे चित्तपर्यवस्थानानि । *Asm p 47*
बोकासदानवसेनविलेसान् चित्तं कुसलपर्वतं परियादियित्वा ठानपरियुद्धान् । त
समाधिं विवक्षन्मति । *VmT p 18* समुदाचारवसेन परियुद्धं चित्तं परियुद्धान् ।
Vbh A p 509 Only seven *par yuithanas* are mentioned in the *Palit Canon*—
तस्य कतमे सत्त परियुद्धाना ? कामरागपरियुद्धान् पटिच—मान—दिट्ठि—विधि
किच्छा—भदराग—अविज्जा परियुद्धान् । इमे सत्त परियुद्धाना । *Vbh p 383*
These seven *pariyuithanas* correspond to the seven *anusayas* For a controversy
on the relation of these two see *Ko xiv 5*—इदानीं अज्जो अनुसयो इति कथा नाम
होति । तत्र यस्मात् पुण्यज्जतो कुसलाभावते चित्तं पवत्तमानं सानुसयो इति वत्तव्वो न
परियुद्धितो इति तस्मात् अ—ो अनुसयो अज्ज परियुद्धान् इति यत्तं लद्धिं सेय्ययापि अयकार्त्तं ।

सानुसयो इति आदि पनं तस्मिन् समये अनुसयस्स अप्पहीनत्ता सानुसयो इति वत्तव्वं अनुष्णं
प्रत्ता च परियुद्धितो इति अवत्तव्वत्तं दीपेति न अनुसयपरियुद्धानान् अज्जन्तं तस्मात् असाधं
वमेत् । *Ko A xiv 5 V supra pp 222 ff*

^१ अवयवप्रच्छान्नं अस्मत् । *Akb v 48 a*

अस्मत् आत्मनोऽवयवप्रच्छादनात् । छद्
द्वयमपाशीरिवाकृत्यं काले तद्विनिष्ठा चोक्तेन तत्र त्वमेववारीयनुष्णस्य मोहागिवनवध
प्रच्छान्ना अस्मत् । *Tvb 14* तत्र कामो मरणो ? यो मरणो मन्थितवना मन्थितवत्
निट्ठरियं निट्ठरियम्मं अयं वुक्कन्ति मक्खो । *Vbh p 3०7*

मवेक्ष्यालज्जनाऽहोः ।^१ परमवेक्ष्यालज्जनाऽनपत्राप्यम् ।^२ कायाकर्मण्यता
स्थानं तन्द्रीपर्यायवचनम् ।^३ कायचित्ताकर्मण्य(एष)ता मिद्धं चित्ताभिसंक्षेपः
स्थानाख्याः, स तु क्लिष्ट एव पर्यवस्थानम् ।^४ चित्ताध्युपशान्तिरौद्धत्यम् ।^५
परापकारनिमित्तोद्भवोऽपरित्यागयोगेण(न) घण्टीभावः शोधः ।^६ स्ववस्तु-
न्याग्रहो मात्सर्यम्,^७ मत्तो मा सरेदेतदिति निरुक्तिः ।^८ (२)कुक्कुतभावः
कौकुत्यम् ।^९ इत्येतानि दश पर्यवस्थानानि ॥

अथैषामुपदेशमलपर्यवस्थानानां कः कस्य रागादेर्मूलस्तेऽस्य निप्यन्दाः ?
तदिदमारभ्यते ॥

[374] एष्योऽनुनयनिप्यन्दा आहीक्यौद्धतादयः ।^६

इमे खलूपक्लेशाः रागाणि(नि)प्यन्दाः । यदुक्त—^१अहीक्यौद्धत्यमद-
मात्सर्यकुहनालपनानैमित्तिकतानैप्येशिकता लाभेन लाभस्य (३)निश्चिकीर्षता
पापेच्छता मद्देच्छतेच्छस्वित्ता कामक्षातिजनपदचित्तकपापमिघ्रतादयः ।^२

१ V. supra, p. 73, n. 1.

२ V. supra, p. 74, n. 1.

३ Cf. औद्धत्य चित्तस्याभ्युपगम ।...स पुनरेव रागानुपूर्वपूर्वहमितरसितनरीडिताद्यनु-
स्मरतश्चेतसोऽभ्युपगमहेतुः, क्षमयपरिपन्थकर्मकः । *Tsb.* 14. See *Dhs.A.* III. 547.

४ Cf. व्यापादाहिमावजिन सत्त्वासत्त्वयोराघातः शोधः । *Abb.* v. 48 a. वर्तमान-
मपकारमागम्य यश्चेतस आघातः सत्त्वासत्त्वविषयो दण्डदानादिसनिश्रयदानकर्मकश्च स
शोध इति प्रसज्यते । *Tsb.* 14.

५ Cf. कौनन्प्रदानविरोधी चित्तग्राहो मात्सर्यम् । *Abb.* v. 47, cd. पञ्च मच्छ-
रिपानि । आवासमच्छरिप-बुल-लाभ-अण्य-अम्ममच्छरिय । य एवञ्च मच्छेरं...वेदिच्छ
कदरिय वटुक्-वृक्षता पागाहित्तं चित्तस्स, इदं वुच्चति मच्छरिय । *Vbh.* p. 357. See
Ang. III. 301.

६ Cf. मच्छरयोगेन मच्छरी ति पवत्तमान मच्छरित्तं गहेत्वा आह मच्छरभावो
मच्छरिय ति । निषत्तिनयेन पन 'मा इदं अच्छरियं अञ्जोसं होतु, मद्देवेव होतु ति मच्छ-
रियं ति योराणा । *Vst.* p. 494.

७ Cf. कुच्छिन वन कुचत । तस्य भावो कुचकुच । स पञ्चानुतापनलक्षणं,
कनावतानुभोचवरन, विप्यटिसारपचूपट्टान, कनावतपट्टान । *Dhs.A.* III. 563. See
Dhs. v. 95-96. V. supra, p. 80, n. 3.

८ Cf. रागेत्या अहीक्यौद्धत्वमत्सराः । *Ab.* v. 48 b.

९ The *Kośakāra* mentions only three *apaśledas*, viz., *āhrikyā*, *auddhityā*
and *mātsaryā* (*Abb.* v. 48 b)

१० Cf. ...मदो वपादो वम्मो मारम्मो अत्रिच्छता मद्दिच्छता पाणिच्छता मिद्धं निनिन
चारत्य अनभाणवृत्ति अरति तदि विजहिवा भतसम्मदो वेतमो च लीनत्त कुहना सपता नैमि-

तत्राहोभयानपत्राप्यमदा व्याख्यातलक्षणा । लाभसत्कारयशोलोभाद् भूतगुणदर्शनार्थमीर्यापथविकल्पकृच्चैतविशेषः कुद्धना । लाभाद्यर्थमेव गुणपृ (मि)यालपनकृत्तपना-(ना) । उपकरणाधित्वनिमित्तदर्शनकृच्चैत्त⁽⁴⁾विशेषो नैमित्तकता । परगुणवद्दोषवचननिष्पेपणकृदेव चेतसिको नैष्पेयिकता । लब्धला भव्यापनेनान्यलाभनिश्चिकीर्षता [लाभेन लाभस्य निश्चिकीर्षता] । परैर- भूतगुणसम्भावनेच्छा पापेच्छता । लाभसत्कारपरिवारप्रार्थना महेच्छता ।¹

लोभात्परैर्भूतगुणसम्भावनेच्छा इच्छुस्थिता । कामरागप्रतिसंयुक्तो वितर्क कामवितर्क । ज्ञाति⁽⁵⁾द्वेहेपरीतस्य तदाद्याहविवाहकृपिविषिप्राजसे वादीना गृहसन्धारन(ख)मुपजीवनोपायाना राजतस्करादिभयप्रशमनोपायाना च वितर्काणा [वितर्कः] ज्ञातिवितर्कः । पर्याप्तजीवितोपकरणापरितुष्टस्य लोकचि(मि)त्रता, छन्दरागापहृतचेतसस्तेषा जनपदाना भूमिरमनी(खी)यता सुमिक्षेमेताप्रचुरगोरसेषु⁽⁶⁾विकारगोधूमशार्यादीना वितर्कणाजनपद वितर्कः । शीलदृष्ट्याचारविपन्नाना रतिश्रुता ससेवा पापमित्रता ।

प्रज्ञानपत्रपास्त्यानमिद्धाया मोहसंभवाः ॥^३

तत्र(प्र) 'प्रज्ञाण(न)पत्रपास्त्यानमिद्धा' । 'आदि'प्रहृष्टाङ्गय', अमन- सिकाप(रो)द(ऽ)नादरता, दौर्बचस्य तन्त्री(न्द्री) भक्तासमतेत्येवमादय ।

तत्र लयो^२ नाम दोषगुणत्यागा⁽⁷⁾र्जन प्रति आत्मपरिभवजश्चित्तसंकोचः । कुशलासमन्वाहार श्रौदासीन्ययोगेणामनसिकार । गुणेषु गुणवत्सु चाबहु-

सिक्ता निष्पेयिकता आभन लाभ निजिगिसनला सेय्योहमस्मोति मानो ज्ञातिवितर्ककोजनपद अमनरातुद्दयनापटिसयुक्तो लाभसत्कारसिलोकपटिसयुक्तो अनवञ्जात्तिपटिसयुक्तो वितर्को ।
Vbh p 345 V supra, p 306, n 4 For the definitions of these terms see
Vbh pp 350-7 and Vm I 61 83

^१ Cf अलव्येच्छा महेच्छता । Ak vi 6 d

अलव्ये तु प्रणीतेऽपि वा प्रभूतेऽपि वा इच्छामिलाया महेच्छतेत्याचार्यमतम् । Saks
p 525

^२ Cf अज्ञे विवाह

तृष्णानि ध्वन्द इत्यने । अविद्यानि'प्य'द इत्यपरे । उभयोस्त्व'य । यथाक्रम
मातानामादानमिति ।

अविद्यात् स्त्यानमिद्धानपत्रपा । Akb v 48 cd

यथाक्रमं मातामातानामिति । राजादिभिर्जाताना प्रक्षवता पुद्गलाना अज्ञ तृष्णा
निष्य'द । मा मे लाभसत्कारो न भविष्यतीति । अज्ञातानामविद्यानिष्य'द । कर्मस्व
वनामयदधान तन्वच प्रच्छादयति । न परस्यान्तिके विगुदधर्ष देशयतीत्यवमुभयनिष्य'दो
अज्ञ इत्यने । Saks p 494

^३ For *lga* see Tib II abc.

मानवृत्तिरणा(ना)दरता । धर्मानुशास्त्वु सास्मृत्यितप्रतिमन्त्रकृदौर्वचस्यम् ।
जृन्मिकोद्गम(मा)दक्षिवर्त्मस्तम्भनिद्रास्पदः चैत्तविशेषः स्यानाख्या तन्द्री ।
कुशलपदानुकूलमोजनसमताप्रति^(६)विधश्चेतसो भकासमता ॥

[375] कौकृत्यं विचिकित्सोत्थं क्रोधाद्या द्वेषसम्भवाः ।^१

कौकृत्यं खलु यथोक्तलक्षणं विचिकित्सासमुत्थितम् । क्रोधाद्या द्वेष-
निप्यन्दाः । 'आदि'शब्दादीर्घा[ऽ]क्षान्युपनाहप्रदाशसंरम्भादयः ।

तत्रेर्था पूर्वाकलक्षणा । सख्यासद्विष्णुताऽक्षान्तिः । रन्ध्रावधाना-
निवृत्तिरूपनाहः । संतोषमानस्या^(७)व्यददप्रोहिता प्रदाशः । परान्विमर्दिपतः
पाणिपादौष्ठकपोलशरीरकम्पयोनिर्भ्रान्तमनसः ह्योमः संरम्भः । निमित्त-
मात्रेण सातत्यविद्वेडनदृच्छङ्गी । निस्तनतोऽभीक्ष्णविवाच(द)कृत्तस्तत्त(कृत्यं
स्त)म्भनता । काम्यान्विर्षयाननुस्मरतो रतिविपरोतमनसः प्रवृत्तिररतिः ।
चित्तापैशल्यमनाज्वता । व्यापादार्घ[VI A, 5 Fol 117 b]^(८)प्रयुक्तो
यितर्को व्यापादवितर्कः । विहिंसासंप्रयुक्तो यितर्कः [विहिंसायितर्कः] ।

प्र[मा]दस्तम्भमार्द्ध(?)द्य मापाशाद्यविजृम्भिकाः ॥

[376] कायदुष्टलताघाथ ज्ञेया व्यामिश्रसम्भवाः ।

तत्र दोषप्रवणस्य गुणानभिसंमुख्यं प्रमादः । पूजाह्यसंघ(न)तिः
स्तम्भः । परानुरोधत्पापालुवृत्तिर्हृ[च्यै]तो(त्तो) मार्द्धक्यम्(?)^२ । परामिस-
न्धानाय मिथ्योपदर्शण(न)कृच्चैत्तो म(मा)या । चित्तकौटि^(९)ल्यं शास्त्र्यम् ।
फलेशसमुत्थितः कायस्यानमनविनमनकृच्चैत्तो विजृम्भिका । फलेशकृता
विविधालम्भनं(न)संज्ञा नानात्वसंज्ञाः । अतिधीर्यभेकासमतानिर्ज(जां)त-
कायवैषम्यावाघ(घः) कायदौष्टुल्यम् । कल्याणमिश्राणां गुणेष्वननुशिक्षा
असमागानुवर्तनता । फलेशसमुत्था परसम्पदितर्कणा, परोदयप्रतिसंयुक्तो
यितर्कः । इत्येधमा^(३)दयो व्यामिश्रसमुत्थिता द्रष्टव्याः ।

प्रदाशो द्वपरामर्शनिप्यन्दः शठता दशः ॥^३

पूर्वोक्तसक्षरः प्रदाशः परामर्शनिप्यन्दः । शाठ्यं दृष्टिसमुत्थितमिति ॥

अथ कः फलेशः कया वेदनया संप्रयुज्यते ? तदिदमारभ्यते—

^१ Cf. कौकृत्यं विचिकित्सात् कोषेष्वे प्रतिपाद्ये । *At.* v 49 ab

^२ The reading of this word is doubtful

^३ Cf. दृष्टिपामर्शात्प्रदाशान् शठार्घं दृष्टिसमुत्थितम् । *At.* v 51 ab.

[377] सौमनस्येन रागस्य संप्रयोगः सुखेन च ।

राग खलु सुखसौमनस्याभ्या सप्रयुक्त ।

द्वेषस्य दौर्मण(न)स्येन दुःखेन ⁽⁴⁾च निगद्यते ॥^१

सप्रयोग इति वदन्ते । प्रतिघ खलु दु चदौर्मण(न)स्याभ्या सप्रयुक्त ॥

[378] सर्वमोहस्य

मोहस्य तु पञ्चमिरपीन्द्रियै सप्रयोग ।

वित्तिभ्या चैतसीभ्यामसद्दृशः ।^२

मिथ्यादृष्टिर्हि दोर्मण(न)स्यसौमनस्याभ्या सप्रयुज्यते, पापकर्मणा पुण्यकर्मणा च यथाक्रमम् ।

काङ्क्षा च दौर्मण(न)स्येन

साशयितो हि निश्चि(श्च)याकाकयी(काङ्क्षी) ⁽⁵⁾दौर्मण(न)स्येन सवच्यते ।

शेषाणा मुमनस्तया ॥^३

शेषास्तनुशया — चतस्रो दृष्टय, * मानश्च । पार्थाक(हर्याका)रवृत्ति त्याःसौमनस्येन सप्रयुक्ता ॥

[379] उपेक्षया तु सर्वेषाम्

सर्वेष्वपिशेषेणानुशया उपेक्षया सप्रयुज्यन्ते । प्रगाहच्छेदकाले खलु ज्ञेशानामधश्यनुपेक्षा समुपौभवति ।^४

कामाप्तानामयं विधिः ।

^१ Cf मुलाभ्यां संप्रयवन्ती हि राग द्वयो विषययात् । Ak v 55 ab

^२ Cf माह सर्वैरसददृष्टिमनोदुःखमुपन तु । Ak v 55 cd

^३ Cf सौमनस्येन चान्याज्य सौमनस्येन वामना । Ak v 60 ab

^४ चतस्रो दृष्टय इति । मन्त्रायन्ति अत्राहदृष्टि दृष्टिपत्तमा वीलत्रत परामान्च । Saks p 426

^५ उपेक्षा सन्निष्टा इति विनागावस्थायां भवन्नात् । Saks p 426

कामावचराणां खल्यनुशयानामेप विधिः द्रष्टव्यः ।

इतोऽन्यधातुजानां तु प्रतिभूम्यन्तरं स्वकैः ॥^१

यस्यां यस्यां भूमौ यावद्दि(न्ती)न्द्रियाणि सन्ति तत्रापि चातुर्विज्ञान-
कापिकाश्चातुर्विज्ञानकायिकैर्मनोभूमिका मनोभूमिकैरेव यथासंभवम् ॥^२

उक्ताः क्लेशानामिन्द्रियसंप्रयोगः । उपक्लेशानामुच्यते—

[380] ईर्ष्या दौर्मण(न)स्येण(न) कौकृत्यस्य तथा क्रुधः ।

^(१)प्रदृष्टेष्वोपनद्वेष विहिंसायास्तर्षव च ॥^३

दौर्मण(न)स्येन खल्वोर्ष्याकौकृत्यक्रोधप्रदाशोपनाद्दविहिंसाः संप्रयुज्यन्ते ॥

[381] मात्सर्यं दौर्मण(न)स्येन सौमनस्येन कस्यचित् ।^४

प्रार्थ्यमानो ह्यप्रयच्छन् परस्य जह्नीयमानो दुर्मणा(ना)यते । केचित्पुनः
व्याचक्षते—सौमनस्येन संप्रयुज्यते लोमान्वयत्वेन हर्षाकारवर्तित्वात् ।

द्राम्यां^(५) माया तथा शाठ्यं प्रबो मिदं तथैव च ॥^५

दौर्मण(न)स्यसौमनस्याम्यां मायाशाठ्यमिद्वानि संप्रयुज्यन्ते । कदा-
चिद्धि सुमनाः परं बञ्चयते । कदाचिद्दुर्मनाः । एवं यावत्स्वपि(पी)ति ॥

[382] मदस्तु सुमनः[ः]स्कन्धमुत्ताम्यां संप्रयुज्यते ।^६

वृत्तये ध्याने सुखेनाघस्तात्सौमनस्येनोर्ध्वं नोपेक्षया । 'तु' शब्दस्य
विशेषणत्वाद्दयं विशेषो लभ्यते ।

आ^(७)हीन्यमनपत्राप्य(प्यं) स्त्यानौद्धत्ये च पञ्चमिः ॥

^१ Cf. सर्वेऽप्युपेक्षया स्वं-स्वैर्ययाभूम्यूर्ध्वंभूमिका । Ak v. 56 cd

^२ See Sakv p 496

^३ Cf दौर्मनस्येन कौकृत्यमोर्ष्या क्रोधो विहिततन् ।

उपनाह प्रदासत्थ । Ak v 57 abc

^४ Cf मात्सर्यं तु विषयंयात् ।

सौमनस्येन वर्यं । लोमान्वयत्वेन हर्षाकारवर्तित्वात् Ak v. 57 d

^५ Cf माया शाठ्यमयो अस्तौ मिदं बोधदया मदः ।

मुत्ताम्या सर्वोपेक्षा बत्वार्यंग्यानि पञ्चमि ॥ Ak v 58.

पञ्चमिरपीन्द्रियैः आर्हाप्यानपत्राप्यस्त्यानौद्धत्यानि संप्रयुज्यन्ते । एषां
षतुर्णां पर्यवस्थानानामकुशलमद्वाभूमिकत्वात् क्लेशमद्वाभूमिकत्वाच्च ॥

इदमिदानीं चक्रव्यम् । क एषां किं प्रहातव्यः ? यानि तावद्दश पर्यव-
स्थानानि तेभ्यः—

[383] आर्हाप्यानपत्राप्यं स्त्यानमिद्धं तयोद्धवः ॥^१

[Folios 118—125 lost.]^२

.....[अभियमंतीने विभाषाप्रभाषा वृत्तौ पञ्चमोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥]

..... [पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥]

^१ Cf. तत्राह्वीप्यानपत्राप्यस्त्यानमिद्धोद्धवा द्विधा ॥

तदग्रे भावनाह्वया स्वनन्नादव तया मन्वा । Ak. v. 51 cd, 52 ab

^२ Folios 118—125 (comprising the last portions of the third *pāda*, the entire fourth *pāda* of the Fifth *Adhyāya* and the first *pāda* of the Sixth *Adhyāya*) are lost. In these lost folios the *Adv* might have discussed following topics, which are dealt with in the corresponding Ak. v 53—70 —

१ कति पुनरेषा (उपकल्पानां) कुतस्त्या वेदिन्या ?

२ कल्पवृत्त्या कथयव्याहृता ?

३ अतुसयाना कति मनोभूमिका कति पृथ्वितानभूमिका ?

४ पञ्च निवरणानि ।

५ विद्युत्तागवानुपर्ववर्षाणां निरोधमार्गदयंनप्रहातव्याना च साखदान्मन्वना यदाल-
म्बनं परिक्रापते तदा न प्रहीयन्ते । यदा प्रहीयन्ते तदालम्बनं न परिक्रापते, इति
कथमेषां प्रहातम् ?

६ कतिविधस्व प्रनिवस ?

७ प्रहीयमाना क्लेश कुत प्रहातव्य ?

८ क्षतुर्विधा दूरता ।

९ किं मार्गविशेषमनान् क्लेशानां पुनः प्रहातविशेषो भवति ? कतिपुं कालेषु ?

१० नव परिक्रां परिक्रास्यन्ति च ।

११ क कतिभिः परिक्राभिः समन्वागत ?

१२ क कति परिक्रास्यन्ति समत वा ?

षष्ठोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।^१

• • • [VII B, 1 Fol 126 a] शौदारिकम्^२ । अतस्तत्पूर्वम् । ततो वेदनास्मृत्युपस्थानं द्वाभ्यां स्थूलतरं वेदनास्मृन्धवत् । ततः चित्तस्मृत्युपस्थानं रूपादिप्रतिबिम्बितस्याभाव्यास्तुलक्षम् । धर्मास्तु सद्भावेतनाद्या संप्रयुक्ताः, प्राप्त्या दयः विप्रयुक्ताः, संसृताश्च परमसूक्ष्मास्तस्मादन्ते धर्मस्मृत्युपस्थानम् । अत एवोत्पत्तिक्रमोपि^३ तथैव ।

^१ A major portion of the First *pada* of this *Adhyaya* is lost in the lost folios (V supra, p 314, n. 2.) In these lost folios the *Adh* might have discussed the following topics, which are dealt with in the corresponding *Akb* vi 1—15 —

- (१) दर्शनभावनामार्गो किमनाश्रयो साक्षयो वा ?
- (२) वानि मयानि वनि च ?
- (३) कथं सर्वे माधवा सम्बारा दुःखम् ?
- (४) सुवृत्तिमत्र परमार्थसत्यं च । तयो किं लक्षणम् ?
- (५) कथं पुनस्तेषां दर्शनं भवति ?
- (६) किं पुनरासा प्रज्ञाना लक्षणम् ?
- (७) भावनायां प्रयुक्तस्य कथं भावना संपद्यते ?
- (८) कं पुनरन्त्यच्छदाननुष्ण्या स्वभाव ?
- (९) चतुर्भिरार्यैर्वशं किं दर्शितं भगवता ?
- (१०) भावनायां कथं भवतारो भवति ?
- (११) स्मृत्युपस्थानभावनायां कं स्वभाव ?

^२ The topic under discussion is *śrautyaśāhika* —

नित्यप्रदानस्य कुर्यात्स्मृत्युपस्थानभावनाम् ।

कायबिम्बितधर्माणां द्विलक्षणपरिग्रहान् ॥ *Akb* vi. 14

^३ Cf धर्मोत्पत्ति

कस्मात्पुनरेवमुत्पत्ति । शौदारिकस्य पूर्वं दर्शनात् । *Akb* vi. 15 c

शौदारिकस्य पूर्वं दर्शनादिति । कायबिम्बित्य शौदारिक । पण्डितज्ञानविषयादादिति ।

तस्य पूर्वं दर्शनम् । द्वाभ्यां वदना प्रकारीयारिवत्पत्ति तदनन्तरं तस्या दर्शनम् । सूक्ष्म-प्रचारात्वाद् दुर्बलतया धर्मा सूक्ष्मा इत्यत्रात्रभ्यः पूर्वं चित्तस्य दर्शनम् । अन्त धर्मानामिति ।

Saks p 531

प्रायेण हि सत्या रूपाद्युपमागरतयात् मोक्षविमुखा भवन्ति
वेदनामिनन्दित्यात्, सा चाभिनन्दना चित्तस्यादान्तत्वात्। तथादान्तत्व
रागादिभिः। अद्वादिभिश्च दान्तत्व भवति^१।

चतुष्टयमपि चतुर्विपर्यासप्रतिपक्षत्वात्^२ अत्रुपौ शुभिसन्नाहियस
प्रतिपक्षा हि कायपराया। दुःखे सुखसन्नाहियपर्यासप्रतिपक्षो वेदनापरीया।
अनित्ये नित्य^३सन्नाहियपर्यासप्रतिपक्षश्चित्तपरीया चित्तस्य लघुपरि
र्यतित्वात्। अनात्मन्यामसन्नाहियपर्यासप्रतिपक्षा धर्मपरीया। धर्मस्त्वुप
स्थानस्य वैवित्र्यादेनामसन्नाहियपर्यासा निवर्तते। आदि'शब्दाच्चतुराद्वा^४
पञ्चस्क'च^५प्रतिपक्षत्रयथायोगम् ॥

स तदानीं योगाचारः

[384] समस्तालम्बिनान्त्येन तान्त्वेत्य(त्प)बुवतादिभिः ।^५

“सम्मिन्नालम्बन हि धर्मस्त्वुपस्थान^६ चित्तुपपञ्चस्क'घालम्ब

^१ Cf वता वा कामगमस्य कायविप्लान म च वन्नाभित्यापान स च चित्तस्या
गन्तवान त्वत्प्राणागानिनि वभापिका । *Ak* vi 15 c

^२ Cf चतुष्टयं विपर्यासप्रतिपक्षत । *Ak* vi 15 d.

विप्लविभागात् धमणापतामकारि'नाद्धममान रहितमामनति धमनिश्चनत ।
धर्मा इम पयग पयगव्ययिता । न च क्वचित्स्ववतत्र आमनि । तन्नानादा । *Sahr*
pp 531 2 —वस्मान्चतुरा विपनामान भि'न्ति तस्माच्च'वायवाच्यन्त स्म'पुपस्थानानि न
पुन'विशानि । *Aam* p 113

Cf कम्मा एत भगवता चत्तारो व सतिपट्टाना वत्ता अनना अनधिकानि ? वतप्य
हितता तण्हापरित तिट्ठिचरिण-समयपानिक विपम्मानागानिकम् आरम्भणता । सुभ-सुख
नित्य-अतन्नावविपन्नामपहानत्य वा । न च'त्त'च विपन्नामपन्नायमदं यथे सा
चतुरावपागामव'ग'पागानवगनियहान्त्यमि चतुर्विपानार'प'ि'यमि चत्तारा व वना ।
अटठक'वाय एत सणवमन च' ए'यममाम'ग'वमन च ए'यैव सतिपट्टान आरम्भणवसेन
चत्तारो नि एत'व वन । *Vbh* A p 215

^३ चत्तारा आहारा । कर्वाडिवाग आराय आहारिका वा सुवमा वा फम्मो द्दुनिया
मनोमन्वतता तदिया वि'ताय च'त'य । *Dzha* xxx 11 । 11

^४ *Rupa-e dans samjna amskara-e jnana*

^५ Cf स धमस्त्वपस्थान समस्तालम्बन स्थित ।

अनि'यु'स्तन 'ग'याना'मन'तान विप'यनि ॥ *Ak* vi 16

^६ चतुष्टयमपि चतुर्विपर्यासप्रतिपक्षत्वात् अत्रुपौ शुभिसन्नाहियस प्रतिपक्षा हि कायपराया। दुःखे सुखसन्नाहियपर्यासप्रतिपक्षो वेदनापरीया। अनित्ये नित्यसन्नाहियपर्यासप्रतिपक्षश्चित्तपरीया चित्तस्य लघुपरिर्यतित्वात्। अनात्मन्यामसन्नाहियपर्यासप्रतिपक्षा धर्मपरीया। धर्मस्त्वुपस्थानस्य वैवित्र्यादेनामसन्नाहियपर्यासा निवर्तते। आदि'शब्दाच्चतुराद्वापञ्चस्क'चप्रतिपक्षत्रयथायोगम् ॥

नत्यात् । पञ्चस्कन्धालम्बनमेव तु सामान्यालम्बनमिति निर्दिश्यते । तेन तु चत्वार्यपि स्मृत्युपस्थानान्यमित्तमस्यानित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतश्चेति चतुर्भिराकारैः प्रत्यवेक्षते । ततः पुनर्योगी कार्यं परमाणुसंघातक्षणसन्ताना(न)-भेदेन प्रभिद्य परमा(०)गुणः क्षणशश्च निरीक्षते । कललादीनां वा वीजाद्यशुच्य-
(च्य)क्लाणि(नि) पृथङ्मिथीभूतानि च योगी रूपानि(ण्य) निमित्तेषु पश्यति । तदूर्ध्वं तस्यानित्यत्वादिभिः सामान्यलक्षणेन यथायोगं सर्वधर्मकजातीयत्वा-
दिमोक्षे सत्यहंकारममकारविष्कम्भनप्रहानं(णं) भवति । तत्रप्रहाणाद्रागाद्-
योपि क्षोपाः श्रुतचिन्तामयाभ्यां (०)ज्ञानाभ्यां विस्कम्ब्यन्ते(न्ते) ।

कतमेन पुनरत्र स्मृत्युपस्थानेन फलेशात्यन्तक्षयो भवति ? द्रूमः ।

कुशात्यन्तक्षयोऽन्त्येन संभिन्नालम्बनेन वा ॥^१

च द्वे पश्यति धर्मस्मृत्युपस्थानं तत् सभिन्नालम्बनम् । यदि कायं यावद्धर्मस्य पश्यति तदपि तथैव । यदपि कायं वेदना चित्तं धर्माश्च समस्तान् पश्यति, तदपि सभिन्नालम्बनं धर्मस्मृत्युप-
स्थानमिति । *Saka* p 532

^१ य ससेवाले उदके पक्वितेन घटेन मेवालस्स विद्य तन तेन लाकियसमाधिना नीवर
णादीन पच्चनीकघम्मान विकम्भन, इद विकम्भनत्पहाण नाम । पाळिय एन, “विकम्भ-
नत्पहानञ्च नीवरणान पटमज्झान भाण्यत्तो” [*Paṭisambhāsā*, 1 p 27] ति नीवरणान येव
विकम्भनं वुत्त, त पाकटता वुत्त ति वेदित्थ्व 1...*Vm* xxii 111

अप्राप्तेऽनात्मवचित्तं शीलप्रवृत्ताभावनाभ्या स्यापयति रागद्वेषमोहान् चित्तं भवत्यनवा-
दानमिति विष्कम्भनप्रहाण । *Aam* p 74

^२ Cf एकायने अय भिक्खवे भग्गे सत्तान विमुद्धिया साकपरिदेवान समतिक्कमाय
दुक्खदामनस्सान अत्यङ्गमाय आयस्म अधिगमाय निब्बानस्म मच्छिकिरियाय, यदिद चत्तारो
सतिपट्टाना । कतमे चत्तारो ? इध भिक्खवे भिक्खु काये कायानुपस्सो विहरति...वेदनागु
वेदनानुपस्सो चित्ते चित्तानुपस्सो धम्मे धम्मानुपस्सो विहरति आतापी सम्पजानो सतिमा,
विनेय्य लोके अभिज्जादोमनस्स । *Digha*, xxii 1 See *Satiipatthāna Vibhanga*
Vbh pp 193—207

कुसलराती ति भिक्खवे वेदनागो चत्तारो सतिपट्टाने वेदय्य । केवणे हाय भिक्खवे
कुसलरत्ती यदिद चत्तारो सतिपट्टाना । *J* v p 146

कुन पुनारेत्तु स्मृत्युपस्थानभावनया विपत्त्यना तपद्यत इति ? सुनत् । एकायनोऽयं
भिराधो मार्गं पटुत्त स्मृत्युपस्थानानि । वक्कलाय्यं नुसलरासियंनुत्तं चत्तारि स्मृत्युपस्थानानी-
नि वचनत् । *Saka* p 529

^३ अथ स्मृत्युपस्थानानां क्व स्वभावः ? विविधस्मृत्युपस्थानं स्वभावसमर्गालम्बन-
स्मृत्युपस्थानम् । तत्र स्वभावस्मृत्युपस्थानम्—

प्रज्ञा धृतादिमयी
श्रुतविन्नाभायनामयाति स्मृत्युपस्थानानि ।

अथ तत्समर्गालम्बना, कम ।

संसर्गस्मृत्युपस्थानेन खलु 'संभिघालम्बनेन अत्यन्तफलेशप्रदाणं
क्रियते । 'घा' शब्दो विकल्पार्थ' ॥

यस्मात्—

[385] असंभिवार्थविषयं त्रयमेतद् द्विधेष्यते ।

साक्षयानांश्वमेदात् । त^(१)त. पुन स्कन्धानित्यादिना

तस्यैवं परयतः साक्षाद्बुदयव्ययदर्शा(न)म् ॥

[386] स्कन्धेषु जायते पश्चाच्चक्रभ्रमरिकादिवत् ।

अथ तत्सहभुवो घर्षां संसर्गस्मृत्युपस्थानम् । तदालम्बना आलम्बनस्मृत्युपस्थानम् ।
स्वभावस्मृत्युपस्थानं प्रकृतिः । कुत एव ततः ? कायं वायानुपस्थाना स्मृत्युपस्थानम्' इति
वचनात् । का पुनरनुपस्थितिः ? प्रज्ञा । कस्मान्प्रज्ञा स्मृत्युपस्थानमित्युक्तं भगवता ?
स्मृत्युपस्थित्वादिनिर्वाहार्थं । एव तु युज्यते । स्मृतिरनयोपतिष्ठति इति स्मृत्युपस्थान
प्रज्ञा, यथा दृष्टस्याभिप्यनात् । तथाया ह्युक्तमनिद्वेष्टे—'तस्य कायं वायानुपस्थितो विहरत
वायालम्बनानुस्मृतिरिति तिष्ठति सतिष्ठते । भगवताऽपि—तस्य कायं वायानुपस्थितो विहरत
उपस्थिताना स्मृतिरभवत्यनमूदा' इति । यत्र तूच्यते—वयं शिक्षवश्चतुर्णां स्मृत्युपस्थानाना
समुदयश्चास्तगमश्च । आहारसमुदयात् कायस्य समुदयो भवत्याहारनिरोधात्कायस्यास्तगम
इति । अत्र आलम्बनमेव स्मृत्युपस्थानमुक्तम् । स्मृतिरत्रोपतिष्ठति इति कृत्वा ।
Akb vi 16 ab See Sakv pp 529—531

Cf चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि । नित्यं स्मृतिरक्षिणो प्रज्ञोच्यते स्मृत्युपस्थानम् ।
Aam p 113 स्मृत्युपस्थानाना स्वभाव इति ? प्रज्ञा स्मृतिश्च । *Aam p 71*
सतिपट्टानां ति तयो सतिपट्टानाः सतिगोचरोपि तिघा पटिपत्रेणु सावकेणु सत्युनो
पटिपानुनयवीतिवत्तनापि, सति पि । चतुन भिन्नत्वे सतिपट्टानाना समुदयञ्च अत्यङ्गमञ्च
देमिस्सामि का पन भिन्नत्वे कायस्य समुदयो ? आहारसमुदयो कायस्य समुदयो नि
आमिं ह्मि सतिगोचरो सतिपट्टानं ति वुच्चति । तथा कायो उपट्टान, नो सति सति
उपट्टानञ्चैव सति चा' ति वदामु । तस्स चो पतिट्टाति अस्मि ति पतिट्टान, का
पतिट्टाति ? मति सतिघा पट्टानं सतिपट्टान । तयो सतिपट्टाना अररियो सेवति ।
तररियो भवमानो सत्या गण अनुपासितुभरहता नि एत्थ निचा पत्तिपत्रमु सावकेणु सत्युनो
पटिपानुनयवानिस्सता मतिपट्टानं ति वुत्ता । तस्सत्यो पट्टपेतस्सतो पट्टान । चत्तारो
सतिपट्टाना भाविता मत्तस्सोत्तङ्ग परिपूरणा' ति आदीमु पन सति यच्च सतिपट्टान ।
अथवा सरणट्टन सति उपट्टानट्टन पट्टान इति सति च सा उपट्टानञ्चाति सतिपट्टान,
इदमपि प्रथिप्येत् । *Vbh A p 224*

For various interpretations of the term *smṛtyupaśhāna* see *The
Bodhisattva Doctrine* pp. 83 ff

एषा च स्मृत्युपस्थानकुशलमूलनिष्ठा । तस्य खल्वनित्याकारमभ्यस्यतः
सर्वसंस्कारेषु प्रतिक्षणमुदयव्ययदर्शण(न)मुत्पद्यते, 'चक्रध्रमरिकादि[चदि]'ति ।

स प्रतीत्यसमुत्पादं स्कन्धानां प्रत्यवेद्यते ॥

(७) तस्य प्रतिक्षण(णं) उत्पादव्ययं पश्यतः एयं भवति—कथं वेत्ते संस्काराः
सन्तानेन प्रवर्तन्ते नोच्छिद्यन्ते । स प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति त्रैयध्विकानां
संस्काराणां हेतुफलसम्बन्धनियमावस्थितानाम् । ततः पुनः प्रतीत्यसमुत्पादम् ॥

[387] सत्येषु पातयित्वत्तं तदा कश्चित्परीक्षते ।

तदनित्यत्वदुःसत्त्वे समवेत्य ततः पुनः ॥

एकैकमङ्गं सत्येषु पातयित्वाऽनित्यतो दुःसत्तश्च प्रत्यवेक्ष्य

[388] अकर्तृकान्निरीहांश्च प्रत्ययाधीनसंभवान् ।

दृष्ट्वा सर्वेष्वनात्मेति तत्त्वाकारं णि(नि)षेवते ॥

तत्र स्वतन्त्रकर्तृविरहित्याच्छून्यान्पश्यति स्वयंशेन विना सद्कारिणिः
प्रत्ययैः क्लियाकरणात्, पराधीनजन्मत्वाद्या[ना]त्मानं पश्यति । 'दृष्ट्वा सर्वेष्व-
नात्मेति [VII A, 1. Fol. 126 b.] (१) तत्त्वाकारं णि(नि)षेवते' ॥

तदभ्यस्यतः

[389] अनधिष्ठातृकत्वं च पारतन्त्र्यं च परय[तः] ।

न ह्यत्र कश्चित्पुरुषो या परमेष्ठी वेभ्वरः स्वतन्त्रश्चैकश्च विद्यते, पर-
तन्त्रजन्मप्रसरा एव सर्वसंस्काराः स्वसामान्यलक्षणाधिष्ठितस्वभावाः, इति
परीक्ष्यमाणस्य

सर्वधर्मे[षु नै]रात्म्ये स्थिरा बुद्धिः प्रवर्तते ॥

यथोक्तम्—

“सर्वधर्मा अना^(२)त्मानः पश्यति प्रज्ञया यदा ।

तदा निर्धिचते दुःखादेव मार्गो विशुद्धये ॥”^३

^१ Cf सर्वे सङ्घारा अनिच्चा ति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अय निब्बिन्दति दुग्गे, एम मग्गो विमुट्ठिया ॥

सग्गे सङ्घारा दुक्खा ति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अय निब्बिन्दति दुग्गे एम मग्गो विमुट्ठिया ॥

सग्गे धम्मा अनत्ता ति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अय निब्बिन्दति दुग्गे एम मग्गो विमुट्ठिया ॥ *Dhammapada*, xx. 5-7.

सग्गे सङ्घारा नि कामभवादिमु उण्णा सग्गा तथ तत्त्वेव निदग्गनतो अनिच्चा ति
यदा विपग्गना पञ्जाय पस्सति । दुक्खा ति परिपेक्खनट्ठेन । सग्गे धम्मा ति पञ्च-
कण्ठाव अधिप्पेता । अनत्ता ति जीवन्तु मा मीयन्तु नि वम वत्तनु न मक्कोति भवतवत्त-
नट्ठेन अत्तमुत्ता भस्सापिक्का अनिच्चा ति अग्गो । *Dhammapada A* xx. 57.

अथ कस्मादिह शून्याकारो न देशितः ?^१ तदुच्यते—

[390] स्वभावेनाविशून्यत्वा[द्] धर्ममुद्रा तु(उ)दाहृते(ता) ।
तदुक्त्या च तदुक्तत्वाच्छून्याकारो ण(न) देशितः ॥

न खलु संस्काराः स्वभावेन शून्याः पृथिव्यप्तेजोवायुप्रभृतीनां काठिन्या-
दिलक्षणस्य धृत्यादिक्रियायाश्च प्र^(३)त्यक्षत्वात् । रागादीनां दोषाणां श्रद्धादीनां
च गुणानां चित्तमाल्यशुद्धिकरणसामर्थ्यात् । तेषां च सामर्थ्यं यथा द्रव्याणां
हरीतकीचित्रकदन्तीप्रभृतीनां रसवीर्यविपाकप्रभायादिदर्शना(ना)त् सस्व-
भावप्रभावाः सर्वधर्माः धर्ममुद्रायाश्च 'शून्याकारो' षो(नो)क्तः । तस्मादिहापि
नोच्यते । अथवा 'तदुक्त्या च तदुक्तेः ।' अनात्माकारो^(४)त्प्या च शून्यताप्युक्ता
भवति ॥

तदेवं नैरात्म्ये स्थिरमतिः

[391] गोत्रद्वारसमूहादीन् धात्वादीनां यथायथम् ।
स्वसाधारण्यचिह्नाभ्यां सदतोपपरीक्षते ॥

धात्वायतनस्कन्धेषु स्वसामान्यलक्षणपरिच्छिन्नेषु

[392] प्रतिस्कन्धं ततस्तस्य स्वाभाव्यादिषु तत्त्वतः ।
क्रमेण जायते पश्चात्कौशलं स्थानसप्तके ॥

"रूपं यथाभूतं प्रजानाति ^(५)रूपसमुदयं रूपनिरोधं रूपनिरोधगामिनीं
प्रतिपदं रूपस्यास्वाद् रूपस्यादीनवं रूपस्य निःसरणमेवं यावद्विज्ञानस्य ।"
उक्तं हि भगवता—“सप्तस्थाने कुशलो भिक्षुः त्रिविधार्थोपपरीक्षी क्षिप्रमेवा-
स्रवक्ष्यं करोति”^१ इति ॥

अभिधर्मदीपे त्रिभाषाप्रभाषा दृष्टो दष्टस्याध्यायस्य प्रथम पादः ॥

^१ This discussion is not found in *Akk* V. supra, pp 262 ff

^२ Cf सप्तद्वानकुशलो भिक्षवे भिक्षुं त्रिविधोपपरिक्षी इमस्मि धम्मवितये केवली
बुद्धिना उत्तमपुरित्तो नि वृत्तनि ।

इयं च भिक्षवे भिक्षुं सप्तद्वानकुशलो रोति ? इयं भिक्षवे भिक्षुं रूपं प्रजानति,
रूपसमुदयं...रूपनिरोधं...रूपनिरोधगामिनिं प्रतिपदं रूपस्य अस्माद्...रूपस्य आदीनवं...
रूपस्य निःसरणं प्रजानति । वेदनं...मज्जा...मन्तरे...विच्छाया...प्रजानति ।

इयं च भिक्षवे भिक्षुं त्रिविधोपपरिक्षी रोति । इयं भिक्षवे भिक्षुं धातुमो उप-
परिक्षति । आत्मनयो उपपरिक्षति । पटिच्चवममुपादमो उपपरिक्षति । S III pp 61-65.

पष्ठाध्याये

द्वितीयपादः ।

(6) तस्यैदानीं योगिनः स्मृत्युपस्थानादिषु कुशलमूलेषु दृष्टपूर्वं श्रेयं सत्या-
कारव्यवस्थानेनानुचितश्रुतचिन्तामयाकारसमुदाचारण्या(न्या)येण(न)

[393] निर्मथ्नतः क्रमेणा(शा)स्य दुःखसत्यभवारणिम् ।
श्रद्धावीर्यसहायस्य तत्त्वज्ञानानलार्थिनः ॥

[394] आकारपतितं ज्ञानं ततः शमनियामकम् ।
भावनामयमूष्मारूपं जा⁽⁷⁾यते सानुवर्तकम् ॥¹

तत्खलुष्मगतं² प्रकीर्तित्वात् षोडशाकारम्, प्रतिसत्यं चतुराकारत्वात्,
सामान्यं धर्मस्मृत्युपस्थानं भविष्यस्वार्थमार्गाग्नेर्निमित्तभूतं धूमाग्निवत् ।
तस्मिञ्च लब्धे शमः³ प्रत्यासर्गो भवति । अतस्तत् 'शमनियामकं भावना-
मयम्' इति । ध्यानसंवराश्रितसमाधिबलेन इडीभावाच्चित्तं भावयति (8) चम्प-
कपुष्पतिलतैलवदिति । 'सानुवर्तकं' च पञ्चस्कन्धस्य भावं नैरात्म्यबुद्धिपरि-
तोषाद्यानुस्कन्धशः प्रसाद उत्पद्यते—स्कन्धमात्रकमेवेद् सत्कायदृष्टैर्हस्तुभूतं
नात्रात्मास्त्यात्मीयं वा ॥

[395] ततस्तथैव मूर्धानो मिथ्यादृष्ट्युपघातिनः ।
ऊष्मभ्योऽधिकसामर्प्याद्रत्नश्रद्धाविवर्धिनः ॥⁴

तदूर्ध्वं ततो मूर्धा⁽⁹⁾नतस्यैव षोडशाकाराः ।¹ तेषां पुनरयं विशेषः ।

¹ Cf तत ऊष्मगतोत्पत्तिः

तस्माद्धर्मस्मृत्युपस्थानादिवमभ्यस्तात् क्रमेषोष्मगतं नाम कुशलमूलमुत्पद्यते । ऊष्मगत-
मित्योष्मगतम् । बलेद्योग्यनदहनस्याप्यंमार्गाग्नेः पूर्वरूपत्वात् ।

तच्छयुः सत्यगोचरम् । Ak vs 17 ab

² ऊष्मगतमित्योष्मप्रवारं बुगलमूलम् । प्रकर्षणत्वादिनि प्रारम्भवत्त्वादित्यर्थं ।
Saks. p 33. ऊष्मा वनम । सद्धर्षवितयेऽप्यथडासमादानम् । Jpt p 7.

V. infra, Adh kārka 421 ab, notes.

³ see Śikṣā, p 119.

⁴ Cf षोडशाकारमूष्मेभ्यो मूर्धानास्तेऽपि तादृशाः । Ak vs 17 cd

⁵ मनुमभ्याधिमात्रकमाभिन्नेभ्य ऊष्मभ्यो मूर्धनि उत्पद्यन्ते । यादृशा ऊष्मणश्चतु-
सत्यालम्बना षोडशाकाराश्च । उन्मुप्यन्त्वानु नामान्तरं चतुर्गुणमूलमूर्धन्वान् मूर्धानि ।

मिथ्यादृष्टिशून्युपधातिवम् तदुपधातान् कुशलमूलानि न समुच्छिन्दन्ति ।^१
 ऊष्मभ्योऽधिको विशेष रत्नयश्चद्वाधिवर्धिनश्च । तेषु यदधमिमात्रेण
 बुद्धादिषु रत्नेषु त्रिप्राकारत प्रसादोऽभिवर्धते, न स्फन्वश्च, प्रागेवोष्मगतेषु
 तद्बुद्धिपरितोषात् । मूर्धस्य [Folio No 127 lost]^२

Akb v 17 cd — मूर्धस्य प्रकपयन्तवाची । तथा हि ओके वक्तारो भवन्ति ।
 मूर्धगता स वस्य धीरिति । इ हि कुशलमले चने । ऊष्मवत्तमूर्धरक्षण परिहाणिमवात् ।
 इ अचले धातिलौकिकाप्रथमलक्षण विषययात् । तत्र तयोयं मृदु तदूष्मगतम् । यदधिमात्र
 ते मूर्धनि अचल्यारणि यमदु सा क्षान्ति । यदधिमात्र ते लौकिकाप्रथमा । *Saks p 512*

Cf मूर्धा कवम बद्धधमसधय्यप्रमाणधदोपाद । यथा पारायणमागवक
 मवोचद् भगवान्—

बद्ध धमस्य सध ये प्रसादोऽपोऽपि जायते ।

मूर्धम गतो नाम विनातव्य स माणव ॥

मूर्धपात नतम् ।

एव विधमतो यदि परिहीयत पूर्य ।

वदामि मधपतित ज्ञय नाम तथाविधम् ॥ *Jpt p 6*

The terms *m rdha* and *mu dha pa a* occur w h a d fferent meaning in

Suttan pala मुद्ध मद्धातिपात च बावरी परिपुच्छति ।

त ध्याकराहि भगवा क्व वितय नो हसे ।

अविज्जा मुद्धा ति जानाहि विज्जा मुद्धाधिपातिनि ।

मद्धासत्तमाधीहि छदविरियन सयत्ता । *Suttan pa s 1025 26*

^१ V supra p 167 n 1

^२ Folio No 127 s los In h s los folio he *Adv* might have
 discussed the following topics which are discussed by the *Kosakāra* in *Akb*
 vi 18-25 ab

- (१) मूर्धनि ।
- (२) उष्मवत्ता (ऊष्म मध) विषयस्य वधनं च ।
- (३) त्रिप्रकारा क्षान्ति (मद्री मय्या अधिमात्रा) ।
- (४) क्षान्ति कामावचरदु क्षान्त्वन्वव ।
- (५) लौकिकाप्रथमा
- (६) अनुविधमपि निवधभागीयं भावनामय पन्थोमं च ।
- (७) एतानि चत्वारि कामाध्यानि ।
- (८) कथं निवधभागीयाना त्याग ?
- (९) एत पुनविहानिपरिहाया कि स्वभाव ?
- (१०) निवधभागीयानि विनाशानि ध्यावकां भगवान् ।
- (११) भागभागीयानि कर्मानि ।

[VII. B, 2. Fol. 128 a] १

[396d.] "नेत्वस्मिन्नुभयत्रापि पथिमा ॥^३

विन्यासे विवर्धने चैव धर्मस्मृत्युपस्थानां(नं) प्रत्युत्पन्नं तदेव चानागतं भाव्यते ॥^३

[397] भाव्यते स्फुन्धहक्त्वादौ न्न(न) तन्निर्वाणदर्शिनः ।

न खलु स्फुन्धोपरमदर्शिनः स्फुन्धमतिर्भाव्यते ।

आकारांस्तुल्यजातीयात्(न्) सर्वत्रापि तु निर्दिशेत् ॥^४

यादृशाः प्रत्युत्पन्नास्तादृशा एधानागता भाव्यन्ते ॥

[398] द्रष्टव्याऽन्यतरा (२)ताभ्यः प्रत्युत्पन्ना विवर्धने ।

चतसृभ्योश्च(भ्यस्त्व)न्यतमा प्रत्युत्पन्ना विवर्धते(ने) ॥^४

१ V. supra. p 322, n. 2.

२ The topic under discussion is *ākaraṇa* of *āśmoga* and *mūrdha* by *dharmasampratyupasthāna*. किमिदमाकरणम् ? सत्येवाकाराणां प्रथमतो विन्यसनम् ।^३ चतुर्भिरपि स्मृत्युपस्थानैरेवा वधेनम् । *Akb* vi 18 ad. The *Kośakāra* deals with this topic in brief in *Akb* vi 19 d (corresponding to *Ad. kārikās* 396—408).

३ Cf. सत्र त्रिसत्यालम्बनोप्यगताकरणे धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रत्युत्पन्नमनागतानि चत्वारि भाव्यन्ते । निरोधसत्यालम्बने तदेवोभयथा । *Akb* vi: 19 d.

—त्रिसत्यालम्बनोप्यगताकरण इति । दुःखसमुदयमार्गालम्बनोप्यगताकरणे । धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रत्युत्पन्नम् । यन्नजन्यस्य कार्यरवाकरणे समग्न्यालम्बनत्वेन धर्मस्मृत्युपस्थानस्यैव ममर्षत्वात् । प्रतिनियतालम्बनत्वेन हि कायस्मृत्युपस्थानादीन्व्यनमर्षनीति । अनागतानि चत्वारि भाव्यन्ते इति । धर्मान्स्मृत्युपस्थानेन कायवेदनादयोऽपि दुःखसत्यादि-मगृहीता गृह्यन्ते । कायस्मृत्युपस्थानादीनि च पूर्वत्रनिलम्बानि मयस्तीत्यगद्वरवार्षि भाव्यन्ते प्रात्युत्पन्नादीनि । निरोधसत्यालम्बने तदेवोभयवेति । निरोधसत्यालम्बने ऊप्यगताकरणे धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रत्युत्पन्नम्, तदेव चानागतं भाव्यते । न कायस्मृत्युपस्थानादीनि । निरोधसत्ये कायवभावात् । *Sak* pp. 535—536.

४ Cf. सर्वत्राकारा समागा । *Akb*. vi. 19 d —सर्वत्राकारा समागा इति । त्रिसत्यालम्बनस्य निरोधसत्यालम्बनस्य चोप्यगताकारणं सदा एवाकारा भाव्यन्ते । दुःखसत्यालम्बने दुःखसत्याकारा एव चत्वारो भाव्यन्ते । न समुदयसत्याकारा ।^३ *Sak* p. 536

५ Cf. विवर्धने चतुर्गाम्यनमदनागतानि चत्वारि । *Akb*. vi 19 d —विवर्धनं इति त्रिसत्यालम्बने । कायस्मृत्युपस्थानादीनामन्यतमं प्रत्युत्पन्नं ममर्षति । *Sak* p. 536.

[399] अनागतास्तु भाव्यन्ते चतस्रोऽप्यत्र निश्चयात् ।
मौत्सेऽन्त्ये संसृतीभूताः[ ] समग्राः सन्वनागताः ॥^१

निरोधे तु प्रत्युत्पन्नं धर्मस्मृत्युपस्थानं चत्वारि त्वनागतानि भाव्यन्ते ॥

[400] आकाराः खलु सर्वेऽपि भाव्यन्ते गोत्रलाभतः^२ ।

गोत्रानि(णि) खलु लब्धानि निरोध(३)सत्यतोऽञ्च षोडशप्याकारा
भाव्यन्ते ।

गोत्रलाभे तु विज्ञेया सभागाकारभावना ॥

प्रथमयोः सत्ययोः गोत्राणि आलम्बनानि । तेनान न विसभागाकार-
भावना ॥

[401] सर्वत्राकिरथे मूर्ध्नो निरोधाकिरथैधने ।

धर्मास्याः संसृतीभूताश्चतस्रः सन्वनागताः ॥

मूर्धाकारनिन्यासे 'निरोधाकिरथैधने' च धर्मस्मृत्युप(४)स्थानं प्रत्यु-
त्पन्नम्, चत्वार्यनागतानि भाव्यन्ते ॥^३

[402] आकाराः सरुलास्तत्र भाव्यन्ते गोत्रलाभतः ।

सर्वाभ्योऽन्यतरोन्पन्नाः[ ] सत्यत्रयविवर्धने ॥^४

^१ Cf तत्रैव निरोधालम्बनप्रवचनानि चत्वारि । *Akk* vi 19 d—
निरोधसंस्थात्प्रवचनप्रवृत्तयः प्रवृत्तयः समवन्ति । *Saks* p 53

^२ Cf आकारा सर्वे एतन्नाद गानागताः । *Akk* vi 19 d—आकारा सर्वेऽपि
षोडशापि भाव्यन्ते । किं कारणम् ? लब्धत्वाद् गोत्राणाम् । सम्भवनश्चतुःसत्यालम्बन
वाप्यस्मृत्युत्पत्त्यादिश्रान्तीनां एतन्नादियर्थः । *Saks* p 536 The *Kosakāra* deals
in detail with *gotras*—निर्वेधभागाविति त्रिगोत्राणि यावकादिगात्रभेदात् *Akk* vi 23 c.
See *Akk* vi 57 and 58 *Yāsamitra* gives the following views तत्र केचिदेव
वर्गयन्ति कुशलमूलानि गात्रमिति । अथे पुनराहुः पृथग्गतावस्थापामारभ्येन्द्रियभेदे
गोत्रमिति । गोत्रानिक्ता पुनश्चयन्ति—सर्वान् सामर्थ्यं चेतसो गोत्रमिति । *Saks* pp 593-4
On *gotra*, see *The B dhasutra Doctrine* pp 51 ff and *AMBRH* pp 50, 84 7

^३ Cf मूर्धाकरणे चतुःसत्यालम्बनानि निरोधालम्बनवर्तनं चास्त्यमनागतानि चत्वारि ।
Akk vi 19 d—मूर्धाकरणे सर्वत्रापि धर्मस्मृत्युत्पत्त्यानन्वयं प्रवृत्तम् । वायादिस्मृत्यु-
त्पत्त्यानन्वयं चास्त्यमनागतानि । निरोधालम्बनविवर्धनेऽप्यत्र धर्मस्मृत्युत्पत्त्यानं प्रत्युत्पन्नम् ।
इत्येवमनागतानि । *Saks* p 536

^४ Cf आकारा सर्वे । त्रिमथ्यालम्बनवचनं चतुर्गामयनमनागतानि चत्वारि ।
Akk vi 19 d

- [403] अनागताश्चतसस्तु भाव्यन्ते तत्र निश्चयात् ।
आकाराः सकला ज्ञेयाः क्षान्तिविन्यसने त्रि(ष्टु)णु ॥^१
- [404] सर्वत्रान्त्याः समुत्पन्नाश्चतस्रः सल्वनागताः ।
आकाराः सकलास्तत्र भाव्यन्ते चाप्यना^(१)गताः ॥
- [405] प्रत्युत्पन्नाऽपधर्मेषु धर्माख्या स्मृत्युपस्थितिः ।
अनागतास्तु भाव्यन्ते चतस्रस्तेषु निश्चयात् ॥^२
- [406] आकाराः खलु चत्वारो दृढमार्गसदृशत्वतः ।^३
यथोष्मकिरणे तद्दृद् द्रष्टव्यं दृष्टिवर्त्मनि ॥
- [407] अन्त्यां मार्गान्वयज्ञाने प्रत्युत्पन्नां विनिर्दिशेत् ।
चतस्रोऽनागतास्तद्वत् षोडशाकारभावनात्(ः) ॥
- [408] तदूर्ध्वमपि चार्यस्य सर्वापूर्वेषु^(६)खोदये ।
श्रुतचिन्तामयं हित्वा सूक्ष्मसूक्ष्मं व्यपोह्य च ॥
- एषं तावदार्यस्य स्मृत्युपस्थानभावना द्रष्टव्या ॥
- [409] बालस्यारम्भमार्गे तु चतुर्भूमिनिर्जयैः ।
भूतानन्यतरां तान्यश्चतस्रः सल्वनागताः ॥
- [410] आनन्तर्यपथे मुक्तामन्त्यां सर्वास्त्वनगताः ।
अन्त्ये ध्याने प्रयोगादिमार्गेष्वष्टासु पूर्ववत् ॥

^१ Cf क्षान्तीना सर्वत्र चान्त्यम् । *Akb* vi 19 d—आकरण विवर्धने चान्त्य धर्मस्मृत्युपस्थान प्रत्युत्पन्नम् । तथा ह्युक्तम्—सर्वस्या क्षान्त्या धर्मेण वर्धनमिति । *Saks* p 536

^२ Cf अप्रथमेष्वल्यमनागतानि चत्वारि । *Akb* vi 19 d—अप्रथमेषु सम्पूर्वा-
क्रियमाणेष्वन्य धर्मस्मृत्युपस्थान प्रत्युत्पन्नम् । अनागताणि चत्वार्यनूत्पत्तिधर्माण्येव प्राप्यन्ते । *Saks* p 536

^३ Cf आकाराश्चत्वार एव । अग्यानावाद्दर्शनमार्गसादृश्याच्च । *Akb* vi 19 d—
आकाराश्चत्वार एवेति । अनियदु मगूयानामाकारा । दर्शनमार्गसादृश्याच्चेति ।
दुःसाकारा एव चत्वारो भाव्यन्त । इत्थान् ? दर्शनमार्गसादृश्यात् । दर्शनमार्गे ह्यस्य
मप्यस्य दर्शन भवति । तदनाग एव भाव्यन्त । दर्शनमार्गसादृश्यात् ह्यप्रथमा ।
Saks p 536

- [411] तिस्रस्तु नवमे विद्यात् ⁽⁷⁾मौलभूमिप्रवेशतः ।
सामन्तकप्रयोगे तु चतस्रोऽन्त्याथवा भवेत् ॥
- [412] दिव्याक्षिश्रुत्यभिज्ञायां विमोक्षादौ तथैव चः(च) ।
प्रथमां संमुखीभूतां चतस्रः खल्वनागताः ॥
- [413] परि(र)चित्ते तृतीयास्तु(या तु) चतस्रश्चाप्यनगताः ।
प्राङ्निवासाप्रमाना(णा)नामन्त्यां सर्वास्त्वनागताः ॥
- [414] आरूप्यानां(णां) विमोक्षाणां तिसृभ्योऽन्यतमां वदेत् ।
सं⁽⁸⁾मुखे नाम जातास्तु तिस्र एव विनिर्दिशेत् ॥
- [415] आरूप्यकृत्स्नयोस्त्वन्त्यां प्रत्युपन्नामुदाहरेत् ।
तिस्रः खल्वसमुत्पन्नाः कथयन्नियमेन तु ॥
- [416] आर्यस्य खलु वैराग्यप्रयोगे क्षेपने(णे) पि च ।
सर्वेभ्योऽन्यतराभूताश्चतस्रश्चाप्यनागताः ॥
- [417] श्रानन्तर्यपथे मुक्तावन्त्याः सर्वास्त्वनागताः ।
रि(ष्ट)व्यादौ तु गुणाः सर्वमनार्यस्यैव निर्दिशेत् ॥
- [418] ⁽⁹⁾अन्त्यपूर्वनिवासादौ स(च) धर्मप्रतिसंविदि ।
तथापरसमाध्यादावरणायां तथैव च ॥
- [419] आरूप्याख्यविमोक्षादौ संज्ञासूक्ष्मोदये तथा ।
सर्वाभ्योऽन्यतराभूताश्चतस्रः खल्वनागताः ॥
- [420] ब्रूयात् सूक्ष्मसूक्ष्मेऽन्त्यां भूतां तिस्रस्त्वनागताः ।
समासेनेपमाख्याता स्मृत्युपस्थानभावना ॥

निर्वेधभागीयानधिष्ठत्य [VII. A, 2. Fol. 128 b.]

- [421] ⁽¹⁾एतन्निर्वेधभागीयं चतुर्धा भावनामयम् ।^१

^१ Cf इति निर्वेधभागीयं चतुर्धा भावनामयम् । *Ab* vt 20 ab.

इत्येनानि चत्वारि निर्वेधभागीयानि कुशलमूल्यानि यदुत ऊष्मगत मूर्धानः क्षान्तयोग-
धर्मादच । *Ab* vt. 20 ab

परमार्थदक्षिणीयमित्युक्तप्रवेशद्वारभूतत्वात्^१ भावनामयं न श्रुतमयं चिन्तामयम् । कुतः पुनरुपपत्तिप्रातिलिम्बिकं भविष्यतीत्येतच्च सन्धाय

Also cf. निर्बन्धभागीषानि बुद्ध्यलमूलानि ऋष्मगतः मूर्धानं सत्यानुकूलशान्तिं लौकिकाद्यधर्मद्वय । ऋष्मगतं कृतमतं । प्रत्यात्मं मत्स्येष्वालोक्य समाधिं प्रज्ञासयोगश्च । मूर्धानं कृतमतम् । प्रत्यात्मं सत्येष्वालोक्य समाधिं प्रज्ञासयोगश्च । सत्यानुकूलशान्तिं कृतमा । प्रत्यात्मं सत्येष्वेवदेशप्रविष्टानुसृतं समाधिं प्रज्ञा सयोगश्च । लौकिकाद्यधर्मं कृतम् । प्रत्यात्मं सत्येष्वानन्तर्यचित्तसमाधिं प्रज्ञासयोगश्च । *Asm* pp 65—66.

ध्यानविधिषु पीडिको भवति चित्तस्यैवायतनप्रतिमयोगः ।* तत्रेण प्रत्यवेक्षते काय वेदना चित्त धर्मान् इत्यत्रानुसृतं धर्ममन रियती शुविनीर्नैकाधचित्तस्य पारमार्थिकप्रज्ञाधिगमः । प्रत्यवेक्षते मर्षे मस्वारा...अवित्या...दुःखा...दून्या...अनात्मान । ततो लभते ऋष्मधर्मं चित्तोत्थापितम् । यथा मयनात्काण्डेत्वनलात्पादस्तथा बुद्धधर्मेषु गरिशुद्धबुद्ध्यलमूलप्रदोत्पादः ।

चतुर्भिः प्रत्ययैः पश्यति पादशाखारान् । चतुर्भिराकारं पश्यति दुःखसत्यं...समुदयं... निरोधं...मार्गसत्यम् । पश्यन् षोडशाकारबुद्ध्यलधर्मान् नित्यमातापी विहरति धीर्बवानित्युत्पद्यते । एतस्माद्भूयते कुशलमूलं प्रवृद्धमुच्यते मूर्धा कुशलमूलम् ।*ऋष्मधर्मोत्तर-मूर्धा उद्भूत इति । सत्यशान्तिमनुगतो मूर्धा नाम शान्तिकुशलमूलम् । त्रिविध एष...अधि-मात्रं मध्यं मृदुश्च । चतुःसंयन्निपश्यनामुपादाय पश्यति षोडशाखारान् मत्स्यमनुसरन् मप्रवर्धयति कुशलमूलमित्युच्यते लौकिकाद्यधर्म इति ।*वद्विचदाह । लौकिकाद्यधर्मा हि धृदादीनि पञ्चेन्द्रियाणि । परमार्थमस्तु एकाग्रचित्तकाले चित्तचैतसिका धर्मा लौकिकाद्य-कुशलमूलमिति । *Asm* pp 83-84

The Mahāyānaistic interpretations of these terms are given in *Asa*.—

एव कृतधर्मप्रविचयं समाहितचित्तद्वयं सर्वधर्मनैरात्म्यं भावयन् त्रयेण यदा पृथग्भूता-धर्माभिनियोगाभावादीपत्स्यष्टज्ञानालोक्येन मनोमात्रमेव पश्यति तदाऽत्यौष्मगतावस्था । स एवात्रालोक्यस्थो नाम समाधिश्च्यते महायाने ।

यदा तस्यैव धर्मागोत्रस्य बुद्धधर्मं नैरात्म्यभावनाया वीर्यरन्ध्रेण मध्यस्थो ज्ञानागोत्रो भवति, तदा मूर्धावस्था । स एव बुद्धालोको नाम समाधिः ।

यदा तु चित्तमात्रावग्यानेन स्यष्टन्तरो बाह्यार्थाभिनियोगाभयो ज्ञानागोत्रो जायते, तदा आन्तपवस्था । प्राज्ञाकाराभावादानुपप्रेक्षात्तत्त्वार्थेदेशप्रविष्टो नाम समाधिः ।

यदा पुनरर्थग्राहकविशेषानाभावात् ज्ञानालोको निपातते, तदा लौकिकाद्यधर्मावस्था । स एवानन्तर्यो नाम समाधिः । सर्वादेवैनाः अवस्था बुद्धापिमृक्त्विनोर्गपिमृक्त्विनोर्गमिदृश्यते । *Asa*, p 64

^१ Cf. निर्वाणद्वारोत्पादनप्रतिबल इति पृथग्जनधर्मोत्पद्य प्रतीत्य प्रथममन्यदर्थं चतुरा-कार... *Asm* p 84. ध्यानप्रयाधिगमप्राप्तये मृदुष्मगा बुद्ध्यल हेतुरिति । अयं च हेतु-भाव सर्वेषामेवोपादायीति चेदिति । *Asa* p 50

भगवतोत्तम्—“च्युतौ वतेमौ मोहपुरुपावस्माद्धर्मवि[न]याद्यत्र नामानयो
मोहपुरुपयोरुपमगतमपि नास्ति” इति । तच्चैतत्सर्वम्

(2) पद्भौम^२ षोडशाकारं पञ्चस्कन्धा विनास्तिभिः ॥^३

‘पद्भौम’ दर्शनमार्गवतो^४ ‘षोडशाकार’ दर्शनमार्गवत् सानुपरिवर्तकः ।
‘पञ्चस्कन्ध’^५ विनास्तिभिः^६ प्राप्तयः खलु नोपमागतादिस्वभावाः ।^६ तत्स्या

^१ Cf ऊष्मा कतम । सद्धमविनयऽप रद्धानमाधानम् । यथा भगवान्दृश्यावजि
सुनवसु भिक्षु अबोचन । एतो माधपुरूपो मम सद्धमेष विगतो विनयन च । तथा हि ।
महापृथिवी दूरमाकाशाद् गता । एतो मोघपुरुषो मम सद्धमविनये नात्पासतोऽप्युपनीहृता ।
Jpl p 7

Cf also अविनाय अरिठठो भिक्षु गद्धयाधिपुद्बो जस्मीकतो पि हर्मस्मि धम्मविनये ।
M sutta 22—उत्सोवतो ति पया निव्वृतेपि महत्तो अगिगल्लध खज्जुपनकमत्तापि अगिप
पटिशा होति यव य निस्माय पुन महा अगिगल्लधो भवेत्थ किनु खो एव इमस्स मप्यमत्तिका
पि आणुस्सा अतिय य निस्माय वायमन्ता मगगल्लानि निव्वत्तेप्प्या नि ? MA sutta 22

^२ Cf अनागम्यान्तरध्यानभूमिक द्व त्वघोऽपि वा । Ak vi 20 cd

^३ Cf तथाप्रथमं सर्वे तु पञ्चस्कन्धा विनास्तिभिः । Ak vi 19 cd

^४ The six bh uss are the following —

अनागम्यं ध्यानांतरं चत्वारि च ध्यानानि अस्य (निवधभागीयस्य) भूमिः । तस्य
गृहीतत्वात् । नोचम । दानमागपरिवारत्वात् । तदभाय कामधात्वालम्बनत्वात् ।
तस्य च पूव परिणयप्रदत्वात् । भवत्तघोषकस्य द्व प्रथम निर्वेधभागीय सत्ताभूमिके कामाव
चरेपि स्त । Akb v 20 cd —नात्प्यपु निवधभागीयमस्ति । दानमागप्रयोगवान् ।

दानमागस्य ऊच्यते आरूप्यपु अभावः । यस्मादात्प्या कामधातुं नालम्बन्ते ।
आह । किं कामधात्वालम्बनं दानमागणं प्रदात्रमिति ? अत उच्यते । तस्य पूव
परिणयप्रदत्वात् । तस्य कामधानादुत्तरस्य पूव परिणयत्वात् । समुदयरूपस्य च
प्रदत्वात् । अत्र च हेतुयमत्तम योगी कामावचरेण दुष्णं विहृतम् । तेन स सर्व ततो
मोघमत्वेन इति । Saka p 537 According to the Sthavara-vād ns the *darśana*
mārga (i.e. the first supermundane path) is not attained in the *Arupa loka*
due to the absence of *hadaya vatthu* —अरूपावचरा देवा वत्पुस्य अभावा दुष्णसत्त्वं
परिज्ज्ञानु अममया तस्मा परममम उपान्ते न सत्त्वानि । A Sangaho Nāsanāsi
Tikā vi 24 See Jpl 3 and Aam p 84

The *Adh m*,^५ have contained a full discussion on this topic in its
lost portion V supra p 322 n 2.

^५ सर्वे तु पञ्चस्कन्धा मपरिवारप्रदत्तानि । समाहितभूमिस्त्वारूप्यगतागीनाम
विपरिज्ज्ञानो ध्यानाया मिति पञ्चस्कन्धा ऊपगतस्य मपरिवारा गृह्यन्त इति ।
Saka p 535

^६ Cf प्रातया भोत्पयतास्तिभिः संदृष्टाने । मा भूनायस्य तसम्मस्वाभावात्पुण्य

भाव्ये हि तास्वामार्यस्थोष्मगतादिसंमुखीभावः स्यात् । न क्षेप्यते । सत्य-
दर्शनसमङ्गितो दृष्टसत्यस्य वा सत्यदर्शनप्रयोगसंमु^(५)खीभावे प्रयोजना-
भावादिति ।

आह । के पुनस्ते षोडशाकाराः^१ येषां भावनेन(नया) स्रोतश्चापन्नो
भवति ? तदुच्यते । चतुर्भिराकारैरेण(नि)त्यदुःखशून्यानात्माकारैः दुःखं
परीक्षते । तत्र बोधिसत्त्वाद्दते तृष्णाचरितः^२ प्रायोऽणि(नि)त्याकारेण,
कौसीद्याधिको दुःखाकारेण, आत्मीयदृष्टिचरितः शून्याकारेण, आत्मदृष्टिचरि-
तोऽनात्माका^(३)रेण ।

हेतुसमुदयप्रभवप्रत्ययतः समुदयम् । हेतुतः अहेतुदृष्टिचरितः । समु-
दयतः एककारणदृष्टिचरितः । प्रभवतो नित्यकारणदृष्टिचरितः । प्रत्ययतोऽ-
बुद्धिपूर्वकृतदृष्टिचरितः ।

निरोधशान्तप्रणीतनिःसरणतो निरोधम् । एभिश्चतुर्भिर्निरोधः । नास्ति
मोक्ष इत्येवं दृष्टिचरितो निरोधतः । श^(४)रीरादिमत इत्येवं चरितः शान्ततः ।
विषयसुपचरितः प्र[णीत]तः । ध्यानादिषुषचरितो निःसरणतः ।

मार्गन्यायप्रतिपन्नैर्यानि(णि)कतो मार्गः(गंम्) । एभिश्चतुर्भिर्मार्गः । नास्ति
मोक्षमार्ग इत्येवं दृष्टिचरितो मार्गतः । कष्टतपोभिरित्येवं दृष्टिचरितो न्यायतः ।
लौकिकधैर्याभ्यमार्गचरितः प्रतिपत्तितः । अ^(६)सकृद्भौतिकमार्गपरिह्राणितो(को)
नैर्याणिकतः ।^३ इत्येवमादिते(के ?) समये व्यभिचरणकाले त्वेकोपि सर्वः

तादीना सम्मुखीभाव इति । *Akk* vi 19 d — प्राप्तिप्रमुखीभावादायपुद्गलस्योष्मगतादीना
पञ्चप्राप्तिप्रयोगभूतानां सम्मुखीभावो मा भूदिति प्राप्तया नोष्मगतादिषु गृह्यन्ते । न हि
प्राप्तप्रयोगफलस्यायं प्रयोगसम्मुखीकरणं न्याय्यमिति । *Saku* p 535

^१ See *Aam* p 83

Cf. कथं तथदृष्टेन चत्वारि सत्त्वानि एकपटिवेषानि ? सोऽसहि आकारेहि तथदृष्टेन
चत्वारि सत्त्वानि एकादिवेषानि । दुस्सम्प पीडनदृष्टो, सद्दृष्टदो, सन्तापदृष्टो, त्रिपरिणामदृष्टो
तथदृष्टो । समुदयसस आपृहणदृष्टो, निदानदृष्टो, मयोगदृष्टो, पञ्चिणोषदृष्टो तथदृष्टो । निरोधसस
निस्सरणदृष्टो विवेकदृष्टो, अमद्वन्दृष्टो, अमनदृष्टो तथदृष्टो । भगसस निव्यानदृष्टो, हेतुदृष्टो,
दस्मनदृष्टो, अविषयेष्यदृष्टो तथदृष्टा । इमेहि सोऽसहि आकारेहि तथदृष्टेन चत्वारि सत्त्वानि
एकपटिवेषानि । *Peṭṭambhidd*, vol. II, pp 104 5 See *Vm* xvi. 15.

^२ चरित्या छ ष चरिया । रागचरिया दासचरिया मोहचरिया, मद्वाचरिया, बुद्धि-
चरिया, निरासचरिया । *Vm* III 74. For details, see *Vm*. III 74-96

^३ Cf. य एनेव कोऽपि तस्य दुस्सज्जाणं वा धुवमुभनुवत्तमाऽविबद्धित्थेसु कथंमु
धुवमुभनुवत्तमाऽपसद्धानं पणं विण्णटिपणि, समुदयजाणं इस्सरपधानकात्तमाऽवादीहि लोको
पवत्तीनि अकारणे कारणाभिमानपवनं हेतुमिह विण्णटिपत्ति, निरोधजाणं अण्णयाव-

परीक्षते । रोगगण्डशरयाघाताकारादिभिर्ण(नी) तु तैरत्यन्तप्रद्वारणमित्यत पोड
शैवायांकारा इत्युच्यन्ते ।^१ पुरस्ताच्चैतच्छ्लोकानुगतमेयोपदर्शयिष्यामि ॥^३

निर्वेधभागीयेभ्य पुन

[422] पश्चात्तु रलु⁽⁷⁾निर्वेध आर्यमार्गाह्वयस्तत् ।

स यस्मान्निश्चितो वेधस्तस्मान्निर्वेध उच्यते ॥^३

लोकव्यपिकादिषु अपवगगाहभूत निरोध विष्यटिपत्ति मगञ्जाण नामसुखत्तिक-व्रतकिलमया
नूयोगपन्नदे अविमुद्धिमग्य विमुद्धिमगगाहवसेन पवत्त उपाय विष्यटिपत्ति निव्वत्तति ।
Vm xvi 85

^१ Cf छहाकारेहि सुञ्जत परिगण्हाति । छहाकारेहि सुञ्जत परिगण्हेत्वा पुन
अठठहाकारेहि परिगण्हाति । पुन दसहाकारेहि परिगण्हाति । द्वादसाकारेहि परिगण्हाति ।
एव द्वादसाकारेहि सुञ्जत परिगण्हेत्वा पुन तीरपपरिञ्जावसेन द्वादसाकीसाय आकारेहि
सुञ्जत परिगण्हाति । एष अनिच्चतो दुवधतो रोगतो गण्डतो सल्लतो अथतो समुदयतो
अत्यङ्गमतो आदीनवतो नि सरणतो पत्तति । वेदन पे विञ्जाण अनिच्चतो पे
निस्सरणतो पत्तति । Vm xxi 56 59 Also see Vm xvi 15 48 Patissam
bh dā vol i 118 vol ii 104 5 and Chulla n ddesa pp 279 280 283

^२ Cf निर्वेधभागीयानीति श्लोष्य । विध विभाग । निश्चितो वेधो निर्वेध आर्य
मार्गस्तेन विचिक्त्वात्प्राहायात् सायाना च विभजनदिद दुत्तमय थावत माग इति । तस्य
भागा दानमार्गवत्ते । तस्यावाहकत्वेन हितवानिवधभागीयानि । Akk vi 20 ab

Cf also इध भिन्नत्वे अरियमावको आरढविरियो होति उदयत्थगामिनिया पञ्चाय
समप्रागतो अरियाय निव्वधिकस्य सम्मादुक्त्तवयगामिनिया । इद पञ्जावल Ang III
p 2 For n bbedhabhag ya i ka see Vm i 39 For n bbedhabhag ya samaah see
Dgha xxx v 1 6

The V bhanga g ves the follow ng def n on of n bbedhabhag ns panā —
निव्विदासहत्ता सञ्जामनसिक्कारा समुदाचरति विरागूपसहिता निव्वधभागिनी एउत्ता ।
Vbh p 330 — निव्विदासहत्ता ति तमन पञ्जाना वुट्ठित निव्विदासहत्तातेन विपत्तनाञ्जाण
सहत्ता विरमनाञ्जाण हिंसाणमञ्जभ वत्ते निव्विदासहत्ता उव्वत्तति तस्मा निव्विदा ति वुत्तति ।
समुदाचरती ति निव्व्यापगच्छिरियाय चोत्ति तुत्तति । विरागूपसहिता ति विरागस
द्वान्त निव्व्यापण उपमहिता विरमनाञ्जाणमिदु मक्का इमिया मगण विराग निव्विदास
मच्छिन्नात्तु ति पवत्तिना विरागूपसहिन् ति वुत्तति । ए मग्गयुत्ता सञ्जामनसिक्कारा पि
विरागूपसहिता एव नाम तस्मा तेम सञ्जामनसिक्कारान वसेन सा पटमग्गानपञ्जा अरिय
मग्गयुत्तियस पवत्तानाय निव्वधभागिनी ति वुत्ता । एव चतुत्तु ठानमु पटमग्गानपञ्जाव
वपिया । इतिपञ्जानपञ्जादासु ति इमिनाव नयन अया दनिव्वया । VbhA p 418-9
For n bh dā and patredha see Vbh p 330

इति प्रागाविष्कृतमेतत्^१ ॥^२

[423] धर्मज्ञानरुचिर्दुःखे निर्मलं धर्मदर्शनम् ।
ततस्तत्रैवावधृतिः धर्मज्ञानमनन्तरम् ॥^३

लौकिकेभ्यः खल्वप्रथमैभ्यो^{*} निरासृवा लोकोत्तराः(रा) धर्ममात्रेक्षण-

^१ This topic is discussed earlier in *Adv* in its lost portion V supra, p 322, n 2 See also p 326, n 1

^२ Here begins a new topic—the *darśana mārga* and *bhāvanā mārga*

^३ Cf अभिसमयक्रमस्तु वक्तुमारब्ध । तत्र च यावदप्रथमा उक्ता । शेषे वक्तव्यम् । अत इद उच्यते—

लौकिकेभ्योऽप्रथमैभ्यो धर्मशान्तिरनासृवा ॥

कामदुःखे ततोऽत्रैव धर्मज्ञानं तथा पुन । *Ak.* v. 25 cd, 26 ab

The *B Pāṭyikā* gives in brief the *abhisamaya krama*—तत्र वैभक्तिकादप्यसर्वधर्मशून्यताया सर्वावरणप्रहाणमसह्यमाना चतुरार्यगत्यदर्शनभावना च तदुपायमिच्छन्त प्राहुः सत्यदर्शनतो मुक्तिं शून्यतादर्शनेन विम ।

* तत्र धृतस्थस्य श्रुतचिन्तावतो भावनाया प्रवृत्तस्य । बहुमानापानस्मृत्युपस्थानभावनानिष्पत्तिक्रमेण । अनित्यतो दुःखत शून्यतोऽनात्मतदचेत्येतं षोडशभिराकारैर्दुःखादिसत्यपश्यत । ऊष्णगतादिचतुर्निर्वेधभागीपद्वारेण दुःख धर्मज्ञानश्चात्पादिपञ्चदशलक्षणस्य दर्शनमार्गस्य, तत पर भावनामार्गस्येवाधिपमाहर्शनभावनाहेतुप्रेषातुकव हेतोपकलेशराशिप्रहाणात् क्षपानुत्पादनाभेदोत्पत्तिरित्यार्यसत्येषु सक्षेपतोऽभिसमयक्रम । इत्यमायसत्यदर्शनतो मुक्तिरुच्यते । *B Pāṭyikā* ix 41 ab

* लौकिकाप्रथमं क्तम । चित्तचैतसिकधर्मा समनन्तरा सम्यक्त्वव्यापमवक्रान्ता लौकिकाप्रथमं इति । अपर आह । पञ्चेन्द्रियाणि समनन्तराणि सम्यक्त्वव्यापमवक्रान्तानि लौकिकाप्रथमं इति ।

कस्मादभिधीयते लौकिकाप्रथमं इति । चित्तचैतसिकाधर्मा एव भवन्त्यव्येषु लौकिकेषु वरा प्रकृष्टा ज्येष्ठा प्रधाना उत्तरा परमा इत्यभिधीयते लौकिकाप्रथमं इति । पुन खल्वेवमेते चित्तचैतसिकधर्मा समनन्तरा विहाय पृथगनन्तव प्राप्नुवन्त्यायत्वं विहाय मिथ्यात्व प्राप्नुवन्ति सम्यक्त्व प्रतिबलाच्च सम्यक्त्वव्यापमावक्रान्तये इत्यभिधान लौकिकाप्रथमं इति ।

** लौकिकाप्रथमो नियतमविद्वर्तनीय । कस्मात् लौकिकाप्रथमं सत्यानुसारी सत्याभिमुख सत्यनिर्वेधशिक । अन्यो यान्तरे नावनाशोऽसदृशचित्तोत्पादस्य येन नार्यसत्या भिसमपनिर्वेध । पुन खलु । लौकिकाप्रथमो दुःखधर्मज्ञानक्रान्तेर्भवति समनन्तरप्रत्यय । *Jpf* pp 2 and 5

The *lanakagrādharmā* corresponds to the *gotrabhū chitta*, which is followed by the *satapatti magga-chitta* —

अथ तस्मि निमित्तपवत्तारम्मणे पालिदोषतो उपरिष्ठे अनुलोमज्जाणत्स आसेवनने

दष्टिरूपधत्ते^१ । सूत्र उक्तम् "लौकिकाग्रधि^(१)र्मानन्तर सम नियाममवक्रामति^२

अनिमित विमह्वार निरोध निब्वान आरम्भण कुरुमान पुपुञ्जनगोत्त पुपुञ्जनसह्ण पुपुञ्जन भूमि अतिक्रममाण निव्वानारम्भण पठमावट्टन पठमाभोग-पठमसमजाहारभूत मग्गस्स अनत्तर समन नरासेवन उपनिग्गय-नधि विगनवनेन छहि वाकारेहि पञ्चयभाव साधयमान सिहाप्पत्त विपस्सनाय मुद्धभूत अपुनरावट्टक उप्वज्जति गोत्रभूजाण य सधाय वुत्त— क्व वहिद्धा वुट्ठानविवट्टन पट्टया गोत्रभूजाण ? उप्पाद अभिभुय्यतीति गोत्रभू पवत्त प उपायात्त अभिभुय्यता ति गोत्रभू वहिद्धा सद्धारनिमित्त अभिभुय्यती ति गोत्रभू अनुप्पाद पक्खन्ती ति गोत्रभू अपवत्त वे अनुपायाम निरोध निब्वान पक्खन्ती ति गोत्रभू, उप्पाद अभि भुयित्वा अनुप्पाद पक्खन्ती [*Pat sambh da vol 1 p 66*] ति सच्च विचारेत्त्व । *Vm xxii 5* स [गोत्रभूजाण] हि अनावज्जनमि समान आवज्जनद्वान ठवा एव निब्वत्ताही ति मग्गस्स सञ्ज दवा विष निद्वस्सति । मग्गो पि तेन दिवसञ्ज अमुञ्चित्वा व अवीधि सलनिवनेन त ज्ञाण अनुवचमानो अनिन्दित्त्वपब्ब अपालिनपब्ब लोभ दोस मोहसल्लयं निरिग्गमानो व पदालयमानो व निव्वत्तति । *Vm xxii 11* कतमा व पुगलो गोत्रभू ? यस्स धम्माम समनन्तरा अरियधम्मस्स अवक्कन्ति होति तहि धम्मोहि समदागतो अय वुच्चति पुगलो गोत्रभू । *P Pannatt p 2*

^१ The *dharma matrekshana dr ihis* means *dharma jnana kshanti* the first *lokottar-ach ita* —लौकिकाग्रधर्मानन्तरमनासवधमज्ञानक्षान्तिरूपधत्ते । कस्मिप्रालम्बन ?

कामदुःख ।

कामावचरमस्या आलम्बनम् । मय दुःख धमज्ञानक्षान्तिरित्युच्यते । अनासवजानाय निव्वन्त विगतयम । क्वमानाय क्षान्ति । पुणफल्लवचनम् । *Akk vi 25 cd and 26 a* —दग्गा धमपान निव्वन्त मा धमज्ञानक्षान्ति । धमज्ञानाय क्षान्ति धमज्ञानक्षान्ति । यथा पुणाय वत्त पुणवत्त कथाय वुत्त फलवुत्त । *Sakk p 541*

अ लौकिकाग्रधर्मानन्तर दुःख धमज्ञानक्षान्ति । दुःख क्वमत ? दुःखमयम् । दुःख धम क्वमत ? दुःखमयाधिपानय गगनयम । धमज्ञान क्वमत ? प्रयोगमार्गे मयाधिपानय धमविचारपानयम । ज्ञानक्षान्ति क्वमा ? पूर्वधिपानिग्गविधारणामुपाय प्रयागम् दुःखमय प्रयागानुभाविनी अनायदा प्रया । यथा प्रयाया दुःखगनप्रदानव्यान गवक्केणान प्रवृत्ति । तरसादुच्यत दुःख धमज्ञानक्षान्तिरिति । *Asm p 66*

अस त पट्ठमिणु लौकिकाग्रधर्मा यमय जायतनायवपुद्गल —इत्युच्यते दुःखम क्षान्ति । अदुःखमय प्रयमज्ञान धमसादुच्यत क्षान्ति । तथा क्षान्तिरित्युच्यते ज्ञानलभयम् । *Asm pp 84 5 See Asa p 150*

^२ अ मत्त [अनायदा दुःख धमपानक्षान्ति] य नियामावक्रामतिरित्युच्यते । मय्य क्षान्तियायावधमपान । मय्यस्य निर्वाणमित्युच्यते सूत्र । तत्र नियमा नियाम क्वान्तीभाव । मत्तानियमनसधमपानम् । मत्ता खोपप्रायासायज्ञान उच्यते । अनागताया पुण्यजनय धारणयो । तत्र च मत्ता कश्चित्तयागतायाम्युद्गम्यते । नागम् । प्रणीतजातिवत् । *Akk vi 26 a*

यद्वचनान्तौ पृथग्जनभूमिं समतिप्रामति^१” इति । तदनन्तरं दुःखे धर्म-

—‘सम्यक्त्व निर्वाणमित्युक्तम्’ इति । सम्यक्त्व कतमत् ? यत्तत् पर्यादाय राग-
प्रहाणमिति विस्तरः । ‘‘सम्यक्त्वे नियम एकान्तीभावो नियाम’ इति घञि रूपम् । ‘तस्या-
भिगमनमवक्रमणम्’ इति । तस्यैकान्तीभावस्याभिगमन प्राप्ति । तदेव विपर्ययतस्यापक-
मान्निधानावकान्तिरित्युच्यते । ‘तस्या च’ इति धर्मज्ञानज्ञान्तौ । ‘प्रदीपजातिवत्’ इति ।
प्रदीपस्येव जातेरिव चेत्यर्थ । यथा प्रदीपस्यानागतस्य तमोदिनाशे सामर्थ्यम्, जातिश्चाना-
गताया जन्मजनने, तथा पृथग्जनत्वव्यावर्तने सामर्थ्यमनागताया धर्मज्ञानज्ञान्तेरभ्युपगम्यते ।
Saka p 541

The Pali scriptures contain several references to *samyaktva* and *nyāma* *avakrānti*. Here too, *nyāma* means the *lokottara marga* —

(१) दिट्ठिविमूकानि उपातिवत्तो पत्तो नियाम पटिलद्धमणो । *S. Nipāta*, 55 —
उपातिवत्तो ति दस्सनमभेन अतिक्कन्तो । पत्तो नियाम ति अविनिपातधम्मताय सम्बोधिप-
रायणनाय न नियतभाव अधिगतौ, सम्मत्तनियामसंखत्त वा पठममग्ग नि; एत्ताक्त्ता पठम-
मग्गनिष्कत्ति च तस्स पटिल्लभो च वुत्तो । इदानि पटिलद्धमणो ति इमिना सेरामग्गपटिल्लभ
दीपेत्ति । *S Nipata A* 55 Also cf सखातपम्मो नियतो पधानवा । *S Nipata*
70, सद्धो सुत्तवा नियामदस्सो । *Ibid* 371

(२) ओक्कमति नियाम कुत्तलेसु धम्मेषु सम्मत्त । *Ang* I p 121 —कुत्तलेसु
धम्मेषु माग्गनियामसखात सम्मत्त । *Ang A* II p 192

For various controversies on *nyāma* and *nyāma*, see the following
kathas in *Kāshvatthu* —ओक्कन्तनियामकथा, IV 8, नियामकथा, V 4, नियामो वस-
खतो ति कथा VI 1 सत्तक्खत्तुपरमो पुग्गलो सत्तक्खत्तुपरमता नियतो ति कथा, XII 5,
कीलकीलो पुग्गलो कीलकीलता नियतो ति कथा, XIII 6, एक्कीजी पुग्गलो एक्कीजिता
नियतो ति कथा, XIII 7, अनन्तरापयुत्तो पुग्गलो सम्मतनियाम ओक्कमेय्या ति कथा, XIII 3,
नियतो नियाम ओक्कमती ति कथा, XII 4, अरिय पुद्गुज्जनस्स अच्चत्तनियामत्ता ति कथा,
XIX 7 and सव्वे धम्मा नियता ति कथा, XXI 7

नियामो ति ब्रह्मचरिय ति वा अरियमग्गस्स नाम । *Kv A* IV 8 नियामगमनाया ति
नियामो वुच्चति मग्गो माग्गमनाय मग्गोक्कमनाया ति अत्थो । *Ibid* V 4 नियमो ति
‘मग्गो नियाम ओक्कमित्तु कुत्तलेसु धम्मेषु सम्मत्त’ ति [*Ang* I p 121] दस्सलो अरियमग्गो
वुच्चति । *Ibid* VI 1 —द्वे नियामा सम्मतनियामो न मिच्छत्तनियामो च । सम्मतनियामो
अरियमग्गो । सो अविनिपातधम्मत्त चेव फलुप्पत्ति च नियमेति । मिच्छत्तनियामो आनन्त-
रियकम्म । त अनन्तरा निरूपयति नियमेति । *Ibid* XII 5 * इमे द्वे नियामे ठपेत्वा अज्जो
नियामो नरिय । सव्वपि हि सेता तेभूमक्कम्मणा अनियता नाम । *Ibid* XIII 4 For details,
see *Points of Controversy*, pp 275, 383—386, Woghūhara Asanga's *Bodhisattva*
bhūmi, p 31, *LVPak* VI p 180, n 6

^१ कतमो च पुग्गलो पुद्गुज्जनो ? यस्म पुग्गलस्स तीणि सयोजनानि अप्पहीनानि न
च तेम धम्मान पधानाय पटिपत्तो—अय वुच्चति पुग्गलो पुद्गुज्जनो । *P panāsti* p 12

ज्ञान निश्चयात्मकम् ।^१ क्षान्त्या या संयोगप्राप्तिं छिनत्ति ज्ञानेन विसंयोग

पुण्यजननिर्दोषे तीणि संयोजनानी ति निष्ठिमपोजनधीलव्यतपरामासयोजनविचिकिच्छामधोव
नानि । एतानि हि कल्कल्लण पहीनानि नाम होन्ति । तेसं च धम्मान ति तेस संयोजन
धम्मान । मग्गकण्णोस्मि हि तेस पहाताय पटिपन्नो नाम होति । *P pannatt A p 25*

Cf पूयजनव वतमन । यत्पयधम आर्योपमगते आयत्ताने वापमान्ती आयच्छन्ते
आयप्रनायामप्राप्तिरप्राप्तता अप्राप्त्यमानता इति पयगजनवम । त्रीनिकाप्रथमसम्पन्निरोधे
इत्थमनानस्यतिसम्पन्ना । अय तस्मिन् काले उघातय पयगजनव व्यपगच्छति एभ्यते
तत—[पयगजन]स्वभायस्यानिपत्ति । *JpI pp 59—60*

The *Samyutta n kaja* makes specific reference to the *prithagjana bhava
samat kramena* —

चक्रव पे मनो पे विञ्जाण अनिच्च विपरिणामी अञ्जावामावि । यो
मिक्खवे इमे धम्मे एव सहहति अधिमुच्चति अय वुच्चति मिक्खवे सद्धानुसारी लोक्वन्तो
सम्मतनियाम सण्णिरसभूमिं ओक्कतो वीतिवत्तो पुण्यजनभूमिं । अभब्बो त कम्म वात म
कम्म क्वा निरय वा निरच्छानयोनिव वा पत्तिविमय वा उप्पज्जय्य । अभब्बो च ताव वाळं
कातु याव न सोतापत्तिकल सच्छिकरोति ।

यस्य लो मिक्खवे इमे धम्मे एव पञ्जाय मत्तसो निज्जान एमन्ति अय वुच्चति
धम्मानगारी ओक्कतो सम्मतनियाम पे सच्छिकरोति । *S III pp 225 7 (Okka-
ni ka samyutta)*

The *Kosakara g ves* two more views regarding the *prithagjanatva vja
sarlana* — लोक्विकाप्रथमैरियपरे । न । तदमवातद्विरोधिवाद्दोष । शत्रुस्वधारद
तद्घातनवन । उभयपरित्यपरे । आनन्त्यविमक्तिमामसाधर्म्यानिनि । *Akk vi 26 a*

— लोक्विकाप्रथमैरियपर इति । पूयजनव व्यावतत इति प्रवृत्तम । न । तदम
वात इति । न युक्तमेत लोक्विकरप्रथमस्तद्घावततमिति । कस्मात् ? तेषि हि पयगज
नपथस्य पयजनपथ व्यावतिष्यत इति । तद्विरोधिवाद्दोष अप्रथमार्था पयगजनव
विरोधाद्दोष एव । निम ? यथा शत्रुस्वधारण एव कश्चिच्छत्रु घातयत । एव
विद्याप्रथमा पयगजनवशत्रुस्वधारणास्तत्रैव पयगजनव घातयपरिति ।

उभयपरिति । लोक्विकाप्रथमै ह्याद्या च पूयजनत्व व्यावयत । कथम् ? जानन्त्य
विमक्तिमाधर्म्याद् इति लोक्विकामप्रथमार्थामान्त्यपथ साधर्म्यम । ह्यन्तोविमक्ति
मापण । यथा ह्यानन्त्यमापण केषु प्रतीयते विमक्तिमापण प्रवृत्त एव लोक्विकरप्रथम
पयगजनव विहीयते ह्यन्त्या विहीनमिति । *SakI pp 541 542.*

See *Asa p 84 Am p 66* For the *S hav avad n s v ew see Ks I I 1*
(सराण वित्त विमच्चवा नि क्या) and *III 5* (निवता नीवरण जहता नि क्या) ।
Cf JpI pp 20-26

^१ Cf तत्र पुनः म धमनाजान्तरनतरमयत्र कामावचरे दुल्ले धमज्ञानमुत्पद्यते ।
तन् बुद्ध धमज्ञानमिगच्छत । *Akk vi. 2f ab* — नय दक्ष धमनाजनिमुच्यत इति ।
नास्य तत्र नाम्ना व्यपहार इति दण्डयति । *Sakv p 542.*

प्राप्तिमाचहतीति विशेषः ।^१

[424] एवं त्रिष्वपि सत्येषु तथैवान्वयधीर्द्विधा ।^२

द्वाभ्यां धर्मज्ञानक्षान्तिधर्मज्ञानेक्षणाभ्यां समनन्तरं^(१) रूपाकृत्याचचरे
दु सेऽन्वयज्ञानक्षान्त्यन्वयज्ञानेक्षणमुत्पद्यते^३ । एवं त्रिष्वपि सत्येषु द्रष्टव्यम् ।
अत्र पुनः

Also cf दुःखे धर्मज्ञान कृतम् ? क्षान्त्यनन्तरं येन ज्ञानेन पूर्वोक्तस्य क्लेशेभ्यो
विमुक्तिं साक्षात्करोति । तस्मादुच्यते दुःखे धर्मज्ञानमिति । *Atm* p 66 दुःखधर्मज्ञान
विमोक्षमार्गं । *Atm* p 85 V *infra*, *Adv karikā* 477

^१ The *Kośakāra* deals with this point in detail — Cf तस्मात् पुन ज्ञान्तयो
ज्ञानानि चावश्य भवन्ति ?

क्षान्तिज्ञानान्त्यनन्तर्यमुक्तिमार्गा यथाक्रमम् ।

अनन्तर्यमार्गा क्षान्त्य क्लेशप्राप्तिविच्छेद प्रत्यन्तरयितुमशक्यत्वात् । विमुक्तिमार्गास्तु
ज्ञानानि । क्लेशप्राप्तिविमुक्त्याना विसर्गाप्राप्तिसहायत्वादात् । अत उभयैरवश्य भवितव्यम् ।
द्वाभ्या चोरनिष्वासनपाटपिधानवत् । *Akb* vs 27 cd

अनन्तर्यमार्गोति • अनन्तरमत्रा अत्र तरमार्गो वा अनन्तर्यम् । तस्य मार्गो अनन्त-
र्यमार्गा । विमुक्तिमार्गा इति विमुक्तौ मार्गा विमुक्तिमार्गा । क्लेशनिष्कृत्यवस्थापार्यं
इत्यर्थः । द्वाभ्या चोरनिष्वासनपाटपिधानवदिति । यथा द्वाभ्यामेकेन चोरो निष्वास्यते,
द्वितीयेन तदप्रवेशाय कपाटं पिधीयते । एवमानन्तर्यमार्गेषु क्लेशचोरा निष्वास्यते तत्प्राप्ति-
च्छेदतः । विमुक्तिमार्गेषु च विसर्गाप्राप्तिकपाटं पिधीयते अर्तमानीकरयत । *Sak*
p 549 See *Aca* p 177

^२ Cf शेषे दुःखान्वयक्षान्तिज्ञाने सत्यप्रये तथा । *Ak* vi 26 cd

^३ Cf प्रथमता [दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्त्या] धर्मतत्त्वज्ञानाद्धर्मज्ञानम् । तदन्वयाद्दुःखं
दुःखान्वयमवयवज्ञानम् । तथैवानुगमनात् । *Akb* vs 26 c

Also cf ज्ञानान्त्यनन्तर्यमार्गोऽन्वयज्ञानक्षान्ति विमुक्तिमार्गोऽन्वयज्ञानं चेति • • ।
Atm p 85 दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिं वनमा ? दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्या दुःख धर्मज्ञाने च प्रत्यात्मं
प्रवेशानुभावितो अनाश्रवा प्रज्ञा उत्पद्यते पदुत्तरमन्वय एष आश्रयमार्गम् ।^१ इव अन्वयज्ञान
वनम् ? तदनन्तरमनाश्रव ज्ञानमुपपद्यते । येन ज्ञानेन दुःख अवयवज्ञानक्षान्तिमुपधारयति ।
Atm p 66

अथा सो भिन्नैव अस्मिन्नाश्रवो एव अस्मिन्नाश्रवो पञ्चानानि • । निरोधनामिति पटिपदं
पञ्चानानि । इदमस्त अन्वये ज्ञाने ।

सो इमिन्ना धर्मेन दिष्टेन • अनीतानामिन् नय नेति—ये सो वेचि अनीतमदान • •
अनागतमदान गमना वा आश्रयना वा अस्मिन्नाश्रवो • अस्मिन्नाश्रवो इति मन्वय त एवमस्मिन्नाश्र-
वो इति शेषेषामिति एतद्दि । इदमस्त अन्वये ज्ञाने ।

अनन्त्यास्तत्र दृष्टमार्गा ज्ञेयाः पञ्चदशक्षया ।^१

अन्यक्षणे मुञ्चना पञ्चदशस्यमावो दर्शनमार्गा^१ यस्त्वसौ स्थापित स खलु

पत्नी खा अरियमावकम्म इमानि द्व ज्ञाणानि परिमुद्धानि हान्ति धम्म जाण च अवय जाण च । अय वृत्तनि णिट्टिसम्पत्तो इति पि दस्सनमम्पत्तो इति पि आगतो एम मद्धम्म इति पि पस्सनि इम मद्धम्म इति पि सत्थन ज्ञाणन सत्ताय विज्जाय समजागठो इति पि धम्ममान समागतो इति पि अरियो निब्बधिकप गो इति पि अनतदार आह्वच्च निट्टुनि इतिपानि । S II. p 8 See Vbh p 239 329 Also see अपि च धम्मन्ववो विन्निो । *Dgha* XVI. 1 16

^१ Cf कि पुन सर्वाणि षोडशचित्तानि तत्रैव दानत दानमाग ? नयाह । वि तद्दि ?

अदृष्टदृष्टददमागस्तत्र पञ्चदश क्षणा । *Ab* vi 28 cd

अत्रैव दानत दानमागस्तत्र पञ्चदश क्षणा । *Ab* vi 28 cd
 कि कारणम् ? अदृष्टस्य दानत । षोडश तु नास्त्यपुत्र इव्यमिति दशाष्टदाम्यासतद्भा वनामाग एव । *Ab* vi 28 cd V supra p 227 n 1

^२ Th- Kośakara int aces a controverse about the sixteen *h kshans* —

ननु च तेनापि [षोडशक्षण] अदृष्ट पश्यति मार्गोऽव्यक्तानक्षान्तिम् । सद्य प्रति चिन्ता न क्षणम् । न हि क्षणनादुत्पन्न सपयष्ट भवति । यथा नवेन लज्जनालूनन वनारमूल भवति । फलवाष्टपानपोष्णाकारभावनात् पूर्वमापविहान प्रावचिकवाच्य मार्गावयवान भावनामाग । अत्रिहाणिमु दानहेयकप्रहाससधारणान । अन एव दानमाग इति चेत् । न । अत्रिप्रसयान । *Ab* vi 28 cd

—मागा वनपानान्तिरा मान विरह्य गगमवयवानपय मागमाग्भवे । स्वामि न्तिविराधान । तेनाव्यने मार्गान्वयस्तानक्षान्तिमदष्ट पश्यतीति । सद्य प्रति चिन्तेति विस्तर । नय प्रति चिन्ता दष्ट न दृष्टमिति । न तु क्षण प्रति । दृष्ट क्षणो न भवि । कस्मान् ? पञ्चदश क्षणन यत्रवयवानपयलक्षण सद्य दृष्ट तत्रैव षोडशनापानि नास्त्य पूर्वदृष्टमपयशनम् इति न पाठस्याप्या दानमाग णि व्यवसायतः । *Saka* p 546

This view of the Va bhasika is quoted and criticised by Haribhadra in *Asa* — एते षोडशचित्तक्षणा दानमाग । चित्तक्षण पुनवयवानोत्पत्तिपरिसमाप्तिरो दृष्टव्य । क्वचिद्

अदृष्टदृष्टददमागस्तत्र पञ्चदश क्षणा ।

इति सपयसि । तदवयवम् । नयाहि प्रयोगमाग दु खमपाधिपनयस्य धम्मय पूर्वविचारणामधिपानि इत्या प्रजायं ण्यवयवानुभावितामनाथव यत् दुःखान्तप्रहृतव्य कोण प्ररहानि । तस्यैव दुःखपमजानक्षान्ति । यत् जानन क्षान्तपतन्तर विमुक्ति साक्षात्पत्तेनि तदुत्पन्न दुःखपर्यमानम् । दुःखपमजानस्यानन्तर दुःख धमजानपालो दुःखपमजान चान्वय

[425 ab.] त्रयोऽन्त्यो मात्रनामार्गात् फलमेपोऽर्थसिद्धितः ॥

योगाचार्यस्य खल्वभि.....[Folio No. 129 lost. १]

.....[VII. B. 3. Fol. 130 a.] १स्रोताश्चेति पञ्चमवन्ति ॥

एष आर्यवर्माणामिति प्रत्यात्मं यत्प्रत्यक्षागुभाविज्ञानमनाश्रयं तदुच्यते दुःखान्वयज्ञानक्षान्तिः । येन ज्ञानेन तामन्वयज्ञानक्षान्तिमवधारयति तदुच्यते दुःखेऽन्वयज्ञानम् । एतमवशिष्टेष्वपि सत्येषु मयायोगं क्षान्तयो ज्ञानानि च वेदितव्यानीति षोडशक्षणिक एव दर्शनमार्गो युक्तः । पञ्चदश क्षणिकत्वे तु मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तेरवधारणं न स्यात् । अदृष्टदर्शनाभावेनान्त्यो मार्गेऽन्वयज्ञानक्षयो न दर्शनमार्ग इति चेत् । यद्येवं दुःखाविमलवशयेऽप्यपूर्वदर्शनवैकर्यादन्वयज्ञानक्षयो न दर्शनमार्ग इति द्वादशक्षणिक एव स्यात् । न चैतदभ्युपगमनमिति यत्किञ्चिद्वैतत् । तथा चोक्तम्—

क्षान्तिज्ञानक्षणैः सत्यं सत्यं प्रति चतुर्विधं ।

मार्गज्ञतायां दृष्टमार्गैः सातृशंभोऽनुच्यते ॥११॥

इति तत्र धर्मज्ञानज्ञान्त्या धर्मज्ञानेन च शास्त्रावबोधः । अन्वयज्ञानक्षान्त्याऽन्वयज्ञानेन च प्रवृत्तावबोधः । सर्वेष्वेव क्षान्तिज्ञानेष्वनिमित्तविहारी योगी वेदितव्यः । अविकलकारणस्य प्रहातुमसन्नयत्वाद् दुःखदर्शनप्रहातव्यकाले समुदयः प्रहीणः । अत एव निरोधः साक्षात्कृतस्तस्य चान्यथानुपपत्त्या मार्गो भावितः । समुदयादिष्वप्येवमित्येव कार्याभिसमयादेकक्षणाभिसमयो महायाने दर्शनमार्गो द्रष्टव्यः । प्रतिमत्य पुनर्विपर्यागनिराकरणेन प्रतिषेधाभिसमयतः । षोडशान्तरेव शर्गेरभिसमीयते । *Aaa*, pp. 150-52. Also see *Aaa*, pp. 280—283.

१ Folio No. 129 is lost. In this lost folio, the *Adv.* might have discussed the following topics which are dealt with in detail in the corresponding *Abb.* vi. 27 cd and 29—37:—(१) षोडशचित्तको सत्याभिसमयः । (२) स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नको । (३) सङ्खदागामिफलप्रतिपन्नको । (४) अनागामिफलप्रतिपन्नको । (५) फलस्यो । (६) नवप्रकाराः बन्धेया भूमौ भूमौ । तथा तत् प्रतिपक्षा अपि नव प्रकारा आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाख्याः पुणः । (७) स्रोतआपन्नः सप्तकृत्वपरमः । (८) कुलकुलः । (९) द्वितीयफलप्रतिपन्नकः । (१०) सङ्खदागामी । (११) एकवीचिकः । (१२) अनागामी । (१३) पञ्चविषोऽनागामी—अनन्तरा परिनिर्वायी । उपपद्यपरिनिर्वायी । शान्तिस्कारपरिनिर्वायी । अनभिसम्भारपरिनिर्वायी । ऊर्ध्वस्रोता ।

२ The topic under discussion is *Anāgāmi-puṅgala*. An *anāgāmi* is defined as:—अनागामी...कामघातनाशमनान् । 'पञ्चानामवरमायोगीयानां त्रयोऽत्रानां प्रहाणादि-त्युच्यते प्रहाणमवलनात् ।' अवश्य द्वे त्रीणि वा पूर्वं प्रहीणानि भवन्ति । *Abb.* vi. 36 d.

Cf. कर्मो न पुण्यलो अनागामी ? इधेऽर्णवो पुण्यलो पञ्चमं ओरम्भाणियानं मयोऽतानं परिचयया ओरपानिको होनि तस्य परिनिब्बायी अनावतिमग्गा तग्गा लोपा— अयं दुच्चनि पुण्यलो अनागामी । *P. Paṭṭhāṭṭhī*, p. 16.—ओरम्भाणियानं नि ओरं दुच्चनि कामयानु ।...ओरपानिको नि उपपानपीनिको । इतिताम्म गन्धमेव्या पट्टिम्वता । तस्य

अथ पुनर्यं षट् पञ्चम ' स खलु

परिनिब्बायी ति तत्थ मुद्धावासोके परिनिब्बायिता । अनावत्तिधम्मा तस्मा लोका ति
 पटिसिध्दगहणवनेन तस्मा लोका इध अनावत्तनग्गभावा । बुद्धदस्सनपरदस्सनधम्मसवणान
 पनपायस्स आगमन अनिवारित । P Pannatti A p 36

† The five anāgāmi s are

सोन्तरोत्पन्नसस्कारासस्कारपरिनिवृत्ति ।

ऊध्वस्रोताइच

Ak vi 37 abc

अतरापरिनिर्वायी यो अतराभये परिनिर्वाति । उपपद्यपरिनिर्वायी य उपपन्नमात्रो
 न चिरात् परिनिर्वात्यभियुक्तवाहिमागत्वात् । साभिसस्कार परिनिर्वात्यभियुक्तावाहिमाग
 त्वात् । अनभिसस्कारपरिनिर्वायी त्वनभिसस्कारेणाभियोगवाहिमागभावात् । ऊध्वस्रोता
 यस्योध्व भतिन तत्रव परिनिर्वाण यत्रोपपत्त । Akb vi 37 abc.

The Kōśakara gives another view about the *sahisamskāra* and *anabhisā-
 mskāra* —संस्कृतासंस्कृतालम्बनभागनिर्वाणादित्यपरे । तत्तु न । अतिप्रसगात् । नून
 त्वनभिसस्कारपरिनिर्वायी पूर्व पठ्यते । तथैव च युज्यते । Akb vi 37 c

—संस्कृतासंस्कृतालम्बनभागपरिनिर्वाणादिति । संस्कृत संस्कार इत्यकोऽप । एव
 मनस्युत्तमसंस्कार इति । संस्कारालम्बनन भागण दु खसमुदयमार्गालम्बनन भागण च क्लेशान
 प्रजहाति स साभिसस्कारपरिनिर्वायी । योऽनसंस्कृतालम्बनन निरोधालम्बनन सोऽनभिसस्कार
 परिनिर्वायी ति । तत्तु न । अतिप्रसगात् । अन्तरोपपद्यपरिनिर्वायिणीरप्यसंस्कृतालम्बन
 नापपरिनिर्वाणात् प्रत्यक् साभिसस्कारानभिसस्कारपरिनिर्वायित्व्यप्रसग । तत्रस्यी द्वेषव
 पुद्गलो स्याताम । न पञ्चेति । अनभिसस्कारपरिनिर्वायी पूर्वं पठ्यते इति । साभिस
 स्कारपरिनिर्वायिण पूर्वं पठ्यते तथैव युज्यते इति कथन ? अल्पतल्पप्राप्तितस्तत्परि
 निर्वाणस्य यथाक्रममित्येव । Sakv p 559

This view of Kōśakara attributed to Sautiastikas (see LVP Ak vi
 p 212 n 1) agrees with the Schāvīravādins' definitions of these two kinds
 of anāgāmis

Cf कतमो च पुगलो अतरापरिनिब्बायी ? इधक्खो पुगलो पञ्चम (V sup: 2
 p 337 n. 4) तस्मालोका सो उप्पत्त वा समनन्तरा अप्पत्त वा वेमज्ज आयुप्पमाण अरि
 यमग्ग सञ्जनति उपरिट्ठिमान सयोजनान पहानाय—अय अतरापरिनिब्बायी ।

कतमो च पुगलो उपहृच्चपरिनिब्बायी ? इधक्खो पे तस्मा लोका सो अरि
 व्वमित्ता वेमज्ज आयुप्पमाण उपहृच्च वा बाळ्ळिकरिय अरियमग्ग सजनति उपरिट्ठिमान
 सयोजनान पहानाय—अय उपहृच्चपरिनिब्बायी ।

कतमो च पुगलो असद्धारपरिनिब्बायी ? इधक्खो पे तस्मा लोका सो अथ
 द्दारेन अरियमग्ग सजनति उपरिट्ठिमान सयोजनान पहानाय अय 'असद्धारपरिनिब्बायी' ।

कतमो च पुगलो ससद्धारपरिनिब्बायी ? इधक्खो पे तस्मा लोका सो
 सनद्धारेन अरियमग्ग सजनति अय ससद्धारपरिनिब्बायी ।

कतमो च पुगलो उद्धमोतो अकनिट्ठुगामी ? इधक्खो पे तस्मा लोका सो

[426] ध्यानानि व्यवकीर्यातः पञ्चमस्त्वकनिष्ठगः ।^१

शुद्धावासोपपत्तिः खलु ध्यानव्ययकरणफला ।^२

चतुर्धाऽऽरूप्यगाम्यन्यो दृष्टनिर्वायकोऽपरः ॥^३

ऊर्ध्वगस्यानागामिनः पञ्चधा भेद उक्तः । [आ]रूप्यगामी तु चतुर्धा निदिश्यते, पूर्वोक्तेभ्यः अन्तरापरिणि(नि)र्वायि^(२)णमपास्य । इत्येते षड्^४ भवन्ति । दृष्टधर्मनिर्वायकाः सप्तम इद्वैव जन्मनि यः परिणि(नि)र्वाति ॥

[427] पुनस्त्रिधा त्रिधा कृत्वा त्रीनतो रूपगा नव ।^५

एते खलु रूपोपगाः पञ्चानागामिनस्त्रयो भवन्ति । अन्तरोप[प]द्यपरि-

अविहा चृतो अतप गच्छति, अतप्या चृतो सुदस्त गच्छति, सुदस्ता चृतो सुदस्सि गच्छति, सुदस्सिप्या चृतो अकनिट्ठ गच्छति, अकनिट्ठे जरियमग्न सजनेति अयं...उदसोतो अकनिट्ठगामी । P Paññatti pp 16 17

— उपहन्व मालाजरिय ते उपगत्त्वा कालजरिय । आवुक्कयस्स वासधे क्त्वा ति जत्थो ।...असह्कारसह्कारपरिनिव्वायिनिहेसेसु असह्कारेण अप्पवुक्खेण अधिमत्तप्पयोग अकरत्वा* । P Paññatti A p 36

See Ang II p 156, iv pp 70, 380, J v 201, Vm xxii 26 and Saka pp 558 ff For fortyeight kinds of *anāgamins* see P Paññatti A pp 37 39

^१ Cf ऊर्ध्वस्रोताश्च स ध्याने व्यवकीर्णोऽकनिष्ठगः । Ak vi 37 cd

On *dhyāna vyavakirana*, vide infra, p 344

^२ After this the Kōśakāra gives more details about the *urāhvam srota* — ऊर्ध्वस्रोता द्विविधो हेतुतश्च फलतश्च । हेतुतो व्यवकीर्णाव्यवकीर्णध्यानत्वात् । फलतोऽकनिष्ठभवाद्यपरमत्वात् । तत्र येन ध्यान व्यवकीर्णोऽकनिष्ठान् गत्वा परिनिर्वाति ।

स प्लुतोऽर्ध्वप्लुत सर्वप्लुतश्च

स पुनरेपीऽकनिष्ठपरम ऊर्ध्वस्रोतास्त्रिविधः । प्लुतादिभेदात् ।...एव तावद् ध्याने व्यवकीर्णो कनिष्ठगो वेदितव्यः । ततः

अन्यो भवापगतः ।

अव्यवकीर्णध्यान ऊर्ध्वस्रोता भवाप्रनिष्ठो भवति ।...शमयचरितो ह्येव । पूर्वकस्तु विपश्यनाचरितः । * Akk vi 37 d and 38 ab

^३ Cf आरूप्यगदचतुर्वाऽन्य दृष्ट निर्वायकोऽपरः । Ak vi 38 cd

^४ दृष्टिति । अन्तरा परिनिर्वायी उपपद्यपरिनिर्वायी सामभिसस्कारपरिनिर्वायी अनभिसस्कारपरिनिर्वायी ऊर्ध्वस्रोता आरूप्यगदश्च । पट्टरचतुर्वाभेदमगणय्येति । Saka p 561

^५ Cf पुनस्त्रोत्रिधिविधान् कृत्वा नव रूपोपगा स्मृता । Ak vi 39 ab

णि(नि)र्वायिणमू(त्रु ?)र्ध्वस्रोताश्च । द्वितीयाद्या हि त्रयोऽष्टा(ना)गामिन सर्व
 पद्योपपद्य परिणि(नि)र्वायिणो भवन्ति । अ^(३)नुपपद्याना परिणि(नि)र्वाणात् ।
 तेषा प्रत्येक त्रु(त्रि)धा भेदाश्चवानागामिनो भवन्ति ।^१ कथमिति ? अन्तरा
 परिणि(नि)र्वायिणस्तावदुत्पत्त एवादूर गत्वो^२पपत्वासन्नोभूतस्य च परिणि
 (नि)र्वाणि(ण)भेदात् । उपपद्यपरिणि(नि)र्वायिण उपपद्य साभिसस्काराण(व)
 भिसस्कारभेदाद्दूर्ध्वस्रोतस प्लुतादिभेदात् ।^३

तद्विशेषं पुनर्ज्ञेयं कर्मक्ले^(४)शाच्चभेदात् ॥^४

तेषा पुनस्त्रयाणा नवाना वा अनागामिना कर्मक्लेशेन्द्रियभेदाद्यथायोग
 विशेषो बोद्धव्यः । त्रयाणा^५ तावत्कर्मत, अभिनिर्वृत्यु^६पपत्त्यपरपर्यायवेदनीय
 कर्मोपचितत्वात् । क्लेशेन सृष्टुमध्याधिमात्रक्लेशसमुदाचारात् । इन्द्रिय
 तोऽधिमात्रमध्यमृद्धिन्द्रियभेदात् ॥

यदि तर्हि क्लेशेन्द्रियभे^(७)दाश्चवानागामिनो भवन्ति, कथं सुप्ते सत
 सत्पुरुषगतयो देशिता ? तदपदिश्यते—

^१ Cf अन्तरापरिनिर्वायिणस्तावदाश्वनाशुचिरपरिनिर्वाणात् दृष्टान्तरवण । उपपद्य
 परिनिर्वायिण उपपद्याभिसस्कारानभिसस्कारपरिनिर्वाणात् । ऊर्ध्वस्रोतस प्लुतादिभेदात् ।
 सर्वेषा वा त्रयाणामाश्वनाशुचिरपरिनिर्वाणदिति त्रिचम् । Akb vi 39 ab See
 Saku p 561

^२ See Ang iv pp 70 ff V nf a p 341 n 2

^३ प्लुतादिभेदादिति । प्लुताद्यन्तसवच्च्युतभेदादियथ । Saku p 562—तत्र
 प्लुतो नाम य इह ध्यानाति व्यवकीय ध्यानत्रयात् परिहीण प्रथम ध्यानमास्वाद्य ब्रह्मकायि
 नेपुण्यत्र पूर्वाभ्यामवगाच्चतुथ ध्यान व्यवकीय तस्मान् प्रच्युतेऽकनिष्ठपूपद्यते । एष हि
 मध्यमनिमग्ननात् प्लत । अपप्लुतो नाम यस्मात् शब्दात्सासेपूपद्य मध्यादेकमपि स्थानान्तर
 दिग्ध्यावनिष्ठान् प्रविणाति । सवच्च्युतो नाम य सर्वाणि स्थानान्तराणि सचार्थानिष्ठान
 प्रविणाति । Akb vi 38 a See Saku p 560

^४ Cf तद्विशेषं पुन कर्मक्लेशाद्वियविशेषत । Ak vi 39 cd

^५ अन्तरोगद्यपरिनिर्वायिणो ऊर्ध्वस्रोतसश्च । Saku p 562

^६ अभिनिर्वृत्तिरन्तराभव । Ib d

^७ कथं पुनरेत तवप्रकारा केषा भवन्ति ? इह क्लेशात्प्रकारो मुदुमध्याधिमात्रर
 इति Ib d V supra p 165 n 2

^८ Cf त एते तवप्रकारात्तद्वियवाप्रवानागामिनो भवन्ति । कथं तर्हि सुप्ते सत
 सत्पुरुषगतयो देशिता ? Akb vi 39 cd

[428] पङ्घोर्ध्वस्रोतसा सार्धं सप्तधा सद्गतिर्भता ।^१

द्वौ स्वल्पवानामामिनो विधा विधा भि(त्वा) पङ्घा^२ व्यवस्थापितौ ।

^१ Cf ऊर्ध्वस्रोतुरभेदेन सप्तसगतयो भता । Ak 40 ab

^२ त्रयोऽन्तरापरिनिर्वायिण, त्रय उपपद्य-परिनिर्वायिण । Saks p ६63

The Kosakara quotes the *Satpurusha gati sutra* in the connection of *antarabhata* in Akb III 12 d Yasomitra gives full details —सप्त बोद्धु भिक्षव सत्पुद्गलपत्तोर्देशविप्याम्यनुपादाय च परिनिर्वाणम् । तच्छुणाय सप्तसत्पुद्गलपतय षडभा ? इह भिक्षुरेव प्रतिपन्नो भवति । नो च स्या नो च म स्यान्न भविष्यामि न मे भविष्यति यदस्ति यद्भूत तत्प्रजहामोत्पुपेक्षा प्रनिरुच्यते । स भवेऽस्मिन् न रज्यत । स भवेऽस्मिन् सम्पते । अयोत्तर पद शान्त प्रज्ञया प्रतिविध्यति । तच्चानन पद वादन साक्षात्कृत भवति । एव प्रतिपन्नस्य भिक्षो वा गति स्यात् कोपपत्ति । कोऽभिसम्पराय इति स्यु प्रष्टार । तद्यथा भिक्षव परीत शकलिकाग्निरभिनिवर्तमान एव निर्वायात् एवमव तस्य ताव मानाव शपमप्रहीण भवत्यपरिज्ञातम् । तस्य ताव मानावगपस्याप्रहृणावपरिज्ञातात्पञ्चानामवरमा गोयाना सयोजनाना प्रहृणावन्तरा परिनिर्वायी भवति । इय प्रथमा सत्पुद्गलपतिराख्याता ।

पुनरपर तवयाश्यागुहाना वाऽप्य फालाना वा प्रदीप्ताग्निसप्रवृत्ताना अयाधनन ह्य मानानामय-प्रपाटिका उत्पत्तन्वयव निर्वायात् । एवमव अन्तरा परिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्तन्वयव पृथिव्या निर्वायात् । एवमेव अन्तरा परिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्तन्वय पतितमात्रं पृथिव्या निर्वायात् । एवमव उपपद्यपरिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्तन्वय परीत तूणकाष्ठ निपतत । सा तत्र धूममपि कुर्यात् । अर्चिरपि मज्जनयत् । सा तत्र तदेव परीत तूणकाष्ठ दग्ध्वा पर्यादाय निरुषा दाना निर्वायात् । एवमेव अन्नभिक्षुस्कारपरिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका महति विपुले तूणकाष्ठे निपतत । एवमेव साभिक्षुस्कार परिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्तन्वय महति विपुले तूणकाष्ठ निपतत विपुल तूणकाष्ठ दग्ध्वा ग्राममपि ग्रामप्रदेशमपि नगर नगरप्रदेशमपि जलपद पङ्कमपि दहेत् । दग्ध्वा निर्वायात् । एवमेव ऊर्ध्वस्रोता भवति । इय सप्तमी सत्पुद्गलपतिराख्याता । Saks pp 270—1

Cf सत्त भिक्षुत्वे पुरिसगनियो देसिस्सामि ।

इय भिवल्लवे भिक्षु एव पटिपन्नो होति नो च' स्य नो च मे सिधा, न भविस्सति न मे भविस्सति यन्ति य मूत् त परहामो ति उपक्व पत्तिन्वति । सो भवे न रज्जति, सम्भवे न रज्जति अद्युत्तरि पद मन्त सम्मप्यञ्जाय पस्मति तच्च ह्वस्स पद न सम्भन सम्भ

एतीपस्तूर्ध्वस्रोताऽनाकुलीकरणाद्यंभेदेनैयोक्तः । इति सप्तथा देशिता
सत्पुरुषगतिः ।^१

सच्छिवत होति, तस्म न सज्जन सज्ज मान भवराग अविज्जानुसयो पहीनो होति । सो
पञ्चत ओरम्भागियान सयाजनान परिक्खया अन्तरापरिनिष्वायी होती ।

स्य्ययापि भिक्खवे दिवमसन्नत्त जयोक्का^२ हज्जमाने, पपटिका निव्वतित्वा
निव्वायस्य, एवमेव अन्तरापरिनिष्वायी होति । एव पत्तिपत्तो पपटिका निव्वतित्वा
उप्पतित्वा निव्वायस्य, एवमेव अन्तरापरिनिष्वायी होति । एवपटिपत्तो पपटिका
निव्वतित्वा उप्पतित्वा अनपहृच्चत्तल निव्वायस्य एवमेव अन्तरापरिनिष्वायी होति ।

एव पत्तिपत्तो पपटिका निव्वतित्वा उप्पतित्वा उपहृच्चत्तल निव्वायस्य एवमेव
• उपहृच्चपरिनिष्वायी हाति ।

एव पत्तिपत्ता पपटिका उप्पतित्वा परित्ते तिणपुञ्जे वा वट्टपुञ्ज वा निपतेस्य,
सा तत्त ज्ञाणि पि जनस्य भूम पि अनाहारा निव्वायस्य एवमेव^३ असह्वारपरिनिष्वायी
होति ।

एव पत्तिपत्ता पपटिका विपुले तिणपुञ्जे अनाहारा निव्वायस्य, एवमेव
अनाहारा सत्तत्तारपरिनिष्वायी हाति ।

एव पत्तिपत्ता पपटिका महन्ते तिणपुञ्जे तिणपुञ्च परिपारित्तित्वा सच्छमि
दायमि भूमिभाग अगम्म अनाहारा निव्वायस्य, एवमेव उद्धसोतो होति अकनिट्टगामी ।
इमा सो भिक्खवे सत्त सत्पुत्तिसगनियो । *Ang IV pp 70-4*

See P Ponnatti A pp 36-39

^१ Cf सप्त सत्पुरुषगतया नाया इति । यत्तहि सूत्र एवोकाम—‘सत्पुरुष
कृतम ? तस्य सम्पदवृष्ट्या समन्वागत’ इति विस्तर । *Akk vi 40 cd.*

—नाया तंभा गतय इति । न श्रोत्रापन्नसहृदायामियतय इत्यर्थ । गविस्तपति
समराय इत्यत मूत्र पयाया उच्यन्त । *Skk p 563*

The term *saṭṭharaṭṭha* is equal to *ariya* सत्पुत्तिसमान दस्सावा धरियान
दस्सावी *M suttā I Buddhaghosha* speaks of the following seven *ariya* —
यं एन दूत सत्तजरियपुग्गलविभागाय एच्चया हाता नि तत्त, सद्धानुमारी, कायमक्खी
उपनानाणविमुत्ता धम्मानुमारी तिट्ठिप्पत्ता, एज्जाविमुत्तो नि इमे नाव सत्त जरियपुग्गला ।

ये हि अनिचचना मननिवरोत्तो अधिमोक्खवट्टया मदिन्द्रिय पत्तिपत्ति, सो सोत्ता
पतिमगक्खण सद्धानुमारी हाति सत्तमु सत्तमु टानमु मदादिमुत्तो । या एव दुक्खवी
मनविहरान्ता परमादिबट्टणे गमाधिन्द्रिय पत्तिपत्ति, या सच्चत्य कायमक्खी नाम होति ।
अरूपज्ञान एव एवा अणणरूपज्ञाना उभयोभागविमुत्तो नाम हाति । या एव अतत्तो
मनविहरान्ता वेदवट्टया एज्जादिन्द्रिय पत्तिपत्ति, सो मोत्तापत्तिक्खण धम्मानुमारी होति, एत्तु
टानमु तिट्ठिप्पत्ता, अगार^४ एज्जाविमुत्तो ति । *Vm xii 74-5*

See P Ponnatti, pp 14-15 See *parimugga Ang II. pp 217 B, Dighe*,
xxxiii. 2, 3 and Nettī p. 169

कस्मात् पुनः स्रोतश्चापन्न^(७)सकृदागामिनोः सत्पुरुषगतिर्न देशिता
सत्पु^[८]पसूत्रोद्देशे लक्षणेपि सति तदुच्यते—

सति वृत्तेरणे(नै)र्थाणादुक्तैपामेव सद्रतिः ॥^६

यस्मादनागामिनः सत्येव वृत्तिर्भवति नासती ।^७ इतरथास्तु कुशला-
कुशले वृत्तिः । यस्मादानागामी यतो गतस्तत्र न पुनरागच्छति, तौ तु
गतागती कुर्वन्ते तस्मात्^(८)तस्यैव स(सा) गतिर्देशिता नेतरपोरिति^६ ॥

किं पुनः परावृत्तजन्माप्यनागामी^४ सत्पुरुषगतौ व्यथस्यापितः ?
नेत्याह । यस्मात्—

[429] परावृत्तभवो ह्यार्यो नेह धात्वन्तरोपगः ।^५

रूपधातौ हि परावृत्तजन्मनः आर्यस्य धात्वन्तरगमने^५ऽस्ति संभवः ।
कामधातौ तु परावृत्तजन्माऽऽर्यो न धात्वन्तरं गच्छति तत्रैव जन्मनि^(७)परि-
णि(नि)र्वाणात्^६ ।^६

^१ Cf. तदसद्बुद्ध्यवृत्तिभ्यां गतप्रत्यागतं च ताः । *Ak.* vi. 40 cd.

^२ सति च कर्मणि वृत्तिः प्राणातिपाताद्यकरणात् । असति चावृत्तिरब्रह्मचर्याद्यकर-
णात् । अबुद्धलेन हि चित्तोनाब्रह्मचर्यादिकरणमिति । तेषां तु वीतरागाणां सत्येव कर्मणि
वृत्तिर्नासति परिहीणाकुशलत्वात् । *Saks.* p. 563. See *Kr.* XII 8 and 9.

^३ After this the *Akb.* (vi. 40 cd) has : अन्येषामप्यस्ति पार्थार्थिकं सत्पुरुषत्वम् ।
पञ्चविधस्य पापस्वात्यन्तमकरणसवरप्रतिलम्भात् प्रायेणादुच्यते ब्रह्मणा च । तेषां तु निष्प-
र्थापेण तेषामिह [= सत्पुरुषगतिमूत्रे] अधिकारः ।

^४ परिवृत्तजन्मा in *Akb.*—परिवृत्तजन्माऽनागामी यः प्रथमे जन्मनि स्रोतापत्तिफल
सकृदागामिकं वा प्राप्य द्वितीये जन्मन्यनागामी भवति । *Saks.* p. 564.

^५ Cf. न परावृत्तजन्मार्थः कामे धात्वन्तरोपगः । *Ak.* vi. 40 cd.

^६ Cf. रूपधातौ तु परावृत्तजन्मा कदाचिदारूप्यान् प्रविशति । य ऊर्ध्वलोका भवात्-
परमः । *Akb.* vi. 40 cd.

^७ तत्रैव जन्मनि परिनिर्वाणादिति । वामधातौ तु सबहुलत्वेनास्य वीत्रसवेगत्वात् ।
Saks. p. 564.

^८ After this, the *Kosakāra* discusses one more point :—यत्तहि शक्रेणोक्तम्—
'ये ते देवा ब्रह्मिष्ठा इति विभ्रुताः अन्ते मे हीयमानस्य तत्रोपपत्तिर्भविष्यति ।' अभिषर्मान-
भिन्नत्वादिति वैभाषिकाः । भगवताप्यनिवारणं सद्गर्हणीयत्वादिति । *Akb.* vi. 40 cd
—च्युतिनिमित्तोपपत्तिदु खीद्विग्नस्य सद्गर्हणीयत्वादित्याचार्यसंपन्नः । *Saks.* p. 565.

यश्चैप कामधातौ परिवृत्तजन्माऽऽर्ज्यं उक्त

एष चोर्ध्वगतिश्चैव नाक्षम चारहाणि(नि)भाक् ॥^१

ऊर्ध्वधातूपपन्न ऊर्ध्वगतिरार्ज्यं इत्यपि कृतं द्वयोरप्यण(न)योर्णा(नां)स्तीन्द्रियसंचारो न परिहाणि^२ । जन्मान्तरपरिवासेनार्ज्यमार्गस्य सन्ततौ दृढतरणि(नि)वेशात्, आश्रयविशेषलाभादार्यस्य^३ (१)जन्मान्तरे रूपारूप्यप्रवेशेन्द्रियसंचारपरिहाण्यो न सन्ति ॥^४

अथ यदुक्तं ध्यानव्यवहिरणादिति^५ तत्र क्वतमद्भ्यानमादौ व्यवकीर्यते ?

[430] अन्त्यमाकीर्यते पूर्वं सिद्धिर्द्विषणमिश्रणात् ।^६

चतुर्थे हि प्रश्ननिघसुखोक्तं समाधि सर्वकर्मण्यो यतस्तत्समुखीभाधात् आश्रयस्योपचये सत्यामृताभिवृद्धि [VII 7 B Fol 130 b] येन शक्नोति ध्यानानि व्यवहरितुम् ।

कथं पुनर्ध्यानानि व्यवकीर्यन्ते ? आदौ तावदनाक्षय प्रवाहयुक्तं चतुर्थं ध्यान समापद्यते^७ । तस्माद्भूत्याय तदेव साक्षय प्रवाहयुक्तं समापद्यते ।

^१ Cf स चोर्ध्वजश्च नवाससंचारपरिहाणिभाक् । Ak vi 41 ab

^२ For *ind ya sam hara and par han* see Akb vi 57 c 60 and Saks p 583 592.

^३ Cf जन्मान्तरपरिवासेन्द्रियाणां परिपक्वतरवादाश्रयविशेषलाभाच्च Akb vi 41 ab — इन्द्रियाणां परिपक्वतरवादिनि प्रज्ञादीनामिन्द्रियाणां निष्पन्नफलपुष्टिविशेषादित्येव । आश्रयविशेषलाभाच्च । यस्माच्चाश्रयविशेषमनुपहृतं मागसम्मुखीभावानकूलं प्रतिलभते । दृश्यन्ते हि तीक्ष्णन्द्रिया अपि सत आश्रयव्युत्थाद गणभ्यः परिहीयमाणा इत्यतो जन्मान्तरपरिवासेन्द्रियाणां परिपक्वतरवादिन्द्रियसंचारो नास्ति आश्रयविशेषलाभाच्च परिहाणिनास्ति । अनन्तं जन्मान्तरपरिवासेन धावत्तरगमनं भवतीति । Saks p 565

^४ After this the Kosaka a deals w h one mo e po n अथ कस्मादवीनरामं तस्यो नान्तराये परिनिर्वायी भवति ? मागस्याश्रितवादासम्मुखीभाव अनुशयानाच्च वातिमदवान् । दुसमतिप्रामाणात् कामधातोरिति वभाषिका । Akb vi 41 cd — अनुशयानां च नातिमत्त्वात् इयमभाषायस्य परिहारः । Saks p 565

^५ V supra p 339 n 3

^६ Cf आकीर्यते चतुर्थं प्राग्निष्पत्तिक्षणमिश्रणात् । Ak vi 42 ab

^७ अहंप्रनागापी वा समापद्यते । Akb vi 42 a

पुनश्च तदुत्थितः अनास्रयं तथैव स तान् प्रवाहान्द्वसित्वा 'याच[त्तण]द्वये तिष्ठतीत्येव प्रयोगः ।^१

सिद्धिस्तु क्षणद्वयमिच्छणात् । यदा तु ^(१)शक्तोत्प्रेकेनास्रयक्षणानन्तरमेकं लौकिकं संमुखीकर्तुम्, एकलौकिकक्षणानन्तरं चैकमनास्रयमयत्नेन, एवमनास्र-वाभ्यां सास्रवस्य मिश्रीकरणान्निष्पन्ना भवति ध्यानव्यवकिरणा ।

किमर्थं पुनर्ध्यानव्यवकिरणम् ? तदुच्यते—

उद्भवार्थं सुखार्थं च क्लेशशाङ्कार्थमेव च ॥^२

त्रिभिः कारणैर्ध्यानानि व्य^(३)वकीर्यन्ते । उपपर्यर्थ^४ सुखविहारार्थं^५ क्लेशपरिहारिणीकृतया^६ च । तत्र दृष्टिप्राप्तः^७ उपपत्त्यभिलाषसमापत्तिप्रिय-ताम्याम् । अस्माद्यमुक्तस्तु^८ पूर्वार्थ्यां च कारणार्थ्यां क्लेशभीकृतया च ।

^१ Cf. एव प्रवाहापह्लातेन मया किल द्वौ अणावनास्रवो द्वौ सास्रवो पुनस्पातास्रवो । अय व्यवकरणस्य प्रयोगः ।^१ अत्राप्य तु क्षणव्यवकिरणमप्यत्र बुद्धात् । अत इच्छातः प्रवाह-त्रयसमापत्तितो निष्पन्न भवतीति पद्यानः । *Abb* vl. 41 ab.

—'यदा किले'ति किलशब्दो वैभाषिवमतस्योक्तः । स्वमतं तु^१ अत्राप्य तु क्षणव्य-वकिरणमिति विस्तरेण । *Saks*. p. 565.

^२ Cf. यदा त्वनास्रवस्य क्षणस्यानन्तर मास्रव सम्मुखी करोति सास्रवस्यानास्रवम् । एव सास्रवस्य क्षणस्यानास्रवाम्ना मियणात् व्यवकिरणं निष्पन्न भवतीति वैभाषिकाः । द्वौ हि क्षणावानन्तर्यमार्गसदृशौ तृतीयो विमुक्तिमार्गसदृश इति । एव चतुर्थं ध्यान व्यवकीर्यं तद्वलेनाप्यान्यपि व्यवकीर्यन्ते । *Abb*. vl. 42 b —आगन्तव्यमार्गसदृशाविनि अनास्रव-सास्रवो ।^१ विमुक्तिमार्गसदृश इत्यनास्रव । *Saks*. p. 565.

^३ Cf. उपपत्तिविहारार्थं बलेताभीस्तयापि च । *Ab* vl. 42 cd.

^४ बुद्धावासोपर्यर्थम् । *Saks*. p. 565

^५ दृष्टघर्ममुखविहारार्थम् । *Ibid*

^६ अत्रास्त्रिहापर्यमिति फलान् परिहीयेयमिति । *Ibid*. p. 566.

^७ क्तमी च पुगलो दिद्विष्पतो ? इषेकच्चो पुगलो इदं दुक्त्त ति^१समुदयो ति^२ निरोधो ति^३पदिपदा ति ययामूना पजानानि, तथागतप्यवेदिता च^४स्स घम्मा पञ्जाय बोदिट्ठा होन्ति नोचरिता, पञ्जाय च^५स्स दिस्वा एकच्चे आसवा परिकवीणा होन्ति^६अय^७विद्विष्पतो । *P. Paññatti*. p 15

^८ क्तमी च पुगलो सट्ठाविमुत्तो ? इषेकच्चो^१इदं दुक्त्त ति^२पे^३एकच्चे आसवा परिकवीणा होन्ति, नो च सो गया दिद्विष्पत्तस्स, अयं वृत्तति पुगलो सट्ठाविमुत्तो । *Ibid*

असमयविमुक्तो^१ 'अप्यहं न द्वि(द्व)ष्टधर्मसुखविद्वारार्थम्^२ । समयविमुक्तश्च^३
 क्लेशमावृतया चेति ॥

यद्यैतद्व्ययवकिरणमुत्तम्,

[431] ^४तत्पाञ्चविध्यतः पञ्च शुद्धारामधुनः स्मृताः^५ ।

तद्वि चतुर्थध्यानव्ययकिरण पञ्चप्रकार मृदुमध्याधिमात्रतरमधिमात्र
 मनेदात् । अतो हेतुपाञ्चविध्यात् फलमपि पञ्चविध भवति ।^६

एता. पुन' शुद्धावासभूमय'

न जातु दृष्टपूर्वास्ताः सर्वैरपि पृथग्जनैः ॥

—सदाविमुक्तनिर्दये नो च यथा दिट्ठिप्पत्तस्सा त्ति यथा तिट्ठिप्पत्तस्स आसवा परि
 क्वीणा न एव सदाविमुक्तस्सा ति अतो । किं पन नय किन्हेसप्पहानं नानत्त अयानि ?
 नपि । अयं कस्मा सदाविमुक्तो दिट्ठिप्पत्त न पापुणाती ति ? आगमनीयमानत्तव ।
 तिट्ठिप्पत्ता अप्पट्ठम्भन अप्पक्कमिरेन सदाविमुक्तो पन दुक्कमन वसिरेन किन्हेव विक्कम्भव
 सक्को ति । तस्सा तिट्ठिप्पत्त न पापुणानि । अपि च नस पञ्जाय पि नानत्त अत्यि यव ।
 तिट्ठिप्पत्तस्स हि उपरिठिग्ग मग्गान विपस्सनाजाण तिवव सदाविमुत्तस्स नो तिक्ख
P Pannatti A p 32.

^१ कतमो च पुण्यलो असमयविमुक्तो ? इनेकच्चो पुण्यलो न हेव खो कालेन काल
 समयन समय अट्टविमोक्ख कायन फस्सित्वा विहरति । पञ्जाय चत्स त्तिस्वा आसवा परि
 क्खाणा होन्ति । अयं बुच्चति पुण्यलो असमयविमुक्तो । *P Pannatti p 11*—असमय
 विमुक्तो ति पन यं सुक्खविस्सक्खाणासवस्सत्त नाम । *P Pannatti A p 22*

^२ Cf *D iphadhammasukha-ekhara Dgha xxxiii 1 11 Angiv p 362.*

^३ कतमा च पुण्यला समयविमत्तो ? इनेकच्चो पुण्यलो कालेन काल समयन समय
 अट्टविमोक्ख कायन फस्सित्वा विहरति । पञ्जाय च'स्स त्तिस्वा एकच्चो आसवा परिक्वीणा
 हानि । *P Pannatti p 11*—अट्टविमोक्ख ति एपावचरारुपावचर अट्ट समापत्तिया ।
 समयविमुक्तो ति पन तिण्णं सान्नायनक्काणामिन्ननागामानं यवेत्त नाम । *P Pannatti
 A p 21*

^४ Cf. तत्पाञ्चविध्यात्पञ्चव शुद्धारामावसतय । *Alk vi 43 ab*

Also cf अविणं अनया मग्ग्या सुग्ग्या, अक्किट्ठा चति शुद्धावासभूमि पञ्च
 विधा होन्ति । *A Samsaha v 6*

^५ The *Kv sikkā* gives one more view—सदाविद्विद्याधिविगत पञ्चेयपरे ।
Alk vi 43 ab.—अपरे भस्सधील्लयत्तम । सदाविकया भावनाया अदुहा' कम्म ।
 एव यावत् प्रणायिकाया भावनाया अक्किट्ठा कम्मिति । *Saka p 566*

मयाग्रमुपादाय ब्रह्मलोकमिन्द्रलोकः (5)यावदचीचिमुपादाय सर्वबाल
पृथग्जनैर्ह(रद)ष्टपूर्वमन्यत्र शुद्धायासेभ्य इति ॥

अभिधमप्रदीपे^१ विभाषाप्रभाषां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

^१ Here the Text is called *Pradīpa*. At the end of the fourth *pada* of the Seventh *Adhyaya* and the third *pada* of the Eighth *Adhyaya* also it is called *Pradīpa* V *infra Adv. Karika* 531 and 585 Elsewhere it is uniformly called *Dīpa* and the author of the Text is called *Dīpakara* V *supra* p 169

पष्ठाध्याये

तृतीयपादः ।

[432] यो निरोधसमापत्तिमरुते कायसाक्ष्यसौ ।^१

यः खलु निरोधसमापत्ति^२लाभ्यनागामी^३स कायसाक्षी^४त्युच्यते ।

^१ Cf निरोधलाभ्यनागामी कायसाक्षी पुनस्त । *At* vi 43 cd.

^२ V supra pp 93 ff On *nirodha samapatti* see *Vm* xxiii 16—52.

^३ अज्ञाधिमुक्तो वा दष्टिप्राप्तो वा [अनागामी] *Saku* p 566

^४ कायसक्खी कायसक्खी इति आवुसो वुच्चति । कित्तावता नु खो आवुसो कायसक्खी वुत्तो भगवता इति ?

इधावुसो भिक्खु विक्खिचेव कामेहि पठम चतुत्थ ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति यथा यथा च तदायतनं तथा तथा न कायन फस्सित्वा विहरति । एत्तावता पि कायसक्खी वुत्तो भगवता परिआयन ।

पुन च पर आवुसो भिक्खु सन्वसो नवसञ्जा नासञ्जायतन समतिकम्प सञ्जा वेदयितनिरोध उपसम्पज्ज विहरति, पञ्जाय चस्स दिस्वा आसवा परिकखीणा ह्योन्ति यथा यथा च तदायतनं तथा तथा न कायन फस्सित्वा विहरति । एत्तावता पि खो आवुसो कायसक्खी वुत्तो भगवता निप्परियायता इति । *Ang* iv pp 451 2.

—कायन फस्सित्वा इति सहजातनामकायना इति अत्थो । निप्परियायना इति यत्तक कायन सक्खिकात्तव सन्वस्स वतत्ता अथ निप्परियायन कायसक्खी । *Ang A* iv p 206

वतमो च पुग्गलो कायसक्खी ? इधक्ख्यो पुग्गलो अट्टविमोक्ख कायन फस्सि वा विहरति पञ्जाय चस्स दिस्वा एकच्च आसवा परिकखीणा ह्योन्ति—अथ कायसक्खी । *P Panāṭṭi* p 14—कायसक्खी निर्दुसे एकच्चे आसवा इति हेट्ठिमग्गत्तयवज्जा । काय सक्खी पुट्टन्त सच्चिदरोतीति कायसक्खी । ज्ञानफस्स पठम फुत्तति । पच्छा निरोध निब्बानं सच्चिदरोतीति कायसक्खी । *P Panāṭṭi A* p 30

Also cf अष्टभूमिषु वराग्याल्लभते निरोधसमापत्तिमित्युच्यते कायसाक्षी अनागामी । विमुक्तश्चेदहृद्धर्ममिष निर्वाणं कायन स्पृणति पञ्चावरभागीयानां सयोजनानां प्रहाणे प्राप्नोय नागामित्वम् । पञ्चोध्वभागीयानां सयोजनानां प्रहाणं प्राप्नोयदहृत्त्वम् । *Aam* p 86

कायसाक्षीणि अहृत्त्वप्रतिपन्नकोज्जागामी निरोधगामी कायसाक्षी । तद्वद्वद्वत्प्रतिपन्नवेनापरमत्रैव कायसाक्षी । *Aas* pp 442-3

निर्घाण⁽⁶⁾सदृशस्य घर्मस्य कायेण(न) साक्षात्करणात् ।^१ स खलु घर्म काया-
श्रयेणोपजायते । तत्प्राप्तिलामादपि निरोधलामीत्युच्यते ।^२

मवाग्रार्थांशहा याददहृत्त्वप्रतिपन्नकः ॥^३

प्रथमध्यानवैराग्यादेकप्रकार^४मारभ्य यादद्ववाग्राष्टप्रकारप्रहाणादहृत्त्व-
प्रतिपन्नको^५दृष्टव्यः ॥

[433] ^६यश्चानन्तर्य⁽⁷⁾मार्गेऽन्त्ये वज्रोपम्याह्वये^८स्थितः ।

॥

^१ The Kosakara discusses this point in detail —क्य पुन कायेन साक्षा
त्करोति । चित्ताभावान् कायाश्रयोत्पत्ते । एव तु भवितव्यम् । स हि तस्माद् व्युत्वाया
प्रतिरन्ध्रपूर्वा सविज्ञानका कायशान्तिं प्रतिरन्ध्रत । यतोऽन्ध्रं भवति शान्ता वन निराश-
समापत्तिनिर्वाणसदृशी वन निरोधसमापत्तिरिति । एवमनन तस्या शान्तत्वं कायन साक्षात्कृत
भवति । प्राप्तिज्ञानसाक्षात्त्रियाभ्या प्रत्यक्षीकारो हि साम्प्रतिक्रिया । *Akk* vi 43 cd

—‘चित्ताभावान्’ कामनेव साम्प्रत्करोति । क्य कायेनैवेवाह—‘कायाश्रयोत्पत्ते’
‘एव तु भवितव्य’मिति स्वमतमाचापस्य । *Saks* p. 566 See *LVP Akk* vi p 224,
n. 2 See *Vm* VIII. 31

^२ Here the Kosakāra deals with one more point —अष्टादश
शंखा इत्यत्र मून किं कारण कायंसाक्षी नोक्त ? He also enumerates various kinds
of *anagaminī* — इत्यभिसमम्य सर्वे चत्वारिण्यदूनानि त्रयोदशसहस्राभ्यनागामिना भवन्ति ।
Akk vi. 43 cd. See *Saks* pp 566-68 and *P Pannatti A* pp 36 37

^३ Cf वा मवाग्राष्टभागसिद्धहृत्त्वे प्रतिपन्नकः । *Ak* vi. 44 ab

^४ Cf. प्रथमध्यानवैराग्यारंभेराग्यमारभ्य । *Akk* vi 44 ab —यस्मात् कामवैरा
ग्यादनागामी व्यवस्थाप्यते तस्मात्तत्र परेणाहृत्त्वप्रतिपन्नको भवति । *Saks* p 568

^५ एकराग-अस्वारण पाद-उद्ध्व-अविज्ञाय अनवससम्पहाणाय पण्णितो पुण्णलो
अरहृत्तफलसिद्धिक्रियाय प्रतिपन्नो । *P Pannatti* p 18

^६ Cf नवमस्यानन्तर्यपये वज्रोपमश्च स । *Ak* vi 44 cd

^७ गया वज्र सर्वं भिनत्ति एवमय समाधि सर्वपनुनाय भिनत्तीति सामर्थ्याद्विद्यापमा
बस्यति वज्रोपमः । भिनत्त्वादसौ न सर्वा भिनत्ति । त्रैधातुवान् दशतप्रहातव्यान् भावना-
प्रहानव्याद्वै कामविचरान् मादद्वावात्रिवान्त्यो प्रवारात् । * सर्वास्तु भेत्तु समर्थे इति
समवम् *Saks* p 568

Cf कथमो च पुणालो वज्रिह्वमभित्तो ? इषेरुष्यो आसवान हया वनासव
वेताविमुत्ति पञ्चाविमुत्ति दिग्ठव धम्मे सय अभिञ्जा सञ्चित्तया उपसपज्ज विहरति ।
सय्ययात्रि नाम वजिरस्त नत्वि निञ्चि अग्नेज्ज मया वा पासाणी वा, एवमव अय वृक्षत्ति
धमिहत्तमभित्तो । *P Pannatti* p 30 —अजिर विय हि अरहृत्तमग्यञ्जाण बद्धव्व,
मनिगच्छिपासाणगच्छि विय अरहृत्तमग्यवज्जा किलेसा । * वजिरेण निञ्चिडवत्तस पुन अपटि
पूरण त्रिय अरहृत्तमगल छिन्नान विल्लान पुन अनुप्पादो दट्टो । *P Pannatti A* p 47

For details and other references, see *LVP Akk* vi. p 228

नयमस्यापि भायाधिकस्य प्रकारस्य प्रहाणायानन्तर्यमार्गे^१ऽन्त्येऽन्त्य
फलप्रतिपन्नक एवायगन्तव्य ।^२

तत्कलार्थं स्यज्ञानं तदेकालम्बनं न वा ॥^३

तस्य वज्रोपमस्य समाधेर्यलाडुत्थित तद्बलोलोत्थमन्त्यविमुक्तिमार्गाख्यं^४
तेन सदैकालम्बन भवति न वा । क्षयज्ञानस्य^५ चतु^(६)सत्यालम्बनत्वात् ॥

[434] तद्वापनेशौचो^७ऽसाग्दृष्टैलोक्यसत्कृतः ।

सर्वकेशेनिसयुक्तः शिवात्रितयपारगः ॥^८

स खलु प्रयाणामास्रगाणा^९ निरवशेषप्रहाणात्तिच्छया च शिक्षाणा^९
पारगमनात् सन्नह्यकस्यापि लोकस्य पूजामर्हतीत्यर्हन्निरुच्यते ॥^९

^१ आनन्तयमार्गे वच्चापम समाधिरित्युच्यते । *Akk* vi 44 cd. Also cf *स्वा*
रूप्यपातवो सयोजनव घनाना निरवशेषज्ञानमुच्यते चित्तसमता वज्रोपमसमाधि । *Aam* p 86

^२ The *Kośakāra* enumerates several kinds of the *Vajropamasamadhi* —
वज्रोपमाया तु बहुभय वणयन्ति । त इम ज्ञानाकारालम्बनभदभिना द्वापञ्चाशद्वज्रोपमा
भवन्ति । पुनर्गोत्रिद्वयभेदात् भूयासो भवन्ति । *Akk* vi 44 cd — दगासहस्राण्यष्ट
पट्टसुसाराणि च प्राणि सतानि वच्चापमाना भवन्तीति । *Saku* p 573

^३ Cf तत् क्षयास्या क्षयपालम । *Ak.* vi 45 a

^४ वज्रोपमसमाधेरतन्त्र परिचमो विमुक्तिपाग । अत एव तत् क्षयज्ञान ।
Akk vi. 45 a

^५ वज्रोपमसमाधि । क्रमेण क्षयज्ञान जायते । एतस्मिन् काले अहत्फल भवत्य
नुत्तर । अपि सवराग्यान्तर्यमाण परिचमालक्षित । इति वज्रोपमसमाधिक्रमेण प्रथम
मगदयस्य क्षयज्ञानं जायते— प्रहीणा मे जाति प्राप्त मयार्हत्व क्षीणा मे सवसयोजनवलेणो
परलेणा । इत्युच्यते अर्हत् । *Aam* p 86 V *infra Adv karika* 441 and 447

कतमो च पुण्यलो सेक्वो ? चत्तारो मगममद्भिन्नो तपो फलसमद्भिन्नो पुण्यलो
सेक्वो । अरटा असेक्वो अवगम्या पुण्यला नव सक्वा नासक्वा P *Pansatti* p 14

^६ Cf अगसोऽग्रसो तदा । *Ak.* vi. 456

^७ V *supra* p 297 n. 1

^८ शिक्षाण्य इति अधिगाल्मविवित्तमधिग्रह ए । ता पुन गीलसमाधिप्रनास्वभावा ।
Akk vi 45 b The *Kośakāra* deals with this top c in detail See *LVP Ak.*
vi. p 230 V *supra* p 196 n 6

^९ यस्य पुण्यलस्य प्यराणा अरूपराणो मानो उद्वृत्तं अविज्जा अनवमेषा पहीणा-
अय अरणा । P *Pansatti* p 180

• एषां पुनस्त्रयाणां मार्गाणां कतमः सास्त्रवो कत^(१)मो निरास्रवः ? तदुच्यते—

[435] भावनाख्यो द्विधा मार्गः समलामलमेदतः ।
दर्शणा(ना)ख्यस्तु विज्ञेयः सर्वस्यैव निरास्रवः ॥

[436] श्रानुपूर्विक्यद्भूयोवीतरागानीतरागाणाम् ।
(-वीतावीतरागिणाम्) *
अशौचाख्योपि बोद्धव्यो नित्यमेवामलीमतः ॥

कतमत्पुनः कतमां भूमिमत्येति ? तदपदिश्यते—

[437 a] भवाद्यं निर्मलोऽप्येति *..... [Folios 131-133 lost]*

Cf आरकता हतता च किलेसारीन सो मुनि ।

हनसत्तरिचक्रारो पच्चयादीन चारहा ।

न रहा करोनि पापानि, अरह तेन बुच्चनी ति ॥ *Vm* vii 2o

* Cf द्विविधो भावनामार्गो दर्शनाख्यस्रवनास्रव । *Ab* vi 1 cd

भावनामार्गो द्विविधो लौकिको लोकोत्तरश्च । दर्शनमार्गस्तु लोकोत्तर एव त्रैधातुक्र-
प्रतिपक्षत्वान् । नवप्रकाराणां दर्शनहत्यानां सङ्कल्पहास्याच्च । *Ab* vi 1 cd

Also cf भावनामार्गे कतम ? दर्शनमार्गाद्दुर्ध्वं लौकिको मार्गो लोकोत्तरमार्गं
मूढमार्गो मध्यमार्गोऽधिमात्रो मार्गं प्रयोगमार्गं आनन्दमार्गं विमुक्तिमार्गं विनोपमार्गंश्च ।
लौकिको मार्गं कतम ? लौकिक प्रथम *नैवसज्जानावजायतन च । लोकोत्तरो मूर्ख
कतम ? दुःखसमुदयनिरोधमार्गज्ञानानि धर्मज्ञानान्दयपक्ष्याणि तंश्च सप्रयुक्तं सनाधि ।
Asm p 68

* For *anupūrva* and *bhūyo-ītaraga*, v supra, pp 57-58

* Cf लोकोत्तरेण वैराग्य भवाद्यादव्यतो द्विधा । *Ab* vi 45 cd

* Folios 131 133 are lost In these lost folios the *Ab* might have
discussed the following topics, which are dealt with in the corresponding
Ab vi 45-61 —

(१) केनाय जैस कुतो वैराग्यमाप्नोति ? (२) कस्यया पुनर्भूया कुतो वैराग्य
भवति ? (३) धर्मज्ञानादनन्तर किमुत्पद्यते ? (४) चकारि धामष्यफलानि ।
किमिदं धामष्यम् ? (५) यद्यनास्रवो मार्गं धामष्यं कथं लौकिकमार्गंप्राप्तं फलद्वयं धामष्यं
फलं मुच्यते ? (६) धर्मधत्तं ब्रह्मचर्यं च । (७) कस्मिन् धानी कति धामष्यफलानि
प्राप्यन्ते ? (८) पदार्थान् । (९) किं पुनरेते पदार्थान् जायन्ति एव तदानीं भवन्त्ययं
पदार्थात् ? (१०) कं पुनरेषां कुलं परिशील्यते । फलात् कोऽज्ञा ? (११) किं कारणं
प्रथमात् फलाप्राप्तिं परिहास्यते ? (१२) किं पुनरिमंश्चैतन् एव पदार्थोऽत्र भवन्ति, अयाऽ-

[VII B 4 Fol 134a] 'तत्र तावदशैक्षस्य चत्वारि ध्यानानि
त्रायारूप्याण्यनागम्यध्यानान्तरं च । शैक्षस्य तु पञ्चारूप्यत्रयं द्वित्वा ।^१
किं पुनरत्र कारणम् ?

[438] सनिशोभं यतस्त्यक्त्वा फल परमुपाश्रुते ।^२

इह खलु यः फलविशिष्टमार्गस्य^३ इन्द्रियाणि सचरति सफल फल[वि]-
शिष्टं च मृद्धिद्वयमार्गं त्यक्त्वा तीक्ष्णेन्द्रियमार्गसंगृहीत फलमात्रमेव
प्रतिलभते । यथाशैक्ष आरूप्यभूमिं निश्चित्येन्द्रियाणि(णि) सचरति नियत
मनागामिफलविशेषमार्गस्य न चाऋयनागामिफलमारूप्यभूमिसंगृहीतम्^४ ।
इत्येतत् कारणम् ।^५

यदुक्तं भगवता— 'क्लेशात्(न्) प्रहायेद्द हि यस्तु पञ्चाद्वार्यधर्मां परि
पूर्णशैक्ष' इति । कियता परिपूर्णशैक्षो भवति ?^६

यस्य ? (१३) त्रिधा परिहाणि (१४) अथ पोत्तफाल परिहीयते तिमसी पुन
जायते ? (१५) अयन्त्याणि सचरता क्तानन्त्यविमक्तिमार्गा भवन्ति ? (१६) क
पुन क्तमा भूमिं निश्चित्याणि सचरति ? (१७) सप्त बापपदवला ।

^१ The top c under d scuss on 3 —क पन क्तमा भूमिं निश्चित्याणि
सचरति ?

^२ Cf अगतो नय निश्चित्य भनी गयस्तु पट यत । Ak. vi 61 cd.

^३ Cf सविषय क्त यत्त्वा फलमाप्नोति वचयत । Ak. vi 62 ab

^४ फल फलविशिष्टं चेति फल मृद्गागामिफलम् । फलविशिष्टं प्रथमध्यानानि
प्रहाणाय प्रयोगानन्त्यविमक्तिविशेषमापलक्षणम् । Saks p 594

^५ न चाऋयनागामिफलमारूप्यमश्रीतमिति । पञ्चानामवरभागीयानां प्रणधानां
नागानानि मूत्र वचनानां दानमगम्य च तत्राभावात् । तन्मात्रं कामवाचनालम्बना
नि । Saks p 594 V sup 2 p 301 n 4

^६ Af er. hi. the Kosakā a deals w h the follow ng top c. इन्द्रियभगवत्
पदद्वयानां नव भवन्ति—वद प्रयक्त्वद् सप्तधावका । Akb vi. 62 d 64 ab
This top c mugh have been d cus ed in the lo po ons of Adv v supra
p 352, n 4

^७ Quo ed n Akb vi 64 cd See LVPAR vi p 267 n 2.

^c पञ्चविं पञ्चावरभागीयानि मयोजनानि सन्नायदुष्टधार्मिकानि । अहम्
धमनि अगम्यनिधमय । Saks p 597

^८ Cf यत्र च मा मिकत्व भिन्न गदो च होति नीत्वा च वदुस्तुतो च धम्मक
विणे च परिगाहवतो च विगारणं च परिहाय धम्म म्नेति पत्रप्र ज्ञानात् विकामलार्मी

शैक्ष^(३)स्य त्रिमिरचाद्यैर्द्वीभ्यां संपूर्णतार्हतः ॥^४

शैक्षस्य पलु त्रिमिः कारणैः परिपूर्णता भवति । समापत्तीन्द्रियफलैः । तद्यथा दृष्टिप्राप्तस्य कायसाक्षिणः अन्यतरयैकल्यास्तु न परिपूर्णता स्यात्प्रागेव... सर्वयैकल्यात् । तद्यथा कामावीतरागस्य श्रद्धाविमुक्तस्यैवं तावच्छैक्षस्य ।

अशैक्षस्य द्वाभ्यामिन्द्रियसमापत्ति^(४)भ्याम् । तद्यथोभयभागविमुक्त-
स्य^५ असमयविमुक्तस्येति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्ती षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

होति ' , आसवान स्या अनासव भेतोविमुक्ति पञ्चाविमुक्ति दिष्टेव धम्मे सय अभिञ्जा सच्छिन्नत्वा विहरति । एव सो तेन अगेन परिपुरकारी होति । '...भिक्षु समन्तपासादिको च होति । स्वयंनारपरिपुरो चा ति । *Ang. iv. p. 3.*

^१ Cf समापत्तीन्द्रियफलैः पूर्णं शैक्षोऽभिधीयते ।

अशैक्षपरिपूर्णत्व द्वाभ्याम् *Ab. vi 64 cd and 65 2.*

^२ कोऽयमभयतो भागविमुक्त ?...यो निरोधसमापत्तिलामी स उभयतो भाग-
विमुक्तः । प्रज्ञासमाधिबलाभ्या बलेनविमोक्षावरणविमुक्तत्वात् । *Ab. vi. 64 ab.*

Cf. कतमो च पुण्णलो उभतोभागविमुक्तो ? इषेकच्चो पुण्णलो अट्ठविमोक्खे कायेन पस्सित्वा विहरति, पञ्जाय चस्स दिस्वा आसवा परिकम्पीणा होन्ति । अयं उभतोभागविमुक्तो । *P. Paññāṭṭhi, p. 14.* —उभतोभागविमुक्तनिर्हेते...पञ्जाय चस्स दिस्वा नि विपस्सनापञ्जाय सङ्खारगतान, मग्गपञ्जाय चत्तारि सञ्चानि पत्तिवत्ता चत्तारोपि आसवा खीणा होन्ति । अयं ' द्वीहि भागेहि द्वे वारे विमुक्तो ति उभतोभाग-
विमुक्तो । तत्राय धेरवादोः—(१) तिपिटकचूलाभयत्पेरो पनाह—समापत्तिया विक्ख-
म्भनविमोक्खेन, मायेन समुच्छेदविमोक्खेन विमुक्तो ति उभतोभागहि द्वे वारे विमुक्तो नि ।
(२) तिपिटकमहाधम्मरत्थित्तत्पेरो नामनिस्सिनको एसो ति वत्ता

“अन्धी यया यानवेगेन तित्ता अत्य पलेति न उपेति सत्थ्य ।

एव मुनी नामकाया विमुक्तो अत्य पलेति न उपेति सत्थ्य ॥”

ति वत्ता, मुत्त आहरित्वा नामकायतो च एपकायतो च विमुक्तता उभतोभागविमुक्तेरिति आह । (३) तिपिटकचूलाभयत्पेरोपनाह—समापत्तिया विक्खम्भनविमोक्खेन एकवार विमुक्तो, मग्गेन समुच्छेदविमोक्खेन एकवार विमुक्तो ति उभतोभागविमुक्तो ।

इमे पन तयोपि घेरा पण्डिता निष्णम्पि वादे वारण दिस्सनीति तिष्णम्पि वाद तन्ति कत्वा ठविमु । सङ्खोपतो एन अहपत्तमापत्तिया एपकायतो विमुक्तो, मग्गेन नामकायतो विमुक्तो ति उभतोभागहि विमुक्तता उभतोभागविमुक्तो । *P. Paññāṭṭhi A. p. 30.*
Also cf सर्वविमुक्त कतम । प्राप्तनिरोधसमापत्तिः सर्वविमुक्तः । *Aam p 87.*

पष्ठाध्याये चतुर्थपादः ।

लौकिकलोकोत्तरदर्शन(न)भाष्यनाशैक्ष[शैक्ष]मार्गभेदेनानेकविधो मार्ग उक्तः । स तु

[439] विज्ञातव्यः समासेन पुनर्मार्गश्चतुर्विधः ।
आनन्तर्यविमुक्त्याख्यां प्रा^(१)रम्भोत्कर्षलक्षणौ ॥^२

तत्र प्रयोगमार्गः कुशलमूलफलस्यारम्भ इत्यर्थः ।^३ तस्यानन्तरमा नन्तर्यमार्गः येन क्लेशाज्जहाति^४ । विमुक्तिमार्गो^५ यः तत्प्रहेयावरणविमुक्ते

^१ Cf मार्ग समासत । विशेषमुक्त्यान्तर्यप्रयोगाख्यदचतुर्विध । *Ak* vi 65 bcd

^२ प्रयोगमार्गो यस्मादनन्तरमानन्तर्यमार्गः । *Akb* vi 65 cd प्रयोगमार्गं कतम ? य संभारमार्गं स प्रयोगमार्गः । यस्तु प्रयोगमार्गं स न संभारमार्गः । संभारमार्गोपनितानि निर्वेषभागीयानि कुशलमूलानि ऊपमगत मूर्धानि सत्यानुकूलशान्ति शौकिकाप्रथमंश्च । *Asm* p 65 (संभारमार्गं कतम ? पृथग्जनानां शीलं शमयविषयस्य कुशलं धृतमपी चिन्तामयी भावनामया प्रज्ञा । *Ibid*)

Cf लौकिका अप्रथमा प्रयोगमार्ग इति गम्यते । यस्तु प्रतिलोमत क्षान्त्यादिमार्गं स कस्मिन्नन्तभवतीति वक्तव्यम ? आह । प्रयोगमार्ग एवान्तर्भवति । *Sak* p 598

^३ आनन्तर्यमार्गो येनावरणं प्रजहाति । *Akb* vi 65 cd — आनन्तर्यमार्गो यनावरणं प्रजहातीति । अप्रहाराणामागतत्वात् । अस्ति स आनन्तर्यमार्गो येनावरणं न प्रजहाति, इन्द्रियसंघाटादियु । *Sak* p 597

Also cf आनन्तर्यमार्गं कतम ? यस्यानन्तरं तिरन्तरं क्लेशं प्रहीणो भवति । *Asm* p 70 V supra p 350 n 1

^४ विमुक्तिमार्गो यस्मात्प्रहेयावरणविनिमुक्त्यान्तं प्रवसत उत्पद्यते । *Akb* vi 65 cd

— आनन्तर्यमार्गस्य दुःखसंज्ञानशास्त्राद्यैरेतं प्रहेयावरणम, दुःखदर्शनप्रहातव्यो निजाया यावद्भावनाप्रहातव्यः । तेन प्रहेयावरणेन निमुक्तो य प्रथमत उत्पद्यते स विमुक्ति-मार्गः । *Sak* p 598 Cf विमुक्तिमार्गं कतम ? यत्तत्प्रहीणे क्लेशे विमुक्तिमाशास्त्रोति । *Asm* p 70 V supra, p 350, n 4

सन्ताने विसंयोगप्राप्तिसहायोत्पद्यते । विशेषमार्गो यस्तदूर्ध्वमन्यकुशलमूल-
प्राप्त्यर्थमुत्कर्षगमनलक्षणः ॥^१

पुनर्मार्गो भगयता ⁽⁶⁾मोक्षपुरप्रतिपादनात् प्रतिपच्छब्देनोक्तः^२ “चतस्रः
प्रतिपदः । अस्ति प्रतिपत्सुखा धन्धाभिज्ञा । अस्ति सुखा क्षिप्राभिज्ञा ।
अस्ति दुःखा धन्धाभिज्ञा । अस्ति दुःखा क्षिप्राभिज्ञा ॥”^३ तासां पुनरिन्द्रियतो
भूमितश्च व्यवस्थानं तदिदं प्रदर्शयते—

[440] तीक्ष्णेन्द्रियस्य मौलेषु ध्यानेषु प्रतिपत्सुखा ।
क्षिप्राभिज्ञान्पयुद्धेस्तु⁽⁷⁾ धन्धान्यत्र विपर्ययात्^४ ॥

मौलेषु खलु चतुर्षु ध्यानेषु यो मार्गः सा सुखाप्रतिपत् । सा च तीक्ष्णेन्द्रि-
यस्य क्षिप्राभिज्ञा तत्रायत्नवाहित्वात् ।^५ नैर्याणधत्सुखा तत्रायत्नवाहित्वा[त्]
शमथविदर्शन(न)योः साम्यात् । तत्रैव सा भृद्विन्द्रियस्य धन्धाभिज्ञा ।
धन्धास्तु तु पञ्चसु भूमिष्वनागम्यध्यानान्तरिकारूप्य⁽⁸⁾त्रयसगृहीतास्वनङ्गपरि-
गृहीतत्वात् । शमथविदर्शनान्यूनत्वात्^६ अनागम्यध्यानान्तरिकयोरा रूप्यत्रये

^१ य एभ्य प्रयागमार्गादिभ्योस्त्रिभ्योऽप्य स विशेषमार्ग । षोडशात् मार्गान्वय-
ज्ञानक्षणात्परेण सप्तदशादयस्तज्जातीया यज्जात्तवा क्षणास्ते विशेषमार्गस्वभावाः । एवम-
न्यदपि विभुविज्ञानम् । *Saks* p 598

Cf विशेषमार्गं कतमं ? तत्र यस्य क्लेशप्रकारस्य प्रयोगानन्तर्येनियमितमार्गं विशेष-
मार्गं । अपि खलु क्लेशप्रहणप्रयाग निरावृत्त्य^७ धर्मवित्ताया वा प्रयुक्तस्य अपि खलु
वंशोपिकान् गुणानभिनिर्हरतो वा यो मार्गः । *Aum* p 70

^२ *Pra spat and marga* are often used side by side in the *Pali Pitkas* —
सिवा लो पत्त निक्खले कट्ठा * युद्ध या * मग्गे वा पटिपदाय वा । *Ang* II p 79,
वि पनावुनो मागामगजाणदस्सन्विमुद्धत्थ पटिपदाजाणदस्सन्विमुद्धत्थ *M sutta* 24
For various interpretations of these two words and their relation, see *Childers*
p 364 b, *PTSD* and *BHSD* p 364—5

^३ Cf चतस्रो पटिपदा । दुक्त्वा पटिपदा दन्धाभिज्ञा, दुक्त्वा पटिपदा क्षिप्रा
भिज्ञा, सुखा पटिपदा दधाभिज्ञा, सुखा पटिपदा क्षिप्राभिज्ञा । *Digha*, xxxiii
1 11 अपरा पि चतस्रो पटिपदा । अकराणा पटिपदा, जमा, * दमा, * समा पटिपदा ।
Ibid See *Vibhanga*, p 331, *Netti*, p 113, *Dhs A* III 375 and *Aum* p 121

^४ Cf ध्यानेषु मार्गं प्रतिपत्सुखाऽनुखान्यनूमिषु ।

धन्धाभिज्ञा मुदुमते क्षिप्राभिज्ञैतरस्य तु ॥ *At* VI 66

^५ अङ्गपरिग्रहणशमथविदस्पनासमताभ्यामपल्लवाहित्वात् । *Akk* VI 66

^६ शमथन्यूनत्वादानागम्यध्यानान्तरे यत्नवाहिनी । विपद्यनान्यूनत्वाच्चाख्या
यत्नवाहिन । *Saks* p 599

चानास्तवो मार्गं तीक्ष्णेन्द्रियस्य प्रतिपत्, दु ख्वा क्षिमाभिज्ञा । मृद्धिन्द्रियस्य
दु ख्वा धन्धाभिज्ञा ।^१

कथ पुनरार्यमार्गो दु खो भवति ? नासौ दु खारमक न दु खसप्रयुक्त !^२
नैप होय । यत्नया^(३) हित्वाभिसन्धेर्वियक्षितत्वात् ॥

पुनरप्येव मार्गो बोधिपक्ष्यशब्देनोच्यते "सप्तत्रिंशद्बोधिपक्ष्या धर्मा ।^३

^१ The *Alphasaṅga* gives the following details तस्य पठमसमन्ताहारो
पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचार उपपज्जति ताव पवता ज्ञानभावना पटिपदा ति
वृच्चति । उपचारतो पन पट्टाय याव अप्पना ताव पवता पज्जा अभिज्जा ति वृच्चति ।
तस्मा यो आदितो किल्लेसे विक्खम्भतो बुवखन सखखारेण सप्पयोगन किलमन्तो विक्खम्भति
तस्म दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो पन विक्खम्भितकिन्हेसो अप्पनापरिवास धमन्तो विरेण
अण्णातुभाव पाप्पुणाति तस्स दधाभिज्जा नाम होति । अपि च तण्हा-अविज्जावत्तेण
समयविपस्यनाधिकारवत्तेण वा पि एतास पमदो द्दुख्वो । *Dhs A III 376-78* Also
see —तथागतस्स हि सारिपुत्तवरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुत्तापटिपदा खिप्पाभिज्जा
व्हेत्तु । महामोगल्लान-वरस्स पठममग्गो सुत्तापटिपदो खिप्पाभिज्जो उपरि तवो मग्गा
दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा । वस्सा ? निदाभिभूतत्ता *Ib d III 520*

^२ The *Kośakata* has discussed this point earlier while dealing with the
dakṣhāṅga of *marga tatyā* एव तर्हि मार्गस्यापि सत्कारदुःखताप्रसंग सस्कृतवात ?
प्रतिकूले हि दुःखमिति लक्षणान्न मार्गो दुःखम । नहि तस्योपाद आर्याणां प्रतिकूलं सबुद्ध
क्षयावाहनात् । *Akṣ vi 3* See *Sakṣ* p 517 For an all ed controversy see *Kr*
xvii 5—इदानीं तेषां अरियमार्ग[अवसेसां सत्कारा दुक्खा]ति कथा नाम होति । तथा यस्मा
अरियमग्गो दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा ति वृत्तो तस्मा तेषां अरियमग्ग अवसेसां सत्कारा
दुक्खा ति यथ लद्धि सेय्यथा पि हेतुवादान । ते सत्कारा पुच्छा सकवादिस्स । *Ko A*
xvii 5 Also see *Ko II 8*

^३ V supra p 196 n 8

On the extension of *Bodhi pakṣh yadhamma* as a technical term see Mrs
Rhys Davids Preface to *Vibhanga* pp xiv—xvi

The *Samyutta n kāya* refers to the Five *Indriyas* य केचि बोधिपक्खिया धम्मा
पञ्चिन्द्रियं तेममग्गमक्खायति कतमे च बोधिपक्खिया धम्मा ? सद्धिन्द्रियं बोधि
पक्खियो धम्मो त बोधाय सवत्तति विरियिन्द्रियं तनिन्द्रियं समापिन्द्रियं पञ्चिन्द्रिय
त बोधाय सवत्तति । *S v p 227*

The *Aggañña sutta* refers to Seven —सत्तनं बोधिपक्खियान धम्मन भावन
मवाय *Digha viii 30*

The *Vibhanga* refers to Seven —तस्य कतमे बोधिपक्खिया धम्मा ? सत्त बोद्धया ।
इमे बुक्खन्ति बोधिपक्खिया धम्मा । *Vibhanga* p 249 *Buddhaghosa* gives the

चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि चत्वारि सम्यक्प्रधाना(णा)नि चत्वारो प्रवृद्धिपादा पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च बलाणि(नि) सप्तयोध्यहान्यष्टाङ्को मार्गः" इति ।

का पुनरिय बोधि ?^१

[441] क्षयज्ञानं मत्ता बोधिस्तथाऽनुत्पादधीरपि ।

[VII A, 4 Fol 134 b]

(1) दश चैकत्र तत्पक्ष्याः सप्तत्रिंशत्तु नामतः ॥^२

सा पुनरेया बोधि क्षयानुत्पादज्ञानरूपा^३सती पुद्गलभेदेन त्रिधा भिद्यते ।

following comment — एतावता सत्त्वं पि सत्तत्तिस बोधिपक्खियधम्मं समूहती महत्त्वा लोकिया पि भावनाय एकारम्मप एकतो पवत्तनसमत्थ बोज्जङ्ग एव दस्सन्तो सत्त बोज्जङ्गा ति आदिमाह । ते लोकियलोत्तरमित्थका नि वेदिनव्वा । *Vbh A p 347*

The *Sampasadn ya sutta* refers to Thirty seven but calls them merely *kusala dhamma* तत्रिमे कुसला धम्मा सेय्ययाद—चत्वारो सतिपट्ठाना चत्तारा सम्मप्य धाना चत्तारो इन्द्रिपादा पञ्चिन्द्रियाणि पञ्च बलानि सत्त बोज्जगा धरियो अट्ठङ्गिको मग्गा एतदनुत्तरपि भन्ते कुसत्रेमु धम्मेषु । *D gha xxviii 3*

The *Netti* speaks of Forty three — तेचत्ताळीत्त बोधिपक्खिया धम्मा ज्ञाण वज्जिर मोहजालपदालन । *Netti p 112* — तेचत्ताळीत्त ति अनिच्चसञ्जा दुक्ख अनत्त पहान विराम निरोधसञ्जा चत्तारो सतिपट्ठाना प मग्गो । *Netti A p 237*

Also see *Ang I pp 38—43 iv p 125 Vm xxii 33 Mūlaka p 23 A Sangaho vii 25—35 Aam (bodhpaksh ka n rdeṣa) pp 113-17 Asm pp 71—74 and S Pundarika p 299* For details and other references see *LVP Ak vi p 281 n 1 The Bodhisattva Doctrine chapter iv (pp 80—164) PTSD and BHS D p 402*

^१ V supra p 125, n 3 See *Aas p 431*

^२ Cf अनुत्पादक्षयज्ञाने बोधिस्तदनुलोभ्यते ।

सप्तत्रिंशत्तु तत्पक्ष्या नामतो द्रव्यतो दश ॥ *Ak vi 67*

^३ क्षयज्ञानं क्तमत ? दुख मे परिणातमिति जानाति । समुदय प्रहाणो निरोध साक्षात्त्वो मार्गो भावित इति जानाति । तदुपादाय यत्त ज्ञानं दानं विद्या वृद्धि बोधिं प्रजा आशोकोऽभिसमय इदमुच्यते क्षयज्ञानम् ।

अनुत्पादज्ञानं क्तमत ? दुख मे परिणातं न पुनः परिणमिति जानानि यावत्त मार्गो भावितो न पुनर्भावयितव्य इति । तदुपादाय ति वित्तरेणोक्तं गात्रम् । *Ak vii 7*

Cf तत्त्वं य च क्षयज्ञानं य च अनुत्पादेऽज्ञाणं इमावि द्व ज्ञाणानि एका पञ्जा । अपि च आरम्भकसंज्ञेतेन द्व नामानि लभन्ति लोणा मे जातं' ति पञ्जानन्तस्त क्षयज्ञानं ति नाम लभन्ति 'नापर इत्यन्ताया' ति पञ्जानन्तस्त अनुत्पादे ज्ञाणं ति नाम लभन्ति । *Netti p 15 V infra Ad karika 479*

तिष्ठो बोधयः ।^१ बुद्धप्रत्येकबुद्धश्रावकबोधयः । उत्तमनिर्वाणाङ्गभूता तदि
तिसृणामपि बोधीनां पुरुषकारफल तत्प्राधान्यत्वात् । मृदुमध्याधिमात्रा-
सप्तनिशुद्धबोधिपक्ष्या धर्माः मृदुमध्याधि^(२)मात्रभेदमिच्छा महायाण(न)म् ।^३
मृदुमध्याधिमात्रभेदमिच्छं बुद्धप्रत्येकबुद्धश्रावक्याण(न)^४मित्युच्यते ।

तस्याः पुनस्त्रिप्रकाराया बोधेरनुकूलधर्माः स्मृत्युपस्थानादयः 'सप्त-
विंशधामतः' । द्रव्यतस्त्वैकादश ।^५ श्रद्धादीनि पञ्च बलानि प्रीतिप्रसन्नभ्यु-
पेक्षासम्यक्संस्कल्पयाकक्रमांन्ताश्च पठिति । अत इदमुच्यते—

[442] सोपेक्षाप्री^६तिसंकल्पं श्रद्धादीन्द्रियपञ्चकम् ।
सप्रसन्नविद्विंशपीत्यं नामभेदस्त्वपेक्षया ॥

[443] बलान्यत्रेन्द्रियाण्येव प्रज्ञैव स्मृत्युपस्थितिः ।
वीर्यं सम्यक्प्रधानार्यं रि(च्छ)द्धिपादा मनस्थितिः ॥^७

कथं पुनरेक वीर्यं चतुर्धा निर्दिश्यते ? तदपदिश्ये—

[444] दोषहाणमनुत्पादं शुखोत्पादं निवर्धनम् ।
सहृत्करोति यत्तद्धि स प्रहाणचतुष्टयम् ॥^८

(४)उत्पन्नाना रागादीनां खलु दोषाणां प्रहाणायानुत्पन्नानां चानुत्पादाय
यद्दीर्यम्, शुशाना च स्मृत्युपस्थानधिपादादीनामनुत्पन्नानामुत्पादाय, उत्पन्नानां
च स्थितये यद्दीर्यं, तत्प्रयोजननिष्पत्तिभेदाच्चत्वारि सम्यक्प्रहाणानि भवन्ति ॥

† V *supta*, pp 204 ff See *Vm* III 128

१-२ These two terms are not mentioned in *Akk*

३ Cf एवमत बोधिपक्ष्या वत इत्यादि भवन्ति । वंश्राधिकानामेकादश । काय
वाक्चक्षुर्गोश्रोत्राणां चीर्यानि इ द्रव्य इति । *Akk* VI, 69 ab — 'दसद्व्याणि' इति
केपाञ्चिनमन । *Sakv* p 600

४ Cf प्रहा वीर्यं स्मृति प्रहा समाधि प्रीत्युपेक्षणम् ।
प्रथमिच्छित्तमकल्पा प्रहा हि स्मृत्युपस्थितिः ॥

वीर्यं सम्यक्प्रहाणार्थं श्रद्धिपादा समापय ।
प्रधानपहृणं सर्वे गुणा प्रायोगिकास्तु ते ॥ *Ak* VI 68-69

See *Asa* p 116 and *A Sangaha*, VII 33

५ धत्तारो साम्पण्यात्ता-इष चित्तु अनुत्पन्नाना पापकानं अकुमगानं धम्मानं अनुत्पादाय
छन्दं जननि वापमनि विरियं आरभन्ति चित्त पाण्हानि पदहन्ति, उत्पन्नान पापकानं अकुमगानं
धम्मानं पहाताय , अनुत्पन्नान कुमगानं द्विनया उत्पन्नान कुमगानं पारिपूरिया' धम्मानं
पदहन्ति । *Vbh* p 209

[445] छन्दव्यायाममीमांसा चित्ताकृष्टाः समाधयः ।

रि(श्च)द्धिपादास्तु चत्वारो गुणसम्प⁽⁵⁾त्तियोण(न)यः ॥^१

छन्दमधिपतिं कृत्वा यो णि(नि)ष्पद्यते समाधिः स छन्दसमाधिः । कुशलमूलच्छन्दमूलकत्वात् समाध्यादिगुणनिष्पत्तेः, तस्मादसौ छन्दसमाधिरित्युच्यते । तत्प्रमथाः सर्वा गुणार्थयः । एवं वीर्यं चित्तं मीमांसामधिपतिं कृत्वा निष्पन्नः समाधिः स एव च्छन्दवीर्यंचित्तमीमांसासमाधिश्चतुर्विधः^२ । (6)प्रहाणसंस्कारैः च्छन्दवीर्यंस्मृतियुद्धिश्चद्वाप्रस्त्राधिचेतनोपेक्षाभिः प्रत्येकं समन्यागतः सर्वगुणसमृद्धिनिष्पादको भवति छन्दवीर्यंचित्तमीमांसापरिग्रहः सामर्थ्यात् । कुशलधर्मच्छन्दे हासति कुतस्तत् प्राप्त्यारम्भः ? आरब्धेषु च वीर्यं यदि न तत्प्रगुणमेव चित्तं भवति न कार्याभिनिष्पत्तिर्भवति । यथाऽ-रणीमभिनिर्मथ्याप्यन्तरायव्युपरमो भवति पुनः शैत्यमापद्यते तद्वदिति । वीर्या-नुवृत्तये चित्तमधिपतिमिष्यते । तत्प्रवणेऽपि चित्ते यदि सूक्ष्मान् समाध्युपकेशात्रोपलक्ष्य परिवर्जयति यदि समाध्यनुगुणान्, गुणांस्तु सामान्यलक्षण-शक्तिक्रियानुत्तमार्थाङ्गभूतानुपलक्ष्य, प्रज्ञया (3)नोपचिनोति तस्यान्यायारब्ध-वीर्यं त्रयमप्येतन्न प्रयोजननिष्पत्तये भवति । एवं छन्दवीर्यश्चद्वास्मृतियुद्धि-प्रस्त्राधिचेतनोपेक्षास्थानामष्टाणां प्रहाणसंस्काराणां समाधिपरिग्रहसामर्थ्यं यथायोगमवगन्तव्यम् ॥

[446] प्रोक्तं योधिप्रयेशित्वाच्छ्रद्धादीन्द्रियपञ्चकम् ।

कथितं बलशब्देन त⁽⁹⁾देवानमिभूतितः ॥

श्रद्धावीर्यंस्मृतिसमाधिप्रसारुपाणि खलु पञ्चेन्द्रियाणि^३ बोधिपक्षेऽप्यवस्थाप्यन्ते । योधिप्रयाधिगमे श्रद्धादीनां पञ्चानामैश्वर्याधिक्यात्, सर्वभूमी-पूपलभ्येश्च । एतेषां चाधिमात्रमध्यमृदुतरतमविशेषाद्दृष्टप्रभृतीनां व्यवस्थानं भवति । तान्येव योधिपक्षेऽप्यिन्द्रियाण्यु[VII B, 5. Fol. 135 a.]⁽⁴⁾क्तानि, न चजुरादीन्याहातयतेन्द्रियपर्यवसानानि । एषामेवै[श्वर्यं]द्विलिङ्गत्वात् ।^४ इहेन्द्राः द्विविधाः । चित्तेश्वराश्च धनेश्वराश्चेत्यतः इन्द्रलिङ्गमिन्द्रियम(मि)-

^१ चत्वारो इद्धिपादाः—इव भिन्नं छन्द-समाधिपदानसंभारममप्रागतं इद्धिपाद भावेति, विरिय, चित्त, वीमंसा इद्धिपाद भावेति । *Ibid.* p. 216.

^२ The *Kośakāra* initiates a controversy : ये त्वाद् "समाधिरेवैद्धिः पावाश्च छन्दादयः" इति । तेषां इव्यनस्त्रपोदश बोधिपक्ष्या प्राप्नुवन्ति । च्छन्दचित्तपोराधिक्यात् सूत्रं च विरुध्यते । *Akh.* vt. 69 ed. See *Sukr.* p. 602. V. infra, *Adv. kārikā* 524.

^३ V. supra, p. 54, notes.

^४ V. supra, p. 45, n. 1.

लिकृत्तेन्द्रियाणि । यथा पृथिवीश्वराणां पट्टादीनि लिङ्गानि भवन्ति यैः पृथिवी
श्वरोयमिति प्रज्ञायते । यथा च पृथिवीश्वराः विभूषणोपभोगैः पट्टादिभ्यस्ते
तथा चित्तेश्वराणामार्यधनसमृद्धानां च श्रद्धादीनि विष्कम्भितप्रहीणविपक्षाणि
निर्मलानि लिङ्गानि भवन्ति ।

तत्र तावच्छ्रद्धायाः स्वलक्षणं^१ बुद्धधर्मसङ्गान् सम्भावयतश्चित्तं प्रसाद-
मुपयाति सद्भूतगुणयोगादपेतदोषत्वाच्च, तद्धर्मेषु च प्रसादात्मकमेवार्थित्व-
मुत्पद्यते । प्रतीत्यसमुत्पादादीनां वा यथाभूतप्रत्यवेक्षणात् कर्मफलादिषु
तत्र संभावना भवति । तथा च संभावयतो यश्चेतसः प्रसादः सा श्रद्धा नाम
धर्मश्चित्तेन सप्रयुक्तः ।^२ यदा(थाऽऽ)दर्शादौ धर्मसमूहे धर्मान्तरत्मादर्शं
प्रसादादय, एवमरूपिणि चित्तादिधर्मसमुद्भवा धर्मान्तरं श्रद्धादयः, चित्तस्या-
श्रयभावात् प्राधान्यात् स(३)न्तानानुवृत्तेश्च चित्तव्यपदेशः ।

धीर्यं शा(ना)म चेतसोऽप्यु(भ्यु)त्साहलक्षणं प्रयोजन(ने) वार्थिशक्यतां
संभाव्य विविधमीर्यत इति धीर्यम् ।^३

स्मृतीन्द्रियं नाम कायादिषु प्रस्योपलक्षितेषु या खल्वविपरीतामि
लपना प्रत्यभिज्ञानम्, येनावधारिते विषयसंभोगश्चेतसि न भवति स खल्व-
संभोगः स्मृतीन्द्रियम् ।^४

(५)चेतस एकाग्रलक्षणं समाधीन्द्रियम् ।^५ विषयग्राहिविषयिणो धर्मास्त
देकालम्यन चित्तमेकाग्रमित्युच्यते । विचित्रविषयप्रयुते ह्यनवस्थिते चेतसि
तत्त्वावधारणं न भवति । यथा खलु विद्रुतजवनाभ्यारूढ, पुरुषः प्रतिमुख-
मागच्छता हृष्टपूर्वाणामपि मनुष्यादीनां न शक्नोति व्यक्ति(६)मुपलक्षयितुमेव-
मनेकविषयप्रयुते लघुपरिचरिणि चित्ते न कायादिविषयतस्योपलक्षणा भवति ।
यदा तु सुखारथिनेषु समाधिनेकस्मिन् विषये चिरं चित्तमाधार्यते तदा
धर्मन्तरमुपलक्षयति । तस्मान् कुड्य इव रङ्गस्य श्लेषः समाधिरालम्बने
चित्तस्याधारः ।

प्रज्ञेन्द्रियं^६ यत् स्वसा(७)मान्यलक्षणमुपलक्षयति । यच्च कायदीनां तस्य
मभिमुखवदवस्थितं प्राप्तमिव श्लिष्टमिव पृष्ठे(८) इ)य च लक्षयति सोपलक्षणात्

^१ The Kośakāra does not give the definitions in detail

^२ V supra p 71 n 4

^३ V supra p 73 n 3

^४ V supra, p 69, n 4

^५ V supra p 70

^६ V supra, p 70, n. 3

प्रहेन्द्रियम् । यद्यपि सर्वचिन्तेषु यथाधिपये प्रत्युपलक्षणा विद्यते न तु सा यथार्थप्रवृत्तेति न सेन्द्रियम् ।^१

एतान्येवेन्द्रियाणि श्रद्धादीनि यस्माद्योगिणः(नः) क्लेश^(२)संग्रामावतीर्णाः क्लेशानीकविजये प्रधानाद्भूतानि राज्ञ इव हस्त्यादयस्तस्माद्बलानीत्युच्यन्ते ।^३

[447] बोधनार्थेन निर्दिष्टं शास्त्रा बोध्यङ्गसप्तकम् ।

प्रतीत्यादि(-स्या) परमार्थेण(न) प्रज्ञेत्यन्तमनुग्रहात् ॥^४

समानेषु बोधिपाक्षिकत्वे विशेषेणैते सप्तधर्मा बोध्यङ्गानि भवन्ति । भावनामार्गे स्वत्वे^(५)तेषां प्राधान्यं दृष्टसत्यस्या[न]त एव । धर्मोपलक्षणोपलक्षितस्वरूपादिषु गुरुबोधेषु स्मृतिप्रमोषदोषापनयनार्थमादौ स्मृतिसबोध्यङ्गमुक्तम् ।

ह्लाद प्रसन्नधिः^६ । रागजादिपरिदाहप्रतप्तचित्तशरीरस्य श्रीष्मार्क-प्रतप्तस्यैव शीतोदकहृदावगाहनादनास्रवज्ञानसंमुखीभावा[VII A, 5 Fol 135 b]^(७)द्यत् कायचित्तप्रह्लादः स धर्मः प्रसन्नधिः ।

उपेक्षा^८ नाम रागद्वेषपक्षपातविक्षेपेण यथाभूतज्ञेयमधेक्षमानस्य यच्चित्त-समताम्यतरपक्षाभिर्लसंस्कारविपक्षो निर्वाणशय्या सोपेक्षा बोध्यङ्गमित्युच्यते ।

अत्र पुनः प्रीत्यादीनि वीर्ययपि कृता[वशे]वाणि चत्वारि पूर्वमेव व्याख्यातानि । तेषां पुनः सप्तानां बुद्धि^(९)धर्मप्रविचयलक्षणा बोधिश्च बोध्यङ्गं च ।^{१०} ज्ञानं हि बोधिः ज्ञानं च प्रज्ञा शेषाण्यङ्गान्येव ॥

तेषामपि च

[448] प्रीतिप्रसन्नधुपेक्षाणामुक्ताद्देतोस्तदङ्गता ।

निरामिप्रीतिप्रसन्नधुपेक्षाभिः प्रीणितेन्द्रियग्रामः सुखमनुद्विशो बोधिम-

^१ For the difference between *prejā* and *prejā indriya*, see *Kv A* xix 8 V supra, p 54, n 4

^२ परित्तानि भवतीन्द्रियाणि महान्ति भवन्ति बलानि । *Asa* p 115

^३ सप्त बोध्यङ्गाः—सति धम्मविचय विरिय-नीति एस्सद्धि समाधि-उपेक्षासम्बोध्यङ्गो । *Vbh* p 227

^४ V supra, p 72, n, 1

^५ V supra, p 72, n 2

^६ Cf तत्र धर्मप्रविचयसबोध्यङ्गं बोधि, बोध्यङ्गं च, सम्यग्दृष्टिर्मागं मार्गं ज्ञेयेति वेत्तापिका । *Akb* vi 70

धिगच्छति । याए(नि) चैषां लक्षणनिर्देशकारणान्युक्तानि ततश्च बोध्यङ्ग-
त्वमिति ।

(३) संकल्पादेशतुष्कस्य पथो ज्ञेयानुहृत्यतः ॥

अङ्गतेति यतंते । सम्यक्संकल्पसम्यग्वाक्कर्मान्ताजीवानां सम्यग्दृष्टि-
सम्यग्वायामसम्यक्स्मृतिसम्यक्समाधीनामिव मार्गानुहृत्यादङ्गत्वम् ॥

अयं पुनरार्यमार्गसतत्त्वपिण्डार्थः—

[449] विद्याप्रमः शृङ्खलविकल्पभूमिः शीलानुयात्रः स्मृतिवीर्यमित्रः ।
समाधिसर्वा^(४)धिसुरसोपभोगो मार्गो विमुक्तिद्वयधिष्ययोगोऽयम् ॥

[450] प्राधान्यं सप्तवर्गस्य प्राग(र)म्भोष्मतादिषु ।

अत्र पुनः

यथाक्रमं विबोद्धव्यं भावनादृष्टिमार्गयोः ॥^५

तत्र स्मृत्युपस्थानान्यादिकर्मिकाद्यस्याप्रमाधितानि कायादिस्वभावो
पलक्षणत्वात् । सम्यक्प्रहाणान्यूष्मगतेषु । तत्र संसारणि(नि)र्वाणयोरादी-
नयानुशंसदर्श^(६)ने बलवद्दीर्घाश्रयणात् संसारपात्मुत्तरति । मूर्धाद्यस्याया-
मृद्धिपादाः प्रमाद्यन्ते तेषु समाधिवल्ललाभाच्चित्तनिप्रदे सति परिहाण्या-
मावाप्त कदाचिद् शुण्धनदरिद्रो भवति । इन्द्रियाणि कषा(क्षा)न्तिष्यपाया-
त्यन्तनिवृत्तौ तदाधिपत्यात् । यलान्यत्र(प्र)धर्मेषु ज्ञेयानवमर्दनीयत्वात् ।
बोध्यज्ञाना माधनामार्गं प्रा^(७)धान्यं चासीद्दण्डोपमया मार्गभावण(न)या निरक्ष-
रोपज्ञेशप्रहाणात् । नधप्रकारतया चा मलप्रहाणे सति बोधेरासन्नीमावात् ।
दर्शण(न)मार्गं मार्गाज्ञानि^८ दर्शनहेयज्ञेशप्रहाणार्थमाशु श्रैघातुकातिक्रमनो
(शो)त्पादात् । आ^(९)नुपूर्वाव्यतिप्रमस्तु^{१०} देशनानुहृत्यात् ॥

अथ कस्माद्यैतत्सिद्धधर्मधर्मिभूतं चित्तं (७) बोधिपक्ष्येषु ए(न) व्यक्षया-

^१ Cf भारिकमिबनिर्वेपभागीयेषु प्रमाधिता ।

भावने दशने चैव सप्त वर्गा यथाक्रमम् ॥ Akk vi 70

^२ Cf बाज्यामप्र'वान् भावनामार्गं बोध्यगानि । गमनप्रभाविनत्वादर्शनमार्गं मार्गा-
गानि । "तत्र धमत्रविचयमवाप्यग बाधिर्वा'एव च सम्यग्दृष्टिर्वा'र्गं मार्गं चति वैभाविता ।
Akk vi. 70

^३ the Kodakāra deals with this point in detail अपरे पुनरभित्वं च न
बोधिपक्ष्याणामानुपूर्वी वक्ष्यन्ति Akk vi. 70—'अपरे पुनराह' इत्याद्यायं १—'एषा
वैभाविर्'मित्र प्रम, तथा तममिस्ता बाधिपक्ष्याणामानुपूर्वी वक्ष्यन्ति । "Saks p 603

पितम् ? संज्ञाचेतनामनस्कारच्छन्दाधिगोक्षाद्यश्च घर्मा बोधिपक्ष्येषु ण(न) व्यघस्थाप्यन्ते ?^१ तद्विदमनुवर्त्यते—

[451] न चित्तं राजकल्पत्वाद् गुणदोषानुवर्तनात् ।

राजस्थानीयं रज्जु चित्तं तद्वोधिपक्ष्यैर्धर्मैर्विशोध्य मोक्षसुखमुपलभ्यते । यथैव च गुणानुवर्ति चित्तं तथैव दोषा^(१)नुवर्ति । यथोक्तम्—“चित्तसंक्लेशात्सत्त्वा संक्लिष्यन्ते । चित्तव्यवदानहेतोश्च विशुद्ध्यन्ते ।”^२ तस्य रागादयः संक्लेशकराः, श्रद्धादयो व्यवदानाघायिनस्तस्माच्चित्तं न व्यवस्थापितम् ।

व्यवहारानुकल्पत्वात् संज्ञा द्वेषेषु नेप्यते ॥

प्रायो हि व्यवहारानुपतिता संज्ञा बोधिपक्ष्यास्त्वेकान्तेन परमार्थपक्ष-
भजमानाः ॥

[452] ^(१)विपाकफलनिम्नत्वान्मार्गोक्तेश्च न चेतना ।

चेतना खल्विष्टानिष्टविपाकनिर्वर्तण(न)त्वात् मार्गशब्देनाभिधानाद्य
नोच्यते ।

नाप्राधान्यान्मनस्कारो विद्याऽविद्याप्रवर्तण(ना)त् ॥

मनस्कारोपि सम्यग्दृष्टेरङ्गभूतत्वाद्प्रधानं विद्याऽविद्याप्रवर्तण(ना)द्य ॥

[453] क्रियारम्भप्रधानत्वान(न्न) च्छन्दो वीर्यवृंहणात् ।

छन्दः [VII. B. 6 Fol. 136 a] ^(१)खलु कर्तृकामतारूपः क्रियारम्भः
प्रभाव्यते । वीर्यं चानुवृंहयति । तद्वीर्यं बोधिप्रतिलम्भकर्तव्यतापरिसमाप्ते-
रुर्ध्वं यावदनुवर्तते ।

नाधिभोजः समारोपान्न स्पर्शो दौर्बिभाव्यतः ॥

प्रायेण खल्वधिभोजोऽधिमुक्तमनस्कारेषु घर्तते । स्पर्शोपि प्रित्तिनि-
पातमात्रविप्रतिपत्तेर्दुरवधारवृत्तिः । तस्मात्प्रोक्तः ॥

[454] नार्यवंश^(१)द्वयप्राप्पार्यो(- प्या) [अ]विशारदवृत्तिः ।

^१ This point (*Ad. kārikās* 451-456) is not discussed in *Abb.*
V. *supra*, p. 50, n. 2.

^२ V. *supra*, p. 46, n. 1.

चत्वारः सत्कार्यवशात्^१ ह्यपत्रान्ये च । नद्यप्रयत्नितमिन्द्रुदविशारद
वृत्तित्वात्त बोधिपक्ष्यात् (क्ष्या) ।

त्रा(ना)प्रमाद पराङ्गत्वान्नाहिंसाऽविहेठनात् ॥

वीर्यभाण्डागारिक एतत्प्रमाद । अविहिंसा च विहेठनामानप्रति
पक्षयाशोक्ता ॥

[455] सत्त्वाधिष्ठानवृत्तित्वात्त मैत्रीरुत्थादय ।^२

(^३ धर्माधिष्ठाना एतु बोधिपक्ष्या मैत्र्यादयस्त्वकान्तेन सत्त्वाधिष्ठाना ।

मार्गाङ्गाद्यैरदेशत्वान्नाप्यवेत्यप्रसक्तय ॥

अवेत्यप्रसादा एतु मार्गाङ्गैरदेशत्वभावत्वादक्षैकदेशरूपत्वाच्च न पुन
बोधिपक्ष्येषुक्ता ।

[456] नाद्वेषे शुभमूलेभ्य सत्त्वगोचरमानत ।

सत्त्वाधिष्ठानप्रवृत्ता हि अद्वेषे । तस्मान्न बोधिपक्ष्य ।

(^४ प्रौढासीन्यात्त निर्माण दविष्ठान परधनि ॥

निष्क्रिय एतु निर्माण क्रियावत्तस्तु बोधिपक्ष्या धर्मा । परतो घोष
एतत्तपि याधिपक्ष्याङ्गभावा(बो) बोधैर्बहिरङ्गभावाद्दिप्रकृष्यते । तस्मात् सत
विशुद्धेव धमा बोधिपक्ष्या ॥

कति पुनर्बोधिपक्ष्या सास्त्रया कत्यनास्त्रया ? तदिदं प्रदर्शयते—

[457] बोध्यङ्गान्यरजस्का^५ नि बोधि(धे)र्नेदिष्टमानत ।

तन््यान्यनरोध्यानि समलान्यमलान्यपि ॥^३

बोध्यङ्गानि एतु बोधैरासन्नतमत्यादेवान्तानाद्यवाणि । तदन्ये तु
सास्त्रयानास्त्रया सर्वे हि कुशुग धमा धार्यमागावाहका निगाना(रा)शयाश्च ।
याधिप्रयसनिष्टपरिप्रष्टाङ्गभाया याधिपक्ष्या इत्युच्यते । उक्तं हि भगवता—

^१ Cf धनारो न भिक्खव अरियवसा अगत्ता इय भिक्खु सन्नुटो होति
इतरीनेने वावरेन निग्गहानन सनायतन । एतं च पर भिक्खवे भिक्खु भावनासामो
होति भावनासाम । *Ang ii pp 27 28*

^२ V inf 2 *Abh kārikā* 588

^३ Cf अनास्त्रवाणि बोध्यङ्गमार्गाङ्गानि द्विपतरे । *At vi. 71 ab.*

“अधिगतो (७)मे पौराणो मार्गः”^१ इति वचनात् । शास्त्रे तु बोध्यङ्गोपरि ये पठ्यन्ते सम्यग्दृष्ट्यादयो धर्मास्तेऽनात्म्या इति ॥

कस्यां पुनर्ममौ कियन्तो बोधिपक्ष्या विद्यन्ते ?^२

[458] आद्ये ध्यानेऽसिला मौलेऽनागम्ये प्रीत्यपाकृताः ।^३
द्वितीयेऽप्यपसंकल्पाद् द्वयोश्चास्मात् द्रयादते ॥^४

[459] शीलाङ्गोभ्यश्च ताभ्यां च द्रष्टव्या त्रिष्वरूपिषु ।
बोध्यङ्गोभ्यश्च सर्वा(र्वे)भ्यो कामे बोध्यङ्गवर्जिताः ॥^५

तत्र तावन्मौले ध्याने सर्वेऽपि सत्त्व(त्रि)शब्दबोधिपक्ष्या विद्यन्ते । अनागम्ये तु प्रीतिवर्जिताः । तत्र प्रीतेरभावात् । धीतरागाधीतरागसाधारणैषा भूमिरिति नास्ति प्रीतिः । द्वितीयं तु ध्याने संकल्पवर्जिताः सर्वे विद्यन्ते । तृतीयचतुर्थयोस्तु ध्यानयोः संकल्पप्रीतिवर्ज्याः (७) पञ्चविंशत् । ‘च’शब्दाद् ध्यानान्तरेऽपि पञ्चविंशत् संकल्पप्रीतिवर्जिताः । त्रिष्वारूप्येषु सम्यग्वाक्यमा-
न्ताजीवैस्त्रिभिः प्रीतिसंकल्पाभ्यां च । भवात्रेऽपि शीलाङ्गभयप्रीतिसंकल्प-
बोध्यङ्गवर्जिताः पञ्चविंशतिः । कामघातावपि बोध्यङ्गवर्जितास्त्रिंशद्विद्यन्ते
इति । ये पुनरणा(ना)स्यवाप्येव मार्गाङ्गानोच्छ्र(न्ति) तेषां तैरपि वर्जिताः
शेषा बोधिपक्ष्या विद्यन्ते इति । गतमेतत् ॥

इदं तु वक्तव्यम् । बोधिप(पा)क्षिकाधिकारे—

[460] यास्तत्प्रथमताः प्रोक्ताश्चतस्रस्तत्र कोविदैः ।
न्यामानक्रान्तिवैराग्यफलाप्त्यवविष्टद्विषु ॥^६

^१ Cf अधिगती सो म्याय धम्मो गम्भीरो... Vinaya, I p 3

^२ See Aam p 117

^३ Cf सकला प्रथमे ध्यानेऽनागम्ये प्रीतिवर्जिता । Ak. vi 71 cd

^{४-५} Cf द्वितीयेऽप्यत्र सकल्पाद् द्वयोस्तद् द्वयवर्जिता ।

ध्यानान्तरेऽपि शीलाङ्गताभ्यां च त्रिष्वरूपिषु ॥ Ak vi 72

^६ Cf लोकिना अणि हि सम्यग्दृष्ट्यादय सन्ति । ते तु नार्यमार्गस्य लभन्ते ।
Akb vi 71 ab Al-o Cf तत्र सप्त बोध्यगान्यनासवाणि । पद् विभाज्या । ते सास्त्रवा
वा अनासवा वा । अपर साह । सप्त बोध्यगानि आर्यमार्गदत्तेन साकल्पेन अनासवाणि ।
अन्ते शिष्टा द्विषा विभाज्या । Aam p 113

^७ This topic is not discussed in Akb

न्यामावप्रान्तितप्रथमता वैराग्यतप्रथमता, फलप्राप्तितप्रथमता
इन्द्रियान्तरविबुद्धितप्रथमता VII A 6 Fol 136 b⁽¹⁾मता तासु खद्येतासु
चतस्रसु तत्र[ध]मतासु—

[461] अष्टाना नीरजस्काना मार्गाङ्गाणां(ना) यथायथम् ।
तास्वेकस्याध्वसु ज्ञेयौ लाभालाभौ नवाश्रयौ ॥

बोधिपक्ष्यभावनाप्रयुक्तस्याधेत्यप्रसादप्रतिलभोऽवश्यम्भावात्त्यतो वक्त
व्य कस्मिन् सत्ये दृश्यमाने कस्याधेत्यप्रसादस्य^१लाभ ? तदिदं^२ निर्दिश्यते—

[462] त्रिसत्याधिगमे लाभ शीलधर्मप्रसादयो ।
मार्गसत्येक्षणे बुद्धसङ्गोचरयोरपि ॥^३

दु ससत्यमभिसमागच्छप्रार्थकान्तानि च शालानि प्रतिलभते धर्मं
चाधेत्यप्रसाद । कतरस्मिन् धर्मं ? तस्मिन्नेव दु खसत्ये । धर्ममात्रमिदं
सर्वं द्वादशायतनमात्रमित्यर्थः । नात्र^(४)कश्चिदेक सर्वमैदान्वयी जातिद्र
व्यारयो धर्मो विद्यते । न चात्र सन्ति पुरुषजीवपुद्गला भूतकोटय शशधिपाण
कृपा निरात्मान इति । एष समुदयमभिसमागच्छता द्वयोरेव लाभ ।
तद्विभिरोध समागच्छतो द्रष्टव्यम् । मार्गसत्येक्षणे तु बुद्धे भगवति प्रसादो
लभ्यत तत्सङ्गे च । सद्भूतमा^५र्गाप्यायी भगवान्मार्गज्ञो मार्गदोशक[ ] ।
येपि च तं मार्गं प्रतिपन्ना आचका शैक्षाशैक्षा पुरुषवृषभा ये च सप्तसद्धर्मा
दि^६प्रदीपप्रकाशितबुद्ध्याशयसा(?) च बोधिसत्त्वसिद्धा दर्शनमार्गगुह्या
ध्यासिन तेषु च प्रसादो भवति द्वयाकारध्रुवास्वरूप । सोऽयं विस्तरेणोच्यते ॥

[463] बौद्धात्सङ्घादते मा^(६)र्गाधा श्रद्धा सत्यगोचरा ।
धर्मविद्येत्यप्रसादोसौ सप्रतीत्यप्रमानतः ॥

स पुनर्धर्मो निवाण^७ बोधिसत्त्वसम्तानिकश्च मार्गं ॥

क पुनरेष बुद्ध को वा तप्रसाद इत्यपदिश्यते—

^१ Cf बद्ध धम्म सद्धच अवे चप्पत्तावेन समन्नागतो होति । S II p 69
See Ang II p 57

^२ Cf त्रिनयवगन शीलधर्मवियप्रसादयो ।
लाभो मार्गाभिसमय बुद्ध तत्सङ्गयोरपि ॥ Ak. vi 73 cd 74 ab

^३ V supra p 196 n. 3

^४ Cf धम्म सत्यप्रथं बोधिगत्वप्रत्यक्बद्धयो । Ak 74 cd
V supra p 126 n. 1

[464] मोहनिद्रातमोनाशाद्दीनेत्रोन्मीलना[त्] स्वयम् ।
बुद्धो यस्तद्गुणे श्रद्धा प्रसादः स जिने मतः ॥

द्विप्रकारो हि बुद्धशब्दस्यार्थो मु⁽⁶⁾ख्यो गौन(ण)श्च । तत्राद्यो बुद्धक-
(का)रका बुद्धस्याशैक्षा धर्माः । गौन(ण)स्तु तदाधारेण शरीरे तत्फलभूतेषु
चाष्टावशस्वावेखिकेषु बुद्धगुणेषु बुद्धशब्दसाधुत्वं पूर्वमेव प्रदर्शितम् ॥^६

[465] शैक्षाशैक्षगुणाढ्यानां पुद्गलानां य आकतः ।
तद्गुणालम्बना श्रद्धा प्रसादः सङ्घोचरः ॥^७

उक्तं हि सूत्रे—“कति भदन्त लोके ⁽⁷⁾दक्षिणीयाः ? द्वौ शृङ्गपते शैक्षा
अशैक्षाश्च ।^७ तत्राप्यादश शैक्षाः नव शैक्षाः ।”^४ इति विस्तरः ॥

[466] शीलानां यत्तु वैमल्यं तत्प्रसादस्तथैव तु ।

कति पुनरेषां द्रव्यतः कति नामतः ?

द्रव्यतो द्वयमेवैतन्नामतस्तु चतुष्टयम् ॥^५

श्रद्धा रत्नत्रयालम्बनभेदेन त्रिधा मित्वार्यकान्तानि च शीलान्येकधा
कृत्या त⁽⁸⁾त्रापि वैमल्यप्रसादोक्तिः । यदि निर्मलं तत् प्रसङ्गमित्युच्यते ॥

इदमिदानीं वाच्यम् । ^६अथ कस्मात्समन्वागतोपि शैक्षः सम्यग्ज्ञानेन
सम्यग्विमुक्त्या चाष्टाभिरङ्गैः समन्यागतः शैक्षः प्रातिपद इत्युक्तं दशभिरहं
क्षीणाश्च इति ?^६ तदुच्यते—

[467] शैक्षस्य पन्धरोपत्वाद्विमुक्तिर्णा(र्ना)ङ्गमिष्यते ।^७

^६ V supra, p 125, notes

^७ V. supra, p 126

^८ Cf कति नु खो भन्त लोके दक्षिणोण्या कथं च दान दातव्यं ति ? द्वे लो
गृहपति लोके दक्षिणोण्या सैलो च असेलो च । *Ang* I p 63.

^९ V supra, p 126, n 2.

^{१०} Cf. भार्गवच द्रव्यतस्तु द्वे श्रद्धाशीलं च निर्मला । *Ab* vi 75 ab

^{११-१२} Cf सूत्र उक्तम्—“अष्टाभिरङ्गैः समन्यागत शैक्षो दशभिरङ्गैः समन्यागतो-
द्योषा” इति । कस्मात्समन्यागतस्य सम्यक् विमुक्तिः सम्यग्ज्ञानं च नोक्तम् ? *Ab* vi 75 cd
अष्टाभिरिति । “नतमंरष्टाभि ? संशया सम्यग्दृष्ट्या यावच्छेदोऽस्य सम्यक्समा-
पिनिति । दशभिरङ्गैः “नतमंरष्टाभि ? सर्वथा सम्यग्दृष्ट्या यावदशोऽस्य सम्यक्समा-
पिना अवश्या सम्यक् विमुक्त्या अवशेषेण च सम्यग् ज्ञाननेति । *Saka* p 606.

^{१३} Cf नोक्ता विमुक्ति शैक्षाङ्गं बद्धत्वात् सा पुनर्दिष्टा । *Ab* vi. 75 cd

शै(०)क्षस्य विद्यमानापि अनाकारित्याश्राङ्गमुच्यते । सत्यामपि हि तस्या क्लेशवन्धनवज्ज शैक्षो ण(न) च धिमोक्षो युज्यते ।

का पुनरिय विमुक्ति कतिधा च ? तदपदिश्यते—

मोक्षधिमोक्षरूपत्वान्नित्यानित्यत्नतो द्विधा ॥^१

स्वरूपभेदादपि द्विधा प्रकारभेदादपि । स्वभावभेदात् मोक्षाधि मोक्षस्थभागा ।^२ [Fol VII B 7 137 a] (१) प्रकारभेदोपि चरान्तरभेदात्, सामयिकी कान्ताऽकोप्यभेदाद्वा^३ रा[ग]धिरागाविद्याधिरागभेदाच्च ॥

^१ Cf सा पुनर्द्विधा ।

असंस्कृता क्लेशहानिरधिमुक्तिस्तु संस्कृता ।

साङ्गं सव विमुक्ति इ

Abk vi 75 d 76 abc.

क्लेशग्रहाणमसंस्कृता विमुक्ति । अज्ञानधिमोक्ष संस्कृता विमुक्ति । *Abk vi 76 ab* The Kosakara here introduces a controversy —

सव विमुक्ती इ

सव संस्कृता विमुक्ति । इ विमक्ती सूत्र उच्यते । चेतो विमुक्ति प्रज्ञाविमक्तिश्च । विमुक्तिस्त्व-धोऽपि स एव द्रष्टव्य । यत्तहि सूत्र उक्तम्— कतमच्च व्याघ्रबोध्यायना विमुक्तिपरिणुद्धिप्रधानम् ? इह भिक्षवा रागाच्चित्त विरक्तं भवति विमक्ता इयामोहाच्चित्त विरक्तं भवति विमुक्तम् इत्यपरिपूणस्य वा विमक्तिस्त्व-धस्य परिपूरय परिपूणस्य चानुग्रहो यच्छदा वीर्यम् (Cf *Ang ii p 194*) इति विस्तर तस्मान्नाधिमोक्ष एव विमुक्ति । वि तर्हि ? तत्त्वानापनोतेप रागाणि चेतसो वमत्य विमुक्तिरियपरे । *Abk vi 76 c*

— यत एव रागादिभ्यो विमुक्तिं ग्रहाणमियव लक्षणा विमुक्तिरुक्ता सूत्र नाधिमुक्ति । तस्यान्नाधिमोक्ष एव विमुक्ति । वमत्य अनाभवत् अनर्थात्तरभूत घतमण्ड स्वच्छतावत् इत्यपर इयाद्याप । *Saks p 607 See LVPAk. vi pp 296-8*

^२ संस्कृतामसंस्कृतभेदात् ।

^३ Cf विमुक्ति सामयिकययामकोप्याकोप्यधमण ः *Abk. vi 56 cd*

एया च पञ्चाना[अहता] सामयिकी का ताचेतोविमुक्तिवदितव्या । निवनुरक्ष्यत्वात् अत एवते समयधिमुक्ता उच्यन्ते । समयापेक्षारवतेऽधिमुक्ताश्चेति । *Abk vi 56 c*

—सामयिकी इति । समये उपकरणारोग्यत्वाविद्यापादिलक्षण भवा सामयिकी ।

कान्ता य । काता चेतोविमक्ति । वरमान कान्तेति ? नित्यानुरक्ष्ययात् । वान्द हि निय अनुरक्षयमिति शक्ये दृश्यते । सूत्रप्युक्तम्— तद्यथा नामवाशस्य पुरुषस्य जातम् एकमक्षि साम् च सुष्ठु चानुरक्षितव्यं मन्यरन् एवमव समयविमुक्तस्याहृतोऽनुरक्ष्य एष घमोऽनुरक्ष्योऽनुराक्ष *Saks p 583*

Cf अहताव तं सगणिकारणस्य य परमय सामयिकं विमुक्ति । *Suttan pala 54*

—सामयिकं विमुक्ति ति कोटियसमापतिय सा हि अथितनितसमय एव पञ्चतीके

अथ सम्यग्ज्ञानं कतमत्तदुच्यते—

[468] पूर्वोक्तैव हि या बोधिः सा सम्यग्ज्ञानमुच्यते ।^१

क्षयानुत्पादज्ञाने योर्धरित्युक्तम् ।^२ ते एव सम्यग्ज्ञानं चेद्वित्त्यम् ।

कतरत् पुन[श्चित्तं] विमुच्यते ? किं जातनिवृद्धमपाजातनिवृद्धमथ जातमेव ?

१) मुच्यते(ऽ)नागतं चित्तमशैलं क्लेशरीघतः ॥^३

कश्चित् खल्व्याह—^४अनागतं खलु चित्तमुत्पद्यमानं विमुच्यतेऽध्यवि-
मुक्त्या सर्वमेव त्यागात् विमुच्यते । क्लेशावरणात् सन्तानविमुक्त्याः(कथा) ।
तत्पुनरशैक्षमेव क्लेशोपकलेशप्राप्तिविविध्यादा(प)ममा[त्]१^२ । यदपि तद्रूपाहृष्य-
प्रतिसंयुक्तं कर्मोपपत्तिफलं तदप्यहृत्यप्राप्तिविविध्यात्^३ तद्य सर्वं यज्जोपमेन
प्रहीयत इत्याचरणविगमाद् सर्वमेवानागतमशैलं चित्तं विमुच्यते ॥^४

धर्मा एव तु परमार्यत शिक्षन्ते । यस्मात्—

हि विमुच्यन्तो मामयिवा विमुक्तंति वुच्चन्ति । *Suttanipāta* A 54 समपविमुक्तोति पन
तिण्ण मोतापन्न-सक्कदागमि-अनागामीन देवेत नाम ति वेदित्थ । *P Pañāsīla* A p 22
See *Ang* IV p 349 V supra, p 296 n 2.

अकुप्पधम्मो नि इद पन अट्टममापत्तिलाभिनो अनागामिस्स चेव बोणासवसा पानि
द्विन्न पुणलान नाम । *P Pañāsīla* A p 24

^१ Cf ज्ञान बोधिर्यपोदिना । *Ab.* vi 76 d

^२ V supra, p 357, n 3

^३ Cf विमुच्यते जायमानमशैलं चित्तमाप्ते । *Ab.* vi 77 ab

^४ Cf अनागतं चित्तमुत्पद्यमानं विमुच्यते । “अशैलमावरणोभ्य” इति सूत्र-
पाठ । किं पुनस्तस्यावरणम् ? क्लेशप्राप्ति, तदुत्पत्तिविविध्यात् । *Ab.* vi 77 ab.
For details on *āvaraṇa*, see *LVP.Ak.* vi p 299, notes

^५ Cf “वज्जोपमे हि समाधो मा च प्रहीयते । तच्चोपपद्यमानमशैलं चित्तं विमुच्यते ।”
Ab. vi 77 ab

See क्लेशसङ्ग्रहणकथा, *Kr.* xix 1—इदानीं क्लेशसङ्ग्रहणकथा नाम होति । तस्य
यस्मा क्लेशसङ्ग्रहणं नाम अस्ति, पहीनक्लिमस्स च अतीतापि क्लेशेसा पहीनाव ह्वान्ति,
अनागतापि पच्चुप्पन्नापि, तस्मा अतीतेपि क्लेशेमे पक्कहन्ति, अनागतेपि पच्चुप्पन्नेपीति येन
एदं, येम्यपापि एव चान उत्तरापयकान । * परमा कचवर जहन्तास्स कचवर उद्धनवायामो
विप क्लेशेमे पक्कहन्तास्स न अतीतान्निभेदमु क्लेशेमेमु वायामो अस्ति, निन्वाणारम्मणे पन अरिय-
मार्गे पवतित्ते क्लेशेसा अट्टुप्पन्नाव नुप्पन्नातीनि पहीना नाम होन्ति...*Kr.* A xix. 1.

[472] दुःखहेत्ववलम्बिन्या योगी निर्विद्यते धिया ।
विरज्यते तु संरक्तस्ततः कोटिचतुष्टयी ॥^१

दुःखसमुदयज्ञान्तिभिः तज्ज्ञानैश्च ^(१)निर्विद्यते, नान्यैः । विरज्यते तु यः संरक्तः स च सर्वैरपि दुःखसमुदयनिरोधमार्गक्षान्तिज्ञानैर्विरज्यते यैः फलेशान् प्रजहाति । एवं चतुष्कोटिको भवति ।

तत्र निर्विद्यत एव कामधीतरागो नियाममवक्रामन् दुःखसमुदयधर्मज्ञान्तिभ्यां तद्धर्मज्ञानाभ्यां च पूर्वप्रह्लाणत्वाच्च क्षान्तिभ्यां जहात्य^(२)प्रतिपक्षत्वाच्च ज्ञानाभ्यामतो न विरज्यते । भावनामार्गेषु प्रयोनविमुक्तिविशेषा[त्] मार्गसंगृह्यताभ्यां दुःखसमुदयज्ञानाभ्यां न विरज्यते विमुक्तत्वाच्चिद्विद्वत्त्वालम्बनत्वाच्च निर्विद्यते ।

द्वितीयो(या) कोटिः—विरज्यते एवाधीतरागः कामेभ्यो नियाममवक्रामन्निरोधमार्गधर्मान्वयक्षान्तिभिः भावनामा^(३)र्गैर्न च निरोधमार्गज्ञानैस्त्रैधातुकाहैराग्यं गच्छन्न निर्विद्यते ।

प्रामोद्यवस्त्यालम्बनत्वादुभयम् । धीतरागः कामेभ्यो नियाममवक्रामन् दुःखसमुदयधर्मान्वयक्षान्तिभिर्भावनामार्गैश्च दुःखसमुदयज्ञानैस्त्रैधातुकाहैराग्यं गच्छन् ।

नोभयम्—कामधीतरागो नियाममवक्रामन्निरोधमार्गधर्मज्ञानक्षान्तिभ्यां [VII. A 7. Fol. 137 b.]^(४)तद्धर्मज्ञानाभ्यां च भावनामार्गैश्चानन्तर्यमार्गैस्तराभ्यां निरोधमार्गधर्मज्ञानाभ्याम् ॥

य एते प्रयो घातयस्ता एव तिरुः संज्ञाः प्रहाणविरागनिरोधसंज्ञाः ।^५
विस्तरेण तु

[473] संज्ञा अनित्यसंज्ञाया दश^६ ताम्योऽशुमादयः ।
तिरुो मार्गविधिर्मा^७र्ग[श्च]त्तोऽन्त्यास्त्रयी फलम् ॥

^१ Cf निर्विद्यते दुःखहेतुक्षान्तिज्ञानैर्विरज्यते ।

सर्वैर्जहाति यैरेव चतुष्कोटिचतस्रम् ॥ Ak. vi 79

(This is the last *kāṅkā* of the Sixth *Koṭi-sūtras*)

^२ This topic is not discussed in Akb

^३ Cf दस इमे त्रिवरदे सञ्ज्ञा...आमनपरियोमाना ।...अमुमसञ्ज्ञा, भरणसञ्ज्ञा, बाहारे पटिवरूढसञ्ज्ञा, मन्त्रलोने अनभिरनिमसञ्ज्ञा, अनिच्चसञ्ज्ञा, अनिच्चे दुःखसञ्ज्ञा, दुःखे अननसञ्ज्ञा, पहानसञ्ज्ञा, विरागसञ्ज्ञा, निरोधसञ्ज्ञा । Ang v p. 105.

अशुभसंज्ञा मरणसंज्ञा भ्रुवर्लोकेऽनभिरतिसंज्ञा । ॐमार्गप्रयोगस्तिष्ठ-
मिरामिच्छः । अतस्मिश्च मार्गोऽनित्यदुःखशून्यानात्मसंज्ञामिः । प्रदण-
विरागनिरोधसंज्ञामिः फलमाप्त्यातमिति ॥

कति पुनरासां साधवाः कत्यासाधवाः ?

[474] त्रितय्यशुभसंज्ञाया इया तत्त्वतु साधवाः ।
समला निर्मलास्त्वन्या बोध्या नव भुयोऽमलाः ॥

अशुभा मरणसर्वलोकानभिरतिसंज्ञास्तिष्ठः ॐसमलाः । शेषास्तु साध-
वानासाधवाः, नवभूमिका आ(अ)[ना]साधवा अवयोद्धव्याः ॥

[475] भूमिष्वेकादशस्यन्त्या ध्यानाद्यामूपलक्षयेत् ।
चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी विद्या[त] सप्तमि भूमिषु ॥

अभिषमंदीपे विभाषाप्रभाषां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थेः पादः ॥

समाप्तः च षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

अत्राह । भगवतोक्तस्त्रिस्कन्धोऽयं ⁽⁴⁾ मार्गः । तत्र शीलस्कन्धः कर्मा-
ध्याये¹ विस्तरेण व्याख्यातः । समाधिस्कन्धोऽष्टमेऽध्याये व्याख्यायिष्यते ।
प्रश्नास्कन्ध इदानीं व्याख्यातव्यः । सोऽयमारभ्यते—

[476] लोकोऽयं तत्त्वसंमुग्धो ज्ञेयतत्त्वे प्रमुहयति ।
तानि ज्ञानानि वक्ष्यामि स्वरूपादिग्रपञ्चतः ॥

कानि पुनस्तानि विन्यन्ति वेति ? तदुच्यते—

[477] जातिद्रव्ये निराकृत्य प्र⁽⁵⁾तिपद्माद्यपेक्षया ।
तद्भेदो दशधा प्रोक्तो धर्मज्ञानादिनामभिः ॥

जात्याश्रयणे खल्वेकग्रप्रसङ्गो द्रव्याश्रयणे ह्यानन्त्यं² तथाशक्यं वक्तुम् ।
तस्मादुभयमेतदुपेक्ष्य यथापेक्षयथा दश³ भवन्ति यच्च तेषां स्वतन्त्रं सामान्य-
लक्षणं च तत्सर्वं विस्तरेण वक्ष्यामः ॥

तत्र तावत्—

[478] धर्मान्वयमिशेष्ये⁴ द्वे दुःसाधैश्च चतुष्टयम् ।
⁽⁶⁾ द्वे संवृत्यन्यचित्ताभ्यां क्षयेणाजन्मना द्वयम् ॥

¹ Fourth *Adhyaya*

² The *Pajjambhūta sūtra* (vol 1 pp 1-3) enumerates Seventy-three *āśāsa* —इमानि तेमत्तति आणानि, इमेस तेमत्तनिया आणान गत्तमट्टिआणानि भावव-
मासाधारणानि, छ आणानि अमधारणानि साववेहि...। The *Vibhanga* enumerates several kinds of *āśāsa* See *Āśāsa-vibhanga*, *Vbh* pp 306—344 and *VbhA* pp 396—465

³ दश ज्ञानानि । धर्मज्ञान अन्वयज्ञानं सन्निज्ञानं परचित्तज्ञानं दुःखज्ञानं समुदयज्ञानं निरोधज्ञानं मार्गज्ञानं क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च । *Aan* p 89.

⁴ धर्मज्ञानं वचनम् । कामपातुप्रतिमदुष्कर्मवर्गस्वारदुःखे... समुदये... निरोधे... मार्ग
...अनाग्रवृत्तानं... इत्युच्यन्ते धर्मज्ञानम् । अन्वयज्ञानं वचनम् । एषामप्येषानुप्रतिमदुष्क-
र्मवर्गस्वारदुःखे... मार्गज्ञानवृत्तानं... इत्युच्यन्ते ज्ञानम् । *Ibid* V, *supra*, p. 335, n. 3

धर्मान्वयज्ञाने षण्णु धर्मान्वयाभ्यामेव विशेष्य(प्ये)ते । दुष्पादीनि तु चत्वारि स्वप्तिपद्यैरेव चतुर्भिरार्यसत्यैः विशेष्यन्ते । संबुत्त्या परचित्तेन च संबुत्तिपरचित्तज्ञाने^१ विशेष्येते । क्षयेसापुनस्तपत्या च क्षयानुत्पादज्ञानद्वयं^२ विशिष्यते ।

अथवा

[479] प्रतिपत्त[प्र]योगा^(१)भ्यां स्वभावाकारगोचरैः ।
तद्व्यवस्था निबोधव्या कृत्येनोपचयेण(न) वा ॥^३

तत्र कामधातुप्रिपक्षप्रतिपक्षो धर्मज्ञानम् । रूपारूप्यायचरविपक्षप्रतिपक्षोऽन्वयज्ञानम् । प्रयोगतः परचित्तज्ञानं त्रिच क्षास्यामीति तदप्रयोगात् । स्वभावतः संबुत्तिज्ञान(न) पिपीलिकादिष्वपि तद्भावात् । सत्याकारैर्गोचरैः^४

^१ संबुत्तिज्ञानं क्तमतः । सर्वा सासदा प्रज्ञा कुशला वा अकुशला वा अन्वयज्ञानं । परचित्तज्ञानं क्तमतः । ध्यान भावनावलेखावाप्नोति कामधातौ परस्य चित्तचैतनिकधर्माणां नानमित्युच्यते परचित्तज्ञानम् । *Aam* p 89 See *Yogabhasya* III 19 20 See *sammut nanakatha* and *chittarammana katha* *Kv* १ 6-7

^२ The *Kośakara* deals with this topic in detail अथ क्षयानुत्पादज्ञानयो को विषय ?

सपत्तानं हि सत्ययु परिज्ञातादिनिश्चय ।

न परित्यगमित्यादिरनुत्पादमतिमता ॥ *Ak* VII 7

क्षयज्ञानं क्तमतः ? (V supra p 357 n 3) विस्तरेणोक्तं शास्त्रे । कथं नास्रवैण ज्ञाननैव जानाति ? तत् पृष्ठलब्धेन ध्युयित एव जानाति । अतस्तद्विषयण तपोविशेषं शास्त्रं ज्ञापित इति कारमोक्षा । अनास्रवैणाप्येव जानातीत्यपरे । दशनवचनं तु भाष्याशयान् । *Akb* VII 7 See *Saky* p 614 and *LVP Ak* VII pp 10 11

^३ Cf स्वभावाप्रतिपक्षभ्यामाकाराकारगोचरात् ।

प्रयोगादनुत्पादत्वहेतुपचयतो वग ॥ *Ak* VII 8

^४ आकारतो दुष्पममुदयज्ञाने इति । अकारत एव नास्त्वन्त पञ्चोपादानस्फुण्डणत्वेन तपोरभ्यान् । तथा हि शास्त्र उक्तम्— दुष्पत्तानं क्तमतः ? पञ्चोपादानस्फुण्डणं अनित्यतो मनमिदुवतो यन्नास्रव ज्ञानं । समुदयज्ञानं क्तमतः ? सास्रव हेतुर्क हेतुन समुदयत प्रभवत प्रत्ययतश्च मनमिदुवता यन्नास्रव ज्ञानम् । *Saky* p 617

^५ आकारात्स्वन्तो निरोधमागतान इति । आकारतश्च आलम्बनतरश्च निरोधमागतानं ध्ययन्त्याप्यन । तथा हि शास्त्र उक्तम्— निरोधज्ञानं क्तमतः ? निरोध निरोधत आलम्बनं मनमिदुवतो यन्नास्रव ज्ञानं । भागज्ञानं क्तमतः ? मार्गं मागतो न्यायत मनमिदुवतो यन्नास्रवज्ञानम् । *Ibid*

श्चत्वारि ज्ञानानि । ^(४)कृत्यतः क्षयज्ञानं कृत्यपरिसमाप्तेः । द्वैतूपचयतोऽनु-
त्पादज्ञानं सर्वरक्षण(ना)सर्वैशानैस्तत्समागद्वैतूपचयात् ॥

[480] धातुसत्यार्थचित्तेषु जातिध्वंसाप्रजन्मनोः ।
संमोहस्य निवृत्त्यर्थं तद्भेदो दशधैव वा ॥^१

तत्र धातुसंमोहो द्वाभ्यां धर्मान्वयज्ञानाभ्यां निवर्त्यते । सत्यसंमोह-
श्चतुर्भिः दुःखज्ञानादिभिः । अर्थ^(२)संमोहः संवृत्तिज्ञानेन । चित्तसंमोहः
परचित्तज्ञानेन । जातिसंमोहः क्षयज्ञानेन । पुनरुत्पत्तिसंमोहोऽनुत्पादज्ञाने-
नेति दशैव ज्ञानानि भगवानवोचत् । नातिभूयांसि नात्पीयांसितीति ॥

अत्र पुनः

[481 ab.] परिज्ञाताद्यवगमः दुःखादौ चयधी फलम् ।

“दुःखं परिज्ञातं समुदयो मे प्रहीणः,” ...^३ [Folio No 138 lost]^३

...[VII. B, 8. Fol. 139.]...^(१)मिति यादविपक्षेण वा अनारम्भिणां
संसारेणैव शुद्धिरिति यादविपक्षेण प्रतिपदाकारः । लौकिकचैराग्यमार्गमार-
सद्भावविपक्षेण वा अनात्यन्तिकचैरान्यगमनविप्रलम्भात् सर्वप्रायदुमानविपक्षेण
नैर्वाखिकाकारः ॥^२

अथाकारो [ना]म क एष धर्मः । किं वा तेनाकार्यत इति ? तदुभयं
निर्दि^(२)श्यते —

[482 cd] धीराकारः सदाकार्यं साकारास्त्ववलम्बिनः ॥^४

^१ Cf. धर्मज्ञाननिरोधे यन्मार्गं वा भावनापथे ।

त्रिधातुप्रतिपक्षस्तु कामपातोस्तु नान्वयम् ॥ Ak. vii 9

^२ Cf. “दुःखं मे परिज्ञातमिति ज्ञाताति । समुदय प्रहीणो निरोध साक्षात्तु नो
मार्गो मान्ति इति ज्ञाताति ।”... Akb vii. 7. (V. supra, p 357, n 3) See निपरिवृ-
द्वादसावार यथाभूत आणदम्भत—Vijaya, I. p 11.

^३ Folio No. 138 is lost. In this lost folio, the *Adh.* might have discus-
sed the following topics, which are dealt with in the corresponding *Akb.*
vii 10-13 a.—(१) एष दशाना ज्ञानाना आकारा । (२) परचित्तज्ञान समल निर्मल
च । तस्याकारा । (३) विमनास्रव स्वल्क्षणाकारोऽन्वय न ? (४) किं पुनरिति
षोडशाकारा नामन आहोस्वित् इष्यन् ? See *Sakr* pp 618-624.

^४ V. supra, p 329, n. 1

^५ Cf इष्यते षोडशाकारा प्रसाधारतया सह ।

आकारयन्ति नामन्वा सर्वमाचार्ये तु सत् ॥ Ak vii. 13

प्रज्ञा खल्व्वाकार इत्युच्यते । न तर्हि प्रज्ञा साकारा भवति द्वयोः प्रज्ञयोः यौगपद्याभावात् । ततश्च न सर्वे चैतसिकाः साकाराः प्राप्नुवन्ति । न खलु द्रूम प्रज्ञासप्रयोगात्साकारा वैकाकारा वा । किं तर्हि ? स्ववृत्ति मिराकरणादालम्बनग्रहणादित्यर्थः ।^१

किं पुनस्तदात्का(का)र्यम् ? सदाकार्यम् । यत्किञ्चिद् द्रव्यतः प्रज्ञसितो वा विद्यते य(त)दाकार्यते । चित्तचैत्तास्तु साकारा विषयप्रादिण^२ इत्यर्थः ॥^३

किं पुनश्चानं कति स्मृत्युपस्थानानि ?

[483] परिचित्तमतिस्त्रीणि धर्मसंज्ञं निरोधधीः ।
चत्वारि स्मृत्युपस्थानान्यतोऽन्यज्ज्ञानमिष्यते ॥^४

परचित्तज्ञानं खलु त्रीणि वेदनाचित्तधर्माख्या^(५)नि । निरोधज्ञानं धर्म स्मृत्युपस्थानम् । परचित्तनिरोधज्ञानाभ्यामन्यानि ज्ञानानि चत्वारि स्मृत्यु पस्थानानि ॥

अथ कतमस्य ज्ञानस्य कति ज्ञानान्वालयन्वयम् ?

[484] मार्गधर्मान्वयज्ञानगोचरो नवशो धियः ।^६

^१ Cf एव तर्हि प्रज्ञा साकारा न भविष्यति । प्रज्ञान्तरासयोगात् । एव तु युक्त स्यात् । सर्वेषां चित्तवेदानां आलम्बनग्रहणप्रकार आकार इति । *Abb* vii 13 b एव तु युक्तं स्यात् इति सौप्रान्तिकमतम् । आलम्बनग्रहणप्रकार इति । नैकना विधिरिति धरामनि—आलम्बनान्वाय आकार गृहीत्वा प्रकाराव्याच्य कारस्यम् । शषवर्णलोपे च हृते आकार इति रूप भवति । तदेव मति प्रज्ञाऽपि साकारा भवतीति सिद्धम् । *Saks* p 629

^२ Cf पञ्चम सद्यत कति सारम्मणा, कति अनारम्मणा ? रूपकतद्यो अनार म्मणो । चत्तारो क्षया सारम्मणा । *Vbi* p 428 See *Dhs* 1185, 1508 In this connection, see the following controversies — (१) रूप सारम्मणा ति क्या (२) अनुसया अनारम्मणा ति क्या (३) ज्ञाण अनारम्मणा ति क्या (४) अतीतारम्म णक्या । *Kp* ix 3—7

^३ The *Kośakāra* discusses here the *śukalādi bheda* of the ten *jānas* in *Abb* vi 14 15 This topic is perhaps discussed in the lost portions of *Adv* V supra, p 375 n 3

^४ Cf स्मृत्युपस्थानमेकं धीनिरोधे परचित्तयो ।
त्रीणि चत्वारि शपानि । *Ab* vii 16 a¹ c

^५ Cf धर्मधीर्गोचरो नव । *Ab* vii 16 d

मार्गधर्मान्वयज्ञानानां प्रत्येकं नवज्ञानान्यालम्बनम् । मार्गज्ञानस्य
तावत्संवृतिज्ञानं द्वित्या । धर्मज्ञानस्यान्व^(६)यज्ञानम् । अन्ययज्ञानस्य धर्म-
ज्ञानम् ।

दुःखहेतुविषयोर्द्वे द्वे

दुःखसमुद्दयज्ञानयोः संवृतिज्ञानं सास्रवं च परि(र)चिच्चिदानमालम्बनम् ।

चतुर्णां दश

संवृतिपरचिच्चक्षयात्तत्पादज्ञानानां सर्वान्ये(एषे)च दशज्ञानान्यालम्बनम् ।

नापरम् ॥^१

निरोधज्ञानं ऋतु नैव ज्ञानालम्बनम् ॥

पुनरपि दशधर्मान् स्थापयि^(६)त्वा कस्य ज्ञानस्य कति धर्मा विषय इति
वाच्यम् । कथम् ? तदुच्यते—

[485] पञ्चधर्मास्त्रिधात्वाप्तान् मार्गरूपान् सनातनान् ।

व्युत्पत्त्यर्थं द्विधा कृत्वा दर्शयेज्ज्ञानगोचरम् ॥^२

त्रैधातुफान् धर्मान्(न) प्रत्येकं द्विधा कृत्वा संप्रयुक्ता विप्रयुक्ताश्च^३,
अप्रतिसेयुक्ताश्च द्विधा कृत्वा संप्रयुक्तविप्रयुक्तभेदेनैव. असंस्कृतमपि द्विधा
(^(७)कृत्वा कुशलाख्याटतभेदेनैव^४ कृत्वा दश भवन्ति ।

तत्र तायत्संवृतिज्ञानस्य सर्वं एव दशधर्मा विषयः ।^५ धर्मानर्मस्य पञ्च

^१ Cf नव मार्गाव्ययविषयो दुःखहेतुविषयोर्द्वयम् ।

चतुर्णां दश नैकस्य षोडशा धर्मा पुनर्दश ॥ Ak vii 17

^२ Cf त्रैधातुफामला धर्मा अकृतादच द्विधा द्विधा । Ak vii 18 ab

^३ संप्रयुक्ताविप्रयुक्तचैता इति । विप्रयुक्ता प्राप्त्यादयः । Saks p 630

^४ कुशलाख्याकृतभेदादिति । कुशल प्रतिमस्या निरोध परमभेदत्वात् । अव्याह-
तावाकाशाप्रतिसम्यानिरापाविति । Ibid

^५ The Kōśāḷāra discusses this point in detail स्थापयेत् ज्ञानेन सर्वधर्मान्
जानीयात् ? न स्यात् । अति तु

साधुन स्वकलापान्यदेक विद्यावनात्मत ।

संवृतिज्ञान स्वभावात्कलापादन्यान् सर्वधर्मनिनात्मनो जानीयान् सर्वधर्मा अनात्मान
इति । स्वभावात्कलापमभूत्तस्य धर्मसिन्धव स्वकलाप । तेरासप्रहण विषयविषयिभेदादेवात्मन-
स्त्वादिति । सप्रिवृष्ट्याच्च । तच्च कामावधर श्रुतिपिन्नामय कलापचर श्रुतमय भावना-
मयम् । तस्य व्यवच्छिन्नप्रभूम्यालम्बनत्वात् । अन्यथा हि युगपत्संज्ञा वंशमय स्यात् । Ak
vii 18 cd —स्थापयेत् ज्ञानेन सर्वधर्मान् जानीयात् ? न स्यात् इति । नप गम्यत् ? श्रुत्वात् ।

कामप्रतिसंयुक्तानास्रवाः संप्रयुक्तविप्रयुक्ताकुशलं चासंस्कृतम् । अन्यय
ज्ञानस्य सप्त रूपारूप्यप्रतिसंयुक्तानास्रवाः[ः] संप्रयुक्तविप्रयुक्तकुशलं वासं
स्कृतम् । परि(र)चित्तज्ञानस्य ^(२)ध्रयः कामरूपप्रतिसंयुक्तानास्रवासंप्रयुक्ता
पव । दुःखसमुद्दयज्ञानयोः पट्कामरूपारूप्यप्रतिसंयुक्तानास्रवासंप्रयुक्तविप्रयुक्ताः ।
निरोधज्ञानस्यैको[ऽ]संस्कृतमेव कुशलम् । मार्गज्ञानस्य द्वावनास्रवः संप्रयुक्तौ
विप्रयुक्तश्च । क्षयानुत्पादज्ञानयोर्नव धर्मा विषयोऽसंस्कृतमव्याकृतं मुक्त्वा ॥

^(१)इदमिदानीं वक्तव्यम् । कः कतिभिर्ज्ञानैः समन्यागतः ? सर्वस्ता
वत्पृथग्जन, संवृत्तिज्ञानेनैव । अथ तु नियमः—

[486] दृष्टमार्गे प्रथमे ज्ञाने त्रिभिर्ज्ञानैः समन्वितः ।

द्वितीयक्षणे त्रिभिः संवृत्तिज्ञानदुःखमानधर्मज्ञानैः ।

चतुर्वैकैकद्वयोर्ध्वं विरक्तौ

[VII A 8 Fol 139 b] ⁽¹⁾ऽन्यमनो धिया ॥^६

अतः परं चतुर्षु चित्तक्षणेभ्येकैकं ज्ञानं वर्धते । त[थया] दुःखेऽन्यय
ज्ञानेऽन्ययज्ञानं वर्धते । समुद्दयधर्मज्ञाने समुद्दयज्ञानम् । निरोधधर्मज्ञाने
निरोधधर्मज्ञानम् । मार्गधर्मज्ञाने मार्गधर्मज्ञानं वर्धते । समुद्दयनिरोधमार्गा-
न्य[यज्ञाने]षु क्षान्तिषु च नास्त्यपूर्वज्ञानवृद्धिः । सर्वत्र तु धीतरागस्य पर^(२)-
चित्तज्ञानं वर्धते इति वाच्यम् ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्ती तप्तमत्स्याध्यायस्य प्रथम पाठः ॥

“इहास्मान् भो गौतम उपस्थानगत्या मनिप्रणाना मनिपत्तिना एवस्पालराश्या
समुदाहारोऽभूत् । धमणा गौतम किञ्चिदमाह । नान्नि स कश्चिच्छुभणा वा ब्राह्मणो वा
य मष्टत् सर्वं ज्ञानीयान सर्वं पश्यति । तथ्यमिदं वा गौतम स्मरामि भवनोऽहं एव
वक्तुम् । अत्रि तु माम्नि स कश्चिच्छुभणो वा ब्राह्मणो वा य मष्टत् सर्वं ज्ञायति वा
दृष्टति वति । Saka pp 630-1 For details, see I VPAk vii pp 45 47, notes
For an allied controversy see Ks v 9 -इशानि पञ्चदशप्रजापकवा नाम
हानि । मय्य धम मत्त्वयवार्यु अनिच्यता दिष्टमु न पि ज्ञाण अनिच्यतो दिष्ट हानी नि
वचन विस्माय अत्रिमवत सर्वस्मि पञ्चुपत्र ज्ञाण अर्थाणि लद्धि मय्यथाणि अणवसान ।
Ks A v 9 Also see As v 8

^६ Cf पुरातनाश्रितो राशो प्रथमेऽनायवे क्षण ।

द्वितीये त्रिभिर्ज्ञानेषु चतुर्वैकैकद्विद्विद्वान् ॥ Ak vii 19

सप्तमाध्याये

द्वितीयपादः ।

इदमिदानीं वक्तव्यम् । कस्यां भूमौ कन्यां वाधस्थायां कस्य वा पुत्रलस्य कति ज्ञानानि भाव्यन्ते ? तदारभ्यते—

[487] त्रिध्यानकामवैराग्ये पश्चिमे मुक्तिवर्त्मनि ।
मौलध्यानप्रयोगे च ज्ञेयानागतभावनया ॥

[488] बाल⁽³⁾स्य स्मृत्युपस्थानध्यानाद्युत्पादने तथा ।
प्रयोगमुक्तिमार्गेषु संवृत्यान्यमनोधियः ॥

बालस्य श्रद्धाद्यध्यानत्रयवैराग्ये पश्चिमे विमुक्तिमार्गे मौलध्यानप्रयोग-
मार्गे च स्मृत्युपस्थानादिकुशलमूलोत्पादने च प्रयोगविमुक्तिमार्गे च संवृति-
ज्ञानस्य पराचिन्तनस्य चानागतभावनया वेदितव्या ॥

आर्य⁽⁴⁾स्य तु

[489] क्षान्तिज्ञानानि भाव्यन्ते स्थजातीयानि दृक्पथे ।

दर्श(न)मार्गे खलु यद्येव संसृताभूतं भवति क्षान्तिर्वा ज्ञानं वा तज्जाती-
यमेवानागतं भाव्यते । नान्यजातीयमन्यविषयं वा पृथक्कार्यत्वात् ।

सांवृतं चान्ययज्ञाने दुःखहेतुसमाहये ॥⁶

संवृतिज्ञानं खलु दर्श(न)मार्गे त्रिषु चित्तेषु दुःखसमुदयनिरोधान्वय-
क्षणालये⁽⁵⁾षु भाव्यते । न धर्मज्ञानेषु, अष्टतार्यत्वाद्बालम्यनाकारपरिज्ञाने, हि-
नाद्यापि परिसमाप्तः ॥⁷

कस्मात्पुनः संवृतिज्ञानं तत्र भावनां गच्छति ? तदुच्यते—

[490] समानप्रतिपक्षत्वात्तेषु मार्गापितत्त्वतः ।

¹ Cf प्रथोत्पन्नानि भाव्यन्ते क्षान्तिज्ञानानि दर्शने ।

ध्यानतानि तत्रैव सांवृतं चन्वयागमे ॥ *Ab.* vii 20

² Cf न धर्मज्ञानेष्ववृत्त्यनगत्याभिगमयान । *Ab.* vii 20—न हि तदानीं ज्ञान-
रम्पावचर दुःख परिज्ञान समुदय प्रह्लाद तद्विरोध माभावात् इति । *Sukr* p 633

भावनामार्गे वक्तव्या ।

[491] मार्गाख्ये त्वन्वयज्ञाने प[ङ् भाव्य]न्तेऽथ सप्त वा ।^१

पोडशे[तु वर्ते]मानान्वयज्ञानचित्ते भावना^(१)वर्त्मन्यधीतरागस्य पङ् भाव्यन्ते । संवृतिपरचित्तक्षयानुत्पादज्ञानानि द्वित्वा । धीतरागस्य तु सप्तानागतानि भाव्यन्ते परचित्तज्ञानं वर्धयित्वा ।

आनन्तर्यपथे चोद्ध्वं भाव्यते नान्यचित्तधीः ॥^२

सरागस्यापि भावनामार्गे तस्मात् पोडशात्क्षणादूर्ध्वं यावत्कामे धीतरागो भवति तावत्सर्वेषु प्रयोगानन्तर्यविमुक्तिवि^(३)शेषमार्गेषु सप्त ज्ञानानि भाव्यन्ते । अन्यत्र परचित्तक्षयानुत्पादज्ञानेभ्यः ॥

[492] प्रहाणमुक्तिमार्गेषु विनान्त्याया विमुक्तिः ।

भनाग्रप्रतिपक्षत्वात्संवृतस्य न भावना ॥^४

ध्यानचतुष्ट्वारूप्यत्रयवैराग्ये पञ्चस्वभिक्षासु,^५ अकोप्याप्रतिषेधे च व्यवकीर्ण[भाविते च] ध्याने । शैक्षस्य सर्वध्यानन्तर्यविमुक्तिमार्गेषु सप्तैव ज्ञानानि [Folio no. 140 lost]^६ ।

[** अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयपाद समाप्त ॥]^७

^१ Cf पोडशे पङ् सरागस्य धीतरागस्य सप्त तु । Ak VII 22 ab

^२ Cf सरागभावनामार्गे तदूर्ध्वं सप्त भावना ॥ Ak VII 22 cd

^३ Cf सप्तभूमिजयाऽभिज्ञाऽकोप्याप्याकीर्णभाविते ।

आनन्तर्यपथेदूर्ध्वं मुक्तिमार्गाष्टवेऽपि च ॥ Ak VII 23

^४ V infra, Ad kārīkā 515

^५ Folio No 140 is lost. In this lost folio, the *Adv* might have discussed the following topics — (१) शैक्षस्य ज्ञानभावना । (२) करिमन्मार्गे कविभूमिक ज्ञान भाव्यत । (३) चतुर्विधा भावना — प्रतिपक्षभावना निषेधभावना प्रतिपक्षभावना विनिर्दाशनभावना च । (४) बुद्धस्याष्टवशावेधिवान् पर्मा ।

These topics are discussed in the corresponding Ak VII 24 28

^६ A major portion of the second *pada* of the Seventh *Adhyaya* is lost

सप्तमाध्याये

तृतीयपादः ।

[VIII B 1 Fol 141 a] ¹(1)स्थानयस्तुहेतुविपाकप्रतिविस्तैर्यौद्ध
यम् । तत्रातीतानागते प्रयुत्पन्ने च [त]दाक्षेताक्षेपधैत्रिय प्रतिकर्मसमादान

¹ The beginning portion of his *padā* is lost; V supra p 381 n 5

² The topic under discussion is *asadharaṇā Buddhadharmā* —

अष्टादशावैशिकस्तु बुद्धधर्मा बलादय । Akk vii 28 ab

य बुद्धस्यैव भगवत क्षयनाश भावना गच्छति नावस्य । क्तमेष्टादश ? दश
वर्गानि चत्वारि दशारद्यनि त्रिणि स्मयुत्पस्थानानि महाकरणा च । असाधारण ह्यवे
णिकम् । Akk vii 28 a

—एत बलात्वा महाकरणाना अष्टादशावैशिका बभाषिकव्यवस्थायन्ते । दलाद्वि
तिरिक्त कश्चिदपानष्टादशावैशिकान बुद्धधर्मान वणयन्ति । तद्यथा—नास्ति तथगतस्य
स्वल्पिनम् । नास्ति रवितम् । नास्ति द्रवता । नास्ति नानावसता । नास्त्यव्याहृत
मग । नास्त्यप्रतिस्स्यायोपेभ्यः । नास्त्यतीतपु नास्त्यनागतपु नास्ति प्रत्युत्पन्नपु प्रतिहत
ज्ञानज्ञानम् । नव कायकम वात्रकम मनकम नानानपरिवर्ति । नास्ति छन्दहानि ।
नास्ति वायहानि । नास्ति स्मतिहानि । नास्ति समाधिहानि । नास्ति प्रनाहानि ।
नास्ति विमुक्तिज्ञानज्ञानहानिरिति ।

दशबलानि । स्थानास्थानानानवल्म । कर्मविपाकानवल्म । ध्यानविनाशकमाधि
समापतिज्ञानवल्म । द्विद्वयपरावरतानवल्म । नानाविमविनतानवल्म । नानाघातुज्ञान
वल्म । सवन्नगामिनाप्रतिपञ्चानवल्म । पूर्वविद्यामानुस्मतिज्ञानवल्म । चतुष्टयप्रतिज्ञानवल्म ।
आयकषयज्ञानवल्म च ।

सूत्र तु— अणुपुमन्लस्यथागतवर्गानि । क्तमानि दश इहापुष्पतस्तथागत
स्थान च स्थानता यथाभूत प्रजानानि । अस्थान चास्थानम् । द्वय प्रथम तथागतवल्म ।
यत् दानं सम-त्रागतमनयागना-न्न सम्यक्संबद्ध उत्तरमापमस्थान प्रतिज्ञानाति ब्रह्म चक्र
प्रवचयति । पर्याप्त सम्यक् मित्रान् नन्ति । Saka p 641

CF दस वा वर्तमानि मारिपुत्र तथागतम् तथागतबलानि यद्दि समन्तागतः तथागतः
आगतं दानं परित्रानानि परित्राम् चान्ता- नन्ति ब्रह्मचक्रं पवतति क्तमानि न्त ?
रम् मारिपुत्र तथागता दानं च दानता अट्टानं च अट्टानता यथाभूत पजानानि । तथागतो
अतीतानागतपञ्चपान्ने कम्मसमाप्तान दानतो हतुमा विराजं यथाभूत पजानानि ।
तथागतः सम्बन्धगामिनि परित्रं यथाभूत पजानानि । तथागतः अन्वकथातुनानाघातयोः
यथागतं पजानानि । तथागतः परमज्ञान परपुण्यज्ञान दानिपरोपरिदत्त यथाभूत

मवति । किञ्चिद्धि सहसा प्रत्ययवृ(च)शास्त्रियते । किञ्चिद् दुष्टचेतसा । किञ्चित्पुनः समादाय क्रियते तेन कर्मणा मया जीवि[तव्य]मिति । तथा घर्मोऽयमघर्मो वेति समादायासमादाय करोति । स्थानादि⁽²⁾प्रविभागतश्च गाम्भीर्यं बोद्धव्यम् । तत्र स्थानमायत्युत्पत्त्यायत्तानामयकाशकारणात् । हेतुरपि येन हेतुना क्रियते¹ । यथोक्तम्—“वस्तु स्थानाधिकरणमुच्यते । साधिकरणं वस्तु स्थानम् । तद्यथा प्राणिवधकर्मणः स्वभावः । स च प्राणी यस्य चार्थे वध्यते यथा प्रत्ययसामग्र्या सर्वभेदस्तु सम्भवति । कुतः ? स्थानहेतुविपाका⁽³⁾नां पृथगुक्तेः । यस्य खल्वेत[त्] स्थानं यथास्य स्थानं क्रियते यस्य तत्कर्म हेतुः, यच्चेतुफं च तत्, अयं चास्य कर्मणो विपाकोऽयमन्यस्य” इति ।² तदेतदृष्टवानस्वभावं निरोधमार्गज्ञाने हित्वा ॥³

[493] ध्यानादीनां स्वभावादावव्याघातविसारि यत् ।

ध्यानादिज्ञानसंज्ञं तन्नवज्ञानमयं बलम् ॥⁴

पजानाति... । ...तथागतो ज्ञानविमोक्खसमाविममापत्तीन सक्किलेम बोवान बुद्धानं मयाभून् पजानाति... । * तथागतो अनेकविहिन पुत्वेनिवाम अनुस्मरति... । ...तथागतो दिव्वेन चकमुना विमुद्धेन **यथाकम्पूवगे मुने पजानाति* * । तथागतो आतवान खया अनामव चेनाविमूत्ति पञ्जाविमुत्ति दिट्ठेव घम्मे सय ञमिञ्जा सच्चिक्त्वा उपमम्पज विहरति* * ।
M sutta 12 See Ang v pp 33—36, Vbh pp 335—344 For details, see Vbh A pp 423—464, I, VPAk vii pp 68—72

¹ The discussion on *sthitāsthāna jñānabalam* is lost (V supra, p 381, n 4) The *karma-vyapaka jñāna balam* is under discussion

Cf तस्य वनमा त्थागणवस्य यतीनानागतपञ्चुणानान कम्ममपादानान आनसो हेतुसो विपाक ययामूत जाण ?

इष तथागतो पजानाति—अत्थेक्कचानि पापकानि कम्मसमादानानि गति सम्पत्ति-पटिवाद्दहानि न विपचन्ति, उपघिसम्पत्तिपटिवाद्दहानि...कालसम्पत्ति पटिवाद्दहानि ** *पयोगसम्पत्तिपटिवाद्दहानि न विपचन्ति, अत्थेक्कचानि पापकानि कम्मसमादानानि गति-विपत्ति...उपघिविपत्ति...कालविपत्ति पयोगिविपत्ति जागम्म विपचन्ति, अत्थेक्कचानि चन्धाणानि कम्मसमादानानि ...Vbh p 338 See Vbh A pp 439 454

² This passage is not quoted in Akb

³ Cf स्थानास्थाने दशज्ञानान्यष्टौ कर्मफले नव ॥ Ak vii 28 cd

—अष्टौ कर्मफले इति । कर्मण साश्रवस्य तद्विपाकस्य च दुष्टसमुदपसयमगृही-
तत्वान् । निरोधमार्गज्ञाने न भवन् इति । अतोऽध्यायि नदालम्बनान्यष्टौ ज्ञानानि सम्भवन्ति ।
Sakv p 643

⁴ Cf. नव ॥ ध्यानाद्यक्षापिमोक्षेषु । Ak vii 28 d, 29 a

ध्याननिरोधसमाधिसमापत्ति^१ज्ञानवल ए^१तु यत्संज्ञेशव्यवदानव्य
वस्थानविशुद्धिषु निवृत्तिपक्षे ध्यानाना विमोक्षाया समाधीना समापत्तीना च
संज्ञेशव्यवदानव्यवस्थानविशुद्धिषु यद्वलमव्याहृतम् । तत्र संज्ञेशादि
चतुष्टय हानि(न)विश्रपस्थितिनिर्वेधमागीय सास्यादशुद्धकानाद्यदिभेदात् ।
तदेतद्दधानविमोक्षलमाधिसमापत्तिज्ञानवल नवज्ञा^(२)नात्मक^३ बोद्धव्यम् ॥

[494] यत्सत्त्वात्तमृदुत्वादौ परिच्छेदे प्रवर्तते ।
अज्ञोत्तमानरज्ञानवल तन्नरधीमयम् ॥

इन्द्रियपरापरज्ञानवलम्^३ यत्सर्वसत्त्वाना श्रेय प्राप्तिशक्तित्रैविध्ये ज्ञान
मव्याहृत तदिन्द्रियपरापरज्ञानवल नवज्ञानात्मक निरोधज्ञान द्वित्वा ॥

[495] यत्सत्त्वाधिरचिप्रेषे हीनादौ सम्प्रवर्तते ।
नानाधिमुक्तिधीसंज्ञे^(६)वल तच्च नवात्मकम् ॥^४

यत्खलु सर्वसत्त्वाना हीण(न)मध्यमोत्तमाधिमुक्तिष्वव्याहृत ज्ञान तच्च
नानाधिमुक्ति^५ज्ञानवल नवज्ञानात्मकमेव निरोधज्ञान द्वित्वा ॥

[496] यन्नानाधात्वपेक्षाख्यं^५ सत्त्वारथीय प्रवर्तते ।
नरज्ञानमय तद्वत्तन्नानाधातुधीवलम् ॥

^१ ध्यानानि चत्वारि । विमोक्षा अष्टौ सामाधयस्त्रय गृह्यतादय । समापत्ती इ
असनिनिरोधसमापत्ती । नवानुपूर्वविहारसमापत्तय । *Sokv* p 643 See *Vbh* p 342-3

^२ तेषु नव ज्ञानानि निरोधज्ञान हि वा क्व कृत्वा ? ध्यानादीना सात्त्विकाना
सर्वसप्रमुक्तविप्रयक्तभक्तान तदालम्बनानि नव ज्ञानानि सभवन्ति । निरोधज्ञान तु न भवति
तेषा संस्कृतवान् । *Sokv* p 643

^३ Cf तद्व क्तम इन्द्रियपरोपरियत्त ज्ञान ? इध तथागतो मत्तान आत्म
ज्ञानानि अनुसय पजानाति चरित पजानाति अविमोक्त पजानानि अण्यपरजक्त महारजक्त
निस्किपन्त्ये मुभिन्त्ये स्वाकारे ङाकारे मुविञ्ज्याय दुविञ्ज्याय भव्वाभभव सत्त पजानानि ।
Vbh p 340 342 see *Vbh A* pp 458 462

^४ इध तथागतो पजानाति—सति सत्ता हीनाधिमूर्तिवा पणीनाधिमूर्तिहा इ^५
तथागतस्य सत्तान नानाधिमूर्तिरन यथाभूत् ज्ञान । *Vbh* p 340

^५ प्रधानानिषु श्वयो नानाधिमूर्तय । *Sokv* p 643

^६ इध तथागतो स्वधनानत्त पजानानि धातुनानत्त आपत्तननानत्त अतक्थतु
मानम् एतन्नानत्त पजानानि । *Vbh* p 339

—धातुनानत्तं नि अयं चत्तधातु—५—अयं मनाक्विञ्जाणधातु नाम । अतक्थतु
नानाधातुनात्तं नि इत् न क्वञ्ज उगान्निप्रकम्पारलोपस्मेव नानत्त पजानानि अनुपादिना

ते पुनः पूर्वाभ्यासवासनाघातवः^१ पूर्वजन्मसु शुण्द्रोपविद्याशिल्प-⁽⁷⁾
कर्माभ्यासेभ्यो या वासनास्ताः रलियद् घातवो विशेषेण दोद्धव्याः । गोत्रा-
यैणा(ना)वस्थानां त एवाशया इत्यवगन्तव्याः, तद्दशाधारि(रती)त्युच्यते ।
उक्तं च मगवता—“घातुशः सत्याः संस्यन्दन्ते” इति ॥^२

[497] गतिधर्मार्थभेदं यद्वेत्ति प्रत्ययभेदतः ।
तद्विद्यो दश सर्वत्रगामिनीप्रतिपद्मलम् ॥

यस्मिन् सत्त्वोपपत्तिनिर्वर्तकेषु⁽⁸⁾ तत्क्षयकरेषु च धर्मेषु हानमव्याहृतं
तत्सर्वप्रगामिनीप्रतिपज्ज्ञानफलम् ।^३ भव्यविशेषौपधवद् द्रष्टव्यम् । मोक्ष-
मन्थानां नानाघातानां सत्त्वानामनेकघातानां सर्वश्लेशप्रहाणायौपधविशेषवत्सा-
मान्यप्रतिपक्षविशेषप्रतिफलं च सर्वत्र जानीते गतिहेतुं चानेन घातुरेकसन्ताने
यो यद्गतचित्त⁽⁹⁾स्तद्वशेन तद्वचत्तरणभव्योऽभव्यश्च भवति तत्सर्वं यथावत्प्रति-
जानातीति सर्वाकारज्ञताप्युक्ता^४ भवति । तदेतत् सफलमार्ग^५प्रहाणादश-
ज्ञानात्मकं भवति । केचित्तु केवलमार्गप्रहाणादवधानात्मकम् ॥

- १ मद्भारतलोकास्मादि नान्त तयागनो पजानानि एयानि दस्मेत् पठित । पन्वेवबुद्धा हि डे च
अगमावका उपादित्रमसद्भारतलोकास्मादि नान्त एकदेमनो व जानन्ति न निपदेसतो ।
अनुपादित्रमोवस्म पन नान्त न जानन्ति । *VbhA* p 456

^१ Cf तत्र हि पातु । पूर्वाभ्यासवासनासमुदागतानयो घातुस्त्रिशाचार्यसंपन्न ।
Saks p. 643. The *Vbh* includes the knowledge of *āśya* in the *Indriya-*
parāparajñāna See *LVP Ak.* vii. p. 70, n 3

^२ Cf घातुसो निरक्षवे सत्ता मसन्दन्ति समेन्ति । हीनाविमुक्तिवा सत्ता हीनाधि-
मुक्तिहेहि मदि...वन्वाणाधिमुक्तिवा सत्ता वन्वाणाधिमुक्तिहेहि मदि मसन्दन्ति समेन्ति ।
S ii. p 154.

^३ Cf इष तयागनो अय मग्गो अय गटिपश निरमगामिनी नि पजानानि, “निरच्छा-
नगामिनी नि...पितिविमयगामिनी नि...मनुम्मज्जेवगामिनी ति...देवदोरगामिनी नि...
निस्वानगामिनीनि पजानानि...इद सत्त्वतयागामिनि पटिपद यथाभूतं ज्ञान । *Vbh.* p. 339.

Also cf प्रतिपत्तु इति विस्तर । मज्जोअ प्रविपशो नत्थादिगामिण्य । नत्त-
गामिनी प्रतिपत्तु वावद् देवगामिनी । तिरोधगामिनी च । *Saks.* p 643

^४ See *Ass.* p. 20.

^५ मार्गो हि प्रविपदुच्यते । तेन हि विमयोग प्राप्यते । तिरोधम्बु वधम् ? स
चापि प्रविपत् । प्रविपद्यते न इति कृत्वा । प्रविपत्तु वा प्रविपदिष्युच्यते । अत्र एवाह ।
यदि सफला प्रविपत् गृह्णत इति । हेतुहेि सर्वत्र गामिनीप्रतिपदिहेिभ्यो । तथा हि अथानश्रुते...
Saks. p 644.

[498] यत् स्नान्यातीतजन्मेविसंवृतिज्ञानसंज्ञकम् ।
प्राज्ञात्यानुस्मृतिज्ञानबलं तत्सफलं मतम् ॥^१

सपरसन्ना [VIII A, 1 Fol 141 b]⁽¹⁾निकानामतीतजन्मपरम्परया
विचित्रसुखदुःखेषु प्राणिष्वयममुष्यकर्मणो विपाकोऽयममुष्यस्वप्नमिच्छया
यिमनसिकारचिह्नार्थावधारणदनेकविधसम्बन्धावयवोपयशित्वमस्य सूचित
भवति । यथा खलु भव्याधंसूचकानि(र) स्वप्नानेकशो दृष्ट्वा ताश्चार्था
नमिनिष्पन्नात्(र) प्रायश सदृशानपेक्ष(क्ष्य) निश्चयो (2)भवति तद्वदिति । यथा
च घ्यायिना मनसिकारेषु धर्मचिह्नान्युत्पद्यन्ते तैश्च सुखयततो धर्मपरिच्छेदो
भवति । तद्वत्सर्वधर्मेषु मुद्रा भगवतो विदिता । किं पुनस्तत्कर्म विपाक
सम्बन्धमुद्रास्त्विति ? तदेतद्वलं संवृतिज्ञानात्मकमेव ॥

[499] सत्त्वानां च्युतिसम्भृत्योर्ज्ञानमन्याध्ववृत्ति यत् ।
तच्च्युत्युत्पत्तिरुद्घ्याख्यं बलं पूर्ववदुच्यते ॥^२

(3)दिव्यचक्षुराश्रयाश्च ज्ञानात्मकफलवैशिष्ट्यचरितावतरणज्ञानपरप्रत्ययो
भवति । प्रत्युत्पन्नविषयमप्येवम् । तद्विव्यचक्षुराश्रयज्ञानं सह प्रणिधिज्ञाने
नापरान्ते प्रमाव्यते । तदेतत्संवृतिज्ञानात्मकमेव ॥

[500] आसन्नक्षयधीसंज्ञं पदज्ञानान्यथया दश ।^३

अत इदानीं भगवतो विनेयकार्यं किमवशिष्टम् ? आसन्नक्षय । तस्मि
न्य⁽⁴⁾ज्ञानं यस्य यदा चैरवतरणदेशनाविधिनिरुच्छेपे संपद्यते तद्भगवाद्
सर्वाकारमनेन ज्ञानेन वेत्ति नान्य कश्चित् । अतोऽस्यैव तद्वलं नान्यस्य ।
तत्पुनरेतत् पदज्ञानस्वभाव दशात्मक वा । यथासन्नक्षये ज्ञानम्,^५ पद

^१ तस्य इतम तथागतस्य पुत्रनिवासानुस्मृतिं ज्ञानं ? इह तथागतो पुत्रनिवास
अनुस्मरति एकं पि ज्ञानं ये जातिसनमहस्म पि अनेके पि सवट्टकप्ये अनेके पि विवट्ट
कप्ये अनेके पि सवट्टकविवट्टकप्ये Vbh p 343

^२ Cf तस्य इतम तथागतस्य सत्तान् चतुराणां यथाभूतं ज्ञानं ? इह तथागतो
चिन्तनं चक्षुना विमुद्धनं अतिवन्तमानुसकेन सत्तं पारसति चवमानं उप्पज्जमानं हीनं
पणीने यथाक्कम्भूणे पज्जानानि Vbh p 344

^३ Cf तस्य इतम तथागतस्य आसन्नक्षये यथाभूतं ज्ञानं ? इह तथागतो
आसन्नक्षये अनासन्नक्षयविमुक्तिं पञ्जाविमुक्तिं विट्ठव घम्मं अमिञ्जा सञ्चिहत्वा
उपसम्मन्ना विहरति ibd

^४ यदि निरोधज्ञानमेवास्त्रवक्ष्यमानम् इति । आसन्नक्षये अथ निरोधज्ञानम् ।
आसन्नक्षयानुस्मरणमित्यर्थः । एव सति पदं ज्ञानानि भवन्ति । निरोधज्ञानानिरेव
धमज्ञानानिनिर्वाह्याः । Saka p 644

भवन्ति । परचित्तदुःखसमुदयमार्गानानि हित्वा । अथ सोपाये क्षये^१ ज्ञानं दर्शय(नं) भवति, ['दशज्ञानानि भवन्ति'] ।

उक्तो दशबलस्व^(२)भावः ।^३

आकारणि(नि)यमो चकव्यः । सौऽयमुच्यते—

षोडशाकारमन्त्रा(त्रा)यमन्यैथाभ्युत्तरं ध्रुवा ॥

[501] सप्तमं षोडशाकारमविभक्ताकृतिद्वयम् ।

अष्टाकारं द्वितीयं तु नवज्ञानमयं तु यत् ॥

[502] तथागतबलं प्रोक्तं तज्ज्ञेयं द्वादशाकृति ।

स्थानास्थानज्ञानबलं षोडशमिराकारैः प्रवर्तते । अन्यैश्च तन्निर्मुक्तैरा-
स्यक्षयज्ञानबलमपि ^(६)यदि सोपायं क्षयं विप्रक्षति तदपि षोडशाकारम् ।
अथ ह्ययमात्रं तत्, षड्ज्ञानमयैराकारैः सर्वत्रगामिनीं प्रतिपक्षा(क्षा)नयलं
सप्तमं तदपि तथैव षोडशाकारम् । द्वयं तु पूर्वनिवासानुस्मृतिच्युत्युपपत्ति-
ज्ञानबलमविभक्ताकारयत्नम् । द्वितीयं तु कर्मविपाकज्ञानबलमष्टाकारम् । यत्तु
समाधिसमापत्तिज्ञान^(७)बलं तस्य नवज्ञानस्वभावं तैरेव द्वादशमिराकारैः
प्रवर्तते । अन्यद्यज्ज्ञेयं तदभ्यूहम् ।

किं पुनः किं गोचरम् ?

सर्वगोचरमत्रायमन्त्यं शान्त्यबलम्वि धा(वा) ॥

सर्वधिषयं स्थानास्थानबलम् । आस्रयक्षयज्ञानबलं निर्वाणधिषयं वा
चतुःस्त्यधिषयं वा ॥

^१ 'अयं क्षीणास्रव सन्तान' इति । आस्रयक्षये सति यज्ज्ञानम् । तदास्रवक्षय-
ज्ञानमित्ययं । क्षीणास्रवसन्ताने सर्वाणि ज्ञानानि समुदाचरन्तीति 'एषा ज्ञानानि भवन्ति ।'
Ibid

^२ Added from *Akb*

^३ The *Vbh. A.* gives the following details. — अयं तावेत्य आचरिषानं
समानत्यवका । परवादी पनाह—दसबलज्ञानं नाम पाटियेषकं नस्य, सव्वञ्जातज्ञानस्सेव
अयं पटिभेदो ति । स न तथा दट्टुच्च । अञ्ज एव हि दमयञ्जाण । दञ्ज सव्वञ्जु-
तज्ञाण । दमबलज्ञाणं हि सव्वमव्विच्च एव जानाति ।...मव्वञ्जुतज्ञाणं पन एतेहि
जानितव्वञ्च ततो उन्नरितरञ्च पज्जावति ।...मव्वञ्जुतज्ञाणं पन मविनव्वमविचारमेव
वामावव्वरमेव लोचियमेवाति... । *I bh. A.* p. 464

[503] द्विधा [हेतुमत्रालम्बं] सप्तम सत्यगोचरम् ।

कर्मादिषु^(१) कश्चानपि मन्त्रिपयम् । सर्वत्रगामिनीं प्रतिप[व]धानवत्
चतु सत्यालम्बनम् ।

अतीताद्यदि धान्वर्थमष्टमं समुदाहृतम् ॥

पूर्वेण(नि)रासानुस्मृतिमानपि 'अतीताद्यदि' धातुगोचरम् ॥

[504] नमं तुलु रूपार्थं संस्मृतान्बन्धते परम् ।

च्युत्युपपत्तिमानपि रुपायतनत्रिपयम् । अन्यद्यद्यदिष्ट तत्सस्त्र
धर्मगायत्र^(२) इष्टयम् ।

अत्र पुन

दूधपेना प्लगद्दोऽयं प्लं त्वप्रतिघाततः ॥^१

परामिमत्रोपेतश्च सर्वप्रतिघातित्वेन च । यत्कलु [अ]प्रतिद्वत्सामर्थ्यं
तद्द्वलमित्युच्यते । मानस यत् दशयिधं भगवतो व्याख्यातम् ॥^२

वायिकमप्यभिर्वायते—

[505] [मन्त्रो]सन्धौ च गुदस्य काये शा(ना)शायकं चलम् ।^३

^१ Cf मन्त्रविद्यु क्ताय क्त्वमभ्याहृतं यत् । Ak. vii. 30 cd

^२ Yakhya tra gives f ॥ for details —

नन्व स्यान्निघण्टुमन्त्राय च न नाप्यत्र निति । अत्रस्याप्यत्रास्ति न तु क्वं
व्याख्यातम् । यत् कश्चान् तद्वत्प्रतिघातित्वम इत्यभिप्रायः । प्रत्यत्रतद्वत्प्रत्ययप्रत्याख्यानम्
इति विचारः । अत्रापि यथाऽत्रम्य व्याहृतं नास्ति । अपि गार्हपत्येन किञ्च
कश्चित् प्रत्ययप्रत्ययं तु यत् साक्षरार्थं तु यत्कलु व्यवहारतया न त्वमिति प्रत्याख्यानं
न प्रमादितं स्यात् । अत्रापि तु यत् प्रमादितम् । न चापि यत् किञ्चिन्निघण्टु
मन्त्रोक्तम्— अत्रतया क्वं हृतम् । यत्कलु प्रत्या । न हि कश्चान् गुदिकायां
विद्यते । अत्रापि न गुदिकायां न शायकायां । अत्रि गुदान्ध्वत् स्थापयाम्वा
मन्त्रं निति विचारः । इत्यत्रापि—

साक्षरार्थं इत्यं मुमुक्षुमनुपलभ्य ।

पातुप्रायश्चित्ते निदानवित्तं वाच्यम् । निति । Sak. p. 644

See P.L. 1111-1112 in D. 1111-1112 p. 111.

^३ Cf मन्त्रो सन्धौ वाच्यं इत्यत्रापि । Ak. vii. 31 ab.

स्प्रष्टव्यमधिकं तत्तु [VIII. B, 2. Fol. 142 a.]⁽¹⁾

दश हस्त्यादिसप्तकात् ॥^१

नारायणं नाम बलमुच्यते । तच्च भगवतो मर्मणि मर्मणि विद्यते । नागप्रन्थिराङ्गुलाशङ्कुसन्धयश्च यथाक्रमं बुद्धप्रत्येकबुद्धचक्रवर्तिणः(नः) ।

किं प्रमानं(णं) पुनस्तनूनायणं बलम् ? यत्त्रलु दशानामितरहस्तीनां बलं [त]दिकस्य गन्धहस्तिनः । एवं दशोत्तरवृत्त्या महानग्नि(श)^२ प्रस्कन्दिच-
राङ्गानूरणा(ना)रा⁽²⁾यणानां वाच्यम् ।^३ धैरायन(ण)सहस्रस्येत्यन्ये । स हि देवोधानयात्रासमये प्रपत्तिश्छिद्यरसमात्मानमभिनिर्मायात्थदमुतधिचित्रोघा-
नायायमानानि तावन्स्येव देवकुलान्यनेकसहस्रपरिवाराणि भूर्जपत्रधदादाय गच्छत्येष बलसमुद्भयस्तस्य । एवं तु [वर्णयन्ति] मानसबलवचनन्तं कायि-
कमपि बलं युद्धानां भगवतामिति ।^४ त⁽³⁾त्पुनः कायिकं बलं स्पृष्टव्यायतन-
संगृहीतम् । गुरुत्वेन बलसंप्रदो लघुत्वेन दीर्घल्यस्येति वर्णयन्ति ।

[506] स्वपरार्थान्तसम्प्राप्तेर्वै(र्वै)शारद्यचतुष्टयम् ।

आद्यन्तबलरूपे द्वे द्वे कर्म प्रतिपद्धियोः ॥^५

^१ Cf. नारायणं बलं काये सन्धिष्वन्ये दशाधिकम् ।

हस्त्यादिसप्तकबल स्पृष्टव्यायतन च तत् ॥ Ak. VII 31.

^२ महानग्नि in Akb and Saks. p. 645.

^३ प्रवृत्तप्रन्थहस्तिमहान्मनप्रस्वन्दिना दशोत्तरवृत्त्याधेनारायण बल तद् द्विगुण नारा-
यणमिन्यपरे । यथा तु बृहतर तथा पुन्यते । Akb VII 31 cd — तथा युज्यत इत्या-
घार्पः । Saks. p. 645.

Cf तस्य दुविष तथागतस्य बल कायबलञ्च जाणबलञ्च । तस्य कायबल नि
हन्पिबुलानुभागेन वेदिनञ्च । वुत्त हेत पोराणैहिः—

काञ्जावकञ्च गङ्गेय्य पण्डरं तम्बदियलं ।

गन्धमद्गलहेमञ्च उषीमयउदन्त इमे दसा नि ॥

इमानि हि इम हन्पिबुलानि । तस्य काञ्जावक नि पवनिहरिपकुल दृष्टम् । य
दमस पुत्रिमान कायबल त एवरस काञ्जावकइतियनो । य दमन्त काञ्जावकान्त बल, त
एवरस गङ्गेय्यरस...य दमन्त उदन्तान्त त एवरस तथागतस्य, नारायणसयातबल नि पि
इदमेव वुञ्चति । Vbh A. p. 397.

^४ Cf मानसवत् बाविकमप्यस्यानन्त वचमिति भदन्तः । Akb VII 31 cd
See LI'PAk. VII. p. 73, n. 2

^५ Cf वंसारद्य चतुर्था तु यथापरशमे कथे ।

द्वितीयं सप्तमे धैव । Ak. VIII 32 abc.

सुत्र उक्तम्—“सम्यक्सम्बुद्धस्य वत मे सत इमे धर्मास्त्वयाऽनभि-
सम्बुद्धाः” इति विस्तरः^१ । [अत्र हि प्रथम]द्वितीयाभ्यां स्वार्थसम्पद्गव-
तोद्भाविता । (१)पूर्येण ज्ञानसम्पत् । द्वितीयेण(न) प्रहारासम्पत् । द्वाभ्या-
मभ्याभ्यां परार्थसम्पदा^२ दर्शिता व्यवदानसंक्लेशोद्भावनात् ।

कतरत्पुनर्यैशारद्यं कति ज्ञानात्मकम् ? तदुच्यते । स्थानास्थानवत्-
रूपमाद्यम् । आद्यवक्ष्यज्ञानरूपं द्वितीयम् । कर्मस्व-ज्ञानवत्लं तृतीयम् ।
सर्वप्रणामिनीप्रतिपत्ति^३ज्ञानवत् चतुर्थं वैशारद्यम् । तथाजज्ञानस्यमाधान्ये
(१)तानि यत्नानि^३ तावत्स्वभावादि यथाकर्मं चत्वारि वैशारद्यानि बोद्धव्यानि ।

सुत्र उक्तम्—“प्रीणीमानि स्मृत्युपगम्यानानि यान्यार्यः सेवते” इति
विस्तरः^४ । तेषां पुण(न)रिदं लक्षणम्—

१ Cf चत्वारिमानि भिन्नत्वे तथागतन्य वैशारज्यानि^३ कतमानि चत्वारि ? मम्माम-
म्बुद्धस्य ते पट्टिब्रान्ता इमे धम्मा अबभिमम्बुद्धा नि—तत्र कत म मग्गो वा ब्राह्मणा वा “
मत्प्रथमेन पट्टिचोदस्समी नि—निमित्तमेव भिन्नत्वे न समनुपगमामि । “ लोपागइरम ते
पट्टिब्रान्ता इमे आगता अपरिक्खीणा नि...य स्वा पन ते अन्तराविका धम्मा वृत्ता ते
पट्टिमेवता नात् अन्तराया नि ‘यम्प स्वा पन ते अत्थाय धम्मो दत्तिता सो न निप्पानि
तत्तकम्म मग्गा दुक्खक्खवाया नि...’ । *Abk* II pp 8-9 See *Sokr* pp 645-6,
LVPak VII p. 74, n 7

२ V supra, p 3

३ Cf कथं ज्ञानमेव वैशारद्यम् ? निर्भयता हि वैशारद्यम् । एतद्वच निर्भया
भवति । ज्ञानरूपं वैशारद्यं युज्यते । न ज्ञानमव । *Abk* VII 32 abc

—एभिन्व ज्ञानैर्निर्भयो भवतीति ज्ञानानि वैशारद्यानीति वैभाषिका । आचार्यं आह ।
‘ज्ञानरूपं तु वैशारद्यम् । न ज्ञानमव नि । अथवा आचार्यं ज्ञानमवैतत्त्वम् । ‘*Sokr* p 646.

४ Cf प्रीणिमानि निराव स्मृत्युपगम्यानानि । यान्यार्यं मेव । यान्यार्यं
भवमानोऽस्ति गणमनुशासनितुम् । कतमानि प्रीणि ? इत् प्रियव साम्ना धारणायां
धर्मं एवायि अनुकम्पय चारिण्डाऽयंकाया जिनैषी कम्पायमान । इदं को हिताय इदं को
मुपाय इदं वा हितमुपाय । तस्य म धारणा सुधुपत्त । एतेन अवदयति । आचार्यस्य
उपशान्तयति । प्रतिपद्यन् धर्मैरानुपमं प्रति । न धरिणिस्य कर्त्तव्यं साम्ना एवाय । तेन
तथागतस्य न कर्त्तव्यं भवति न सोपगतस्य न भेदता उपायवित्तवत्तम् । उपेक्षाकृतक तथागत
विशानि स्मृत्त सप्रदानत । इदं प्रथमं स्मृत्युपगम्यानाम् । “गुणरपर तावता धर्मं ददा-
यति पूर्येण” । तस्य न धारणा न सुधुपत्त । “व्यतिरिक्त्य कर्त्तव्यं साम्ना एवाय । तेन
तथागतस्य तावता प्रवृत्तिं सत्ता-नि तावत्यया न भेदता धर्मनिगदि । उपशान्तय
तथागतः विदुर्ति स्मृत्त सप्रदानत । इदं द्वितीयं स्मृत्युपगम्यानाम् । “गुणरपर निराव
तावताऽन्येन तस्य सत्ता-न्येन न कर्त्तव्यं “उपेक्षाकृतक तथागतः विदुर्ति । इदं
तृतीयं स्मृत्युपगम्यानाम् । *Sokr* pp 646-7 See *M. intial* 56, 103

[507] श्रोत्रसम्पत्त्रयापेक्षा त्रिविधा स्मृत्युपस्थितिः ।^१
संस्माराहितसामर्थ्यसंश्रजन्पस्वलक्षणा ॥

शुद्धपकाशुद्धपकादिभेदाद्विनेयाणां(नां)^(६)त्रैविध्येन व्ययस्थानम् । शुद्ध-
पकादिवर्गत्रयानिसन्धेः । स्वभावः पुनः स्मृतिविशिष्टसंप्रजन्यत्रयस्वभावानि
श्रीषि स्मृत्युपस्थानानि । स्मृतिविशिष्टसंप्रजन्यतो हि भगवतः शुद्धपमा-
ना(णा)शुद्धपमान(ण)तदुभययुक्तेषु विनेयसमूहेषु नानन्दो भवत्याघातो वा ॥

महाकक्षा पुनः

[508] संवृतिज्ञानरूपत्वादीर्घकालानु^(७)सारतः ।
सर्वत्र समवृत्त्यादेवु^(८)द्धस्यैव महाकृपा ॥^२

यदा श्रावकस्यापि करुणा पिद्यते प्रत्येकबुद्धस्यापि कस्माद् बुद्धस्यैव
महाकृपेत्युच्यते ?^३ यस्मादिर्घं संवृतिज्ञानस्वभावा श्रावकादीनामद्वेषस्वभावा
बुद्धस्य च दीर्घकालानुगता सूक्ष्मानुगता सर्वसत्त्वसमग्रहप्रवृत्ता सर्वत्रानु-
गता च द्वात्रिंशन्महा^(९)पुरुष[लक्षण]विद्योतितशरीराध्यासिनी दशवलयपरि-
गृहीता च । तस्माद् बुद्धस्यैव भगवतो महाकृपेत्युच्यते । उक्ता असाधारण-
शुणाः ॥^४

^१ Cf स्मृतिप्रज्ञातमकं त्रयम् । *At.* VII 32 d.

^२ Cf महाकृपा सवृतिधी संभाराकारगोचरं ।

समत्वादिपियानाच्च नानाकरणमष्टया ॥ *At.* VII 33

^३ करुणामहाक्षणयो किं नानाकरणम् ? *स्वभावतोऽप्यामोहस्वभावत्वात् । आकारत
एवनिदु क्षताकारत्वान् । आलम्बनत एकत्रिधात्वालम्बनत्वात् । भूमितत्त्वतुर्गन्धानभूमि-
कत्वात् । सन्तानत श्रवकादिबुद्धसन्तानकत्वात् । लाभत कामघातुभवाप्रवृत्तस्यलभ्यत्वात् ।
अपरिज्ञापपरिज्ञात । अनुत्पत्त्युत्पन्नरूपानाच्च । *Abb.* VII 33 d See *Saka* pp
648—9, *LVPAt.* VII p 77

^४ कस्मादेते आवेगिका बुद्धधर्मा उच्यन्ते ? सवासनप्रहाणात् । अथवा यस्य श्रावका
तस्य****Abb.* VII 32 d—सवासनान आनन्दादीना प्रहाणात् । वा पुनरिय वासना नाम
श्रावकाणाम् ? यो हि यत्कृत्यपरित्त पूर्वं तस्य तत्कृत कायवागचेष्टाविकारहेतुसामर्थ्य-
विज्ञापचित्त वातानत्युच्यते । जन्मादृत्तरित्तविद्यया वासनति भवन्तानन्तवर्मा । अथवति
चित्तरेणात्तयं । *Saka* p 647

^५ The Kōśakara discusses one more point —

किं पुन सर्वे बुद्धा सर्वप्रकारसामाया भवन्ति ? न ।

संभारधर्मकायाभ्या जयतश्चायं चर्चया ।

समता सर्वबुद्धाना नापुर्जातिप्रमाणत ॥ *At.* VII 34

At. might have discussed this topic in Third *Adhyaya*, which is lost
V *supta*, p 115, n. 1

आयकसाधारणा उच्यन्ते—

[509] अरणा प्रणिधिज्ञानं चतस्र. प्रतिसंविदः ।
अर्हत्सन्तानिका ह्येते पञ्च तु प्रान्तकोटिकाः ॥^१

[510] इतरैरपि सामान्या अप्रमादादयो गुण्या ।
ए^(१)पां यथोपदिष्टाणा(ना) शृणु वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
तत्र सायत् ।

[511] अरणा मंष्ट्रतिज्ञान नृजाऽन्त्यध्याननिश्चयात् ।^२
आर्यसन्तानिका जाता सप्तस्तुकमलेक्षिणी ॥

इह कश्चिदहंश्रकोप्यधर्मा सर्वकलेशप्रहाणात्परमामृतसुखमनुभवत्ये
व चित्तमुत्पादयति—कथ नाम परेऽपि [इ]मे सन्तानालम्बनाद् क्लेशान्
नोत्पा [VIII A 2 Fol 142 b]^(१) दयेयु कथञ्च तमनिष्फल नानुभवेयु ।
चतुथ ध्यान विवृद्धिकाष्टागत समापद्य तथा करोति यथाऽस्य चारविहार
गतस्य सन्ताने न कश्चित्कलेशमुत्पादयति ॥

[512] प्रणिधिज्ञानमप्येव सर्वधर्मारलम्बि तु ।^३
अकोप्यधर्मनो(यो) ख्याते तथैव प्रतिसंविदः ॥

प्रणिधिज्ञानमपि सञ्चुतिज्ञानस्यभाव प्रान्तकोटिकचतुर्यध्यानलाभात्,^४
(२) अर्हदक्षप्रणिधिघत्ते तच्च ज्ञानीते प्रणिधिज्ञानस्य सर्वधर्मांलम्बनत्वात् ॥^५

^१ Cf निष्पत्ताधारणा अथ धर्मा केचित् पृथग्जन ।
अरणाप्रणिधिज्ञानप्रतिसंविदगुणादय ॥ Ak vii 35

^२ Cf सवतिज्ञानमरणा ध्यानऽन्त्यऽकोप्यधर्मग ।
नृजाऽनुत्पन्नकामाप्तसवस्तुक्लेशगोचरा ॥ Ak vii 36

The difference between the *aranasamadh* of Buddha and *travaka* is given
in *Aas* —आवकस्मारणादृष्टदृक्त्वात्परिहारिता ।

तत् क्लेशघ्नो उच्छिद्यत्वात् सामान्यं त्रिवारणा ॥ *Aas* p 524
See *LVPAt* vii p 87

^३ Cf तथैव प्रणिधिज्ञान सर्वालम्ब तु तत्तथा । Ak vii 37 ab
Also cf अनाभोगमनामङ्गमध्याधान सदा स्थितम् ।

सवप्रान्तपन्नुद्भेद प्रणिधिज्ञानमिष्यते ॥ *Aag* p 524

^४ सवधर्मांलम्बन तु प्रणिधिज्ञानमिष्येव विनाय । आख्यास्तु न सांभत् प्रणिधि
ज्ञानत प्राप्तम् । किं तर्हि ? निष्पन्नपरिनिर्वाणान् । कपकनिर्माणं चापत्तिं वश
विना । प्रणिधिपूर्वकं शब्दं प्रणिधिज्ञानम् Ak vii 37 ab See *Sakp* p 651

प्रतिसंविदः खल्वपि

[513] विवक्षितार्थसम्बन्धिनामसंमोहमेदिनी ।

आद्याऽन्या तदमिव्यङ्ग्या ज्ञेया ज्ञानविचारिणी ॥

[514] तृतीया शब्दसंस्कारा ज्ञानसंमोहघातिनी ।

तुरीया तु प्रबन्धोक्तिर्ध्यानाद्युत्पादनोन्मुखी ॥^१

तत्र द्वादशाङ्कप्रवचनसंगृहीतेषु^२ वक्ष्य^(३)माना(णा)र्थसम्बन्धिषु विवक्षितेषु नामकायादिषु यदविवर्त्यं ज्ञानं सा धर्मप्रतिसंविद्वि । तदवद्योतयेषु पौरुषेयापौरुषेयसम्बन्धेषु परार्थसंवृत्यर्थराशिषु यदविवर्त्यं ज्ञानं साऽर्थप्रतिसंविद्वि । नामकायादिवाचक एव वाक्यशब्देष्वरूपद्रव्यलिङ्गसंख्यासाधनक्रियाकारुण्यरूपोपग्रहसम्बन्धिनि यदविवर्त्यं ज्ञानं^(४) सा निरुक्तिप्रतिसंविद्वि ।^५ धर्मार्थनिरुक्तिषु ध्यानविमोक्षसमाधिस्वभावापत्तिवशित्वसंप्रख्याने यदविवर्त्यं ज्ञानं सा प्रतिभान[प्रति]संविद्वि ।^६

^१ Cf धर्मार्थयोर्निरुक्तौ च प्रतिभाने च सविद्वि ॥

तिस्रो नामार्थवाचानमविवर्त्यं यवाक्यम् ।

चतुर्थी युक्तमयुक्ताभिलाषमाणवशित्वयो ॥ Ak vi: 37 cd, 38

^२ सूत्र गेय व्याकरण गायोदानावदानकम् ।

इतिवृत्तक निदान वैपुल्यञ्च सजातकम् ॥

उपदेशाद्भूतो धर्मा द्वादशाङ्गमिदं वच । Aaa p 35

Cf कथं जगत्तेन नव जगती ति ? सन्धमेव हि'दं 'युक्त गेय्य वेम्माकरण गायो उदान इतिवृत्तक वाचक अन्धुपधम्म वेदस्स'ति नयङ्गप्पभेदं होति । DhA A t. 66

^३ उत्तरोतरा प्रतिभा प्रतिभानमित्यपरे । Akb vi: 406

^४ अतस्सो पटिसम्भवा नाम अत्थादिसु पभवेगतानि चत्तारि भाषानि । बुत्त हेतु—'अत्ये ज्ञाण अत्थपटिसम्भवा । धम्मो ज्ञाण धम्मपटिसम्भवा । अत्थधम्मनिश्चत्ताभिलाषे ज्ञाण निश्चित्तिपटिसम्भवा । ज्ञाणं सु ज्ञाण पटिभानपटिसम्भवा" ति [Vbh p 293]

तत्थ अत्यो ति सङ्घेपतो हेतुकलस्सेत अणियवचन ।...पभेदतो पन न चिन्वि पच्च-यसम्भूत, निम्मान, भासितत्थो, विपाको, किरिया ति इमे पञ्च धम्मा अत्यो ति वेदितव्वा ।...धम्मो ति सङ्घेपतो पच्चयस्सेत अणियवचन ।...यो कोचि फलनिम्बत्तवो हेतु, जरियमग्गो, भासित, कुसल, अकुसल ति इमे पञ्च धम्मा धम्मो ति वेदितव्वा ।...अयमेव हि अत्यो अणियवचने वस्सितो । तत्थ धम्मनिश्चत्ताभिलाषे ज्ञाण ति तस्मि अत्ये च धम्मो च या सुभावनिश्चित...तस्सा धम्मनिश्चित्ताञ्जिताय भागधिकाय मूलभासाय पभेदगत ज्ञाण निश्चित्तिपटिसम्भवा ।...ज्ञाणं सु ज्ञाण ति सव्वत्थ ज्ञाणमारम्भण कत्वा पच्चवेक्खन्तस्स ज्ञाणारम्भण ज्ञाण...पटिभानपटिसम्भवा ति अत्यो । Vn xiv 21—25 See LVPak vii p 89, n 3

^५ The Kosakāra gives some more details—आसा च किल प्रतिसंविदा गणित

त एते पदगुणाः प्रान्तकोटिकमित्युच्यन्ते ॥^१

का कति भूमिका पुनरासा प्रतिसविदा का वा कति ज्ञानमयी ?
तद्वद्योत्यते—

[515] अर्थाख्या सलु सर्वत्र पदज्ञानान्यथया नव ।

अर्थप्रतिस^(५)वित् सर्वासु भूमिषु कामघातौ यावद्भ्रयाग्रे श्(न)यज्ञान
स्वभावा शि(नि)रोधज्ञान वर्जयित्वा पदज्ञाना[नि] निरांशस्ये(स्यै)व परमार्थ
त्वात्, परचित्तदु खसमुद्दयमार्गज्ञानानि वर्जयित्वा ।

प्रतिमानाह्वयाप्येयं दशज्ञानमयी त्वसौ ॥^३

प्रतिमानप्रतिसविदपि सर्वासु भूमिषु दशज्ञानमयी ।

[तत्र]

[516] [कामे ध्यानेषु धर्माख्या]^(६) तदन्या त्वाद्यकामयो ।^१

धर्मप्रतिसविद् कामघातौ चतुर्षु ध्यानेषु निश्चिकिप्रतिसविद् कामघातौ
प्रथमे च ध्याने ।

सदृतिज्ञानमय्यौ तु द्वे एते प्रतिसंविदौ ॥

उभे अप्येते सदृतिज्ञानस्वभावे धर्मनिश्चिकिप्रतिसविदाविति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य ततोप^(७) पाद समाप्त ॥

बुद्धवचन गल्हविद्या हेतुविद्या च पूर्वप्रयोगी यथात्रमम् । नाप्यतेष्ववृत्तकौशलस्था उत्पादवित्
सास्मोनीति बुद्धवचनमव तु सर्वासा प्रयोग वणयन्ति । यस्य च का तस्यावयव चतस्र प्रतिसविदो
भवन्ति । *Akk* 40 b — यथाकममिनि धमप्रनिमविन्ने गणित पूर्वप्रयोग । अथप्रतिसविदो
बुद्धवचनम् । निश्चिकिप्रतिसविद् गल्हविद्या । प्रतिमानप्रतिसविदो हेतुविद्यति । बुद्धवचनमेव
इति धर्माख्या । *Saku* p 653

^१ Cf य चते उपदिष्टा वरणादयो गुणा

परते प्रान्तकोटिका ।

प्रान्तकोटिकध्यानवलेनया राम ।

तत् परविष ध्यानमन्त्य सबभूम्यनुलोमितम् ।

बुद्धिकाप्यागत तच्च बुद्धायस्य प्रयोगज्ञा ॥ *Ak*. VII. 40 d and 41

See *LVP Ak*. VII. p 97

^२ See *Pajisambh dakkha Ks* v 5

^३ Cf. काटमार्गालम्बना क्षानो नव ज्ञानानि सवन् ।

इा पर ध्यायसंविद् सा सर्वत्राय तु सायुतम् ॥ *Ak*. VII. 39

^४ Cf कामप्यानपु धर्मो विन् वाचि प्रथमकामयो ।

विश्लानिन तालाभी परते प्रान्तकोटिका ॥ *Ak*. VII. 40

सप्तमाध्याये

चतुर्थपादः ।

पृथग्जनसाधारणाः इदानीमभिज्ञादयो शुणा धक्तव्याः । त इम उच्यन्ते—

[517] रि(ऋ)द्धौ श्रोत्रेऽन्यचित्ते प्राग्भावे च्युत्युदये क्षये ।

ज्ञानसाक्षात्क्रियाऽभिज्ञा पड्वा धी[ः] मुक्तिवर्त्मनि ॥^१

ज्ञानसाक्षात्क्रिया खलु विमुक्तिमार्गसंगृहीताऽभिज्ञेत्युच्यते । केषां पुनर्गुणानां ज्ञानसाक्षात्क्रिया ? तदप^(१)दिश्यते । रि(ऋ)द्धिपाददिव्यश्रोत्रचेतः-पर्यायपूर्वेनिवासानुस्मृतिच्युत्युपपादात्प्रक्षयज्ञानानां या ज्ञानसाक्षात्क्रिया साऽभिज्ञा । अभिज्ञानातीत्यभिज्ञायते वा तथेति अभिज्ञा ।

कस्मात्पुनर्विमुक्तिमार्गां धे(ए)वाभिज्ञा आमन्य(एय)फलवत्^२ [[न] आनन्तर्य]मार्गस्वभावाः ? परचित्तज्ञानस्यानन्तर्यमार्गप्रतिषेधाद्दृष्टव्यास्त-व^(१)ज्ञानानन्तर्यमार्गत्यागे कस्यचिन्निरभिज्ञत्यप्रसंगात् ॥

आसां पुनः

^१ Cf ऋद्धिधोत्रमनःपूर्वजन्मव्युत्पुदयक्षये ।

ज्ञान साक्षात्क्रियाभिज्ञा पड्विधा मुक्तिमार्गाधी ॥ Ak VII 42

पडभिज्ञा । ऋद्धिपयज्ञानसाक्षात्क्रिया, दिव्यश्रोत्रचेत पर्यायपूर्वेनिवासच्युत्युप-पाद-आसवक्षयज्ञानसाक्षात्क्रियाऽभिज्ञा । Saks p 654 Yasomitra gives full details

Cf सो एव समाहिते चित्ते परिसुद्धे परियोदाते अनङ्गणे विगतपृक्कलेषु मृदुमृते कम्मनिये ठिते आनेज्जप्पत्ते इद्धिदिपाय चित्त अभिनीहरति * सो अनेकविहित इद्धिदिषि पच्चनुमोति... ।...सो दिव्वाय सौतपातुया विसुद्धाय अतिवकन्तमानुसिकाम उभो सद्दे सुणाति, दिव्वे च मानुसे च, ये दूरे सन्तिके च ।* चेतोपरियन्नाणाय चित्त अभिनीहरति... सो परसत्तान परपुमाळान पेत्तसा चेतो परिच्च पजानाति * ।...पुब्बेनिवासानुस्सतिन्नाणाय चित्त अभिनीहरति * सो अनेकविहित पुब्बेनियाम अनुस्सरति... ।...चतूपपातज्जाणाय चित्त अभिनीहरति... । आसवान खयन्नाणाय चित्त अभिनीहरति ।...Dighs, II. 87—97 See M sutta 6, Vm Chapters XII and XIII

^२ आमन्यफलवदिति । यथा संकृत धामन्यफल विमुक्तिमार्गस्वभावम् । तदत् । Saks p 655

[518] चतस्रः संवृत्तिज्ञानं पञ्च ज्ञानानि चित्तधीः ।
सर्वासुरक्षयामिज्ञा पद्ज्ञानान्यथवा दश ॥^१

चेतः पर्यायास्त्रवक्ष्यामिज्ञे हित्वा । चेत.पर्यायामिज्ञा पञ्चज्ञानानि धर्मा-
न्वयमार्ग[संवृत्तिपर]चित्तज्ञानानि । आस्त्रवक्ष्यज्ञानसाक्षात्क्रियाऽमिज्ञा पद्-
ज्ञाना[VIII B, 3 Fol 143 a]⁽¹⁾नि दश वा परचित्तदु.खसमुदयमार्गज्ञानानि
हित्वा 'अथवा दशे'ति ॥

[519] पष्ठी सर्वत्र पञ्चान्या मौलीषु ध्यानभूमिषु ।^२

आस्त्रवक्ष्यज्ञानसाक्षात्क्रिया सर्वासु भूमिषु । शेपा मौलीषु चतस्रसु
ध्यानभूष्विति ।

यत्तवैराग्यतो लभ्याः स्वभूम्यधरगोचराः ॥^३

सर्वा [अमिज्ञा.] यत्नतो लभ्यन्ते वैराग्य⁽²⁾तश्च । तत्रानुचिता यत्नत ।
उचिता वैराग्यत । जन्मान्तराभ्यस्ता. खल्वमिज्ञा वैराग्यतो लभ्यन्ते ।
वैशेषिक्यो यत्नत । 'स्वभूम्यधरगोचरा'श्चैता । रि(ऋ)द्वया स्वभूमि
गच्छत्यप(घ)रा च भूमिम् । निर्मितनिर्माणमप्येयम् । दिव्यश्रोत्राभिहयापि
स्वभूमिकमघो[भूमिक] च शब्दं शृणोति । एष परचित्तज्ञानं पूर्वनिवासा-
नुस्मृतिज्ञानं च । ⁽³⁾च्युत्युपपादाभिहया च स्वाधोभूमिविषय रूप जावति ॥

कतमा पुनरासा कति स्मृत्युपस्थानानि ?

[520] स्मृत्युपस्थितयस्तिस्त्र श्वेतःपर्यायधीर्मता ।
ऋद्धिश्रोत्राक्षयमिज्ञास्तु प्रथमा स्मृत्युपस्थितिः ॥^४

परचित्तामिज्ञा त्रीणि स्मृत्युपस्थानानि कायस्मृत्युपस्थानं हित्वा ।
चित्तचैत्तालभ्यना खल्वेषा । ऋद्धिश्रोत्रचक्षुरमिज्ञा काय⁽⁴⁾स्मृत्युपस्थान
रूपालभ्यनत्यात् । ऋद्धि मलु चतुयाद्वापतनालभ्यना । दिव्यश्रोत्रचक्षुषी
यथाक्रम शब्दरूपायतनालभ्यने ।

^१ Cf चतस्र संवृत्तिज्ञान चेतसि ज्ञानपञ्चकम् ।
क्षयामिज्ञा बले यदत Ak vii 43 abc

^२ Cf पञ्च ध्यानघतुष्टये ॥ Ak vii 43 d

The Kofakāra discusses in detail —पञ्चामिज्ञा चतुर्थध्यानभूमिना । इत्मा
दास्त्र्यभूमिना न मनि ? Ak vii 43 d See LVP Ak vii pp 102-3

^३ Cf स्वाधोभूमिवया लभ्या उचितास्तु विराणत । Ak vii 44 ab

^४ Cf तृतीया त्रीण्युपस्थानायाश्च श्रोत्रद्विवशुवि ॥ Ak vii 44 cd

कुशलादिभेदेन तु

[521] दिव्यमव्याकृतं श्रोत्रं नेत्रं चान्या शुभा मताः ।^१

दिव्यश्रोत्रचक्षुषी किलाव्याकृते । तच्च न । अभिज्ञानां विमुक्तिमार्ग-
स्वभा[व्याश्चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोश्चा]दिकल्पत्वाद्दिमुक्तिज्ञानानुत्प^(१)त्तिः । चतुपु^२
ष्यानेषु तु अस्ति प्रज्ञाविशेषः स्वभूमिकभूतफलो यत्संमुखीभावात्स्वभूमिक-
फलमेव चक्षुःश्रोत्रं संमुखीभावं गच्छति । यत्तच्चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोराश्रयी
भवति तस्मान्न तद्विज्ञाने संप्रयुक्तं प्रज्ञाऽनिश्चेति ।

कथं पुनरेतयोरभिज्ञाशब्दः ? तदुच्यते—

अभिज्ञाफलताऽभिज्ञा [मनोविज्ञानप्रज्ञया] ॥

अभिज्ञाफलमा^(३)(म)घ्राभिज्ञाशब्देनोक्तम् । मनोविज्ञानसंप्रयुक्तया तु
प्रज्ञयाऽभिज्ञानातीति । सैवाभिज्ञा निरूपकत्वात् ।^३

कति पुनरासां विद्या ?

[522] तिस्रो विद्या^४ मतास्त्र्यध्वस(सं)मोहादिव्युदस्तये ।

एका स्वभावतोऽशौची द्वे त्वशौचाश्रयोदयात् ॥^५

पूर्वाणि(नि)वासच्युत्युपपादास्यक्षयज्ञानतत्साक्षा[त्]तिक्रियास्तिस्रः पल्ल-
शौक्ष्यो [विद्या उच्यन्ते । कस्मादेता पच ? एत] ^(६)एव तिस्रो विद्याः यस्मादा-
भिरविद्यात्रयं विनिवर्तते । पूर्वैर्निवासामिज्ञा[ज्ञया] पूर्वान्तसंमोहः निवर्तते ।
च्युत्युपपादाभिज्ञया त्वपरान्तसंमोहो निवर्तते । आस्यक्षयामिज्ञया मध्या-
व्यसंमोहः ।^५

^१ Cf अथाकृते श्रोत्रचक्षुरभिज्ञे इतरे शुभा । Ak vii 45 ab.

^२ See *abhināṇā*, PTSD

^३ तिस्रो विज्ञा । पुर्वेनिवासानुत्सानिज्ञान विज्ञा, सत्तान् चतुपपातज्ञान विज्ञा,
आमवान् क्षमे जाण विज्ञा । *Dīgha*, xxxiii 1 10 See *Vm* vii 30

^४ Cf तिस्रो विद्या अविद्याया पूर्वान्तादौ निवर्तनात् । Ak vii 45 cd

पूर्वेनिवासच्युत्युपपादास्यक्षयज्ञानसाक्षातिक्रिया तिस्र अशौक्ष्यो विद्या उच्यन्ते । एतानि
हि पूर्वापरान्तमध्यसमोहं व्यावर्तयन्ति यथाक्रमम् । Ak vii 45 cd.

^५ Thus view is identical with the view of Āchārya Samghabhadra
as quoted and supported of Yasomitra —

‘पूर्वान्तादौ निवर्तनात्’ यावज्जयारुममिति । भगवद्विज्ञेपादयस्तावदाह—‘पूर्वा-
न्तसमोहं पूर्वं निवासानुत्सुत्या ‘निवर्तयति’ । च्युत्युपपादाविज्ञया ‘मध्यसमोहम्’ ।

यद्यपि च तिस्रोऽप्यशौक्षास्तथापि 'एका स्वभावतोऽशौक्षी द्वे त्वशौक्ष
अयोद्यात्'। अन्त्या वाऽशौक्षी स्वभावतः सन्तानतश्च । आद्ये (१) द्वे त्वशौक्ष
सन्तानादशौक्षवित्युच्यन्ते ॥^१

कति पुनरासा प्रातिहार्याणि ?^२

[523] रि(ऋ)द्धिचिचक्षयामिज्ञा प्रतिहार्यत्रयं स्मृतम् ।
हरतो द्वे कुशास्तृभ्यो मारेभ्यो हरते परम् ॥^३

ऋद्ध्यादेशनाप्रातिहार्ये खलु कुशास्तृभ्य कपिलोलुकाक्षपादादिभ्यो
विनेयजनचित्तमपहृत्य बुद्धे भगवति परमार्थशास्त्रि संनियोजयत । धनु
शा^(४)सनाप्रातिहार्यं मारेभ्योऽपहृत्य सर्वज्ञे मार्गदेशिके प्रवरे प्रतिष्ठापयति ॥

का पुनरियमृद्धि ?^५

[524] समाधिरु(धी ऋ)द्धिरित्युक्ता फलमैश्वर्यमष्टधा ।^६
द्विधैतद्गतिनिर्माणे त्रिविधा गतिरिष्यते ॥

आस्रवक्ष्यामिज्ञया अपरातसमोहम् । नापरमस्माद्भूव प्रजानामीति तेषा व्याख्यानकार
णामभिप्रायः । अतित प्रत्युपन्नोऽजागतोऽवेयध्वानुक्रमः । तस्मादेवमथगतिरिति ।

आचायसद्यभद्रस्य व्याचष्ट—पूर्वान्तादी निवतनात् । पूर्वनिवासाभिज्ञा हि पूर्वान्त
समोहं व्याचतयति । अपरान्तसमोहं च्युत्युपपादाभिज्ञा । मध्यसमोह आस्रवक्ष्यामिज्ञा ।
इयत्तित्तरुणापेव विद्यात्वम् । पूर्वयाऽमपरविपद्गनात् सवेगोत्पत्तः । परया परेयामेव ।
तथा सविमस्य भूतार्यावपमात् ततीयति । किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ? आचायसद्यभद्रव्या
ख्यानमेव युक्तं रूपं पश्याम । आचायस्यापि तथैवाभिप्रायो लक्ष्यते । तथा हि पूर्वैति
वासच्युत्युपपादास्रवक्ष्यामिज्ञानसाक्षात्क्रियास्तिव इत्युक्त्वा आह—एते हि पूर्वापरान्तमध्य
समोहं व्याचतयन्ति यथायमम् इति । *Sdkv* pp 657 8

^१ Cf अगस्त्याया तदास्य द्व तत्सन्तानसमुद्भवात् ।

इष्टं गंधस्य नोक्ते तु विद्य साविद्यसन्तते ॥ Cf *Ak.* vii 46

^२ विनयमनसामान्तरितो अयं हरणात् प्रातिहार्याणि प्रतिशब्दयोरौदिक्यभशावत्वात् ।
प्रतिहनमध्यस्थान मनास्यभि प्रतिहरतीति प्रातिहार्याणि वा । *Akb* vii 47 See *Vm*
xii 84 तीणि पाटिहारियाणि । इद्विपाटिहारिय आदेशनापाटिहारिय अनुसासन्निपाटि
हारिय । *Dgha* xxxiii 1 10 See *Kevaddhasutta* *Digha* vi

^३ Cf आद्या तृतीया षष्ठी च प्रातिहार्याणि शासनम् ।

अस्यमध्यनिष्कारित्वाद्धितेष्टफलयोजनात् ॥ *Ak* vii 47

^४ V *supra* p 359 n 2

^५ Cf वेद्यमदि ? सभाविनयन

ऋद्धि समाधिगमन निर्माणं च गतिरिष्यते । *Ak.* vii. 48 ab

ऋद्धिः खलु समाधिरूपा^१ तत्फलत्वात् प्रातिहार्यमृद्धिरत्युक्तं सूत्रे ।
अङ्गपरिग्रहीते समाधौ सति सर्वमेतत्प्रातिहार्यं [VIII. 3. Fol. 143 b.]
सूद्ध्यति । तस्मात्समाधिरेव रि(ऋ)द्धिः ।^२ तस्याः फलमष्टगुणैश्वर्यम-
नि(शि)मादि ।^३

^१ ऋद्धिपादाः समाधयः । *Ak* vi 69d. While dealing with the *samādhi* and *śuddhīpāda*, the Kosakāma initiates a controversy : समाधिः कतमात् ऋद्धि-
पाद उच्यते ? तत्प्रतिष्ठितत्वात् सर्वगुणसंपत्तेः । ये त्वाहुः 'समाधिरेवऋद्धिः पादास्तु
छन्ददायकः' इति । तेषां द्रव्यतस्त्रयो एव बोधिपत्न्याः प्राप्नुवन्ति । छन्दचित्तयोरा-
धिभवात् । सूत्रं च विशदयते—“ऋद्धि बो भिषवे देसादिप्यामि ऋद्धिपादाश्च मावद् ऋद्धिः
कतमा ? इह भिक्षुरनेकविधमृद्धिपियम प्रत्यनुभवति । एको भूत्वा बहुधा भवती”ति
विस्तरः *Akb.* vii. 69 d. Yasomitra gives the following comment—
ऋद्धिपादाः समाधय इति कुत एतत् ? सूत्रात् । उच्यते हि छन्द चापि भिषवो भिक्षु-
रधिपति कृत्वा लभते समाधिम् । सोऽस्य भवति छन्दसमाधिः । चित्तं दीर्यं मीमासा
चापि भिषवो भिक्षुरधिपति कृत्वा लभते समाधि । सोऽस्य भवति मीमासासमाधिपरिति ।...

ये त्वाहुः समाधिरेवऋद्धिः पादास्तु छन्ददायकः । तेषामेववादिना वैभाषिकाणां...
“एको भूत्वा बहुधा भवति...यावद् ब्रह्मलोकं कायेन वशे वर्तयत” इति । इयमुच्यते ऋद्धिः ।
ऋद्धिपादा कतमे ? छन्दसमाधिः । दीर्यसमाधिः । चित्तसमाधिः । मीमांसासमाधिः ।
इम उच्यन्ते ऋद्धिपादाः” इति । एवं लक्षणं समाधिः । तस्मात् समाधिरेवऋद्धिः इति ।

अत्राचार्यसंयमत्र आह । न भवत्येव तेषां दोषः । समाधि हि ते ऋद्धिपादमिच्छन्ति ।
ऋद्धिरपीति । छन्ददायस्तुप्यन्ते समाधेरचतुत्त्वज्ञापनार्थम् । कश्चिद्धि समाधिः कुशलमूल-
प्रयोगावस्थाया प्रधानीभवति । कश्चित् कुशलमूलनिष्पन्नावस्थाम् । पूर्वोक्त ऋद्धिपादः ।
उत्तराधिपरिति । सूत्रविरोधोऽपि चंपान भवति । ऋद्धिफलं ऋद्धिराद्येनोक्तम् । प्रज्ञाफलस्य
तच्छब्दाभिधानत्वादित्यादि । *Saku.* p. 602.

See *Vm.* xii 50-55, *Paṭisambhūḍā*, vol. ii. pp. 205-6.

^२ तत्राणिना भवत्यणुः । लघिमा लघुभवेति । महिमा महान्भवति । प्राप्तिरङ्गु-
ल्ययेणापि स्पृहति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यम् इच्छानभिधातः भूमाद्भुमञ्जति निद्रञ्जति
यपोदके । धसित्त्वं भूतमौतिकेषु वशी भवत्यवश्यश्चान्येषाम् । ईशित्त्वं तेषां प्रभवाप्य-
यव्युद्धानामीदृष्टे । यत्र कानावसायित्त्वं सत्यसंकल्पता यथा सकल्पस्तथा मृतप्रकृतौनामवस्थानम् ।
...एतान्यष्टाविंशद्वर्षाणि । *Yogabhāṣya*, iii 45.

Also see, अणिमा लघिमादिकं वा लोविमसम्मतं...*Vm.* v. 61—अणिमालधि-
भादिकं ति आविषदेन महिमा पत्ति पाकम्नं ईसिता यत्तकानावसायिता ति इमे छपि सङ्ग-
हीताः... *Vm T.* p 210. D. Kosambi quotes the following verse :

लघिषाम्पि वृत्त—

“अणिमा महिमा लघिमा पत्ति पाकम्नमेव च ।

ईसितञ्च वसितञ्च अत्यकानावसायितति ॥ *Vm. Dipikā*, vii. 61.

यद्य सूत्रेऽपदिष्टमेकानेकयथेच्छितरूपावस्थानादिस्तत्पुनरेतन्मृद्विफलं^१
द्विविधं गतिश्च निर्माणं च । गतिरपि त्रिविधा । तत्र

[525] मनोमयी गतिः[ ] शास्त्रिच्छामात्रप्रवृत्तितः ।

अधिमोक्षकृताऽन्येषां ततो देहामिवाहिनी ॥^२

मनोजयाः^३ खलु ऋद्धिर्बुद्धस्यैव । म^(२)नस इव जयस्तस्याः । यावता
कालेन चतुर्विधानं नीलं प्रतिपद्यते यावता कालेन भगवाञ्छरीरेण सर्व-
लोकान्तराणि व्याप्तोत्पन्नन्तर्दिश्यरीरा हि बुद्धा भगवन्तो[ऽ]नाभोगेन
यथेच्छितामिप्रायसिद्धेः भगवतो बुद्धस्य । आघकादीना पुनः शरीरवाहिनी
गतिर्भवति^(३) यथा देवानां पक्षिणां वा । आधिमोक्षिकी च दूरमप्यासन्नमधि-
मुच्यास्तगमनं संपद्यते । बाहुप्रसारणमात्रेण सुमेरुमूर्द्धनि प्रादुर्भवति ।^४
व्याख्यातं समाधिफलम् ॥

गमनं निर्माणमिदानीं वक्तव्यम् । त[द्व] द्विविधं कामावचरं रूपावचरं
च । तत्र तावत्—

[526] रूपगन्धरसस्पर्शाः काये निर्माणमिष्यते ।

रूपस्पर्शां मतो रूपे स्वे^५ शरीरेऽथ वा वहिः ॥^६

कामावचरं यत्तु बाह्यमायतनचतुष्टयं निर्मायते । नान्यदोऽध्वरकर्तु-
त्वयादान्द्युपगमप्रसंगात् । रूपावचरं त्वयायतनद्वयं तत्र गन्धरसाभावाद् ।
तत्पुनरेतत् स्वरशरीरे परशरीरे च द्रष्टव्यम् । एतच्चतुर्विधं निर्माण कामघाता-
येवं रूपघातो द्रष्टव्यम् । इत्यष्ट[विधं निर्माणम्] ।^७

[किं यत्तु नि^(५)र्माणम्]मिष्यया निर्मायते ? किं तर्हि ?

^१ 'ब्रह्मादग इदियो ? अधिष्ठाना इदि, विदुष्मना इदि, मनोमया इदि,
आशक्तिरास इदि, तर्पाधिक्तिरास इदि अरिया इदि कम्मविपाकना इदि पुष्पावतो इदि,
विश्रामया इदि, तस्य तस्य सम्प्रापयागन्धया इज्जतत्थ इयो नि—*Pajjambhidi*,
vol II, p 205

^२ Cf शास्त्रमनोजयाऽन्येषां कार्त्स्न्यप्याधिभोक्षिकी । Ak. VII 48cd.

^३ V supra, p. 37

^४ See *LVP Ak.* VII p 113, n. 2.

^५ Cf कामात्तं निर्विषं बाह्यं अनुवाचनं त्रिया । कपात्तं द्वे तु Ak. VII 49.

^६ See *Yogaiṅga*, IV 4-5

[527] अभिज्ञाफलचित्तेन तत्तानि तु चतुर्दश ।^१
 आद्यध्यानफलं द्वे ते(ते)रूर्ध्वभूम्येकवृद्धितः ॥

प्रथमध्यानफले खलु निर्माणचित्ते कामावचरं प्रथमध्यानभूमिकं च,
 द्वितीयध्यानफलानि श्रीणि, तृतीयध्यानफलानि चत्वारि, चतुर्थध्यानफलानि
 पञ्च ॥

कथं पुनर्निर्माणचित्तानि लभ्यन्ते ?

[528] ^(६)तल्लामो ध्यानव[त्] ज्ञेयः

यथा खलु ध्यानानि वैराग्यत उपपत्तितः प्रयोगतश्च लभ्यन्ते तथा
 निर्माणचित्तानि ।

कथं पुनस्तदुत्पद्यते ?

शुद्धकाच स्वतश्च तत् ।^२

शुद्धकाद् ध्यानादनन्तरं शि(नि)र्मान(श)चित्तमुत्पाद्यते निर्माणचित्तादेव
 वा नान्यतः । ततः खल्वपि निर्माणचित्तादनन्तरं शुद्धकध्यानं निर्माणचित्तं
 चोत्प^(७)द्यते नान्यत् । सर्वस्य च निर्मितस्य

स्वभूमेनैव निर्माणमप(ध)रेणापि भाषणम् ॥^३

न खल्वन्यभूमिकं निर्माणमन्यभूमिकेन निर्माणचित्तेन निर्मायते । भाषणं
 तु स्वभूमिनाप(ध)रभूमिना च । कामघातुप्रथमध्यानभूमिको हि निर्मितः
 स्वभूमिकेनैव चित्तेन भाष्य(प)ते । ऊर्ध्वभूमिकास्तु प्रथमध्यानभूमिकेन, तत्रैव
^(८)विहसितिसमुत्थापकचित्तसङ्गाधात् ॥

किं पुनर्निर्मितनिर्मात्रोः क्लमेन(श) धाम्भाषणं भवत्वथ युगपत् ?
 तदुच्यते—

[529] निर्मात्रैव सहैतेषां भाषणं सुगताद्वे ।^४

^१ Cf. निर्माणचित्तैस्तानि चतुर्दश । Ak. vii 49 d

^२ Cf. यथाक्रमं ध्यानफलं द्वे यावत्पञ्च नोर्ध्वजम् ।

तल्लामो ध्यानवच्छुद्धात् तास्वतश्च ततोऽपि ते ॥ Ak vii. 50.

^३ Cf. स्वभूमिकेन निर्माणं भाषणं स्वपरेण च । Ak. vii. 51 ab.

^४ Cf निर्मात्रैव सहाश्रास्तुः । Ak. vii. 51 c.

उक्तं हि

“एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

एकस्य तूर्णो भूतस्य सर्वे तूर्णो भवन्ति ते ॥”^१

मगवतस्तु इच्छान्तः पूर्वं पश्चाद्युपपन्ना निर्मिता भाषन्ते । तेषां (१) पुनः

एकस्य ब्रुवतः सर्वे निर्मिता ब्रुवते समम् ॥

[530] अधिष्ठाय तु निर्माणं भाषन्तेऽन्येन चेतसा ।^२

‘अधिष्ठाय तु निर्माणं’ सस्याप्येत्यर्थः । अन्येन चेतसा विद्वत्तिसमुत्पादकाख्येन वाच प्रवर्तयतीत्यतोऽपि नास्ति निर्माणान्तर्घातो(नो) दोषः । तत्पुनरेतदधिष्ठानं न केवलं जीयत एव । किं तद्धि ?

अधिष्ठानं मृतस्यापि [VIII B 4 Fol 144 a]

(१) स्थिरस्यैव तु वस्तुनः ॥^३

आर्यमहाकाश्यपाधिष्ठानेन तदस्थिरशंकलावस्थानश्रवणात् स्थिरस्यास्थिरक्षणस्य न मासदधिष्ठादीनामस्ति ॥

किं पुनरेकचित्तेनैकं निर्मितं निर्मिणोत्वय बहून् ?

[531] अजय्येकमेकेन जयिणस्तद्विपर्ययः ।^४

आध्यामिनिर्द्धारैर्यद्बुद्धिनिर्माणचित्तैरेकं सोपादानं च निर्मितं निर्मिणोति ।

^१ Quoted in *Akb* vii 57 c

Cf एकस्मि मासनात्मि मात्र मासन्ति निर्मिताः ।

एकस्मि तुण्डीमापीन मन्व तुण्डी भवन्ति ते ॥ *Digha*, xviii. 21 See *LVP.Ak.* vii p 118 n 3

^२ Cf अधिष्ठायापवनदात । *Ak.* vii 51 d.

^३ Cf मृतस्याप्यस्त्यधिष्ठानं तास्थिरस्यापरे तु न । *Ak.* vii 52 ab

—आर्यमहाकाश्यपाधिष्ठानं तदस्थिरशंकलावस्थानात् । तत्पुनरेतदधिष्ठादीनामस्ति । अपरे पुनराहुर्नास्ति मृतस्याधिष्ठानम् । अस्थिरक्षणवस्थानं तु देवतानुभावादि । *Akb* vii 52 ab

Cf मन्व ज्ञान्यस्य निर्णारविचोक्तिप्रतिपत्तयत् दग्गिणन पाणिना गृहीत्वा *Diyawadana* 61 See *LVP.Ak.* vii p 120, n. 1

^४ Cf आरावेकमनश्च जितानां तु विषययात् । *Ak.* vi. 52 cd.

जितायां त्व^(१)भिन्नायां निर्मातुरिच्छया बहूनप्येकचित्तेन निरुपादानमपि च निर्मिनो(णो)ति ।

तत्पुनरेतन्निर्माणचित्तं द्विविधं भावनामयमुपपत्तिप्रातिलम्बिकञ्च । तत्र

अव्याकृतमभिज्ञोत्थं उपपत्त्य त्वयं त्रिधा ॥^१

यत्खलु भावनाफलं निर्माणचित्तं तदव्याकृतं भवति । उपपत्तिप्रातिलम्बिकं तु कुशलादि[ना] विप्रकारम् । [तदुपपत्तिफलं] ^(२)दशातिशययुक्तम्^२ ।

[532] अर्हतां दशधा त्वेतदैश्वर्यमुपपद्यते ।

सर्वास्त्रक्षपज्ञानविमुक्तिद्वययोगतः ॥

यदेतदणिमादिशैक्षान्तं^३ दशविधमैश्वर्यसुखं तदतिशययुक्तमर्हतामेवोपपद्यते ॥

यदि तर्हि त्रयाणामर्हतामेतदैश्वर्यं समानमस्ति कस्तर्हि विशेषः शास्त्रशिष्ययोः ?^४ तत्रेदमुपदिश्यते—

[533] ऐश्वर्ये[पि स]^(५)मानेस्मिन्यथोक्ते शास्त्रशिष्ययोः ।

अन्तरं सुमहच्छास्तर्यत्तत्पूर्वमुदाहृतम् ॥

दशबलाद्यवैशिकबुद्धगुणचिन्तायां चतुष्पत्यद्यता ननुत्तरणे गन्धहस्त्यश्वशशकदष्टान्तैश्च विशेषान्तरं बोद्धव्यमिति ॥

अभिधर्मप्रदीपे^६विभाषाप्रभाषा वृत्ती सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तद्वय ज्ञानविभागो नाम ^(५)सप्तमोऽध्यायः ॥

^१ Cf. अव्याकृतं भावनानं त्रिविधं त्वुपपत्तिजम् । *Ab.* vii. 53 ab.

^२ The eight *aiśvarya*s, (V. supra, p. 399, n. 2) the *āśraṅkaśfaya-jñāna* and *vimukti-jñāna*.

^३ V. supra, p. 399, n. 2.

^४ The *Kośakāra* does not discuss this point, but instead devotes three *kārikās* (*Ab.* vii. 53cd to 56) dealing with the following :—(१) पञ्चविधा ऋद्धिः । (२) दिव्यश्रोत्र दिव्यबभ्रुव । (३) विमूर्द्धिरेवोपपत्तिलाभिका भवत्यपाव्यवधि ? (४) वेतोज्ञानम् ।

^५ V. supra, p. 347, n. 1.

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

व्याख्याता हि विन्तरशो विदर्शना । शमथ इदानीं वक्तव्यः । स
सत्येय शमथश्चतुर्थ्या[ना]रूप्यसंगृहीत । तत्र तु

[534] साक्षा चित्तस्थितिर्ध्यानं तत्रतुर्धाऽङ्गभेदतः ।^१

शमथ खलु साक्षा कुशला चित्तैकाग्रता ध्यानमित्युच्यते ।^२ यस्य यत्तु
धर्मस्याङ्गपरिवृद्धीततो(स्यो ?)द्वेषा[त्] चित्तचैतान्यालम्बनान्तर न प्रति
पद्यन्ते स धर्मश्चैतसिक् समाधि^३रित्याख्यायते । तदङ्गभेदेन चतुर्विधमिति
यस्याम । तस्या पुनश्चित्तस्थिती

ध्यानोक्तिराङ्गसी तत्र भाक्तो तत्सहभूष्यपि^४ ॥

^१ Cf द्विधा ध्यानानि चत्वारि प्रोक्तास्तदुपपत्तयः ।
समाधिति गुणकार्यं Ak. viii 1 abc

^२ The Kotakira discusses this point in detail — ययमेवाग्रता नाम ? एवा
रुचनता । एव तद्दि चित्तायवरात्मनानि समाधिनि वैतमिक ध्यानान्तरमिति प्राप्नोति ।
न विशान्यय समाधि । यत्र तु तायकाया वतने न धम समाधि । मंथ विर्तकाग्रता ।
ननु च धाधिकरवाग्नय चित्तमेवायं द्विगापस्य तस्मान्निगतामिति चत संप्रयुक्ते समाधि
वयस्यम् । यत्र एव च समाधिस्तत्र एव चित्तानायकात्मनश्च विप्रत्यय ? महामुक्तिरवाग्र
गमाधे मवचित्तानामकाग्रताप्रपग । न । स्वत्वागमाय । चित्तायवकायाणि समाधि ।
तथा त्पिचित्तं विगा विगतविगृह्यप्रधान च सूत्र चत्वारि ध्यानानुत्तानीत्यत्रे ।
Abb viii 1. — समाधिश्च त्वा न विशायाय समाधि, यत्र तु तायेकायाणि वतने न
धर्म समाधि । यथा जगविचनय गुरागयोगज्जत यत् । न एव गुणोरय धुरत
मित्युच्यते मद्र् । See p 663 See LVP Ak. viii pp 129 ff

^३ Cf वा वा भायुगा विगाय चित्तगगनता अयं समाधि चत्वारो सम्पन्धयान
गतापिचित्तारा, या तयं यमान भायवता अयं तस्य समाधिसाधना नि । Ak. viii 4 44
कुगन्विचनकागता समाधि । एवगमस्य विगयवतगितानं तयं गमा च भाषान ।
L'p iii 3 See *Veranda* by ii 11 12 L 41 and LVP Ak. viii p 123, n. 3

^४ Cf एवकाग्रतायु भायुगम् । Ak. viii 1 d.

समाधिस्वभावं खलु परमार्थेण(न) ध्यानम्^१ । सपरिवारं तु गृहामानं(णं) पञ्चस्कन्धस्वभावम् । भक्तिकल्पनया [तत्सद्भूतपि] धर्मेषु ताच्छब्दम् ॥

[535] सं^(७)क्षेपादियमाख्याता ध्यानजातिश्चतुर्विधा ।

प्रथमं ध्यानं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थमिति ।^२

द्रव्यभेदानहं तस्याः प्रवक्ष्यामि यथागमम् ॥

द्रव्यभेदस्तु ध्यानजातेश्चतुर्विधायाः समापत्तिजातेश्च तावत्या एव समासेन वक्ष्यामि ॥

तत्र तावत् ।

[536] सहारूप्यचतुष्टयेन समापत्तिर्मताष्टधा ।

[चतुः पञ्चेषु स्कन्धेषु]^३[त]^(४)दुक्तेर्वर्गवृत्तितः ॥^४

पञ्चस्कन्धेषु वर्गीभूतेषु ध्यानसमापत्तिः प्रहाप्यते । चतुः[ः]पञ्चेष्वारूप्यसमापत्तिरिति ॥

[537] भेदेन तु समापत्तिद्रव्यानि(स्थि) दश सप्त च ।

सामन्तकैः सहाष्टाभिर्ध्यानान्तरिकयाऽपि च ॥

अष्टाणा(नां) खलु समापत्तिभूमिनामष्टाणा(नां)मेव सामन्तकद्रव्याणां तत्प्रवेशोपायभूतानि ध्याना^(५)न्तरिका च प्रथमध्यानसंगृहीता । एतानि खलु सप्तदश यथास्थौल्यं भिद्यमानानि सप्तदश भवन्तीत्यत आह—

[538] तद्भेदाः सन्धिमेऽन्येपि वक्ष्यन्ते शास्त्रचोदिताः ।

^१ ध्यानमिति कोऽर्थः ? ध्यायन्त्यनेनेति । प्रजानन्तीत्यर्थः । चिन्तानार्थो हि एष धातुः । चिन्तान् च प्रवेति सिद्धान्तः । एव तर्हि सर्वसमाधिध्यानप्रसङ्गः ? न, प्रकर्षयुक्ते तन्नामविधानाद्भास्करवत् । कश्च प्रकर्षयुक्तः । योऽङ्गसमायुक्तः समाधिः ।^१ Abb VIII 1 See *Saks* pp 664-5 आरम्भशून्यनिष्कान्तो पञ्चनीकज्ञापनतो वा ज्ञानः । *Vm* IV 119 On *jhana* and *samādhis* see *PISD*

^२ ज्ञानं ति चत्वारि ज्ञानानि । पठमं ज्ञानं दुःखं तृतीयं चतुर्थं ज्ञानं । *Vbh* p 342

^३ The Ms. is erased here

^४ Cf. विचारमौलिमुद्रवत् पूर्वपूर्वापवर्जितम् ।

तयाऽऽख्यायचतुःस्कन्धा अधोभूमिदिवेकजा ॥ *Ab* VIII 2.

अन्येऽपि सलु समापत्तिभेदास्तदन्तर्गता एव सूत्राभिधमोदिता वक्ष्यन्ते ।

बुद्बुद्धेस्तु ते सर्वे तच्चेनायान्ति गोचरम् ॥

भगवनेन हि [VIII A 4 Fol 144 b]⁽¹⁾सर्वप्रथमध्यानसमापत्यादि भेदेषु, अनन्तस्वभावप्रभावत्रियाफलेऽपरोक्षबुद्धिवृद्धि(क्ति)रिति ॥

‘त एते ध्यानारूप्यास्त्रिप्रकाराः । कथम् ? तदारभ्यते—

[539] त्रिधा ध्यानानि मौलानि सास्वादादिप्रमेदतः ।

तथैव त्रय आरूप्या भवाग्रं तु द्विधा मतम् ॥’

तत्र मौलानि तावद् ध्यानानि त्रैविध्यान्सास्वादानासप्रयुक्तशुद्धका नास्त्र⁽²⁾वमेदात् । एव त्रयो मौला आरूप्या । भवाग्रं तु नास्त्यनास्त्रवम्¹ । कामघातोर्मवाग्रस्य च भवमूलत्वात् ॥

[540] सामन्तानि द्विधा सप्त प्रथमं तु त्रिधा मतम् ।

ध्यानान्तरं त्रिधा तद्बुद्धिष्टं त्वधराश्रयम् ॥

प्रथमध्यानसामन्त⁴ द्वित्याऽन्यानि सप्त सामन्तानि द्विप्रकारान्य(एष) न्यध्यानास्त्रवात् । प्रथमध्यानसामन्तकं तु त्रिप्रकारम् । केचित्तु आस्वाद⁽³⁾-नासप्रयुक्तं नेच्छन्ति । तद्वद् ध्यानान्तरिका त्रिधेति वर्तते । यत्तत्रास्त्रिष्टं तदधराश्रयं द्रव्यमिति ॥

किं पुनरेषामान्यादानादिसप्रयुक्तानां त्रयाणां लक्षणम् ? उच्यते—

[541] ध्याम्वादवत्सत्तप्यं यच्छुद्धकं लौकिकं मतम् ।

अत्रो(धो ?)ध्वस्तं तदास्वाद्यमविलोमनाम्बरम् ॥’

¹ The *Kuśālika* here deals with the *Arāya dhyaṇa* (Ak VIII 24)
V infra *Abh. Kar. Kā.* 551—553

² Cf. इति मौलं समापत्तिप्रत्यमष्टाविधं त्रिधा ।

सत्यागवादनवशाद्दानाद्यवाम्पष्टमं द्विधा ॥ Ak VIII 5

³ [सत्तप्यं] मतस्यैव नान्नं हि मन्नामाणात् । *Sakt* p. 671

⁴ सामन्तं समीपयम् । *Sakt* p. 57

⁵ Cf. आस्वादानात्प्रयत्नं सत्तप्यं लौकिकं नामम् ।

शुद्धं तदधराश्रयं लौकिकसत्तप्यवम् ॥ Ak VIII 6

यत्सलु सतृष्णं तदास्वादानासंप्रयुक्तमित्युच्यते ।^१ तृष्णाया आ[स्वा-
दप^(१)]र्यायत्वात् । यत्तु न संप्रयुक्तं तदपि तृष्णासद्वगतत्वादास्यादवदित्युच्यते
तृष्णयैकफलत्वात् । यत्तु साध्रवं कुशलं समापत्तिद्रव्यं तच्छुद्धकमाख्यायते ।
क्लेशमलासंपर्कादलोभादिशुद्धकर्मयोगाच्च ।

तदेतच्छुद्धकं तस्यास्वादानासंप्रयुक्तस्यास्वाद्यम् । तेन हि तत्समनन्त-
रातीतमास्वाद्यते । येनास्वादयति तमापन्नो यदा^(२)स्वादयति तस्माद्ब्यु-
त्थितः ।^३ अन्योन्यसंसर्गादि(द्धि) तृष्णासमाध्योर्ग्रामनिर्वृति(तिः) । तृष्णा-
वशात्समाधेरास्वाद नाम, समाधिघरात्तृष्णायाः ध्याना(न) नाम, [ब]न्यया
धिप्रतिपिद्धं स्यात् । न हि कश्चित् तृष्णां समापद्यते, न च समाधिनाऽऽस्वादय-
तीति । लोकोत्तरं तु समापत्तिद्रव्यमनास्रवमित्युच्यते ॥

आसां पुनः समापत्तीनां ध्या^(०)नान्देवाङ्गवर्तिं नारूप्याः । कति पुनः
कस्य ध्यानस्याङ्गानि ?^४ तदिदं प्रस्तूयते—

[542] अङ्गान्याद्ये शुभे पञ्च वितर्कधित्तद्वन्द्वता ।^५

श्रीतिः सुखं समाधानं छिष्टं सुखविवर्जितम् ॥

प्रथमे तावच्छुभे ध्याने पञ्चाङ्गानि वितर्कविचारश्रीतिसौख्यसमाधयः ।^६
क्लिष्टे^७ चत्वारि सुखं हित्वा ॥

[543] साध्यात्मसप्रसादास्तु सुखश्रीतिसमाधयः ।

द्वि^(०)तीयेऽङ्गानि चत्वारि छिष्टे श्रद्धा सुखादते ॥^८

^१ Cf. इष निखले एकचो पुगलो विविच्चेव कामेहि...पठमज्जानमुपसम्पन्न
विहरति । सो तवस्सादेति तं निकामेति तेन च विंति आपज्जति । *Ang II p. 126.*

^२ 'यदास्वादयति तस्माद्ब्युत्थित' इति शुद्धकात् । येनास्वादयति त समापन्न' इति ।
आस्वादानासंप्रयुक्तम् । *Saks. p. 671.*

^३ For details, see *Vm. iv 79-202.*

^४ Cf. पञ्चाद्ये तर्कचारो च श्रीतिसौख्यसमाधयः । *Ak. VIII. 7 ab.*

^५ 'यथा चतुरङ्गसेना' नाङ्गभ्योऽर्थान्तरभूता । 'एव पञ्चाङ्गध्यान' नार्थान्तर-
भूतमिति स्वमतं दर्शयति । *Saks. p. 671.*

^६ The *angas of kṛtsā-dhyāna* are given in a separate *kārikā* in *Ak.*—

विलप्येत्सत्प्रीतिसुखं प्रतादः सप्रधीः स्मृतिः ।

उपेक्षास्मृतिमुद्विष्टव केचित् प्रसन्नयुगेक्षणम् ॥ *Ak. VIII. 10,*

—केचित् पुन प्रथमद्वितीययोः विलप्ययो प्रसन्नवित्तौस्ति । तृतीयपक्षुपंपोष्येसा
नास्ति कुशलमहाभूमिक्त्वादनयोरिति । *Akb. VIII. 10 d.*

^७ Cf. प्रीत्यादयः प्रतादश्च द्वितीयेऽङ्गचतुष्टयम् । *Ak. VIII. 7 cd.*

द्वितीये कुशले ध्याने चत्वार्यङ्गानि । आध्यात्मसंप्रसादः प्रीति सुख
चित्तैकाग्रता च । क्लिष्टे द्वे शब्दा सुख द्वित्वा ॥

[544] तृतीये पञ्चमे प्रज्ञा स्मृत्युपेक्षा सुखं स्थितिः ।^१
क्लिष्टे त्वद्गदयं ज्ञेयं समाधिर्वेदनासुखम् ॥

तृतीये शुभे ध्याने उपेक्षा स्मृतिः सप्रज्ञानं सुख समाधिश्च । क्लिष्टे
(७) तु द्वे 'समाधिर्वेदनासुखम्' ॥

[545] अन्ये(न्त्ये) चत्वार्युपेक्षे द्वे समाधिः स्मृतिरेव च ।
क्लिष्टे ध्याने चतुर्थे तु द्वे शब्दे वेदना स्थितिः ॥^२

चतुर्थे खलु ध्याने शुभे चत्वार्यङ्गानि । अदुःखासुखापेक्षना उपेक्षा च
स्मृतिपरिशुद्धिः समाधिश्च । क्लिष्टे तु द्वे वेदना स्थितिश्च ॥

कति पुनरेषा द्रव्यतो भवन्ति कति नामतः ?

[546] द्रव्यात्मना द^(७)शैकं च नाम्ना त्वष्टौ दर्शय च ।^३
अङ्गान्येतानि कथ्यन्ते चतुष्कोटिरतः स्मृतः ॥

द्रव्यतः षट्कोटादयः भवन्ति । प्रथमे ध्यानाङ्गानि प्रश्न । द्वितीयेऽध्यात्म
संप्रसादो वर्धते । तृतीये समाधिपर्यायानि वर्धन्ते । चतुर्थे त्वदुपासुखा
वेदनेति ॥

अतु च यत् तृतीये ध्याने सुखमुक्त^४ [तथा] प्रथमद्वितीययो ^५ [Folio

^१ Cf तृतीये पञ्च तृतीया स्मृतिः प्रज्ञा सुख स्थितिः । Ak. VIII 8 ab

^२ Cf चत्वार्यङ्गान्युपासुखापेक्षास्मृतिरसमाधिश्च । Ak. VIII 8 cd.

^३ Cf इत्येता इत्येते च । Ak. VIII 9 a

^४ V. supra, p. 52, n. 3.

^५ The topic under discussion is — कस्मान् तृतीये ध्याने सुखं इत्यादि
मुक्त्वा ? अस्यात् वेदना सुखम् । ध्यानयोग्य प्रत्यक्षिमुत्पन्नमासुखी ।

प्रथमद्वितीययो ध्यानात् प्रत्यक्षिमुत्पन्नमासुखम् । इह प्रत्यक्षिमुत्पन्नं तत्र वेदनासुखं
निर्दिष्टं सुखं यत् । इत्येतेन समाधिः सुखं प्रियायात् । अहि मलयो कारिकं सुखम् ।
समाधिनाय विज्ञानवशात्पेक्षात् । तांति शैवमिदं प्रीतिवचनात् । प्रीतिर्हि गोपनवत् ।
न च सुखपीडनवशादात्मनोऽपेक्षा । न चार्थि तया वर्धावध ध्याने बुद्धिमुक्त्वा पञ्चाङ्ग
वचनार्थि । अतः पुनराहुः—आत्मवद भवन्ति सुखं प्रीति विचरति हि ध्यानात् कारिकपेक्ष

No 145 lost^१][अभिघनदोषे विभाषाप्रभायां वृत्तो अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः^२ ॥]

मुखमङ्ग व्यवस्थापितमिति । यत्तर्हि सूत्र उक्तम् । *Akb* VIII 9 b The *Kośakāca* discusses this point in detail and says at the end—तस्माद्विचायमेतत् ।

Yōsōmūtra says — सुखेन्द्रियापोषादि^३ति । नास्त्यत्र चतसिक सुखेन्द्रिय त्रिष्वपि हि ध्यायन् । किं तर्हि ? कायिकमेव मुखमङ्ग व्यवस्थापितम् समाहितावस्थान्तरालस्य मुदाचारात् । दार्ष्टान्तिकानां कल्पे पक्षः । तेषां हि न द्विभूमिकमेव सुखेन्द्रियम् । कामप्रयमध्यानभूमिकमिति । किं तर्हि ? चतुर्भूमिकमपि सुखेन्द्रियं भवति । कामावचरयावत् तृतीयध्यानभूमिकमिति । अत एव च विभाषायां भदत्तेन सौत्रास्तिसरेनोक्तम्— 'आभिर्यामिकाणां अरथदृशय चर्थाविज्ञानादिकमवस्थादृश्यं आरभ्यत इति । तस्माद्विचायमेतत्' इति । योगाचारभूमिदशान्त विचायमेतदित्यत्र कौतूहलं पातयत्याचार्यः । *Sako* pp 672—676 See *LVPak* VIII pp 150—160 V supra p 72 n 1, p 139, n 4

^१ Folio No 145 is lost. In this lost folio the *Adv* might have discussed this controversial topic viz. *prastābhās* and *sukha* and also the nature of *prasāda* and *prīti*. See *Akb* VIII 9—10

^२ A large portion of the first *pāda* of the Eighth *Adhyāya* is lost in the lost folio

अष्टमाध्याये द्वितीयपादः ।^१

[547] [VIII B, 5 Fol 146 a] शमथस्य च ।

ध्यानसामन्तकारूप्येष्वङ्गानामव्यवस्थितिः ॥

ध्यानसामन्तकेषु खलु विदर्श[नोदक्ता] शमथो न्यूनः । आरूप्येषु सर्वत्र शमथोऽधिकवृत्तिर्विपश्यना न्यूनतरा । विपश्य पश्यतो संज्ञायामिति घचना-दङ्गिन्यपि पञ्चादुद्देशो भवति । ततः सिद्धं विपश्यनाः ॥

यदा खलु चत्वार्यपि ध्यानानि विपाकं प्रति तेजन्ते कस्मान्न⁽²⁾तुर्थ-मेयानेज्यमुच्यते ?^३ तथापदिश्यते—

[548] नितरुं चारविधं सात्प्रश्वासाश्वाससंज्ञयात् ।

[उपे]वावेदिताभावादन्यमानेज्यमुच्यते ॥^४

श्रीणि खल्वपि ध्यानानि सेजितान्युक्तानि भगवता वितर्काद्यपक्षल-योगात् । वितर्कविचारश्वासाश्वासौ सुषुप्तुःसौमनस्यदौर्मणं(न)स्यानी-त्यष्टापक्षालाः ।^५ तैश्चतुर्थं ध्यानमकल्प्य⁽³⁾मित्युक्तमभिधर्मे । वितर्कविचार-प्रतिस्वगैरकल्पनीयत्वादानेज्यं चतुर्थमुक्तं^६ सूत्रे^७ । आभिप्रायिकः सूत्रनिर्देशो स्थापणिकस्तरभिधर्मे । तथाहि "सुषुप्तुःप्रयोः प्रह्वारणात्सौमनस्यदौर्मणं(न)स्य-योश्चास्तद्गमाच्चतुर्थं ध्यानमुपसंगम्य विदरति" इत्युक्तम् । अभिधर्मे वितर्क-विचारप्रतिस्वपान्येवंजितम् ॥

^१ The beginning portion of this *pāda* is lost in the lost folio V supra, p 409, n. 6

^२ V supra, p 45, n 4, p 137, notes

^३ Cf अष्टावक्रसामन्तकारानिर्णयं तु चतुर्थकम् ।

विनश्चारी इवामो च मुक्ताविष चतुष्टयम् ॥ Ak VIII 11

^४ V supra, p 115, n 4

^५ V supra p 138 n 5 See *M. inia*: 66, 106.

^६ यथा पूर्वकानि तानि ध्यानानि विनर्कादिभिः कल्प्यन्त तैश्च एभिश्चतुर्थं कल्प्यते ।

^७ यथा निवृत्ते हीरो म कल्प्यते वापुना' तद्विदित्कर्म सूत्र इत्यपर आह । *Sahr* p. 677

^८ Cf मुनयः च पदाना दुस्तरा च पदाना पुनश्च व सामन्तसामन्तसामानं आपन्नमा चतुष्टयमुच्यते तत्रानिर्णयविधिश्च चतुष्टयज्ञानं उच्यते इति । *M. inia* 51

इदमिदानीं यक्तव्यम् । इह (५) ध्यानसमापत्तिषु प्रथमद्वितीययोर्ध्यानयो
सौमनस्यमुक्तं प्रीतिवचनात् । प्रीतिर्हि सौमनस्यम् ।^१ तृतीये सुख चतुर्थे
उपेक्षा । तत्किमुपपत्तिध्यानेष्वप्येष एव वेदानानियमः ? नेत्युच्यते । किं
तर्हि ?

[549] आद्ये प्रीतिसुखोपेक्षा द्वितीये तु सुखाद्यते ।
सुखोपेक्षे तृतीयेऽन्त्ये उपेक्षेऽपि दिदिष्यते ॥^१

प्रथमध्यानोपपत्तौ खलु तिस्रो (५) वेदना । सुख त्रिभिन्नानकायिक,
सौमनस्य मनोभौममुपेक्षा चतुर्विज्ञानकायिका । द्वितीयध्यानोपपत्तौ द्वे वेदने
सौमनस्योपेक्षे मनोभूमिके । नात्र सुखमस्ति पञ्चविज्ञानकायाभावात् । तृतीय
ध्यानोपपत्तौ द्वे वेदने मनोभूमिके । चतुर्थध्यानोपपत्ताद्युपेक्षेत्र वेदना विधत्त
इति ॥^२

ननु च द्वितीयादिषु ध्याने(६)षु रूपशब्दस्प्रष्टव्यानामुपलब्धयः सन्ति
विज्ञप्तिसमुत्थापक च चित्तम् । नत्कथं तत्र त्रिभिन्नानकायिका वेदना नास्ती
त्युच्यते, नितर्कविचारौ चेति ? नैष दोषः । स्वभूमिकमतिपेक्षात् । कुतस्तेन
तर्हि रूपाद्यो विज्ञायन्ते कायविज्ञप्तिश्चोत्थाप्यते ? तत्रपदिश्यते—

[550] दृक्श्रोत्रकायविज्ञानं विज्ञप्तिजनकं तथा ।
यद्भूमा(७)वमिचारायामाद्यादव्याकृतं तु तत् ॥^३

द्वितीयध्यानोपपत्ता खलु रूपशब्दस्प्रष्टव्यान्पुलिप्सवो जिगमिपवो
या प्रथमध्यानभूमिकानि चतुर्विज्ञानादीनि त्रीणि विशानानि विज्ञप्तिसमुत्थापक
च समुखीरूप्य निर्माणचित्तचतुपलभन्ते स्पन्दन्ते चेति । तत्पुन प्रथमध्यान
भूमिक चित्तमव्याहृतमेव स(८)मुगीकुर्वन्ति न कुशल न्यूननावहुमानत्वाद्य
क्लिष्ट वीतरागत्यात् । तद्यथा वश्विदीश्वरो दरिद्रमित्रगृह गतः । तेनासौ
सुहृदा सर्थस्यप्रदानेनोपनिमन्त्रितो मित्रचित्तानुवर्तनया हीनोऽकृष्ट वस्तु द्वित्वा
परिकारिद्दृष्टव्ये तद्गदिति । व्याख्यातस्वरूपाणि ध्यानानि ॥

^१ V supra p 52, n 3

^२ Cf सौमनस्यमुखोपेक्षा उपेक्षामुमनस्कते ।

सुखोपेक्षे उपेक्षा प्रथमो ध्यानोपपत्तापु ॥ Ak VIII 12

^{३-५} From प्रथमध्यानोपपत्तौ १० विद्यय इति ११ identical with Ak VIII 12

^४ Cf कायाशिश्रोत्रवित्तान वित्तपुत्थापक च यत् ।

द्वितीयादौ तदाद्याप्तमक्लिष्टाव्याहृतं च तत् ॥ Ak VIII 13

For an allied controversy, see वचीभेदकथा, Kp II 5

आरूप्याः वक्तव्याः ।^१ तदारभ्यते—

[551] सनिमित्तोद्ग्र^२हाकृष्टः प्रोक्तानन्तमनस्कृतिः ।

निसररूप आरूप्य आकाशानन्त्यसंज्ञकः ॥^३

अनन्ताकाशनिमित्तोद्ग्रहः तत्संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं पश्चात्तु चतुःस्कन्धा-
लम्पनास्तदन्यतमालम्बना अन्यघर्मालम्बना वा मनस्काराः समुखीभावं
गच्छन्ति । उक्तं हि भगवता—“सर्व्यंशो रूपसंज्ञानां समतिश्रमात्प्रतिघसंज्ञा-
नामस्तगमाशानात्यसंज्ञा [VIII A, 5. Fol 146 b] नाममनसिकारादनन्तमा
काशमानन्यथायत्नमुपसम्पद्य विहरति” इति ।

कः पुनरासां तिसृणा रूपादिसंज्ञानां विशेषः ?^४ [प्रपञ्च]रूपसंज्ञामित्त्र
विशेषो बोद्धव्यः । तदरूमादागमाद्विधिघाया रूपा(पा)रूप(व्य)स्कन्धाः
संगृहीताः । तत्र समापत्तिलक्षणा चित्तानुपरिवर्तिणा(ना) शीलेन वियुता
शेपेनोपपत्ति लक्षणात् । त एत आरूपाः प्रथमारूप्यसामन्तकं हित्वा
विभूतरूपसंज्ञा भवन्ति । प्रथमसामन्तकं तु चतुर्यध्यानाविदुःपितवृत्ति
त्याग्राह)व्यननमिति । अतस्तदेकं न विभूतरूपसंज्ञास्यं लभते ।^५

कथं पुनर्निर्घोष्यते नारूप्येषु रूपमस्तीति ?^६ आगमाद्युक्तितश्च ।

^१ See *Vm* x 1—66

^२ Cf तषाऽऽरूप्याऽचतुस्त्वन्धा अथोभूमिविवेकजा ॥
विभूतरूपसंज्ञाया सह सामन्तरस्त्रिभि । *Ak.* VIII 2 cd, 3 ab

^३ Cf सज्जमा रूपसंज्ञानं समतिश्रमा पन्धिपयान अथगमा नानतसंज्ञानं

अमनसिकारा अनतो आकासो ति आकाशानन्त्यायत्नमुपसम्पद्य विहरति । *Vbb* p 245

^४ तस्य कतमा रूपसंज्ञाया ? या ह्येवचरसमापत्तिसमापन्नस्य वा उपपन्नस्य वा
दिदृग्ममगुणविहाग्निस्य वा संज्ञा । कतमा पटिधमसंज्ञाया ? रूपसंज्ञा सहसंज्ञा
गणमसंज्ञा रसमसंज्ञा पाटुभ्यसंज्ञा । इमा वृच्चानि पटिधमसंज्ञाया । कतमा
नानतसंज्ञा ? या अयमापन्नस्य मनाधानुसन्धिस्स वा मनाविसंज्ञाणधानु समन्धिस्स वा
संज्ञा *Vbb* pp 261—2

^५ आकाशानन्त्यायत्ननामन्तकं चतुर्यध्यानालम्बनवादिभूतरूपसंज्ञाया न लभते । न
हि तत्र रूपमना विभूता न विगच्छस्यं । *Akb* VIII 3 ab

^६ This topic is discussed in detail in *Akb* —यदुक्ता वतुस्त्वन्धा इति साध्यं
तापनेनाख्यवृ रूप नास्तीति । यदि हि स्यात् कथमारूप्या उच्यन्तम् । *Akb* VIII 3 ab
'माप्यं तावदादि नि निवायान्तराया । यदि हि स्यात् इति संभाषिषा *Saka* p 66

^७ See आरूप्ये रूपकथा । *Ak* VIII 8—इदानीं आरूप्ये रूपकथा नाम होति । तस्य
यसं 'रूपसंज्ञाणवत्त्वात् नामस्यं नि वचनतो अकथनव नि प्रोक्तारिकत्वात् निगमदं गुणमवर्षं
अस्तीति इति गम्यपनि अर्थकार्यं । *KoA.* VIII 8.

भागमस्तायत्—“सर्वशो रूपसंज्ञानां समतिक्रमात्” इत्यादिष्टतमिदम् ।^१
 अन्यदासु^(१)यचनम्—“अरूपिणः सन्ति सत्याः” इति ।^२ ईपद्रूपत्वादरूपि-
 णोऽनूदरा षण्ण्यायदिति चेत् ।^३ न । सर्वश इत्यपदेशात्, नि सरणोक्तेश्च ।
 उक्तं हि “रूपाणां निःसरणमारूप्याः” इति । यथा हि “यत् किञ्चिदभि-
 संसृष्टतमभिसंघिदितं निरोधस्तस्य निःसरणम् ।”^४ निरोधे खलु सर्वसंसृष्ट-
 चियोगोऽभ्युपगम्यते । न हि मूर्तिविग्रहरूपक्षयो मोक्षः तत्प्रवृत्तिनिरो^(५)धि-
 त्वात् ।

युक्तिरपि ।^१ रूपाधयादीन्यवधूय स्योद्वेगमुद्येन तदाधयाइस्यूपद्रुत-
 तद्वियुक्तदेशाश्रयवत् । उक्तस्तर्ह्यारूप्येभ्यो रूपिरु(द्रु)पपद्यमानानां रूपमुत्पद्यते
 हेतुप्रत्ययाधिपतिप्रत्ययवत्त्वात्, नामरूपस्यान्योन्यहेतुत्वाच्च । तत्र समागचि-
 पाकहेत्योरेव तयोरप्यस्तित्वात् कारणत्वं रूपप्रत्ययेण(न) च यिज्ञानोत्पत्ति-
 द^(२)र्शनात्, निश्चयिशेषोत्पादात् महाभूतेन्द्रियप्रसादादिरूपोत्पत्तिदर्शना-
 (ना)द्यान्योन्यहेतुत्वसिद्धिः ॥^३

^१ V supra, p 412.

^२ Cf ये च रूपपणा सता म च अरूपद्रुतायिनो । *Itruttaka*, p 87

See *Milinda*, p 310

^३ Cf ईपद्रूपत्वादापिङ्गलवत् । कीदृग तावद्वीपद्रूप तनप्यते ? यदि वायनात् ।
 सवरमात्र वय तदभाव तत्प्रवरो भविष्यत ? न चासति भूत भौतिक युग्यत । परिमाण-
 ल्यवाच्येत । तदकजन्तुकरत्वप्यद्रुप्येणु प्रसग । अष्टवाच्येत । अन्तराभवरूपावचरोप्यपि
 प्रसग । *Akb* viii 3 ab See *Saka* p 667

^४ Cf निस्रो निस्सरणीया घातुया । कामानमत निस्सरण यदिद नश्लम,
 रूपानमेत निस्सरण यदिदं आहप्य, य खो पन किञ्चि भूत सदान पटिच्छतमुप्यन्न निरोधो
 तसत निस्सरण । *Digha* xxxiv 1-4 See *Ang* iii p 245

^५ Cf काऽत्र युविन ? आयहमणो ससृष्टवचनाप्रवृत्त्यापीन्द्रियवन्नामरूपयो-
 रन्यायनिधिवचनानात्, “विज्ञानप्रत्यय नामरूपम्” इति वचनात्, अन्यत्र रूपाद्यावत्तत्कारेभ्यो
 विज्ञानस्यागतिप्रतिषेधाच्चारूप्येव ह्यारित्वात्तद्विरिति चेत् । न । सप्रधार्य तावदेतत् ।
 यदिदमायुष्मणो हतुल्लत्वमुक्तम् । किमिद कामावचरमायु स्यायोऽस्माहोस्वित्त्वमिति ।
 यच्च नामरूपयोरन्योयाथितत्त्वमुक्त्वा किमिद कामरूपावचर नाम तथायाकनमाहोस्वित्त्वमिति ।
 यच्च विज्ञानप्रत्यय नामरूपमुक्त किमत्र सर्वं विज्ञान नामरूपस्य प्रत्ययम्, आहोस्वित्त्व सर्वं
 नामरूप विज्ञानप्रत्ययमिति । यच्चान्यत्ररूपादिभ्यो विज्ञानस्यागतिप्रतिषेधनिधय, निमत्र
 सर्वत्रैव तैविना तत्प्रतिपय आहोस्वित्त्व एकेनापीति । तस्मात्

नाहप्ये रूपतद्भूय

कथमिदानीमनल्पवल्पोच्छिन्नाद्रुपात् पुनरपि रूपोत्पत्तिस्तत् प्रच्युतानाम् ?

रूपोत्पत्तिस्तु घित्त ॥ *Akb* viii 3cd

See *Saka* pp 667—671 and *LIPAA* viii. pp 137—143

उक्त प्रयोगप्रथमारूप्य । द्वितीयोऽप्युच्यते—

[552] तद्विज्ञानविभुत्वेक्षी विज्ञानानन्त्यलक्षणः ।^१

आकाया(शा)नन्त्यसंज्ञाद्वेषी तदालम्बनानन्त्यविज्ञानाधिभोक्षाभिमुख
बुद्धिरनन्त विज्ञानानन्त्यापतनमुपसम्पद्य विहरति । अत्रापि (६)पश्चाच्चतु[ ]स्क
न्धालम्बनास्तदन्यतमस्कन्धालम्बना शाश्वतधर्मालम्बनाश्च मनस्कारा
समुखीभवन्ति । तद्विज्ञितसङ्घ

[विज्ञानानन्त्यद्वेषी च]^२ अकिञ्चन्याह्वयः पुनः ॥^३

स खलु योगी विज्ञानानन्त्यसंज्ञाद्वेषी तथाकिञ्चनसहित्वादाकिञ्चन्याय
तनमुपसम्पद्य विहरति ।^४ अथवा नास्ति किञ्चिदुपेक्षाप्रयोगनिष्पत्तिरकि
ञ्चन्यायतन(७)मित्युच्यते । अनन्ताकारौदारिकदर्शने हि तद्विषये सञ्ज्ञाधिभोक्ष
प्रवर्तते । अत एवाकिञ्चन्यायतन(न)परमोपेक्षेत्युच्यते । यस्मात्तत्रानन्ताकारा
नभिसचेतना चेतसाऽनाभोगता सतिष्ठते ॥

[553] तद्विचूच्छेदशङ्की च न सञ्ज्ञासङ्गसङ्गकः ।^५

स खलु सङ्गिज्ञामपि विभुत्वसञ्ज्ञा सञ्ज्ञाशक्त्य इति वृत्त्वा तामत्पामपि
विस्पष्ट(६)परिच्छिद्यप्ररूपा सञ्ज्ञामुच्छूय्योच्छेदशङ्की च विस्पष्टरूप^७ सर्तौ
नैवसङ्ग नासङ्गमुपसम्पद्यते ।^८ अतो नैवसङ्गानासङ्गापतन समापद्यते । न
सञ्ज्ञावेदितनिरोध नापि विस्पष्टा पूर्णसमापत्तिसङ्गाम् । सर्वेषु चारूप्येषु

आदौ तथा प्रयुक्तत्वा[त्] तत्सत्त्वा व्यय(९)दिश्यते ॥

न तु तन्मात्रसञ्ज्ञा पर्यारूप्या इत्यादिष्टतमेतत्पु(९)र्वमेवेति । व्याख्या
तानि मौलान्वयि समापत्तिद्रव्याणि ॥

^१ Cf मन्वगो आशानान्त्र्यापतन समनिस्रम अनन्त विज्ञानान्ति विज्ञानान्त्र्या
पतन उगमपत्र विज्ञानि । Vbh p 240

^२ Added from 1d

^३ Cf आशानान्त्र्यापतनानन्त्यापत्तिसङ्गयततया । तयाप्रयोगान् Ak viii 4 abc.

^४ Cf मन्वगो विज्ञानान्त्र्यापतन समनिस्रम नापि विज्ञानान्ति आशानान्त्र्यापतन
अनन्त्यापत्तिसङ्गानि । I bh p 215

^५ Cf मान्दाल् य संज्ञा आशानान्त्र्यापतन । Ak vii 4 d

^६ मन्वगो आशानान्त्र्यापतन समनिस्रम नन्वगो आशानान्त्र्यापतन उगमपत्र
विज्ञानि । I bh viii 22 ab.

सामन्तकानां^१ पुनरादिध्यानसामन्तकस्यानागम्याख्यस्य किं रूपम् ?
तदपदिश्यते—

[554] सवितर्कविचारं यत्सापेक्षं सानुवर्तकम् ।

चित्तमार्येतराकारं तदानागम्यमुच्यते ॥^२

यत्त्रलु प्रथममौलध्यानप्रवेशोपायचित्तं सवितर्कं सविचारमुपेक्षा-
येदनासप्रयुक्तं सानुपरिवर्तकं^३.....[Folio No 147 lost]^३

.... [अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपाद ॥].....

^१ कति पुन सामान्तकानि ?

अष्टौ सामन्तकाव्येषां शुद्धादुत्थानुत्थानि हि ।

एकैकस्यैके येन नत्प्रवेग । किं तावपि त्रिविधानि तयैव च तेषु वेदना ।
नेत्युच्यते । शुद्धकानि च तान्पुण्येन्द्रियप्रयुक्तानि च यत्नबाह्यत्वादधोभूम्युद्देगानवगमात्
बैराग्यपथत्वाच्च नास्वदनासप्रयुक्तानि । *Abb* viii 22 ab. See *Saks* p 681

^{२-३} Cf धार्यं चायं त्रिधा केचित्तकं ध्यानमन्तरम् ॥ *Ab* viii 22 cd.

अथ सामन्तकनागम्यं तच्छुद्धेन चानात्मन च । यद्यपि सामन्तकचित्तन प्रतिबन्धि-
वन्धं विलप्यते भवति । समाहितरप तु विलप्यत्व प्रतिपिध्यते । केचित्तुनरिच्छन्ति ।
अस्वादानासप्रयुक्तमप्यनागम्यं सामन्तकं चोच्यते ध्यानान्तरं च । किमिदमेवायं महास्वि-
न्नानार्यम् ? सामान्तकं हि वैराग्यमार्गं । तत्पुनर्यनान्तरम्

त्रिषाण्डुत्थानुत्थ तच्च महाबह्वफलं च तत् । *Ab* viii 23 ab

—यद्यपि सामन्तकचित्तेन तन्निवर्धयति । अष्टास्वपि ध्यानारूप्येषु यस्य यत्
सामान्तके । तस्य एव सामन्तकचित्तेन किञ्चित्नासमाहितेन तन्निवर्धय इत्येव सिद्धान्त
इति । अन इदमुच्यते । यद्यपि सामन्तकचित्तेनेति विस्तरः । 'अस्वादानासप्रयुक्तमप्य-
नागम्यम्, इति । अनागम्यस्य पटुत्वात् । यथा हि तदनात्मवमरि मगधनि तथा अस्वा-
दानासप्रयुक्तमपीत्यभिप्रायः । मौलप्रतिस्पर्धत्वादास्वादानासप्रयुक्तसद्भावदित्याचार्यसंप्रभदः ।
Saks p 682. For details, see *LVPAb* viii pp 178—183

^३ Folio No 147 is lost. In this lost folio the *Ab* might have
discussed the following topics — (१) सामन्तकानां ध्यानान्तरिकानां च क
त्प्रभावः ? (२) शुद्धकानां ध्यानारूप्याणां कथं ज्ञानं ? See *Abb* viii 14—
16 and 22—23

अष्टमाध्याये

तृतीयपादः ।^१.....

[VIII B, 6 Fol 148 a]...[व्यु]त्क्रान्तकसमापत्ति^२ समापद्यन्ते तदप दिश्यते—

[555] चत्वारो ध्यायिनः प्रोक्ताश्चतुर्ष्वर्ण[वि]दर्शणा(ना)त् ।
सम्पत्तिपत्तिसंज्ञाया हानपत्त्यादिषेदिनः ॥^३

चत्वारो हि ध्यायिनो भगवतोक्ताः । “तेषामेकः समापत्तौ विपत्तिसंज्ञी, द्वितीयो विपत्तौ सम्पत्तिसंज्ञी, तृतीयः सम्पत्तौ सम्पत्तिसंज्ञी, चतुर्थो विपत्तौ विपत्तिसंज्ञी” इति^४ । (२)एते हानस्थितिविशेषोक्तपञ्चानभेददर्शण(न)योगा(त्) चत्वारो भवन्ति ॥

क. पुनरयं ध्याता कानि या ध्यानध्येयध्यानफलानि ?^५ तदायि स्थिते—

[556] ध्याता प्रोक्तस्तथा ध्येयं ध्यानं ध्यानफलं तथा ।

मयमेतच्चतुष्टयं पूर्यमेय विस्तरेणामिद्विदितम् ।^६ भवतस्तु

अभिदेरकदोषत्वात्प्रास्त्यात्मादिचतुष्टयम् ॥

न हि तथैतच्चतु^(७)ष्टयं सिद्धम् औपनिषद्सांख्यशैशेयिकादिपरिकल्पित-
प्रमात्प्रमाणप्रमेयप्रमाणफलानि पूर्यमेयोक्तदोषाणि ॥^८

^१ The beginning portions of this *pāda* are lost V supra, p 415, n 3

^२ V infra, *Ad kanki* 566

^३ This topic is not discussed in *Akṣ* V supra, p 247

^४ Cf शारी नि चत्वारो शारी—अथचत्वारो शारी सप्तानि यव समानं विपत्तीनि वृक्षानि, अथचत्वारो शारी विपत्तौ यव समानं सप्तानि वृक्षानि, अथचत्वारो शारी सप्तानि यव समानं सप्तानि वृक्षानि, अथचत्वारो शारी विपत्तौ यव समानं विपत्तीनि वृक्षानि । 174 p 342

^५ This topic is not discussed in *Akṣ*

^६ This discussion is lost in the lost portions. V supra, p. 22, n. 1.

^७ *Itid*

किं पुनः कर्मानुष्ठानान्मोक्षो भवति, आहोस्त्विच्छानानुष्ठानादिति ?^१
तत्र ब्रूमः—

[557] कर्मानुष्ठानतो मोक्षो ज्ञानानुष्ठानतस्तथा ।
व्यापारे सति सद्भावाद्याथात्म्यादगमेपि च ॥

श्रीणि खलु कर्माणि । दानशी^(१)लभावनाख्यान्यनुष्ठाय दश च ज्ञानानि
धर्मस्वस्मान्यलक्षणसंमोहप्रतिपक्षभूतान्यनुष्ठाय परं ब्रह्म प्राप्नोति नान्यथेति ।
तदेतदाविष्कियते—

[558] कर्म तत्र द्विधा ज्ञेयं पुण्यापुण्यक्रियाक्रिये ।

तत्र खलु

पुण्यक्रिया त्रिधा प्रोक्ता विरतिस्तद्विधोदिता ॥

कर्मादिचिन्तायाम् ॥

[559] ज्ञानं तु नैष्ठिकं ज्ञेयं यथापूर्वमुदाहृतम् ।
^(२)अतोऽन्यद्भजते यस्तु खलीनं चर्षयत्यसौ ॥

यस्तु मन्यते पश्वाद्यालंब(भ)नादिभिः कर्मभिः भोक्तृभोग्यान्तरपरिष्ठा-
नादिनिश्च मोक्षो भवति स वक्तव्यः 'खलीनं चर्षयते(ति) ।' यस्मात्

[560] परपीडाप्रवृत्तत्वाद्वधलोभानृतादयः ।
अपायहेतवो ज्ञेयाः श्रेयोद्वारविचिन्धिनः ॥

हिंसानृतलोभादयो हि दोषाः कुगतिग^(३)मनहेतवो न स्वर्गापवर्गगमने-
पायाः । शास्त्रचोदिता हिंसा नाधर्म इति चेत्^२ । न । शास्त्रलक्षणो(षा)-
परिष्ठानात् । कथम् ? यस्मात्

[561] युक्तार्थचोदनाद् दुःखत्रायादोषानुशासनात् ।
शास्त्रमित्युच्यतेऽतोऽन्यज्ज्ञेयं वातिकभाषितम् ॥

यत्खलु प्रमाणत्रय^१विरुद्धार्थं वाक्यम्, यच्च पापकेभ्यः कर्मैभ्यः कुगति-
गमनहेतु^(२)भ्यो निवारणेन प्रापते, यच्च रागद्वेषमोहानुशास्ति तद्वाक्यं

^१ This topic (*kārikās* 557-562) is not discussed in *Ākb*

^२ V. supra, p. 169.

^३ *Prajākṣha-anumāna-śāstra*.

शास्त्रमित्युच्यते। नान्यदिति। तस्मादन्यदनाप्तवचनम्। न। वेदमन्त्राणा विपोपशमनसामर्थ्यदर्शणा(ना)त्। प्रत्यक्ष हि प्रमाणं यलीयस्तत्पूर्वके च द्वे प्रमाणे त्रयोधर्माभिहिते प्रमाणमिति। तत्रेदं प्रत्युच्यते—

[562] पारसीकादिमन्त्राणा विपोत्सद⁽⁶⁾बलं क्वचित् ।
दृश्यते न तु सर्वस्मिन्नरिष्टाद्यनिवर्तया(ना)त् ॥

दृष्ट हि सामर्थ्यं पारस्वी(सी)कशबरकापालिकादिमन्त्राणामपि न तु तैर्मन्त्रैः पापनाशोऽभ्युपगम्यते भवद्भिः, न च सर्वस्य विषय(म) प्रशमयन्ति; तद्गतादिष्टादीना(दिना) मरणदर्शणा(ना)त्। यदि च शास्त्रचोदिता हिंसा मन्त्र सामर्थ्यान्दर्माङ्ग सम्पद्यते कस्मात्त (7)मन्त्रसामर्थ्यादेव पशु घातयति ? किं शस्त्र पातनगलाघ्रेडकाद्युपप्रमानुष्ठानेन ? मन्त्रसामर्थ्यादेव च पिष्टरुतपुरोडाशाना स्वर्गगमनहेतारपूर्वस्याभिव्यक्तिर्मवत्वल पश्वादिबधेनेति। दृष्ट च मन्त्राणा विपोपशमने सामर्थ्यं न तु विनाहारपानादिभिः क्षुचृष्णोपशमनादिषु। एव मन्त्रा[VIII A 6 Fol 148 b](1)णा विपोपशमने सामर्थ्यं भवतु। मा भूत्पाप विनाशन इति ॥

यदप्युच्यते भवद्भिः। वैतानकर्मानुष्ठातारो ब्राह्मणा एव मोक्षधर्मन्य धिप्रियन्ते नेतरे घर्णा इति तदपि डिम्भाभिहितमेव सता प्रतिभाति। यस्मात्

[563] रागाद्यैर्दृश्यते चित्तं श्रद्धाद्यैश्च निशुच्यते ।
विप्रस्यापि यतस्तस्माद् गुणवानेव मुच्यते ॥

तद्योपपद्य विशुद्ध⁽²⁾बोष्टस्यैषारोग्य जनयति नोत्पन्नघातादिदोषस्य। तस्माद्भव्यत्वातीय श्रद्धादिगुणपरिभाषितात्मा बुम्भकारोऽपि मोक्षधर्मन्य धिप्रियते। न चतुर्थे⁽³⁾ रागद्वेषमोहादिदोषाश(र)रीहृतचित्तभूमिरिति। बल मतिप्रसङ्गेन प्रहृतमय प्रमद्वयताम्। तदिदमारभ्यते—

[564] शुद्धं चतुर्विधं हाण(न)भागीयादि यथाक्रमम् ।
न्यूनतुल्यं³बलोत्कृष्टनिर्मलानुगुणं हि तद् ॥'

चतुर्विधं यतु शुद्धं ज्ञानभागीय स्थितिभागीय विशेषभागीय निर्वेष भागीयम्। एवमारभ्यमन्त्र भयाप्रात्। तदि त्रिविधं विशेषभागीयं द्वित्या ॥

किं पुण(न)स्या लक्षणम् ?

⁶ This is connected caused in Abb

⁷ Cf चतुर्षां शुद्धं हाणभागीयादि यथाक्रमम् । Ak VIII. 17 ab

[565] क्लेशस्वोपरिमस्थाननिरजस्कानुवर्ति वा ।^१

यथाक्रमं खलु क्लेशोत्पत्त्यनुगुणं हानभागीयं, स्वभूम्यनुगुणं स्थिति^(१)भागीयमूर्ध्वभूम्यनुगुणं विशेषभागीयमनास्त्रधानुगुणं निर्वेद्यभागीयम् । तस्मादनास्त्रवमुत्पद्यते ।

अथैषां चतुर्णां कति कस्मादनन्तरमुत्पद्यन्ते ?

द्वे त्रीणि त्रीणि च द्वे वा हाणि(न)पत्त्याद्यनन्तरम् ॥^२

हानभागीयस्य खल्वनन्तरं द्वे उत्पद्येते हाण(न)स्थितिभागीये । स्थितिभागीयस्य त्रीण्यन्यत्र निर्वेद्यभागीयात् । विशेष^(१)भागीयस्यापि त्रीण्यन्यत्र हाण(न)भागीयात् । निर्वेद्यभागीयानन्तरं तदेवैकमिति ॥

[566] व्युत्क्रान्तकसमापत्तिरर्हतोऽकोप्यधर्मणः ।^३

स यत्त्रेपार्हतोऽकोप्यधर्मण एव निष्क्लेशत्वात्समाधिबशित्वाच्च । दृष्टिमाप्तस्य यद्यपि तीक्ष्णेन्द्रियत्वात्समाधौ बशित्वं न तु निष्क्लेशा सन्ततिः । समयविमुक्तो यद्यपि निष्क्लेशो न त्वस्य समा^(४)धौ बशित्वमिति ।

कथं पुनरियमुत्पाद्यते ?

तत्प्रयोगो द्विधा भूमिर्गत्वागत्य(म्य) जिगीषया ॥^४

[567] धर्मभूम्युत्क्रमेणाष्टौ शुद्धकाख्यादनास्त्रम् ।

शुद्धकाच तृतीयं स्वं निष्ठा शुद्धाच निर्मलम् ॥^५

'गत्वे'त्यनुलोममथौ भूमीः समापद्य । 'आगम्ये'ति प्रतिलोमं समापद्य । 'द्विधे'ति सास्त्रयानास्त्रया । 'जिगीषये'ति जयं चिकीर्षन्व^(१)र्मभूम्युत्क्रमेण जेतुकामः । शुद्धकादनास्त्रयं 'शुद्धकाच तृतीयं स्वं । 'निष्ठा' तु शुद्धादनास्त्रयम् । स धत्वेव विजित्यानास्त्रयाश्च सह पञ्चात्सास्त्रया प्रथमाद्ब्रह्मनात्सास्त्रयं तृतीयं समापद्यते । तस्मादाकाशानन्यायतनं तस्मादाकिञ्चन्यायतनमेवं पुनः प्रतिलोमं विजित्यानास्त्रया अप्येकविलङ्घिता अनुलोमं^(२)प्रतिलोमं च समापद्यते । एष प्रयोगो व्युत्क्रान्तकसमापत्तेः ।

^१ Cf क्लेशोत्पत्तित्वभूम्यूर्ध्वानास्त्रयानुगुणं हि तत् ॥ Ak VIII 17 cd

^२ Cf द्वे त्रीणि त्रीणि चैव न हानभागाद्यनन्तरम् । Ak VIII 18 ab

^३ Cf व्युत्क्रान्तकसमापत्ति । Ak VIII 19 a

^४ Cf. गत्वागत्य द्विधा भूमिरष्टौ विलम्बस्त्वङ्घिता ॥ Ak VIII 18 ab

यदा तु प्रथमा सास्रया तृतीयमनास्रय ध्यान समापद्यते तस्मात्सा
स्रवमाकाशानन्त्यायतन तस्मादनास्रयाकिञ्चन्यायतनमेव पुन प्रतिलोमम् ।
तदा विसभागतृतीयद्रव्यगमना^१ द्भिनिष्पन्ना भवति ।^२ अतिविप्रकृष्टत्वाद्य
चतुर्थं समापद्यते । ता च त्रिषु द्वीपेषु समापद्यते ॥

[568] स्वोर्ध्वा एवोपजन्यन्ते ध्यानारूप्यभयः शुभाः ।

भयाग्रस्थस्त्वगत्यादौ निर्मलामरलम्बते ॥^३

भवाग्र भवाग्रे च समुखीनियते । अद्यश्च यापत्कामघातोरेव शेषाणि
स्वस्या च भूमाग्रश्चेति । ऊर्ध्वा[VIII A 7 Pol 149 b]^३ [पपञ्चा नाघरा
समापत्तिं समु]खीकरोति वैयर्थ्यात् । न हि तत्रानास्रयो मार्गोऽस्ति सत्सार
मूलत्वात् । न च विनाऽनास्रयेन(ए) मार्गेण तत्रत्या क्लेशा हन्तु शक्यन्ते ।
चेतन्यरूप पुरुषमालम्ब्य तद्वैराग्यमिति चेत् । न । युष्मत्पुरुषस्य क्रियावत्ये
सत्त्व(स्रा)नैकत्वैकत्वापपत्ते ससर्गिर्धर्मित्योपपत्ते बुद्धिचदिति विशानद्वानो
पलये च^(२)

ति ॥

कस्य पुनर्ध्यानस्य प्राप्त्या कतरद्भाव्यते ?^४ तदनुक्रम्यते—

[569] मालाद्यध्यानसप्राप्तौ लौकिकस्यैव भावना ।

यदा क्षलु पृथग्जन प्रथम ध्यान लभते तदास्यानागत लौकिकमेव
भाव्यते ।

ऊष्मादिवर्ज्ये चालब्धे ध्यानान्तरसमुद्भवे ॥

Cf पथवीकमिण पन पठम ज्ञान समापत्तिञ्च नथव तनिय समापत्तिति ततो
तत्र उपात्ता आकाशानन्त्यायतन ततो आकिञ्च ज्ञायतन नि एव कमिण अनुकमिवा
ज्ञानस्यैव एकान्तिकभावन उक्त्वमन ज्ञानुक्कतिक नाम कमिणस्मव एकान्तिकभावेन
उक्त्वमन कमिणुक्कतिक नाम ज्ञानस्य च व कमिणस्त च उक्त्वमन ज्ञानकमिणुक्कतिक
नाम Vm xii 5 Al see ज्ञानान्तरम ज्ञानपत्तियाम ज्ञानानुष्ठानपटिज्ञान ।
Ib d xii 4 See Vm T pp 374—5 DhsA in 388 and LVPAl viii
pp 173—4

^१ Cf विमभगततापगा । Ak vii 19 b

^२ Cf स्वानुभूत्याश्रया एव ध्यानारूप्या वृथा वरम ।

अर्थाकिञ्च यमानुषाद्भवाश्च स्वाम्बन्धय । Ak viii 19 cd 20 ab

^३ Thus fol o is broken on the right A part of about fifteen letters
is lost in each line

^४ Thus t p c is discussed very briefly in Ak viii 14 16

चरमभक्तिस्योष्माविवर्जितेऽ^(३).....गिकश्वा(?)नुचितम् । तत्र ध्यानान्तरे प्रथमं सास्त्रवमेव भाव्यते । उन्निते तु वैराग्यलब्धत्वात् न भाव्यते । ऊष्मगतादिषु तु न भाव्यते । तान्येव ध्यानान्तरसंगृहीतानि भाव्यन्ते प्रथमं नानागम्यम् ॥

[570] वीतरागस्य चालब्धे पूर्वसामन्तके तथा ।

वीतरागस्यानागम्येऽप्यलब्धेऽनुचिते प्रथमं भाव्य^(४)[ति].....
[अ]नागम्यसंगृहीतानि भाव्यन्ते न प्रथमार्यमार्गसादृश्यात् ।

विरक्तस्य तु पूर्वस्य निर्मलस्यैव भावना ॥

वीतरागस्य त्वार्यस्य प्रथमस्यानास्त्रवस्यैव भावना न्यामे चा[ऽ]भिसम-
यान्तिकक्षत्रज्येषु थनास्त्रवमेव भाव्यते । शैक्षस्य च द्वाभ्यां क्षणाभ्यामक्ष-
विवर्धने भवाग्ने च सप्तदशसु^(५)..... । एषं नवप्रकारतया [ऽ]कोप्य-
प्रतिवेधे तत्पृष्ठे च यत्किञ्चिद्भावनामयं संमुखीकरोत्यलब्धं तत्रानास्त्रवमेव
प्रथमं भाव्यते नोभयभावनोच्यते ॥

[571] न्याममार्गान्वयज्ञाने शैक्षस्यात्तविवर्धने ।
अनन्तर्याह्वये मार्गे दृढमार्गे द्वादशक्षणाः ॥

[572] भवाग्रस्य च वैराग्ये क्षयज्ञानविवर्जिते ।
आक्रोप्या^(६)..... ॥

[573] [आ]र्यस्य कामवैराग्ये चरमे मुक्तिवर्त्मनि ।
ज्ञानत्रये त्व(अ)याख्ये च न्यामे[ऽ]नागम्यवर्जिते ॥

[574] शैक्षस्य रागिणः पूर्वत्रिभूमीन्द्रियवर्धने ।
प्रयोगमुक्तिमार्गेषु कामाद्यध्यानजस्य च ॥

[575] द्विविधाहृत्त्वसंप्राप्तौ मुक्तिवर्त्मनि पश्चिमे ।
विरक्तानां च शैक्षाणामव्यग्रान्यत्रिभूजसं ॥

[576] भावना द्विविधस्यापि

(७).....सु सास्त्रयानास्त्रवस्यापि प्रथमस्य ध्यानस्य भावना
मयतीति ।

नोभयस्य तु भावनाम् ।

अनागम्याश्रये न्याम तद्भागीयोद्भवादिपु ॥

यद्यनागम्य निश्चितो नियाममवशमिति, तस्यानागम्यमेव भाव्यते न तु प्रथम ध्यान किञ्चिदपि भाव्यते । यदा सत्त्वप्यनागम्यानिर्वेधभागीयान्युत्पादयति^(१) [भाव]नया भाव्यते न तु प्रथम ध्यान दर्शनमार्ग सादृश्यादित्यादिभ्रममेतदिति ॥

[577] द्वितीयादिष्वनेनैव विधिनाभ्युद्य युक्तिः ।

अभिधर्मनयज्ञाने ज्ञेयाऽनागतमात्रना ॥

द्वितीयादिषु सत्त्वधिष्यानेष्वनर्थैः प्रथमध्यानानामगतामाधनानीत्या तत्र युक्तिमनुसरता यथातन्ध्रम^(१) ।

ध्याण(न) कस्य किमालम्बनमित्यत इदमनुक्रम्यते ।

[578] सास्वादः स्वभवालम्बः शुभं ध्यानं समन्तदृक् ।

आरूप्याः कुशला मौला नाधोलोकात्तलम्बिनः ॥^(१)

आस्वादानासप्रयुक्तं स्वभूमिक [भ्रममालम्बते] सास्त्रं वस्त्वित्यर्थं । नाधरा भूमिमालम्बते धीतरागत्याघोत्तरा तृष्णा[VIII B 7 Fol 149 a]^(१)परिच्छिन्नत्वात् । नानात्रय कुशलत्वप्रसङ्गात् । कुशल तु ध्यान शुद्धकमनास्य वा सर्वालम्बन यत्किञ्चिदग्नि सम्भृतमसंस्कृतं वा । मौलाना तु कुशलारूप्याणामधोभूमिक च सास्त्रं वस्तु नालम्बनम् । स्वभूम्योर्ध्वभूम्यालम्बनत्वात् । अनास्रय[त्वालम्बनम् । सर्वा]न्वियज्ञानपक्षो न धर्मज्ञानपक्षो नाधो भूमिनिरोधः । सामन्तकानन्[^(२)र्यमार्गाणां त्वधराभूमिपालम्बनम् ॥]

[एषाञ्च पु]नस्त्रिन्विधाना ध्यानारूप्याणाम्

[579] ध्यानारूप्यैः प्रदीपन्ते निर्मलैर्माण(न)म(सो) मलाः ।

अधोभूमेस्तु लम्बन्ते सामन्तैरपि शुद्धकैः ॥^(१)

अनास्रवेने(णै)य ध्यानारूप्येण ज्ञेश प्रदीपन्ते न कुशलेन । कुत एव त्रिप्रेत ? धीतरागयथाच प्रदीपन्ते तस्यैव तदप्रतिपक्षत्वात्, न स्वभूमौ

^(१) Cf सत्त्वो स्वभवात्पञ्चा ध्यान तद्विषय इत्यम ॥

न मौला कुशलारूप्या सायबापरगोचरा । Ak viii 20 cd, 21 ab

^(२) This f lo is broken on the right. A part of about fifteen letters is lost in each line. The rest remains given in the square brackets are done with the help of Akb

यिश्चिष्टरत(तर)त्वा⁽³⁾दोर्ध्वमिति । ध्यानारूप्यसामन्तके]न^४ शुद्धकेनापि
क्लेशः प्रहीयन्तेऽधोभूमिप्रतिपक्षत्वात् ॥^२

पुनश्च । सर्वं समाधिं संकलय्य त्रयः समाधय उक्ताः सूत्रे—

[580] सवितर्कविचाराद्यास्त्रयः प्रोक्ताः समाधयः ।
ध्यानान्तरे स चारोवः सद्भयोऽन्यत्र निर्द्वयः ॥^१

“सवितर्कः सविचारः समाधिः अविक्तर्को विचारमात्रोऽवित⁽⁴⁾र्कोऽ-
विचारः” इति^५ । तत्र ध्यानान्तरं तावदवितर्को विचारमात्रः^६ । सततोद्यः
सवितर्कः सविचारः समाधिः । परतस्त्ववितर्कोऽ[ऽ]विचारश्च ॥

पुनः

[581] सास्त्रयानास्रवश्चान्य एकादशभूवस्त्रयः ।
आर्पाकारमतिद्योताः शून्यताद्यः समाधयः ॥^७
शून्यताभिधेयः समाधिरप्रणिहित अनिमित्तश्च तृतीयः ॥^८

^१ Cf. अनादयेण हीयन्ते क्लेशाः सामन्तकेन च । *At.* VIII. 21 cd.

^२ See *Sak.* p. 681.

^३ Cf. सवितर्कविचारोऽयः समाधिं परतोऽद्वय । *At.* VIII. 23 cd.

^४ Cf. तयो समाधी—सवितर्कसविचारो समाधिः, अविक्तर्कविचारमत्तो समाधिः,
अवितर्क अविचारो समाधिः । *Vbh* p. 343. See *Yoga bhāṣya*, 1 42—44.

^५ ‘ध्यानविशेषत्वात्’ इति । तदेव मौल्य प्रथमं ध्यान वितर्कपक्षमाद्विदिष्ट [स]
ध्यानान्तरमित्युच्यते इत्यर्थः । ‘विसंयोगात्वात्’ इति । यथा प्रथमे ध्याने विशेषो भवति ।
व्यवहितवितर्कविचारो । व्यवहितश्च एवेति । न तथा द्वितीयादिष्विति । अतो ध्यानेषु
न व्यवस्थाप्यते ध्यानान्तरम् । *Sak.* p. 682.

^६ Cf. अनिमित्तः समाकारः शून्यता नात्मशून्यतः । *At.* VIII. 1. 10.

^७ Cf. सुष्ठुजतो समाधिः, अनिमित्तो समाधिः, अप्रणिहितो समाधिः । *Dīgha*,
xxxiii. 1. 10

Also Cf. परिज्ञायं प्रहृणाय पुनः साक्षात् क्रियां प्रति ।

शून्यतादिसमाधीना त्रिधार्थः परिचीतितः ॥

इति वचनाद्येगताकारेण प्रतिभासते स घटाद्याकारः कल्पितस्वभावस्तस्य परिज्ञानार्थं
शून्यतासमाधिहन्त । *Sak.* सर्वधर्माभिव्यक्तिविकृतमाद्येदमज्ञानस्य साक्षात्क्रियापंमनिमित्तः
समाधिः । योगिसवृत्या तथ्यरूपस्य परिनिष्पन्नस्याधिगन्तव्यस्वभावत्वात् पुद्गलधर्माभिव्यक्ति-
परतन्त्रस्य प्रहृणायपंमप्रणिहित समाधिः । *Asa.* pp. 536-7.

See *Sak.* p. 682, *LVPAt.* VIII. p. 184, notes.

क्तमं पुनरेत आ^१[यांकारा^१]वत् षोडशभिरा
कारैरित्यतस्त्रयोऽप्यनित्यतादिषोडशाकारमतिघोता (?). प्रत्येक तु

[582] दशाप्रनि(णि)हिताकाराः शून्यताया द्वय मतम् ।
अनिमित्तोऽमृताकारैश्चतुर्भिः सप्रवर्तते ॥^२

अप्र(निणि)हित एतु समाधिरणि(नि)त्यदु खाकाराभ्या सप्रयुक्तश्चतुर्भिः
समुदयाकारैश्चतुर्भिश्च मार्गा^(६)कारैः] तानात्मा
कायाभ्या सप्रयुक्त । अनिमित्त समाधिर्निरोधाकारैश्चतुर्भिर्निरोधाकारादिभि
सप्रयुक्त ॥

[583] विमुक्तोद्विप्रकाराया प्राप्तये निर्मला पुन. ।
निमोक्षसु(मु ?)खशब्देन त एवाविष्कृतास्त्वय. ॥^३

रागविरागाच्चेतोविमुक्तिरविद्याविरागा[ष] प्रहाविमुक्ति ।^४ तस्य
विमुक्तिद्वयस्य^(७) [आ]विष्कृतानि । तत्र शून्यताया सप्रयुक्त
समाधि शून्यतासमाधि । न प्रणिघत्ते भवमित्या(त्य)प्रणिहित । दशनि
मित्ता^५पगमादनिमित्त तदालम्बनसमाधिरणि(नि)मित्त ॥ पुन

[584] त्रयोऽपरसमाध्याख्या शून्यताशून्यतादय ॥^६

तेषा अध्याणा समाधीनामुत्तर्गोपायप्रदर्श^(८)नाथं शून्यताशून्यतादय
त्रय] समाधयोऽभिधर्मोऽभिहिता

^१ Sec Vm xxx 55—60

^२ Cf प्रवर्ततेऽप्रणिहित स्याकाररत-पर । Ak vi i 24 cd

^३ Cf *द्वयमला निमलस्तु ते विमोक्षमुलत्रयम् । Ak viii 25 ab

Also Cf तयोम निवृत्तं विमोक्षं—मुञ्जातो विमोक्षो अनिमित्तो विमोक्षो
अप्रणिहितो विमात्सा । Pat sambh da ii p 35 —अनिवृत्ता मनसिकरोन्तो अधिमो
क्खद्वह्लो अनिमित्तविमोक्ख पटिभन्ति । दुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्विद्वह्लो अप्रणि
हितविमोक्ख पटिभन्ति । अनततो मनसिकरोन्तो वेत्तह्वला मुञ्जाताविमोक्ख पटिभन्ति ।
Jb d p 58 For details see DhA iii 483—492 Vm 70—73 Sakv p
682 LVP Ak viii. p 187

^४ V supra p 204 n 1

^५ अन्वविपयस्त्रीपुत्रप्रतिमस्त्वृत्तलक्षणानि दण । Ak viii 24

^६ Cf शून्यताशून्यताख्यास्त्रयोपरसमाधय । Ak viii 25 cd
Sec Sakv p 683

द्वयमालम्बतेऽशौचं शून्यतोऽनित्यतस्तथा ॥^१

[585] तयमप्रतिसंख्याख्यमन्त्यो गृह्णाति शान्ततः ।^२

शून्यताद्यालम्बनत्वात्तत्राम अशौचं समाधिं द्वावपरसमाधी आलम्ब्येते । शून्यताशून्यता अशौचं शून्यतासमाधिमालम्ब्येते शून्याकारेण । अपरिणि^(१)हिता-परिहितोऽप्यशौचमपरिहितम्] अनित्याकारेण । [न] दु खतो न हेत्यादि-तोऽनाद्यस्य अतल्लक्षणत्वात् । न मार्गाकारैर्द्रूपणीयत्वात्^३ । अनिमित्तानिमित्तत्वात् समाधिरशौचस्यानिमित्तस्याप्रतिसंख्यानिरोधमालम्बते । शान्ताकारेणानाद्यस्य प्रतिसंख्यानिरोधाभावात् । न निरोधप्रणीतनिःसंख्याकारैः[III B, 2 Fol 150 a *]णि(नि)त्यतानिरोधसाधारणत्वाद्द्व्याकृतत्वाद्-धिसयोगाच्च ।

ते पुनरेते समाधयः

एकादशभुवः सर्वे सास्रवा नृष्वकोपिनः^४ ॥

तत्र सास्रवा आर्यमार्गद्वेषित्वान्मनुष्येपूर्वाद्यन्ते । अकोप्यस्यार्हतः एकादशभुवश्च सप्तसामन्तकानि द्वित्वाऽन्यास्येकादशसु भूमिषु कामघात्य-नागम्यध्यानान्तरध्यानारूप्येषु ।

(२)पुनः

[586] समाधिभावनान्ध्यानं सुखाय प्रथमं शुभम् ।

दर्शना(ना)याच्यभिन्नोक्ता प्रज्ञाभेदाय यात्तिकाः ॥^५

“चतस्रः खलु समाधिभावनाः । अस्ति समाधिभावना आसेयिता भायिता बहुलीकृता दृष्टधर्मनिद्वाराय संवर्तते” इति विस्तरः ।^६ कुशलं खलु

^१ Cf आलम्ब्येते अशौचं द्वौ शून्यतश्चाप्यनित्यत । Ak VIII 26 ab

^२ Cf अनिमित्तानिमित्तस्तु शाततोऽसहस्रया क्षयम् ॥ Ak VIII 26 cd

^३ 'न मार्गाकारैर्द्रूपणीयत्वात्' इति । सास्रवश्च समाधिर्द्रूपयित्वा न च मार्गाकारा द्रूपणम् इति । अतो न मार्गाकारैस्तु समाधिमात्मन्वते । Saks p 683

^४ Thus folio is misplaced in the sheet No III B

^५ Cf सास्रवा नृष्वकोप्यस्य सप्तसामन्तकानि । Ak VIII 27 ab

^६ Cf समाधिभावना ध्यानं शुभमाद्य सुखाय हि ॥

दर्शनायाच्यभिन्नोक्ता प्रज्ञाभेदाय प्रयोगजा । Ak VIII 27 cd, 28 ab

^७ 'अस्ति समाधिभावना वासविका भायिता बहुलीकृता दृष्टधर्ममुलविद्वाराय संवर्तते । अस्ति दिव्यनभुरभिज्ञा ज्ञानदर्शनाय संवर्तते । अस्ति प्रज्ञाप्रभेदाय संवर्तते । अस्ति आस्रवसप्तकानाय संवर्तते' इति सूत्रम् । Saks p 684

प्रथम ध्यान शुद्धकमनास्य वा दृष्टधर्मसुखायद्वाराय समा⁽³⁾धिभावना । तदधिक्यात्] अन्यान्यपि श्रेयाणि(नि) । नायस्य सम्परायसुखविहा राय (य), परिहीणाभ्रोंपपन्न परिशि(नि)र्धिततदभावात् । दिव्यचक्षुरभिज्ञा दर्शना(ना)य समाधिभावना ।^१ प्रयोगना खनु सर्वे गुणास्त्रैघातुकाणा(ना) स्या प्रज्ञाप्रभेदाय समाधिभावनात्(ना) ॥

[587] योऽन्त्यो वज्रोपमे ध्याने सर्वज्ञेशक्षयाय सा ।^२

य⁽⁴⁾श्चतुर्थे ध्याने वज्रोपम समाधि स आसन्नक्षयाय समाधिभावना ।

सुत्रं चैतत्समार्यात् बुद्धेनात्मोपनायिकम् ॥^३

अतश्चतुर्थमेव ध्यानमुक्तमिति ॥

अभिधमप्रदीपे^४ विभाषाप्रभाषा वक्तो अष्टमस्याध्यायस्य ततीयं पाद समाप्त ॥

Cf चन्द्रमो समाधिभावना । अथि समाधिभावना भाविता बहुत्रावता द्रिठ धम्मसुखविहाराय सवतति ाणस्मनपणिभाय मनिमप्यज्ज्वाय आसवान तयाय सवतति । *Ang II p 44*

^१ आह । दिव्यचक्षुरभिज्ञा नादग्नाय सवतत इयक्कम । न च दिव्यचक्षुरभिज्ञासमाधिभावना । वत्राप्यन अय फे हेतूपचार यस्य हेतो समाधिभावनाय दिव्यचक्षुरभिज्ञाफल तत्र फे हेतूपचार नादग्नाय समाधिभावनाय यथा पुनरय पक्ष पक्षविषा मनिमागधी इति ध्यानमगहीना एव मानसा विमुक्तिमार्गा पभिता उपमावायमवतत । तथा विमुक्तिमार्गाणा समाहितवान । पूवक एव तु पक्षो अभिधम कोचिन्तकानामियवन्तध्वम । *Saku p 685*

^२ Cf वज्रोपमेऽन्त्य यो ध्यान सास्रवक्षोपभावना ॥ *Ak VIII 28 cd*

^३ आत्मोपनायिका क्लिपा भगवतो धर्मोपेयता इति । आत्मता उपनायिका आत्मतो दणिकय वाचिनो हि कमालप्रयवेक्षणाय निष्वातो जम्बुमूले प्रथम ध्यानमूत्यागिरान् । वाधिभूय च देवपुत्रमार भक्त्वा प्रथम याम दिव्य चक्षुरस्तादितवान् । तत्र दिव्यन चमूया मस्वाप्ययुपतिमकटरथानप्रिवीण्य तत्र पत्रिणाणय मध्यम याम ध्यानविमोक्षसमापत्ता मम्मसाहृत्तवान् । वेऽस्य प्रायगिका गुणा प्रनाप्रभदाय जायन्ते । तत्रमनाय याम चतुष ध्यान निश्चिय निशाममवक्रम्य यावत् वज्रोपमेन समाधिना सवम यावत्तत्राण शृत्वानिति । यस्माच्च आत्मोपनायिका धमग्ना । *Saku p 685*
See *M salla 4*

^४ V supra p 347 n. 1

अष्टमाध्याये

चतुर्थपादः ।

निर्दिष्टाः समाधयः । अतः परं समाधिसन्निधिता (९)गुना(णा)
निर्दिश्यन्ते ।

अप्रमाना(णा)नि चत्वारि मैत्री करुणा मुदितोपेक्षा च ।^१ अप्र-
माणा(नाः), सत्त्वाधिष्ठानप्रवृत्तेरप्रमान(ण)पुण्यनिर्वर्तकत्वात्प्रमेयेषु फल-
हेतुत्वाच्च ।

अथाप्रमाणानां कः स्वभावः ?

[588] चतुर्णामप्रमाणानां मैत्र्यद्वेषस्तथा कृपा ।

मुदिता प्रीतिरेकैयामुपेक्षाऽल्लोभ इष्यते ॥^२

अद्वे(६)पस्वभावा मैत्री । तथा करुणा अद्वेषस्वभावा । कस्तर्ह्येतयोर-
प्रमान(ण)योर्विशेषः ? उभयोरद्वेषात्मकत्वेऽपि मैत्री सत्त्वापरित्यागवर्तिनो
द्वेषस्य प्रतिपक्षो हर्षाकारप्रवृत्ता च । करुणा ताडनपीडनामिप्रायवर्तिणो(नो)
द्वेषस्य प्रतिपक्षो दैन्याकारप्रवृत्ता च । इत्यस्ति विशेषः । “सोमनस्य-
स्वभावा(७) मुदिता”^३ इति पौराणाः । उपेक्षाप्यल्लोमात्मकैव । एषोऽप्रमाणानां
स्वभावः ।

कस्माच्चत्वार्येव न न्यूनान्यधिकानि वा ?^४

^१ चतस्रो अल्पमञ्जायो । इषावुषा भिक्षु मेतामहगतेन चेतसा एकं दिनं...
मन्वधि सञ्चतताय मन्वावन्त लोक मेतासहगतेन चेतसा विपुलेन महगतेन अल्पमानेन अन्वरेण
अध्यापज्जेन परित्वा विहरति । करुणासहगतेन चेतसा मुदितासहगतेन चेतसा...अपेक्षा-
सहगतेन चेतसा...विहरति । *Dighs* xxxiii. 1. 11. See *Vbh.* p. 272-282; *Dhs A.*
III. 399-416; *Vm* ix 1-124, *Yogasūtra*, I. 33, III. 23.

^२ Cf. अप्रमाणानि चत्वारि व्यापदादिबिषयतः ।

मैत्र्यद्वेषोऽपि करुणा मुदिता सुमनस्कता ॥ *Al.* viii. 29.

^३ V. supra, p 52, n. 3

^४ Cf. कस्मा च चतस्रो वा नि ?...

विमुद्दिमग्गादिवसा चतस्रो, हिनादिश्राकारवसा पनाम ।

वमो, पवतन्ति च अल्पमाणे ता गोंधरे येन तदल्पमञ्जा ॥ *Vm.* ix. 107.

[589] व्यापादस्य विहिमाया अरतेस्सट्ठिपस्तया ।
प्रतिपक्षोऽप्यमारयातो दमनार्थं स्वचेतसः ॥

सूत्र उक्तम्—“मैत्री आसेरिता भायिता बहुलोत्तना व्यापादप्रहाणाय
सपतते । कच्छा विहिंसाप्रहाणाय । अरतिप्रहाणाय मुदिता । कामराग
व्यापादप्रहाणायपेक्षा १ ॥”

वृत्ति पुनर्द्रष्टव्या—

[590] सुखाधाने सुखा मैत्री दुःखनाशोन्मुखी कृपा ।
मुदिता मोदनानिष्ठा सत्त्वा एष्येय पश्चिमा ॥^४

[591] द्रष्टव्या वृत्तिरेतेषा

आकारस्तु पुन कथं प्रतिपत्तव्य इति ? तदपदिश्यते—

आकारैः मुखितादि^५भिः ।^५

सुखिता यत्र सन्तु सत्त्वा^६ इति मनसि कुर्वन् मैत्रीं समापद्यते ।
दुःखिता यत्र सत्त्वा इति कच्छाम् । मोदन्ता यत्र सत्त्वा इति मुदिताम् ।
सत्त्वा इत्येव मनसि कुर्वन्नुपेक्षा समापद्यत माध्यस्थ्यात् ।

एष्यस्त्वन्यतमेनापि त्रक्षमापुज्यमश्नुते ॥^७

^१ Cf. निस्सरण ह्ये आबुवा व्यापादस्स यच्चि मत्ता चत्ताविमुत्ति नि मरण
विह्वाय यच्चि कच्छा चत्ताविमुत्ति, नि मरण अरतिवा यच्चि मुदिता चत्ताविमुत्ति
नि मरण रागस्स यच्चि अरत्ता चत्ताविमुत्ति । *Dgha* xxxiii 2, 2.

^२ The *Nisāka* discusses one in re po n कामरागस्या कामरागप्रतिषेध व
का विन्ना वगारास्सागुना मयुत्तराग्यापानि वभायिका । एव तु सुमये मयुत्त
ग्यागुना फलवित्तातिराग्यापानि । *Akk* viii 29 b

^३ See *Vm* ix 92.

^४ Cf. उपसाज्जान आकारे मुखिता इरियता यत ।

भाज्जानिनि सत्त्वाच्च *Ak* viii 30 abc.

Also cf. वचमि पच्चहाकारि अताविना पच्छा मत्ता चत्ताविमुत्ति ? मत्त
मत्ता अवगा अज्जावग्गा अतावा मत्ता अत्तान परिहृन्नु *Pat sambh da* ix p 130

^५ Cf. मुदिता वा मदिता हान् मत्त मत्त मत्त मत्त । *Suttanipata* 142

^६ See *Ts ja sutta* *Dgha* viii 81

एभ्योऽप्रमाणेभ्य एकेणा(ना)पि भावितेन ब्रह्मत्वं^१ प्रतिलभ्यत इति ॥

[III. A, 2. Fol. 150b. २]⁽¹⁾किमालम्बना अप्रमाणाः, कति भूमिका चेत्य-
पदिश्यते—

[592] नृपु कामावलम्बीनि ध्यानयोर्मुदिताम्य(ह्)योः ।

पद्भौमानि तदा(द)न्यानि केचिदिच्छन्ति सप्तसु ॥^२

^१प्रीतिकरुणामुदितास्त्रयः कामावचरसत्यालम्बनाः । उपेक्षा अनियता इति । तेषां तावद्भा[वना]मयान्येतानि मुदिता च सौमनस्येन्द्रियं तेषां प्रथम-
द्वितीययो⁽²⁾र्ध्यानयोर्मुदिता । नोर्ष्व सौमनस्येन्द्रियाभावात् । अन्यानि
श्रीण्यप्रमाना(णा)नि पदसु भूमिष्यणा(ना)गम्ये ध्यानान्तरे चतुर्षु ध्यानेषु ।
केचित् पुनः चिन्तामयान्यप्येतानि प्रमोद्यं च प्रीतेर्धर्मान्तरं [इति] तेषां
सप्तभूमिका । प्रमोद्यस्य घेदनाद्वयसंप्रयोगित्वात् ।^३ उक्तान्यप्रमाना(णा)नि ॥^४

अथ कति विमोक्षाः ।

[593] विमोक्षाः कथिता अष्टौ^५ ⁽⁶⁾तेषांद्वावशुभात्मकौ ।

^१ तस्य सिया—कस्मा पनेना...ब्रह्मविहारा ति बुच्चति ?-- विभगे कस्मा अप्पमञ्जा
ति नृत्ता नि ? बुच्चने - सट्ठट्ठेन ताव तिहोसभावेन चेत्य ब्रह्मविहाराता वेदितव्वा ।
सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिभावेन सट्ठा एते विहारा ।...एतेहि सपमुत्ता योगिनो ब्रह्मसमा व
हुत्वा विहरन्ती ति... *Dh.A* III 411-412.

^२ V supra, p —n.

^३ Cf कामसत्त्वास्तु गोचरा ।

ध्यानयोर्मुदिताऽन्यानि षट्सु केचित् पञ्चसु ।

न तं प्रहाण नृष्वेव अन्यन्ते ज्यन्वितो ध्रुवम् ॥ *Abb* VIII 30 d, 31.

^४— Cf. प्रथमद्वितीयध्यानयोर्मुदिता । सौमनस्यत्वात् । अन्यानि श्रीण्यप्रमाणानि
पदसु भूमिषु, अनागम्य ध्यानान्तर ध्यानषु च । संप्रयोगमौल्यप्रहात् । केचित् पुन
अनागम्य द्वित्वा पञ्चस्वेतानीच्छन्ति । दशरित्यपरे । कामधातु सामन्तरानि च प्रक्षिप्य
समाहितासमाहितमौल्यप्रयोगप्रहात् । *Abb* VIII 31 ab

^५ The Kosakara discusses one more topic --विमप्रमाणरपि कलेराप्रहाण
भवति ? *Abb*, VIII 31 c.

^६ अट्ट विमोक्त्वा । रूपी रूपानि परसति । अथ पठमो विमोक्त्वो । अन्तत
अरूपसञ्ज्ञो एको बहिद्धा रूपानि परसति । अथ दुतीयो विमोक्त्वो । मुनस्त्वेव अधिमुक्त्वा

तानाद्यध्यानयोरन्त्ये तृतीयोऽस्तोभलक्षणः ॥^१

रूपी रूपाणि पश्यतीति प्रथमो विमोक्ष । आध्यात्ममरूपसखा बहिर्घा
रूपाणि पश्यतीति द्वितीयो विमोक्ष । शुभ विमोक्ष कायेण साक्षात्त्वाप
सम्पद्य विहरतीति तृताय । तेषां द्वयशुभम्यभारो प्रथमौ तदाकारत्वाद्
भूमितश्च तौ स^२सामन्तक्या प्रथमद्वितीययाध्यानयाध्यानान्तरे च । सखा
मन्तके चतुर्थे ध्याने शुभा विमास्य^३ । च चालोमस्वभाय एव न त्वशुभात्मक
वस्तुभाकारप्रवृत्तत्वात् । सपरिवारास्वेत पञ्चस्कन्धस्वभाया ॥

[594] चत्वारः कुगलारूपा विमोक्षारण्या समाहिता ।

निरोधाप्यसमापत्तिर्मोक्ष कथितोऽष्टम ॥^४

^१ चत्वारोऽप्ये त्रयोऽप्ये समाहिता कुशला एवार्थ्या द्रष्टव्या ।
सखाचोदतनिरोधस्त्वष्ट[मा] विमास । वैमुख्यायो हि विमाशार्थः,^५
निरोधसमापत्तिः सर्वसालम्बनप्रद्वारावैमुख्यात् ॥

[595] तस्यास्तु समुखीभासः सूक्ष्मसूक्ष्माद[न]न्तरम् ।^६

त्रिभिर्घा हि भासात्रिभू चित्त सञ्जासूक्ष्मसूक्ष्माख्यमेदात् । एतद्यथा

होति । अथ त्रिधा विमासत्वा । मन्त्रमा रूपमगान समन्विक्रमा आकाशानन्वायन
पममत्र विहरति । अथ चतुर्थो विमासत्वा । विमासगन्वायन उपमममत्र विहरति ।
अथ पञ्चमा विमासत्वा । आकाशगन्वायन उपमममत्र विहरति । अथ छत्रा
विमासत्वा । नवमगानामगानन उपमममत्र विहरति । अथ सप्तमा विमोक्षो ।
गान्या नवमगानामगानन समन्विक्रममा आकाशिनिराष उपमममत्र विहरति ।
अथ अष्टमा विमासत्वा Dhs xxxiii 3 । See Saks p 688

^१ Cf अष्टौ विमासा प्रथमावगमा ध्यानयोदया ।

तृतीयोऽप्ये न चान्याम गुभाप्या समाहिता । Ak VIII. 32.

^२ See Dh A III. 397

^३ Cf निरोधसु समापत्तिः । Ak VIII. 33 a

^४ मन्त्रावन्विक्रमस्यान मन्त्रमन्त्राणां वमस्यादिमास समापत्त्यावगणविमोक्ष
एतिसमापत्तिः । वमस्यादिमास एति । Saks p 687

Cf इत एतद न विमासत्वा वन्विक्रमाति अथिसु=वनदृ न । पञ्चमावगणमहि
मन्त्र विमासत्वा आगमेष ए अनिरविक्रम मन्त्र अथिसावन्विक्रमा । Dh A III 395

^५ Cf शून्यमूखभासन्तराम ॥ Ak VIII. 33 d. See Vm xxxiii. 31

क्रममौदारिकम् । (६)अतः सूक्ष्मसूक्ष्माख्यं भवाग्रानन्तरं तां समापत्तिं समा-
पद्यन्ते । तथा समापन्नानां तु

व्युत्थानचित्तमप्यस्याः स्वं शुद्धं निर्मलं त्वयः ॥^६

सास्रयानास्रयत्वात् । तद्व्युत्थानचित्तस्य सास्रवेन(ए) चेद्व्युत्तिष्ठते
माद्यग्रिकेण । अनास्रवेण चेदाकिञ्चन्यायतनभूमिकेन ॥

अथैते विमोक्षाः किं विषयाः ?

[596] कामावचरदृशयार्था वि^(७)मोक्षाः प्रथमास्रयः ।

कामावचरं रूपावचरमेपामालम्बनं यथायोगमशुमतः शुमतश्च ।

अन्ये त्वन्वयधीपक्षस्वोर्ध्वदुःखाद्यवेदिणाः ॥^८

आरूप्यविमोक्षाणां स्वभूम्यूर्ध्वभूमिकं दुःखमात्मन्वनं तज्जेतुनिरोधौ च ।
सर्वचान्वयज्ञानम(प)श्यो मार्गं ऊर्ध्वाघरभूमिसंघृहीतः, अपतिसंख्यानिरोधश्च ।
उ^(८)क्ता विमोक्षाः ॥

[597] सूत्रेऽभिभवसंज्ञाख्यं प्रोक्तमायतनाष्टकम् ।

विमोक्षाधिकवृत्त्येतच्चिचैर्धर्यप्रदर्शकम् ॥^९

सूत्रे^५ भगवता अष्टौ अभिभवायतनान्याख्यातानि^६ “अध्यात्मं रूपसंज्ञी

^६ Cf. स्वशुद्धकाधरार्येण व्युत्थान चेतसा ततः । *Ab.* VIII. 33 cd.

^७ Cf. कामाप्तदृश्यविषया प्रथमाः ये त्वहविणः ।
तेऽन्वयतानपक्षोर्ध्वस्वभूतुस्ताविपोचराः ॥ *Ab.* VIII. 34.

^८ Cf. अभिभवायतनान्यष्टौ द्वयमाद्यविमोक्षवत् ।
द्वे द्वितीयवदन्यानि पुन शुभविमोक्षवत् ॥ *Ab.* VIII. 35.

^५ For the different versions in *sūtra* and *Abhidharma*, see *Dh.A.*
III. 392.

^६ अज्ञत रूपसंज्ञी एको बहिर्द्धा रूपानि पश्यति परित्तानि मुक्त्वाणदुष्यणानि,
तानि अभिभूय्य ‘जान मि पस्सामी’ति एव संज्ञी होति । इदं पठम अभिभाषतनं ।
‘अपमानानि’... अज्ञत अरूपसंज्ञी...परित्तानि...’...अपमानानि...’...नीलानि...’
...पीतानि...’...लोहितानि...’...ओदातानि...’ *Digha*, XXXIII. 3 1.

बहिर्धा रूपाणि पश्यति सुवर्णदुर्वर्णानि खलु रूपाणि अभिभूय जानाति,
 अभिभूय पश्यति, एव सक्षी च भवतीदं ^(१)प्रथममभिभ्यायतनम् ।
 अध्यात्म रूपसक्षी बहिर्धा रूपाणि पश्यत्यप्रमाणानि सुवर्णदुर्वर्णानीति विस्तरो
 यावदिदं द्वितीयमभिभ्यायतनम् । एवमध्यात्मरूपसक्षी बहिर्धा रूपाणि पश्यति
 परीक्षान्यप्रमाणानि चेति चत्वारि । अध्यात्मरूपसक्ष्येव च बहिर्धा रूपाणि
 पश्यति नीलपीतलौहितावदात्त ” [Remaining folios lost]

[अभिधमदीपे विभाषाप्रभाषा वक्तौ अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद समाप्त ॥]

[अष्टमोऽध्याय समाप्त ॥]

[अभिधमदीपे विभाषाप्रभावति समाप्ता ॥]

INDICES

१. अभिधर्मदीपकारिकाखण्डात्मकारादिक्रमेण सूची ॥

I. Index of the *Kārikās* (a and c)
of the *Abhidharma-dīpa*.

(Numbers refer to *kārikās*)

अकृतकामिरीहादय,	388	अनागम्य तर्धवाद्यम्,	60
अकार्यप्रवणो लोकः,	259	अनागम्यं तु निश्चित्य,	59
अक्षोप्यधर्मनो (णो) ह्यने,	512	अनागम्याद्यये ग्याम,	576
अकिलटाव्याहृत चित्तम्,	121	अनासवेन (ण) मागेण,	58
अक्षंकावशाकोपेता,	104	अनित्यास्ते तु विज्ञेया,	143
अक्षोत्तमावरजान,	494	अनिमित्तोऽमृताकारैः,	582
अङ्गाव्याघ्रं शुभे पञ्च,	542	अनुशंते द्विपात्वात्,	344
अङ्गाव्येनानि ऋष्यन्ते,	546	अन्तप्राहार्यमन्यस्तु,	273
अजय्यैरुभनेकेन,	531	अन्तरं सुमहच्छास्तु,	533
अजातवतंमाना च,	133	अन्तराभिवक्त्रैत,	102
अजातंमाणं(न)संरेतं-	297	अन्तानन्तरंमार्गंस्त्वा,	187
अतीतापदि पात्वधर्मम्,	583	अन्त्यघातुपरिज्ञानम्,	95
अतीत्यद्भुजते यस्तु,	559	अन्त्यपूर्वेनिनिवासादौ,	418
अतीत्यमिह यो ब्रूयात्	235	अन्त्यमाक्षीयंते पूर्वम्,	430
अतीर्नसमयान्दयास्यम्,	490	अन्त्या मार्गाण्ययताने,	407
अदोष्यस्त तदास्वाद्यम्,	541	अन्ये(न्ये) चत्वार्युपेक्षे द्वे,	545
अधिभोक्षकृताऽन्येषाम्,	525	अन्ये ध्याने प्रयोगादि,	410
अधिष्ठानं भूतस्यापि,	530	अन्नमत्यगिनपि (नि)दंध्यम्,	159
अधिष्ठाय तु निर्माणम्,	530	अन्यत्र धर्मघातवर्षा(र्षा)त्,	71
अधोर्ध्व मध्यम जने,	177	अन्यत् पूर्ववन्तोयम्,	340
अधोभूनेस्तु सम्भ्यन्ते,	579	अन्यत्र रूपशब्दाभ्याम्	17
अध्वारा स्वन्धपर्याया,	52	अन्यत्राद्यवदात्येषम्,	343
अधिष्ठानकृत्त्वं च,	389	अन्यथाऽन्यपिस्वभाव,	302
अनन्त्यास्तत्र दृष्टमार्गा,	424	अन्यसर्ववर्षाबन्धं,	325
अनागताम्यतीतरस्य,	319	अन्यापेक्षेऽप्य सन्नय,	306
अनायनाश्चनसस्तु,	403	अन्या प्रतिपदाश्वाऽन्या,	295
अनागतास्तु भाष्यन्ते,	399	अन्ये स्वन्धपर्याया,	596
अनागतास्तु भाष्यन्ते,	405	अन्ये नामाद्य शब्दात्,	143

अन्ये षट् सप्त चाष्टौ वा,	90	अदीक्षाश्वोर्गति बोद्धव्य ,	436
अन्योन्यसश्रुहो ज्ञेय-	10	अष्टाकार द्वितीयं तु,	501
अनवर्षे शिनोत्पत्ति,	237	अष्टात्वा नीरजम्बानाम्,	461
अपायहेतवो ज्ञेया,	560	अष्टाभिर्दंशभि. सेकं,	108
अप्राप्तप्राप्ति सिद्धा,	46	अष्टाभिर्दिशुभ ,	109
अप्राप्त्यार्थं मनश्चक्षु,	45	अतभिन्नार्षविषयम्,	385
अभिज्ञाकलताभिज्ञा,	521	अनवरो दमप्राप्ति,	17
अभिज्ञाकलचित्तेन,	527	[असाधारण] वैशिष्ट्यात्,	54
अभिज्ञमनयज्ञाने,	577	अभिद्वेषस्तदोपत्वात्,	556
अभिध्यात्यन्तया द्वेष;	370	अस्वीकाराद्विषयत्वात्,	286
अभिध्यादिनय तद्वत्,	202	अह ममेति या दृष्टि ,	269
अभिध्यादीम्यपि श्रीणि,	188	अहेतावप्ये चैत्र,	271
अभ्युत्पद्यन्ति कामान्तम्,	121	आकारपतित ज्ञानम्,	394
अमूर्ता ध्वनिना सार्धं,	35	आकारा स्तु चत्वारः,	406
अमूर्ता नीरचपिका,	38	आकारा. क्षुद्र सर्वेऽपि,	400
अमेप भोविगत्त्वाप	249	आकारा सक्ला ज्ञेया ,	403
अमृत्तविहितं कर्म,	222	आकारा सक्लान्त्र,	402
अयोगा(गो) नाशुविष्यस्तु,	169	आकारा सक्लास्तत्र,	404
अरणा प्रणिधिज्ञानम्,	509	आकारास्तुल्यजातीयात्(म्),	397
अरणा सबृतिज्ञानम्,	511	आस्थाताः धानत्र घृते,	470
अर्थज्ञानान्यथावादि,	196	आशमादुपपत्तेरेव,	141
अर्थप्रत्याक्ष प्राज्ञं,	144	आशमादुक्लिनदर्थेव,	138
अर्थाख्या क्षुद्र सर्वत्र,	515	आग्नेयसप्तकारदेकं,	152
अर्था बहया त्वेनदु,	532	आतसामान्यमज्ञाका ,	260
अर्हत्सान्तातिका ह्येने,	509	आत्मीयाघातवैकोर्षं,	329
अवस्था ज्ञेयने वाचित्,	323	आदिलाने सह प्राक् च,	131
अविज्ञानितोऽन्यस्या ,	167	आदो तथा प्रयुक्तत्वात्,	553
अविद्यास्तु मूर्खत्वाद्,	361	आद्य दृष्टिद्वय कामे,	289
अविद्यार्षोश्च तृणा च,	291	आद्यध्यानफल द्वे तं ,	527
अध्यक्षान्ययनादानम्	195	आद्यन्वदन्वहये द्वे,	506
अध्याहृतद्वयस्यपि,	291	आद्यस्तत्रामो नर्शनं ,	92
अध्याहनमभिज्ञोत्पत्तम्,	531	आद्यन्वये द्वे दृशो षाट्सा,	366
अध्याहृतस्य ते तु द्वे,	208	आद्यस्तु परावृत्ते,	343
अध्याहृतस्यभाष्यत्वात्,	253	आद्या इतिविज्ञानेन,	220
अध्याहृतान्तिवादीनि,	299	आद्याऽन्या सदभिव्यक्त्या,	513
अनुभाषु दगाव्यत्र,	203	आद्ये ध्यानेऽस्तिवा मोने,	458

वाद्ये प्रीतिमुखोपेक्षा,	549	आशयादिमुद्रवादे,	248
वाप्यादिमन्त्रेति साहचर्यात्,	153	आसंज्ञिकं विपाकः,	134
आनन्तर्यपयाः कामे,	186	आद्यवयवशयधोस्ततम्,	500
आनन्तर्यपये कामे,	206	आस्वादवत्सतृष्णं यत्,	541
आनन्तर्यपये चोच्चम्,	491	आह्नीविषमनपत्राप्यम्,	382
आनन्तर्यपये मूक्तौ,	410	आह्नीविषमनपत्राप्यम्,	383
आनन्तर्यपये मूक्तौ,	417	इच्छत्यप्यत्रयं मस्मात्,	301
आनन्तर्यदिमुक्तपाह्यौ,	439	इत्तरैरपि सामान्याः,	510
आनन्तर्यद्विपे माले,	571	इतीन्द्र्यपातुजाना तु,	379
आनुपूर्वविषयद्भूयो,	436	इत्येवमादयः शब्दाः,	119
आप्तोक्तिस्त्वक्रियालिङ्गाः,	128	ईर्ष्या दौर्जन्य(न)त्येण(न),	380
आनास्वराच्च वंरायम्,	69	उच्छिन्नसुभोजस्य,	23
आषट्कारं ह्यायतनम्,	5	उद्भुवार्यं सुखार्थं च,	430
आयुपरिग्रहादेवम्,	152	उपप्लेहास्तु विहेयाः,	371
आर्यसन्तानिका जाता,	511	उपेक्षया तु सर्वेषाम्,	379
आयस्य कामवैराग्यम्,	67	उपेक्षापूर्वमंगो(नो)पुत्रो,	99
आर्यस्य कामवैराग्ये,	573	{उपे}क्षावेदिताभावात्,	548
आर्यस्य ऽस्तु वंराय,	416	उपेक्षावेद्यमन्यत्र,	176
आर्याः शिष्यगणाः सद्यः,	163	ऊर्ध्वजस्तु सुखेनार्यं,	97
आर्याकारमतिद्योता,	581	ऊर्ध्वमूनिप्रमानेऽयम्,	175
आर्यपृष्टस्त्रयोस्त्वत्पाम,	415	ऊर्ध्वभ्योऽधिकमाभय्यत्,	395
आर्यपातुजातस्य,	355	ऊर्ध्वाविद्युपे चालन्धे,	569
आर्य्या कुसला मीला,	578	रि(ऋ)द्विचित्तशयाभिता,	523
आर्य्याः सर्वंगत सार्यम्,	337	रि(ऋ)द्विपादान्तु चत्वारः,	445
आर्य्याणां विमोक्षणात्,	414	ऋद्विश्रोत्राद्यभित्तास्तु,	520
आर्य्याह्यविमोक्षारो,	419	रि(ऋ)द्वौ योत्रेऽयचित्ते,	517
आर्य्या भावनार्हेया,	346	रि(ऋ)द्विपादौ तु पुष्पा सपेम्,	417
आर्य्यान्तं दशानां तु,	331	एः श्रीणि द्वयं चैव,	211
आर्य्याप्राप्तित्रयान्वाप्त,	329	एः वा एऽच वा एऽ वा,	354
आर्य्याप्राप्तश्च चत्वारः,	338	एःकारिप्रनासाभ्याम्,	140
आर्य्याप्राप्तिमतिना च,	203	एःमन्पत्तु सन् या,	160
आर्य्यावचराः सार्यम्,	333	एःस्य चत्वारः कार्यं,	45
आर्य्याव्याहृततातम्,	34	एःस्य द्वयनः सर्वे,	529
आर्य्याव्याहृते हिंसा,	33	एःसात्वं विमर्यात्पम्,	294
आशोचनोपसिष्यवान्,	44	एःकारानिरन्त्याभ्याम्,	100
आविष्टलिङ्गमुच्यते,	311	एःकारानिरन्त्यास्तु,	92

एकादशानुव सर्वे,	585	कामावभ्रातृयोः रूपो,	349
एकामदचिह्नयुय,	134	कामाप्त कुशल नाम,	172
एका स्त्रमावतांगंभो,	522	कामाप्त पञ्चविषयो,	331
एवेनापिप्यने [अम],	213	कामाप्त प्रथम पुण्यम,	175
एतद्विषयपात मन्व्यात,	28	कामाप्त पाठज प्रेषा,	229
एतन्निर्वेधभागीयम,	421	कामाप्तमूर्ध्वधर्मायं,	332
एता यो याति शरधम	163	कामाप्तसवरत्याग	168
एतन्नुगेरेते यस्मान्,	287	कामाप्ताप्याहृते हित्वा,	32
एम्बस्त्वभनमेनापि,	591	कामाप्ताप्याहृते हित्वा,	34
एम्बोऽनुनर्पनिष्यदा,	374	कामावचरदुःखार्था,	596
एम्बा य प्रथमा वादो,	300	कामिन खलु कुप्तेन,	97
एव त्रिष्वपि सन्धयु	424	[कामे ध्यानयु धर्माख्या],	516
एव रूपपि वितेय,	111	कामेभ्यो वीतरागस्य	24
एष चोष्यगतिद्वय,	429	कामध्वकुला शया,	290
एषा धवोपदिष्टाणा(ना)	510	कामध्वेकाधिक काय,	110
एद्वयार्थो विरतिर्बिद्भू	76	कायदुष्टलताद्याद्व,	376
ऐन्द्रयैपि समानग्निन	533	कायस्य वाचन दुःखम	86
योदासोपाद्य निर्वानम	456	कायादिभम उत्तरवम,	244
कविन् ब्रह्मण्येन,	445	कायाप्रकृतान् कर्म	188
कदगाभावनोद्वेगान	240	काविर वाद्यय चत्र	155
कक्ष्ता भोक्ष्ता क्षोता	215	कायद्विधाद्विष्टस्वम	75
कमणा बोध्यते शक्ति ,	157	कारिता पद्विज्ञप्ति ,	190
कम स्वय द्विधा मयम	558	कारिभणाध्वनामेव ,	303
कर्माग्नयानि साहस्य	155	कालान्तरकालोत्पाद	83
कर्मागीतमनस्यस्य	318	कुरन् कान्तवान् शिवा	204
कर्मानुत्पानता मोक्षो,	507	कुगलं नास्ति विज्ञानं	23
कस्यानां कृत्यामनयु	236	कुगलं वाचयश पापम	214
कादगा च शोभन(म)स्यन	378	कुगलस्याविशारस्य	184
कादगा पञ्च कुगा	278	[कुगला प्रयोगपुष्ट्याच्च],	192
कादगर्भमध्याकुगाग्यां च	282	कृत्वाऽनुभववादात्मो,	61
कादगर्भमध्यागर्भं ताया	357	को विदोऽनुभवस्यम	320
कायदेहा मृता कथनं ,	100	कोऽप्यं विद्विषियन्त्यम	375
कामयापुनरिज्ञादस	91	कमन्तम(म) तातेन	146
कामरागो ब्रह्मण्यच्च	263	कमादेवद्विषयार्थे	213
कामदेहाप्यव्यक्तानि	64	कमन मायन व्यक्तान	392
काकादगा कथामेतम	301	विद्यता भंवर्यानि ,	167

विद्यारम्भप्रयात्नत्वात्,	453	चलक सपुतिज्ञानम्,	518
विलष्ट विकल्पक चापि,	25	चतस्रो दृक्पथा दृष्टौ,	186
विलष्ट सभित्तलापित्वम्,	198	चतस्रोऽनागतास्तद्वत्,	407
विलष्टमेव हि विज्ञानम्,	14	चतस्रोऽप्येकमत्यैकम्,	362
विलष्टाविलष्टद्वयो तद्वत्,	43	[चतु पञ्चेषु एक ययु],	536
विलष्टाणा कुशलाना च,	132	चतुर परिजानाति,	67
विलष्टे स्वङ्गद्वय प्रज्ञा,	544	चतुर्गामिनि चाक्षेप,	179
विलष्टे ध्याने चतुर्थे तु	545	चतुर्गामप्रमाणानाम्,	588
विलष्टे षडशुभे तु द्वे,	114	चतुर्गामिप्यधिष्ठानम्,	194
क्लेश उत्पद्यते कश्चित्,	359	चतुर्थो पञ्चमो षष्ठी,	475
क्लेशास्वोपरिनस्यान,	565	चतुर्थाऽऽरूप्यगाम्बन्ध,	426
क्लेशात्यन्तक्षयोऽत्येन,	384	चतुर्भि कापसुखत्रात्,	99
क्लेशोत्पत्ती मुखादीनाम्,	78	चतुर्भित्त्वमलेनार्थम्,	206
क्षयोन्त्यो भावनामार्गान्,	425	चतुर्ष्वेकैव दृढचोष्वम्,	486
क्षयज्ञान मता बोधि,	441	चत्वार कुशलाहवा,	594
क्षयमप्रतिपत्त्यास्यम्,	585	चत्वार परिप्लुते स्वे,	333
क्षान्तिज्ञानानि भव्यन्ते,	489	चत्वारि हिपत्यनातिरवे,	139
क्षिप्रामिज्ञाप्यद्वन्द्वस्तु,	440	चत्वारि स्मृत्युपस्थाना,	483
क्षेत्राशयविशेषाच्च,	182	चत्वारो ध्यायिन प्रोक्ता,	555
क्षयातु वृषणाज्ञात्	14	चत्वार्येकनुबो द्वे वा,	210
क्षनिमित्तोत्पत्त्याहृष्ट,	551	क्षलत्वाद्भववृत्तित्वात्,	292
क्षतिपर्यायभद मत्,	497	क्षितातां परमाणूनाम्,	317
क्षतिप्रत्यय्युपादानम्,	138	क्षित चैततिर् सापम्,	111
क्षयघातु रसाह्य च,	65	क्षित प्रधानमेतेषाम्,	120
क्षुण्डु लोपकाराह्वे,	248	क्षितभाषेतराकारम्,	554
क्षुणो विशेषण धर्मो,	119	क्षितवेगादिविच्छेदं,	172
क्षोत्रारत्तमूहदीन,	391	क्षिताख्या सप्त सातल्या,	35
क्षोत्रलाभे तु विशेषा,	400	क्षेपना न क्रियामार्गं,	200
क्षय निरुद्धा च क्षयद्व,	57	क्षेपद्वन्द्वद्विपापोपात्,	137
क्षय परमनि रूपाणि,	44	क्षेपसो सह विज्ञया,	123
क्षय साधनपत्त्वना,	42	क्षेपं धीर्याङ्गभूतत्वात्,	81
क्षयदादिद्विभावेऽपि,	53	क्षेप स्पष्टोऽधिगोक्षद्व,	112
क्षयर्थां हि रूपास्तम्,	61	क्षेप्यायाममीमांसा,	445
क्षयविज्ञानघातुं तु,	64	क्षेपदावरभारोद्यम्,	365
क्षयतदुपसम्पिद्व,	39	क्षाना यत्राग्रहीणाद्व,	296
क्षयसुभ्यस्त्वक्षयतया,	398	क्षानि स्थितिवर,	139

जानिद्रव्ये निराकृत्य,	477	तया संसर्गिससत्वात्,	118
जात्यादयो न पाराम्यात्,	85	तयाऽऽरूप्यात्तमार्येतु	171
जनीहाश्रुतं माध्यतवान्,	309	तयैव च विपाकइव,	149
जन्मनस्त्रिभिराक्षेर,	178	तयैव चित्तसंज्ञानाम्	117
जहात्यनुशास्यंस्त्रीश्च,	68	तयैव त्रय आत्प्या,	539
जातपूर्वेषु भावेषु,	28	तयोषयोगा इववज्रंम्,	361
ज्ञानं तु नैष्ठिक ज्ञेयम्,	559	तयोहाविचुरत्वाच्च,	368
ज्ञानत्रये त्रयारये च,	573	तदन्तित्पत्तवदु लाले,	387
ज्ञानवध्यास्तु ये तस्मिन्,	268	तदभ्यास्यवधोप्यानि,	457
ज्ञानमाद्यान्क्रियाऽभिज्ञा,	517	तदन्ये निर्मले स्वधे,	88
ज्ञेय प्रकृतिब्राह्मण्यान्,	358	तदवाप्तेरसौक्ष्म्ये,	434
ज्ञेयो दृष्टिपरामर्शः,	270	तदाहया येऽप्यसूत्रोक्तौ	9
ज्ञेयोऽन्तरणेष्वेव,	11	तदा जहाति घट् त्रिपत्,	66
ज्ञं सत्ययसं प्रणिशत्य,	1	तदा देवमनुष्याणाम्,	225
त एवाऽऽश्रयिष्यन्ता,	103	तदा सयोजन त्वायं,	63
त एवैवोनत्रिंशत्या,	105	तवालम्बिनि विज्ञाने,	351
तच्च दृष्टकञ्च विद्यान्,	183	तदाश्रये फले चापि,	161
तच्च्युत्युत्पत्तिबुद्धाक्षयम्,	499	तदुक्त्या च तदुक्तत्वान्,	390
तत्तत्तत्रैवावप्रनि,	423	तदुच्छेदध्रुवप्राप्ती,	269
तत्तत्तत्रैव मूर्धानो,	395	तदूर्ध्वमपि चायंरथ,	408
ततोऽप्यभिर्मलं श्रेयम्,	207	तद्गुणालम्बना घट्टा,	465
ततोऽपि यद्दीपोऽयंम्,	16	तद्गोचरे तु विज्ञाने,	367
तत्कल्पं धूपनां सङ्घप,	320	तद्दुःखत्रिषयोऽप्योऽप्यो,	283
तत्कृत्वन्वर्तमानोऽप्या,	303	तद्दृष्टिहेयजज्ञोताम्,	277
तत्कारणविध्यव- पञ्च,	431	तद्विद्यो इमं सर्वत्र,	497
तत्प्रयोगो द्विधा भूमी,	566	तद्भूम्यनुनल्पत्ते,	183
तत्कृत्वार्थं सत्यतातम्,	433	तद्भूतो इत्यां प्रोक्तं,	477
तत्कृत्वार्थस्त्विनस्याद्या,	218	तद्भूता सतित्रयेऽप्येव,	538
तत्कृत्वार्थं तु वेदाऽऽश्चत्,	12	तद्विच्यतविष्णुवेदी,	552
तत्कृत्वार्थेऽपि चायंन,	30	तददेव च ङीहृत्यम्,	124
तत्कृत्वार्थं प्रोक्तम्,	502	तददेव द्वितीयेऽपि,	334
तथा चतुरधिक्यतम्,	232	तददेव द्वितीयेऽपि,	338
तथाऽन्तरगमाध्यायी,	418	तददेव मनाऽभिध्या,	202
तथा पारमिनात्कारि,	233	तददेवोपघातोऽपि,	314
तथा शक्तिपत्तया देवा,	323	तद्विद्यारादिकारित्यम्,	2
तथाऽऽश्रयणत्रिभिर्यत्ने,	122	तद्विष्णुच्छेदताद्री च,	553

तद्विपक्षमाङ्गं च,	255	उदानां(णा) शौण्यि,	50
तद्विशेषः पुनश्चोपः,	427	उद्योऽन्त्यादित्रिविधा,	40
तद्व्यवस्था त्रिवोद्धव्या,	479	उद्योऽन्त्यादित्रिविधाः,	584
सर्गाभिमानिनस्त्वय्ये,	300	उद्यो हपभवादन्त्याद्,	349
तल्लामो ध्यानवत् ज्ञेयः,	528	त्रिकालेभ्यस्तु मौलेभ्यः,	165
तस्मादनुशयान्धातोः,	62	त्रितध्यशुभसंज्ञाद्याः,	474
तस्मादव्यत् त्रिभिः	21	त्रिद्वीपनरकोत्पन्नाः	101
तस्मात्त बोधिमार्गोऽन्यः,	235	त्रिधाऽव्युत्पन्ननाविभ्यः,	275
तस्यास्तु समुखीभावः	595	त्रिधातुसंगृहीतास्तु,	351
तस्यैवं पश्यतः साक्षात्,	385	त्रिधा ध्यानानि मौलानि,	539
तादात्म्यं प्रतिधात्वत्,	145	त्रिवेह द्वयमार्गस्य	26
तानि ज्ञानानि वक्ष्यामि,	476	त्रिप्र्यानकामबेरस्ये,	487
तादात्म्यध्यानयोरन्ये,	593	त्रिपुण्यकृतिवत्त्वाद्याः,	232
तास्वेकरस्याध्ययु ज्ञेयो,	461	त्रिवेदनानुशयित्वात्,	369
तिस्रः प्रत्ययसमुत्पन्नाः,	415	त्रिस्रस्त्याधिगमे लाभः,	462
तिस्रो मार्गविधिर्भागः,	473	त्रौणि चत्वारि चंक्रं च,	212
तिस्रो विद्या यत्तास्त्रयञ्च,	522	त्रौण्येवाद्गुभमूलाजि,	290
तिस्रस्तु गवमे विद्यात्,	411	त्र्यधिकैर्दंशत्रियंस्त,	102
तीर्णोन्निघण्टय मौलेषु,	440	स्ववदत्रौत्यध्यञ्जनैः कान्ते,	96
तुरीया तु प्रबन्धोक्तिः,	514	दश शंकरदच तत्पश्याः,	441
तुल्येऽपि साधनोपाये,	239	दशधर्मा महाभीमा,	112
तृतीयवत्परामृते,	340	दशभिः सचतुर्कैस्तु,	106
तृतीया द्वयसमुत्पत्त्ये,	221	दश सावयवा मूर्ताः,	36
तृतीया द्वयसञ्ज्ञाया,	219	दशाग्रनि(णि)हिताकाराः,	582
तृतीया शब्दसंस्कारा,	514	दशाष्टौ नव चत्वारि,	91
तृतीये स्वत्वपि स्वे च,	342	दशो ह बु जवृण्येमा,	265
तृतीये पञ्चमे प्रता,	544	दशंगा(गा)ह्यस्तु वित्तेषु,	435
तृतीयोभयपदुत्तरस्य,	217	दशानामाशयमित्तोदत्त,	586
तेजसा सात्काल्येना,	151	दशानि हि शीयते येन,	243
तेजोनामान्शुभोऽस्तत्वम्,	205	दशानुवत्त्वादिर्वैशिष्ट्यात्,	246
ते स्वभ्यासमहेयस्य,	212	दशहस्ततोत्तरादयंते,	37
तेनावभुनशाणेते,	56	दिव्यमभ्याहृतं शोत्रम्,	521
तेषां सहस्रशो धर्मा	281	दिव्याक्षिपुण्यभितायाम्,	412
ते द्वैमह्यनाश्रयदवकाः,	238	दुष्णं दशानुशयदे,	353
तेस्तंविद्योप्येते शब्दः	116	दुष्णान्दपपयावानात्,	271
प्रदानां(णा) बर्गवृत्तये,	74	दुष्णैर्दुग्धभ्यात्,	345

दु क्षत्रेतिधियोद्वे द्व	484	द्वाविंशतिप्रकारस्य	72
दु खहेवबलम्बिपा	472	द्वाविंशत्या सहाव्ययम	122
दु ष्टा समुन्धाच्चव	277	द्वितीय जम जातस्य	310
दु खामिसमय तच्च	272	द्वितीया तत्फलस्यस्य	217
दु खत्रिय तु वामाप्त	347	द्विनोया तु विहीण(न)न	221
दु खीपसहृतेदु खम	205	द्वितीयादिघननव	577
दु ख्योवकायवित्तानम	500	द्वितीया ध्रुवपाकस्य	219
दु द्वाभाषे प्रथमे ज्ञान	486	द्वितीयऽङ्गानि धावारि	543
दु द्वासीहमानपुस्त यन	123	द्वितीयऽन्यसहपाद	458
दु द्वायते न तु सर्वास्मिन्	562	द्विपात्यकुण्डल नास्ति	24
दु द्वाष्ट द्वित्रिचतु पञ्च	29	द्विपा वा किलष्टमकिलष्टम	356
दु द्वाष्ट श्रुत मत ज्ञातम	197	द्विपा [हेतुमवालाम्बम्]	503
दु द्वाष्टिगोलप्रतामगौ	264	द्विपतद्गतनिर्माण	524
दु द्वाष्टिहेयावलम्बित्वात्	266	द्विपक्षप्रथमाव प्रथ्या	370
दु द्वाष्ट्या श्रुयादिभिश्चाप्त	197	[द्विध्यान]जास्तु सर्वाल्प	106
दु द्वाष्ट्या सर्वेध्वनास्मेति	388	द्विलिङ्गा पञ्चम,	109
दु दोषहाणमनु पादम्	445	द्विधिपाह्वसप्रप्तौ	575
दु दोमण(न)स्य द्विहातव्यम	89	द्विविज्ञया गुणा पञ्च	71
दु दौ-गीत्यागुभमूलाद्य	255	द्विपतामपि य दृष्टवा	227
दु द्वाष्टव्यायनरा तभिः	398	द्व श्रीणि श्रीणि च द्व च	565
दु द्वाष्टव्या वसिरेतेषाम	591	द्व द्व पञ्च यथासत्यम	211
दु द्वाष्ट्यतो दगा चरुच्च	279	द्वपस्य दोमण(न)स्यन	377
दु द्वाष्ट्यतो द्वयमेवतत	466	द्वपण वधपादस्य	192
दु द्वाष्ट्यामना दगाक च	546	द्व सवययसिसाभ्याम	478
दु द्वाष्ट्यामपणनामायाद्	364	द्वौ रूपारूपजौ रागौ	369
दु द्वाष्ट्यवृष्टिपरामर्शिक	273	द्वघपेसौ बलाब्धेयम	504 cd
दु द्वाष्ट्यमौलमद कम	189	द्वघव्यावृत्तानुभूत यत्	31
दु द्वाष्ट्यमालम्बितेऽक्ष	585	द्वघकदुघघयकार्योक्ते	367
दु द्वाष्ट्यमेवात्र निष्पन्नम	298	घमज्ञानवचिदु-ल	423
दु द्वाष्ट्यो प्रथम्यद्वागाम	237	घमदानस्यभावो वाक	253
दु द्वाष्ट्यत्रिंशत्पञ्चोपेनम	227	घमवात्रऽपि बालाय	249
दु द्वाष्ट्यत्रिंशत्पञ्चोपेनम	39	घमधानोविचिन्नात्	60
दु द्वाष्ट्यत्रिंशत्पञ्चोपेनम	366	घममूढ्यु-रुदेनाष्टौ	567
दु द्वाष्ट्यत्रिंशत्पञ्चोपेनम	22	घमव्यापारतो लोके	469
दु द्वाष्ट्यत्रिंशत्पञ्चोपेनम	381	घमसहृद्विज्ञान	327
दु द्वाष्ट्यत्रिंशत्पञ्चोपेनम	22	घमसह वयस्य-या	4

धर्मस्वप्नप्रमाणम्	12	नवमे चेतना या हा,	187
धर्मस्वप्नसहस्राणाम्	11	नव सयोजनान्गस्मिन्,	364
धर्मा धोदय(स) विज्ञेया ,	326	न वर्तमानता रूपम्,	322
धर्माख्या समुल्लोभता ,	401	नवाभ्यासप्रहेयानि(णि),	89
धर्माणा सति सामर्थ्ये,	317	न विद्यते स्वभावाद्यत्,	315
धर्मान्वयविशेष्ये द्वे,	478	नवोत्थंघातुकास्तेषाम्,	281
धर्मवित्प्रसादोसौ,	463	न शुभ नापि च विलष्ट,	26
घातुद्वये तु सर्वेषुपि,	289	न श्रुत्या धयते शब्द	147
घातुसत्पार्यंचित्सेयु,	480	न हृषुष्यं चक्षुष्य बायो,	48
पातयन्तराजन्स्त्रिभवात्,	2 0	नाश्लिष्टाव्याहृत किञ्चित्	25
घात्वापत्तनसत्येषु,	327	नाद्वेष शुभमूलेभ्य ,	456
घात्रीवद्व्यमलन्यापे ,	287	नाधिमोक्ष समारोपात्,	453
धीनामगोचरत्वाच्च,	305	नापोऽज्ञीतिहृद्भासौ(दो) ,	238
धीराकार सत्रकार्यम्,	482cd	नाष्टस्वपत्तनादिभ्य	10
ध्याता प्रोक्तस्तथा ध्येय,	556	नानाधिभुक्तिधीसन्ने,	495
ध्यानसामगताकारण्ये,	547(cd)	नान्यापेक्षा तपोयोगो,	156
ध्यानादिज्ञानसत्तम्,	493	धा(ना)प्रमाद पराङ्गत्वात्,	454
ध्यानानि ध्ययन्तीपनि	426	नाप्रमादोऽप्यसौ धीयति,	84
ध्यानादौना स्वभावादी	493	नाप्राधान्यानमनस्कार,	452
ध्यानान्तर त्रिधा तदत्,	540	नामसल्लसणाभावात्,	74
ध्यानान्तरे स धारोप ,	580	नामसल्लक्षणाभावाद्,	319
ध्यानान्तरे कित्बन्धव,	125	नाम्नर द्वास्तिशतित्तादि,	78
ध्यानारूप्यं प्रहीयन्ते,	579	नार्यदवाह्यपत्राव्य,	454
ध्यानोपिनराऽज्ञसौ तत्र,	534	नासदालम्बना युद्धि ,	306
न धर्म स्वयतोत्तर्गात्	3	नि श्लेशसात्कृतापूर्वम्,	131
न वित्त शत्रुत्वपत्याद्	451	नि सूतोच्छ्राप्रवृत्तित्वात्,	135
न जातु दृष्टपूर्वास्ता ,	431	निकाया कामरपाप्ता ,	345
न तन्नेष्टकलाभावात्,	179	नितोरखसपारोप,	274
न तु सयोत्रन किञ्चित्,	65	नित्यत्वात्तुसल्लस्यच्च,	55
न प्रत्यक्षविदीत्वटघात,	15	नित्यत्वेऽतिप्रमवा,	330
नभ सत्तु नभो धाना ,	15	नियतोद्भवादनद् श्रुट ,	148
न मानोऽतिप्रदान्त्वान्,	285	निरापघातुस्त्वग्य,	471
न राम शक्त्यद्वैतुत्वात्,	284	निरोपमागंद्ग्येया ,	282
न रूपमस्ति ब्रह्मेण,	40	निरोपारयसमापत्ति	594
नपज्ञानमय तदत्	496	निरोपाख्या तु विज्ञेया,	136
नवमं सत्तु स्वभावं	504ab	निर्मप्यन धमेणात्य,	393

निर्मात्रं सहतेषाम	529	परिवृत्त तु कामाप्ता	336
निर्वाणस्यादितो लाभे	133	परिवृत्ते तु चत्वार	346
निर्विकल्पगुणस्वार्था	20	परिवृत्ते तु रूपाप्ता	339
निर्विशितमनोभावात्	137	परिवृत्त त्रयोऽप्यस्तात्	337
निवृत्ताभ्याकृता ज्ञान	132	पर्यावृत्त न किञ्चित्तु	62
निधिरथ खल्वनागम्यम	58	पदचातु खलु निर्वेध	422
नयु कामावलम्बीनि	592	पश्चिमस्याप्रयोऽस्तात्	57
नवस्मिन्नुभयत्रापि पश्चिमा	396d	वाञ्छविज्ञानकी प्रज्ञा	42
नोत्पद्यवेद्यकृत्तत्र	180	वापदृष्टस्तथा शीलम	159
नोपरिष्ठाच्छते काय	49	वापिष्ठत्वाभूपावाद	164
नोपेक्षा नापि चालोभ	84	वारसीवादिमन्त्राणाम्	562
याममार्गावपज्ञान	571	पुण्य समाहित स्वय	256
ग्यामावकातिवराग्य	460	पुण्यक्रिया त्रिधा प्रोक्ता	558
यूनतुग्यबलोकृष्ट	564	पुण्यनिर्वाणभागीयम	257
पञ्चधर्मास्त्रिधात्वाप्तान्	485	पुनश्चतुर्विध कम	178
पञ्चधा निमलाश्चव	326	पुनस्त्रिधा त्रिधा कृत्वा	427
पञ्च रूपाभिर्द्वयात्मानो	38	पुमाञ्जातिस्मरो वाग्मी	225
पतनीयरथोयके	168	पुव श्मोऽद्वय कामे	90
परचित्तमतिस्त्रिणीणि	483	पूर्वे धित्वायविरहन्ती	158
परचित्त तृतीया तु	413	पूर्वोक्तव हि मा श्लेषि ,	468
परपीडाप्रवृत्तत्वात्	560	परिष्यादि यथा द्वयस्य	116
परमानु (ण) स्वभावत्वाद्	145	पशुप श्चकृद्वाथयम	198
परमार्थेन सवृथा	304	प्रकारात्तरवतित्वात्	280
परवत्त तु चत्वार	348	प्रकृचिन्ति दशमात्रम	316
परत्तद्विदगुरोस्तद्वत्	240	प्रचिनोति तदाधारम	226
परह्मप्रोगमन काम	196	प्रनाशिमृषतनामाहत्	104
परस्वासरत्सृष्टाजिष्या	199	प्रणिधिज्ञानमप्ययम	512
परावत्तमवो ह्याय	429	प्रतिक्ल्पवर्गोपत्त	267
परावृत्त स्वयत्तवाप्ता	342	प्रतिश्रोत्य यथायोगम	148
परिक्ल्पजगद्व्याप्तम	324	प्रतिपक्षप्रयोगाभ्याम	479
परिज्ञानल्लु प्रतिप	69	प्रतिपक्षोच्यतां क्लृष्टम	173
परिज्ञानमनापातुम	68	प्रतिपक्षोच्यमव्याता	589
परिज्ञानन मुक्त योगी	70	प्रतिभानाद्द्वयाप्ययम	515
परिज्ञानायवर्चश्च	64	प्रतिस्वयं तत्तत्तस्य	392
परिज्ञानाच्छयम	481 ab	प्रतीत्या परमार्थेन	447
परिवृत्त तु कामाप्ता ,	335	प्रतीत्या (प्रीत्या) भाद्वापरोच्यभूतो	98

प्रत्यक्षवृत्तिर्यत्तत्राम्	16	वचनाति बोधिसत्प्राहम्,	223
प्रत्युत्पन्नाप्यधर्मेषु,	405	बलाग्न्यग्नेन्द्रियाप्येव,	443
प्रयत्नं निर्मलं चित्तम्,	56	[बहुभिः] ह्येकान्विद्यताया,	101
प्रयत्नां संमुखीभूतान्,	412	बालस्य स्मृत्युपस्थान,	488
प्रयत्ना तत्फलस्यस्य,	217 6	बालस्थारम्भभागो तु,	409
प्रदाशो दुष्परामर्शं,	376	बालाद्यध्यानसंप्राप्ती,	569
प्रदीपादिप्रभावश्चेत्,	46	बीजं चैतःप्रवृत्तीनाम्,	120
प्रदष्टेऽचोपेतदष्टेऽच,	380	बुद्धबुद्धेस्तु ते सर्वे,	538
प्रधानत्वाग्ननस्कारः,	82	बुद्धस्य संमुखीनस्य,	242
प्र[मा]दस्तन्ममाहुंश्च (?),	375	बुद्धोत्पादे नरः एवो वा,	229
प्रयोगमुक्तिमार्गेषु,	488	बुद्धो यस्तद्गुणे श्रद्धा,	464
प्रयोगमुक्तिमार्गेषु,	574	बुद्धपाद्येकत्वधीहाण्ये,	6
प्रयोगस्तु त्रिभूतोत्पः,	191	बुद्धेषा यस्येत्यते चिह्नम्,	304
प्रयोगादङ्गसाप्रिध्यात्,	27	बृहत्फला हि अत्यल्पः,	107
प्रदन्व्याकरभान्याःश्रद्धात्,	293	बोधनार्थेन निदिष्टम्,	447
प्रहाणमुक्तिमार्गेषु,	492	बोधिपक्ष्याश्च कण्ठोक्तः,	234
प्रहीणो प्राक्प्रकारेऽपि,	325	बोधिसत्त्व कुतो यावद्,	223
प्राक्पक्षे मुक्तर्यभावश्च,	3	बोधिसत्त्वस्य महाप्र(न)म्,	250
प्रान्जाप्यानुस्मृतिस्थान,	498	बोध्यङ्गान्परजस्वानि,	457
प्रास्थिज्ञानानुभूतेऽर्थे,	27	बोध्यङ्गैर्भ्यश्च सर्वेभ्यः,	459
प्राट्निवासाप्रमापानाम्,	413	बौद्धास्तद्भुतादृते मार्गात्,	463
प्राण्यतिपातो धीपूर्वम्,	195	दूयाच्छास्त्रनयाभितः,	9
प्राणिनश्चाद्य भोगाश्च,	194	दूयात् सुदमसुश्चेऽन्यान्,	420
प्राणान्य सप्तवर्णाश्च,	450	भवत्यनन्तर यद् वा,	353
प्राणान्यादपवर्गाय,	256	भवमोक्षापिनोर्मात्रोः	239
प्राणान्यान्मुनिना प्रोक्तम्,	244	भवापं निर्मलोत्थेति,	437 a.
प्राप्ति समन्वितिलेखिः	129	भवाद्यप्रतिपक्षत्वात्,	492
प्राप्यादपस्तु संस्काराः,	128	भवाप्रत्ययगत्यादौ,	568
प्रायो बहिःप्रवृत्त्याद्,	263	भवाप्रत्यय च संराप्ये,	572
प्रीति सुखं मनादानं,	542	भवाप्राष्टान्नाह यावद्,	432
प्रीतिप्रत्यय्यपेक्षाणाम्,	448	भवाप्रे शान्तिरेयाः,	268
प्रीत्यं बोधिप्रयोदितत्वात्,	445	भावनास्यो द्विधा मार्गः,	435
प्रीत्यास्तद्भूदेवो यस्मान्	13	भावना द्विविधस्यापि,	576
पुत्रं क्षमत्य चत्वारि,	207	भावनापचहात्प्यो,	344
पुत्रांशेऽप्येतांभार,	78	भावनामप्युप्याप्यम्,	394
पुत्रहेतवपचारो य,	270	भा[वाद्]वा[द]प्रादिचारयो द्वौ,	302

भाष्यते स्वयदस्त्वदादौ	397	मूलबलेनमल्लात्त्वन्म	372
भूतभौतिकानामात्वम	117	मूलबोधमहिंसा च	113
भूताना तानि तत्रजस्य	15	मोक्षाधिभोक्षरूपत्वात्	467
भूताम यतरा ताभ्य	409	मोक्षत्वं समुद्धीभूता	399
भूमिष्वेकाद्वारस्वत्वा	475	मोहनिद्रातमोनाशात्	464
भूयोऽष्टानवतिर्ज्ञेया	262	मोहात्सत्कायदेवतस्या	357
भूतचारेण हाया च	170	मौलध्यानप्रयोग च	487
भेदेन तु समापत्ति	537	अश्वानपनपास्त्यात्	374
मदस्तु सुमन इकाच	382	अदयर्थाह्यह्यनपत्राथ	373
मध्यमा इ स्वस्वस्यव	209	यतोऽस्तस्तेषु ताच्छब्दपथ	157
मनसज्ञकमयोर्ज्ञेय	5	यतोऽतो नाध्वसचारात्	322
मनस्त्वनियत योषि	50	यतोऽनुशरते चति (ते)	288
मनोधानुरणा (ना) सम्यक्	9	यत्नवत्पयतो लभ्या	519
मनोभोषो स्मृति पूर्वो	20	यत्प्रतीयसमुत्पन्नम	315
मनोमयी गति शास्तु	525	यत्सत्त्वाक्षमुदुयादौ	494
मरणप्रसवो कथ	294	यत्सत्त्वाधिष्ठिप्रथ	495
मरणपरि दमात्याग	230	यत्त्वापत्तीज मेक्षि	498
महाकुल समप्राथ	224	यथाकमपयास्तद्वन	243
मत्पर्य कुहृत च च	373	यथाकम विबोद्धयम	450
मात्स्य दौमनस्यन	381	यथा सर्वाधितवघात	118
मानप्रतिघसराग	296	यथोत्पत्किरण तद्वत्	406
माया शाठ्यमवक्रोष	115	यदानरोचिन्न	181
मायधर्मा वपज्ञान	484	यदा लाक्षणिक वम	224
मायस्ययक्षण बुद्ध	462	यद्विष्टकल्द कम	174
मागस्तूपात्तवारिच	469	यदभूमावविचारायाम	550
मार्गाभ्य त्वच्यज्ञान	491	यदनाधाच्यपेशाख्यम	496
मार्गाद्भाक्षरवेगत्वात्	455	यन्धान तयमाद्यय	433
मार्गोपाय फलप्राप्ति	79	यस्तु विद्वन्मनोवाही	324
मिथ्याचार सता गह्वरति	165	यस्मान्नायद द्वयम	73
मिथ्यावगस्तु मोहेन	193	या सामतेष्वद्वितति	191
मिथ्यमाशुनि (त्रि) रोष्यते	91	यास्तत प्रथमता प्रोक्ता	460
मुष्यरूपनया तद्वन	162	यभता घोष्य(ग)भिरवेते	107
मुष्यसत्ता गुणभावात्	310	युक्तायचोत्पाद दुःख	561
मुष्यतेनागत चित्तम्	468	युगपत् शिविवाहृष्ट	177
मुदिता मीनिरेवयाम्	588	युगपदाद्यदृष्टाभि	200
मुदिता मोदनात्म्या	500	यगात्तवायुणा(ना) मेद	228

ये तु साधवसंतास्ते,	52	वद सोम्य कथं याति,	313
योगस्वप्नानुकूल्यादेः,	6	वर्षादिपर्यवस्यानम्,	276
यो दुःखरेतुष्वपस्यान्ति,	1	वर्तमानाध्वर्मपातन्,	321
यो निरोधतमार्षितम्	432	वस्तु वर्षादिसंपन्नम्,	247
योऽन्त्यो वज्रोपमे ध्याने,	587	वाषष्ठ्यवाधीनजग्मानः,	142
यो यूयात्स स्वमात्मानम्,	147	वातादिदोषसाधर्म्यात्,	153
रत्नगन्धो सविज्ञानी	18	विगतप्रतिपक्षं च,	251
रागः सु(स्व)दृशि मानश्च,	358	विगतावरणे ज्ञाने,	161
रागद्वेषात् मताः सप्त,	262	वितर्कचारविषंबेतात्,	548
रागप्रतिघमानास्तु,	279	विज्ञातव्य सप्तासेन,	439
रागप्रतिघतंगोह,	261	विज्ञानपञ्चकं कामे	21
रागावयस्तु चत्वारो,	266	[विज्ञानानन्दपदेयो च]	552
रागादीन् भवतंबन्धान्,	259	विज्ञानानां तु पञ्चानां,	30
रागार्धद्वेष्यते चित्तम्,	563	विज्ञानस्य तु निहाव ,	49
राजत्वं राजपुत्रस्य,	316	विज्ञानस्य तु नेत्रार्थः,	48
रूपगन्धरसस्पर्शाः,	37	विद्याप्रम दलकणविकल्पभूमिः,	449
रूपगन्धरसस्पर्शा ,	526	विद्वेषानन्ददृष्टिस्तु,	199
रूपधातुपरितानामिष्टम्	95	विना प्रतिपृहीत्यापि,	252
रूपधातुपपन्नस्य,	354	विपर्ययेणाहुशालम्,	174
रूपवैराग्यमाप्नोति,	63	विपर्याप्तोक्तिरेष्वेव,	274
रूपस्वप्नो हि नेत्राद्याः,	4	विपरिचिद्रस्तदास्यातम्,	250
रूपस्पर्शा मतो रूपे,	526	विपाहः शक्तिरौ त्विष्टा,	184
रूपादौ वस्तुनि क्षीणे,	307	विपाहफलनिष्पत्त्यात्,	452
रूपात्तवत्पर्याप्तौ,	341	विप्रयुक्तश्च बोद्धव्यः,	126
रूपात्ता भावनहिंसा ,	332	विप्रत्यापि पतस्तस्माद्,	563
रूपाप्ते प्रथमेऽस्त्यात्,	336	विमवेच्छा च नार्थस्य,	276
रूपाहृष्यात्तनिवृत्त,	32	विमानस्य समपस्य,	150
रूपे स्थनिदृशात्वेन,	33	विमुक्तावपि सुन्यायाम्,	241
रूपेऽप्येवं तयाऽऽरूप्ये,	267	विमुक्तिः शारावनी संघ,	470
रूप्यरूपाध्ययास्तित्यान्,	7	विमुक्तेऽप्रकारायाः,	583
सत्यदक्षणे. फलशेषे ,	321	विमोक्षगुणशब्देन,	583
सिपिपुष्टास्य पचना,	258	विमोक्षाः क्षिपना अष्टौ,	593
[सोऽर्धविष्णुस्तृणाम्]	154	विमोक्षानिष्पत्त्येनम्,	597
सोमे दुष्टः सतीरेव,	314	विदक्षानां च क्षीणानाम्,	575
सोकोऽयं तत्त्वममृषः,	476	विद्वेषस्य तु पूर्वस्य,	570
बशं च व्यस्यने बशम्,	228	विद्वेषने तु संरक्तः,	472

विरागो रागनिर्मातः,	471	शुभाद्यास्त्वशुभस्य द्वे,	208
विलापद्वेषपरुष्या,	201	शुभार्थस्य प्रयोगाप्या,	136
विशिष्टबुद्धिशेनुत्वात्,	75	शुभाद्युभं द्विधा काये (मे),	185
विशिष्टाणा (ना) मत्तद्भावात्,	127	शुभासंसितसमापत्तिः,	135
विशेषो द्वि परावृत्ती,	352	शुभंस्तु दशभिर्वावत्,	201
विसर्बहप आह्वयः,	551	शेषं पूर्ववदाख्येयम्,	335
वीतरागत्य चालम्ब्ये,	570	शेषान्य (ष्य) नुशया पञ्च,	365
वीर्ये सम्प्रकप्रधानान्यम्,	444	शेषास्त्रिधेह तर्बेडपि,	18
वीर्यस्य तीव्यसंस्तुत्या,	231	शेषास्त्रेषातुकास्त्रवत्त्वे,	363
वैशिष्ट्यमानसं सातम्,	87	शंक्षस्य त्रिभिरक्षर्यः,	438
वैश्वह्य्यात्क्रमोत्पादान्,	156	शंक्षस्य बन्धशेषत्वात्,	467
व्यक्तं बन्ध्यानुत्तस्य,	319	शंक्षस्य रागिण पूर्व,	574
व्यवहारानुकूल्यत्वात्,	451	शंक्षाद्यास्त्रीणि शंसस्य,	210
व्यविद्या सकला क्लेशाः,	360	शंक्षान्यां मोक्षमार्गस्थौ,	98
व्यापादस्य विहितायाः,	589	शंक्षाशंक्षगुणाद्वचानाम्,	465
व्यापारे सति सद्भावात्,	557	श्रद्धादिनिर्गुणैर्दत्ता,	246
व्याह्वयस्पर्षि (नि) वृत्तेः,	31	श्रद्धावीना त्रिदा श्रंव,	82
व्युत्पान्तरुसमापत्तिः,	566	श्रद्धावीर्यसहायस्य,	393
व्युत्पानविहितमप्यस्याः,	595	श्रद्धोपेक्षाऽप्रमादश्च,	113
व्युत्पत्त्यर्थं द्विधा कृत्वा,	485	श्रुतचिन्तामय हित्वा,	408
शक्तिहानेर्जरासिद्धिः,	140	श्रुतचिन्तामयाना च,	130
शाठ्योपनाहं श्रदाश,	372	श्रोतुसम्पत्त्रयापेक्षा,	507
शास्वतत्वशुभत्वाभ्याम्,	162	श्रुतु भूमिषु विज्ञेयम्,	88
शासनोस्मिन्समासेन,	257	श्रुतेऽनुशयाः प्रोक्ताः,	261
शास्त्रमित्युच्यतेऽतः,	561	श्रुषीर्चस्त्वोतसा सार्धम्,	428
शास्त्रे तत्प्रधानत्वात्,	254	श्रुभूमि घोडशाकारम्,	421
शिक्षालिङ्गाद्यपेत्तम्,	222	श्रुभूमिनि तदन्यानि,	592
शिष्याना (षां) शारदाशार्धम्,	293	शृण्णामन्वोद्यत्प्रत्वात्,	7
शीलं शुभमयं स्वम्,	254	श्रुती सखं पञ्चाख्या,	519
शीलाङ्गभ्यश्च ताभ्या च,	459	श्रोडनाकारमत्रायम्,	500
शौचानां यत्तु नैर्त्यम्,	466	श्रुत्पादेऽवतुल्यस्य,	448
शुद्धं चतुर्विधं ह्यल,	564	संज्ञेपाविधमाख्याता,	535
शुद्धकारुच तृतीयं स्वं,	567	संज्ञेपेणाभिधास्यन्ते,	72
शुभं तन्मान्निभिष्यादि,	189	सग्या सन्वपि त्रिज्ञेया,	258
शुभहृत्पनाश्च वेराग्यम्,	70	सता अनित्यसंताद्याः,	473
शुभा सण द्विधा ज्ञेयाः,	190	सताद्यपरणा (ना) मानः,	142

संज्ञा प्रत्याभिभूतत्वान्,	81	सदसग्निस्रयोगात्,	359
संप्रघापं यदाक्षिप्तम्,	251	सदुखहेतुद्वयघोषा,	328
संप्रयुक्तः संस्कार,	126	सदेवकीरवाः सत्याः,	108
संप्रयोगिनि तु स्वस्मिन्,	216	सद्वर्मान्निद्धितोऽप्येऽप्ये,	170
संभावनानुसूतत्वात्,	83	सनिदर्शनं वाद्यापः,	17
समुखे नाम जातास्तु,	414	[सन्धौ] सन्धौ च दृढत्वम्,	505
समोद्देश्य निवृत्तपथम्,	480	सपाकमद्युमं कृष्णम्,	185
संयोजनाविभि शब्दे,	363	सप्त तेषोभिरेकाद्भिः,	151
सवृत्तिज्ञानरूपत्वात्,	508	सप्तद्रव्याविनिर्भागी,	110
सवृत्तिज्ञानमय्यो तु,	516	सप्तम षोडशाकारम्,	507
संबन्धा स्तन्व्यतन्त्रान्ते,	215	सप्त मानविधास्त्रिभ्यो,	275
सवृत्तदृष्टधुपंतानो,	160	सप्तयोगादत्रय स्फुण्डाः,	233
संस्कारप्रहृणाच्छेद,	127	सप्त सर्वश्रया दुःसात्,	278
संस्तृतालम्बना एव,	352	सप्तापवगुंद्गघोषा,	265
संस्काराहितसामर्थ्यं,	507	स प्रतीत्यसमृत्तादम्,	386
सकला द्विष्परावत्,	349	सप्रलविर्वाद्ब्रह्मपीरथम्,	442
सकृत्करोति यतद्वि,	445	समाय एव धर्माभ्यः,	41
सक्तः श्रियाद्भूतादृष्टेः	309	समायस्तत्तत्तभागत्वे,	41
सति अग्निं सद्भूतवान्,	141	समला निर्मलास्तव्यार,	474
सति बृत्तरणे(ने) र्वागाद्,	428	गगलंनिर्मलंस्त्वयः,	94
सत्त्वप्रदृष्टपञ्चश्रेयो,	272	समस्तालम्बिनापथेन,	384
सत्त्वामान्तद्वयप्राप्ती,	264	समाधिभाजनाध्यानम्,	586
सत्त्वरादिगुणोपेनम्,	347	समाधिसर्वापिगुणोपरमीयो,	449
सत्त्वोपे श्रियने पञ्च,	181	समाधौ श्रुद्धिर्वात्पृथता,	524
सत्त्वधर्णे(ने) श्रेतुत्वे,	54	समानप्रतिपक्षत्वात्,	490
सत्त्वेषु पातयित्वेनम्,	387	समाधौनेपभादयागा,	420
सत्त्वप्रतत्पुषादान,	13	समेधामेषराभ्यद्भो,	43
सत्त्वारयाः कामरुपाप्ता,	149	सम्पद्विपत्तिर्संताप्या,	555
सत्त्वाहया सत्त्ववैधियम्,	79	सम्पन्वनिधया ये तु,	103
सत्त्वशयोपश्रवामावान्,	150	स धर्माप्रतिपक्षतो वेप,	422
सत्त्वाद्यनन्यपामावे,	2	सर्वकलेशात्रिमद्युक्त्वा,	434
सत्त्वाधिष्ठानवृत्तित्वान्,	455	सर्वकत्वाद्दोषरक्षेत्,	47
सत्त्वानो ध्मनिनम्भूयो,	499	सर्वगोचरमत्राद्यम्,	50
सत्त्वोपपत्तिहेतुत्वान्,	154	सर्वगोऽप्यत्र हृत्त्वाम्,	28
सत्त्वतीनामभ्युपगम्,	305	सर्वगहृत्त्वमगाःवेत्,	4
सत्त्वतद्देवतो परवान्,	293	सर्वत्र समवाग्निसदम्,	12

सर्वत्र समवृत्त्यादि ,	508	साधर्म्यं सति तद्वृत्ते ,	311
सर्वत्राकिरणे भूषणो ,	401	साधुवृत्त्यनुवृत्त्यर्थम् ,	245
सर्वत्रानैस्तथा शेषं ,	297	साध्यात्मसप्तसादास्तु ,	543
सर्वत्रान्त्या समुत्पन्ना ,	404	सामन्तानि द्विधा तप्त ,	540
सर्वदुःखेयभास्त्वेऽपि ,	367	सामन्तत्रप्रयोगे तु ,	411
सर्वधर्मेषु नैरात्म्ये ,	389	सामन्तकं सहाय्याभि ,	537
सर्वमस्ति प्रवेशोऽस्ति ,	299	सारद्रव्येन तेनैको ,	55
सर्वसत्त्वास्त्रिधातुस्या ,	96	सालम्बप्रथमा पञ्च ,	19
सर्वानर्थानदानत्वात् ,	368	साञ्चिद्या द्वे उपादाने ,	362
सर्वाभ्योऽन्यतरा भूता ,	419	साशुभ मिद्धकौटुल्यम् ,	125
सर्वाभ्योऽन्यतरोत्पन्ना ,	402	सास्त्रवा एव ते ज्ञेया ,	51
सर्वासा तु क्षयज्ञाने ,	231	सास्त्रवाणा (ना) स्त्रवा अन्त्या	19
सर्वास्तिवाद इत्युक्त ,	301	सास्त्रवानास्त्रवद्राग्य ,	581
सर्वास्त्रवक्षयज्ञान ,	532	सास्त्रवानास्त्रवा स्फुष्या ,	51
सर्वास्त्रवक्षयाभिज्ञा ,	518	सास्त्रवालम्बना स्वे च ,	339
सर्वे ब्रह्मेयु रूपे द्वा ,	173	सास्त्रवालम्बना स्वे च ,	334
सर्वे चत्वार्यतीतस्य ,	209	सास्त्रवाद स्वभवालम्ब ,	578
सर्वेभ्य सत्त्वजातिभ्य ,	166	सुख च सुमनस्ता च ,	86
सर्वेभ्य सर्वदा सर्वम् ,	230	सुखवेद्य शुभ कर्म ,	176
सर्वेभ्योऽन्यतरा भूता ,	416	सुखायाने सुखा मंत्री ,	590
सर्वेभ्यो वर्तमानेभ्य ,	165	सुखीपेक्षे तृतीयेन्द्रे ,	549
सर्वेभ्यो सवराङ्गभ्य ,	166	सुखेन्द्रिये तदालम्ब्ये ,	350
सर्वे वा चतसरा क्लिष्टा ,	371	सूक्ष्मोपणा (ना) हुमात्सर्पाणि ,	115
सर्वे विपाकनिघ्न्या ,	204	सूत्र चैतत्सामास्यात् ,	587
सर्वे स्वाधिकविज्ञेया ,	330	सूत्रस्यार्थापरितानात् ,	292
सर्वेर्माहृष्य वित्तम्याम् ,	378	सूत्रे ध्वसोक्षितरन्यार्था ,	169
सर्वितर्कविचार यत् ,	554	सूत्रेऽभिभवसत्तास्यम् ,	597
सर्वितर्कविचाराद्या ,	580	संज्ञपुच्यतलोद्भूतम् ,	242
सर्विगोष मतस्तपस्त्वा ,	438	सोपेक्षाश्रीतिसफल्यम् ,	442
सहस्रस्यचतुष्टयेन ,	536	सौमनस्येन रागास्य ,	377
स हि त्रिभिरलस्येयं	226	स्फुन्यायननयानुनाम् ,	8
सावुत धान्वयज्ञाने	489	स्वल्पेषु जायते पदचात् ,	386
साङ्गस्य शक्यमित्यक्षने ,	308	स्तेपस्यान्याङ्गनायाते	193
साङ्गा चित्तस्तिर्निर्घानम् ,	534	स्थाने प्रमत्तिराप्रदृष्टम् ,	114
साविभ्याश्नुसायिष्वत् ,	356	स्थानोद्वारे च हित्त्वोर्ध्वम् ,	360
सा ज्ञानस्यामरवारा ,	307	श्रीश्रीश्रीवाचस्त्रितोऽष्टाभि ,	100

स्थानवादित्वसंज्ञका,	295	स्वभूमेरेव निर्वाणम्	283
स्थित्यो नापरकृच्चार्थं,	181	स्वरूप वेदपरच्छब्दो,	144
स्पर्शाद्ययोद्भवाधार,	80	स्वर्गापवर्गहेतुत्वात्,	80
स्पृश्य द्विधा सधर्माशा,	36	स्वशक्तिज्ञक्रियोद्भूतं	260
स्पष्टव्यमधिक तत्तु,	505	स्वसाधारणचिह्नाभ्याम्,	391
स्फोटारस्यो नापरो घोषात्,	146	स्वस्मान् त्यागमुपापेक्षा,	252
स्मर्येते यत्तदव्यंश्च,	29	स्वस्य धातो परिज्ञानम्,	93
स्मृत्युपस्थितयस्तिष्ठ,	520	स्वात्मना नित्यमवियोगात्,	8
स्वात्कर्मणान्वितरश्चैव,	220	स्वात्म्यगोचरकार्यानां(णा)म्,	53
स्वात्वमंस्वकता नास्ति,	216	स्वान्योभयार्थसिद्धयर्थम्,	245
स्वात्कर्मस्वकता नापि,	218	स्वामालम्बनतो भूमिम्,	215
स्थास्तिपुष्पं खमत्फूलम्,	312	स्वार्थविवेकान एवान्ये,	77
स्व वायवाद्गमनस्वर्मं,	214	स्वार्थध्वनिपु पञ्चानाम्,	76
स्वत्रयंश्चरपात्,	328	स्वे त्रय कामरूपात्ता,	341
स्वगोचरोपलब्धित्वान्,	77	स्वैरिष्टादिभिना(रा)कारं,	288
स्वधातुकारि पञ्चैव,	355	स्वोर्था एवोपजग्यन्ते,	568
स्वपरारान्तसम्प्राप्ते,	506	हरतो द्वे बुदास्तुभ्यो,	523
स्वभावेनाविशून्यत्वात्,	390	ह्योत्सादभयोद्वेग,	308
स्वभावो यदि भावानाम्,	312	हेतव सत्त्वोपीनाम्,	234
स्वभूमेरेव निर्वाणम्,	528	हेतुनस्वपलोद्भूतम्,	241

२. विभाषाप्रमादृच्छिगतानामन्तर्यानां सूची ॥

II Index of the Quotations in *Adv*

(Numbers refer to pages)

(The Quotations marked K and P also occur in
Akb (k) and *Pali* (p) literature respectively)

K P	अदृष्टे दृष्टवादिता,	१६१	K	इमे ते आनन्द, धर्मा,	१४७
	अविगतो मे पौराणो माग,	३६५	P	इहैकतीय प्राणातिपातिक,	१०८
	अध्यात्म रूपसत्ती,	४३१	K P	इहैकतयो न कामराग,	२२१
K P	अनित्ये नित्यम्,	२३४	P	ईन्द्रियो भवति,	१३३
K P	अनुनयप्रतिपमान्,	३००	P	उत्पन्नानामकुशलानाम्,	१०८
	अनुनायानुशयनात्	१८	K	उपहा उदक क्षुपयति,	१५४
	अभिक्षुर्भवति,	१३३	P	एक समाप्तौ विपत्ति,	४१६
K	अभिध्यादय एव	१४८	K	एकदेशकारी, प्रदेशे कारी,	१२४
K P	अभूत्वा भवति । भूत्वा च,	२६८	K P	एकस्मिच्छरीरपर्वते,	५
	अरुपिण सन्ति सत्त्वा	४१३	K P	एकस्य भागभागस्य,	४०२
K P	अविद्याप्रत्यया	२९७		एतद् बुद्धा(ध्वा) भवेद्,	२
K P	असतिपु । असति	९१	K P	एतावत्सर्वं यदुत,	२७१
K P	अस्ति कर्मास्ति विपाक	२५४		एवंतो कण्ठतालव्यौ,	१११
P	अस्ति मे एषु पञ्चसु	२३७	K	एव तु सायु यथा,	२२२
K	अस्ति भिक्षवोऽतीतन्	२६४	K	कतमायविभाषाणि,	१६५
K	अल्पायु क्षयामरणम्	१०२	K P	कति भवन्त लोके,	३६७
	अस्थानमनवकाश,	१००	P	कर्मास्वकोऽप्य भिक्षव,	१८३
K P	अस्मिन् सलोद,	१०७	K	कामरागस्यानुशय,	२२२
K	अर्हत्फलसर्वकादशाभि	५८	K	कामरागानुशयस्त्रिभि,	२२१
K P	अर्हत्सि ब्रह्मा,	८४	K P	कामालवो भवावयो,	२९७
	आकाशमात्रोके सति,	१३	K P	कायकर्म चायकर्म,	१२१
K P	आत्मना हि मुदतेन,	२७	K P	किं य कश्चिज्ज्यायत,	२४९
K	आयु सन्तःसुपनिबद्धम्,	१०२	K	किमिदमाकाश साध्यते,	३३
K P	आयुःस्यैव विज्ञानम्,	९८	K P	कुत्र तानि चत्वारि,	८५
K	आप्रदधम्,	७५	K	कुत्र दोष,	१४९
K P	इदं दुःखमन्यमिति,	१	K	कुत्रेणात्(म्)प्रहमेह,	३५२
P	इदमप्य बाह्यज्ञानम्,	२४५		क्षान्तिध्यानपारमिते,	१९५

K	गन्धर्वस्य तस्मि सपये,	४६	P	दुःशीलो भवति,	१३२
	पह्योगो भुजास्पन्द,	१२१	P	द्वरङ्गममेकचरम्,	७८
P	श्लानाय दानम्,	२१३	K P	द्वारविदातिरिन्द्रियाणि,	४४
K	चक्षु पश्यति नयन पश्यति,	३३	K P	द्वे कर्मणी चेतना कर्म,	११८
K P	चक्षु प्रतीत्य रूपम्,	६	K P	द्वे दाने । धर्मदानम्,	२१५
K P	चक्षु प्रतीत्य रूप,	२६९	L P	धर्म प्रतिपत्येवात्ताम्,	९५
K	चक्षुस्त्वपद्यमानम्,	२६७, २६८	P	धातुना सत्त्वा,	३८५
K P	चतत्र प्रतिपद,	३५५	K	न नमयुक्तमगृत,	१५४
K P	चतत्र खलु समाधि भावना,	४२५	K	न । प्रवीपनिर्वापन,	१५७
K	चतु यष्टि बल्पा,	११७		न हि पिटकत्रये,	१९५
L P	चत्वार आत्मभाव,	१०३	P	नियतवेरनीय त्रिप्रकारम्,	१००
K	चतुर्णा पतनीयानाम्,	१३२	L	नवानुपूर्वंसमापत्तय,	९६
L P	चित्तसमलेशात्सत्त्वा,	४५, ७८, ३६३		निवृत्ते विपाके नारकः,	९७
P	चित्तेनाय लोका,	४६		पञ्चत्वमापद्यमानस्य,	२६७
P	च्युतो बतेमो मोहपुरुषो,	३२८	K	पृथिव्यप्सु निर्धिता,	१३
P	छन्दमूलाका सर्वपर्मा,	५०	K P	प्रकृष्टमपि कालम्,	९१
	जरामयं चैतस्तत्रम्,	२३१	L P	प्रतिद्वय बुद्गलस्य,	१५७
K P	जातिप्रत्यय जरा,	१०८	K	प्राणातिपातो भिक्षव,	१५३
	जीवतो भगवतो,	११	L P	बहव शरण यान्ति,	१२७
K	जीवितेन्द्रिय कतरत्,	९७	L	द्याहा पुमगजनपथ,	५४
	तयागतानामुत्पादात्,	११३		बुद्ध धर्मं सद्य,	१२५
K	तयात्वेन जरासिद्धि,	१०५		बोधिसत्त्व कुत प्रभृति,	१८६
L P	तत्प्येतानि(यस्येभानि) पञ्च,	५४	K P	मा त्वमापुष्पन्,	९६
L P	तिर्यग्योनि(नि)गताय,	२१२		धामंविरोह मर्मस्य,	१
P	तित्र सवतंय,	१०८	P	मंश्री आमेविता भाविता,	४२८
P	त्रयश्छन्दरागस्वानीषा,	२५३	L	मोक्षान्तराया ग्रथ,	३१४
L P	त्रयाणा मस्त्रिपान स्वर्ग,	२७०		यच्छरिण्युत्र, बर्मभ्यतीतम्,	२६५
K	त्रिभि सत्त्वापरत्ताम्,	३०२	L P	यत्किञ्चिदभिमंस्त्वृत्तम्,	४१३
L P	त्रीणि बर्माणि बुद्गलम्,	१२६	P	यत्पुनस्ताद्भूयति चित्तमिति,	८
L	त्रीणि क्षत्बध्माष्टतमूलानि,	२४६		यत्रोत्पित्मोर्मनस,	१६
L P	त्रीणि बुद्गलितानि,	१४८	K	यथैव ह्येक चित्तम्,	८५
L P	त्रीणि बन्धनानि,	३०४	L P	यदत्र पितृवित्,	१३८
	त्रीणीमानि म्नादस्य,	५५	P	यद्भुजव मूर्ध्ने नावतरति,	१९७
K P	त्रीणीमानि म्नायुक्त्वावतानि,	३९०	L	यद्(ह)त स्त्रोके नास्ति,	२६६
L P	त्वमपि मोहपुरुष,	९६		यस्मिन् रूपेऽन्योत्तरागते,	२५४
	दुःखा हि भिदावा,	१	P	याय राहुल म्पावावे,	१२८

K. P	या क्वाचन दुपत्तयो	२९७	K. P	सवेदियत्समागच्छति	९०
K. P	यावन्चाहमेया पञ्चानाम	५४	K.	सन्ति ते स्वधायतन	१२९
	यावद्भिरवद्भिरु पद	१०९	K. P	सत्रसन्ति सत्त्वा लोके	५४
K. P	य वेचिन्तामेति	२७२	P	सम वागतोऽप्य पुरुष	१६६
P	यय दष्टि सर्वं मे	२४५	K.	समाधिबलेन वमजम	९८
K.	यो धर्मो यस्य धमस्य	२९४	K.	समापत्तिचित्तमेव	९४
	यो ब्रह्म गरण गच्छति	१२५	K. P	सम्यक्सम्बुद्धस्य	३९०
K. P	रूप धर्माभूत प्रजानाति	३२०	K. P	सन्तश्चिद बोधियपस्या	३५६
K. P	रूपमनि यमनीतानापतम	२६५	P	सन्तस्थान कुण्डो	३२०
	रूपममूढानाम	६	K.	सर्पिययास्तु निष्ठचूतम	८२
K. P	रूपाणा नि सरणम	४१३	K. P	सत्रितक सविचार.	४२३
P	लोकसमुग्य तात्वा	२७०	K. P	सर्वधर्मा अनेत्थानि	३१९
	लौकिकाप्रधर्मानन्तरम	३३२	K.	सर्वमिद प्रजापतिना	१५४
K.	वाचमस्कारा वितकविचारा	८२	K. P	सर्वगो रूपसज्ञानाम	४१२ ४१३
K.	वाट नाम्नि प्रवर्तते	१०९		सर्व सर्वग च्छत्यते	१७१
	वाचा सह कचटतपादयो	१०९	K.	सर्वसूम्भो रूपसथात,	६५
	वातामनप्रविष्टस्य	२७७		सर्वासा तु क्षयज्ञान	१९४
K. P	विज्ञान चेतानद	४६	K. P	सवण सर्वाणि	५४
K. P	वित्तव्य विचाय	८३		ससप्रयोगा सह	८
K. P	वन्नाप्रत्यया तण्णा	४८	P	साचेतनिस्याहम	२१४
	विधिर्विपान नियति	१२०	K. P	सुखदुःखयो प्रहाणात	४१०
K.	गच्छधर्मा क्तमे ?	१४७	K. P	सुखवेदनीय दुःख	१३९
K.	गोभाय तु द्वयोऽबुव.	३८	P	मुक्ताया वेदनायाम	४८
	श्रद्धयोक्तासम्पन्नो	४८	K.	सूम्भ कुण्डधमसौजम	१६८
K. P	थयात्तमस्मानि मानविद्या	२३७	P	सौम्य भवति मुक्ताया	२२३
K. P	थइयानुरय भिणव	७६		सौमनस्यस्वभावा	४२७
K.	सक्त्वेवेदनामि	४८	K. P	स्वप्नप्रत्यया वेदना	५०
K. P	यता च वेत्ता च	७८	K.	स्यात् त्रयाणा कर्मा(म)णाम	१४०
K.	सर्चित्तयेय समापत्ति	९३		स्वार्थोपलब्ध्यावव	४७

३. विभाषाप्रभाष्यचिगतविशेषनामसूची ॥

III. Index of Sūtras, Śāstras, Āchāryas, etc., in Adv

(Numbers refer to pages)

अक्षपाद,	३१८	उलूक,	३१८
अङ्गुलिमाल,	२२०	ऐरावण,	२३८
अध्वसकरवाद,	२६०	औपनिषद,	४१६
अबौद्धीय,	९५	कपिल,	३१८
अभिघर्म, ३, ८, २१, ३३, ४०, ५८, ७५,		कर्मचिन्ता,	२२५, ४१७
८७, ९६, ९७, १०१, १०४, १२२		कर्माधिकार,	१३६
२०७, २२१, २८३, ४०६, ४१०		कर्नाध्याय,	३७३
अभिघर्मदीप,	३	काणाद,	३४
अभिघर्मनय,	४२२	कात्यायत(-य)नसूत्र,	२७०
अभिघर्मप्रदीप,	३४७, ४२९	कापालिप,	४१८
अयोगशून्यतावाविन्,	२५७	कालकर्णी,	१०५
अव्याकृतवस्तुवादिन्,	२५८	काश्मीरा,	२९, १०२, २४६
अशाक्यपुत्रीय,	५४	कुमारलात (भवन्त),	१६, २७७
अश्वघोष (आचार्य),	८६	कुप,	१७७
अश्वजित्	८४	कोशकार,	१८, ३३, ४७, ६५, ८१, ९०,
अष्टमेऽध्याये,	३७३	९३, ९८, १३३, १४९, १६८,	
अहंस्वरिहाणिसूत्र,	२९६	२२२, २७९	
आगम,	११, २६, ५५, ९७, १०८,	कोशकारक,	४०, ४७, २८२,
१७१, २६९, ४१२		बोधाकृत	३७
आचार्य,	११, ४६, २९१, २९५	श्रीञ्चादिराजदुहिताभिधु,	२३१
आचार्यकम्,	११, १८६	शुद्रकवस्तुक,	३०६
आनन्द,	१४७	गन्धहस्ति,	४०३
आनन्द (स्वविर),	१९७	गाया	१०४, १९४
आनेय्यसूत्र,	१३८	गोमयपिण्डोपमसूत्र,	११९
आभिर्धामिव,	१०९, १३९, २५६	गोमवयत,	१५४
उत्तरकुक्,	१७६, २३८	घोषक (भवन्त),	२५९, २६०
उदायी (भवन्त),	९६	चतुर्वेद,	४१८
उदायी (स्वविर),	९६	चतुर्धागमेय,	१९७
उद्दानगाया	१९७	ज्ञानप्रस्थान,	१०२, १८६, २३७
उपश्लेषचिन्ता,	७६	तत्त्वसप्तति,	२२५

तिष्य,	१९४	भयवता,	१३, ४४, ५०, ५२, ५३, ७६
द(?)क्षजातक,	१४३	७८, ९०, ९६, १०४, १०७, १०८,	
वाप्यांस्तिक, ३१, ४७, १३९, २२२, २५७,		११३, १२१, १२७, १२८, १३२,	
२५८, २७४, २७८		१३३, १३८, १४६, १५३, १६६,	
दीपकार,	१६९	१८३, १९७, २१४, २४५, २५३,	
द्वन्द्वशास्त्रप्रवचन,	३९३	२६४, २६५, २६६, २६९, २७१,	
धर्मत्रात (भदन्त),	२५९	२७२, २९७, ३०५, ३२०, ३२८,	
ध्यायिसूत्र,	२४७	३५२, ३५५, ३६४, ३७३, ४१०,	
नमनाट	१५८	४१२, ४१६, ४३१	
नमनाटपत्र,	२५९	मगवान्, ५४, १०१, १२४, २६७, २६८,	
नन्द	२२०	३०१, ३७५, ४०६	
नरक,	१७७	भदन्त	३३, १०१
नारायण,	१४, ३८९	मायवत,	१२०
नारायणीकृत,	१०१	भार्गव,	२००
निरायान्तरौप	९६	भूतभौतिकान्यत्वचिन्ता,	७७
निर्ग्रन्थ,	१५८	महात्मा शून्यतायाम्,	१४६,
पञ्चमेऽध्याये,	७६	महाकाश्यप	१९७, ४०२
परमार्थशून्यतासूत्र,	२६६	महायण (न),	३३८
पारसीक,	१५४	मारचतुष्टय,	२०८
पारसीकादिमन्त्र,	४१८	माहकीमातृसूत्र,	१६१
पिटक,	१२६, १९५, २०२, २०३	माहिन्दर,	१२०
पीद्मालिक,	२५८	मीमांसक,	११२
पीराण,	४६, ४२७	मेघिक,	२९६
प्रकरक	२६३	मंत्रेष (आर्थ),	८६, ४०२
प्रज्ञप्ति,	१०२	याज्ञिक,	१५९
प्रज्ञप्तिभाष्य,	११७	रत्नशिक्षिन्,	२००
प्रभासेनुरात्रन्,	२०१	राहुल,	१२८
प्रवचन,	८९, २५७	लवणीपमसूत्रन्याय,	१३८
बकलान (?),	१४३	लोकायतिक,	२५८
बह्वैश्वीयक,	२४७	वसुमित्र (भदन्त),	२६०
बुद्धदेव (भदन्त),	७६, २६०	वसुमित्रस्यविर,	८६
बुद्धप्रवचन,	८५, २२४	वापयण्यपत्र,	२५९
बुद्धसूत्र,	७६	वासुदेव,	२३०
बोधिमत्त्वमार्ग,	१९५	बाह्यीक,	१५८
ब्रह्म,	४१७	दिनय,	९९, १००, १९५, १९७, २०७
ब्राह्मण,	१५४, ४१८	दिनपथारवैभाषिक,	१९५

विन्ध्यवासिन्,	३५	षट्षट्कसूत्र,	२२३
विपास्विन्,	२००	सहस्रसूत्रोद्देश,	३४३
विभज्यवाद,	२५७	सर्वज्ञप्रवचन,	२८०
वेद,	८५, ८६, २६७,	सर्वास्तिवाद,	२५७, २५९, २६०
वेदमन्त्र,	४१७	सर्वास्तिपादविभ्रष्टि,	२८२
वंतानकर्म,	४१८	सर्वास्तिवादिन्,	२५९
वंतुलिक,	२५७, २५८, २७६, २८२	सुनसत्र,	२२०
वंतुलिकशास्त्र,	१०१	सूत्र,	८, ९, ५२, ७८, ८२, ९१, ९७, ९९,
वंनामिक,	२५९	१००, १०३, १०४, ११८, १३३,	
वंभाय,	६, ४७, ४८, ३०४	१४५, १५३, १९७, २०७, २१५,	
वंभायिक,	१२१, १९५, २२१	२२१, २३६, २४७, २४८, २५३,	
वंभायिकीय,	४७	२६७, २६८, ३००, ३०४, ३०५,	
वंमवित्र,	२३८	३३२, ३४०, ३६७, ३९९, ४००,	
वंपाकरण,	११२, ११३	४०६, ४१०, ४२३, ४२८, ४३१,	
वंशोपिक,	४, ९, १०, ११३, २७४, ४१६	सोपत्,	१६७
व्यास,	३	सोत्राम्तिक,	१५७, २२, २२५, २६८
शब्द,	४१८	संगीतिकर्त्त,	१९९
शब्दरादिमन्त्र,	१५९	सप्रह्वस्तु,	९
शाक्य,	१४८	साध्य,	४, ३१, १०६, १४९, २६७,
शाक्यमुनि,	१९९, २००	२६८, २७३, ४१६	
शास्त्रिपुत्र,	९६	त्यक्विरलोकसूत्र,	२३७
शास्त्र,	२२, ८९, १२५, १४५, १४७, १८४	स्वितिभागीय,	१४८
१८६, २२०, २३०, २८१, ३६५, ४१७		हरिहर,	२३९, २३३
शुभङ्गस्तन,	१०८	हन्तताडोपमसूत्र,	२७१
श्रावकपाण(न),	३५८	हिरण्यगर्भ,	२३२, २३३
श्री,	१०५	हृगनाडी,	११२

४. टिप्पणगतविशेषनामसूची ॥

IV Index of *Sūtras, Śāstras, Ācharyas, etc.*, in the notes

(Numbers refer to pages)

अष्टातिथियम,	२०५	अहेतुकवाद,	१६९
यक्तिरियवाद,	१६९	आगम,	१०७
यमिगवेसन,	२४५	आचरिय,	३८७
अद्भुतधम,	२२०	आचार्य,	६८, १५०, १७०, २२२, २३२,
अध्यानायसचोदनसूत्र,	१९५	२३३, २७०, २७१, ३०४, ३४४, ३४९,	
अनतवर्मा(भवत्),	१९८	३६२, ३६८, ३८९, ३९०, ३९१,	
अनिष्ट (स्वविर),	३९१	३९८, ४०९	
अषक,	१४, १७, ३९, १४०, १४१,	आचार्यमन,	८१, ३१०
२०१, २२४, २४८, ३७८, ४१२		आचीविक,	१००
अये,	६९, ३२४	आजीविकावाद,	२६९
अयपर्याय,	४९	आत्मवादप्रतिषेध,	२६५
अट्ठकया,	१०१	आनन्द,	१३, ९९
अपरघोदानीय,	२०९	आनिर्घामिक,	११, ३४, ४८, ७५, १२८,
अपरसेलीय,	१०७	१९८, २१८, २२८, २३३, २४९, ४०९	
अपरे, ५, १८, ४८, ५०, ७१, ८२, ९०		आयबीरदत्तपरिपुच्छा,	२१०
९३, १००, ११६, १३४, १०८, २०९		आयत्तम्मतीय,	१०७
२२६, २३५, २३९, ३०४, ३०५, ३६२,		इन्द्रियविभङ्ग,	४४
२६५, ३८०, ४०२, ४०८, ४१०		इन्द्रियप्रकरण,	५८
अमयगिरिवासि,	१०४	उच्छास्त्र,	१४०
अभिषम्म,	१०, १९७, २२४, ३९३,	उत्तरकुच,	२०९
अभिषम्मसुत्त,	१९७	उत्तरायणक	१४०, १४१, १५६, १७०,
अभिषम, ५८, ७४, ७५, ९८, १०४, १४९,		१८९, २४८	
२२१, २२५, २२६, ३४३		उत्सूय,	१२४
अभिषमशर,	७५	उदाधि,	९६, १३८
अभिषमशोष,	३	उदाधिसूत्र,	९५, ९६
अभिषमशोषचिन्तक	४२६	उदान,	१९७
अभिषमविटक,	१९५	उदानगाथा,	११७
अरिद्वो गदबाधिसुम्बो,	३२८	उलूक,	२४५
अरवत्रित्,	३२८	एकतवाद,	२४९
		औक्कन्तिक समुत्त,	३३४

कच्चापन,	२७०	जैन,	१५८
कपिल,	२४५	जैसिनीय	१६०
कपिफण,	२२०	ज्ञानभस्मान,	७४, ८९, १०२, २३७
कर्मनिर्देशाधिकार,	१३६	तत्त्वसम्पत्ति,	२२९
कस्सप	२०१	तयागत,	९९, ३५६
कस्तपिक,	२५८	ताम्रपर्णीय	८
काश्मीर, २९, १०२, १२३, १२४, १३२,		तित्यापयतन,	१२०
२४७, २९८		तिपिटकचूडनागत्येर,	३५३
काश्मीरवंशाधिक,	३३, ९९	तिपिटकचूडामयत्येर,	३५३
काश्यप,	२०६	तिपिटकमहाधम्मराक्षितत्येर,	३५३
काश्यप(आर्य),	४०२	तिथ्य,	१९४
किल्लदाब्द, १३, १९, ६८, १५०, ३४५		तेपिटकबुद्धवचन,	१००
कुमारलाल (भदन्त),	१५	पिटक,	१९५
केचित् २५, ८२, १६१, ३२४, ४०७, ४१५		येर,	१८२
कीशकार,	३३	येरवाद,	३५३
कान्तिजातक,	१९४	वाट्टान्तिक, ३२, ४७, ७६, ९५, १४१,	
क्षुद्रकवस्तुक,	३०७	१४९, १७२, ४०९	
कान्तिवादिजातक,	१९४	दीर्घभाषकाभयत्येर,	८
सिद्धापदोतिना देवा,	१०३	दोनार,	१८२
क्षुद्रकवत्युविभङ्ग,	३०६	धम्मविनय,	३२८
खेमक (आयस्मा),	२३७	धम्मसागह,	२२४
गण्यवं,	४६	धम्मप्रात,	३२
गुणमति (आचार्य),	२८५	धम्मिल,	१०३
गोतम,	१२४	मञ्जुव्रतान,	२००
गोमपापिण्ड [सुत्त]	११९	नरियववाद,	१६९
गोसव,	१५४	नन्द,	२२
घटीकरगुत्त,	२०१	नागसेनत्येर,	८१, ८१
घोषक (भदन्त), ३२, ९४, ९९, ३२८		नारायणगमपातबन,	३७९
घोषदत्त,	२००	नालन्दा,	२६६
चतुर्निकाय,	१९८	निकायग्रन्थ,	१९८
छठस्यमुत्त,	२२३	निकायान्तर,	११,
जनशर्पेवेह,	१५४	निकायान्तरीय, ११, ७१, १०७, २३६, ४१२	
जम्भुनीय,	१९३, २०९	निर्घण्य,	१५८
जिनसक,	१३३	नेत्तवचन,	२९९
जिनदूत,	१०३	पञ्चसकन्धर,	६८
जिनादिष्ट,	१०३	पटिसम्भिसामग,	२२४

परमत,	१३, १९, ६९	बृद्धधोय,	१९४
परमार्थशून्यता,	२६७	बृद्धदेव (भदन्त),	२५, ७७
परमार्थसप्तति,	२२५	बृद्धभाषित,	१५९, २६६
परवादी,	३८७	बृद्धवचन,	१०, ३९४
परिणामवाद,	२५९	धोमिसरवणिक,	१०१, १९५, २०३
परिपूच्छा,	९३	ब्राह्मण,	१५४, २७८
परिब्राजक,	२६६	भगवत्,	९३, ४२६
परीक्ष्य,	२३२	भगवता	५३, ९०, १०५, १३३, २५६, २६४, २६७, ३१८, ३४८, ३८८
पारमिताविक्र,	१९५	भगवती,	१५८
पारसोक,	१५४	भगवद्विज्ञेयादय	३९७
पारायणमाणवक,	३२२	भगवान्,	९९, १६१, ३०२
पालि,	२२७	भदन्त,	३८१
पाळि,	३१७	भद्रकल्पिकसूत्र,	२००
पादचाल्य,	२९	भारतपुद्ग,	१६४
पुद्गलवाद,	१५८	भागव,	२००
पुनवसु,	३२८	मकल्लिगोसाल,	१७०
पुष्पमेलिय,	५५, ८९, ९७, १०७, १४२, २०७	मङ्गलहृत्वि,	१४६
पूत्रविदेह,	२०९	मतविकल्प,	५०
पूर्वाचार्य,	८१, ९३, १६१, २१७, २४५, २६२	मनोपदीतिका देवा,	१०३
पोटठयाद,	२४९	महाधम्मरत्नित्येर,	७
पोराणा,	३३, ३८९	महानाम,	१२४
पौदगलिक्रि वाद,	२५८	महापरिनिब्बान मुत्त,	१०१
प्रकरण,	१४७, २३६, २३७, २९८	महाब्रह्मा,	८४
प्रकरणपाद,	२३६	महामोगल्लान,	२६६, ३५६
प्रज्ञप्ति,	४६	महायान	१९८, २०३
प्रज्ञप्तिभाष्य,	११७, १६६	महाप्रयत्नार्थसूत्र,	१४६
प्रज्ञप्तिगात्र,	२६	महाधमण,	१९४
प्रज्ञापारमिता,	२०३	महासाङ्घिक,	२६, ३३, ९९, १००, १४९, १७०, २०७, २४९, २९६
प्रत्येकबृद्धयान,	२०३	महासीवार्थेर,	१०१
प्रभाम,	२००	महामुञ्जाचार्यमहाज्ञानवेपुल्लक,	१२६
प्रबन्धन माण,	३०६	महीमामक,	१६, ५४
ब्रिह्मिणिक,	८०, ९३, १०२, १२३	मागधिक,	३९३
बाबरी,	३२२	भार,	१०१, २०८
बाह्य,	२२९, २४७	भारतव्ययुत्त,	१६१

माहक्रीमातृसूत्र,	१६१	विभाषा,	३८, १४७
मीमांसक,	१५९	वेद,	१५९
मुक्तकसूत्र,	१९८, १९९	वेदल्लपिटक,	१००, १९७
मुक्तकसूत्राणि,	१९८	वेपचित्ति,	२३८
मूलभाषा	३९३	वेपुल्लक,	१२६
मंत्रेय (आर्य),	३४८, ४०२	वंतुलिक,	२५८
मानव्य,	३२७	वंतुल्य,	१०१
योगाचार,	७०, २३३, २६२, २३३	वैदिकमन्त्र,	१६०
योगाचारदर्शन,	८	वैनयिक,	१९८
योगाचारभूमि,	४०९	वैपुल्य,	१०१, २९५, २७६
राजगिरिका,	९, ७६, १०३, ११८, २१०	वैभाषिक,	१७, ४५, ४६, ४८, ८२, ८६,
राजर्वि,	१०३	९३, ९४, ९६, १०१, १०४, १०७,	
राघ,	२६४	१०९, ११४, १२१, १२५, १३०,	
राम (भदन्त),	२४९	१३१, १३२, १४१, १४९, १६१,	
राहुल,	१३	१६३, १६७, १७१, २१७, २२०	
लघुडशिक्षिक,	२६६	२२२, २२९, २३२, २३५, २४०,	
लघुडशिक्षीयक,	२६६	२४७, २५६, २५७, २६१, २६४,	
लोणफल [सुत्त],	१३८	२६५, २७१, २८०, २९६, ३०७,	
वज्रिजपुत्रक,	२९६	३०८, ३१६, ३१८, ३४३, ३४४,	
वसुवन्धु,	३४, ४७, १५९, २२५	३४५, ३५८, ३६१, ३६२, ३८०,	
वसुवन्धुपादाः (आचार्य),	२००	३९०, ३९२, ३९४, ४०४, ४१२	
वसुमित्र (आचार्य),	७९	वैभाषिकमत,	१५०, २७७
वसुमित्र (भदन्त),	९३, ९४, २८५	वैभाषिकवचन,	१०९
वात्सोपुत्रीय,	२८, ३२, २२०, २२२, २२३	वैभाषिकसिद्धांत,	६७, १५२
वाप्यगण्यवाद,	२७४	वैदोयिक,	८९, ९०, ४०४
विज्ञापितमात्रशास्त्र,	७६	शक,	३४३
विज्ञानवादिन्,	२२०	शब्दविद्या	३९४
वितण्डवादी,	१३३, १६३	शाक्यमुनि,	१५१
विनय,	११, १००, १२३, १२८, १३३, १६३, १९९.	शारिपुत्र (आर्य),	३८८
विनयपिटक,	१९५, १९८	शास्त्र,	८९, ९९, १२५, १४०, २३७, ३३४, ३७४.
विनयधर,	१२८	शास्त्रपाठ,	९०
विनयविभाषाकार,	३	श्रावकपिटक,	१९५, २०३
विपर्यसिसूत्र,	२३५	श्रावक्यान,	१९५, २०३
विभग्गवाद,	२४९, २५८	श्रीलात (भदन्त),	१७, ३४६
विभग्गवादिन्,	९५, २५७	षट्पट्कसूत्र,	२२३

सकलमय,	५५	४०९, ४१०, ४२५;	निर्देश १०४,
सञ्चेतनीयसूत्र,	१४९	२३५,	षाठ ११, २३२, ३६९;
सम्बन्धियादि,	२९६	पिटक १९५,	वचन २३५, विरोध
समयप्रदीपिका,	४७	२२२,	व्याख्यान २००.
समापत्तिनिर्देशकोशस्थान,	३७	सौगत,	१५४, १५९
सम्मतौय, १६, १७, ५८, ९७, १४०,		सौत्रान्तिक, ११, ३३, ७६, ७७, ८२, ९४,	
१४२		८६, १०५, १३१, १५७, १६८, १९८,	
सम्मितिया	२१६	२२०, २२२, २६२, २६५, २९६, ३२४	
सर्वतप्रवचन	१९८	सौत्रान्तिकविशेष	४७, १४८
सर्वास्तिवाद	२५७	सौत्रान्तिकसिद्धान्त,	९६
सर्वास्तिवादिन्,	४७, ७७, २५४	सग्रहलोक,	७८
साहेतपञ्च,	१८१	सषभद्र (आचार्य), ३८, ६५, ८३, ८७,	
सारिपुत्त,	२०५, २४९, ३५६	८९, १६२, १६३, १७०, २२९, २३१,	
सारिपुत्र,	९६	२३३, ३०७, ३४३, ३८५, ३९८, ३९९,	
सिद्धान्तिक,	९, ७६ १०३, ११८, २१०	४१५	
सिद्धसेन,	१५७	सधेतनीयसूत्र,	१४९
सिद्धान्त, ४६, १०७, १८२, १५३, २८५		सपुक्तागम,	२६६
सोताहरण	१६४	साह्यपत्र,	२५९
मुनक्षत्र,	२२०	स्थविरवादिन्,	७४, १०४, २५४
मुन्दरानन्द,	२२०	स्थितिभागीय,	१४९
मुत्त,	१००, १९९	स्वपक्ष,	२४०
मुत्तन्तभाजनिय,	४४	स्वमत, १३ १९ ६८, ९६, १५०, १७२,	
मुत्तपटिपाटि,	१००	२३३, ३४९	
सूत्र ३, ११, ७२, ७८, ८६, ९६, १०२, १०४,		स्वसिद्धान्त	९६
१२४, १३६, १४३ १४६, १४९, १६१,		हेतुवाद,	५४, ९२, २९८
१९८, २०३, २१७, २२५, २३८, २७०,		हेतुविद्या,	३८४
२७८, ३०२, ३०८, ३१७, ३३८, ३४०,		L V P	३२, ७६ ९५, २२९
३५२, ३६८, ३७७, ३८२, ३९९, ४०४,		Tsang yao,	३०४

५. ग्रन्थगतसंस्कृतशब्दसूची ॥

V. Index of Sanskrit words.

(Numbers refer to pages; n. indicates notes.)

अकथ्य	२५१	अधिमा	३९९, ४०३
अकरणसंवर	१२८	अणु १३८ n; द्वय १११; सहगत	
अकर्मत्वभाव	१४८	१६६ n अण्डज ५५.	
अकालमरण	१०१, १०२	अतिश्रान्ति	३०२
अकार्यकदेशविरति	१२४	अतिप्रसंगदोष	२३३ n
अकुशल ५१, ७९, १६६; महाभूमिक,		अतिशय (इश)	४०३
३१४; महाभूमि ६८, ७५; मूल,		अतीत ९३ n, १७६, १८०, २५१ n,	
१५४, १६५, २४६		२५२, २५३, २६०-१, २६४, २७८;	
अकृतक २४६, २६८, २७१		अनागत १२९, २६४ n; आश्रय	
अकृतसंकेत २२		४०; कर्म २६५, २७८; लक्षण	
अकृष्णाक्षक १४५		२५९; वर्णसमुदाय ११२.	
अकीर्ण ३८१, ३६८; धर्मा ३१२, ४१९		अत्यन्तप्रहृष्ट	३३०
अकिलष्ट २९३, २९४; अव्याकृत २१,		अत्युत्सव	८९ n
२८६		अवत्तादान	१५४, १७७
अक्षयिकत्वदोष ३१		अनु खासुखवेदनीय	१३९
अक्षयिर्बोचन १४३		अदृष्ट ५१; दर्शन ३३६ n	
अक्षर १०९, ३६८		अद्रव्य २२२, २६२ n	
अक्षयिबर्धन ४२१		अद्वेष ३६४	
अक्षान्ति ३११		अपरभूमिक	३६
अक्षोत्तापन १३५		अधर्म ४१७	
अगतिगतिदोष २६७		अधिपति ३५९; फल १७९	
अग्निजलप्रवेश २३१, २३२; परिचरण		अधिमात्र १६५, ३४०, ३५९	
२३१; होत्रानुष्ठान २३१		अधिमूर्ति ३८४; चर्याभूमि ३२७ n	
अग्रयमं ३२५ n, ३३४ n, ३६२		अधिमोक्ष ५१, ७०, ३१७, २४८, ३६८	
अग्रयधर्म ३२५		अधिष्ठान ९४, १५६, १९३, १९६,	
अङ्ग ४०७; नियम १३०; संभार		२१३, ४०२.	
२५५ n; संबन्ध २७९.		अधिष्ठाय ९९, n., ४०२	
अधित्त १७६; समापत्ति ८७, ९३ n		अधिष्ठित १०१ n	
अचेतन ९८		अध्यात्मसंप्रसाद ४०८	
अज्ञात १८०; नियत ३६९		अध्यात्मिक	१४, २७

अध्यापति	१३४ ॥	४२२, माघ ४०, सत्र १२८ ९,
अध्याहारक	१६५	१७६, स्वयं ८७, विज्ञान २८६
अध्युपेय	१०१	अतित्य १०५, १०६, १११, २३४, वाव
अथ त्रय	२५९, २६८, २८२ ॥, २६०,	सता ३७१
त्रित्व	२६०, निर्माण ३६, नैद	अनिदमन १४
२५४ ॥, सकर २६०, समोह		अनिमित्त २७२, अनिमित्त ४२५, समाधि
२८२, विमुक्ति ३६९		४२४, अनियत ७९ ॥ १ ११३, कम
अनधिष्ठातृत्व	३१९	१४३, कालाक्षेप २०८, विपाक
अनपत्रपा	७५, ३०९, ३१०, ३१३	१००, वेदनीय १४१
अनभिगस्कार	२५४ ॥, ३४०, परि-	अनिवृताध्याकृत २१, २३, २८, ७९, ८०,
निर्वायी, ३३८ ॥, ३४१ ॥		११४, १४७, २४६
अननिगम्बुद्ध	३९०	अनुदाय १८, १९, ४२, २००, २२२, २२३,
अनन्यह्रावस्था	८१ ॥	२२५, २३९, २४३, २४४, २४५,
अनगत	३००	२५१, २८३, २८४, २९३, २९४,
अनाकारित्व	३६८	३००, ३०८, ३१३, वाय ३८६,
अनागत	१५७ ॥, १७६, २५१ ॥,	२९२, जहन ४१, निरक्ति २२०,
२५३, २६१, २८१ ॥, ३२३, ३६९		निर्दोष २९०, मूल २४६, प्रहाण
अनागम्य	४१, ५३, ५९, ३२८ ॥,	३०४, भाव २९४, सहचरिण्यु २७
३५२, ३५५, ३६५, ४१५, ४२१, ४२२		अनुगायित्व २९३
अनागामित	१३५ ॥, ३३७ ॥, ३३९,	अनुनासनाप्रातिहाय ३९८
३४०, ३४१, ३४३, ३४८, ३४९ ॥,		अनुनीन ४८
फल ५७, ३५२		अनुगोरोते १९ ॥, २१९
अनाज्ञानमात्राभ्यामीन्द्रिय	४९, ५३	अनुक्रम ४९
अनाम	२३४, २५४, ३१९, ३२०	अनुग्रह २११
अनादरता	३१०, ३११	अनुचिन् ८७
अनाधार	१४	अनुच्छिद्यप्रजुवालमूल २१, ६०
अन, प्लवचन	४१८	अनुनय ४६, २५४, ३०१
अनानोग	७२	अनुपत्तिघमक २५३, ३८०
अनाश्रवता	३११	अनुत्पादज्ञान ३३१, ३५७, ३६९, ३७४,
अनार्य २१३, ३२६, व्यवहारा (अष्टौ),		३७५, ३७८
१६१		अनुपात २४
अनालम्बन	२४	अनुपुषममुच्छ्रय १६६
अनाश्रय १८, २८, ५३, ५४, २४१, २४२,		अनुवाच ३०८
३४४, ३६५, ३०२, ४०६, ४१९,		अनुभवज्ञान ३२
कर्म ४६, क्षय ३४५, क्षिप्त		अनुनून २३
१०१ ॥, ज्ञान ३७५, प्याज		अनुमान ३२, १११, अनुमेय २७७

अनुलक्षण	२८६	अपवाद	१७३
अनुव्यञ्जन (अज्ञीति)	१२५, १८८, १९१	अपवादिका मित्यादृष्टि	२३० ङ
अनुष्ठान	२३१	अपाय	२६५
अनुसहगत	१६६	अपुण्य	१३७, ४१७
अनुस्मृति	२७२; विकल्प २०	अपूर्व	१०१, १३४, १६०
अनृत (पञ्च)	१५५	अपोरुपेय	१०९, ११३, ३९३
अन्तप्राहदृष्टि	८०, २२८, २३०, २३४, २४५-६, २९५	अप्रणिहितसमाधि	४२४
अन्तद्वय	२२५, २७०	अप्रणिहिताप्रणिहित	४२५
अन्तरङ्गक्रिया (तिल्लः)	२३१	अप्रतिघ	१६, १०९
अन्तरा परिनिर्वायो	३८४ ङ, ३३९, ३४१ ङ	अप्रतिसख्यानिरोध	८८, ४३१
अन्तराभववेदनीयकर्म	१४३	अप्रतिसयुक्त	३७७
अन्तरानधिक	७२, १०३, १४२, १४६	अप्रतिष्ठितनिर्वाणाशय	२०३ ङ.
अन्तराय	३०४	अप्रत्यक्ष	३२ ङ, ४७
अन्तर्व्यापारपुरुष	२५५ ङ	अप्रमाण	१४४, २८७, ३२६, ४२७, ४२९, ४३२
अन्त्यक्षण	३३६-७	अप्रमाद	५१, ७१, ३६४, ३९२
अन्धविलासिनीकटाक्ष	८३	अप्रवृत्तिमात्र	९४
अन्धयात्व	१०५	अप्रहीण	१३८, २८२
अन्धसूत्रोक्त	९	अप्रहेय	५३, १८१
अन्धानन्धत्वदोष	२२५	अप्रान्तप्राहि	१४, ३४
अन्धाभिप्रायता	२७० ङ	अप्राप्ति	८८ ङ, ९० ङ., २८६
अन्धोन्धबीजक	९३ ङ	अप्राप्तार्थप्रकाशन	११०
अन्धयक्षान्ति	२२९	अप्सवर्तन्यः सप्त	११६
अन्धमत्तान, २४२, ३७२ ङ, ३७४, ३३७-८		अबुद्धिपूर्व	१५८
अन्धयो	३६६	अबीदीय	९५
अपकर्ष	२०१	अब्रह्मवर्ष	१२७
अपक्षाल १०१, ११५, ११६, १३८, ४१०		अभक्ष्य	१३३ ङ, १६८ ङ ३८५
अपत्राप्य ७३, ३६३, ३६४		अभाव	१०७, २७० ङ, २७५; आलम्बन २७० ङ
अपरपर्यायवेदनीय ९१, ९३, १४१, ३४०		अभिक्षुत्व	१३३
अपरान्तसंमौह ३९७		अभिज्ञा ३२६, ३८१, ३९५, ३९६, ३९७, ४००, ४०१, ४०३; फल ३९७	
अपरिमितायु १०७		अभिधानाभिधेयसंबन्ध २६८, २७०, २७१	
अपरिच्छेपनिरोध ८४		अभिध्या १४८, १५५, १७२, १७५, ३०५	
अपरितृप्तमनोविहान ९४ ङ.		अभिनवृत्ति ३४०	
अपरिहाणधर्मा २१			
अपरोक्ष २०७ ङ.			
अपवर्ग ५०			

अभिनिर्हार	४०२	अवयव(पञ्च)	२४८; नाश, १३२,
अभिभवायतन	४३१		समुदाय ११०
अभिसंस्कार	१७१, १७२	अवयवद्वन्द्व	२७४
अभिसंस्कृत	४१३	अवरभागीय	३०१ ३०२
अभिसमय	२०६१, ३३७१, ३८०, प्रम ३३११	अवसादन	१३३
अभिसमेत	२०६	अवस्था	२७७, अग्ययिक २६०; परिणाम
अनूतपरिकल्प	२७०		२६१; फल २५३१, २७७१;
अभूत्वा भवन	२७५१	अधिकल्प	१९, २८, २९, त्व ३९६
	२६७१, २६८	अधिकारी	२९५
अभ्युपगम	१३१	अविचार	१९, ४२३
अभ्युहावस्था	८११	अवित्पत्ति	५, २५, १२१, १३१, १३५,
अमूर्त	२४, २६, १०९		१५३, १६३, २१५, २६८.
अमूलपद	१८६	अवितर्क	१९, ४२३
अमोह	७३	अविद्या	४२, ७५, २४६, २९७, २९८,
अप प्रपाटिका	३४११		३०४; आत्मव २९७; ओष २९९,
अपत्नभाविन्	१६७१		विराग, २०४, ३६८
अयोग	१३२, २७५, विहित १८४	अविनिर्भाग	२४, ६५, ६७
अयोगशून्यता	२५७; प्रपात ३३	अविपरिणामधर्म	२५४
अयोनिशो मनसिकार	५१, १८४, २९६	अविपरीतदर्शन	२३३
अरणा	१४४, ३२६, ३९२	अविपाक	१४७
अरणि	३२१, ३५९	अविमक्ताकृति	३८७
अरूप—सञ्ज्ञी	४३२; सन्तति २५२१,	अविवर्तनीय	३३११
	स्वभाव १३५	अविवर्त्य—चित्त	१८५, ज्ञान ३९३, मन
अर्थ	१११		१८५
अर्थप्लुत	३३९१, ३४०, १	अविशुद्धशील	२१६
अर्थ प्रतिसक्ति	३९३, -राशि ३९३, -सामोह ३७५	अविशून्य	३२०
अहार्थधर्मा	३५२	अविहिता	७३, ३६४
अहंत् २११, २१३, ३५०, ३५९, ३९५, स्व, ५७, ३६९; प्रतिपन्नक ३४९, फल १४४, घट् (अहंत्.) २०३१, ३५२१, सन्तान ३९२		अवीचि	२२०, ३४७
असोभ	५१	अवीतराग	६०, २११, २३९, ३५१, ३७१, ३८१
अवनरण	१०, ३८५	अवेत्यप्रसाव	३६४, ३६६
अवभास	२७०१	अवेदवर्तकलिङ्ग	१८६१
		अव्याकरण	२४८
		अव्याहृत	१७, ७९, ९२, १३७, २१५, २४५, २४६, २८६, ३७७, ४०३, ४११,

मूल, २४६, २४८; वस्तुनि(चतुर्वेदा)	अस्वातन्त्र्य	२९८ ग.
२४८	अहंकार	२७ ग; पर्याय, २३५
अव्यञ्जन	५६	अहानियर्मा
अशरीर	७९	अहेतुक-वाद
अशाक्यपुत्रीय	५४, १३३ ग	१६९ ग; -विनाश
अनीतिव्यञ्जन	१८७	अहोः
अनुभ	२८७, ४२८ ग; संज्ञा, ३७१-२	आवरण
अन्य	२७०	३२३ ग
अनौस	२३, ३०, ८९, १२५, १२६, १४६, १५०, १८१, ३५१-४, ३६७, ३६९, ३७०, ३९८	आकार
अष्टावश—आवेगिकबुद्धधर्म	१२५ ग,	२२९, ३२१, ३२३, ३२४, ३७५,
शैक्षा	१२६ ग; भेदभिन्नशासन	४२४, ४२८; समुदाचारव्याय
१९८ ग		३२१
असह्येय	१८७, १९३, १९८, १९९, २०७	आकाश
असक्ति—सत्त्व,	९१, १७६; समापत्ति	६, १३, ३३, ८९ ग, १०५ ग,
९१, १२ ग		२६७; गुण ११०; घातु १३, १४,
अमप्रज्वय	७५	२७१; निमित्त ४१२; सती १३
असन्निधालम्बन	३१८	आकाशानन्त्यायतन,
असंवर	१३०, १३६, कष्ट १३५; त्याग	२८७, ४१२, ४१९,
१३१; लाभ १३१—असावरिक	१३०-१	४२०
असहृत	४, ६५, ८५, १०४ ग, २६२ ग,	आकिञ्चन्यायतन, ४१४, ४१९, ४२०, ४३१
२६९, २८८, ३७०, ३७७, ३७८		आक्षेप. (कर्मणाम्)
असत्	४८, २७४, २७६; आप्तम्बना मुद्रि	१४१
२६८-९, २७० ग, २७१-२; उत्पत्ति	२७४; वस्तु २३०, २७०; विषय २७१	आक्षेपकर्म
असभागानुयर्तनता	३११	१४४ ग
असमयविमुक्त	३४६, ३५३	आग्नेय
असमुच्छिन्नकुसालमूल	५४	आघात
असम्भ्रस्सम्भ्र	४	३९१
असाधारण—कारण,	३९; गुण ३९१	आनीय
अस्ति—त्व १०७; दृष्टि १६८ ग, शब्द	२६४ ग	आना
अस्थिशास्त्रा	४०२	आसातवत इन्द्रिय
अग्निमान	१२	आसातावीन्द्रिय
		आसेन्द्रिय
		आत्मन्
		४, ८, २७, ३३, २३०-१, २७२,
		४१५; उपनायिक ४२६; घाह २९५;
		दृष्टि १२, २३०, २४३, २४५, ३२९;
		मन सयोग २२; वादी २३५; सवेतना
		१०३; सज्ञा ३१६
		अत्मभाव
		२४, ४६, ८८, २२२, ३००;
		परिहर्षण ४७; प्रतिलम्भ १०३
		आत्मोय
		२२९, २५४, ३२१, दृष्टि
		२३०; दृष्टिसहित ३२९.
		आदिहनिषादस्था
		३६२
		आदिरय
		२६७
		आदिनाम्न
		२७६ ग.
		आदीनय
		५४

आदेशनाप्रतिहार्यं	३९८	अष्टागिकमार्गं २ १२७, आकार(पोडश)	
आधिपत्य ४५, ४७, १७७, ३६२, फल		३३०, धर्मविवक्ष ५४, निरुक्ति	
१७७		११३, मार्गं २८१, २०६१, ३२१,	
आधिभौतिकी	४००	३३०, ३५६, वन ३६३-४, व्यव-	
आध्यात्मिक	४३	हार (अष्ट) १६१, आवक २०४,	
आनन्तर्यं १२५, ३३४ १, ३३५, पथ		२६५, सन्तान ३९२, सत्य १, २,	
१७८, ३२५-६ मार्गं ५७-८ १४७,		१२७, ३७३, सभागता ९०	
३४९, ३५०, ३५४, ३७१, ३९५, ४२६,		आलम्बन १५, १६, २४२, २८७, २९४,	
सभागकर्म १८५ १, समाधि ३२७ १		३९६, ४२२, आलम्बनविज्ञान २८६,	
आनन्द,	३९१	नियम २८३, नैयम्य २५१, स्मृत्यु-	
आनिर्ज्यकर्म	१३७ १	पस्थान ३१८ १	
आनुपूर्विक	५८, ३५१	आलयविज्ञान ९४ १, ९५ १, २७०	
आनुपूर्वव्यतिक्रम	३६३	आलाङ्गल ११२	
आनेज्य १३७, १३८, ४१०, सत्रेयगामिनी		आलोककर्म स्वभाव १३	
प्रतिपत् १३८		आलोकलक्ष्यसमाधि ३२७ १	
आषाधिक	२८	आवरण १८५ १, भेद २०४, विगम ३९६	
आप्त	८५, ८६, ९०	आवेणिक ७९, ८०, ८१ २३९, २४१,	
आभास्वर	४३, ६०	बुद्धगुण २०९, ३६७	
आभिप्रायिक	१०४, १४६, ४१०	आशय १४३ २१३, ३८५	
आभोग	७०	आश्रय १२१, २५१	
आमिपदान	२१५	आश्रद्धय ७४	
आयतन ५, ६, ९, ३८०, ६६, ११३, १२९,		आश्वत्थप्रदवाप्त ११५	
२७१, २८३, ३२० १, ३६६		आसक्तिक ९१	
आयु ९७, ९८, १०२, ११७, क्षय १०२,		आसेवित १७७	
बिच्छेद १३५, विपाक ९९ १,		आस्तिक १०५	
सस्कार ९८ १, ९९ १, १०१ १		आस्य १८, २२०, २९७, ३५०, क्षय	
आयुहित	१८१ १	३२०, ३८६, ३९५ ४२६, क्षयज्ञान	
आरम्भमार्गं	३२५	३८७, ४०३	
आरूप्य १४६, १७६ २८५, २८८, ३५५,		आस्थाद ५४	
३६५, ४०४, ४०६, ४१०, ४२२,		आस्थादनासप्रयुक्त ४०६, ४०७	
अवधरा अनुगाया २२५, गामी (अना-		आहार (४) ३१६	
गामिन) ३३९, घातु १८, २७, राग		आहितचित्तभावना २६६	
३०४, विमोक्ष ३२६, ४३१, समा		आह्वीषय ७५, ३१४	
पति १७६, सामन्तक ४१२		इच्छास्वित्ता ३१०	
आयं ४२, ६३, ६४, ९२, ३१३, २२९,		इञ्जित १३८, ४१०	
२३८, ३२५, ३२९, ३३१ १, ३४४		इग्र ३५९, लोक ३४७	

इन्द्रिय ४४, ४५ ङ, ४९, २०४, २०५,	उपपद्यवेदनीय	९३, १४१, १४३
२३८, ३१३, ३४०, ३५३, ३५७, ३५९,	उपलक्षति	१६५
३६२, ३८४, अन्तरबिम्बुद्धितत्प्रथमता	उपप्राप्त १२३ ङ, १३५; सवर १२३ ङ,	
३६६; प्रकरण ५७ ङ, प्रस्ताव ५७;	१२४ ङ	
महाभूतीपचय २११; सचार ३४४,	उपविचार	२८७
३५२	उपसपत्र,	१३३ ङ
इष्टविपाक	उपहा	१५४
ईर्ष्या ४२, ७५, ३०८, ३११	उपादान १२, २२०, २७९, २९९ ङ,	
ईशितृत्व ३९९ ङ	३७०; स्वल्प १७, २२९, २३१,	
ईश्वर ५१, ८४, ११८, ११९, १२०, १८५,	२३२, २३३, २३७, २७२, २७५	
२३१, २३२, ३१९, ४००	उपादायरूप	६५, १७१
उच्छेद—ग्राह २९५; दृष्टि २३५, २३९;	उपासक ४७ ङ, ८९, १२३ ङ, १२४ ङ,	
धर्मा २९५; भीस्त्व ९३	१२५, १२७; सवर १३०	
उच्छासप्रशवास	उपेक्षा ५१, ७२, १४०, २८७, ३१२, ३१३,	
उत्कर्ष २०१	३५८, ३६१, ४०८, ४११, ४२७,	
उत्तरकुक्ष १७६;—कीरव ९१	४२८, ४२९	
उत्तरानि सरण २२१	उभयभागविभक्त	३५३
उत्तरमार्ग १३५	उभयव्यञ्जन	५६, १३२
उत्पत्ति ११९; बाल ९१, शक्ति १०५	ऊर्ध्वगति	३४४
उत्पद्यमान २६७	ऊर्ध्वभागीय	३०१, ३०४
उत्सृष्टि १७३	ऊर्ध्वभूमिक	३६
उदयव्यपदेशन ३१८	ऊर्ध्वस्रोत	३३८ ङ, ३४०, ३४१
उद्भावना ३०४	ऊष्मगत ९८, २१८, २८७, ३२१, ३२२,	
उपकार्युपकारकभाव २७५	३२६-९, ३६२, ४२१.	
उपसर्ग ७९, ८४, १३६, ३००, ३०६,	ऋद्धि १८७, ३२६, ३९५, ३९८, ३९९;	
३०९, ३१३, ३५९, ३६९	पाद ३५७-९, ३५९, ३९९ ङ, प्राति-	
उपक्रमहेतु १००	हार्य ३९८; पल ४००; शरीर ४००	
उपचार २५५, २५६, ३५६ ङ; सत्ता	एक—अङ्गविरति १७५; अर्पण ८९;	
९, २७३	आहार ३७६, आत्मसत्ता ३१६,	
उपचित १०० ङ, १४८; ब्रमं २१४	आधिपत्य ३८; ब्रम्यत्व ३८, क्षणा-	
उपनाह ६, ३०७ ३११	भित्तमय ३३७ ङ; गोचरत्व ३८; घर	
उपपत्ति ९२; बाल ३६; ध्यान ४११;	७९, देहाकारी १२४; धातुता ३८;	
प्राणिलम्बिभू ३२७; भविहविपाक	निबाधत्व १४३; भीम ३५; व्यञ्जन	
१४६; सामिभ ९५, १६६, १९३;	५६; स्वभाव ३८	
वेदनीय ३४०	एकनीय १०३	
उपपद्यपरिनिर्वायी ३३८ ङ ३३९, ३४१ ङ	एकान्त २६; व्याकरण २४९	

एकाग्रता	४०४, ४०८	विषयकज्ञानबल	३८७-८, स्वकज्ञान
एकान्त	१४६, अनवद्य १४७, शुक्ल १४७, दधनीय २४९ ऽ	३९०, स्वकता	१८३-६, स्वभाव १४८
एकाग्रन	३१७	कथकनिदर्शन	३९२ ऽ
ऐरावण	३८९	कलल	३१७
ऐश्वर्य	३५९, ३९८, ३९९, ४०३	कल्प	११७, १८७, १९४, १९८, १९९, २०७, असस्येय १८७
आघ	१८१, २२०	कल्पित	२८२ ऽ, त्रय स्वभावा २८२
आचारिक	३१५	कल्याणमित्र	१८५, २९५
आवाय	८३	कदाम्बकजातीय	१३३
आदृत्य	७४, ७५, २९७ २९८, ३०४, ३०९, ३१४	कथाय	१४९, १५० ऽ
ओषधिक	२१२, पुण्यक्रियावस्तु १३१	काक्षा	२९५
ओषधयिक	१४, २५, २६ ऽ	काञ्चन	३८८ ऽ
ओषधारिक	२२१	कान्ता	३६८
ओषपाडुक	५६	काम—आख्य २९७, ३००, ओष २९८, छन्द ३०२, देव ६३, धातु १७, ८४, ९१, १३९, १४६, २४५, ३०२, ३४३, ३६५, ३७४ ४०६, धातुवीत	
ओषोदधानिकप्रकरण	२४	राग ५८, १४२, मिथ्याचार १२७, १५४ १६०, १७७, योग २९८-९, राग २२१, २२६, वितर्क ३१०, वीतराग ६१, धराम्य ४२, १६५, २३५	
कथावस्तु	३७, २४८	कामावधर ७९ ८०, १३८, २०९, २२५, २८४, २८५, ४००	
कथ्य	२५१	काम १८७, २६७, ३१५ ऽ, ३४८-९, कम १२१, दौष्ट्य ३११, परोक्षा ३१६, प्रसंगि ७२, बल, ३८९, वित्तित्ति १२१, ४११, तासि ६३, ३४८, ३५३, स्मृत्युपस्थान ३१५ ऽ, स्वभाव १२१, वित्तित्ति १२१, वेदना १४४	
कपालपाणि	११९	कारण	२५४, २९५
कबलीनाराहार	४७ ९५ १६२	कारणमाययी	२७७
करण	२७३	कारानकारा	१४४
करुणा	१०१, १९५ ऽ, २०५, २०९, ३६४, ३९१, ४२७, ४२८ ४२९	कारित्र	१५, २६१, २७९, २८०, २८१, २९४, ३३२ ऽ
कर्ता	८४		
कर्म	४, ११८, १२०-१, १३६-७ १३९ १४१, १४५ १५३, ऽ २१९, २५४, २६५, ३४०, ४१७, अधिकार १३६ अनुष्ठान ४१७, अन्त ३६२, अय कादिका १६४ ऽ, बलेन २१९ ऽ कल्याणकृतसङ्घ १४९, लय १४५ चिन्ता ४१७ जातिचोदना १३८, द्वार १५३ ऽ, निजरा १५९ ऽ, निर्दोषाधिकार १३६ ऽ, मंगम्य २५६, पय (वग) १२९ १३०, १५१ २, १५३ ऽ, १७१, १७२ ऽ, १७३, १७७ ८, २१३, अन् २१०, २६६, ३६०, ३८६,		

धार्मिकारणसम्बन्ध	२७१, २७३, २७६	विलप्ट २९३; प्रज्ञा २९; विज्ञान १२,
काल	८५, ११८, १२०, १३०, २६१, २८१;	२१, ४४
मरण	१०२ II	श्लेषा १८, ५०, ७९, ८० II, २१९, २२०,
भाव्य	२१८	२३३, २३५, २४६, २५२ II, २८२,
कुदर्शन	१८५	२८३, २९५, ३०३, ३०६, ३१३, ३४०,
कुम्भकार	१२०, ४१८; चक्रगति १३५	३५४, ३६१, ३६९, ४२०; आवरण
कुह	१३६, १७६, १७७	२०६ II, ३५३ II; क्षय ३१७, जल्प
कुशल	२१, ३९ II, १३६, १६६, २१०,	१५१; निर्याय २३९; परिहाण
	२४५, ३७७, ३९७, अर्थ १७; धर्म-	३४५; धर्मवस्थान २३८; प्रहाण
च्छन्द	३५९; धर्मबीज १६८, धर्म	३७०, ३९२, ४२२; मल ३०६-७;
भावना	७१; धर्मोपनिषद्गेषु ५५;	महाभोग ६८, ७४-५, ३१४; मार
महाभोग	५१, ६८, ७१, समुच्छेद	१०१ II
	१३२; शास्त्र २८६	क्षण ९, ४०, १०५ II, १५३, १५७, २४४,
कुशलमूल	७३, १६५-६, १८८ II, २१७,	२६८, ३१७, ३३६, ३३७, ३४५, ३७८
	३१९, ३२१-२, ३२४ II, ३२७, ३५४,	क्षणिक ३९, ४०, १०६, १४६-७
	३५५, ३७९, उपचय २११; प्रति-	क्षयज्ञान ६०, १९४, ३३१ II, ३५०, ३५७,
सम्पान	२१; विच्छेद १३५, समु-	३६९, ३७४, ३७५, ३७८, ४२१
च्छेद	१३५, १६५ II, १६७ II, २४५	क्षयानुत्पादज्ञान १७४, १७५
कुहना	३१०	क्षर ३६८, अक्षर ४३
द्वैतान्तयोग	१२०	क्षान्ति २८६, ३२२ II, ३३४, ३३५ II,
दृष्टन	३२६; भाष्यता ९ II, १० II	३६२, ३७८, ३७९, ज्ञान ३८०,
दृष्टय	१४५; अपवेदा १९७; दृष्टयविषय	धारमिता १९५; विन्यसन ३२५
	१४५; द्रुक्ल १४५	जिज्ञासिना ३५५
केवलभावना	२०३ II	क्षीणवेग ९१ II
केनोत्प्लुञ्चन	३०० II	क्षेत्र २१२, २१३, विनोय १४३, २११
कोदृष्टय	८४, २३८, २३९, ३०९	क्षेप ८४
कोदाल	३२०	क्षत्रजलक्षरवल् २२०
कोतीद्य	७४	क्षद्ग २०२ II
कोटस्थयोद	२६१ II	क्षद्गाविषाण १८७
क्रम ११०; योग्य १११; लक्ष्यजन्मा		क्षयुत्पमयबन्ध २२५
११०; क्षुत्ति ११२		क्षलीन ४१७
क्रिया ३२, १०९, २१७, २७७, २८१;		गण(न) १३
क्षरगतसम्बन्ध २७५; क्षार २६१; मार्ग		गणना २१८ II
१७२; विच्छेद १३५; सामर्थ्य २७७		गति ८९, ९७, १३६, १४१, १७६, १८५,
कीद्वान्तयोगदेव	१०३	२१९, ३४३, ३९८, ४००; संवार ९०,
कोय	७५, ३०९	गण्यधायु ४१

गन्धर्व	४६, १४२	घटुनिकाय	१९८ न
गन्धर्हस्ति	२८९, ४०३	घटुकोटिका	१६, २७, ४०, ७५, ९०, १०२,
गमन	४००	१०३, १२९, १४१ न, १४५ न,	
गमं १०३, अवक्रान्ति १२, अवस्था १४३		१६८ न, १८३-४, ३७०, ३७१	
गाथा	१९४	घटुप्रायवता	४०३
गुण	७८, ११०, १११, ३५९	घटुफल	५७
गुह्यत्व	२४, २५, ३८९	घटुकन्धात्मकत्व	१७६
गुह्यशिष्यपरम्परा	१९४ न	चम्पकपुष्प	३२१
गुहादाय	७९	चरमभयिक	१०३, १८५, ४२१
गुह्यपति	३६७	चाणूर	३८९
गुही	३०५	चारविहार	३१२
गुह्यत्व	१२८	चित्त ८ न २७, ३१, ७६, ७८, ८१, ८५,	
गोचर	२८४, ३८७	९२, १६८, २३६, २९३, ३६३, ३६९,	
गोत्र ५ न, ६, १५८, १९२ न, ३२२,		उगच्छेदिविषमं ९१, क्षण १७०, ३७८,	
३२४, ३८५		क्षेप १४५, चंतसिक् १४०, चंतसि	
गौरानीय	२३१	कान्यत्व ७७, चंतश्लाप ८३ न,	
गोरथ	२६	चंतसमूह ६, परीक्षा ३१६, वीजकत्व	
गोत्रम	२३१	१७०, भूमि ४१८, शक्तिवीजभावना	
ग्रन्थ	१८, २२०	२२५, समाह ३७५, सन्तति २२०,	
ग्रहयोग	१२१	२९३, समाधि ३५९, सन्निधित	
ग्रहभावबोध	३३७ न	१५७ न, चित्तलि १५० न, विव	
ग्रहभावबोध	३३७ न	र्थात् २३६, विप्रयुक्त ८५-६ न १४०	
ग्रहभावनिरीय	१५७	चित्रकुटय	३१
घोष	११० न, १११, २०५	चिन्तामय	१९३, २०८
घ्राण	२६७	चेतना ५१, ६९, १३९, १७१ २०८, ३६३,	
चक्रवर्ति १०३, २०१, ३१८, ३८९,		रुमं ११८, १२१	
चक्रवर्ति २०२		चेतयिवा कर्म	११८, १२१
चक्रवर्तिरत्ना	३१८	चेतयिवा	३९५
चक्र २६, २९, ३१-४, ४१, २६७-९,		चेतोविमुक्ति	२०४ न, ४२४
२७९, इन्द्रिय २१०, इन्द्रियालम्बन-		चैतन्य	४२०
विज्ञान २१०, विज्ञान २६, ३१, २६९,		चैतनिक ९८ ७६, ७७, १४४, ३०६, ३७६	
३९७, विज्ञानदाय १०९		चैत	७९, ८५, ९२
चक्रानुशासन	४१	चैत	१३५, २१५
चक्रकल्प	३१६	चक्रनिहास	९१
चक्रकल्पान ९६, ११५, १३९, ३०४, ३१६,		चक्रवर्णसिञ्जान	३८७
४०९, ४१०		चक्रवर्णनाद	३९५

छन्द ५०, ६९, २५३, ३५९, ३६३, ३९१ ङ	साम्प्रचक्र	२०२
छात्रासन	२८०	तत्त्वज्ञान ३२१
छेत्र	२५	तत्त्वाकार २७२, ३१९
छेद	२५	तत्त्वार्थकदेशप्रविष्टसामाधि ३२७ ङ
जटावतारण	२३१	तत्त्वभाग २८, २९
जनपदनिरुक्ति	३३ ङ	तथापत २७०; गानदर्शन २०५ ङ
जनपदवितर्क	३१०	तथात्व १०५
जन्मशरीर	१८७, २०८, २०९	तदालम्बनकलेशप्रहाग १४७
जन्माक्षेप	१८१	तन्त्री ३१०, ३११
जम्बूद्वीप	१९३ ङ	तप ३२९
जर	१०४-११६	तर्क २५८, २८०; शम्प १०९ ङ
जरामयं	२३१	तिर्यक् २०९; योनियत २१२
जरायुज	५५	तिलपीडक २६६
जात १०६; अवस्था. (पञ्च) १४३; निरुद्ध ३६९		तीक्ष्णन्द्रिय ५४, २०३ ङ
जाति ९, ३१, ५१, ६७, ८२, ८३, ८५, ९०, १०४, २४१, २५९, २६१, २६८, ३७२; द्रव्य ३६६; समोह ३७५		तीर्थ्यपरिकल्पित ८९
जात्मज	११२	तुष्टि २७७
जिन १०१, ३६७; आविष्ट १०३; दूत १०३		तुल्या विभक्ति २०६
जिह्वा	२६७	तुल्यवियय ४०
जीवित ९७, १५७, आवेष ९८, इन्द्रिय ९७-८; वदित्व १०१ ङ; संस्कार ९९ ङ		तृतीयध्यान ५२, ३१३
जूहोत्यादिक्रिया	१५९	तृष्णा ४६, २४६, ४०७; उत्तरध्यायी २४७ ङ; चरित ३२९
जन ११० ङ; १५८ ङ		तेज ३२०; धातु २५; सवर्तग्य (पटपञ्चाशत्) ११६
सप्तचतुर्युक्तमं	१३३ ङ	तोलयित् २५
साक्षितिकं	३१०	तोल्य २५
ज्ञान १११, २८४, ३६१, ३७२, ३७६, ३७९; अनुष्ठान ४१७; क्षान्ति ३३२ ङ, चिह्न ८७ ङ, १७०; शेष-सङ्ग २६८, २७१, २७५; अल ३८४, ३९०; वादिता २५०-१; सङ्घत् ३९०; साक्षात्क्रिया ३९५, ३९७, शेष ३२१, ३७२, ४१७; आचरण २०६ ङ		तृतीयधर्म २३२, ४१८
		त्रयोदशायतनप्रतिषेधबुद्धि २७१
		त्रिक २७७; सप्रियात ६९ ङ
		त्रिभवात्मक २८३
		त्रिविधार्थ ३२०
		त्रिलक्षणयोग २६०
		त्रिशरणपरिमूर्छित १२३ ङ
		त्रिस्वभाव २८२
		त्रीश्यावरणानि १८५ ङ
		त्रैकालिक ३६, १०९, १८०

श्रेयस्तुक् १७, १७६, २८५, ३०१, ३०५, ३६२, ३७१ ३७७, कुशलमूल १६६ ॥, धीनराग २१४	क्षान्ति २८, ९० ॥, ३३३ ॥, परीक्षा ३२९, प्रतिपत् ३३५, वेदनीयकर्म १३९, सत्य १
श्रेयध्वक् १९, २५३, २५६, २६१, २७९, सस्वार ३१९, प्राप्ति ८८	कुर्वति २९७ दुश्चरितश्रय १४८ दुःशील १३२
श्रेयध्वान २६० ॥	दुष्टधम—निर्वायक ३३९, विपाक १४३, बिहार ३४६, ४२५, ४२६, वेदनीय १४१, १४३, २११
दक्षिणमार्ग १८५	दृष्टसत्य ३२९
दक्षिणीय ३२७, ३६७	दृष्टान्त १९४, २५७
दग्धा २५	दृष्टि २९, ३१, ८१, ८३, २२५-६, २२९, २३९, २४५, २५२, २९७-८, ३१२, उत्तरध्यायी २४७ ॥, उपादान ३००, ओष २९९, चरित ३२९, परामश २२८, २३०, २३१, २३४, २९५, ३०५, प्राप्त ३४५, ३५३, ४१९, मार्ग ३६२, योग २९९, विपर्यास २३६, सयो- जन ३०१, सम्पत् १२३
दन्तविषाण २१८	देवदत् ३२, ३४, ३७०
दशानक्रिया ३२	देवनिश्चय १३८
दर्शनभावनाद्वैय २३७, २८५	देवपुत्रमार १०१ ॥
दर्शनमार्ग १०३, १४४, २२८, २८२, ३२५, ३२८, ३३६, ३३७ ॥, ३५१, ३५४, ३६२, ३७९, ३८०, ४२२, गुहाध्यास ३६६	देवानाम्रिय ७५ ॥
दर्शनहेय २२ २७, ५३, १८१, २२७, ३६२	देवोद्यानयात्रा ३८९
दशमल ३८७, ३९१, ४०३	देवानाविधि ३८६
दायु २७२, ४१३	देगनियम १३०
दान (अष्ट) २१४, चित्त १९३ ॥, पारमिता १९३, २१०	देव १२०
दातृ २११, २१२	दोषत्रय १४९
दार्ष्टान्तिशय ३१	दोषरिक् ४८, ३०२
दार्ष्टान्तिशाय २५१	दोषनशय ५२, ३१२, ३१३, ४१०
दाह्य २५	दोषस्य ३१०
दाभाय १११	दोशीत्यविरति १२४
दिव्यचक्र २७० ॥, ३८६, अभिजा ४२६	द्वय १२, ३२, ३८, ३९, ४४, ६५, ६६, ७७, ७८, ८५, ८६ ॥, ८९, ९० ॥, ९१ ॥, ९४ ॥, ९८ ॥, १०५ ॥, १०९ ॥, ११०, ११८ ॥, ११५ ॥
दिव्यघोष ३९५	
दुःख ३८, ५२, २३४, ३१२, ४१०, अक्षयज्ञान ३३७ ॥, अक्षयज्ञानज्ञानि ३३७ ॥, अभिगमय २३४, आत्मश- भाय ३५६ इन्द्रिय २९१, ज्ञान २८३, ३०४ ॥, ज्ञानग्रहणध्व २२, २२५, २२७ २३२ ॥, २३३, २८३, २८७, २९४, ज्ञानभाषनाद्य २८५, अर्थज्ञान २८६, ३३६ ॥, अक्षयज्ञान-	

२५६, २५८, २५९, २६१-२, २६४ ॥,
 २६६, २७२, २८०, २९७-८, ३००-१,
 ३०७, ३२०, ३३६ ॥, ३५८, ३६७,
 ३७२, ३७६, ४०५, ४०८, ४२०;
 अन्तर ९८ ॥, ९० ॥, १०५ ॥;
 अन्तरकल्पना १०५ ॥; अन्तरभाव
 १०३ ॥; अल्पकाल २५९, २६०;
 आत्म २७८; आत्मसंग्रह ९; कारित्र
 १०६; चौदना १३८; जातय. ६६;
 धर्म ८६; नाश २३५; परमाणु
 ६५ ॥; प्रकृति ५६; भाव १०७ ॥;
 भेद ४०५; भ्रान्ति २७२; फल
 २५३ ॥, २७७ ॥; वान् ३९;
 वृत्ति २८१; सत् २६२ ॥, २६३,
 २६८; स्वभाव ३९, २७७

द्वानिशलक्षण १८७
 द्वारवाङ्मन्त्रवचन ३९२
 द्विचन्द्रदर्शन ३४;—वृद्धि २७२
 द्वित्व ३८
 द्विप्यरावृत्ति २९०
 द्वीप ६२, २०२, २०९, ४२०
 द्वेष २४४, ३१२
 धन्यामिता ३५५
 धर्म ३७, ७८, १०६, १६०, २८३-४,
 ३६९; अविष्टान ३६४; अनुसारिन्
 ३८०; अन्वयसाम्नि २२९, ३७१; आयतन
 १०; काय १८७, २६८, ३९१ ॥,
 गौर ६; चिह्न ३८६; जातयः (पञ्च)
 ६५; ज्ञान ३३१, ३३१-७, ३७२ ॥,
 ३७४, ३७७, ३८०; ज्ञानसाम्नि १४७,
 ३३३, ३३५; तरय, ३६०; दर्शन २३४,
 दान २१५; यातु १६, १८, २७-८,
 २०६ ॥, २६३; नास्तित्व १०७;
 नैरात्म्य २०६ ॥; परिच्छेद ३८६;
 परीक्षा ३१६; पाठक १५४; प्रतिस्वित्
 ३२६, ३९३; प्रविषय ३६१; मात्र

३३, २३४, २७२, ३६६; मात्रेक्षणदृष्टि
 ३३१; मुद्रा ३२०, ३८६; योनि ६९;
 लक्षण ४१७; वृत्ता ८७; विनय
 ३२८; व्यापार ३७०; शरीर २०९;
 सङ्केत २५४; संग्रह ७०, २८३;
 सभागता ९० ॥; समूह ३६०; स्कन्ध
 १० ॥, ११; समुत्पत्तयान ३१६,
 ३२१, ३२३, ३२४.

धर्मता ९९, १५२ ॥, १८७, १९७, २८०
 धर्मिन् १०६, ३६६, ३७०, ४२०
 धातु ५ ॥, ७, ९, १०-१२, ३८, ४४, ८९,
 ११३, १२९, १४१, २२९ ॥, २४०,
 २८३, ३२० ॥, १७०, ३४८ ३८५;
 अन्तरगमन ३४३; अवरता ३०२;
 आकारप्रकार, २२५; देशता ६; निरोध
 ४०, नैयम्य २२५; परिच्छेद ४१;
 वैराग्य ४१; समोह ३७५
 धात्रीर्वलमलवत् २२०
 धात्रीवत्प्रमलगाय २४३
 ध्यान २१५, ३६५, ३८४, ३९२, ४०४-६,
 ४०८, ४११, ४२०, ४२९; धारिता
 १९५, फल ४०१, ४१५; व्यवकिरण
 ३३९, ३४४-५; सवर १२८-९,
 १७६, ३२१.

ध्यानान्तर ८४, १३९, १४०, १४५, ३२८
 ॥, ३५२, ४२१, ४२३.

ध्यानान्तरिका ४१, ५३, ९१, ३५५, ४०५,
 ४०६

ध्याता ४१५
 ध्यायी २४७, २४८, ४१५
 ध्येय ३१५
 ध्वनि २४, ११२-३
 ध्रुव २५४; प्रय २५७, २५९
 नमन ११९; वर्षा ३०० ॥
 नगनाट १५८
 नन्द्यावर्त १९२

नभोधातु	१२	नियत	१४१ ङ, अभिधेय ११३; कर्म
नयन	३३		१४३; कालासोप २०८; विपाक
नरक	१४१, १७७, १७८, २०९		१०० ङ, वेदनीय १००, १४१;
नव—अनुपूर्वसमापत्तय	९६, अदीक्षा		सहोत्पाद ६५
	२१६, द्रव्यक ६५ ङ	नियति	१२०; भूत १८६
नागदन्वक	१३१	नियम	१४३ ङ, ३३२ ङ
नालाचेनना	१८२ ङ	नियाम	३३१, ३७१, ४२२, अवकान्ति
नालात्वसत्ता	३११, ४१२		३३२ ङ, ३३३ ङ
नालाधातुमानबन्ध	३८४	निरन्तराय	१०२
नानादिमुक्ति	२०६ ङ	निरात्मककरणदाकि	३१
नाम	११, ४४, १०९, ११०, १११,	निरात्मकवस्तु	२७५
	११३, १७३, १९५, ङ, काय १०८,	निरधिष्ठान	२७०
	१०९ ङ, १११, ११३, १५६, २६८,	निरामिय	३६१
	३४८, ३५३, ३९३, पर्याय १०९,	निरावरणज्ञान	१२५
	रूप १५६	निरवशेषग्रहण	३५०
नारक	६३, ९७, १०३,	निराश्रवमार्ग	३५१
	१७५, १७६	निर्हकि	३०९, न्याय २४४,
नारायणबन्ध	३८८, ३८९		प्रतिसवित ३९३
नारायणौष्ठ	१०१	निरुद्ध	२६५
नामा	१०४	निरुध्यमान	२६७, ३६९, ३७०
नाम्निकपक्ष	१०५	निगुम्भ	६१, ६४
नास्त्वित्	१०७	निरोध,	५६, ९५ ङ, १०८, १८६, ३२९,
म्यामावकान्तिनत्प्रपमना	३६६		३४९, ४१३, आकिरण १२४, आत्मन
निकाय	१२३, २८७, ग्रन्थ १९८ ङ,		२४२, ज्ञान ३७४ ङ, ३७६-७, ३८६ ङ,
	समाग ४५, ८९, ९१, ङ, १३२		दशनहेय २८५, २८७-८, २९४, धातु
	१३४, १४१		३७०, परीक्षा ३२९, मूल २३३ ङ,
निष्पेषवतिका	२६१		व्युत्थिन १४३, सत्ता ३७१, सत्य २,
निर्गोरण	२३५		३७, समापत्ति ९३-५, १०३, १४४,
निर्गोरक	२८, २३६		३४८, ३५३ ङ, ४३०
नित्य	१०, १११, १२६, १८५ ङ, २३२,	निर्मलप्रहाणमार्ग	१७९
	२५४, २९५, २६३, घाह २३०,	निर्माण	३९८, ४००, विन २९३, ४०१,
	संज्ञा ३१६		४०३, ४११
निदानं		निर्माता	८४
निदान—रुद्धे	१३२, परिवर्जन	निमित्त	४०२
	१३५		
निपात	२६४	निर्वाण	३९, ४९, ५२, १२६, १३६, २०६ ङ
निमित्त	३१७, कारण १७०		२०८, २१६, २४१, ३३२ ङ, ३६५,

३८७, ३९४; आलम्बन २८७, द्वार	काय ८१, २३१, २६९; स्कन्धस्वभाव
३२७ ङ; भयवसात २०५ ङ; सदृश	९ ङ, ३२१.
९३, ३४९.	पञ्चत्व २६७
निर्विदा २६५	पञ्चदशक्षण ३३६
निर्विषयज्ञान २५४ ङ	पञ्चविंशतितत्त्वनिरासी, २६०
निर्वोच ३३०; भाषीय २१८, २३६, ३२२ ङ	पटह ११२
३३०, ३३१ ङ, ३८०, ३८४, ४१८-९	पटिष्ठ १४
निवृत्ति ५२, १८६	पट्ट १९२, ३६०
निर्व्यापार ३३ ङ	पण्डित २२५
निर्वृतुक १०६; कल ५१; विलाशब्दाद १०७ ङ	पतनीय (चत्वारि) १३१, १३२
निवृत ९८, २४५ ङ; अध्याकृत २३, ७९,	पद १०९; काय १०९ ङ, ११३;
८०, ८८, ९६, २४५, २४६, २९७	पर्याय १०९
निशात्यय १३२	पश्चात्पावक १६
निश्चिकीर्षता ३१०	परचित्तज्ञान ३७४, ३७६-७ ३७९, ३९५;
निश्चेतक २४	वित् २७३
निश्चयविशेष ५८ ङ	परतन्त्र ३१, २८२ ङ, ३२९
निष्ठा १५३, १७३	परतो घोष ३६४
निष्ठभूत ८२	परध्वनि ३६४
निष्पन्न ३०९; कल १७७, १७९, २९३	परपक्ष २९५
निस्तरण ५६, ९२, २२१ ङ, ३१९, ४१३,	परमसूक्ष्म ३१५
४२८	परमाणु ९, ३४ ङ, ६५, ६६ ङ, २४४,
निस्त्वभाव २६३, २७६ ङ	२६८, २७७, प्रत्यय २८१; ध्यत्व
नैमित्तिकता ३१०	११२, सघात २५, १११, ३१७;
नैरात्म्य २७४, ३२०; बुद्धि ३२१	सचय ११०; सचयभाव २६०, सचय-
नैरन्तरता १८	विभाग २६९ ङ, स्वभावत्व १११
नैर्पाणिक ३२९, ३५५, ३७५	परमार्थ २२, ३९, ५०, २२९, २५५, २५६,
नैवशोक्षनार्थत्व १८१	२६२, २६८, २७७, ३२७, ३६३, ३६९,
नैष्ठिकज्ञान ४१७	४०५; धर्म २२६; बुद्ध १२५;
नैष्पेशिकता ३१०	भिक्षुत्व १२३; मुनि १५०; सत् २६३,
नैष्पन्दिक २६, ११४	२६८, सत्य २६२ ङ
नैवसतनासन्नायतन ९७, ४१४	परमेष्ठी ३१९
नैवसवरनासवर १३५ ङ	परमचेतना १०३
न्याय ३२९	परसवित् २०५
पक्ष ३१; द्वय ३८ ङ	परामर्श २४२; उपादान ३००; निष्पन्न
पञ्च—अङ्गप्याल ८१ ङ, इन्द्रिय ५४,	३११; सद्योजन ३०१
दृष्टि १३०, धत्तु २५१ ङ; विज्ञान	परार्थसम्पत् ३९०

परावृत्त	२८९, २९०, जन्मा	३४३	पायूपस्थ	५० ङ
परिकल्प		२५०, २५१	पारमिता	३ ङ, १९३, १९५-६, पिटक
परिष्ठा		३१४		१९५ ङ
परिज्ञान		५९	पाराजिक	१३२ ङ, १३४ ङ
परिणाम	१०६, २५९, २६८, वादित्व		पारुष्य	१६३, १७५, १७७
	२५९ ङ		पिण्डकात्मग्राह	६
परिणामन		२१६	पितृभूत	८४
परिनिर्वाण	३४० ङ, ३४१ ङ, भेद	३४०	पित्त	११७
			पिष्टमयच्छाग	१५९
परिनिष्पन्न		२५६ २८२	पुण्य	१२०, १३७, २१७, ४१७, उषजाति
परिपूरककम		१४४		२१४, क्रिया ४१७, क्रियावस्तु
परिपूणकारी		१२४		१३१, १९६, २१२ २१५-७, क्षय
परिपूर्णांशक		३५२		१०२, क्षेत्र (त्रिंशद्विध) २१२ ङ,
परिपूच्छप व्याकरण		२४९	परिमाण	२०९, भाषीय २१८
परिवृत्त	२८६ २८७, २९२, जन्मा	३४४	पुद्गल	७६, १४४, १५८, २०४, २०५,
परित्यन्द		१६३		२२०, २५१ २५८, २५९, ३५७, ३६६,
परिहाणि	९५ ङ १३४ ३२२ ङ, ३२९			३७९, वाद १५८ ङ
	३४४ ३६२, धर्मा	१४२	पुनरावतन	३०२
परोक्षाप्रकार		५५	पुनरुत्पत्तिसमोह	३७५
परीक्षयार्थ		२३२ ङ	पुनभव	४६ २१९ ङ
परीत	४३२ क्लेशमहाभोग	७५	पुराकृत	१२०
परोक्षप्रतिसक्युतवितर्क		३११	पुष्य	११८, १२०, १८५, २३१, २३२,
पर्यवस्थान	१५३, २२० ङ, २२२, २३९,			२३५, २४९, २७०, २९५, ३१९, ४२०,
	२९७, २९८, ३००, ३०६, ३०८ ३०९,		कारफल	१७९
	३१४, पयवस्थित	२२१	पुरोडाश	४१८
	वस्थिति	३०८	पुष्पकेतु	२१८
पर्यावाय		३०२	पुष्टपय	१९
पर्यापन्न		१९३	पूणघट	१२१
पर्युपात्ता		१९९	पूवहेतु	१०६
पर्येषश्चनोजल्प		८२ ङ	पूर्वात्तिसमोह	३९७
पयत	८४, सग्रह	१८६	पूर्वनिवात	३९५, अनुस्मृतिज्ञान ३८७८
पाञ्चगतिचतुरोद		३७	पूयग्नन	२१, ४१, ५४, ६१, ६३-४, ९२,
पाप—धर्मा	१३२, भिक्षु	१३३, मित्र		१२६, १४२, २११, २१३, २२९,
	२९५, ३१८			३५४ ङ, ३१५, ४२०, अवस्था १३५
पापेच्छा		३१०		३२४ ङ, स्व २८, ९०, ३०२,
पापमवापय		९०		३३१ ङ, ३३२ ङ, ३३४ ङ,

स्वव्यावर्तन ३३४ ङ, पक्ष ५४; भूमि ३३३; सभागता ९०	प्रतिष्ठा	१३ ङ
पृथिवी २६७, ३२०, घातु १२, सवर्तनी ११७	प्रतिसह्यानिरोध	४२५
पृष्ठ १२९, १४८, १५१, १५२, १५३, १५५ ङ, २०८, २१३	प्रतिसदधाति	२५४
पेद्मन्य १५५, १७७, १६३	प्रतिसवित्	३९२-४
पौराण्य ३६५	प्रतीत्यसमुत्पाद	२ ङ, १८७, ३१९
प्रकारनेयम्, २५१	प्रतीत्यसमुत्पन्न, १०५ ङ, २५६, २७६-७	
प्रकृति ४, १८५, २३१, चरिनिवृत्त २७६ ङ; पुरुषान्तरज्ञान २३१; प्रभास्वरता २५५ ङ; सायथ १२७, १२९	प्रत्यक्ष	२०७ ङ; प्रमाण ४१८
प्रजापति १५४	प्रत्यय ११४ ङ, २०५, २५६, ३२९, बल १६८ ङ, २९६; बंकत्य २५३ ङ,	
प्रजाप्ति १२, ३, ८६ ङ, ८९ ङ, ९१, ९२ ङ, ९४ ङ, ९८ ङ, १०९ ङ, १२४, २७२, २७७-८, ३०७ ङ, ३७०, ३७१, सत्य २७९, २८१, सत्त्व १७१ ङ	सामग्री १६८	
प्रज्ञा २९, ३१, ४८, ५०, ७८, २४६, ३६०, ३७६; इन्द्रिय ३६१, चक्षु ३०, दृष्टि ३१, पारमिता १९५; विष्णुक्ति ६३, २०४ ङ, ४२४; स्कन्ध ३७२	प्रत्यवेक्षणमुनोर्ज-प	८१ ङ
प्रणिधान २०४, २०५	प्रत्यवेक्षणा	२०
प्रणिधिज्ञान ३९२, परिणामन २१६	प्रत्यात्मवेदनीय	२५६
प्रणीत ३२९	प्रत्याय्यप्रत्यामकसबध	११०
प्रतिक्षेपणसायथ १२७-९	प्रत्युत्पन्न १८०, २५२, २५३, २५९, ३२३	
प्रतिघ १५, ४१, ४२, ४६, २२५, २२८, २५२, २५४, २९७, सता ४१२	प्रत्येकनिन	२०४
प्रतिधाती ११२	प्रत्येकबुद्ध १८७, १९३ ङ, २०१, २०२, २०५, ३८९, ३९१, अभिसमय २०६ ङ, बोधि ३५८, यान २०३ ङ, ३५८; सन्तान १२६	
प्रतिज्ञा १११	प्रथमतः {वतल}	३६५
प्रतिपत् २ ङ, १३८, २५०, २५१, ३२९, ३५५, ३६७, आकार ३७५	प्रथमध्यान-बैराग्य ३४९, सामन्तक २९२, प्रथमविषादज ५५	
प्रतिपन्नकमाग १३४ ङ	प्रदाश ७५ ङ, ३०७, ३११	
प्रतिबीजकत्व २२५	प्रदीपनिर्धारन ३५७	
प्रतिभानप्रतिसवित् ३९३	प्रदेशकारी १२४	
	प्रधान ४, ११८, १२०, २६८	
	प्रबोध २२२	
	प्रभव ३२९	
	प्रभास्वरता २५५ ङ	
	प्रमत्त १५८ ङ, १५९	
	प्रमाण ४१५; त्रय ४१७	
	प्रमातु ४१५	
	प्रमाद ७४-५, ३११	
	प्रमेय ४१५	

प्रयोग ९३ १२९, १५१, १५३ १५५ ॥	प्राप्ति २७, ८६-७ १७९, १८७, २२० ॥
२०८, २१३ ३४५, बल २९५-६,	२२२, २४४ २७० २८६ २९३, ३१५,
माग १४६ १५२ ॥ ३२५ ३५४,	३२८ ३३४-५, ३३९ ॥, ३५५, ३६९,
३७१ ३७९	अप्राप्ति ८८ ॥, आकर्षण ५७, उत्तम
प्रयोजन	३७
प्रलय	११९
प्रयत्न	८९ २५७
प्रवाह १०५ ॥ १०७ ॥ ३४४ ३४५,	प्राप्त्यविवेकसाहित्य १६२
छदकाल ३१२	प्रासङ्गिकप्रकरण ३७
प्रवृत्ति	३०० ३०५
प्रश्नव्याकरण (बत्वारि)	२४८
प्रसाद	३२१ ३२२ ३६७
प्रसुप्ति	२२२
प्रस्कन्धि	३८९
प्रख्य	५१, ७२, ३५८, ३६१ ४०८
प्रहाण १४६, अतुष्टय ३५८, धातु	प्रायोगिक ९३ ॥ ९५, १६६
३७०, माग १३६ १७९ ३८१	प्रत २०९
सज्ञा ३७१, सत्कार ३५९, सम्पत्	प्लुत ३३९ ॥, ३४०
३९०, हेतु १००	फल ३७, ११४, १३५, १७८ (पञ्च) २०५,
प्रहातय्य	३१४
प्रहीण	२८ १४८
प्रहेय	५३
प्राधान्य	३९९ ॥
प्राकार	११२
प्रागभाव	२६४ ॥
प्रागुत्पन्न	३२
प्राण १५७, मनिपात १०८ १५३-४	प्राचीनिक १३ ॥ १५, ११७,
१५६-७ १७७	३५८, ३६१, ४०७-८, ४१०,
प्रानिमोल २१५, सवर १२२ ॥ १२८ ९	४११, ४२९
१३२, १३६ ॥	प्रायोगिक ९३ ॥ ९५, १६६
प्रातिहार्य	३९८, ३९९
प्राथमिकलिपिक	५६
प्राकुर्माव	५०
प्रादगिबिमुक्क	२०६ ॥
प्राप्नचोटिक	१९ ॥ ३९२, ३९४
प्राप्तपाहि	३४
	प्राप्ति २७, ८६-७ १७९, १८७, २२० ॥
	२२२, २४४ २७० २८६ २९३, ३१५,
	३२८ ३३४-५, ३३९ ॥, ३५५, ३६९,
	अप्राप्ति ८८ ॥, आकर्षण ५७, उत्तम
	२९६, छेद ५७, १४७ ॥, ३३५ ॥,
	ज्ञ ७५ ॥, दूरीकरण १६६ ॥,
	विगम २८२ ॥
	प्राप्त्यविवेकसाहित्य १६२
	प्रासङ्गिकप्रकरण ३७
	प्रीति ४१, ४३ ५२ ११५, ११७,
	३५८, ३६१, ४०७-८, ४१०,
	४११, ४२९
	प्रायोगिक ९३ ॥ ९५, १६६
	प्रत २०९
	प्लुत ३३९ ॥, ३४०
	फल ३७, ११४, १३५, १७८ (पञ्च) २०५,
	२५३, ३५०, अपवादिका १६४ ॥,
	आक्षय १८१, उपचार २२३, कृत
	२०७ नयम्य २५६, परिपूरि १५३,
	परिहीण १४२, प्राणितप्रथमता ३६६,
	भव २०२
	बल ४८ १२५ २०७ ३५७, ३६१, ३६२,
	(रत्न) ३८२ ॥, ३८७ ३८८
	बन्धनब्रह्म ११०
	बहुलीकृत १७७
	बहिष्कृतबुद्धि १९५
	बन्धनत्रय ३००, ३०४-५, ३६७
	बालयत्न १००
	बालपुष्पजन ३४७
	बाह्य २७ ५४, पुष्पजन ५५
	बाह्यपत्योपनिषद, २३१
	बीज ३१, ८६ ॥, १६८, १७०, १७१ ॥,
	२१६, २२० ॥, २२३ ॥, २९५, ३१७,
	३२४ ॥, निर्मूल २६३ ॥, प्रकृता
	बल्या २२३ ॥, भाव १६८ ॥, १७०,
	२२२, लेश १७०, भासना २२५

बुद्ध ३, ३७, १०३, ११३, १२५, १९८, २०२, २०५, २०९, ३२२, ३८९, ४००;	भय १४०, ३८५;	जानीय ४१८
आदित्य २०१; जलपाद ११३, १९३,	भायसा उत्पाद ११०	
काय ३८८; कारकधर्म १२५; बोधि २०७ ङ, ३५८; भूमि २०३ ङ;	भाग्य १२०	
पान २०६ ङ, ३५८; बचन ११, १९५, १९८ ङ, २२४; शब्द ३६७; शासन १९३	भाजनलोक ११८	
बुद्धि ११२, २६८; निर्वाह्य ११३	भाज ८४; मन्थयान्त्र २५९ ङ, २६०;	
बृहत्कन ६४; देवनिजाय ९१	अभ्यधिक २५९; अभाव १०८, २७१ ङ;	
बोधि १२५, ३५७, (निश्र) ३५९, ३६१, ३६९; अय ३५८-९, ३६४; चित्त १८६, १९२; मार्ग १९७, २०२, २०४; सत्राह १८५	नित्यत्व १०७; विवाराः (पञ्च) २७३; विरोध १०७, २७५	
बोधिपण्या (सप्तविंशति) १९६, ३५६, ३५९, ३६४, ३५६, ३५८; भावना ३६६	भावना ७१ ङ, २१६, २२२ ङ, ४२१;	
बोधिसत्त्व ३ ङ, ८६, १८५, १८६, १९३, २१३, २१४, २७० ङ; अमिममय २०६ ङ, अवस्था १२५ ङ, ३२९, धर्मा १९६ ङ, १९९; धर्मा १९५ ङ, माता १०३; मारण १८५ ङ; मार्ग १९५; सन्तान १२६	चित्त २६६; ध्याय ४२१; प्रयोग २०५; प्रधान्य ५३, २२८, २९४, मय २१६, ३२१, ३२६, ३२७; मार्ग २२९, २८३, ३३६ ङ, ३३७, ३५१, ३५४, ३६१, ३६२, ३७१, ३८१; हेय २७, १८१, २२५, २२७, २२९	
बोध्यङ्ग ७२, १८६, ३६१, ३६२, ३६५	भाविन १७७	
बोद्ध ३६६	भाष्यमानचित्त २६६	
ब्रह्म ८४, २१८, २१९, २७७, ४२९; पुण्य २१७; विमान ११९ ङ; लोक २७, ४२, ३४७, सामुग्र्य ४२८, स्वरत्व ११	भाषण ४०१	
भक्षणात्मना ३१०, ३११	भाष्यालोप ३७४ ङ	
भदन्त ३६७	निस्तु ८९, १३३; प्रीत्य १६२ ङ; भय १३४ ङ; सवर १२९ ङ, १३०, १३२, १७४, सङ्ग ३२७	
भव—आश्रय २९७-८, ३००, औष २९९; सुण्या २३८, २३९; अय ३८, ३०३, योग २९९; राग ४२, २२६	भून २४, ६५; कौटि २६३ ङ, ३६६; चित्त १२; पूर्वता २६६ ङ; नीति-कान्यम्ब ७७; मात्र २५ ङ, ध्यमन २१३	
भवाय ९३, ९५, १४२, १४५, ३४७, ३४९, ३५१, ३६५, ४०६, ४१८; भावाधिक ९६ ङ, ३५०, ४३०-१; भावाधिक-समापत्ति ९५	भूमि ४४, ६८, ८९, १७६ ङ, २५९, ३०२, ३७९; विनिर्जय ३२५; सचार १३४	
	भूयोवीतराग ५८, ३५१	
	भूजंपत्र ३८९	
	भोगविपाक ९९ ङ	
	भौतिक २४, २५	
	मन विवन्म्य २५; शब्द १६२	
	मन्थयकप्रग्रथसमुद्र ६४	
	मन्त्र १५९, ४१८	
	मद ७५, ३००	

मद्यवान	१२७, १२८	महेच्छता	३१०
मध्य ३५९; अश्वममोह ३९७; इन्द्रिय ५४, २०३ n.; बलेय ३४०; स्य २५६		मातु कुशित	४६
मध्यमाप्रतिपत्	२०५, २३०	मात्रादिगमन	१५४
मनमिहार	३८६	मात्रावृत्ति	७८
मनस्कार ७०, ७२ n., ९२, ३६३, ४१४		मान्मर्य	४२, ७६, ३०९
मनस् ५, ७, ८, ३६, १०९, ११२, २६७, आननन १०; इन्द्रिय २९२, कर्म १२१, १४८, १७२ n., २११; जवा श्रद्धि ३७, ४००; डार १३३ n.; पानु ७, १८, २७, ९८, ४१, २६७ n., १९३; प्रदोषशब्देव १०३; भूमिश्च ७६, मयहाय ९५-६, मयी गति ४००; विज्ञान २३, २८ n., २९, ३२, ९४ n., ९५, ९८, १७४, २६९, ३९७.		मात ४२, २४२, २४६-७, २५२, २९७, २९८, ३०४; सप्त २३६; अनुगम्य २३६; उत्तरध्यायी २४७ n.; मर ८५ n., विधा नव २३७, २३९	
मनुष्य ९० n., १९३, सभागना ९० n		मानस २५३, बल ३८९, मुल ५२	
मयोमूत्र	२३१ n	माया ७५, ३०७, ३११; घर्मना २५४ n	
मरण १०२, १५८ n., मार १०१ n., सता ३७२		मार ७८, ३९८; चतुष्टय २०८; पचय १८८; पञ्च २०८ n., भावित १९७, सता ३७५	
मर्म	३८९	मार्ग २ n., १२६, १३४, २४२, ३१९, ३२९, ३५१, ३५४, ३५५-७, ३६३, ३७३, ३८१, ३८४; अङ्ग ३६२;	
मस	३०९	अन्वयज्ञानज्ञान्ति ३३६, ३३७ n;	
महाभरता १२५, २०७, ३९१ n		आलम्बन २४२; स ३६६; सता ३३७ n ज्ञान ३७४ n., ३७७-८;	
महाभय ११७ n		दशानप्रहास्य २३२ n., २३३ n	
महाभुज १८६		२८५, २८८, परोक्षा ३२९; भेद २०२, सय २	
महाभरा ३९१		मार्दव(?) ३११	
महाभय ३६		मिथ्या—अधिमोक्ष ७५, एव ३३१ n;	
महाभय ३८९		दशान २९५, कुट्टि १५३, १५६, १६४, १६७, १७५, १७७, २२८, २३०, २९४, ३१२, ३२१-२, नवप्रकार मिथ्याकुट्टि १६५; भावि २५८	
महाभुवनभय २९ n १८५-९, २०९, ३११		मिथ ८४, २३८, ३०९, ३१०	
महाभूष ८८, १४५, ४१३		मीमांसागमप्रायि १५९	
महाभूष ५०, ६८		मिर्धाकरण १४५	
महाभय १८३ n., २०३ n., ३२७ n., ३३३ n., ३५८		मुच्य—दशानभयना ३१; इय २७३; सता २७१-६	
महाभय १९४ n.		मुञ्जोरीशब्द २९४	
		मूर्तिना ४२०-१	

मुद्रा	२१८	युगपदवृत्ति	३२; उद्वेकता ८३
मुनि	६, १५०, २११, २७७	योग (सप्त)	१९६, २१८, २२०, २९९;
मुणितस्मृतिता	७५	आचारः	३१६; आचार्य ३३७;
मुष्टि	७४	विहित	१८४; योगिन् ३२१;
मूर्त	२५	योगि सवृति	१९३
मूर्ति	२७७, २८१; क्रिया १३; विग्रह ४१३	योनि	६, ८९, योनिशो मनसिकार ५७, १६९, १८५
मूर्ध	३२१, ३२२, ३२६ ङ, ३२७ ङ, ३६७; आकारविन्यास ३२४; पात ३२२ ङ	योगपद्य	११०
मूल	१५३ ङ, २४६-७; क्लेश ३०५, ३०९; श्लेशमल ३०६.	रङ्ग	३६०
मुहु	३५९; इन्द्रिय ५४, २०३; श्लेश ३४०; मध्याधिमाम् १३०	रत्नत्रय	३२२
मृपावाद	१२७-८, १५४, १६०, १६२, १७७	राग	४२, २२०, २४४, २५२, २९७-८, ३२०; द्वेष २२२; निव्यन्व ३०९;
मेघ	१९३	प्रहाण	३३३ ङ; विराग २०४ ङ, ३६८
मोक्ष	२४२, ३६८, ४१३ ४१७; अन्तराम ३०४; बीज ३८८ ङ; भव्य ३८५; भागीय २१८, ३२२ ङ, ३८८, मार्ग ३२९, स्थान ९२	राजपि	१०३
मोह	२९४ ३१०, ३१२; पुरुष ९६, ३२८	रवि	७०
मैत्री	१०३, १४४, ३६४, ४२७-९; विहार २१५	रूप-८५, अवचर	२८४, २८५, ४००, (अनुशासना), २२५; ८५; आयतन १३; आरूप्य देव २०९; उपमानागामिन् ३९९, काम १२५, १८७ ङ, ३५३; चित्तसमूह ६; देव २०९; दर्शन २२; परमाणु ३५, ६५; राग ३०४; लक्षण १०९; बंदाय्य ४२; सघात ६५; समूह ६; सन्तति २५२ ङ, समुदाय ६६ ङ, सजा ४१२-३, सती ४३१; सत्कार ६५; स्वल्प ५, १०८
मौनेयत्रय	१५०	रूप्यचक्र	२०२
मौल	१२, १२९, १४८, १५५ ङ, ४०६; आपत्ति १३२ ङ; कर्मवय १५१, २१६, १५३; कर्मवयपारिमुष्टि २०८, ध्यान ३५५, ३६५, ३७९; भूमिप्रवेश ३२६, सत्त्वद्रव्य ४९; विहृति १५२	रौद्रचित्त	१४३
घ्नस	७५ ङ, ३०८, ३१०	रञ्जनीयवस्तु	१७५
यद्भूम्यस्वारी	१२४	लक्षण	१०४, १०८, २६२; (इन्द्रियलक्षण) ५२; (द्वैविद्यालक्षण) १२५; अन्य- यिक २५९; परिणाम २५९ ङ, परिणाम २५९ ङ, विपाककर्म १८५ ङ
याज्ञिक	१५४, १५९	लघुत्व	३८९
यानत्रय	३२७;—भेद २०६ ङ		
युक्ति	२६, ३२, ९७, २५८, २६३, ४१२; विरोध १६९		

सधिया	३९९, ङ	वाक् ५० ङ, १०८-९, १११, ३६२;
सधिय	८५	अविवक्ति १२१; कर्म ११८, १२१;
सधना	३१०	वस्तुमात्र ८७, २७१-२; विवक्ति १२१,
सध	३१०	१२७, सत्कार ८२, स्वभाव ११ ङ,
सदणोपममूत्रन्याय	१३८	१२२
साक्षगिरु १०४, २२२, ४१० ङ;		वाक्य १०९, १६० ङ
बर्माक्षेप १८५		वागुरा २६०
लिवि	२१८	वात ११७
लेप्या	१५० ङ	वातायन २७७
सोत्र ३८, (द्विविध) ११८, धातु ३७,		वाद २४८; अधिष्ठान २४८ ङ, शिखा
२०१ ङ; निरोध २७०, समुदाय		२४८, साधन २४८ ङ; वाविन्
२७०, सद्युक्तिमत्त्व २५६ ङ; स्थिति		(चत्वार) २५७-८;
(अष्टविध) १४ ङ		वर्ण ४१८
सोत्रोत्तर ४०७, मार्ग ५८, ३५१ ङ		वामु १२, १५७, २६७, ३२०, सवर्तनी
३५४, पत्र २ ङ		११५-६
सोभान्वय	३१३	वायम १४९
सोहितघट्ट	२०२	वासना १७१, २२५, ३८५, ३९१ ङ;
सोविक ५४, क्षण ३४५; मार्ग ५७,		धातु ३८५
३५ ङ, ३५४, मार्गपरिहाणित		वामीदण्डोपमा ३६२
३२९, धातु १९२, वंशायमार्ग		विकल्प (निविध) १९, २१, भेर ४७
३२९, ३७५		विशेष ७५
सोविकापपर्म ४५, ३२६-७, ३२२ ङ,		विधार ४१, ८१-२, १११, ११५, ११७
३३१, ३३४ ङ		१३८ ४१०, ४२३
सञ्ज्ञा (त्रय)	१४९	विधिविगमा ४२, २२८, २३९, २४६,
सञ्ज्ञोत्तर ३४९, ३५०, ३५० ङ, ३६९,		२५२, २९७-८, ३०२-४
४२३, मार्गवि ६० १९४, ३५० ङ		विज्ञानिभवा ३११
सर्गमात्र १८०, २५७, २६१, २८९,		विज्ञान ८, ३१ ९८, १७४, २८३, ४१३,
उत्तरात् २७९, सर्गमात्रीकरण २७५		अधिष्ठान ३२, आत्मन्यायमन
१, ३३५ ङ		४१६, काय १९, २०, ४७,
सर्गनिष्ठा	२१२	१७४ ङ, क्षण ४८, धातु ९,
सर्गाद्	३८९	१२, ७९, बीज ९८, गुण्य ३२;
सर्गान्तर	१९३	सञ्ज्ञ ७ ङ
सर्गान्तर	३९९ ङ	विवक्ति ८७, १२१, १३०, १५०-३,
धातु ३८, २१२, २१७ (वञ्च प्रक, १) २५१,		२१५, ३१५, ४०१-२
२५५-६, २८१ ३८३-३, उत्तरात् २११,		विञ्च ३१
२११, विधिव २११		विशङ्का १५५

विमर्क ४२, ८१-२, १११, ११५, ११७, १३८, २०८, २१६, ३१०, ३११, ४०७, ४१०; मीनि २३८	विरागपातु विरागसंज्ञा विरति	३७० ३७१ ४१७
विदर्शना ४०४, ४१०	विद्वानामेकत्रावरूपान	१७०
विद्या (निस्रः) ३९७	विद्यर्धन	३२३-४
विधान १२०	विशेष ८९; भाषीय ३८४, ४१८-९; मार्ग ३५५, ३७१.	
विधि १२०	विधय १५; प्रतिघटत १६; बल २९५, २९७	
विनाश १०६-८	विद्यकम्भ ३८, ३६०; प्रहाण ३१७	
विन्यास ३२३	विसंपुक्त २५४.	
विनियत २६५	विसंयोग २१७; प्राप्ति ३३४, ३५५; फल १७९	
विनिर्मुक्तिद्वय २०३	विस्रभागाधातुभूमिसर्वत्रय	२४३
विशेष-कार्य ३७, १०१ n, ३८६; प्रविष्य ३९१; प्रयोजन १०४; शासन १३३	विमूचिकामरण	१५८ n
विपर्यय (पञ्च) २१९	विहानि	३२२ n.
विपर्यास (सत्वारः) २३०, २३४-५, ३१६; विपर्यस्त २३६	विहार	१३५; संज्ञा ९३
विषययना ३१७ n., ४१०; चरित ३३९ n	विहीन	२८, १४८
विप्रयुक्त ५१, ८५, १०८, २२१-२, ३७७; संज्ञा ८५; संस्कार (त्रयोदश) ८५	विहिता	७५, ३०७; वितर्क ३११
विपाक ५५, ९८, १३७, १३९, १४०, १४४, २१२, २४४, ३८२-३, ३८६, ४१०; ज २५-६, ९१, ९५, २८६; निपत १४४; फल १७७; १७९; रेणु २६, १३९, ४१३	वीतरशेश	२५६
विभयतृष्णा २३८-९	वीतराय	२८, ५८, २९३, ३८१, ४२१.
विभयव्याकरण २४९	वीर्य ५०, ५१, ७३, ३५८-९ ३६०, ३६३, ४१०; ज २५-६, ९१, ९५, २८६; निपत १४४; फल १७७; १७९; रेणु २६, १३९, ४१३	वीर्यमिता १९४; समाधि ३५९
विभाव २३८ n	वृत्तस्य	३३१ n
विभू ३७,	वृत्तिलाभ	१२१
विभूतदपसंज्ञा ४१२	वृद्धालोकसमाधि	३२७ n
विमुक्ति ३६७-८, ३७०; द्वय २०४, ३६२; मार्ग ५७-२, १७९, ३३४ n; ३३५ n, ३५०, ३५४, ३७१, ३७९, ३९५, ३९७	वेताडोदयान	२६८
विमोक्ष १२७, २८७, ३२६, ३६८, ३८४, ४२९, ४३०; आवरण ३५३ n; मूल १८६	वेदना ४०, ६९, ७८, १३९, २७०, ३११, ४०८; त्रय ३०५; नियम ४११; परोक्ष ३१६	
	वेदविहिताहिंसा १५९ n; वेदोक्तवाद २६७	
	वेराण्य	९२
	वैतानकर्म	४१८
	वैतुल्य	१०१
	वैदिकमन्त्र	१६०
	वैपुल्य	१०७
	वैमल्य	३६८ n

वेदाङ्ग—तत्प्रथमता ३६६, प्रयोग ३२६, शासन १९७, २०८, सम्भेद १०१, स्थिति १०१	
भावना २०३ ङ ; लभ्य ९३	शास्तु ४०३
द्वैतव्य ३८ ङ	शास्त्रलक्षण ४१७
द्वन्द्वरूप्य ३७	शिक्षा ३५०; त्रय १९६; निक्षेपण २३२
द्वैशारदा १२५, २०७, ३८९, ३९०; द्वय ३	शिक्षापद (पञ्च) १२३१, १२७, १९४,
व्यञ्जन-काय १०९ ङ, ११३; पर्याय १०९	क्षीभ १२८
व्यङ्ग्य ३२८	शिरोलुञ्चन १५८१, १५९
व्यवहिरण ३४६	शिव्य १२६, ४०३
व्यवकीर्णभावित ३८१	शीतलिका २१२
व्यवकीर्णविपाक १४६	शील १५२, २१६, २३१, ३६६-७, पारमिता
व्यवदान ४५, ४७, ७८, ३६३, ३८४	१९४-५, मय २१६, सम्पत् १२३;
व्यवहार १३१, ३६३	स्वयं ९, ३७२
व्यापाद १६४, १७५, १७५, ३०२, धितकं ३११	शीलव्रतपरामर्श ४२, २२८, २३१-३,
व्याकरण २०३, (घत्वारि) २४९	(द्विदशानुसंगे) २३४, २३५, २९५, ३०२-
व्यायाम ३७२	५, शीलव्रतोपादान ३००
व्युत्क्रान्तकाममापति ९७, ४१५, ४१९	शुक्ल १४५, अपदेश १९७; धर्म ४०७;
व्युत्थानचित्त ४३१	विपाक १४५
खन २३१	शुक्रवैतल्य २३१
खक २१८	शुचिगता ३१६
खक्ति १७१ ङ, २७२, २८१, मात्र २७३,	शुद्ध ४०६-७, ४१९, ध्यान ४०१, ४१८,
विशेष १७०, हानि १०६	४२२
खण्ड १३६	शुद्धावाम ११६१, ३४७, उपपत्ति ३३९;
खण्ड २६, १०८-११३, गण ११२,	भूमि ३४६
खास्य १११, भेदार्थव्य १०९, विद्या ३९४१	शुभशुक्ल ४३, ६३, १०७-८, ११७
खम्य ३५५, ४०४, ४११, खरित ३३९१ ङ,	शुभ्य २०६ ङ, २३४, २५४, २७०, ३१९;
खम्य १८६, खिनापगन्तान २२८	अधिष्ठित २७०, आकार ३२०, ३२१;
खमनिर्गमक ३०१	मंता ३७२
खरण १२७, खय १२६, खमन १२३१,	शुभ्यता २३९, २७६, ३२०, खान ३३११,
१२६१, १२७, खमनेच्छा १२५	खलन २५४१, खमायि ४१३, शुभ्यता
खरीप्रवाक ११७१	४२४-५
खरीप्रवाक्रीर्ण ४००	शुद्धी ३११
खारुप ७५, ८४, १५०, ३०७ ३११	शोभा ३८
खारुप १२६, २५४, २५६१, खारु २९५,	खल २१, ६१, ८९, ३५२-३, ३६६, ४२१;
खुष्टि ९३, २३५, २३६, धर्म ४१४	अंग ३६६, अत्यारण १२६, ३४९१,
	३६७, गुण ३६७, खुष्टि ३०, ३९८;
	धर्म १८०, मार्ग ३५४

शीघ्रदेशना	१५१	उत्पाद ११, विपर्यास २३६, वेदि-
श्रद्धा ४८, ५३, ७१, २३८, २९५, ३१६,		तन्निरोध ९५, ४१४
३२०, ३५८ ६०, ३६७, अधिमुक्त्वा ६३,		सन्निचय २६७
३४५, ३५३, अनुसारि ३८०, लिङ्ग		सप्रज्ञय ३९१
(त्रय) ५५		सप्रयुक्त २४३, २५३, ३७७, सकार
श्रामण्यफल ३९५, प्राप्ति ५७		८५, २२२
श्रावणोरसवर १३०, १७४, त्याग १३२		सप्रयोग ८, ९, २४२, २४७, २९३
श्रावक ४८, १९३०, २०२, २०५, ३६६,		सप्रशान ४०८
३९१, ४००, अभिसमय २०६०, १,		सबन्धिसबन्ध ७७
धर्म १९५०, चोधि ३५८, यान २०३०,		सभारमार्ग ३५४ ०
३५८, साधारणपुण ३९२		सभिन्नप्रलाप १६४, १७५, १७७
श्वलागुलिक् १४८		सभिन्नालम्बन ३१७, ३१८
श्लीपदगण्ड ३८		सभोग ५०
श्रुत १६१-२, धरप्रवर १८७, चिन्तामय		समृद्धीभाव १५३, १७५
८७, ३२१, मय १९३		समोह ३९७
श्रोत्र ३४, २६७, प्राह्य ११३		सयुक्त २५१, २५३, २८२
पठन १९३		सयोग २७४, प्राप्ति ३३४, वस्तु २५१,
पठस्कन्ध २७२		सबन्ध ११०
पठ्ठी समाप्त १, २२१		सयोजन १८, ४१, ४८, २२०, २२१ ०,
पङ्क्तोपथ १२५		२५५, (नव) ३००, ३३४, भविष्यत्
पद्भित्तान कायिक २४६ ७		३०४
पौत्रश्राध ३३६० ३८१		सत्कम्भ ३११
पौत्रश्राधकार ३२१, ३२७-९, ३८७, भावना		सराय २४५
३२५		सवर १२३, १२७, १३६, १४९ ०, असवर
सकल ८१, ३६२		४७, १२९, कर्म १२८ ०, त्याग
सकत ११०, ११३		१३१, १३४, लाभ १२४ ०, १३०,
सकलेश ४४, ४७, ४८, ७८, ३६३,		समृद्धीभाव १७६, स्यायी १३०
३८४		सवर्तनीश्रय १०८, ११५-६
सकल ९, १९९, २१८		सवृत्ति २२, २५५-६, २६२, २७७, ज्ञान
सकल ८, श्लोक ७९		३७४, ३७५, ३७७, ३७९, ३८०, ३८६,
सगोतिकर्तुं १९७		३९१, ३९६, युद्ध १२५, विशुद्ध
सघात ६५, परमाणु ६५ ०		१२३, शब्द १११, सत् २६३;
सघावशेष १३२ ०		सत्य ४५, २६२ ०
सहा ३३ ०, ५०, ७८, १०९, १६८, २१९,		सतर्गस्युत्पत्तयान ३१८
२३६, २७३, २७५, ३००, ३११, ३१६,		समर्गालम्बन ३१७ ०
३६३, ३७१-२, ४१२, ४१४, ४३०,		सतर्गिसतर्ग ७७

सस्कार २२, ८५, ९८, १०७, १११, १५७, १८३, २५४, २६१, २७०, २९७, ३१९, ३२०, दुःखता ३५६ ङ, परिक्षय ९१ ङ, प्रवाह १०५ ङ, सयोग २२, स्कन्ध १०८, ३०६	सत्त्व ५४, १०१, २५५, २६३, २६८, २९९, ३८५, ४२०, ४२८, अधिष्ठान ३६४, अवरता ३०२, असत २४९, २६१, २७२, २७६, आख्या ४२, ११३, नियम १३०, प्रज्ञप्ति १२, लक्षण २६१, लोक ११८, विकल्प ४६, विमोक्ष २०३ ङ, वैचित्र्य ४९, सङ्गति २५५, सभागता ९० ङ
संस्कृत ४, १३, ३७, ३९, ६७, १०५ ङ, आलम्बन २९२, ३८८, घर्म ६५, प्रसंग १०४ ङ, लक्षण १०३, १०४, १०५ ङ, २५६ ङ, २८१ ङ, विधोग ४१३	सदगति ३४१
सत्पाननाश २५९	सद्धर्म (सप्त) ३६६, अन्तर्धान १३४, शासन (सप्त) १९६
सत्यदत्त १९८ ङ	सद्भावमात्र ८३
सत्त्वेदज ५५	सद्वस्तुविषय २५२
सकृदागामिन ३४३, फल ५७	सद्वादिन २५८
सकृदुत्पन्न १०२	सहित्ययञ्जि २७१
सकृन्मरण ५६	सनिवेशन १५
सगोत्र १५४	सनिवृताव्याकृत ७९ ङ
सङ्घ १२६, ३६६-७	सन्निवृष्टबोधिसत्त्व २०९
सञ्चितिका समापत्ति ९३	सन्निपात ६, ६९, १४ ङ, २७०
सञ्चेतनीयकर्म १४८ ङ १५७ ङ	सन्तति १४४, १६८ ङ, ४१९, अधीन १०२, उपनिबद्ध १०२
सत् ३८, (त्रिविध) २६२ ङ, (चतुर्विध) २६२, २७६, ३७५	सन्तान २४, ८१ ङ, १११, १४६, २२०, ३१७, ३१९, ३५५, ३६०, ३८५-६, ३९२ ३९८, एकत्व २५५, विमुक्ति ३६९
सत्काय ८०, २२९ ङ, वृष्टि १२, ४२, १८०, २२८-९, (विनातिकोटिका) २३०, २३४-५ २३९, २४५ ६, २९४-५ ३०२ ४, ३२१	सन्तीरक २३५
सत्कृत्यदान २१२	सन्धि ३८८
सत्क्रियधर्म ५२	सप्तचित्तघातु १६
सङ्घोष १६९	सप्तवर्ग ३६२
सत्ता ९, १७२, २७३, २८१	सप्ततिथ १५, १६
सत्पुरुष ३४२, (सप्त) गति ३४०, ३४१ ङ, ३४२ ङ	सफलमाग ३८५
सत्य २८४, ३८७, आकारव्यवस्था ३२१, अनुष्ठानसामानि ३२७ ङ, अभिनिवेश ३०५, इगन ३२९, ३३१ ङ, ३३६ ङ, इय ३७, संकल्पना ३९९ ङ, समाह ३७५	सत्रह्यक ३५०
	सभा २४८
	सभाग २८-९, अर्थ २८, आकारभावना ३२४, हेतु १७०, २९३, ३७५, ४१३
	सभागता ९०, १७७

समतता (पञ्चधा)	८५	समुद्र (द्विधा)	२०९
समनन्तर ४०, २९२; प्रत्यय ९३ ङ,		सम्भारकाय	३९१ ङ
१७१ ङ; निष्कृ ९४ ङ		सम्भिन्नालम्बन	२२, ३१६
समन्वय	८६ ङ	सम्बन्ध—कर्मान्त ३५८, ज्ञान ३६७, ३६९,	
समन्वागत ६०, ११३, १६६, १८४		इष्टि ३०, १६८, १८६, २०५ ङ, २४२,	
समन्वायाम २६, २८, ८७, १७५, (त्रिविध)		३०३-४, ३६२, प्रयान ३५७-८,	
१६६; आख्या ८६ ङ		प्रहाण ३६२, वाक् ३५८, विमुक्ति	
समन्वाहार	७०	३६७, सकल्प ३५८	
समन्विति	८६	सम्पत्त्व ३३१ ङ, ३३२ ङ, ३३३ ङ,	
समयनियम	१३०	नियाम ३३२ ङ, नियत ६३, न्या-	
समयविमुक्त ५९, ३४६, ४१९		मावक्रान्ति ३३१ ङ	
समवधान	८१	सम्पत्सम्बुद्ध १८५, १८७, १९५, २०४,	
समवाय	११०	३९०	
समादानरथाय	१३५	सपि	८२
समाधि २४६, ३२७ ङ, ३५९, ३६०, ३६२,		सर्ध ३ ङ, १९३, २६९, २७१, अस्ति	
३८४, ३९८-९, ४०४, ४०५, ४०७,		२७८ ङ, आकार ३८६, आवरण	
४१९, ४२३, बल ९८, १०१,		प्रहाण ३३१ ङ, गत ३४, गतत्व	
भावना ४२५, समापत्तिज्ञानबल ३८७,		३५, गति १९३, क्युत ३४० ङ,	
स्वन्व ३७२		धम ५०, २७६ ङ, ३१९; धर्मात्मबन्ध	
समापत्ति ३६, २४६, ३५३, ३८४, ३८७,		३९२, धर्मज्ञान ३७७ ङ, धर्मनैरात्म्य	
४०५-७, ४१५, चित्त ९४		३१९, धर्मदुग्धता ३३१ ङ, धर्मसमता	
समारोप	२३५	२०६ ङ, धातु १९३, २९७, पदार्थ	
समारोपिका	२३० ङ	३९, प्लुत ३३९ ङ, लोकघातु	
समाहितपुष्य	२१६	२०१ ङ, लीङ्गजभिरति सज्ञा ३७२,	
समाहितशील	१५२	वितानधीजक १५ ङ, सत्त्वाधिमील	
समुच्छिन्नकुशलमूल	२८, ५४, १६७	२०३ ङ, ह्युप ६५	
समुच्छेद	९८, १६५	सर्वज्ञ १, ११३, १२५, तावित १९३ ङ,	
समुत्पान	१२१	प्रवचन २८०, वचन १९८ ङ; विषय	
समुद्रय ३८, ५४, १११, ३२९, ज्ञान		८६	
२८३, ३७४ ङ, दर्शनप्रहातम्य २३२,		सर्वत्रय	२३१, २४०, २८३
२९४, ३८३, दर्शनभावनाप्रहातम्य		सर्वप्रगामिनीप्रतिपत् ज्ञानबल	३८५, ३८८
२८५, २८७, धर्मज्ञान २८६, परोक्षा		सर्वाकारजता	१९५, ३८५
३२९, मूल २३३ ङ, सत्य २		सलक्षण	२८६
समुदाचार १४८, २३८, २४४, ३४०,		सवासनप्रहाण	३९१ ङ
निरोध ९४ ङ; प्रवृत्ति २९५		सविहल्पक	२०
समुदाय ११२, रूप २५९, समुदायि ११२		सविचार	१९, ३६, ४२३

सविज्ञानक	१०१	सामान्य	८९, आलम्बन ३१७, क्लेश
सवितर्क	१९, ३६, ४२३, ४२३	सविचार	८०, २५३ ङ, पदार्थ ९० ङ, लक्षण २७०, ३१७, ३५९, ३६०, ३७२, ४१७, लक्षणक्लेश २५२, सत्ता २१९
सशब्दक्षसघात	६६		
ससम्भार	१३९ ङ		
ससामग्तक	१४८	सारद्रव्य	३९, २२८
सहकारिकारण	३२, १२०	सालम्बन	२४
सहजात	२७०	साल्त्व	१८, २८, ३४४, ३६४, ३७२,
सहजाश्रय	४०	आनन्तर्यमार्ग	५९, आलम्बन २४१,
सहभू	२४१	चित्त	१७१ मार्ग ३५१, वस्तु २३१
सहायभाव	२९४		
सहावस्थान	८१	सात्त्वाद्	४२२
सहेतुकविनाश	१०६	सिद्धसाधन	११२
साकर्यदोष	१७० ङ, १७१ ङ	सिद्धान्त	८६, भेद ९४ ङ;
साचितनिश्च कर्म	२१४	विरोध	९६
साक्षर	३७५-६	सिद्धि	३४५
साक्षात्त्रिया	३४९	मुख	५२, ३१२, ४०७-८, ४१०-११,
साबिध्यभाव	२९३	इन्द्रिय	४१, (सप्तविध) २९१,
सान	५२	४०९ ङ	इन्द्रियालम्बनविज्ञान २९२,
साधनसन्निधोय	३२	प्रतिपत्	३४५, विहार ३४५, वेदना ४८, २२३, वेदनीय १३९, सत्ता ३१६
सानुपरिचरतश्च	३२८		
सानुबन्ध	२२१		
सानुबन्धक	३२१	सुगत	४०१ शिष्य १५९ ङ
सानुग	१८, २२१, चित्त २९३	सुचरित (श्रय)	१५० मात्र १३०
सान्तराय	१०२	सुषेध	४००
सापेक्षप्रत्यायना	१११	सुवर्णरश्मि	२५९
साभिर्गञ्जार ३४० परिनिर्वायि	३३८ ङ	सुमन्वृत	२२१
	३४१ ङ	सुप्त	१६७ जपनाह ७६
साम्प्रोक्तिश्चाय	१८७	सृष्ट्या	८४
सामग्री ११० ङ, २५३ ङ	पत्र ३१	सोदाशन	२७९, ४०२
सामन्वय १५७-१, २०८, २१६, २८७,		सोरापक्षय	३८७
२९२ ३, ४०५-६, ४१०, ४१२,		सोम	२६७
४१५, ४२१ वृष्ट १२९	प्रयोग ३२६	सोमन	१५७ ङ १६७
		सोमनाय	५२, ३१२-३, ४१०-११, ४२७,
साप्यविक	१११		४२९
साप्यविकी	३६८	सोवर्णश्च	२०२

स्कन्ध ६, ९, ३७, ११३, १२९, २२९, २५४, २७२, २८३, ३७२, ४०५, अथ १९६, पञ्चक ३१६, प्रकृति ६, मार १०१ ङ, सन्तति १८३, २५५	स्वभाव १२०-१, १४६, १७३, २६३, २७६-७, २८१ ङ, ३२०, आलम्बन ३१७ ङ, कृत २०७, क्रियाभाव ४६, अथ २८२, सिद्ध २६१-२, स्मृत्युपस्थान ३१८ ङ
स्तम्भनता ३११	स्वभूमिकुघर्म १८०
स्त्री ११३, पुण्य ८९	स्वभूमिनिरोध २४२
स्थान ३८२ व, अन्तर (६०), १९९१, वादित्र २५०, सप्तक ३२०	स्वपक्ष २४८, २९५
स्थानास्थान २५१, ज्ञानबल ३८७	स्वप्न ९१, १२१, ३०९, ३८६
स्थापना १०७, ११३	स्वप्रतिष्ठित १३
स्थापनीय २४८, अशन २४९	स्वयमुत्प्रेत १०३
स्थिति १०४ ५, ११९, ४०८, (सतल स्थितय) २४८-२५०, अन्यथात्व १०४, १०५ ङ, कालविष ९९१, भागीय १४८, ३८४, ४१८-९	स्वयम्भू १९६
स्विरमति ३२०	स्वरूप २६१
स्तानीयव्याप १३९	स्वर्ग २७, अपवर्ग २३१, उपपत्ति ५०, मार्ग ३००
स्तिग्धस्तान्तान १७६	स्वल्पाग ६७, २६२ ङ, २७०, २७८, ३६०, ३७२, आधारा बुद्धि २७३, कलेश २२८, २४०, २५२, २५३१, धारण १२६
स्पर्श ५०, ६९, ३६३, आश्रय ५०, जातीय ५०	स्वसतानवित १७१
स्पृष्टव्यापतन ३८९	स्वसवित् २०५
स्फोट ११२	स्वसभागता १०
स्मरण ३२	स्वसाधारणबिहू ३२०
स्मृति २२, ३२, ४०, ४८, ६९, ७८, ११०-११, १२०, २०८, ३५१-६२ ३९१, ४०८, परिष्ठादि ४०८, बीज २२३ ङ, लोप १२८, हेतु २७	स्वसामायलक्षण २०, २६८, ३१९ २०
स्मृत्युपस्थान २०७ २१६, ३१५ ३१७, ३२१, ३५७-८, ३६२, ३७६, ३७९, (अथ) ३९०, ३९६, भावना २२५ ६, स्मृत्युपस्थिति ३११	स्वसिद्धान्तविरोध ९६
स्वकाय ३३० ङ	स्वस्वभावप्रभव ३२०
स्वधानुभूमिप्रभव २४३ ङ	स्वस्तिक १९२
स्वबोधवार्थ - १७१ ङ	स्वार्थप्रकाशनविद्या ४५
	स्वार्थप्रत्यापन १०९
	स्वार्थसम्पन् ३९०
	स्वार्थोपलक्ष्य ४७-८
	स्वोपपन्न १४४, २३६, ३०२, ३०४, ३२९, ३४३, कल ५७
	स्वपान ७४, २९७-८, ३१०, ३१४, क्षिति ७५ ङ
	हान् १५७

हर्षाकारवृत्ति	३१२	हेतु ११४ ङ, १६९, २०५, २५६, ३२९,
हस्ति	३८९	३८२-३, अणवाद् २३०, कृत २०७,
शनभागीय	३८४, ४१८-९	बल १६८ ङ, २९५-६; प्रत्यय १०७०,
हिङ्गु	२२०	२७७, ३१०-२; फलसङ्घ २१२, २७५,
हिंसा	१५६ ङ, ४१७-८	३१९, पलापवाद २६५ ङ; विद्या
हीनयान	२०६ ङ	३९४ ङ
हृणनाडीनिर्घोष	११२	ह्री ५१, ७३, ३६३-४

६. टिप्पणगतपालिशब्दसूची ॥

VI Index of Pāli words in notes

(Numbers refer to pages)

अक्छ	२५०	अधिमुत्ति	३८५	
अक्षनिट्टुगामी	३३८	अधिमोव्ल	७०	
अक्खमवादिना	११८	अनत्ता	३१९	
अवात्मकत्तु	१०२	अनरियवाहारा	१६१	
अक्षरियवाद	१६९	अनागामी	३३७	
अकूपयम्म	३६९	अनाचरियभाव	२०२	
अकुसल—क्खमपया(दत्त)	१५१, १६८, सापारणा	घम्मा	अनारम्भण	३७६
	७५		अनायत्तिघम्मा	३३८
अट्टगिक्खमण	१२७	अनिच्च	३१९	
अट्टयम्मणसोपान	१९३	अनिज्जित	१३८	
अनुसुलवाद	२४८	अनुपप्र भण	२०६	
अट्टविमोक्ष	३४६, ३४८	अनुपारा विमुत्त	५५	
असत्तिलाम	२७८	अनुपादे ज्ञाण	३५७	
असभावगतलाभ	९९, १०३, ११९	अनुसुम्भिरोप	११५	
असभावपरिपापत्र	४९	अनुसोमज्ञाण	३३१	
असमञ्जेतना	१०३	अनुसय	१८, २२१, २२४	
अप्पिण	२७०, धाटोप	अनर्हातक्	२४९	
	२५५	अनात्तप	७५	
अनटावाण	१४	अनरहत्पप्यमाथ	११७	
अङ्कादिनिषय	२०४	अनराभव	१४२	
अङ्गामङ्गानिअण्णान	१७०	अनरापारिनिष्वायी	३३८	
अङ्गावाह	२५०	अण्वये ज्ञाण	११५	
अपट्टान	१९९			

अपसपरिहानि	२९६	आभोगं	३३२
अप्यना	३५६	आयुक्कप्प	१०१
अप्यमञ्जा	४२७	आयुक्कत्तय	१०२
अपरिहानधम्म	१६८, २९६	आवट्टन	३३२
अप्यहीनट्टु	२२१	आत्तय	३८४
अपुनरावट्टक	३३२	आत्तय १८, २९७; कत्तय २०५; कत्तय-	
अभिञ्जा (छ)	३९५	ञ्जाण ३८६.	
अभिनिरोपन	८३	आहार	३१६
अभिनीहार	१९३	इट्ठि—माद ९९, ३५९; बल १०१	
अभिभायतन	४३१	मधिको आयु ११.	
अरहत्त	३५०-१	इन्द्रियपरोपरिपत्तञ्जाण	३८४
अरहत्त—पत्ति २०७; मग्गञ्जाण ३४९;		इन्द्रियपवेत्त	२०४
फलपटिपन्न ३४९.		इस्सर ११९; निम्माणहेतु ५१, १२०	
अरिय—मग्ग २०१; वंस ३६४; बोहार		ईसिता	३९९
१६१; सच्च २, १२७		उद्धच्च	७५
अरुपधम्म	६९	उद्धंभाणिय सयोत्तन	२०४
अरुपसमापत्ति	३५३	उद्धंतोत्त	३३८, ३४२
अवट्टान	२६७	उपपित्तभपत्ति	३८३
अविज्जमान	२५५	उपहृच्चपरिनिब्बायी	३३८, ३४२
अविज्जा	३२२	उपादिप्रहसरोर	१०१
अविपक्कविपाक	२५७	उपासकसंवर	४७
अवेच्चप्यत्ताव	३६६	उपासिका	२०४
अस्तासपत्तास	११५	उपेयत्ता (वसविधा)	१४०
अमहत्त	८९	उपोसय १२४; सत्थक १६३	
अमहत्तारपरिनिब्बायी	३३८, ३४२	उप्पाद	१०४
अमञ्जा ११; सत्त ११-२		उप्पादिनो धम्मा	२५८
अत्तेस ३५०; फल २०४		उत्तमा	९८
अट्ठिरक	७५	उत्तमीकत्त	३२८
अट्ठेणु—अप्यक्कय	५१, १२०	उत्तमीभागविमुत्त	३४२, ३५३
अट्ठेणिकम्म	१४१	एकंत २४९; वाद २४९; व्याकरणाय	
आवागधानु	१३	२५०.	
आत्तमनोयनानत्त	३४६	एकगणा	४०४
आत्तन्तरियवत्थु	१५६	एकधित्तकपणि	१०७
आत्तेञ्जप्यत्त	१३७	एकत्तवाट्ठक	१६९
आपत्तिपञ्जापन	१३३	ओक्कमन	३३३
आभागर	११६	ओत्तारेत्तव	१००

ओत्तप	७३	निधामोक्कन्ति कथा, ३३३, पञ्चुपपञ्जाण
ओपपातिक	३३७	कथा ३७८, पटिसिन्धा कथा, ३९४,
ओरम्भागिय ३०१, ३३, सयोजन २०४		पत्तिकथा, ८९, परिपुट्टान चित्तविप्ययुत्त
कच्छ	२५०	ति कथा, २२३, परिहानि कथा २९६,
कथा—अच्चन्तनियामकथा, १६९,		वाधिया बूढो ति कथा, १२५, ब्रह्मचरिय
अञ्जाण कङ्गा परवितरणाति कथा, २०७,		कथा १३६, रूपपातुया आयतन कथा
अञ्जो अनुसयो ति कथा, २२३, अतोत्तार		१७, रूप वम्म ति कथा, २७६, रूप
म्मणकथा, ३७६, अरिय पुयुञ्जनस्स अच्च		सारम्मण ति कथा, ३७६, सस्सणकथा,
न्तनियामता ति कथा ३३३, अद्धान कथा,		१८९, वचीभेदकथा, ४११ सङ्गहकथा
२४८, अनतराप्ययुत्तकथा, १६९, अन		८, सञ्जावेदयितकथा, ९२, सत्तवल
न्तराप्ययुत्तो पुगलो सम्मतनियाम ओक्कमेरया		त्तुपरमो नियतो ति कथा ३३३, सद्दो
ति कथा, ३३३, अनुसया अनारम्मणा ति		विपाकोति कथा २६ सम्बमत्योतिवाद-
कथा, ३७६, अतरामय कथा, १४०,		कथा, २५७ सञ्चमिद कम्मतो ति कथा,
अव्याक्तकथा, २४८, असञ्चिच्चकथा,		११८ सञ्चे घम्मा नियता ति कथा ३३३,
१५६, असञ्जासत्तुपिका कथा ९२,		सयोजन कथा, २०७, सवरकथा, १३६,
आकासो सनिदस्सो ति कथा, १४, आन-		सवरो कम्म ति कथा १४९, सट्ठायतने
ञ्जाकथा १४०, आरुप्ये खपकथा ४१२,		प्पत्ति कथा, ५५
आसवकथा, २९७, इट्ठिबलकथा, ९९		कथावत्पूनि २४८
इत्थियकथा, ५४, एकबीजो नियतो ति		कथ ९९, अबसेत ९९, १०१
कथा ३३३, ओक्कन्तनियामकथा, ३३३,		कब्बळिकाराहारभवल ९६
कम्मकथा, १४१, कप्पट्टकथा, १६९,		कम्म—उपकलदककम्म १०२, वल्लय १४५,
किलेसजहनकथा, ३६९, कुसलकथा, ३९,		चतुक्क १४५, पव (कुसल) १५१,
कुसलचित्तपटिलाभकथा, १६९, १७० कुस		यादिता ११८, स्सक ११८, १८३
लाकुसलपटिसंथानकथा, १६९, १७०		कसम्बकजात १३३
कोलकोलो नियतो ति कथा ३३३ खणिक		कसम्बु १३३
कथा, १०७ खवल्लुना रूप परसताति कथा		कसावा (तयो) १४९, १५०
३३ चेतसिक्कथा ७६ जह्तिक्कथा		कामसञ्जा ११५
५८ जीविनिद्रियकथा, ९७ भानत		कायबल ३४९
रिक्कथा, १४० ज्ञाण अनारम्मण नि		कायपस्सट्ठि ७३
कथा, ३७६ तिसो वि अनुसयकथा,		कायसवलो ३४२, ३४८
२२३ हानकथा २१० नरिय अरहता		कारणव १३३
अवालमक्कूनि कथा १०२ न वत्तम्ब		किलेमहन ३६९
संघो ब्रह्मिणं पटिगण्ट्ठातीनि कथा १२६		कुवकुव ३०९
नियमस्स नियामकथा १६९ नियतो नियाम		कुसल—३३७, कम्मयय १५१, घम्म
ओक्कम्मो ति कथा ३३३, नियामकथा,		१६८, मूल १६९, राणि ३१७
३३३, नियामो अर्गलना ति कथा, ३३३,		वयणी ३२०

क्षण	४०;	स्पत्त, २५८	तयलक्षण	२६३
खयञाण		३५७	तथागतबल	३८२
खिप्पाभिञ्जा		३५५, ३५६	तावतिसदेव	१३६
खीणामय		२३८	तित्पायन	१२०
खत		२०४	तिविधूपपरीबली	३२०
खमतीति विट्ठि		२४५	धामगतकिलेम	२२४
गन्या		३०५	घेरवाव	३५३
गन्धम्ब		४६, १४२	धीन	७४
गन्मस्तावशकन्ति		१२	दक्षिणा	१२६, २१२
गोत्त		३३२	दग्गाभिञ्जा	३५५, ३५६
गोत्रभूचित		३३१	दसबलञाण	३८७
गोत्रभूञाण		३३२	दत्तन	२२७; महात्तम्ब २२७
घबलुप्पसादवत्तु		३३	दानवत्तुनि (अट्ट)	२१४
चतुससत्तञाण		१४६, २०७	दिट्ठिप्पत्त	३४२, ३४५-६
चतुसच्चवसवोधि		२०२	दिट्ठुधम्मववेनीय	१४१
घरिया (छ)		३२९	दुक्ख ३१९, ञाण ३२९; पटिपवा	३५६
चित्तविपपुत्त		९७, २२४	दुग्घति	२९७
चित्तसखार		७८	दुच्चरितानि (तीणि)	१४८
चुत्तिचित्त		९१	देष्यधम्म	२१०
चुत्तपपातञाण		३८६	द्वयनिम्मित	२७०
चेतनाधम्म		१४९	दोत्त	१४९
चेतनासम्पपुत्त धम्म		१४९	धम्मकाय	१८७
चेतसिक		७६	धम्मता	१९९
चेतोविमृत्ति		१५१, २०४, २९६	धम्मपातु	१०
छन्द		५०, ६९	धम्मन्वय	३३६
त्रिपावेण		९१	धम्मविचय	७०
जीवित्तिन्द्रिय (रुपि, अरुपि)		९७	धम्मविनय	३२०
ज्ञान ४०५; अन्तरिक १४०; उष्कन्तिक			धम्मनुसारी	३३४, ३४२
४२०, फस्स ३४८; वेगविल्लरा ९१.			धम्मेञाण	३३५
झायी		२४७	घातुनानत्त	३८४
ञाण (तिसत्तति)		३७२	घातुसमञ्जा	६
ठान		३२०, ३८३	धुवपच्चय	२५८
ठानट्टानञाण		२५०	नात्थिकवाद	१६९
टित्तस अञ्जापत्त		१०४	नत्थित्त	२७०
ट्टित्तिकक्षण		१०४	नानत्तसञ्जा	४१२
तत्रमग्घतता		७२	निचय	२६७

निष्कान	३३४	परमत्यसच्च	२६३
निष्वाण	३३२	परवितरणा	२०७
निष्चिदासहृण	३३०	परसञ्चेतना	१०३
निष्चेषभागिनी	३३०	परिकल्प	२५०
निष्चेषिका	३३०	परिनिष्कम	२२४
निष्परियाय	३४८	परिष्वाणक	२०४
निमित्ताग्राही	१४९	परियाय	३४८
निर्मित	४०२	परियुट्टान	३०८
निमुगो	१६९	परियुट्टित	२२१
नियत	३३३	परिहानपम्भो	१६९, २९६
नियाम	२०१ ३३३	परिहाणि	९६
निरोधज्जाण	३२९	पलास	३०७
निरोधसञ्जा	३७१	पल्लिबोध	३३१
नित्तरण	४१३	पहानसञ्जा	३७१
पच्चुप्पम (निविध)	२५२, ज्ञाण ३७८	पाकम्म	३९९
पच्चेक्सयुद्ध	२०२	पाटिभोग	१००
पञ्चुपादानकख प	२७२	पाटिहारिय	३९८
पञ्जाति	८७ २६१	पाण	१५७
पञ्जाविमुत्ति	१५१ २०४ ३४२	पारमितासील	१९४
पञ्चह्याकरण	२४९	पारमीज्जाण	२०१
पञ्चिदानुसय	२२८	पारजिकयम्म	१३२
पटिच्चसमुप्पाद	१९९, ३२०	पात्रचन	२०१
पटिपदा २५० ३५५ ६, ज्ञाणदस्सन ३५५		पिसुणा वाचा	१६३
पटिपुञ्जाध्याकरणिय	२५०	पीति	११५
पटिमान	३९३	पुगाल	१५८, २५५
पटिलाभपञ्जाति	८७	पुच्छा (पञ्चविधा)	२४९
पटिसीय १८१-२, २५८, सञ्जा ९१		पुञ्जाक्षय	१०२
पटिसम्भवा	३९३	पुञ्जाकरियवत्थु	१९६
पठमनगण	३२८ ३३३	पुष्पजन २२३, ३३३, गोल ३३२, भूमि	
पतिट्टित	१३	३३२, ३३४	
पत्तपरिहाणि	२९६	पुम्बकतहेतु	५१, १२०
पत्ति	८९, ३९९	पुम्बनिवासानुत्सतिज्ञाण	३८६
पपटिवा	३४२	पुरितयनयो (सत्त)	३४१
पपोण	३८३	फन्त	६९
परतो धोय	६०५	फन्तलण	३३४
परमत्तपपा	२५५-६	फोट्टम्भयानु	१०

बहिपरिग्रहमनकण्टक	८३	मातृकुण्डि	४६
बालगणकोटिविस्तृतमत्त	१६९	मान (लल)	२३६; विघ २३७
बाहिर	५४	मिद्ध	७४
बद्धविस्तय	२०७	मिस्तककम्म	१४६
बोज्ञाय	३५६-७, ३६१	मुत्त	१६२
बोधि	२०७; पाणि १९९	मुद्ध	३२२
बोधिपविलया घम्मा	१९६, ३५६ ७	मुद्धातिपात	३२२
बोपिसत्त	१८५, १९४	मूलमासा	३९३
बल्लपाय	१८७	मोनेव्यानि	१५०
बह्वचरिय	२०१	यत्थकामविसायिता	३९९
बल्लस्तर	२६	योनिस्तो मनसिकार	२०५
भट्टकप्प	१०७	रासि	२६७
भवङ्गमन	७	रपयत्तन्ध	९१
भवदिट्ठि	२३०	रत्तखण	१०४, १८९
भवरगानुसयी	२२६	लगुल	२६६
भारहार	१५८	खट्ठबोहार	३३
भावनाय पहातब्बा	२२७	लोमकल	१३८
भिक्षु	२०४	लोह—लोकिय	९२; निहत्ति २७८;
भिक्षुनि	२०४		बोहार २७८,
भूतलवस्सण	२५६		समञ्जा २७८;
भूमिलद्ध	२५२		सम्मृति २७८
भक्ख	३०८	लोकुत्तर	९२
भग ३३२, ३५३, ३५५; अनुग	२०६;	नचीसङ्घार	११५
खण ३३४; नियाम ३३३;	पञ्जा	यजिहपमचित्त	३४९
३५३; विट्ठ २०६		यत्थु	३२८
भग्गामागञ्जाणदस्सन	३५५	यय	१०४
मङ्गलहत्थिय	१४६	यिबल्लभनप्पहाण	३१७
मच्छरियानि (पञ्च)	३०९	यिबल्लभनविमोक्ख	३५३
मत	१६१	विचार	८१, ११५
मनोपदोसिक	१०३	विज्जा	३२२
मनोमोनेव्य	१५१	विज्जात	१६१
मनोमय	१४२	विज्जाति	१६
मनोविज्जाणपातु	७	विज्जाण	८, धातु १०
महापदेस	१९७	वितक्क	८१, ११५
महाबोपिसत्तसीन	१९४	वितण्ठवादी	१६३
महाभूत	८४	विनिर्म्मोण	७१

विपत्लासा (चत्तारो)	२३४, २३६	पहान	सह	२६	
	३१६		सदा ७१, अनुमारी ३३४, ३४२, विमुक्त		
विपत्सना	३३२,	पञ्जा	३४२, ३४५-६		
विपाकुडारक्या		१३८	सद्वम्भ (सत्त)	१९६	
विपाक		२६	सनिदत्तन	१४	
विप्फार		८३	सन्तवृत्ति	८३	
विभञ्जवाद	२४९	वादिमण्डल	२५८	स दस्सेतध्व	१००.
विभञ्जव्याकरणीय		२५०	सण्पुरिसभूमि	३३४	
विभवदिट्ठि		२३०	सण्पुरित्त	३४२	
विमृत्ति		३६८	सद्व	१६९, २५७, २६९, २७२	
विमोक्ख	४२४, ४२९-३०		सद्वञ्जात	२०२, ज्ञाण १९९, २०७	
विमोक्खतिक्कञ्जाण		१२५		३८७	
विरागसञ्जा		३७१	सद्वत्वगामिनी पटिपदा	३८५	
विमुद्धिया मग्गो		३१९	समण	२०४	
वृमित्ता		३२०	समन्नागतपञ्जात्ति	८७	
वेहूप्पल	१०८, ११६		समन्नाहार	३३२	
वेमारज्ज		३९०	समपविमुत्त	३४६, ३६९	
बोदान		४६	समुच्छेदविमोक्ख	३५३	
सक्खिलेत्त		४६	समुदयञ्जाण	३२९	
संकेतवचन		२५६	सम्मत्तनिवास	३३३-४	
संगति		६, २७०	सम्मपघाल	१०८, ३५८	
समदान		१९९	सम्मासबुद्ध	२०२	
सक्कयायदिट्ठि		२३०	सम्भुतिकथा	२५५	
सङ्खुत्तलक्खण		१०४	सम्परायमुल्लविहार	४२६	
सङ्खुत्तासङ्खुत्तविनिम्मुत्त		२५५	सवण	२०५	
सङ्खारपुञ्ज		२५५	ससङ्खारपरिनिब्बायो	३३८, ३४२	
सच्चपटिवेष		२०२	ससम्भारकथा	३३	
सञ्चेननिक	१००, १४९		साठय्य	३०७	
सञ्जा ६९	मनसिहार ३३०,	विराग	सानुमप	२२१, २२३	
९२			सामञ्जाफल	२९६	
सञ्जा श्लेषित निरापयमापत्ति	९२	१५१	सामयिकी चेतोविमुत्ति	२९६	
३४८			सारम्मण	२५५ ३७६	
सनिपट्टान	३१६	३१८	सावक	२०१	
सत्तट्टानकृत्तल		३२०	सिक्ख	१९६	
सत्तरासिमुक्खतिक्क		१०७	नियारम्मणता	२५५	
सत्तो		२५५	मुक्कचम्म	१६९	

६ टिप्पणगतपालिशब्दसूची ।

४९९

मुक्ताविपस्तक	३४६	सोतापर्तिफल	२१३
मुक्ता पटिपदा	३५६	सोतापत्र	२०१
मुञ्ज	२५४	सोळत आकारा	३२९
मुत्तपद	१४२	हृत्पिकुल	३८९
मुद्रावातभूमि	३४६	हत्ये गहितपञ्च	७
मुभक्तिह	१०८, ११६-७	हृदयवत्यु	८
सेषल	३५०; फल २०४.	हिरि	७३
सेञ्जित	४१०		

